

ΕΡΙΧ ΦΡΟΜ

Η Ανατομία τῆς Ανθρώπινης Καταστροφικότητας

ΤΟΜΟΣ Α

Erich Fromm

Ἡ Ἀνατομία
τῆς Ἀνθρώπινης
Καταστροφικότητας

Μετάφραση
Τζένη Μαστοράκη

Α΄ ΤΟΜΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ – ΑΘΗΝΑ

Ὁ τίτλος τοῦ ἔργου στὰ ἀγγλικά:
The Anatomy of Human Destructiveness

copyright ©1973 Holt, Rinehart and Winston
copyright ©1977 γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα
Ἐκδόσεις Μπουκουμάνη

Φωτοστοιχειοθεσία: *Μάιος 1977*
ΠΡΟΦΩΤ Ε.Π.Ε. (Κάνιγγος 27, Ἀθήνα 147,
Τηλ. 3604-369, 3637-284)
Ἐκτύπωση: *ΠΡΟΦΩΤ Ε.Π.Ε.*
(Ν. Ἰωνία, Βυζαντίου 1, Τηλ. 2797-039)

Διόρθωση: *Γιώτα Κουλουρίδου*
Μακέτα ἐξωφύλλου: *Λίκα Φλώρου*

Boukoumanis Editions
1 Mavromikhali st., Athens 143, Greece
Tel. 3618-502, 3606-313

Περιεχόμενα

Α΄ ΤΟΜΟΣ

Πρόλογος	13
Ώρολογία	17
Είσαγωγή: Ένστικτα και Άνθρώπινα Πάθη .	23

Μέρος Πρώτο Ένστικτωδισμός, Μπηχαβιορισμός, Ψυχανάλυση

1 Οί Ένστικτωδιστές	39
Οί Παλιότεροι Ένστικτωδιστές	39
Οί Νεοενστικτωδιστές: S. Freud και K. Lorenz	41
Ή Έννοια του Freud για την Έπιθετικότητα	41
Ή Θεωρία του Lorenz για την Έπιθετικότητα	43
Freud και Lorenz : Όμοιότητες και Διαφορές	48
Άναλογική Άπόδειξη	49
Συμπεράσματα γύρω από τον Πόλεμο	59
Ή Ειδωλολατρία της Έξέλιξης	65
2 Όπαδοί της Θεωρίας του Περιβάλλοντος και Μπηχαβιοριστές	69
Ή Θεωρία του Περιβάλλοντος στο Διαφωτισμό	69

'Ο Μπηχαβιορισμός	70
'Ο Νεομπηχαβιορισμός του Β. F. Skinner ..	70
Σκοποί και 'Αξίες	72
Αιτίες τής Δημοτικότητας του Σκινερισμού ...	80
Μπηχαβιορισμός και 'Επιθετικότητα	81
Γύρω από τὰ Ψυχολογικά Πειράματα	86
'Η Θεωρία τής 'Απογοήτευσης και τής 'Επιθετικότητας	117
3 'Ενστικτωδισμός και Μπηχαβιορισμός: Διαφορές και 'Ομοιότητες	121
'Ενας Κοινός Τόπος	121
Πρόσφατες 'Απόψεις	123
Τό Πολιτικό και Κοινωνικό 'Υπόβαθρο τών Δύο Θεωριών	127
4 'Η Ψυχαναλυτική Προσέγγιση στην Κατανόηση τής 'Επιθετικότητας	131
Και γιά νά Συνοψίσουμε	140
Μέρος Δεύτερο Οί 'Αποδείξεις πού 'Αναιροῦν τήν 'Ενστικτωδιστική Θέση	
5 Νευροφυσιολογία	145
'Η Σχέση τής Ψυχολογίας μέ τή Νευροφυσιολογία	145
'Ο 'Εγκέφαλος σάν Βάση τής 'Επιθετικής Συμπεριφορᾶς	150
'Η 'Αμυντική Λειτουργία τής 'Επιθετικότητας	153
Τό 'Ενστικτο τής Φυγῆς	155
'Η 'Αναζήτηση Λείας και ἡ 'Επιθετικότητα ..	157

6	Ἡ Συμπεριφορά τῶν Ζῶων	163
	Ἡ Ἐπιθετικότητα σὸν Ἐγκλεισμό	164
	Ἡ Ἀνθρώπινη Ἐπιθετικότητα καὶ ὁ Συνωσι-	
	σμός	170
	Ἡ Ἐπιθετικότητα στὴ Ζούγκλα	174
	Ἐδαφοκρατία καὶ Κυριαρχία	181
	Ἡ Ἐπιθετικότητα σὲ Ἄλλα Θηλαστικά	185
	Τί Ἀναστολές ἔχει ὁ Ἄνθρωπος Μπροστά	
	σὸ Φόνο;	188
7	Παλαιοντολογία	193
	Ὁ Ἄνθρωπος εἶναι Ἕνα εἶδος;	193
	Ὁ Ἄνθρωπος εἶναι Ἀρπακτικό Ζῶο;	194
8	Ἀνθρωπολογία	199
	«Ὁ Ἄνθρωπος Κυνηγός» – Ὁ Ἀνθρωπο-	
	λογικός Ἀδάμ;	199
	Ἐπιθετικότητα καὶ Πρωτόγονοι Κυνηγοί	208
	Πρωτόγονοι Κυνηγοί – Ἡ Κοινωνία τῆς	
	Ἀφθονίας;	221
	Ὁ Πρωτόγονος Πόλεμος	223
	Ἡ Νεολιθικὴ Ἐπανάσταση	231
	Προϊστορικές Κοινωνίες καὶ «Ἀνθρώπινη	
	Φύση»	243
	Ἡ Ἀστικὴ Ἐπανάσταση	245
	Ἡ Ἐπιθετικότητα στοὺς Πρωτόγονους Πο-	
	λιτισμούς	252
	Ἀνάλυση Τριάντα Πρωτόγονων Φυλῶν	253
	Σύστημα Α: Κοινωνίες πύ Ἐπιβεβαιώνουν	
	τὴ Ζωή	254
	Σύστημα Β: Μὴ Καταστροφικές-Ἐπιθετικές	
	Κοινωνίες	255
	Σύστημα Γ: Καταστροφικές Κοινωνίες	256

<i>Παραδείγματα τῶν Τριῶν Συστημάτων</i>	257
Οἱ Ἰνδιάνοι ZUNI	257
Οἱ Manus	261
Οἱ Dobu	264
Οἱ Ἀποδείξεις τῆς Καταστροφικότητος καί τῆς Σκληρότητος	267

**Μέρος Τρίτο Οἱ Ποικιλίες τῆς Ἐπιθετικότητος
καί τῆς Καταστροφικότητος καί
οἱ Ἀντίστοιχες Συνθήκες τους**

9 <i>Καλοήθης Ἐπιθετικότητα</i>	277
Εἰσαγωγικές Παρατηρήσεις	277
Ψευδοεπιθετικότητα	281
<i>Τυχαία Ἐπιθετικότητα</i>	281
Ἡ Ἐπιθετικότητα στό Παιχνίδι	282
Ἡ Ἀντεπιθετικότητις Ἐπιθετικότητα	283
Ἀμυντική Ἐπιθετικότητα	291
Διαφορές Ἀνάμεσα στή Ζῶα καί τόν Ἄν- θρωπο	291
Ἐπιθετικότητα καί Ἐλευθερία	296
Ἐπιθετικότητα καί Ναρκισσισμός	299
Ἐπιθετικότητα καί Ἀντίσταση	306
Ἡ Συμμορφωτική Ἐπιθετικότητα	308
Ἡ Ὄργανική Ἐπιθετικότητα	309
Σχετικά μέ τίς Αἰτίες τῶν Πολέμων	313
Οἱ Συνθήκες γιά τή Μείωση τῆς Ἀμυντικῆς Ἐπιθετικότητος	321
10 <i>Κακοήθης Ἐπιθετικότητα: Προϋποθέ- σεις</i>	325
Εἰσαγωγικές Παρατηρήσεις	325
Ἡ Φύση τοῦ Ἄνθρώπου	326

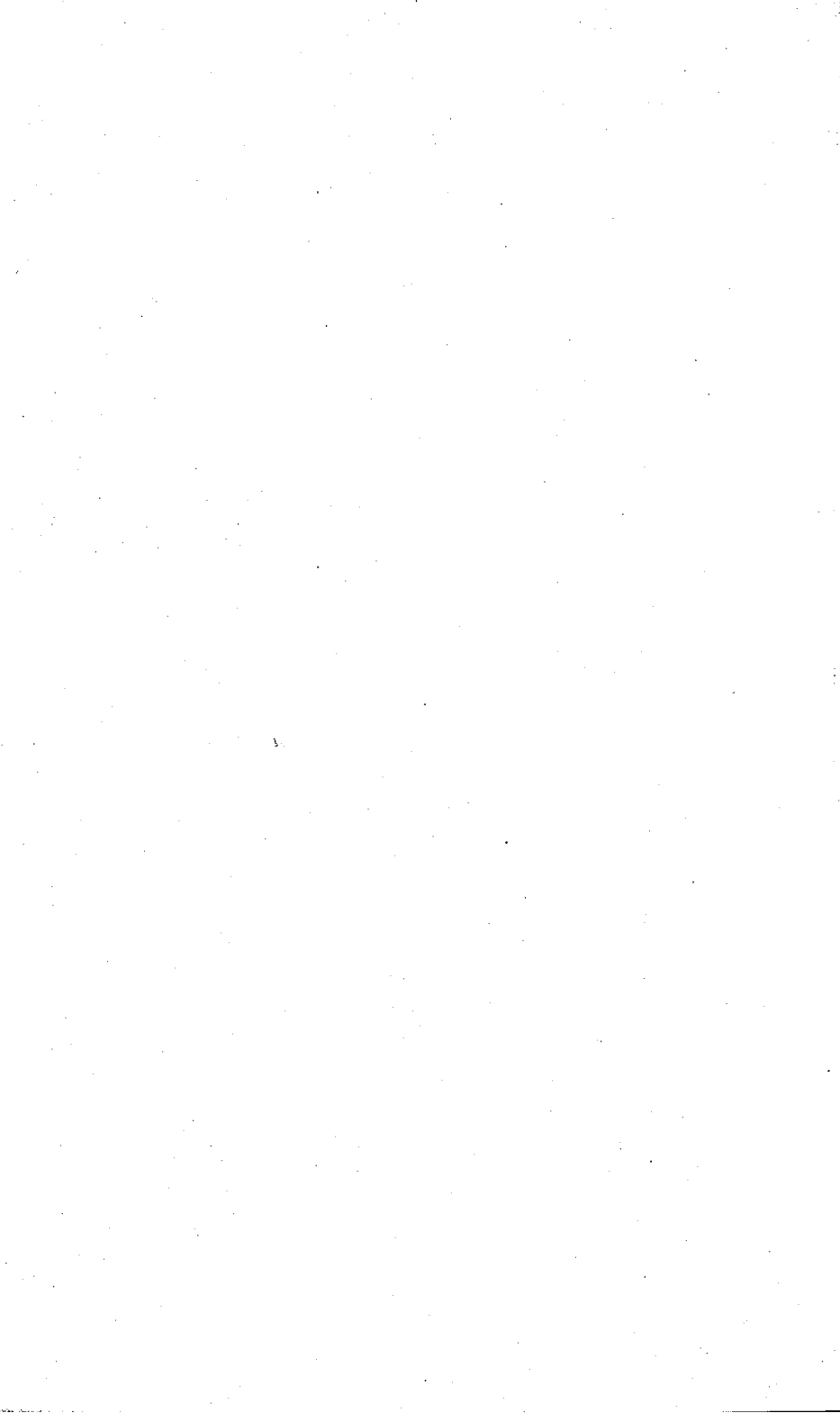
Οί Ὑπαρξιακές Ἀνάγκες τοῦ Ἀνθρώπου καί τὰ Διάφορα Πάθη πού εἶναι Ριζωμένα στό Χαρακτήρα	342
Ἔνα Πλαίσιο Προσανατολισμοῦ	342
Τό Ρίζωμα	345
Ἡ Ἐνότητα	346
Ἡ Δραστικότητα	349
Διέγερση καί Ἐρέθισμα	352
Χρόνια Κατάθλιψη – Ἀνία	359
Ἡ Δομή τοῦ Χαρακτήρα	372
Συνθήκες γιά τήν Ἀνάπτυξη Παθῶν Ριζω- μένων στό Χαρακτήρα	375
Νευροφυσιολογικές Συνθήκες	376
Κοινωνικές Συνθήκες	382
Λογικά καί Παράλογα Ἐνστικτα καί Πάθη ..	389
Ψυχική Λειτουργία τῶν Παθῶν	392

Β' ΤΟΜΟΣ

11 Κακοήθης Ἐπιθετικότητα: Σκληρότητα καί Καταστροφικότητα	401
Φαινομενική Καταστροφικότητα	401
Αὐθόρμητες Μορφές	404
Τό Ἱστορικό Ἀρχεῖο	405
Ἐκδικητική Καταστροφικότητα	406
Ἐξοστατική Καταστροφικότητα	411
Ἡ Λατρεία τῆς Καταστροφικότητας	413
Kern, von Salomon: Μιά Κλινική Περίπτωση Καταστροφικῆς Εἰδωλολατρίας	413
Ὁ Καταστροφικός Χαρακτήρας: Σαδισμός .	418
Παραδείγματα Σεξουαλικοῦ Σαδισμοῦ-Μαζο- χισμοῦ	422
Ἰωσήφ Στάλιν: Μιά Κλινική Περίπτωση μή Σεξουαλικοῦ Σαδισμοῦ	425
Ἡ Φύση τοῦ Σαδισμοῦ	431

<i>Συνθήκες πού Γεννοῦν τό Σαδισμό</i>	443
<i>Heinrich Himmler: Μιά Κλινική Περίπτωση</i> <i>Πρωτοερωτικού-Ἀποθησαυριστικοῦ Σαδι-</i> <i>μοῦ</i>	446
Ἀνακεφαλαίωση	478
12 <i>Κακοήθης Ἐπιθετικότητα: Νεκροφιλία</i> .	483
Ἡ Παραδοσιακή Ἔννοια	483
Ὁ Νεκρόφιλος Χαρακτήρας	490
Νεκροφιλικά Ὀνειρα	492
«Ἀκούσιες» Νεκροφιλικές Πράξεις	499
Ἡ Γλώσσα τοῦ Νεκρόφιλου	504
Ἡ Σχέση Ἀνάμεσα στή Νεκροφιλία καί τή	
Λατρεία τῆς Τεχνικῆς	506
Ἡ Ὑπόθεση τῆς Αἰμομικτικότητας καί τό	
Οἰδιπόδειο Σύμπλεγμα	531
Ἡ Σχέση τῶν Φροῦδικῶν Ἐνοτίκτων τῆς	
Ζωῆς καί τοῦ Θανάτου μέ τή Βιοφιλία καί	
τή Νεκροφιλία	541
Κλινικές Μεθοδολογικές Ἀρχές	543
13 <i>Κακοήθης Ἐπιθετικότητα: Adolf Hitler</i> <i>Μιά Κλινική Περίπτωση Νεκροφιλίας</i>	547
Εἰσαγωγικές Παρατηρήσεις	547
Οἱ Γονεῖς τοῦ Hitler καί τά Πρῶτα του	
Χρόνια	550
<i>Klara Hitler</i>	550
<i>Alois Hitler</i>	552
Παιδική Ἡλικία ὡς τά Ἐξῆ του Χρόνια	
(1889-1895)	554
Ἡ Ἡλικία ἀπό τά Ἐξῆ ὡς τά Ἐντεκα	
(1895-1900)	560
Προεφηβεία καί Ἐφηβεία: Ἀπό τά Ἐντεκα	
ὡς τά Δεκαεφτά (1900-1906)	563

<i>Βιέννη (1907-1913)</i>	573
<i>Μόναχο</i>	581
<i>Σχόλιο γιά τή Μεθοδολογία</i>	584
<i>Ἡ Καταστροφικότητα τοῦ Hitler</i>	585
<i>Ἀπόθηση τῆς Καταστροφικότητας</i>	595
<i>Ἄλλες Πλευρές τῆς Προσωπικότητας τοῦ Hitler</i>	598
<i>Οἱ Σχέσεις του μέ τίς Γυναῖκες</i>	603
<i>Χαρίσματα καί Ταλέντα</i>	608
<i>Τό Ἐπίχρισμα</i>	621
<i>Ἐλλειψη Θέλησης καί Ρεαλισμοῦ</i>	626
Ἐπίλογος: <i>Πόσο Ἀμφίβολη Εἶναι ἡ Ἐλπίδα</i>	637
<i>Παράρτημα: Ἡ Θεωρία τοῦ Freud γιά τήν Ἐπιθετικότητα καί τήν Καταστροφικό- τητα</i>	643
Ἡ Ἐξέλιξη τῆς Φροϋδικῆς Ἐννοιας τῆς Ἐπιθετικότητας καί τῆς Καταστροφικότητας	643
Ἀνάλυση τῶν Μεταπτώσεων καί Κριτική τῶν Φροϋδικῶν Θεωριῶν γιά τό Ἐνστικτο τοῦ Θανάτου καί τόν Ἐρωτα	652
Δύναμη καί Ὅρια τοῦ Ἐνστικτοῦ τοῦ Θα- νάτου	676
Κρίνοντας τήν Οὐσία τῆς Θεωρίας	685
Ἡ Ἀρχή τῆς Μείωσης τῆς Διέγερσης: Βάση γιά τήν Ἀρχή τῆς Ἡδονῆς καί τό Ἐνστικτο τοῦ Θανάτου	688
<i>Βιβλιογραφία</i>	699

Πρόλογος

Τό βιβλίο αυτό αποτελεί τόν πρώτο τόμο μιᾶς ἐκτεταμένης ἐργασίας πάνω στήν ψυχαναλυτική θεωρία. Ξεκίνησα ἀπό τή μελέτη τῆς ἐπιθετικότητας καί τῆς καταστροφικότητας γιατί, πέρα ἀπό τό ὅτι ἀποτελοῦν ἓνα ἀπό τά θεμελιακά θεωρητικά προβλήματα στήν ψυχανάλυση, τό κύμα τῆς καταστροφικότητας πού ἀγκαλιάζει τόν κόσμο τίς ἔχει κάνει πολύ ἐπίκαιρες.

Όταν ἄρχισα νά γράφω αὐτό τό βιβλίο, πρὶν ἕξη χρόνια, ὑποτίμησα πολύ τίς δυσκολίες πού θά συναντοῦσα. Γρήγορα κατάλαβα πώς δέ θά μπορούσα νά γράψω γιά τήν ἀνθρώπινη καταστροφικότητα ἄν ἔμενα μέσα στά ὄρια τοῦ βασικοῦ πεδίου ἐνασχόλησής μου, τῆς ψυχανάλυσης. Ἔτσι, μόλο πού ξεκίνησα τήν ἔρευνα μέ τήν πρόθεση νά δουλέψω σέ καθαρά ψυχαναλυτική βάση, χρειάστηκα κάποιες γνώσεις ἀπό ἄλλα πεδία, ιδιαίτερα τή νευροφυσιολογία, τήν ψυχολογία τοῦ ζώου, τήν παλαιοντολογία καί τήν ἀνθρωπολογία – γιά νά μήν περιοριστῶ σ' ἓνα πολύ στενό καί συνακόλουθα παραμορφωτικό πλαίσιο ἀναφορᾶς. Ἐπρεπε τουλάχιστον νά μπορέσω νά ἐλέγξω τά συμπεράσματά μου μέ τά βασικά στοιχεῖα ἀπό τά ἄλλα πεδία, νά σιγουρευτῶ ὅτι οἱ ὑποθέσεις μου δέν ἔρχονταν σέ ἀντίφαση μαζί τους καί νά διαπιστώσω ἄν – ὅπως ἔλλιζα – τίς ἐπιβεβαίωσαν.

Μιᾶς καί δέν ὑπῆρχε κανένα ἔργο πού νά ἀναφέρει καί νά ἐνσωματώνει εὐρήματα γύρω ἀπό τήν ἐπιθετικότητα σ' ὄλα αὐτά τά πεδία, ἢ ἔστω καί νά τά συνοψίζει σ' ἓνα εἰδικό πεδίο, χρειάστηκε νά τό προσπαθῆσω ἄνός μου. Παράλληλα σκέφτηκα πώς αὐτή ἡ προσπάθεια θά ἦταν χρήσιμη καί γιά τούς ἀναγνώστες μου, γιατί θά τούς ἔδινε

τή δυνατότητα ν' αποκτήσουν μαζί μου μιά σφαιρική θεώρηση τοῦ προβλήματος τῆς καταστροφικότητας, κι ὄχι τή μεμονωμένη ἀποψη ἀπό τή σκοπιά μιᾶς καί μόνο ἐπιστήμης. Τό σίγουρο εἶναι πῶς σέ μιά τέτοια προσπάθεια ὑπάρχουν πολλές παγίδες. Εἶναι ἀκόμα φανερό πῶς δέ μποροῦσα νά ἀποκτήσω εἰδικές γνώσεις σ' ὅλα αὐτά τὰ πεδία – καί πολύ λιγότερο στό πεδίο πού ξεκίνησα μέ λίγες γνώσεις: τίς νευροψυχικές ἐπιστήμες. Στό πεδίο αὐτό κατάφερα νά κινηθῶ μέ ἄνεση ὄχι μόνο χάρη στίς προσωπικές μου προσπάθειες καί μελέτες, ἀλλά καί χάρη στήν καλοσύνη μερικῶν νευροψυχιάτρων πού μέ καθοδήγησαν καί ἔδωσαν ἀπάντηση σέ πολλά ἐρωτήματά μου, ἢ διάβασαν ἕνα μεγάλο μέρος αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ χειρογράφου. Ἄν καί οἱ εἰδικοί θά καταλάβουν πῶς δέν ἔχω νά τούς προσφέρω τίποτα καινούργιο στά ἐπιμέρους πεδία, ἴσως θεωρήσουν εὐπρόσδεκτη τήν εὐκαιρία μιᾶς καλύτερης γνωριμίας τους μέ στοιχεῖα ἀπό ἄλλες σφαῖρες πάνω σ' ἕνα θέμα τόσο ζωτικῆς σημασίας.

Ἐνα πρόβλημα πού δέν κατάφερα νά λύσω ἦταν οἱ ἐπαναλήψεις σέ σχέση μέ παλιότερα ἔργα μου. Δουλεύω πάνω στά ἀνθρώπινα προβλήματα παραπάνω ἀπό τριάντα χρόνια τώρα, καί σ' ὅλη αὐτή τή διαδικασία προσπαθῶ πάντα νά συγκεντρῶνῶ τήν προσοχή μου σέ νέες περιοχές, βαθαίνοντας καί πλαταίνοντας τήν ἐνόρασή μου στίς παλιότερες. Σίγουρα δέ μπορῶ νά γράψω γιά τήν ἀνθρώπινη καταστροφικότητα χωρίς νά παρουσιάσω ἰδέες πού ἔχω ἐκφράσει κι ἄλλοτε καί πού ἐξακολουθοῦν νά εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν κατανόηση τῶν καινούργιων ἐννοιῶν πού ἀναλύονται σ' αὐτό τό βιβλίο. Προσπάθησα νά περιορίσω ὅσο γινόταν αὐτή τήν ἐπανάληψη – παραπέμποντας ἀπλῶς γιά περισσότερα στίς προηγούμενες ἐργασίες μου· ὡστόσο δέν κατάφερα νά τήν ἀποφύγω ὁλότελα. Ἐνα εἰδικό πρόβλημα στό σημεῖο αὐτό εἶναι Ἡ Καρδιά τοῦ Ἀνθρώπου, πού περιέχει σέ σπερματική μορφή μερικές ἀπό τίς νέες μου ἀνακαλύψεις πάνω στή νεκροφιλία-βιοφιλία. Ἡ θεωρητική παρουσίαση αὐτῶν τῶν στοιχείων εἶναι ἀρκετά ἐκτεταμένη σέ τοῦτο τό βιβλίο, καί πλουτίζεται μέ κλινικά παραδείγματα. Δέ θέλησα ὅμως νά ἐξετάσω ὀρισμένες διαφορές ἀνάμεσα στίς ἀπόψεις πού ἐκφράζω ἐδῶ καί στά προηγούμενα κείμενά μου, γιατί μιά τέτοια συζή-

τηση θά χρειαζόταν πολύ χῶρο κι ἴσως δέ θά ἐνδιέφερε ἀρκετά τούς περισσότερους ἀναγνώστες.

Δέ μένει τώρα παρά νά ἐκφράσω τίς εὐχαριστίες μου σέ κείνους πού βοήθησαν νά γραφτεῖ αὐτό τό βιβλίο.

Θά 'θελα νά εὐχαριστήσω τό δόκτορα *Jerome Brams*, γιά τή θεωρητική διευκρίνιση τοῦ μπηχαδιορισμοῦ καί γιά τήν ἀκούραστη βοήθειά του στήν ἔρευνα τῆς σχετικῆς διβλιογραφίας.

Εὐχαριστῶ τό δόκτορα *Juan de Dios Hernández* γιά τή βοήθειά του τήν ἐποχή πού μελετοῦσα νευροφυσιολογία. Ἐκαθάρισε πολλά προβλήματα σέ μεγάλες συζητήσεις πού εἶχαμε καί μέ καθοδήγησε μέσα στήν ἀπέραντη διβλιογραφία, κάνοντας πολύτιμα σχόλια γιά τά μέρη τοῦ βιβλίου πού ἀφοροῦσαν τή νευροφυσιολογία.

Θέλω ἀκόμα νά εὐχαριστήσω τούς ἐπιστήμονες πού μέ βοήθησαν μέ προσωπικές συζητήσεις ἤ καί γράμματά τους, καί συγκεκριμένα τούς: *Raul Hernández Peón*, *Robert B. Livingston*, *Robert G. Heath*, *Heinz von Foerster* καί τόν *Theodore Melnychuk*, πού διάβασε ἀποσπάσματα τοῦ χειρογράφου. Εὐχαριστῶ τόν *Albert Speer* πού μέ συζητήσεις καί ἀλληλογραφία μέ βοήθησε νά πλουτίσω τήν εἰκόνα τοῦ *Hitler*. Ἐπίσης τόν *Robert M. W. Kempner* γιά τίς πληροφορίες πού μοῦ παραχώρησε γύρω ἀπό τίς δίκες τῆς *Νυρεμβέργης*.

Εὐχαριστῶ τό δόκτορα *David Schecter*, τό δόκτορα *Michael Maccoby* καί τήν *Gertrud Hunziker-Fromm*, πού διάβασαν τό χειρόγραφο κι ἔκαναν πολύτιμη κριτική καί ἐποικοδομητικές ὑποδείξεις· τούς δόκτορες *Ivan Illich* καί *Ramon Xirau* γιά τίς χρήσιμες ὑποδείξεις τους σέ φιλοσοφικά ζητήματα· τό δόκτορα *W. A. Mason* γιά τά σχόλιά του στό πεδίο τῆς ψυχολογίας τῶν ζώων· τό δόκτορα *Helmuth de Terra* γιά τά κατατοπιστικά σχόλιά του σέ προβλήματα παλαιοντολογίας· τόν *Max Hunziker* γιά τίς χρήσιμες ὑποδείξεις του ὅσο ἀφορᾷ τό σουρεαλισμό, καί τόν *Hanz Brandt* γιά τίς πληροφορίες πού μοῦ ἔδωσε γύρω ἀπ' τή ναζιστική τρομοκρατία. Εὐχαριστῶ τό δόκτορα *Kalinkowitz* γιά τό ζωντανό καί ἐνθαρρυντικό ἐνδιαφέρον του γι' αὐτό τό ἔργο. Εὐχαριστῶ ἀκόμα τό δόκτορα *Illich* καί τή *Valentina Boresman* γιά τή βοήθειά τους στή χρήση ὄλων τῶν διβλιογραφικῶν ἀρχείων τοῦ *Center for Inter-*

cultural Documentation τῆς *Cuernavaca* τοῦ Μεξικοῦ.

Θά 'θελα ἀκόμα μέ τήν εὐκαιρία νά ἐκφράσω τήν εὐγνωμοσύνη μου στήν κυρία *Beatrice H. Mayer* πού ἐδῶ καί εἴκοσι χρόνια δακτυλογραφεῖ καί ξαναδακτυλογραφεῖ τά χειρόγραφα κάθε βιβλίου μου, ὅπως καί αὐτοῦ ἐδῶ, καί τά ἐπιμελεῖται μέ μεγάλη εὐαισθησία ὅσο ἀφορᾷ τή γλώσσα, κάνοντας πολὺτιμες ὑποδείξεις.

Στούς μῆνες πού ἔλειψα στό ἐξωτερικό ἡ κυρία *Joan Hughes* φρόντισε τό χειρόγραφο μου προσεχτικά καί ἐπικοινωνητικά, πράγμα πού τῆς ἀναγνωρίζω μαζί μέ τίς εὐχαριστίες μου.

Εὐχαριστῶ ἀκόμα τόν *Joseph Cunneen* τῆς *Holt, Rinehart* καί *Winston* γιά τήν εὐσυνείδητη καί προσεχτική ἐκδοτική δουλιὰ του, τήν κυρία *Lorraine Hill*, τόν κύριο *Wilson R. Gathings* καί τή δεσποινίδα *Cathie Fallin* γιά τή βοήθειά τους στήν ἐκτέλεση αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ βιβλίου. Τέλος, εὐχαριστῶ τή *Marion Odomirok* πού ἐπιμελήθηκε θαυμάσια τήν ἐκδοση.

Ἡ ἔρευνα αὐτή χρηματοδοτήθηκε ὡς ἓνα μέρος ἀπό τό *Public Health Service Grant No. MH 13144-01, MH 13144-02, National Institute of Mental Health*. Εὐχαριστῶ γιά τή συμβολή τοῦ Ἰδρύματος *Albert* καί *Mary Lasker*, πού μοῦ ἐπέτρεψε τήν πρόσθετη βοήθεια ἐνός συνεργάτη.

E. F.

Νέα Ὑόρκη
Μάιος 1973

Ὁρολογία

Ἡ διαφιλονικούμενη χρήση τοῦ ὄρου «ἐπιθετικότητα» ἔχει προκαλέσει μεγάλη σύγχυση στήν πλούσια βιβλιογραφία πού ὑπάρχει γύρω ἀπό τό θέμα. Ὁ ὄρος ἐφαρμόζεται στή συμπεριφορά ἑνός ἀνθρώπου πού προστατεύει τή ζωή του ἀπέναντι σέ μιά ἐπίθεση, ἀλλά ἰσχύει καί γιά τόν κλέφτη πού σκοτώνει τό θύμα γιά νά τοῦ πάρει τά λεφτά ἢ γιά τό σαδιστή πού βασανίζει ἕνα φυλακισμένο. Ἡ σύγχυση προχωράει ἀκόμα παραπέρα: συχνά ὁ ὄρος χρησιμοποιεῖται γιά τή σεξουαλική προσέγγιση τοῦ ἀρσενικοῦ στό θηλυκό καί γιά διάφορες ἄλλες περιπτώσεις. Ἡ σύγχυση αὐτή ὀφείλεται μᾶλλον στήν ἐπίδραση τῆς μπηχαβιοριστικῆς σκέψης στήν ψυχολογία καί τήν ψυχιατρική. Ἐάν ὀνομάσουμε ἐπιθετικότητα ὅλες τίς «βλαβερές» πράξεις – δηλαδή ἐκεῖνες πού ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα τόν τραυματισμό ἢ τήν καταστροφή ἑνός ἄψυχου ἢ ἔμψυχου ὄντος – τότε φυσικά ἡ ποιότητα τῆς ὁρμῆς πού βρίσκεται πίσω ἀπό τή «βλαβερή» πράξη παύει νά ἔχει σημασία. Ἐάν πράξεις πού ἀποσκοποῦν στήν καταστροφή, τήν προστασία ἢ τή δημιουργία καταδηλωθῶν μέ μιά καί μόνο λέξη, τότε δέν ὑπάρχει σι' ἀλήθεια ἐλπίδα νά καταλάβουμε τήν «αἰτία» τους· ὅπωςδήποτε ἡ αἰτία αὐτή δέ μπορεῖ νά εἶναι κοινή, γιατί πρόκειται γιά ἐντελῶς διαφορετικά φαινόμενα καί θά βρεθῶμε σέ θεωρητικά ἀπελπιστική θέση ἂν προσπαθήσουμε νά βροῦμε τήν αἰτία τῆς «ἐπιθετικότητος».¹

1. Πρέπει ὥστόσο νά σημειώσουμε πῶς ὁ Freud δέν ἀγνοοῦσε τίς διαφορές ἀποχωρώσεως τῆς ἐπιθετικότητος (πρβ. Παράρτημα). Ἐπιπλέον, στήν περίπτωση τοῦ Freud δέ θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι τό βασικό κίνητρο εἶναι μπηχαβιοριστικό· τό πιθανότερο εἶναι πῶς ἀκολούθησε ἀπλά τή συνηθισμένη χρήση.

2. Ἡ Ἀνατομία τῆς Ἀνθρώπινης Καταστροφικότητος

Ἄς πάρουμε γιά παράδειγμα τόν Lorenz: γι' αὐτόν ὁ ὄρος ἐπιθετικότητα δηλώνει ἀρχικά μιά βιολογικά προσαρμοσίμη καί ἐξελιξιακά ἀναπτυγμένη παρόρμηση πού ἐξυπηρετεῖ τήν ἐπιβίωση τοῦ ἀτόμου καί τοῦ εἴδους. Ἀπό τή στιγμή ὅμως πού χρησιμοποιεῖ τόν ἴδιο ὄρο γιά τήν αἰμοδιψία καί τήν ἀγριότητα, συμπεραίνει κανεῖς ἀναπόφευκτα πώς αὐτά τά παράλογα πάθη εἶναι ἐξίσου ἔμφυτα, καί ἀφοῦ πιστεύουμε πώς ὁ πόλεμος προέρχεται ἀπό τήν εὐχαρίστηση τοῦ ἀνθρώπου νά σκοτώνει, φτάνουμε ἀναπόφευκτα στό συμπέρασμα πώς ὁ πόλεμος προκαλεῖται ἀπό μιά καταστροφική τάση ἔμφυτη στήν ἀνθρώπινη φύση. Ὁ ὄρος ἐπιθετικότητα εἶναι μιά γέφυρα πού συνδέει τή βιολογικά προσαρμοσίμη ἐπιθετικότητα (πού δέν εἶναι κακόβουλη) μέ τήν ἀνθρώπινη καταστροφικότητα πού εἶναι πραγματικά κακή. Πυρήνας αὐτῆς τῆς σκέψης εἶναι:

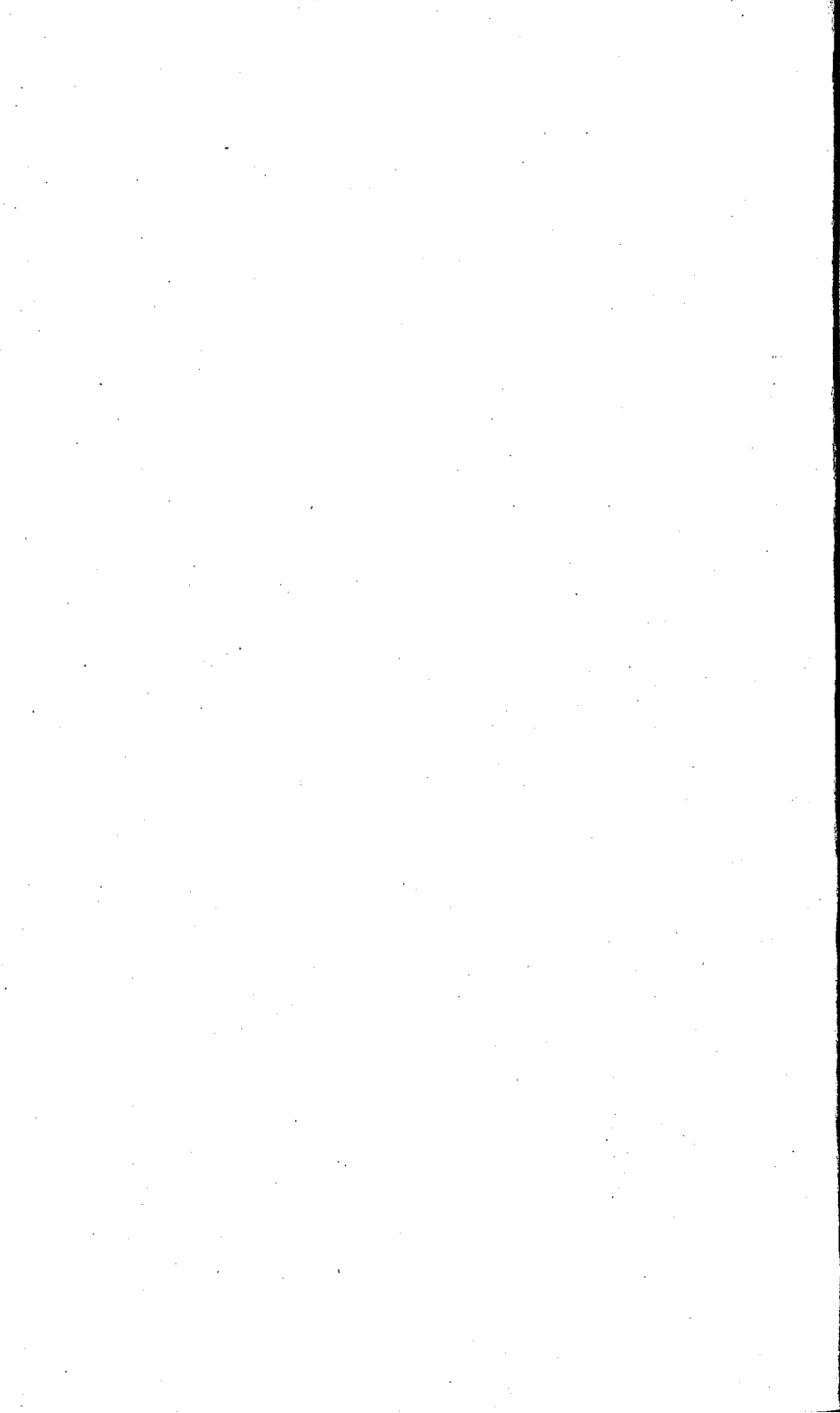
Βιολογικά προσαρμοσίμη ἐπιθετικότητα	= ἔμφυτη
Καταστροφικότητα καί σκληρότητα	= ἐπιθετικότητα
Ἄρα: Καταστροφικότητα καί σκληρότητα	= ἔμφυτες. Ο.Ε.Δ.

Στό βιβλίό αὐτό χρησιμοποίησα τόν ὄρο «ἐπιθετικότητα» γιά τήν ἀμυντική πράξη πού ὀνομάζω «καλοήθη ἐπιθετικότητα», ἀλλά ὀνομάζω «καταστροφικότητα» καί «σκληρότητα» τήν εἰδικά ἀνθρώπινη τάση γιά τήν καταστροφή καί τήν ἔντονη ἐπιθυμία γιά τήν ἀπόκτηση ἀπόλυτου ἐλέγχου («κακοήθης ἐπιθετικότητα»). Ὅπου χρησιμοποίησα τόν ὄρο «ἐπιθετικότητα» ἐπειδή ἐξυπηρετοῦσε τά συμφραζόμενα καλύτερα ἀπό τήν ἔννοια τῆς ἀμυντικῆς ἐπιθετικότητας, τή χαρακτηρίζω ποιοτικά γιά νά ἀποφύγω παρεξηγήσεις.

Χρησιμοποιοῦ ἀκόμα γενικά τή λέξη «αὐτός» ὅταν ἀναφέρομαι σέ ἀνθρώπους, γιατί ἂν ἔλεγα κάθε φορά «αὐτός ἢ αὐτή» θά ἦταν κουραστικό· πιστεύω πώς οἱ λέξεις ἔχουν μεγάλη σημασία ἀλλά δέ θά ἔπρεπε νά τίς κάνουμε φετίχ καί ν' ἀρχίσουμε νά ἐνδιαφερόμαστε περισσότερο γιά τή λέξη παρά γι' αὐτό πού ἐκφράζει.

Γιά τήν προσεχτική τεκμηρίωση, κάθε παράθεμα μέσα σ' αὐτό τό βιβλίό συνοδεύεται ἀπό τό ὄνομα τοῦ συγγραφέα καί τό ἔτος τῆς ἐκδοσης. Αὐτό θά διευκολύνει τόν ἀναγνώστη νά βρεῖ τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα στή βιβλιογραφία

πού ακολουθεῖ. Γιαυτό οἱ ἡμερομηνίες δέν ἔχουν πάντα σχέση με τήν ἐποχή πού γράφτηκε κάτι, ὅπως συμβαίνει με τό παράθεμα ἀπό τόν Spinoza (1927).

Περνώντας οι γενιές τραβάνε στο χειρότερο. Θά φτάσει τότε ένας καιρός, πού οι άνθρωποι, σέ φοβερή κατάντια, θά λατρεύουνε τή δύναμη· θά λένε πώς μονάχα ή δύναμη εἶναι δίκιο, καί τό ἀγαθό κανένας δέ θά σέβεται. Στο τέλος, όταν δέ θά ὑπάρχει ἀγανάκτηση γιά τό ἀδικο κι οὔτε ντροπή μπροστά στήν ἀθλιότητα, ὁ Δίας θά τούς ἀφανίσει ὅλους. Κι ὅμως, μπορεῖ νά γίνει κάτι· μπορεῖ, ἂν οἱ ἀπλοῖ ἀνθρώποι σηκωθοῦνε καί ρίξουνε τούς κυβερνήτες πού τούς ποδοπάτησαν...

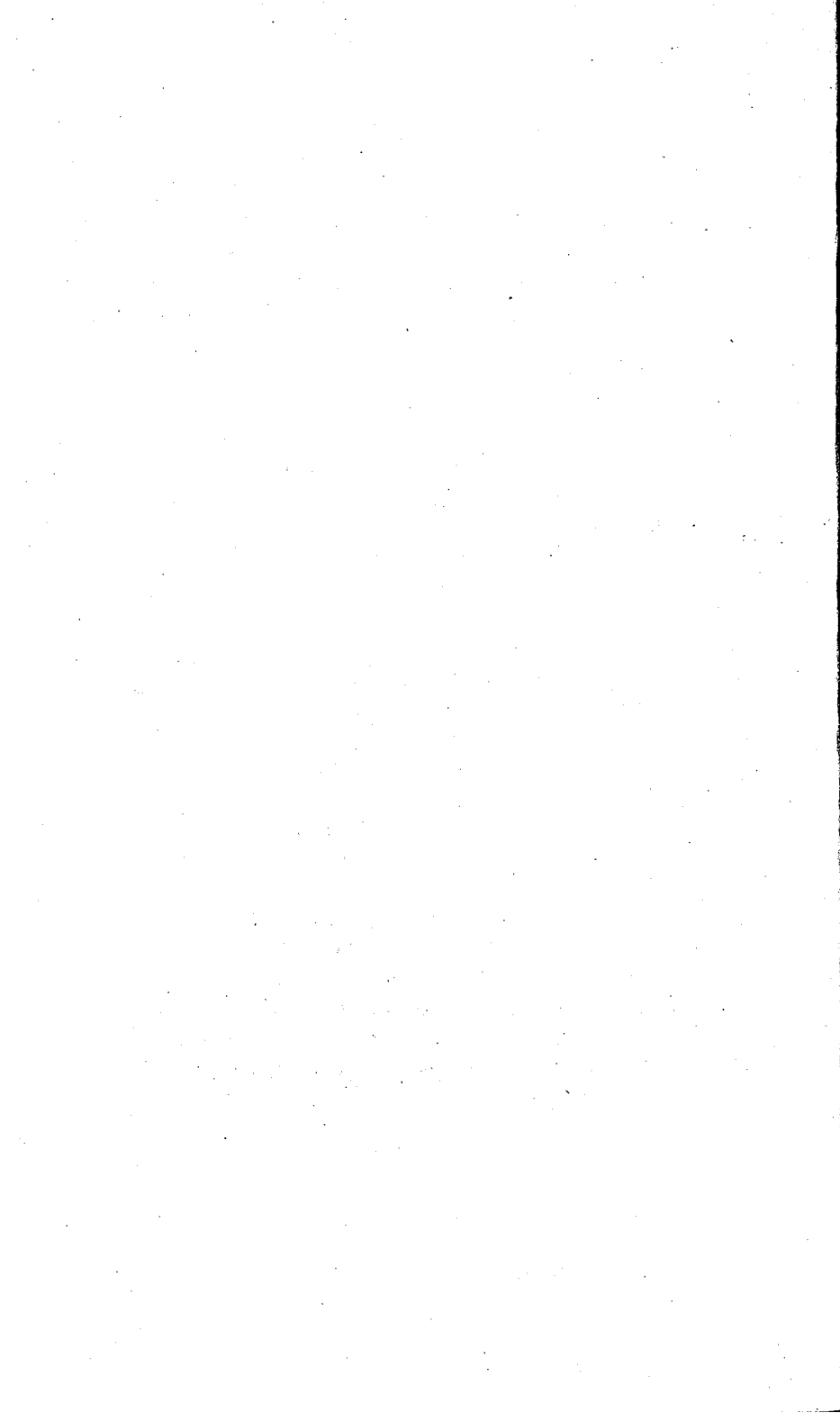
— Ἑλληνικός μῦθος ἀπό τήν ἐποχή τοῦ σιδήρου

Κοιτάζοντας τήν ἱστορία γίνομαι
ἀπαισιόδοξος...
Αἰσιόδοξος νιώθω
μόνο όταν κοιτάζω τήν προῖστορία.

— J. C. Smuts

Ἀπό τή μιά μεριά ὁ ἄνθρωπος συγγενεῦει μέ πολλά εἶδη ζώων σέ τοῦτο: ὅτι πολεμάει τό εἶδος του. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ μόνος αὐτός ἀνάμεσα στίς χιλιάδες εἶδη πού πολεμᾶνε, διαλύεται σ' αὐτό τόν πόλεμο... Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό μόνο εἶδος πού ἐπινόησε τίς μαζικές δολοφονίες, ἢ μόνη παραφωνία μέσα στήν ἴδια του τήν κοινωνία.

— N. Tinbergen

Εἰσαγωγή:

'Ενστικτα καί 'Ανθρώπινα Πάθη

Ἡ αὔξηση τῆς βίας καί τῆς καταστροφικότητας σέ ἔθνικη καί παγκόσμια κλίμακα ἔχει στρέψει τήν προσοχή τῶν εἰδικῶν ἀλλά καί τοῦ κοινοῦ γενικότερα στή θεωρητική ἐξέταση τῆς φύσης καί τῶν αἰτίων τῆς ἐπιθετικότητας. Ἡ ξαφνική αὐτή φροντίδα δέν εἶναι κάτι πού θά 'πρεπε νά μᾶς ἐκπλήξει· τό ἐκπληκτικό εἶναι τό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ ἐνασχόληση εἶναι τόσο πρόσφατη τῆ στιγμή πού ἕνας ἐρευνητής μέ τό γιγάντιο ἀνάστημα τοῦ Freud, ἀναθεωρώντας τή μέχρι τότε θεωρία του πού εἶχε πυρήνα τῆς σεξουαλικῆς παρῶρησης, διατύπωσε στή δεκαετία τοῦ 1920 μιά νέα θεωρία, ὅπου τό πάθος τῆς καταστροφῆς («ἐνστικτο τοῦ θανάτου») θεωροῦνταν ἰσοδύναμο μέ τό πάθος τῆς ἀγάπης («ἐνστικτο τῆς ζωῆς», «σεξουαλικότητα»). Παρόλα αὐτά τό κοινό συνέχισε ν' ἀντιμετωπίζει τό φροϋδισμό σάν μιά θεωρία πού πιστεύει πῶς ἡ λήμπιντο εἶναι τό βασικό πάθος τοῦ ἀνθρώπου — ἕνα πάθος πού ἐλέγχεται μονάχα ἀπό τό ἐνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης.

Ἡ κατάσταση αὐτή ἀλλάξε μόνο στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Ἴσως ἕνας λόγος γι' αὐτή τήν ἀλλαγὴ ἦταν καί τό ὅτι ἡ βία κι ὁ φόβος τοῦ πολέμου εἶχαν δρασκελίσει τά κατώφλια ὅλου τοῦ κόσμου. Ὡστόσο ἕνας ἀπ' τοὺς μεγαλύτερους συντελεστές ἦταν ἡ κυκλοφορία κάποιων βιβλίων πού ἀσχολοῦνταν μέ τήν ἀνθρώπινη ἐπιθετικότητα, καί ἰδιαίτερα τοῦ ἔργου τοῦ Konrad Lorenz, *Das Sogenannte Böse, Zur Naturgeschichte der Agression* (1966). Ὁ Lorenz, πού εἶχε ἤδη διακριθεῖ σάν ἐρευνητής τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ζώων,¹ καί ἰδιαίτερα τῶν ψαριῶν καί τῶν

1. Ὁ Lorenz δνόμασε «ἠθολογία» τή μελέτη τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ζώων.

πουλιών, αποφάσισε νά επεκταθεῖ σ' ἓνα πεδίο ὅπου πολύ λίγη πείρα καί εἰδικότητα διέθετε, στό πεδίο τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Ἔτσι, παρόλο πού οἱ περισσότεροι ψυχολόγοι καί νευρολόγοι τό ἀπέρριψαν, τό ἔργο του ἔγινε μπέστ σέλερ κι ἔκανε βαθιά ἐντύπωση σ' ἓνα μεγάλο ἀριθμό μορφωμένων ἀνθρώπων, πού οἱ περισσότεροί τους δέχτηκαν τήν ἀποψη τοῦ Lorenz σάν τήν τελική ἀπάντηση στό πρόβλημα.

Ἡ ἀπήχηση πού εἶχαν στό πλατύ κοινό οἱ ἰδέες τοῦ Lorenz μεγάλωσε ἀκόμα περισσότερο χάρη στά πρόσφατά ἔργα ἑνός πολύ διαφορετικοῦ συγγραφέα, τοῦ Robert Ardrey (*African Genesis*, 1961 καί *The Territorial Imperative*, 1967). Μόλο πού ὁ Ardrey δέν ἦταν ἐπιστήμονας ἀλλά θεατρικός συγγραφέας, κατάφερε νά συνυφάνει πολλά στοιχεῖα σχετικά μέ τίς ἀπαρχές τοῦ ἀνθρώπου σ' ἓνα πειστικό ἄν καί μεροληπτικό ἔργο, πού σκόπευε ν' ἀποδείξει τήν ἔμφυτη ἐπιθετικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀκολούθησαν κι ἄλλα βιβλία ἀπό μελετητές τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ζώων, ὅπως τό *The Naked Ape* (1967) τοῦ Desmond Morris καί τό *On Love and Hate* (1972), γραμμένο ἀπό τό μαθητή τοῦ Lorenz I. Eibl-Eibesfeldt.

Ὅλα τούτα τά ἔργα περιέχουν βασικά τήν ἴδια θέση: ἡ ἐπιθετική συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου ὅπως ἐκδηλώνεται στόν πόλεμο, τό ἔγκλημα, τίς προσωπικές φιλονικίες, καθώς κι ὅλα τά εἶδη τῆς καταστροφικῆς ἢ σαδιστικῆς συμπεριφορᾶς, ὀφείλεται σ' ἓνα φυλογενετικά προγραμματισμένο, ἐγγενές ἔνστικτο πού γυρεύει ἐκτόνωση καί περιμένει τήν κατάλληλη εὐκαιρία γιά νά ἐκδηλωθεῖ.

Ὁ νεοενοστικωδισμός τοῦ Lorenz γνώρισε μεγάλη ἐπιτυχία, ὄχι τόσο ἐπειδή τά ἐπιχειρήματά του ἦταν ἀτράντα-

ων· φαίνεται παράξενο πού διάλεξε τόν ὄρο αὐτό, ἀφοῦ ἠθολογία σημαίνει κυριολεκτικά «ἐπιστήμη τῆς συμπεριφορᾶς». Ἴσως ὁ Lorenz θά ἔπρεπε νά τήν ὀνομάσει «ἠθολογία τῶν ζώων», ἀλλά τό γεγονός ὅτι δέν προχώρησε σ' αὐτή τή διευκρίνιση εἶναι χαρακτηριστικό τῆς ἀντίληψής του – ὅτι δηλαδή ἡ ἀνθρώπινη συμπεριφορά ὑπάγεται στή συμπεριφορά τῶν ζώων. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό ὅτι ὁ John Stuart Mill, πολύ πρὶν ἀπό τόν Lorenz, δημιούργησε τόν ὄρο «ἠθολογία» σάν δηλωτικό τῆς ἐπιστήμης τοῦ *χαρακτήρα*. Ἄν ἐπιχειροῦσα ποτέ νά συνοψίσω τό νόημα αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ βιβλίου, θά ἔλεγα πῶς ἀσχολεῖται μέ τήν «ἠθολογία» ὅπως τήν ἔννοοῦσε ὁ Mill.

χτα, αλλά επειδή οι άνθρωποι ήταν έτοιμοι νά τά δεχτοῦν. Καί τί ἄλλο θά μπορούσε νά φανεί περισσότερο εὐπρόσδεκτο στους ἀνθρώπους πού ἐνιωθαν φοβισμένοι κι ἀνήμποροι νά σταματήσουν τήν πορεία πού ὀδηγοῦσε στήν καταστροφή, ἀπό μιά θεωρία πού ἐπιβεβαίωνε πώς ἡ βία πηγάζει ἀπό τή ζωώδη φύση μας, ἀπό μιά ἀνεξέλεγκτη παρόρμηση ἐπιθετικότητας, καί πώς τό καλύτερο πού ἔχουμε νά κάνουμε — ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Lorenz — εἶναι νά κατανοήσουμε τό νόμο τῆς ἐξέλιξης πού εὐθύνεται γιά τή δύναμη αὐτῆς τῆς παρόρμησης; Αὐτή ἡ θεωρία τῆς ἐμφυτης ἐπιθετικότητας γίνεται εὐκολα *ιδεολογία* πού βοηθάει στόν καθησυχασμό τοῦ φόβου μπροστά σ' αὐτά πού πρόκειται νά γίνουν, καί πού δίνει λογική ἐξήγηση σ' αὐτό τό αἶσθημα τῆς ἀδυναμίας.

Ἐπάρχουν ὅμως κι ἄλλοι λόγοι γιά τούς ὁποίους προτιμοῦν τήν ἀπλουστευτική ἀπάντηση μιάς ἐνστικτωδιστικῆς θεωρίας ἀπό τή σοβαρή μελέτη τῶν αἰτίων τῆς καταστροφικότητας. Ἡ τελευταία ἀπαιτεῖ τήν ἐξέταση τῶν βασικῶν προτάσεων τῆς τρέχουσας ἰδεολογίας. Μᾶς ὀδηγεῖ στήν ἀνάλυση τοῦ παραλογισμοῦ τοῦ κοινωνικοῦ μας συστήματος, μᾶς ἀναγκάζει νά γκρεμίσουμε ταμπού πού κρύβονται πίσω ἀπό ἐπιβλητικές λέξεις ὅπως «ἄμυνα», «τιμή» καί «πατριωτισμός». Μόνο μιά ἀνάλυση πού θά φτάσει στά βάθη τοῦ κοινωνικοῦ μας συστήματος θά μπορέσει ν' ἀποκαλύψει τούς λόγους πού προκάλεσαν τήν αὐξηση τῆς καταστροφικότητας, ἢ νά ὑποδείξει τρόπους καί μέσα γιά τόν περιορισμό της. Ἡ ἐνστικτωδιστική θεωρία μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπό τό δύσκολο ἔργο μιάς τέτοιας ἀνάλυσης. Ἡ θεωρία αὐτή ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ πώς κι ἂν ἀκόμα ὅλοι μας πρέπει νά χαθοῦμε, θά χαθοῦμε τουλάχιστον μέ τήν πεποίθηση πώς ἡ «φύση» μας μᾶς ἐπέβαλε αὐτή τή μοίρα καί πώς καταλαβαίνουμε πολύ καλά γιατί τό καθετί ἔγινε ὅπως ἔγινε.

Μέ τήν εὐθυγράμμιση πού ὑπάρχει σήμερα στήν ψυχολογική σκέψη, θά περιμένε κανεῖς ὅτι ἡ κριτική τῆς θεωρίας τοῦ Lorenz γιά τήν ἀνθρώπινη ἐπιθετικότητα θά πρέπε νά συμφωνεῖ μέ τήν ἄλλη κυρίαρχη θεωρία τῆς ψυχολογίας, τή θεωρία τοῦ *μπεχαβιορισμοῦ*. Ἀντίθετα ἀπό τόν ἐνστικτωδισμό, ἡ μπεχαβιοριστική θεωρία δέν ἐνδιαφέρεται γιά τίς ὑποκειμενικές δυνάμεις πού κάνουν τόν

άνθρωπο νά συμπεριφέρεται μέ όρισμένο τρόπο· δέν ένδι-
αφέρεται γι' αὐτά πού νιώθει ό άνθρωπος άλλα μονάχα
γιά τόν τρόπο μέ τόν όποίο συμπεριφέρεται, κι ακόμα γιά
τίς κοινωνικές συνθήκες πού διαμορφώνουν τή συμπερι-
φορά του.

Μόνο στή δεκαετία τοῦ 1920 τό κέντρο τῆς ψυχολογίας
μετατοπίστηκε ριζικά ἀπό τό αἶσθημα στή συμπεριφορά,
καί τά συναισθήματα καί τά πάθη παραμερίστηκαν ἀπό
τότε ἀπ' τό όπτικό πεδίο πολλῶν ψυχολόγων σάν ἄσχετα
στοιχεῖα, τουλάχιστον ἀπό ἐπιστημονική σκοπιά. Τό κύριο
θέμα τῆς βασικῆς ψυχολογικῆς σχολῆς ἔγινε ἡ συμπερι-
φορά κι όχι ό συμπεριφερόμενος ἄνθρωπος: ἡ «ἐπιστήμη
τῆς ψυχῆς» μεταμορφώθηκε σέ ἐπιστήμη τῆς μηχανικῆς τοῦ
ζώου καί τῆς ἀνθρώπινης διαγωγῆς. Αὐτή ἡ ἐξέλιξη κορυ-
φώθηκε μέ τό νεομηχανισμισμό τοῦ Skinner, πού σήμερα
εἶναι ἡ πιό πλατιά ἀποδεκτῆ ψυχολογική θεωρία στά πα-
νεπιστήμια τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν.

Ἡ αἰτία γι' αὐτή τή μεταμόρφωση τῆς ψυχολογίας ἀνι-
χνεύεται εὐκόλα. Ὁ μελετητής τοῦ ἀνθρώπου ἐπηρεάζεται
ἀπό τήν ἀτμόσφαιρα πού ἐπικρατεῖ στήν κοινωνία του
περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον ἐπιστήμονα. Κι αὐτό δέ συμ-
βαίνει μόνο ἐπειδή ό τρόπος σκέψης του, τά ἐνδιαφέροντά
του, τά ζητήματα πού θίγει καί τά ἐρωτήματά του καθορί-
ζονται ὅλα σέ κάποιο βαθμό ἀπό τήν κοινωνία, άλλα γιατί
σ' αὐτή τήν περίπτωση τό ἀντικείμενό του, ό ἄνθρωπος,
εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα κοινωνικά καθορισμένος. Ὅταν ἕνας
ψυχολόγος μιλάει γιά τόν ἄνθρωπο, παίρνει σάν πρότυπο
τούς ἄνθρώπους πού βλέπει γύρω του – καί πάνω ἀπ' ὅλα
τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Στή σύγχρονη βιομηχανική κοινω-
νία οἱ ἄνθρωποι κινοῦνται ἐγκεφαλικά, αἰσθάνονται λίγο
καί θεωροῦν τά αἰσθήματα ἄχρηστη σαβούρα – κι αὐτό
ἰσχύει καί γιά τούς ψυχολόγους καί γιά τά ἀντικείμενά
τους. Ἡ μηχανιστικῆ θεωρία φαίνεται νά τούς ται-
ριάζει θαυμάσια.

Ἡ σημερινή δυνατότητα ἐκλογῆς ἀνάμεσα στόν ἐνστι-
κωδισμό καί στό μηχανισμισμό δέν εὐνοεῖ τή θεωρητική
πρόοδο. Καί οἱ δύο θέσεις εἶναι μονόπλευρα ἐρμηνευτικές,
ἐξαρτιόνται ἀπό δογματικές προκαταλήψεις καί οἱ ἐρευνη-
τές καλοῦνται νά προσαρμόσουν τά δεδομένα πού συλλέ-
γουν εἴτε στή μιὰ εἴτε στήν ἄλλη ἐρμηνεία. Εἶναι ὁμως

ἀλήθεια πώς έχουμε να διαλέξουμε μόνο ανάμεσα στην ενστικτωδιστική ή τη μπηχαβιοριστική θεωρία; Είμαστε πραγματικά αναγκασμένοι να διαλέξουμε ανάμεσα στον Lorenz και τον Skinner, δέν υπάρχουν άραγε άλλες προοπτικές; Αυτό τό βιβλίό έρχεται να επιβεβαιώσει πώς υπάρχει κι άλλη μιά προοπτική, και εξετάζει τί ακριβώς είναι.

Πρέπει να διακρίνουμε στον άνθρωπο δύο δλότελα διαφορετικά είδη επιθετικότητας. Τό πρώτο, πού τό έχει κοινό μέ όλα τά ζώα, είναι μιά φυλογενετικά προγραμματισμένη παρόρμηση να επιτεθεί (ή να τραπεί σέ φυγή) όταν απειλούνται ζωτικά του συμφέροντα. Αυτή ή *άμυντική*, «καλοήθης» επιθετικότητα εξυπηρετεί τήν επιβίωση του άτόμου και του είδους, είναι βιολογικά προσαρμοσμη και παύει να υπάρχει όταν παύει να υπάρχει και ή άπειλή. 'Ο άλλος τύπος, ή «κακοήθης» επιθετικότητα, δηλαδή ή *καταστροφικότητα* και ή *σκληρότητα*, προσιδιάζει στό ανθρώπινο είδος ένώ ουσιαστικά δέν υπάρχει στά περισσότερα θηλαστικά· δέν είναι φυλογενετικά προγραμματισμένη ούτε βιολογικά προσαρμοσμη· δέν έχει συγκεκριμένο σκοπό και ή ικανοποίησή της είναι άκόλαστη. Σχεδόν όλη ή προγενέστερη εξέταση του θέματος ναυάγησε επειδή δέν κατάφεραν να ξεχωρίσουν μεταξύ τους τά δύο είδη τής επιθετικότητας, γιατί τό καθένα τους έχει διαφορετική προέλευση και διαφορετικές ιδιότητες.

Η άμυντική επιθετικότητα άποτελεί ουσιαστικά κομμάτι τής ανθρώπινης φύσης, μόλο πού δέν είναι «σύμφυτο» ένστικτο,² όπως πίστευαν άλλοτε. Στο βαθμό πού ο Lorenz μιλάει για τήν επιθετικότητα σάν άμυνα, κάνει σωστές υποθέσεις σχετικά μέ τό επιθετικό ένστικτο (μόλο πού ή θεωρία γύρω άπ' τόν αυθορμητισμό του και τήν αυτοάναανεωτική του ιδιότητα παραμένει αναπόδεικτη). 'Ο Lorenz όμως προχωράει άκόμα περισσότερο. Συγκροτώντας μερικές εύφρεις κατασκευές και συλλογισμούς, βλέπει *όλόκληρη* τήν ανθρώπινη επιθετικότητα, μαζί και τό πάθος για φόνο ή για βασανισμό, σάν άποτέλεσμα μιάς βιολογικά

2. 'Ο Lorenz προσδιόρισε πρόσφατα τήν έννοια του «έμφυτου» μέ τήν παραδοχή τής ταυτόχρονης παρουσίας του παράγοντα τής μάθησης (1965).

δοσμένης επιθετικότητας, πού μεταμορφώνεται από ευεργετική σε καταστροφική δύναμη εξαιτίας κάποιων παραγόντων. Υπάρχουν ωστόσο τόσα πολλά εμπειρικά δεδομένα πού αναιρούν αυτή την υπόθεση, ώστε καταλήγει να φαίνεται πραγματικά αστήριχτη. Η μελέτη των ζώων δείχνει πώς τά θηλαστικά – και ειδικά τά ανώτερα θηλαστικά – δέν είναι ούτε φονιάδες ούτε βασανιστές, μόλο πού έχουν αρκετή άμυντική επιθετικότητα. Η παλαιοντολογία, ή ανθρωπολογία και ή ιστορία προσφέρουν πάμπολλες άποδείξεις πού αντικρούουν αυτή την ένστικτωδιστική θέση: 1) οί άνθρωπινες ομάδες διαφέρουν τόσο ριζικά όσο άφορα τό βαθμό της καταστροφικότητας, ώστε τά γεγονότα δέ μπορούν να έρμηνευτούν μονάχα από τόν ίσχυρισμό ότι ή καταστροφικότητα και ή σκληρότητα είναι έμφυτες. 2) πάμπολλοι βαθμοί καταστροφικότητας μπορεί να σχετίζονται μέ άλλους φυσικούς παράγοντες και μέ διαφορές στίς αντίστοιχες κοινωνικές δομές και 3) ο βαθμός της καταστροφικότητας μεγαλώνει όσο προχωράει ή εξέλιξη του πολιτισμού, κι όχι τό αντίθετο. Πραγματικά, ή εικόνα της έμφυτης καταστροφικότητας ταιριάζει πολύ περισσότερο στην ιστορία παρά στην προϊστορία. Άν ο άνθρωπος ήταν προικισμένος μονάχα μέ τή βιολογικά προσαρμοσμένη επιθετικότητα πού κληρονόμησε απ' τούς προγόνους του τά ζώα, θά 'ταν ένα σχετικά ειρηνικό πλάσμα· αν οί χιμπαντζήδες είχαν ψυχολόγους, οί ψυχολόγοι αυτοί δέ θά θεωρούσαν την επιθετικότητα άνησυχητικό πρόβλημα για τό όποιο θά άξιζε τόν κόπο να γράψουν βιβλία.

Ώστόσο ο άνθρωπος διαφέρει από τό ζώο γιατί είναι φονιάς· είναι τό μόνο από τ' ανώτερα θηλαστικά πού σκοτώνει και βασανίζει μέλη του είδους του χωρίς λόγο, είτε βιολογικά είτε οικονομικά, και πού νιώθει ικανοποίηση κάνοντας κάτι τέτοιο. Αυτή ή βιολογικά μή προσαρμοσμένη και όχι φυλογενετικά προγραμματισμένη, ή «κακοήθης» επιθετικότητα, άποτελεί τό πραγματικό πρόβλημα και τόν κίνδυνο για την ύπαρξη του ανθρώπινου είδους. Κύριος σκοπός αυτού εδώ του βιβλίου είναι να αναλύσει τή φύση και τίς συνθήκες της καταστροφικής επιθετικότητας.

Η διάκριση πού κάναμε ανάμεσα στην καλοήθη-άμυντική και την κακοήθη-καταστροφική επιθετικότητα άπαιτεί ένα βασικότερο διαχωρισμό ανάμεσα στο ένστι-

κτο³ και τό χαρακτήρα, ή ακριβέστερα ανάμεσα στίς όρμές πού εΐναι ριζωμένες στίς φυσιολογικές ανάγκες του άνθρώπου (όργανικές όρμές) και σέ κείνα τά πάθη πού προσιδιάζουν στον άνθρωπο κι εΐναι ριζωμένα στο χαρακτήρα του («άνθρώπινα πάθη»). Τά άτομα διαφέρουν μεταξύ τους όσο αφορά τά ανθρώπινα πάθη πού λειτουργία τους εΐναι νά ικανοποιούν τίς ύπαρξιακές ανάγκες. "Όποιες κι αν εΐναι όμως αυτές οι ανάγκες, πρέπει νά ικανοποιηθοϋν για νά μπορέσει ό άνθρωπος νά λειτουργήσεί όμαλά, όμοια καθώς και οι όργανικές όρμές πρέπει νά ικανοποιηθοϋν για νά μπορέσει ό άνθρωπος νά διατηρηθεΐ στή ζωή. Και για νά δώσουμε ένα παράδειγμα: ό άνθρωπος μπορεί νά κινείται από τήν αγάπη ή από τό πάθος τής καταστροφής· στήν κάθε περίπτωση ικανοποιεί μιά απ' τίς ύπαρξιακές του ανάγκες: τήν ανάγκη νά «επιδράσει», νά κινήσει κάτι, νά τό αλλάξει. Τό αν τό κυρίαρχο πάθος του άνθρώπου εΐναι ή αγάπη ή ή καταστροφικότητα, έξαρτιέται σέ μεγάλο βαθμό από τίς κοινωνικές συνθήκες· αυτές οι συνθήκες όμως λειτουργοϋν ανάλογα μέ τή βιολογικά δοσμένη ύπαρξιακή κατάσταση του άνθρώπου και τίς ανάγκες πού πηγάζουν απ' αυτήν, κι όχι όπως ύπαγορεύει μιά άπεριορίστα εύπλαστη κι άδιαφοροποίητη ψυχή — πράγμα πού ύποστηρίζει ή θεωρία του περιβάλλοντος.

"Όταν ώστόσο θέλουμε νά μάθουμε ποιές εΐναι οι συνθήκες τής ανθρώπινης ύπαρξης, οδηγούμαστε αναγκαστικά σέ παραπέρα έρωτήματα: Τί εΐναι ή φύση του άνθρώπου; Τί εΐναι αυτό πού τον κάνει άνθρωπο; Δέ χρειάζεται βέβαια νά πούμε πώς τό κλίμα πού επικρατεί σήμερα στίς κοινωνικές επιστήμες δέν εϋνοεί και τόσο τή συζήτηση τέτοιων προβλημάτων. Αυτά θεωροϋνται γενικά άντικείμενο τής φιλοσοφίας και τής θρησκείας· στή θετικιστική σκέψη άντιμετωπίζονται σαν καθαρά ύποκειμενικές θεωρήσεις πού δέ μποροϋν νά διεκδικήσουν άντικειμενική έγκυρότητα. Μιάς και θά φαινόταν άκαιρο ν' ασχοληθοϋμε σ' αυτό τό σημείο μέ τήν πολύπλοκη επιχειρηματολογία γύρω από στοιχεία πού θά συναντήσουμε παρακάτω, θ' άρκεστώ σέ μιά παρατήρηση. "Όλα αυτά τά προβλήματα θά έξεταστοϋν

3. 'Ο όρος «ένστικτο» χρησιμοποιείται εδώ προσωρινά. Παρακάτω θά χρησιμοποιήσω τον όρο «όργανικές όρμές».

ἔδω ἀπό κοινωνικοβιολογική σκοπιά. Βασική προϋπόθεση εἶναι πῶς μᾶς καί τό εἶδος τοῦ *Homo Sapiens* μπορεῖ νά ὀριστεῖ ἀνατομικά, νευρολογικά καί φυσιολογικά, μποροῦμε ἀκόμα νά τόν προσδιορίσουμε καί ἀπό ψυχική ἀποψη σάν ἓνα πλάσμα πού οἱ ψυχικές του ἀνάγκες ἀνταποκρίνονται στήν εἰδική ψυχοφυσική του ἰδιοσυστασία. Δέν ὑπάρχει βέβαια καμιά ἀντίρρηση πῶς ὄλα τά ἐνστικτα ξεπηδοῦν ἀπ' αὐτή τήν ἰδιοσυστασία· αὐτό πού θά προσπαθῆσω ν' ἀποδείξω εἶναι ὅτι ἀκόμα καί τά μή ἐνστικτώδη πάθη πού εἶναι ριζωμένα στό χαρακτήρα του εἶναι προϊόν τῆς βιολογικῆς ἰδιοσυστασίας του.

Αὐτή ἡ θεωρητική δάση ἀνοίγει τή δυνατότητα γιά μιὰ λεπτομερειακή ἐξέταση τῶν διάφορων μορφῶν κακοήθους ἐπιθετικότητας, ριζωμένης στό χαρακτήρα, καί ἰδιαίτερα τοῦ *σαδισμού* — τοῦ πάθους γιά ἀπεριόριστη κυριαρχία πάνω σ' ἓνα ἄλλο αἰσθανόμενο πλάσμα — καί τῆς *νεκροφιλίας* — τοῦ πάθους γιά τήν καταστροφή τῆς ζωῆς, τῆς ἔλξης ἀπό κάθετί νεκρό, σαπισμένο καί καθαρά μηχανικό. Ἡ κατανόηση αὐτῶν τῶν δομῶν τοῦ χαρακτήρα θά διευκολυνθεῖ, ἐλπίζω, καί ἀπό τήν ἀνάλυση τοῦ χαρακτήρα μερικῶν διάσημων σαδιστῶν καί καταστροφέων τοῦ πρόσφατου παρελθόντος: τοῦ Στάλιν, τοῦ Himmler, τοῦ Hitler.

Ἐχοντας ἤδη καταστρώσει σέ γενικές γραμμές τήν πορεία πού θ' ἀκολουθήσει αὐτή ἡ μελέτη, θά 'ταν ἴσως χρήσιμο νά σημειώσουμε ἔστω καί σύντομα μερικές ἀπ' τίς γενικές συλλογιστικές ἀρχές καί συμπεράσματα πού θά βρεῖ ὁ ἀναγνώστης στά κεφάλαια πού ἀκολουθοῦν: 1. Δέ θ' ἀσχοληθοῦμε μέ τή συμπεριφορά ἀνεξάρτητα ἀπό τόν συμπεριφερόμενο ἄνθρωπο· θ' ἀσχοληθοῦμε μέ τίς ἀνθρώπινες ὁρμές, ἄσχετο ἂν ἐκφράζονται ἢ ὄχι σέ ἄμεσα παρατηρήσιμη συμπεριφορά. Αὐτό σημαίνει πῶς, ὅσο ἀφορᾷ τό φαινόμενο τῆς ἐπιθετικότητας, θά μελετήσουμε τήν προέλευση καί τήν ἔνταση τῶν ἐπιθετικῶν ὁρμῶν κι ὄχι τήν ἐπιθετική συμπεριφορά ἀνεξάρτητα ἀπ' τά κίνητρά της. 2. Αὐτές οἱ ὁρμές μπορεῖ νά εἶναι καί συνειδητές, ὅμως τίς περισσότερες φορές εἶναι ἀσυνειδήτες. 3. Τίς περισσότερες φορές εἶναι ἐνσωματωμένες σέ μιὰ σχετικά σταθερή δομή χαρακτήρα. 4. Γενικότερα ἰδωμένα, αὐτή ἡ μελέτη βασίζεται στή θεωρία τῆς ψυχανάλυσης. Ἐννοεῖται

λοιπόν πώς ή μέθοδος πού θά χρησιμοποιήσουμε είναι ή ψυχαναλυτική μέθοδος γιά τήν ανακάλυψη τής ένδότερης άσυνείδητης πραγματικότητας, μέ τήν έρμηνεία τών παρατηρήσιμων και φαινομενικά άσήμαντων δεδομένων. Ωστόσο ό όρος «ψυχανάλυση» δέν αναφέρεται άμεσα στην κλασική θεωρία, αλλά σέ μιά αναθεωρημένη μορφή της. Τά κυριότερα σημεία αύτης τής αναθεώρησης θά έξεταστούν άργότερα· γιά τήν ώρα θά ήθελα νά πώ μόνο πώς δέν πρόκειται γιά ψυχανάλυση βασισμένη στή θεωρία τής λίμπιντο, γιατί έτσι θά παρακάμπτονταν οί ένστικτωδιστικές έννοιες πού κατά γενική παραδοχή άποτελοϋν τήν ούσία τής φροϋδικής θεωρίας.

Αύτή ή ταύτιση τής φροϋδικής θεωρίας μέ τόν ένστικτωδισμό είναι ώστόσο άρκετά άμφίβολη. Ο Freud ήταν πραγματικά ό πρώτος σύγχρονος ψυχολόγος πού, αντίθετα μέ τήν τάση πού επικρατοϋσε, έρεϋνησε τή σφαίρα τών ανθρώπινων παθών - τήν άγάπη, τό μίσος, τή φιλοδοξία, τήν άπληστία, τή ζήλια· πάθη πού μέχρι τότε είχαν άπασχολήσει μονάχα τούς δραματουργούς και τούς πεζογράφους έγιναν μέ τόν Freud τό κύριο θέμα τής επιστημονικής έρευνας.⁴ Ίσως αυτό νά έξηγεί γιατί τό έργο του βρήκε τόσο θερμή ύποδοχή και τόση κατανόηση από τούς καλλιτέχνες κι όχι τούς ψυχιάτρους και τούς ψυχολόγους - τουλάχιστον ως τήν έποχή πού ή μέθοδός του έγινε όργανο γιά τήν ίκανοποίηση τής όλοένα και έπιτακτικότερης άπαίτησης γιά ψυχοθεραπεία. Οί καλλιτέχνες ένιωσαν πώς είχαν μπροστά τους τόν πρώτο επιστήμονα πού άσχολήθηκε μέ τό δικό τους θέμα, τήν «ψυχή» του ανθρώπου, στίς πιό μυστικές και λεπτές έκδηλώσεις της. Ο ύπερρεαλισμός έδειξε ξεκάθαρα τήν έπιρροή του Freud στην καλλιτεχνική σκέψη. Αντίθετα άπ' τίς παλιότερες καλλιτεχνικές μορφές, άφησε καταμέρος τήν «πραγματικότητα» σάν άσχετη και δέν άσχολήθηκε μέ τή συμπεριφορά - τό μόνο πού είχε σημασία ήταν ή ύποκειμενική έμπειρία. Ήταν

4. Οί παλιότερες ψυχολογίες, αυτές πού βρίσκουμε στά βουδιστικά κείμενα, τούς Έλληνες και τή μεσαιωνική και τή σύγχρονη ψυχολογία ως τόν Spinoza, άσχολήθηκαν μέ τά ανθρώπινα πάθη σάν κύριο θέμα τους, χρησιμοποιώντας μιά μέθοδο πού συνδύαζε τήν προσεχτική παρατήρηση (άν και χωρίς πειράματα) και τήν κριτική σκέψη.

λοιπόν λογικό τό ότι ή έρμηνεία τών όνειρων από τόν Freud στάθηκε ή πιό σημαντική έπιρροή στην εξέλιξη αυτού του καλλιτεχνικού ρεύματος.

Ό Freud, όπως ήταν φυσικό, διατύπωσε τίς άνακαλύψεις του μέ τίς έννοιες και την όρολογία της έποχής του. Δίχως νά 'χει άπαλλαγεί από τόν ύλισμό τών δασκάλων του, προσπάθησε νά βρει ένα τρόπο νά καμουφλάρει τά ανθρώπινα πάθη για νά τά παρουσιάσει σάν προϊόντα του ένστίκτου. Κι αυτό τό κατάφερε θαυμάσια μ' έναν άριστο-τεχνικό χειρισμό· επέκτεινε την έννοια της σεξουαλικότητας (λίμπιντο) τόσο, πού όλα τά ανθρώπινα πάθη (έκτός άπ' την αυτοσυντήρηση) θά μπορούσαν νά κατανοηθούν σάν άποτελέσματα ενός ένστίκτου. Άγάπη, μίσος, άπληστία, ματαιοδοξία, φιλοδοξία, φιλαργυρία, ζήλια, σκληρότητα, τρυφερότητα – όλα στριμώχτηκαν στό ζουρλομανδύα αυτού του σχήματος κι άντιμετωπίστηκαν θεωρητικά σάν έξιδανικεύσεις ή άντιδραστικοί σχηματισμοί άπέναντι στίς διάφορες μορφές της ναρκισσιστικής, στοματικής, πρωκτικής και γενετήσιας λίμπιντο.

Όσοσο στή δεύτερη περίοδο του έργου του, ό Freud προσπάθησε νά άπομακρυνθεί άπ' αυτό τό σχήμα παρουσιάζοντας μιά νέα θεωρία πού ήταν ένα άποφασιστικό δήμα μπροστά για την κατανόηση της καταστροφικότητας. Είδε πώς ή ζωή δέν έξουσιάζεται από δυό έγωιστικές όρμές, μιά για τροφή και μιά για έρωτα, αλλά από δυό πάθη – την άγάπη και την καταστροφικότητα – πού δέν έξυπηρετούν τή φυσιολογική επιδίωση όπως ή πείνα και ή σεξουαλικότητα. Έμεινε όμως ακόμα προσκολλημένος στους άρχικούς του συλλογισμούς και τά όνόμασε «ένστικτο της ζωής» και «ένστικτο του θανάτου», κατακυρώνοντας έτσι την ανθρώπινη καταστροφικότητα σάν ένα άπ' τά δυό θεμελιακά πάθη του ανθρώπου.

Η μελέτη αυτή άπαλλάσσει τά πάθη – π.χ. την όρμή για άγάπη, έλευθερία, καταστροφή, βασανισμό, κυριαρχία ή ύποταγή – άπ' τόν άναγκαστικό τους γάμο μέ τά ένστικτα. Τά ένστικτα είναι μιά καθαρά φυσική κατηγορία, ένω τά πάθη πού είναι ριζωμένα στό χαρακτήρα είναι κοινωνιο-βιολογική ιστορική κατηγορία.⁵ Μόλο πού δέν έξυπηρε-

5. Παρ. R. B. Livingston (1967) και κεφάλαιο 10.

τοῦν ἄμεσα τῆ φυσικῆ ἐπιβίωση εἶναι τό ἴδιο ἰσχυρά — καί συχνά ἀκόμα ἰσχυρότερα ἀπό τά ἔνστικτα. Σχηματίζουν τῆ βάση τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ἀνθρώπου γιά τῆ ζωῆ, τόν ἐνθουσιασμό καί τῆ διέγερσή του· εἶναι τό ὑλικό ἀπ' ὅπου δέ φτιάχνονται μόνο τά ὄνειρά του ἀλλά καί ἡ τέχνη, ἡ θρησκεία, ὁ μῦθος, τό δράμα — ὅλα ὅσα δίνουν ἀξία στή ζωῆ μας. Ὁ ἀνθρώπος δέ μπορεῖ νά ζήσει σάν ἀντικείμενο, ὑποφέρει βαθιά ὅταν τόν κατεβάζουν στό ἐπίπεδο μιᾶς μηχανῆς πού τρέφεται καί πολλαπλασιάζεται, ἀκόμα κι ὅταν ἔχει ὄση ἀσφάλεια γυρεύει. Ὁ ἀνθρώπος γυρεύει συγκίνηση καί περιπέτεια, κι ὅταν δέ μπορεῖ νά γνωρίσει αὐτή τήν ἱκανοποίηση σ' ἓνα πῶ ἀνεβασμένο ἐπίπεδο, τότε φτιάχνει μόνος του ἓνα δράμα γεμάτο καταστροφή.

Τό κλίμα πού ἐπικρατεῖ στή σύγχρονη σκέψη φαίνεται νά ἐνισχύει τό ἀξίωμα ὅτι ἓνα κίνητρο εἶναι ἔντονο μόνο ὅταν ἐξυπηρετεῖ μιᾶ ὀργανική ἀνάγκη — δηλαδή πῶς μόνο τά ἔνστικτα ἔχουν ἔντονη κινήτρια δύναμη. Ἄν κανεῖς ἀφήσει αὐτή τῆ μηχανιστική, ἀναγωγιστική σκοπιὰ καί ξεκινήσει ἀπό μιᾶ ὀλιστική συλλογιστική βάση, ἀρχίζει νά καταλαβαίνει πῶς οἱ ἀνθρώπινες ὁρμές πρέπει ν' ἀντιμετωπιστοῦν στή βάση τῆς λειτουργίας τους γιά τῆ διαδικασίᾳ τῆς ζωῆς ὀλόκληρου τοῦ ὀργανισμοῦ. Ἡ ἔντασή τους δέν ὀφείλεται σέ ξεχωρες φυσιολογικές ἀνάγκες ἀλλά στήν ἀνάγκη ἐπιβίωσης ὀλόκληρου τοῦ ὀργανισμοῦ — στήν ἀνάγκη του νά ἀναπτυχθεῖ καί φυσικά καί πνευματικά.

Αὐτά τά πάθη δέν ἀποκτοῦν δύναμη μόνο ἀφοῦ ἱκανοποιηθοῦν ἄλλα, στοιχειωδέστερα. Εἶναι ρίζα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς κι ὄχι κάποιου εἶδους πολυτέλεια πού μποροῦμε νά διαθέσουμε μόνο ὅταν οἱ φυσιολογικές καί «κατώτερες» ἀνάγκες ἔχουν ἱκανοποιηθεῖ. Πολλοί ἀνθρώποι αὐτοκτόνησαν γιάτῆ δέν κατάφεραν νά ἱκανοποιήσουν τό πάθος τους γιά ἀγάπη, δύναμη, φήμη, ἐκδίκηση. Περιπτώσεις αὐτοκτονίας γιά ἔλλειψη σεξουαλικῆς ἱκανοποίησης εἶναι ὡστόσο ἀνύπαρκτες. Αὐτά τά μῆ ἔνστικτώδη πάθη διεγείρουν τόν ἀνθρώπο, τοῦ βάζουν φωτιά, κάνουν τῆ ζωῆ του ν' ἀξίζει· ὅπως εἶπε κάποτε ὁ von Holbach, ὁ φιλόσοφος τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ: «*Un homme sans passions et desirs cesserait d' être un homme*». («Ἐνας ἀνθρώπος δίχως πάθη κι ἐπιθυμίες παύει νά ἔναι ἀνθρω-

πος»). Κι είναι τόσο έντονα αυτά τὰ πάθη ἀκριβῶς ἐπειδὴ δίχως αὐτὰ ὁ ἄνθρωπος δέ μπορεῖ νά εἶναι ἄνθρωπος.⁶

Τὰ ἀνθρώπινα πάθη μεταμορφώνουν τόν ἄνθρωπο ἀπό ἀπλό ἀντικείμενο σέ ἥρωα, σ' ἓνα πλάσμα πού παρόλες τίς τρομαχτικές ἀντιξοότητες πού συναντᾷ προσπαθεῖ νά δώσει νόημα στή ζωή του. Θέλει νά γίνει δημιουργός τοῦ ἑαυτοῦ του, νά κάνει τή μάταιη ὑπαρξή του μιά ὑπαρξή μέ σκοπό καί στόχους, νά γνωρίσει κάποια ὀλοκλήρωση. Τά πάθη τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι ἀσήμαντα ψυχολογικά συμπλέγματα πού μποροῦν νά ἐρμηνευτοῦν σάν προϊόντα παιδικῶν τραυμάτων. Τότε μόνο μποροῦν νά γίνουν κατανοητά, ἂν κανεῖς ξεπεράσει τή σφαίρα τῆς ἀναγωγιστικῆς ψυχολογίας καί τά δεῖ σάν αὐτό πού εἶναι στήν πραγματικότητα: *σάν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νά δώσει νόημα στή ζωή του καί νά γευτεῖ τή μεγαλύτερη δυνατή ἔνταση καί δύναμη πού μπορεῖ (ἢ πού πιστεύει ὅτι μπορεῖ) νά πετύχει κάτω ἀπό δοσμένες συνθήκες. Εἶναι ἡ θρησκεία, ἡ λατρεία, τὰ ἱερά του, πού πρέπει ὅμως νά τά κρύβει (ἀκόμα κι ἀπό τόν ἑαυτό του) ὅταν δέν τά ἐγκρίνουν ὅσοι ἀνήκουν στήν ἴδια ομάδα μ' αὐτόν. Σίγουρα μέ τήν ἔξαγορά ἢ τόν ἐκδιασμό, μέ ἐπιδέξιους χειρισμούς δηλαδή, μπορεῖ νά τόν πείσουν νά ἀρνηθεῖ τή «θρησκεία» του καί νά ἐνταχθεῖ στή γενική λατρεία τοῦ αὐτόματου. Ὅμως αὐτή ἡ ψυχική θεραπεία τόν στερεῖ ἀπ' τό καλύτερο πού ἔχει, τό ὅτι εἶναι ἄνθρωπος κι ὄχι πράγμα.*

6. Ἡ δήλωση τοῦ Holbach πρέπει φυσικά νά κατανοηθεῖ μέσα στό πλαίσιο τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τῆς ἐποχῆς του. Ὁ βουδισμός ἢ ἡ φιλοσοφία τοῦ Spinoza ἔχουν μιά ἐντελῶς διαφορετική ἀντίληψη γιά τὰ πάθη· ἀπό τή δική τους σκοπιά ἡ περιγραφή τοῦ Holbach θά ἀλήθευε ἐμπειρικά γιά τοὺς περισσότερους ἀνθρώπους, ἀλλά ἡ θέση τοῦ Holbach εἶναι τό ἄκρο ἀντίθετο τῆς δικῆς τους ἀντίληψης γιά τό σκοπὸ τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης. Γιά νά ἐκτιμήσουμε τή διαφορά θ' ἀναφέρω τή διάκριση ἀνάμεσα στά «παράλογα πάθη», ὅπως ἡ φιλοδοξία καί ἡ ἀπληστία, καί τὰ «λογικά πάθη», ὅπως ἡ ἀγάπη καί ἡ φροντίδα γιά ὅλα τὰ ζωντανά πλάσματα (καί τὰ δύο θά τὰ ἐξετάσουμε παρακάτω). Αὐτό πού μετράει ἐδῶ δέν εἶναι ὅμως ἡ διαφορά ἀλλά ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ζωή πού ἐνδιαφέρεται μόνο γιά τή συντήρησή της δέν εἶναι ἀνθρώπινη. Κάθε φορά πού θά μιλάω γιά «πάθη» σ' αὐτό τό κείμενο, θ' ἀναφέρομαι σέ ὅλες τίς φορτισμένες μέ ἐνέργεια παρορμήσεις πού. Εἶναι ἐντελῶς ξεχωριστές ἀπὸ τίς ἄλλες, πού προέρχονται ἀπὸ τήν ἀνάγκη γιά τή φυσιολογική διατήρηση τοῦ σώματος. Ἡ ἀγάπη καί ἡ ἔλλειψη ἀπληστίας εἶναι κατὰ τή γνώμη μου οἱ ἀνώτατες μορφές ἐκδήλωσης τῆς ἀνθρώπινης ἐνέργειας.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ὅλα τ' ἀνθρώπινα πάθη, καί τὰ «καλά» καί τὰ «κακά», μποροῦν νά γίνουν κατανοητά σάν προσπάθειες τοῦ ἀτόμου νά καταλάβει τή ζωή του. Ἡ ἀλλαγὴ εἶναι δυνατὴ μόνο ὅταν μπορέσει νά «μεταπηδήσει» σ' ἕνα νέο τρόπο ζωῆς κινητοποιώντας τὰ πάθη πού τόν βοηθοῦν νά ζήσει καί δοκιμάζοντας ἔτσι ἕνα ἀνώτερο αἴσθημα ζωντανίας καί ἀκεραιότητος πού πρὶν δέν τό εἶχε. Ἄν δέ γίνει αὐτό, μπορεῖ νά ἐξημερωθεῖ ἀλλὰ ὄχι καί νά θεραπευτεῖ. Ὅμως, μόλο πού τὰ πάθη πού ὑποστηρίζουν τή ζωὴ δίνουν μεγαλύτερη αἴσθηση δύναμης, χαρᾶς, ἀκεραιότητος καί ζωντανίας ἀπ' ὅ,τι ἡ καταστροφικότητα καί ἡ σκληρότητα, τόσο τὰ πρῶτα ὅσο καί τὰ δευτέρω ἀποτελοῦν ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Ἀκόμα κι ὁ μεγαλύτερος σαδιστὴς καί καταστροφέας εἶναι ἀνθρώπος, ὅπως ἀνθρώπος εἶναι κι ὁ ἅγιος. Μπορεῖ νά τόν ποῦν ἀνθρώπο διεστραμμένο καί κακό, πού δέν κατάφερε νά βρεῖ καλύτερη ἀπάντηση στήν πρόκληση ὅτι γεννήθηκε ἀνθρώπος, κι αὐτό εἶναι σωστό· μποροῦν ὅμως νά τόν ποῦν καί ἀνθρώπο πού διάλεξε λάθος δρόμο γυρεύοντας τή σωτηρία του.⁷

Ὅλες αὐτές οἱ σκέψεις δέ θέλουν ν' ἀφήσουν μέ κανένα τρόπο νά ἐννοηθεῖ πῶς ἡ καταστροφικότητα κι ἡ σκληρότητα δέν εἶναι ἀκόλαστα πάθη· τό μόνο πού θέλουν νά ποῦν εἶναι πῶς καί ἡ ἀκολασία εἶναι ἀνθρώπινη. Εἶναι ἀλήθεια πῶς καταστρέφουν τή ζωή, τό κορμί καί τό πνεῦμα ὄχι μόνο τοῦ θύματος ἀλλὰ καί τοῦ θύτη. Κι ἀποτελοῦν ἕνα παράδοξο: ἐκφράζουν τή ζωὴ πού στρέφεται ἐνάντια στόν ἴδιο τόν ἑαυτό της στήν προσπάθειά της νά τοῦ δώσει νόημα. Εἶναι ἡ μόνη πραγματικὴ διαστροφή. Τό νά γυρεύουμε νά τὰ κατανοήσουμε δέ σημαίνει κιόλας πῶς τὰ ἐπιδοκιμάζουμε. Ὅμως ἂν δέν τὰ κατανοήσουμε δέν ὑπάρχει τρόπος νά δοῦμε πῶς μπορούμε νά τ' ἀπαλείψουμε καί ποιοὶ παράγοντες ἔχουν τήν τάση νά τὰ ἐνισχύουν.

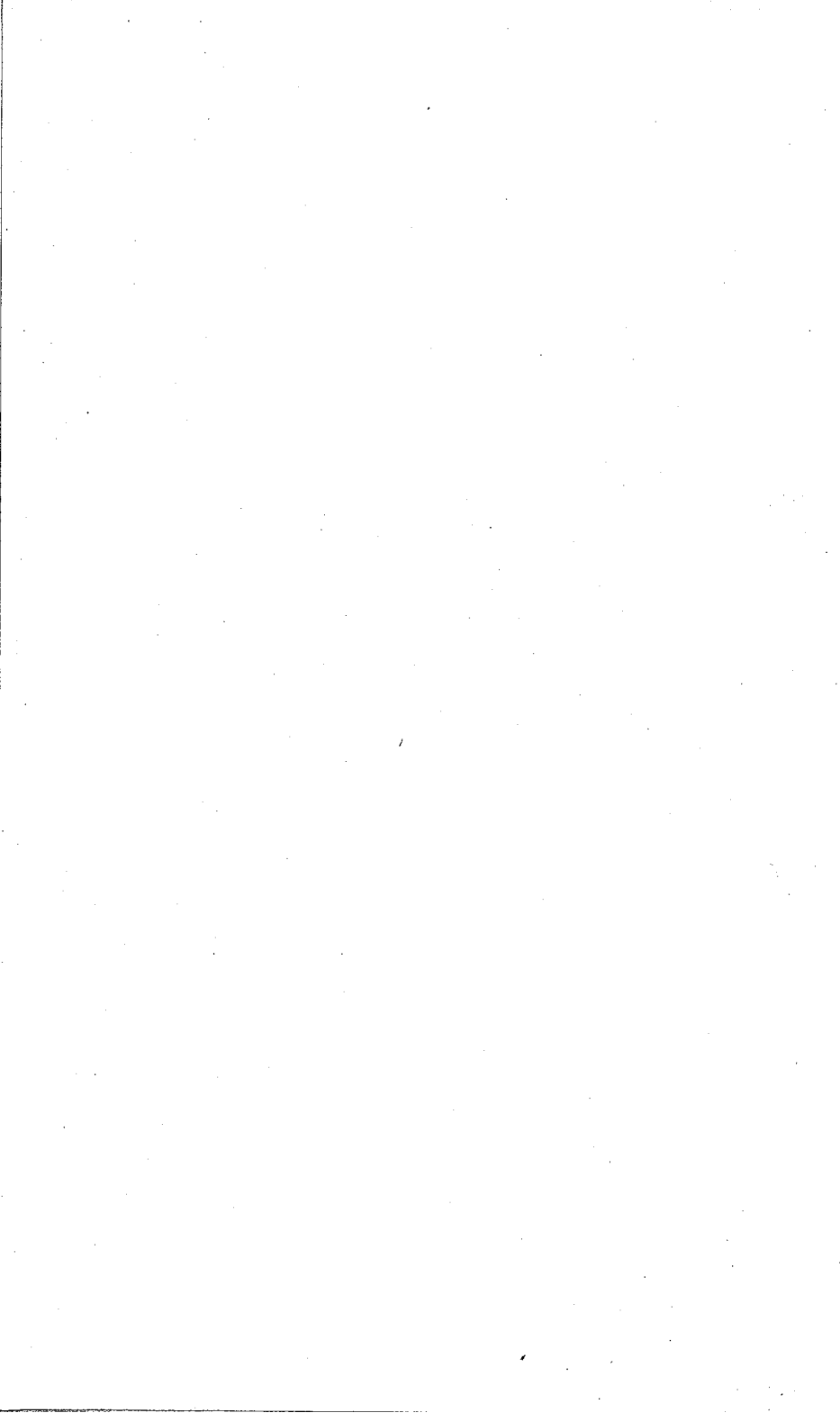
7. Ἡ λέξι «σωτηρία» (salvation) προέρχεται ἀπὸ τὴ λατινικὴ ρίζα *sal*, «salt» (ἄλατι· στὰ ἰσπανικά *salud* σημαίνει ὑγεία). Ἡ σημασία ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἄλατι προστατεύει τὸ κρέας ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση· ἄρα ἐδῶ «salvation» (σωτηρία) εἶναι ἡ προστασία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση (πού ἀφορᾷ καί τὴν ὑγεία ἀλλὰ καί τὴν εὐημερία του). Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴ χρειάζεται κάθε ἀνθρώπος, μέ μὴ θεολογικὴ ἔννοια.

Μιά τέτοια κατανόηση έχει ιδιαίτερη σημασία σήμερα, πού η ευαισθησία απέναντι στην καταστροφικότητα και τή σκληρότητα χάνεται αστραπιαία, ενώ η νεκροφιλία, η έλξη για καθετί τό νεκρό, τό σάπιο, τό άψυχο, τό καθαρά μηχανικό, παίρνει μεγάλες διαστάσεις μέσα στην κυβερνητική βιομηχανική κοινωνία μας. Τό πνεύμα τής νεκροφιλίας εκφράστηκε για πρώτη φορά μέ λογοτεχνική μορφή από τόν F. T. Marinetti στό *Φουτουριστικό Μανιφέστο* τού 1909. 'Η ίδια τάση μπορεί ν' άνιχνευτεί σ' ένα μεγάλο κομμάτι τής τέχνης και τής λογοτεχνίας τών τελευταίων δεκαετιών, πού δείχνει νά συναρπάζεται έξαιρετικά από καθετί τό σάπιο, τό άψυχο, τό καταστροφικό και τό μηχανικό. Τό σύνθημα τών Φαλαγγιτών «Ζήτω ό Θάνατος!» άπειλεί νά γίνει ή μυστική άρχή μιās κοινωνίας, όπου ή κατάκτηση τής φύσης από τή μηχανή άποτελεί τήν ουσία τής προόδου, κι όπου τό ζωντανό πλάσμα γίνεται έξάρτημα τής μηχανής.

Τούτη ή μελέτη προσπαθει νά διευκρινίσει τή φύση αυτού τού νεκροφιλικού πάθους και τών κοινωνικών συνθηκών πού τό ύποθάλπουν. Συμπέρασμα θά είναι πώς ή βοήθεια — μέ τήν πλατύτερη σημασία της — μπορεί νά δοθεί μόνο μέ ριζικές αλλαγές στην κοινωνική και πολιτική δομή μας, αλλαγές πού θ' αποκαταστήσουν τόν άνθρωπο στόν άνώτερο ρόλο του μέσα στην κοινωνία. Τό αίτημα για «τάξη και νόμο» (κι όχι για ζωή και συγκρότηση), και για αυστηρότερη τιμωρία τών εγκληματιών, μαζί μέ τήν έμμονή στή βία και τήν καταστροφή πού χαρακτηρίζει κάποιους «επαναστάτες», δέν είναι παρά μερικές ακόμα ένδειξεις τής νεκροφιλίας μέσα στό σύγχρονο κόσμο. Είναι άνάγκη νά δημιουργήσουμε τίς συνθήκες πού θά κάνουν τήν ανάπτυξη τού ανθρώπου, αυτού τού άτέλειωτου κι άνολοκλήρωτου πλάσματος — τού μοναδικού ώστόσο μέσα στή φύση — υπέρτατο σκοπό κάθε κοινωνικής μεταρρύθμισης. Πραγματική έλευθερία κι ανεξαρτησία, και τέλος σ' όλες τίς μορφές τού εκμεταλλευτικού έλέγχου, είναι οι προϋποθέσεις πού θά κινητοποιήσουν τήν αγάπη τής ζωής — τή μόνη δύναμη πού μπορεί νά νικήσει τήν αγάπη τού θανάτου.

Μέρος Πρῶτο

*Ἐνστικτωδισμός, Μπηχαβιορισμός,
Ψυχανάλυση*

Οί Ένστικτωδιστές

Οί Παλιότεροι Ένστικτωδιστές

Δέ σκοπεύω νά παρουσιάσω ἐδῶ τήν ἱστορία τῆς ἐνστικτικῆς θεωρίας, μιᾶς κι ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά τή βρεῖ σέ πολλά σχετικά ἐγχειρίδια.¹ Αὐτή ἡ ἱστορία ξεκίνησε ἀρκετά παλιά στή φιλοσοφική σκέψη, ἀλλά ὅσο ἀφορᾶ τή σύγχρονη ἐποχή ἀρχίζει ἀπό τό ἔργο τοῦ Δαρβίνου (Charles Darwin). Ὁλόκληρη ἡ μεταδαρβινική ἔρευνα πάνω στά ἐνστικτα βασίστηκε στήν ἐξελικτική θεωρία τοῦ Δαρβίνου.

Ὁ William James (1890), ὁ William McDougall (1913, 1932) κι ἄλλοι ἀκόμα, ἔφτιαξαν ἀναλυτικούς πίνακες γιά νά δείξουν ὅτι κάθε ἀτομικό ἐνστικτο προκαλοῦσε ἀντίστοιχα εἶδη συμπεριφορᾶς. Ἔτσι ὁ James ὑποστήριξε πῶς ὑπάρχουν ἐνστικτα μίμησης, ἀνταγωνισμοῦ, ἐριστικότητας, συμπάθειας, φόβου, κτητικότητας, κλεπτομανίας, δημιουργικότητας, παιχνιδιοῦ, περιέργειας, κοινωνικότητας, μυστικοπάθειας, καθαριότητας, μετριοφροσύνης, ἀγάπης καί ζήλιας – ἕνα περίεργο μίγμα ἀπό οἰκουμενικές ἀνθρώπινες ιδιότητες καί γνωρίσματα τοῦ χαρακτήρα πού ρυθμίζονται εἰδικά ἀπό τίς κοινωνικές συνθήκες. Μόλο πού οἱ πίνακες τῶν ἐνστικτῶν φαίνονται σήμερα κάπως ἀφελεῖς, τό ἔργο αὐτῶν τῶν ἐνστικτωδιστῶν εἶναι πολύ περίπλοκα δουλεμένο, πλούσιο σέ θεωρητικές κατασκευές κι ἀκόμα ἐντυπωσιακό γιά τό ἐπίπεδο τῆς θεωρητικῆς του σκέψης· κάθε ἄλλο λοιπόν παρά ξεπερασμένο θά τό λέγαμε. Ἔτσι π.χ. ὁ James ἤξερε πολύ καλά πῶς μπορούσε νά ὑπάρχει κάποιο στοιχεῖο ἐκμάθησης ἀκόμα καί στήν πρώτη ἐμφάνιση ἐνός

1. Συστήνω ιδιαίτερα τόν R. Fletcher (1968), πού ἔγραψε μιά ἐξαιρετικά διεισδυτική ἱστορία γιά τή θεωρία τῶν ἐνστικτῶν.

ένστικτου, κι ὁ McDougall εἶχε καταλάβει πόσο διαπλαστική ἐπίδραση ἀσκοῦσαν οἱ διάφορες ἐμπειρίες καὶ τὸ πολιτιστικὸ ὑπόβαθρο. Ὁ ἐνστικτωδισμὸς πού ἀνέπτυξε ὁ τελευταῖος φτιάχνει μιὰ γέφυρα ὡς τὴ θεωρία τοῦ Freud. Ὅπως τόνισε ἰδιαίτερα ὁ Fletcher, ὁ McDougall δέν ταῦτισε τὸ ἐνστικτο μ' ἓνα «κινητήριο μηχανισμό» ἢ μιὰ αὐστηρά καθορισμένη μηχανικὴ ἀντίδραση. Γι' αὐτόν ὁ πυρήνας τοῦ ἐνστικτου ἦταν μιὰ «ροπή», ἓνας «πόθος», κι αὐτὸς ὁ συναισθηματικὸς-ἐμφυτος πυρήνας κάθε ἐνστικτου «φαίνεται πὼς ἔχει τὴν ἱκανότητα νά λειτουργεῖ σχετικὰ ἀνεξάρτητα καὶ ἀπὸ τὸ γνωστικὸ καὶ ἀπὸ τὸ κινητικὸ μέρος ὁλόκληρης τῆς ἐνστικτώδους διάθεσης» (W. McDougall, 1932).

Πρὶν μιλήσουμε γιὰ τοὺς δύο γνωστότερους ἐκπρόσωπους τῆς ἐνστικτωδιστικῆς θεωρίας, τοὺς «νεοενστικτωδιστές» Sigmund Freud καὶ Konrad Lorenz, ἄς δοῦμε ἓνα χαρακτηριστικὸ πού εἶναι κοινὸ καὶ στοὺς δύο τους ἀλλὰ καὶ στοὺς παλιότερους ἐνστικτωδιστές: τὴ σύλληψη τοῦ ἐνστικτωδιστικοῦ προτύπου στὴ βάση τῆς μηχανικῆς καὶ τῆς ὑδραυλικῆς. Ὁ McDougall φαντάστηκε τὴν ἐνέργεια νά συγκρατεῖται ἀπὸ ἓναν «ὑδατοφράκτη» καὶ νά «ξεχειλίζει» (W. McDougall, 1913) κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες. Ἀργότερα χρησιμοποίησε μιὰ ἀναλογία, στὴν ὁποία κάθε ἐνστικτο παρομοιαζόταν μὲ «δωμάτιο ὅπου ἀδειάζουν συνέχεια γκάζι» (W. McDougall, 1932). Ὁ Freud, διαμορφώνοντας τὴ θεωρία τῆς λίμπιντο, ἀκολούθησε κι αὐτὸς ὑδραυλικὸ σχῆμα. Ἡ λίμπιντο αὐξάνει → ἡ ἔνταση ἀνεβαίνει → ἡ δυσαρέσκεια μεγαλώνει · ἡ σεξουαλικὴ πράξη μειώνει τὴν ἔνταση καὶ τὴ δυσαρέσκεια, ὅσο πού ἡ ἔνταση ἀρχίζει ν' ἀνεβαίνει ξανά. Μ' ὅμοιο τρόπο, ὁ Lorenz φαντάστηκε τὴν ἐνέργεια τῆς ἀντίδρασης σάν «ἓνα ἀέριο πού τρομπάρεται ἀδιάκοπα σ' ἓνα δοχεῖο» ἢ σάν ὑγρὸ σ' ἓνα ντεπόζιτο πού μπορεῖ νά ἀδειάσει ἀπὸ μιὰ βαλβίδα πού βρῖσκεται στὸν πυθμένα (K. Lorenz, 1950). Ὁ R. A. Hinde ὑποστήριξε πὼς παρόλες τίς διαφορὲς πού ὑπάρχουν, κι αὐτὰ καὶ ἄλλα ἐνστικτικὰ πρότυπα «ἔχουν κοινὴ τὴν ἰδέα μιᾶς οὐσίας πού μπορεῖ νά προκαλεῖ ἐνεργὴ συμπεριφορὰ, ὅταν συγκρατηθεῖ μέσα σ' ἓνα δοχεῖο καὶ στὴ συνέχεια ἀφθεθεῖ ἐλεύθερη» (R. A. Hinde, 1960).

Οι Νεοενοστικωδιστές: Sigmund Freud και Konrad Lorenz

‘Η Έννοια του Freud για την ‘Επιθετικότητα’

Τό μεγάλο δῆμα μπροστά πού ἔκανε ὁ Freud, ξεπερνώντας τούς παλιότερους ἐνοστικωδιστές καί ιδιαίτερα τόν McDougall, ἦταν πώς ἐνοποίησε ὅλα τά «ἐνοστικα» χωρίζοντας τα σέ δύο κατηγορίες – τά σεξουαλικά ἐνοστικα καί τό ἐνοστικο τῆς αὐτοσυντήρησης. Ἀπ’ αὐτή τήν ἀποψη ἡ θεωρία τοῦ Freud μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ σάν τελευταῖο δῆμα στήν ἐξέλιξη τῆς θεωρίας τῶν ἐνοστίκτων· ὅπως θά δείξω παρακάτω, αὐτή ἡ συνένωση ὄλων τῶν ἐνοστίκτων σέ ἓνα (ἐκτός ἀπό τό ἐνοστικο τοῦ ἐγώ) ἦταν καί τό πρῶτο δῆμα γιά τό ξεπέραςμα τῆς ὅλης ἐνοστικωδιστικῆς ἀντίληψης, ἄν κι ὁ Freud δέν τό εἶχε καταλάβει. Στά ἐπόμενα θ’ ἀσχοληθῶ μόνο μέ τήν ἐννοια τοῦ Freud γιά τήν ἐπιθετικότητα, γιατί ἡ θεωρία του γιά τή λῆμπιντο εἶναι γνωστή σέ πολλούς ἀναγνώστες κι ἔπειτα μπορεῖ νά βρεθεῖ ἀναλυτικά καί σ’ ἄλλα ἔργα – ιδιαίτερα στήν *Εἰσαγωγή στήν Ψυχανάλυση* (1915-1916, 1916-1917, καί 1933).

Ὁ Freud εἶχε προσέξει σχετικά λίγο τό φαινόμενο τῆς ἐπιθετικότητας ὅσο πίστευε πώς ἡ σεξουαλικότητα (λῆμπιντο) καί ἡ αὐτοσυντήρηση εἶναι οἱ δύο δυνάμεις πού ἐξουσίαζαν τόν ἄνθρωπο. Ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1920 ὅμως αὐτή ἡ εἰκόνα ἄλλαξε ὀλότελα. Στό *Ἐγώ καί τό Id* (1923) καί στά τελευταῖα ἔργα του πρότεινε μιά ἄλλη διχοτόμηση, ἀνάμεσα στό ἐνοστικο τῆς ζωῆς (Ἔρωσ) καί τό ἐνοστικο τοῦ θανάτου. Ὁ Freud παρουσίασε τή νέα θεωρητική φάση μέ τά παρακάτω λόγια: «Ξεκινώντας ἀπό συλλογισμούς σχετικά μέ τήν ἀρχή τῆς ζωῆς καί ἀπό διολογικούς παραλληλισμούς, ἔβγαλα τό συμπέρασμα ὅτι ἐκτός ἀπ’ τό ἐνοστικο γιά τή συντήρηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης πρέπει νά ὑπάρχει κι ἓνα ἄλλο, ἀντίθετο ἐνοστικο, πού προσπαθεῖ νά διαλύσει αὐτές τίς ἐνότητες καί νά τίς ἐπαναφέρει στήν πρωτόγονη, ἀνόργανη κατάστασή

2. Ἀναλυτική ἱστορία καί παρουσίαση τῆς φροϋδικῆς ἐννοιας τῆς ἐπιθετικότητας ὑπάρχει στό Παράρτημα.

τους. Δηλαδή, κοντά στον "Έρωτα υπήρχε και τό ένστικτο του θανάτου» (S. Freud, 1930).

Τό ένστικτο του θανάτου στρέφεται ένάντια στον ίδιο τον οργανισμό, κι αποτελεί έτσι μία αυτοκαταστροφική όρμή, ή κατευθύνεται προς τά έξω, και στην περίπτωση αυτή τείνει νά καταστρέψει άλλους κι όχι τό ίδιο τό άτομο. "Όταν αναμιχθεί μέ τή σεξουαλικότητα τό ένστικτο του θανάτου μεταμορφώνεται σέ πιό ακίνδυνες παρορμήσεις πού εκφράζονται στό σαδισμό ή τό μαζοχισμό. Μόλο πού σέ διάφορες περιστάσεις ό Freud ύποστήριξε πώς ή δύναμη του ένστίκτου του θανάτου μπορεί νά περιοριστεί (S. Freud, 1927), ή βασική ύπόθεση έμεινε: ό άνθρωπος βρισκόταν στό έλεος μιας παρόρμησης νά καταστρέψει είτε τον έαυτό του είτε άλλους, και δέ μπορούσε νά κάνει τίποτα για νά ξεφύγει απ' αυτό τό τραγικό δίλημμα. 'Απ' αυτή τήν τοποθέτηση του ένστίκτου του θανάτου έπεται ότι ή επιθετικότητα δέν είναι ουσιαστικά μία αντίδραση σέ έρεθίσματα αλλά μία διαρκώς αυξανόμενη παρόρμηση ριζωμένη στην ιδιουσυστασία του ανθρώπινου οργανισμού.

Οί περισσότεροι ψυχαναλυτές, μόλο πού σ' όλα τ' άλλα ακολούθησαν τον Freud, άρνήθηκαν νά δεχτούν τή θεωρία του για τό ένστικτο του θανάτου. Ίσως αυτό όφείλεται στό ότι ή θεωρία ξεπερνούσε τό παλιό μηχανιστικό πλαίσιο αναφοράς κι απαιτούσε βιολογικούς συλλογισμούς - πράγμα άπαράδεκτο για τούς περισσότερους πού πίστευαν πώς τό «βιολογικό» ήταν ταυτόσημο μέ τή φυσιολογία των ένστίκτων. Παρόλα αυτά δέν απέρριψαν όλοτελα τή θέση του Freud και συμβιβάστηκαν κάπως, αναγνωρίζοντας ένα «καταστροφικό ένστικτο» σαν τον αντίθετο πόλο του σεξουαλικού ένστίκτου· έτσι μπόρεσαν νά δεχτούν τή νέα έμφαση πού έδωσε ό Freud στην επιθετικότητα, χωρίς ώστόσο νά ύποταχτούν σ' έναν όλοτελα νέο τρόπο σκέψης.

Ό Freud είχε κάνει ένα σπουδαίο δήμα μπροστά, περνώντας από μία καθαρά φυσιολογική-μηχανιστική προσέγγιση σέ μία βιολογική, πού αντιμετωπίζει τον οργανισμό σαν όλο και αναλύει τίς βιολογικές πηγές τής αγάπης και του μίσους. Όσοσο ή θεωρία του έχει σοβαρά μειονεκτήματα. Είναι βασισμένη σέ μάλλον άφηρημένους συλλογισμούς και μόλις πού προσφέρει κάποια πειστική έμπειρική

απόδειξη. Έπειτα, μόλο πού ο Freud προσπάθησε πολύ εύστοχα νά ἐξηγήσει τίς ἀνθρώπινες παρορμήσεις στή βάση τῆς νέας θεωρίας, ἡ ὑπόθεσή του δέν ἰσχύει γιά τή συμπεριφορά τοῦ ζώου. Γι' αὐτόν τό ἔνστικτο τοῦ θανάτου εἶναι μία βιολογική δύναμη πού βρίσκεται μέσα σ' ὄλους τοὺς ζωντανούς ὀργανισμούς: αὐτό θά σήμαινε ὅμως ὅτι καί τὰ ζῶα ἐκδηλώνουν τό ἔνστικτο τοῦ θανάτου εἴτε στοὺς ἑαυτοὺς τους εἴτε σέ ἄλλα ζῶα. Ἐτσι θά ἔπρεπε κανεῖς νά βροῖσκει περισσότερη ἀρρώστια ἢ πρῶιμο θάνατο στά ζῶα πού ἐξωτερικεύουν λιγότερο τήν ἐπιθετικότητά τους καί ἀντίστροφα· δέν ὑπάρχουν ὅμως στοιχεῖα πού θά στήριζαν αὐτή τήν ἰδέα.

Τό ὅτι ἡ ἐπιθετικότητα καί ἡ καταστροφικότητα δέν εἶναι βιολογικά δοσμένες κι αὐθόρμητες παρορμήσεις εἶναι κάτι πού θά καταδειχτεῖ στό ἐπόμενο κεφάλαιο. Στό σημείο αὐτό θέλω μόνο νά προσθέσω πῶς ὁ Freud συσκότισε ἀπερίγραπτα τήν ἀνάλυση τοῦ φαινομένου τῆς ἐπιθετικότητας, γιατί συνήθιζε νά χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο αὐτό γιά τὰ πιά διαφορετικά εἶδη ἐπιθετικότητας, διευκολύνοντας ἔτσι τήν προσπάθειά του νά ἐξηγήσει ὅλα τὰ ἔνστικτα στή βάση ἑνός. Ἐπειδή σίγουρα δέν ἦταν μπηχαβιοριστής, μπορούμε νά ὑποθέσουμε πῶς ἔφταιγε ἡ γενική του κλίση νά καταλήγει σέ μιά δυαδική ἔννοια, στήν ὁποία δύο βασικές δυνάμεις βρίσκονταν ἀντιμέτωπες ἡ μιά μέ τήν ἄλλη. Αὐτή ἡ διχοτόμηση ἔγινε ἀρχικά ἀνάμεσα στήν αὐτοσυντήρηση καί τή λήμπιντο, κι ἀργότερα ἀνάμεσα στά ἔνστικτα τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου. Ἐξαιτίας τῆς λεπτότητας αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν, ὁ Freud ἀναγκάστηκε νά ἐντάξει ὅλα τὰ πάθη κάτω ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δύο πόλους, συνενώνοντας ἔτσι τάσεις πού δέ συνυπάρχουν στήν πραγματικότητα.

Ἡ Θεωρία τοῦ Lorenz γιά τήν Ἐπιθετικότητα

Μόλο πού ἡ φροϋδική θεωρία γιά τήν ἐπιθετικότητα ἄσκησε καί ἀσκει ἀκόμα μεγάλη ἐπιρροή, ἦταν πολύπλοκη καί δύσκολη καί δέν ἔγινε ποτέ δημοφιλής, μέ τήν ἔννοια πῶς ποτέ δέ διαβάστηκε πλατιά οὔτε κι ἐντυπωσίασε ἕνα πλατύ κοινό. Ἀπεναντίας τό ἔργο τοῦ Konrad Lorenz,

Zur Naturgeschichte der Aggression (1966) έγινε λίγο καιρό μετά την έκδοσή του ένα απ' τὰ πιό πολυδιαβασμένα βιβλία στο πεδίο τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας.

Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς δημοτικότητος φαίνονται εὐκόλα. Πρὶν ἀπ' ὅλα τὸ *Zur Naturgeschichte der Aggression* εἶναι ἕνα βιβλίο πού διαβάζεται ἀνετα, ὅπως κι ἕνα προηγουμένο γοητευτικό βιβλίο τοῦ Lorenz, τὸ *King Solomon's Ring* (1952) – καί στο σημεῖο αὐτό εἶναι ὁλότελα διαφορετικό ἀπ' τίς βαριές πραγματείες τοῦ Freud πάνω στο ἔνστικτο τοῦ θανάτου ἢ κι ἀπό κείμενα τοῦ ἴδιου τοῦ Lorenz γραμμένα μόνο γιά εἰδικούς. Ἐπειτα, ὅπως εἶπαμε καί στήν εἰσαγωγή, εἶναι σύμφωνο μέ τή σκέψη πολλῶν ἀνθρώπων στήν ἐποχή μας, πού προτιμοῦν νά πιστεύουν πῶς ἡ τάση μας γιά βία καί πυρηνικούς πολέμους ὀφείλεται σέ βιολογικούς παράγοντες πού βρῖσκονται ἔξω ἀπ' τόν ἔλεγχό μας, ἀντί ν' ἀνοίξουν τὰ μάτια τους καί νά δοῦν πῶς φταῖνε οἱ κοινωνικές, πολιτικές, καί οἰκονομικές συνθήκες πού μόνοι μας δημιουργήσαμε.

Γιά τόν Lorenz,³ ὅπως καί γιά τόν Freud, ἡ ἀνθρώπινη ἐπιθετικότητα εἶναι ἔνστικτο πού τρέφεται ἀπό μιὰ ἀστειρευτή πηγὴ ἐνέργειας καί δέν ἀποτελεῖ ἀναγκαῖα τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀντίδρασης σέ ἔξωτερικά ἐρεθίσματα. Ὁ Lorenz ὑποστηρίζει πῶς ἡ ἐνέργεια πού προορίζεται γιά μιὰ ἔνστικτώδη πράξη συσσωρεύεται ἀδιάκοπα στά νευρικά κέντρα πού σχετίζονται μ' αὐτὸ τὸν τύπο συμπεριφορᾶς, κι ὅταν ἔχει πιά συσσωρευτεῖ ἀρκετὴ ἐνέργεια θά συμβεῖ μιὰ ἔκρηξη, ἀκόμα κι ἂν δέν ὑπάρξει ἐρέθισμα. Παρόλα αὐτά καί τὸ ζῶο καί ὁ ἄνθρωπος βρῖσκουν συνήθως ἐρεθίσματα πού ἀπελευθερώνουν αὐτὴ τὴ συμπιεσμένη ἐνέργεια τῆς ὀρμῆς· ὅπωςδὴποτε δέν εἶναι ἀναγκασμένοι νά περιμένουν παθητικά ὥσπου νά παρουσιαστεῖ τὸ κατάλληλο ἐρέθισμα. Ἀναζητοῦν ἐρεθίσματα, τὰ δημιουργοῦν. Ἀκολου-

3. Πρὸς D. S. Lehrman (1953) γιά μιὰ ἀναλυτικὴ καί σήμερα πιά κλασικὴ θεώρηση τῶν ἐννοιῶν τοῦ Lorenz καί τοῦ N. Tinbergen γιά τὸ ἔνστικτο, καί γιά μιὰ συνολικὴ κριτικὴ τῆς θέσης τοῦ Lorenz. Βλ. ἐπίσης τὴν κριτικὴ τοῦ L. Berkowitz (1967) καί τοῦ K. E. Boulding (1967). Βλ. ἀκόμα τὴν κριτικὴ ἐκτίμηση τῆς θεωρίας τοῦ Lorenz ἀπὸ τόν N. Tinbergen (1968), τὴ συλλογὴ τῶν δοκιμῶν τοῦ M. F. A. Montagu πάνω στὴ θεωρία τοῦ Lorenz (1968) καί τὴ σύντομη ἀλλὰ διεισδυτικὴ κριτικὴ τοῦ L. Eisenberg (1972).

θώντας τον W. Craig ο Lorenz ονόμασε αυτή τή συμπεριφορά «παρορμητική». Ο άνθρωπος, λέει, δημιουργεί πολιτικά κόμματα για να βρει έρεθίσματα πού θ' απελευθερώσουν τή συμπιεσμένη ενέργεια, ενώ τά πολιτικά κόμματα καθατά δέν είναι αίτια τής επιθετικότητας. Όσοσο σέ περιπτώσεις πού κανένα έξωτερικό έρέθισμα δέ μπορεί να βρεθεί ή να δημιουργηθεί, ή ενέργεια τής συμπιεσμένης επιθετικής όρμης είναι τόσο μεγάλη, ώστε θά έκραγει και θά έκτονωθεί *in vacuo*, δηλαδή «χωρίς έμφανές έξωτερικό έρέθισμα... ή δραστηριότητα αυτή θά συντελεστεί χωρίς αντικείμενο – κι εδώ ύπάρχει πραγματικά φωτογραφική όμοιότητα μέ τήν κανονική λειτουργία τών μηχανικών ενεργειών... Αυτό δείχνει πώς οι μηχανικές συντεταγμένες του τύπου τής ένστικτώδους συμπεριφοράς καθορίζονται από τήν κληρονομικότητα ως τήν παραμικρή λεπτομέρεια». (K. Lorenz, 1970 τό πρωτότυπο στά γερμανικά, 1931-42).⁴

Έτσι για τον Lorenz ή επιθετικότητα δέν είναι καταρχήν μιά αντίδραση σέ έξωτερικά έρεθίσματα, αλλά μιά «έμφυτη», έσωτερική διεγερση πού γυρεύει έκτόνωση και πού θά έκδηλωθει όσο ακατάλληλο κι αν είναι τό έξωτερικό έρέθισμα: «Είναι ο αυθορμητισμός του ένστικτου πού τήν κάνει τόσο επικίνδυνη» (K. Lorenz, 1966). Τό πρότυπο του Lorenz για τήν επιθετικότητα, όπως και τό πρότυπο του Freud για τή λίμπιντο, ονομάστηκε πολύ σωστά *ύδραυλικό* πρότυπο, σ' αναλογία μέ τήν πίεση πού ασκείται από τό συμπιεσμένο νερό ή τόν ατμό σ' ένα κλειστό δοχείο.

Αυτή ή υδραυλική έννοια τής επιθετικότητας είναι ο ένας στύλος πού στηρίζει τή θεωρία του Lorenz, κι αναφέρεται στό *μηχανισμό* μέσα απ' τον οποίο παράγεται ή επιθετικότητα. Ο άλλος στύλος είναι ή ιδέα πώς ή επιθετικότητα έξυπηρετεί τή ζωή, τήν επιβίωση του ατόμου και του είδους. Γενικά ο Lorenz υποθέτει πώς ή επιθετικότητα πού έκδηλώνεται ανάμεσα σέ μέλη του ίδιου είδους βοηθάει τήν επιβίωση του είδους. Ο Lorenz ισχυρίζεται πώς

4. Αργότερα, κάτω από τήν επίδραση τής κριτικής πού ασκήθηκε από μερικούς άμερικάνους ψυχολόγους και τον N. Tinbergen, ο Lorenz τροποποίησε τή διατύπωσή του, έτσι ώστε να δημιουργηθεί μιά θέση και για τήν επίδραση τής μάθησης (1965).

ή επιθετικότητα εκπληρώνει αυτή τή λειτουργία αραιώνοντας τά άτομα ενός είδους μέσα στο διαθέσιμο φυσικό τους περιβάλλον, μέ τήν έκλογή του «καλύτερου ανθρώπου» και μέ τήν καθιέρωση μιās κοινωνικής τάξης πραγμάτων (1964). Η επιθετικότητα μπορεί νά έχει αυτή τή συντηρητική λειτουργία, γιατί στήν πορεία τής εξέλιξης ή θανάσιμη επιθετικότητα μεταμορφώθηκε σέ μιιά συμπεριφορά πού αποτελείται από συμβολικές και τελετουργικές απειλές – πράγμα πού έχει τήν ίδια λειτουργία χωρίς όμως νά βλάπτει τό είδος.

Όστόσο, ισχυρίζεται ό Lorenz, τό ένστικτο πού έξυπηρέτησε τήν επιδίωση του ζώου έχει «μεγεθυνθεί ύπερβολικά» και «έχει γίνει άγριο» στόν άνθρωπο. Η επιθετικότητα έγινε περισσότερο άπειλή παρά βοήθεια στήν επιδίωση.

Φαίνεται πώς κι ό ίδιος ό Lorenz δέν έμεινε ικανοποιημένος άπ' αυτές τίς εξηγήσεις πού έδωσε σχετικά μέ τήν ανθρώπινη επιθετικότητα, κι ένιωσε τήν ανάγκη νά προσθέσει κι άλλη μιιά εξήγηση, πού οδηγεί όμως έξω από τό πεδίο τής ήθολογίας. Γράφει:

Πάνω άπ' όλα, είναι παραπάνω από πιθανό πώς ή καταστροφική ένταση τής επιθετικής όρμης – πού αποτελεί ακόμα κληρονομικό κακό τής ανθρωπότητας – είναι συνέπεια μιās διαδικασίας επιλογών μέσα στο ίδιο είδος, πού λειτούργησε για τους προπάτορές μας περίπου σαράντα χιλιάδες χρόνια, δηλαδή σ' όλη τήν πρώτη λίθινη έποχή (τό πιθανότερο είναι πώς ό Lorenz έννοει τήν όψιμη λίθινη έποχή). "Όταν ό άνθρωπος έφτασε στο στάδιο νά έχει όπλα, ρούχα και κοινωνική όργάνωση, ξεπερνώντας έτσι τόν κίνδυνο νά πεθάνει άπ' τό κρύο ή τήν πείνα ή νά φαγωθεί άπ' τ' άγρια θηρία, κι όταν αυτοί οι κίνδυνοι έπαψαν νά 'ναι ούσιαστικοί παράγοντες πού επηρέαζαν τήν επιλογή, πρέπει νά άρχισε μιιά νέα επιλογή, κακόβουλη αυτή τή φορά. Τώρα ό βασικός παράγοντας ήταν οι πόλεμοι πού δίνονταν ανάμεσα σέ δυό έχθρικές γειτονικές φυλές. Κι αυτό πρέπει νά εξελίχτηκε στήν άκραία μορφή όλων τών λεγόμενων «πολεμικών άρετών», πού δυστυχώς πολλοί άνθρωποι τίς θεωρούν ακόμα ποθητά ιδανικά. (K. Lorenz, 1966).

Αυτή η εικόνα του αδιάκοπου πολέμου ανάμεσα στους «άγριους» κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες, από τότε που εμφανίστηκε ο «σύγχρονος άνθρωπος» γύρω στο 40.000 ή στο 50.000 π.Χ., είναι ένα πλατιά καθιερωμένο κλισέ που τό υιοθέτησε κι ο Lorenz δίχως διόλου νά αναφερθεί στις έρευνες που προσπαθούν νά δείξουν ότι δέν υπάρχει καμιά απόδειξη γιά κάτι τέτοιο.⁵ Ο ισχυρισμός του Lorenz, ότι γιά σαράντα χιλιάδες χρόνια υπήρχαν οργανωμένοι πόλεμοι, δέν είναι παρά τό παλιό κλισέ του Hobbes, πώς δήθεν ο πόλεμος είναι ή φυσική κατάσταση του ανθρώπου, παρουσιασμένο τώρα σάν επιχείρημα γιά νά αποδείξει πώς ή ανθρώπινη επιθετικότητα είναι έμφυτη. Η λογική τής υπόθεσης του Lorenz διδάσκει πώς ο άνθρωπος είναι επιθετικός γιατί ήταν επιθετικός· και ήταν επιθετικός γιατί είναι επιθετικός.

Άκόμα κι αν ο Lorenz είχε δίκιο όταν υποστήριξε πώς υπήρχε αδιάκοπος πόλεμος στήν δψιμη παλαιολιθική εποχή, ή γενετική αιτιολόγηση που δίνει σηκώνει πολλή συζήτηση. Άν κάποιο γνώρισμα λειτουργήσει σάν κριτήριο έπιλογής, πρέπει νά ήταν βασισμένο στήν αύξημένη παραγωγή απογόνων των φορέων αυτού του γνωρίσματος. Μπροστά όμως στήν πιθανότητα μιάς μεγαλύτερης απώλειας επιθετικών ατόμων σέ πολέμους, είναι αμφίβολο αν ή έπιλογή θά γινόταν γιά τή διατήρηση αυτού του γνωρίσματος. Στήν πραγματικότητα, αν θεωρήσουμε μιά τέτοια απώλεια σάν άρνητική έπιλογή, ή συχνότητα του γονιδίου θά πρεπε νά έλαττωθεί.⁶ Έπειτα ή πυκνότητα του πληθυσμού σέ κείνη τήν εποχή ήταν εξαιρετικά χαμηλή και πολλές ανθρώπινες φυλές, έπειτα άπ' τήν πλήρη εμφάνιση του *Homo Sapiens*, δέν είχαν ανάγκη ν' ανταγωνιστούν και νά πολεμήσουν ή μιά τήν άλλη γιά τήν τροφή ή γιά τό χώρο.

Στή θεωρία του ο Lorenz συνδύασε δυό στοιχεία. Τό πρώτο είναι πώς τά ζώα, όπως κι οί άνθρωποι, είναι έμφυτα προικισμένα μέ τήν επιθετικότητα που έξυπηρετεί

5. Τό ζήτημα τής επιθετικότητας ανάμεσα στους κυνηγούς και τους τροφοσυλλέκτες εξετάζεται διεξοδικά στο κεφάλαιο 8.

6. Ευχαριστώ τον καθηγητή Kurt Hirschhorn γιά τήν προσωπική μας επικοινωνία, όπου μου διευκρίνισε τό γενετικό πρόβλημα που υπάρχει στήν παραπάνω αντίληψη.

τήν επιβίωση του ατόμου και του είδους. "Όπως θά δοῦμε ἀργότερα, οἱ νευροφυσιολογικές ἀνακαλύψεις δείχνουν πώς αὐτή ἡ ἀμυντική ἐπιθετικότητα εἶναι μιὰ ἀντίδραση σέ ἀπειλές ἀπέναντι στά ζωτικά συμφέροντα τοῦ ζώου, καί δέν ξεπηδάει αὐθόρμητα οὔτε εἶναι συνεχῆς. Τό ἄλλο στοιχεῖο, ὁ ὑδραυλικός χαρακτήρας τῆς συμπιεσμένης ἐπιθετικότητας, χρησιμοποιεῖται γιά νά ἐξηγήσει τίς δολοφονικές καί ἀγριεῖς παρορμήσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά πολύ λίγες εἶναι οἱ ἐνδείξεις πού τό στηρίζουν. Καί ἡ ἐπιθετικότητα πού ἐξυπηρετεῖ τή ζωή ἀλλά καί ἡ καταστροφική ἐπιθετικότητα ὑπάγονται σέ μιὰ κατηγορία, κι αὐτό πού τίς συνδέει εἶναι ἀπλά μιὰ λέξη: «ἐπιθετικότητα». Ἀντίθετα ἀπ' τόν Lorenz, ὁ Tinbergen διατύπωσε τό πρόβλημα μέ ἀπόλυτη σαφήνεια: «Ἀπό τή μιὰ μεριά ὁ ἀνθρώπος συγγενεῦει μέ πολλά εἶδη ζώων σέ τοῦτο: ὅτι πολεμáει τό εἶδος του. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μόνος αὐτός μέσα στίς χιλιάδες εἶδη πού πολεμáνε, διαλύεται σ' αὐτό τόν πόλεμο... Ὁ ἀνθρώπος εἶναι τό μόνο εἶδος πού ἐπινόησε τίς μαζικές δολοφονίες, εἶναι ἡ μόνη παραφωνία μέσα στήν ἴδια του τήν κοινωνία. Γιατί ἔτσι;» (N. Tinbergen, 1968).

Freud καί Lorenz: Ὁμοιότητες καί Διαφορές

Ἡ σχέση ἀνάμεσα στίς θεωρίες τοῦ Freud καί τοῦ Lorenz εἶναι περίπλοκη. Καί οἱ δύο τους ἔχουν κοινή τήν ὑδραυλική ἐννοια τῆς ἐπιθετικότητας, μόλο πού ἐξηγοῦν διαφορετικά τήν προέλευση τῆς ὁρμῆς. Φαίνονται ὅμως διαμετρικά ἀντίθετες ἀπό μιὰ ἄλλη ἄποψη. Ὁ Freud ὑπέθεσε πώς ὑπάρχει ἓνα καταστροφικό ἐνστικτο, ἐνῶ ὁ Lorenz ἰσχυρίστηκε πώς αὐτή ἡ ὑπόθεση εἶναι ἀστήριχτη ἀπό βιολογική ἄποψη. Ἡ ἐπιθετική του παρόρμηση ἐξυπηρετεῖ τή ζωή, ἐνῶ τό φροῦδικό ἐνστικτο τοῦ θανάτου ὑπηρετεῖ τό θάνατο.

Ὅσο ἄν αὐτή ἡ διαφορά χάνει ἀρκετά τή σημασία της ὅταν ὁ Lorenz ἐκθέτει τίς μεταπτώσεις τῆς ἀρχικά ἀμυντικῆς καί αὐτοσυντηρητικῆς ἐπιθετικότητας. Μέ ἀρκετά πολὺπλοκες καί συχνά ἀμφίβολες θεωρητικές κατασκευές, ἡ ἀμυντική ἐπιθετικότητα ὑποτίθεται πώς μεταμορφώνεται

στόν άνθρωπο σέ μιά πηγαία όρμή· αὐτή ἡ όρμή μεγαλώ-
νει ἀδιάκοπα καί γυρεύει νά δημιουργήσει συνθήκες πού
νά διευκολύνουν τήν ἐκδήλωση τῆς ἐπιθετικότητας, ἢ ξε-
σπάει κι ὅταν δέ μποροῦν νά βρεθοῦν ἢ νά δημιουργηθοῦν
ἐρεθίσματα. Ἔτσι ἀκόμα καί σέ μιά κοινωνία πού εἶναι
ὀργανωμένη ἀπό κοινωνικοοικονομική ἀποψη μέ τέτοιο
τρόπο, ὥστε ἡ μεγάλη ἐπιθετικότητα νά μὴ βρίσκει τά
κατάλληλα ἐρεθίσματα, ἡ ἀπαίτηση τοῦ ἐπιθετικοῦ ἐνστί-
κτου θά ἀνάγκαζε τά μέλη τῆς νά τήν ἀλλάξουν ἢ, ἂν δέν
τά κατάφεραν, ἡ ἐπιθετικότητα θά ξέσπαγε ἀκόμα καί
χωρίς ἐρέθισμα. Ἔτσι τό συμπέρασμα στό ὁποῖο καταλήγει
ὁ Lorenz – ὅτι δηλαδή ὁ ἄνθρωπος ὠθεῖται ἀπό μιά ἐμ-
φυτη δύναμη καταστροφῆς – εἶναι γιά ὅλους αὐτούς τούς
λόγους ἴδιο μέ τοῦ Freud. Ὡστόσο ὁ Freud βλέπει σάν
ἀντίθετη τῆς καταστροφικῆς παρῶρρησης τήν ἐξίσου με-
γάλη δύναμη τοῦ Ἔρωτα (ζωή, σέξ), ἐνώ γιά τόν Lorenz
ἀκόμα κι αὐτή ἡ ἀγάπη εἶναι προῖόν τοῦ ἐπιθετικοῦ ἐνστί-
κτου.

Καί ὁ Freud καί ὁ Lorenz συμφωνοῦν πῶς κάθε ἀποτυ-
χία νά ἐκφραστεῖ ἔμπρακτα ἡ ἐπιθετικότητα εἶναι ἀνθυγι-
εινή. Ὁ Freud μάλιστα εἶχε ὑποστηρίξει στήν πρώιμη
περίοδο τοῦ ἔργου του πῶς ἡ καταπίεση τῆς σεξουαλικό-
τητας μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ πνευματική ἀρρώστια· ἀργό-
τερα ἐφάρμοσε τήν ἴδια ἀρχή στό ἐνστικτο τοῦ θανάτου
καί δίδαξε πῶς ἡ ἀναστολή τῆς ἐξωστρεφοῦς ἐπιθετικότη-
τας εἶναι ἀνθυγιεινή. Ὁ Lorenz πάλι δηλώνει πῶς «ὁ ση-
μερινός πολιτισμένος ἄνθρωπος ὑποφέρει ἀπό ἀνεπαρκή
ἐκτόνωση τῆς ἐπιθετικῆς του όρμῆς». Καί οἱ δύο τους
φτάνουν ἀπό διαφορετικούς δρόμους στήν ἴδια εἰκόνα τοῦ
ἀνθρώπου: μέσα στό ἄτομο παράγεται ἀδιάκοπα ἐπιθε-
τική-καταστροφική ἐνέργεια πού τοῦ εἶναι πολύ δύσ-
κολο, ἂν ὄχι ἀκατόρθωτο μακροπρόθεσμα, νά τήν ἐλέγξει.
Ἡ λεγόμενη «κακία» τῶν ζώων γίνεται πραγματική κακία
στόν ἄνθρωπο, μόλο πού σύμφωνα μέ τόν Lorenz οἱ ρίζες
του δέν εἶναι κακές.

ΑΝΑΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΔΕΙΞΗ

Αὐτές οἱ ὀμοιότητες στίς θεωρίες τοῦ Freud καί τοῦ Lo-

renz σχετικά με την επιθετικότητα δεν πρέπει να επισκιασούν τη βασική διαφορά τους. 'Ο Freud ήταν μελετητής των ανθρώπων, ένας δεξυτερικής παρατηρητής της έκδηλης συμπεριφοράς τους και των διάφορων εκδηλώσεων του άσυνειδήτου τους. 'Η θεωρία του για τό ένστικτο του θανάτου μπορεί να 'ναι λαθεμένη ή άτελής, ή ακόμα μπορεί να βασίζεται σε άνεπαρκείς ένδείξεις, ωστόσο άποκτήθηκε στη διάρκεια μιάς άδιάκοπης και σταθερής παρατήρησης του ανθρώπου. 'Ο Lorenz από την άλλη μεριά είναι παρατηρητής των ζώων, ειδικά των κατώτερων ζώων, και άναμφίβολα ένας άπ' τους πιο άξιους. 'Ομως ή γνώση του για τον άνθρωπο δεν ξεπερνάει τη γνώση του μέσου ατόμου· δεν την έχει έκλεπτύνει ούτε με τη συστηματική παρατήρηση ούτε με έπαρκή έξοικείωση με τη σχετική φιλολογία.⁷ 'Υποθέτει με μεγάλη άφέλεια πώς οί παρατηρήσεις πού κάνει στον έαυτό του και στους γνωστούς του μπορούν να έφαρμοστούν σ' όλους τους ανθρώπους. 'Η κύρια μέθοδός του ωστόσο δεν είναι ή άυτοπαρατήρηση αλλά οί άναλογίες πού βγαίνουν από τη συμπεριφορά όρισμένων ζώων σε σχέση με τη συμπεριφορά του ανθρώπου. 'Από έπιστημονική άποψη αυτές οί άναλογίες δεν άποδειχουν τίποτα· είναι καθαρά ύποθετικές κι ευχάριστες για όποιον αγαπάει τά ζώα. Συνοδεύονται από ένα μεγάλο ποσοστό άνθρωπομορφισμού, στον όποιο ύποκύπτει ο Lorenz κι ακριβώς έπειδή δίνουν στον άνθρωπο την ευχάριστη ψευδαίσθηση ότι «καταλαβαίνει» τί «αισθάνεται» τό ζώο έγιναν έξαιρετικά δημοφιλείς. Και ποιός δέ θά 'θελε να 'χει τό δαχτυλίδι του Σολομώντα;

'Ο Lorenz βασίζει τίς θεωρίες του για την ύδραυλική φύση της επιθετικότητας σε πειράματα πού έκανε με ζώα - ιδιαίτερα ψάρια και πτηνά σε συνθήκες έγκλεισμού. Τό ζήτημα πού γεννιέται έδώ είναι: 'Η επιθετική όρμή πού οδηγεί στο φόνο όταν δέ διοχετευτεί σε άλλη διεύθυν-

7. 'Ο Lorenz, τουλάχιστον όταν έγραφε τό *Zur Naturgeschichte der Aggression*, δέ φαίνεται να γνωρίζει τό έργο του Freud. Δέν υπάρχει ούτε μιά άμεση άναφορά στα κείμενά του, και όλες οί σχετικές νύξεις αναφέρονται σε όσα του είπαν φίλοι του ψυχαναλυτές για τη θέση του Freud· δυστυχώς δεν του τίς μεταφέρουν πάντα σωστά, ή ο ίδιος δεν τίς καταλαβαίνει όπως είναι.

ση – πράγμα πού παρατήρησε ο Lorenz σέ μερικά ψάρια και πτηνά – μπορεί νά λειτουργήσει και στόν άνθρωπο;

Μιάς και δέν υπάρχει άμεση άπόδειξη αúτης τής ύπόθεσης όσο άφορᾶ τόν άνθρωπο και τά άνωτερα θηλαστικά, ο Lorenz παρουσιάζει μιá σειρά άπό έπιχειρήματα για ν' άποδείξει αúτό πού ύποστηρίζει. Ἡ βασική του προσέγγιση γίνεται μέ τή μέθοδο τής *αναλογίας*. Άνακαλύπτει όμοιότητες ανάμεσα στήν ανθρώπινη συμπεριφορά και στή συμπεριφορά τών ζώων πού έχει μελετήσει, και συμπεραίνει πώς και τά δυό είδη τής συμπεριφοράς έχουν τήν ίδια αίτια. Αúτη ή μέθοδος επικρίθηκε άπό πολλούς ψυχολόγους· ήδη στά 1948 ο διαπρεπής συνάδερφος του Lorenz, N. Tinbergen, άντλήφθηκε τούς κινδύνους «πού έγκυμονοῦνται όταν κανείς χρησιμοποιεῖ φυσιολογικές άποδείξεις άπό κατώτερα έξελιξιακά στάδια, κατώτερα στάδια νευρικών όργανισμῶν και άπλούστερες μορφές συμπεριφοράς, σάν αναλογίες για νά στηρίξει φυσιολογικές θεωρίες για τούς μηχανισμούς τής συμπεριφοράς σέ άνωτερα και περισσότερο πολύπλοκα επίπεδα» (1948).

Λίγα παραδείγματα άρκοῦν για νά διασαφηνίσουν τήν «αναλογική άπόδειξη» του Lorenz.⁸ Μιλώντας για ένα είδος ψαριῶν τής Βραζιλίας, ο Lorenz αναφέρει πώς παρατήρησε ότι άν κάθε ψάρι μπορεί νά έκτονώσει τόν ύγιθ θυμό του σ' ένα άλλο ψάρι του ίδιου φύλου, δέν έπιτίθεται στό σύντροφό του («έπιθετικότητα πού στρέφεται σέ άλλη κατεύθυνση»)⁹ Κι έπειτα σχολιάζει:

Ἐνάλογη συμπεριφορά μπορεί νά παρατηρηθεῖ και στόν άνθρωπο. Στίς παλιές καλές μέρες, πού ύπήρχε ακόμα ή μοναρχία τών Ἀψβούργων και πού τά δπίτια είχαν ακόμα ύπηρετες, παρατηροῦσα τή συμπεριφορά τής χήρας θείας μου, πού μπορούσε νά τήν προβλέψει κανείς συστηματικά. Δέν κράταγε ποτέ ύπηρετρια

8. Ἡ τάση δημιουργίας έντελῶς άστήριχτων αναλογιῶν άπό τά βιολογικά στά κοινωνικά φαινόμενα εμφανίστηκε ήδη άπό τόν Lorenz στά 1940, πού ύποστήριξε ότι οι νόμοι του κράτους πρέπει νά ύποκαταστήσουν τίς άρχές τής φυσικής έπιλογής όταν αυτές δέν καταφέρνουν νά φροντίσουν άνάλογα τίς βιολογικές άνάγκες τής φυλής.

9. Ὅρος του N. Tinbergen.

παραπάνω από οχτώ ή δέκα μήνες. Πάντα ένθουσιαζόταν με κάθε νέα ύπηρετρία, τήν ύμνουσε κυριολεκτικά κι όρκιζόταν πώς επιτέλους είχε βρει τήν κατάλληλη. Στους άμέσως επόμενους μήνες ό ένθουσιασμός της έπεφτε, άρχιζε νά τής βρίσκει μικροελαττώματα, έπειτα μεγαλύτερα, ώσπου στό τέλος τής περιόδου πού άνέφερα είχε άνακαλύψει στό κακόμοιρο κορίτσι πραγματικά μισητές ιδιότητες· τελικά ή ύπηρετρία άπολυόταν δίχως νά τής δώσει καμιά συστατική έπιστολή κι έπειτα από πολύ έντονη λογομαχία. Μετά άπ' αυτή τήν έκρηξη ή γριά κυρία ήταν για μιά άκόμα φορά έτοιμη νά δει τόν τέλειο άγγελό στό πρόσωπο τής επόμενης πού θά προσλάμβανε.

Δέν είχα καμιά πρόθεση ν' άστειευτώ μέ τή θεία μου, πού έχει πεθάνει έδώ και πολύ καιρό και μ' άγαπούσε πάντα. Μπόρεσα, ή μάλλον άναγκάστηκα, νά παρατηρήσω άκριδώς τό ίδιο φαινόμενο σέ σοβαρούς κι άυτοκυριαρχημένους άντρες, άκόμα και στόν έαυτό μου, όταν κάποτε ήμουν αίχμάλωτος πολέμου. Ή λεγόμενη πολική νόσος προσβάλλει μικρές ομάδες ανθρώπων πού έξαρτιόνται όλότελα ό ένας άπ' τόν άλλο και πού για τούτο δέν έχουν τή δυνατότητα νά φιλονικούν μέ ξένους ή μέ άλλους ανθρώπους έξω άπ' τό δικό τους φιλικό κύκλο. Άπ' αυτό φαίνεται καθαρά πώς ή συμπιεσμένη επιθετικότητα θά γίνεται τόσο περισσότερο επικίνδυνη, όσο καλύτερα γνωρίζουν, καταλαβαίνουν και άγαπούν ό ένας τόν άλλο οι άνθρωποι τής ομάδας. Σέ μιά τέτοια κατάσταση, όπως ξέρω από προσωπική μου πείρα, όλη ή επιθετικότητα και ή ένδο-γενική πολεμική συμπεριφορά δημιουργούν μιά τρομαχτική πτώση τών αξιών. Ύποκειμενικά αυτό εκφράζεται από τό γεγονός ότι άντιδρά κανείς στίς μικροπαραξενιές τών καλύτερων φίλων του - όπως π.χ. στόν τρόπο πού ξεροθήκουν ή φυσούν τή μύτη τους - μέ τρόπο πού θά ταίριαζε φυσιολογικά σ' όποιον είχε δεχτεί τήν επίθεση κάποιου μεθυσμένου. (K. Lorenz, 1966).

Ή Lorenz δέ φαίνεται νά προσέχει ότι οι προσωπικές του έμπειρίες μέ τή θεία του, μέ τούς συναιχμάλωτους του και μέ τόν έαυτό του δέ λένε άναγκαστικά κάτι σχετικά μέ τήν καθολικότητα αυτών τών άντιδράσεων. Μοιάζει άκόμα νά μήν έχει άντιληφθεί διόλου τήν περισσότερο πολύπλοκη

ψυχολογική έρμηνεία πού θά μπορούσε νά δώσει κανείς στή συμπεριφορά τής θείας του, αντί γιά τήν υδραυλική έρμηνεία πού υποστηρίζει ότι τό επιθετικό δυναμικό ανεβαίνει κάθε οχτώ-δέκα μήνες σέ τέτοιο βαθμό, ώστε πρέπει αναγκαστικά νά έκραγει.

Από ψυχαναλυτική σκοπιά θά μπορούσε κανείς νά συμπεράνει πώς ή θεία του ήταν μιά έξαιρετικά ναρκισσιστική και έκμεταλλεύτρια γυναίκα· άπαιτούσε από τήν υπηρέτριά της μεγάλη «άφοσίωση», τής ζητούσε νά μήν έχει δικά της ενδιαφέροντα και νά δεχτεί μετά χαράς τό ρόλο ενός πλάσματος πού είναι ευτυχημένο νά τήν υπηρετεί. Πλησίαζε κάθε νέα υπηρέτρια έχοντας σιγουρευτεί στή φαντασία της πώς ήταν εκείνη πού θά έκπληρώσει τίς προσδοκίες της. Έπειτα από ένα σύντομο «μήνα του μέλιτος», πού ή φαντασία τής θείας ήταν ακόμα αρκετά ζωντανή ώστε νά τήν τυφλώνει και νά μή βλέπει πώς ή υπηρέτρια δέν είναι «έντάξει» — κι ίσως βοηθημένη από τό γεγονός ότι ή υπηρέτρια κάνει στήν αρχή κάθε προσπάθεια γιά νά ευχαριστήσει τή νέα της κυρία — ή θεία ξυπνούσε μιά μέρα και καταλάβαινε πώς ή υπηρέτρια δέν είχε καμιά διάθεση νά ζήσει τό ρόλο γιά τόν όποιο τήν προόριζε. Μιά τέτοια διαδικασία άφύπνισης διαρκεί βέβαια κάμποσο, ώσπου νά γίνει πιά όριστική. Στο σημείο αυτό ή θεία δοκιμάζει μιά έντονη άπογοήτευση και όργή, όπως έξάλλου και κάθε ναρκισσιστικό άτομο όταν διαφεύδονται οι προσδοκίες του. Δίχως νά μπορεί ν' αντίληφθει πώς ή αιτία αυτής τής όργής βρίσκεται σίς άπίθανες άπαιτήσεις της, δικαιολογεί τήν άπογοήτευσή της κατηγορώντας τήν υπηρέτρια. Κι έπειτα, άφοϋ δέ μπορεί νά παραιτηθει από τίς επιθυμίες της, άπολύει τήν υπηρέτρια κι έλπίζει πώς ή καινούργια θά είναι «έντάξει». Ο ίδιος μηχανισμός επαναλαμβάνεται ώσότου ή θεία πεθαίνει ή δέ μπορεί πιά νά βρísκει υπηρέτριες. Κι αυτή ή διαδικασία δέ βρίσκεται μονάχα σίς σχέσεις τών άφεντικών μέ τούς υπηρέτες. Πολύ συχνά ή ιστορία τών άποτυχημένων γάμων είναι ίδια· ώστόσο, έπειδή είναι πιό εύκολο ν' άπολύσεις μιά υπηρέτρια παρά νά πάρεις διαζύγιο, τό άποτέλεσμα είναι πολύ συχνά μιά διαμάχη πού βαστάει όλόκληρη ζωή, και στήν όποία καθένας άπ' τούς δυό συζύγους προσπαθεί νά

τιμωρήσει τόν άλλο για σφάλματα πού σωρεύονται άδι-
άκοπα. Τό πρόβλημα πού αντιμετωπίζουμε έδω είναι πρό-
βλημα ενός ειδικού ανθρώπινου χαρακτήρα, και συγκεκρι-
μένα του ναρκισσιστικού-έκμεταλλευτικού χαρακτήρα, κι
όχι πρόβλημα μιάς συσσωρευμένης ένστικτώδους ενέργει-
ας.

Σ' ένα κεφάλαιο μέ τίτλο «Συμπεριφορικές Άναλογίες
στήν Ήθική» ό Lorenz κάνει τήν παρακάτω δήλωση:
«Ώστόσο, άν κανείς έκτιμά πραγματικά τά φαινόμενα πού
έξετάζουμε, δέ μπορεί παρά νά έχει ένα μόνιμο αίσθημα
θαυμασμού για κείνους τούς φυσιολογικούς μηχανισμούς
πού επιβάλλουν στά ζώα τήν άνιδιοτελή συμπεριφορά πού
άποβλέπει στό καλό τής κοινότητας, και πού ταυτόχρονα
λειτουργεί μέ τόν ίδιο τρόπο σάν ήθικός νόμος στους άν-
θρώπους» (1966).

Και πώς άναγνωρίζουμε τήν «άνιδιοτελή» συμπεριφορά
στά ζώα; Αυτό πού περιγράφει ό Lorenz είναι ένας τύπος
δράσης πού καθορίζεται άπό τό ένστικτο. 'Ο όρος «άνιδι-
οτελής» παίρνεται άπό τήν ανθρώπινη ψυχολογία και
αναφέρεται στό γεγονός ότι ένας άνθρωπος μπορεί νά ξε-
χάσει τόν έαυτό του (ή σωστότερα θά μπορούσαμε νά
πούμε τό έγώ του), μέσα στην έπιθυμία του νά βοηθήσει
τούς άλλους. Όμως μιά χήνα ή ένα ψάρι ή ένας σκύλος
έχει άραγε έαυτό (ή έγώ) πού νά μπορεί νά τόν ξεχάσει;
Μήπως ή άνιδιοτέλεια έξαρτιέται άπ' τό γεγονός τής άν-
θρώπινης αὐτογνωσίας και άπό τή γευροφυσιολογική δομή
στήν όποία στηρίζεται αυτή; Αυτό τό πρόβλημα γεννιέται
και όσο άφορα πολλές άλλες λέξεις πού χρησιμοποιεί ό
Lorenz για νά περιγράψει τή συμπεριφορά τών ζώων,
όπως οί λέξεις «σκληρότητα», «λύπη», «άμηχανία».

Ένα άπ' τά πιό σημαντικά κι ενδιαφέροντα μέρη στά
ήθολογικά στοιχεία του Lorenz είναι ό «σύνδεσμος» πού
σχηματίζεται άνάμεσα σέ ζώα (μέ κύριο παράδειγμά του
τίς χήνες) σάν αντίδραση σέ άπειλές άπό τά έξω πού
στρέφονται ένάντια στην όμάδα. Όμως οί άναλογίες πού
χρησιμοποιεί για νά εξηγήσει τήν ανθρώπινη συμπεριφορά
μιάς ξαφνιάζουν κάποιες φορές: «Ή χαρακτηριστική έπι-
θετικότητα άπέναντι στους ξένους και ό σύνδεσμος άνά-
μεσα στά μέλη τής όμάδας μεγαλώνουν άμοιβαία. Ή αντί-

θεση του "εμείς" και του "αυτοί" μπορεί να ενώσει κάποιες έντονα αντίθετες οντότητες. "Όντας αντιμέτωπος με τη σημερινή Κίνα, οι Ένωμένες Πολιτείες και η Σοβιετική Ένωση φτάνουν κάποιες φορές να νιώθουν σαν "εμείς". Τό ίδιο φαινόμενο, που συμπτωματικά έχει μερικά από τα διακριτικά γνωρίσματα του πολέμου, μπορεί να παρατηρηθεί στο τελετουργικό του καλέσματος της γκριζας χήνας» (1966). "Αραγε η αμερικανοσοβιετική στάση καθορίζεται από ένστικτώδεις τύπους που κληρονομήσαμε από τις γκριζες χήνες; Μήπως ο συγγραφέας προσπαθεί να μās διασκεδάσει, ή σκοπεύει στά σοβαρά να μās πεί κάτι για τη σχέση ανάμεσα στις χήνες και τους αμερικάνους και σοβιετικούς ηγέτες;

Ο Lorenz φτάνει ακόμα πιο μακριά πλάθοντας αναλογίες (ή και σχετικές ερμηνείες) ανάμεσα στή ζωώδη συμπεριφορά και στις άπλοϊκές του αντιλήψεις σχετικά με τήν ανθρώπινη συμπεριφορά, όπως φαίνεται στή διαπίστωσή του σχετικά με τήν ανθρώπινη αγάπη και τό μίσος: «Ένας προσωπικός σύνδεσμος, μιά άτομική φιλία, βρίσκεται μόνο σέ ζώα που έχουν ύψηλά αναπτυγμένη ένδο-γενική επιθετικότητα· στήν πραγματικότητα ο σύνδεσμος είναι τόσο πιο σταθερός όσο πιο επιθετικό είναι τό συγκεκριμένο ζώο και τό είδος του» (1966). Καλά ως έδω· ως υποθέσουμε πώς τά όσα παρατηρεί ο Lorenz είναι σωστά. "Όμως στό σημείο αυτό κάνει ένα άλμα μέσα στή σφαίρα τής ανθρώπινης ψυχολογίας· αφού δηλώσει αρχικά πώς ή ένδο-γενική επιθετικότητα είναι πολλά εκατομμύρια χρόνια παλιότερη από τήν προσωπική φιλία και αγάπη, συμπεραίνει πώς «δέν υπάρχει αγάπη χωρίς επιθετικότητα» (1966· ή υπογράμμιση δική μου). Αυτή ή ριζοσπαστική δήλωση που δέ στηρίζεται σέ καμιά ένδειξη όσο αφορά τήν ανθρώπινη αγάπη, αλλά απεναντίας αναιρείται ακόμα κι απ' τά πιο εύκολοπαρατήρητα γεγονότα, συμπληρώνεται από μιά άλλη δήλωση που δέν αφορά τήν ένδο-γενική επιθετικότητα αλλά τό «μικρό κακό αδερφό τής αγάπης», τό μίσος. «Σάν αντίπαλος τής συνηθισμένης επιθετικότητας κατευθύνεται πρός ένα άτομο, όμοια καθώς κι ή αγάπη, και ίσως ακόμα τό μίσος προϋποθέτει τήν παρουσία τής αγάπης· μπορεί κανείς να μισήσει πραγματικά μόνο όταν έχει

ἀγαπήσει, καί αὐτό συμβαίνει ἀκόμα κι ὅταν τό ἀρνιέται» (1966· ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Συχνά ὑποστήριξαν πῶς κάποιες φορές ἡ ἀγάπη μεταμορφώνεται σέ μίσος, μόλο πού εἶναι σωστότερο νά ποῦμε πῶς δέν εἶναι ἡ ἀγάπη πού περνάει αὐτή τή μεταμόρφωση ἀλλά ὁ πληγωμένος ναρκισσισμός τοῦ ἀτόμου πού ἀγαπάει, δηλαδή ἡ μὴ ἀνταπόκριση στήν ἀγάπη γεννάει τό μίσος. Τό νά ἰσχυριστοῦμε πῶς μισεῖ κανεῖς μόνο ἐκεῖ πού ἔχει ἀγαπήσει, μετατρέπει τό στοιχεῖο τῆς ἀλήθειας πού περιέχει αὐτή ἡ δήλωση σέ καθαρό παραλογισμό. Μήπως ὁ καταπιεσμένος μισεῖ τόν καταπιεστή του, ἢ ἡ μάνα τό φονιά τοῦ παιδιοῦ της, ἢ ὁ βασανισμένος τό βασανιστή του, ἐπειδή κάποτε τόν εἶχε ἀγαπήσει ἢ τόν ἀγαπάει ἀκόμα;

Μιά ἄλλη ἀναλογία θγαίνει ἀπό τό φαινόμενο τοῦ «ἀγωνιστικοῦ ἐνθουσιασμοῦ». Αὐτός εἶναι «μιά ἐξειδικευμένη μορφή τῆς κοινῆς ἐπιθετικότητας, πού διακρίνεται σαφῶς ἀν καί συνδέεται λειτουργικά μέ τίς πιό πρωτόγονες μορφές τῆς περιορισμένης ἀτομικῆς ἐπιθετικότητας» (1966). Εἶναι ἓνα «ιερό ἔθιμο» πού ἡ κινητήρια δύναμη του θρῖσκεται σέ φυλογενετικά ἐξελιγμένους τύπους συμπεριφορᾶς. Ὁ Lorenz ὑποστηρίζει ὅτι «δέ μπορεῖ νά ὑπάρξει οὔτε ἡ παραμικρή ἀμφιβολία πῶς ὁ ἀνθρώπινος ἀγωνιστικός ἐνθουσιασμός ἐξελίχτηκε ἀπό τήν κοινή ἀμυντική ἀντίδραση τῶν προανθρώπινων προγόνων μας» (1966). Εἶναι ὁ ἐνθουσιασμός πού τόν μοιράζεται ὀλόκληρη ἡ δμάδα ὅταν ἀμύνεται ἐνάντια στόν κοινό ἐχθρό.

Κάθε ἄνθρωπος μέ φυσιολογικά ἰσχυρά αἰσθήματα ξέρεῖ ἀπό προσωπική του ἐμπειρία τά ὑποκειμενικά φαινόμενα πού συμβαδίζουν μέ τήν ἀντίδραση τοῦ ἀγωνιστικοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Ἐνα ρίγος διατρέχει τή ραχοκοκαλιά καί, ὅπως δείχνει μιά ἀκόμα ἀκριβέστερη παρατήρηση, καί τό ἐξωτερικό μέρος καί τῶν δύο μπράτσων. Ὁ ἄνθρωπος ὑψώνεται πάνω ἀπ' τά δεσμά τῆς καθημερινῆς ζωῆς, εἶναι ἔτοιμος νά τά ἐγκαταλείψει ὅλα μπροστά στό κάλεσμα γι' αὐτό πού – τή στιγμή αὐτοῦ τοῦ συγκεκριμένου αἰσθήματος – φαίνεται νά εἶναι ἱερό καθήκον. Ὅλα τά ἐμπόδια πού συναντάει στό διάβα του γίνονται ἀσήμαντα· οἱ ἐνστικτώδεις περιορισμοί πού ἐμποδίζουν κάποιον νά βλάψει ἢ νά σκοτώσει τούς ὁμοίους του χάνουν δυστυχῶς τό μεγαλύτερο μέρος τῆς

δύναμής τους. Οί όρθολογικές σκέψεις, ή κριτική και κάθε λογική επιχειρηματολογία πού θά στρεφόταν ενάντια στή συμπεριφορά πού ύπαγορεύει ό άγωνιστικός ένθουσιασμός καταπνίγονται από μιά έκπληκτική άντιστροφή όλων τών άξιών, πού τής κάνει νά φαίνονται όχι μόνο άστήριχτες αλλά και εύτελεις και άτιμωτικές. Πολλοί άνθρωποι άπολαμβάνουν τό αίσθημα τής άπόλυτης δικαιοσύνης τήν ώρα πού ενεργοϋν άπάνθρωπα. Ή σκέψη και ή ήθική ύπευθυνότητα ξεπέφτουν στό κατώτατο όριο τους. "Όπως λέει μιά ούκρανική παροιμία: «Όταν ξεδιπλωθεί τό λάβαρο, όλη ή λογική βρίσκεται στή σάλπιγγα». (Κ. Lorenz, 1966).

Ή Lorenz εκφράζει μιά «λογική έλπίδα πώς ή ήθική μας ύπευθυνότητα θά μπορέσει νά άποκτήσει έλεγχο πάνω στήν πρωτόγονη παρόρμηση· ώστόσο ή μοναδική μας έλπίδα πώς θά μπορέσει ποτέ νά συμβεί κάτι τέτοιο στηρίζεται στήν ταπεινή παραδοχή του ότι ό άγωνιστικός ένθουσιασμός είναι μιά ένστικτώδης αντίδραση μ' ένα φυλογενετικά καθορισμένο άπελευθερωτικό μηχανισμό, και πώς ή μόνη περίπτωση πού τό λογικό και ή ύπευθυνότητα μποροϋν ν' άποκτήσουν έλεγχο είναι όταν ή αντίδραση έξαρτιέται από ένα άντικείμενο πού άποδειχεται μιά αυθεντική άξία».

Ή περιγραφή τής φυσιολογικής ανθρώπινης συμπεριφοράς από τόν Lorenz είναι μάλλον έκπληκτική. Δίχως άμφιβολία πολλοί άνθρωποι «άπολαμβάνουν τό αίσθημα τής άπόλυτης δικαιοσύνης τήν ώρα πού ενεργοϋν άπάνθρωπα» — ή μάλλον, για νά τό εκφράσουμε μέ πιό κατάλληλους ψυχολογικούς όρους, πολλοί χαιρόνται νά ενεργοϋν άπάνθρωπα, χωρίς κανένα ήθικό φραγμό και χωρίς νά νιώθουν κανένα αίσθημα ένοχής. Είναι όμως όλότελα άστήριχτο έπιστημονικά νά ίσχυριστούμε — δίχως οϋτε καν νά προσπαθήσουμε νά βροϋμε άποδείξεις γι' αυτό — πώς πρόκειται για μιά καθολική ανθρώπινη αντίδραση ή πώς ή «άνθρώπινη φύση» είναι φτιαγμένη νά φέρεται άπάνθρωπα στόν πόλεμο, κι έπειτα νά βασίσουμε αυτό τόν ίσχυρισμό σ' ένα ένστικτο πού έχει άμφισβητήσιμες άναλογίες μέ τά ψάρια και τά πουλιά.

Γεγονός είναι πώς τά άτομα και οί ομάδες διαφέρουν τρομαχτικά στήν τάση τους νά φέρονται άπάνθρωπα, όταν τούς γεννιέται τό μίσος ενάντια σέ μιά άλλη ομάδα. Στόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο ή βρετανική προπαγάνδα χρειάστηκε νά έπινοήσει ιστορίες γιά γερμανούς στρατιώτες πού λόγχιζαν τά μωρά τών Βέλγων, γιατί ύπήρχαν ελάχιστες άγριότητες πού θά μπορούσαν νά ύποδουλλίσουν τό μίσος ενάντια στόν έχθρό. Μ' όμοιο τρόπο οί Γερμανοί άνέφεραν τίς ελάχιστες σκληρότητες πού διαπράττονταν άπ' τούς έχθρούς τους, γιά τόν άπλούστατο λόγο ότι αύτες οί σκληρότητες ήταν πραγματικά ελάχιστες. Άκόμα και στή διάρκεια του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, παρά τήν αύξανόμενη έξαγρίωση τής ανθρωπότητας, οί σκληρότητες περιορίζονταν γενικά στίς ειδικές ομάδες τών Ναζί. Γενικά τά τακτικά στρατεύματα και τών δυό παρατάξεων δέν έκαναν εγκλήματα πολέμου στήν κλίμακα πού θά περίμενε κανείς έπειτα άπ' τά όσα λέει ό Lorenz. Αυτό πού περιγράφει ό Lorenz όσο άφορά τίς άγριότητες, είναι ή συμπεριφορά σαδιστών ή αίμοδιψών χαρακτήρων· ό «άγωνιστικός ένθουσιασμός» του είναι άπλά μιά ένθουσιαστική, συγκινησιακή – και κάπως πρωτόγονη – αντίδραση. Τό νά ίσχυριστούμε πώς ή έτοιμότητα γιά άγριότητες μιάς και ύψωθεί ή σημαία είναι ένα ένστικτώδικο δοσμένο μέρος τής ανθρωπίνης φύσης, θ' άποτελουσε κλασική υπεράσπιση άπέναντι στήν κατηγορία τής παραβίασης τών άρχών τής Συνθήκης τής Γενεύης. Μόλο πού είμαι σίγουρος πώς ό Lorenz δέν έχει καμιά πρόθεση νά υπερασπιστεί τίς άγριότητες, ώστόσο τό έπιχείρημά του καταλήγει νά προσφέρεται γιά τέτοια υπεράσπιση. Η προσέγγισή του έμποδίζει τήν κατανόηση τών χαρακτήρων στους όποιους έχουν τίς ρίζες τους, κι άκόμα τών άτομικών και κοινωνικών συνθηκών πού προκαλούν τήν εξέλιξή τους.

Ό Lorenz προχωράει άκόμα περισσότερο κι ύποστηρίζει πώς δίχως άγωνιστικό ένθουσιασμό (αυτό τό «πραγματικά αυτόνομο ένστικτο») «μήτε ή τέχνη μήτε ή επιστήμη μήτε πραγματικά καμιά άπ' τίς μεγάλες κατακτήσεις τής ανθρωπότητας δέ θά μπορούσε νά ύπάρξει ποτέ» (1966). Πώς μπορεί νά συμβαίνει αυτό όμως, όταν ή πρωταρχική προϋπόθεση γιά τήν εκδήλωση αυτού του ένστικτου είναι

«ν' απειληθεί από έναν εξωτερικό κίνδυνο μιά κοινωνική μονάδα με την όποια ταυτίζεται τό υποκείμενο»; (Κ. Lorenz, 1966). 'Υπάρχει άραγε καμιά απόδειξη πώς ή τέχνη και οι έπιστήμες ανθίζουν μόνο εκεί πού υπάρχει εξωτερική απειλή;

Ο Lorenz εξηγεί την αγάπη του πλησίον, πού εκφράζεται στην προθυμία νά διακινδυνεύεις τή ζωή σου γι' αυτόν, σάν «κάτι φυσιολογικό, άν είναι ο καλύτερός σου φίλος κι έχει σώσει και τή δική σου ζωή κάμποσες φορές: τό κάνεις χωρίς ούτε καν νά τό σκεφτείς» (1966). Περιπτώσεις μιάς τέτοιας «έντιμης συμπεριφορᾶς» συμβαίνουν εύκολα, «μέ τήν προϋπόθεση πώς ανήκουν στό είδος πού επαναλαμβανόταν συχνά στην παλαιολιθική περίοδο για νά δημιουργήσει φυλογενετικά προσαρμοσμένες κοινωνικές νόρμες πού άφοροῦσαν τήν περίσταση» (Κ. Lorenz, 1966).

Μιά τέτοια άποψη τής αγάπης για τόν πλησίον είναι ένα κράμα ένστικτωδισμού και ώφελιμισμού. Σώζεις τό φίλο σου γιατί κι αυτός σου έσωσε τή ζωή κάμποσες φορές· τί θά γινόταν όμως άν σου τήν είχε σώσει μονάχα μιά φορά ή και καθόλου; Κι έπειτα, τό κάνεις μόνο και μόνο επειδή κάτι τέτοιο συνέβαινε αρκετά συχνά στην Παλαιολιθική Περίοδο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ

Στά συμπεράσματα τής ανάλυσής του πάνω στην ένστικτώδη επιθετικότητα του ανθρώπου, ο Lorenz παίρνει μιά θέση ανάλογη μέ κείνην του Freud στό γράμμα του στόν Einstein, όπου απαντάει στό *Γιατί Πόλεμος;* (1933). Κάνεις τους δέ νιώθει ιδιαίτερα εύτυχισμένος έχοντας φτάσει σέ συμπεράσματα πού δείχνουν πώς ο πόλεμος είναι αναπόφευκτος άφου είναι άποτέλεσμα ενός ένστικτου. 'Ωστόσο, μόλο πού ο Freud μπορούσε ν' αυτοαποκληθεί «ειρηνιστής» μέ τήν πολύ πλατιά έννοια, ο Lorenz δέ θά ταίριαζε διόλου σ' αυτή τήν κατηγορία, άν και έχει συνειδητοποιήσει άπόλυτα, ότι ο θερμοπυρηνικός πόλεμος θά ήταν μιά καταστροφή δίχως προηγούμενο. Αύτός προσπαθεί νά βρει τρόπους πού θά βοηθοῦσαν τήν κοινωνία ν'

ἀποφύγει τίς τραγικές συνέπειες τοῦ ἐπιθετικοῦ ἐνστικτοῦ· πραγματικά, στήν πυρηνική ἐποχή εἶναι σχεδόν ἀναγκασμένος νά γυρέψει δυνατότητες εἰρήνης, γιά νά κάνει ἀποδεκτή τή θεωρία του σχετικά μέ τήν ἔμφυτη καταστροφικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Μερικές ἀπό τίς προτάσεις του μοιάζουν μέ κείνες πού ἔκανε ὁ Freud, ὑπάρχει ὁμως σημαντική διαφορά μεταξύ τους. Οἱ προτάσεις τοῦ Freud γίνονται μέ κάποιο σκεπτικισμό καί μετριοφροσύνη, ἐνώ ἀντίθετα ὁ Lorenz δηλώνει: «Δέ ντρέπομαι νά τό παραδεχτώ... νομίζω πώς ἔχω κάτι νά διδάξω στήν ἀνθρωπότητα, κάτι πού θά μπορούσε νά τή βοηθήσει γιά ν' ἀλλάξει πρός τό καλύτερο. Κι αὐτή ἡ πεποίθηση δέν εἶναι ἴσως τόσο ἐγωιστική ὅσο φαίνεται...» (1966).

Πραγματικά, δέ θά μάς φαινόταν θράσος ἂν ὁ Lorenz εἶχε νά διδάξει κάτι σημαντικό. Δυστυχῶς ὁμως οἱ προτάσεις του μόλις καί μετά βίας ξεπερνοῦν τά φθαρμένα κλισέ, εἶναι «ἀπλές ὁδηγίες» ἀπέναντι στόν κίνδυνο τοῦ «ὀλοκληρωτικοῦ διαμελισμοῦ τῆς κοινωνίας ἀπό τήν κακή λειτουργία τῶν κοινωνικῶν τύπων συμπεριφορᾶς»:

1. «Ἡ σπουδαιότερη ἐντολή εἶναι... “Γνώρισε τόν ἑαυτό σου”, πού σημαίνει πώς πρέπει νά βαθύνουμε τήν ἐνόρασή μας μέσα στίς αἰτιώδεις συναρτήσεις πού κυβερνοῦν τή συμπεριφορά μας» (K. Lorenz, 1966) – δηλαδή στούς νόμους τῆς ἐξέλιξης. Σάν ἓνα στοιχεῖο αὐτῆς τῆς γνώσης, στό ὁποῖο δίνει εἰδική ἔμφαση, ὁ Lorenz ἀναφέρει «τήν ἀντικειμενική ἠθολογική ἔρευνα ὅλων τῶν δυνατοτήτων ἐκτόνωσης τῆς ἐπιθετικότητας στήν ἀρχέγονη μορφή της πάνω σέ ὑποκατάστατα ἀντικείμενα» (1966).

2. «Ἡ ψυχαναλυτική μελέτη τῆς λεγόμενης ἐξιδανίκευσης».

3. «Ἡ προώθηση τῆς προσωπικῆς γνωριμίας καί, ἂν εἶναι δυνατό, τῆς φιλίας ἀνάμεσα σέ ἄτομα πού πιστεύουν σέ διαφορετικές ἰδεολογίες ἢ ἀνήκουν σέ διαφορετικά ἔθνη».

4. «Τέταρτο καί ἴσως σπουδαιότερο μέτρο πού πρέπει νά παρθεῖ ἀμέσως εἶναι ἡ ἔλλογη καί ὑπεύθυνη διοχέτευση τοῦ ἀγωνιστικοῦ ἐνθουσιασμοῦ» – δηλαδή τό νά βοηθήσουμε «τή νεότερη γενιά... νά βρεῖ γνήσιες ὑποθέσεις, πού ἀξίζει νά τίς ὑπηρετήσῃ μέσα στό σύγχρονο κόσμο».

Ἄς δοῦμε τώρα ξεχωριστά κάθε σημείο αὐτοῦ τοῦ προγράμματος.

Ὁ Lorenz χρησιμοποιεῖ διαστρεβλωμένα τήν ἔννοια τοῦ κλασικοῦ «γνώθι σαυτόν» — ὄχι μόνο τήν ἑλληνική ἔννοια ἀλλά καί κείνην τοῦ Freud, πού ὀλόκληρη ἡ ἐπιστήμη του καί ἡ ψυχαναλυτική θεραπεία του βασίζονται στήν αὐτογνωσία. Γιά τόν Freud αὐτογνωσία σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾷ συνείδηση τοῦ ἀσυνείδητου· κι αὐτή εἶναι ἡ πιά δύσκολη διαδικασία, γιατί συναντᾷ τήν ἀντίσταση μέ τήν ὁποία προστατεύεται τό ἀσυνείδητο ἀπέναντι στήν προσπάθεια νά τό κάνουν συνειδητό. Ἡ αὐτογνωσία ὅπως τήν ἔννοεῖ ὁ Freud δέν εἶναι μόνο μιά διανοητική διαδικασία ἀλλά ταυτόχρονα καί μιά συναισθηματική λειτουργία, ὅπως ἦταν καί γιά τόν Spinoza. Δέν εἶναι μόνο γνώση μέ τό νοῦ ἀλλά καί μέ τήν καρδιά. Τό νά γνωρίσεις τόν ἑαυτό σου σημαίνει ν' αὐξήσεις τήν ἐνόραση, διανοητικά καί συναισθηματικά, σέ μέχρι τώρα μυστικά μέρη τῆς ψυχῆς σου. Εἶναι μιά διαδικασία πού μπορεῖ νά κρατήσῃ χρόνια γιά κάποιον ἄρρωστο πού θέλει νά θεραπευτεῖ, καί μιά ὀλόκληρη ζωή γιά τό ἄτομο πού θέλει σοβαρά νά γίνει ὁ ἑαυτός του. Ἀποτέλεσμά της εἶναι ἡ αὐξηση τῆς ἐνέργειας, γιατί τώρα ἡ ἐνέργεια πού ἦταν ἀφιερωμένη στή συγκράτηση τῶν ἀναστολῶν ἀφήνεται ἐλεύθερη· ἔτσι ὅσο περισσότερο ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται σ' ἐπαφή μέ τήν ἐσωτερική του πραγματικότητα, τόσο περισσότερο ξυπνάει κι ἀπελευθερώνεται. Ἀπ' τήν ἄλλη μεριά αὐτό πού ἔννοεῖ ὁ Lorenz λέγοντας «γνώθι σαυτόν» εἶναι κάτι ὀλότελα διαφορετικό· εἶναι ἡ θεωρητική γνώση τῶν δεδομένων τῆς ἐξέλιξης, καί εἰδικότερα τῆς ἐνστικτώδους φύσης τῆς ἐπιθετικότητας. Κάτι ἀνάλογο μέ τήν ἀντίληψη τοῦ Lorenz γιά τήν αὐτογνωσία θά ἦταν ἡ θεωρητική γνώση τῆς θεωρίας τοῦ Freud γιά τό ἐνστικτο τοῦ θανάτου. Στήν πραγματικότητα, σύμφωνα μέ τή συλλογιστική τοῦ Lorenz, ἡ ψυχανάλυση σάν θεραπεία δέ θά ἔπρεπε νά ἔναι τίποτ' ἄλλο παρά τό νά διαβάσει κανεῖς τά ἅπαντα τοῦ Freud. Θυμόμαστε ἐδῶ κάτι πού εἶπε ὁ Marx, πῶς ἂν κάποιος πού ξέρει τούς νόμους τῆς βαρύτητας βρεθεῖ στά βαθιά νερά καί δέν ξέρει κολύμπι, ἡ γνώση του δέ θά τόν ἐμποδίσῃ νά πνιγεῖ· κι ὅπως λέει ἕνας κινέζος σοφός: «Διαβάζοντας συνταγές δέ γίνεται κανεῖς καλά».

Ὁ Lorenz δὲν ἐπεξεργάζεται τὴ δεύτερη ἀπὸ τὶς ἐντολὲς του, τὴν ἐξιδανίκευση· ὅσο γιὰ τὴν τρίτη, τὴν «προώθηση τῆς προσωπικῆς γνωριμίας καί, ἂν εἶναι δυνατό, καί τῆς φιλίας ἀνάμεσα σέ ἄτομα πού πιστεύουν σέ διαφορετικὲς ἰδεολογίες ἢ ἀνήκουν σέ διαφορετικὰ ἔθνη», ὁ Lorenz παραδέχεται πὼς εἶναι «ὀφθαλμοφανές» σχέδιο – ἀκόμα κι οἱ ἀεροπορικὲς ἐταιρίες διαφημίζουν τὰ διεθνῆ ταξίδια λέγοντας πὼς ὑπηρετοῦν τὴν ὑπόθεση τῆς εἰρήνης· δυστυχῶς ὅμως αὐτὴ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴ λειτουργία τῆς προσωπικῆς γνωριμίας πού τάχα μειώνει τὴν ἐπιθετικότητα δὲν ἀληθεύει. Καί ὑπάρχουν ἄφθονες ἐνδείξεις γι' αὐτό. Οἱ Βρετανοὶ καί οἱ Γερμανοὶ γνωρίζονταν πολὺ καλά μεταξύ τους πρὶν ἀπ' τὸ 1914, κι ὥστόσο τὸ ἀμοιβαῖο μίσος τους ὅταν ξέσπασε ὁ πόλεμος ἦταν ἀποτρόπαιο. Κι ὑπάρχουν ἀκόμα πειστικότερες ἀποδείξεις. Εἶναι γνωστὸ πὼς κανένας πόλεμος ἀνάμεσα σέ κράτη δὲν κρύβει τόσο μίσος καί τόσο ἀγριότητα ὅση ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, ὅπου βέβαια δέ μπορεῖ νά γίνει λόγος γιὰ ἔλλειψη γνωριμίας ἀνάμεσα στίς ἀντιμαχόμενες παρατάξεις. Μήπως πάλι τὸ γεγονός τῆς ἀμοιβαίας βαθιᾶς γνώσης ἐλαττώνει τὴν ἔνταση τοῦ μίσους ἀνάμεσα σέ μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας;

Δὲν πρέπει νά πιστεύουμε πὼς ἡ «γνωριμία» καί ἡ «φιλία» μειώνουν τὴν ἐπιθετικότητα ἐπειδὴ ἀντιπροσωπεύουν μιά ἐπιπόλαιη γνώση γύρω ἀπὸ κάποιον ἄλλο ἄτομο, τὴ γνώση ἐνός «ἀντικειμένου» πού τὸ κοιτάζω ἀπὸ τὰ ἔξω. Αὐτὴ διαφέρει ὀλοτέλα ἀπὸ τὴ διεισδυτικὴ, συμπαθητικὴ γνώση, μέ τὴν ὁποία καταλαβαίνω τίς ἐμπειρίες τοῦ ἄλλου ἐπιστρατεύοντας μέσα μου ἐκεῖνες τίς ἐμπειρίες πού, ἂν ὄχι οἱ ἴδιες, εἶναι τουλάχιστον παρεμφερεῖς μ' αὐτές. Ἡ γνώση αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀπαιτεῖ μείωση τῆς ἔντασης τῶν περισσοτέρων ἀναστολῶν μέσα στὸν ἑαυτό μου, σέ σημεῖο πού νά ὑπάρχει πιά μικρὴ ἀντίσταση στὴν προσπάθειά μου ν' ἀντιληφθῶ νέες ὀψεις τοῦ ἀσυνειδήτου μου. Ἡ ἐπίτευξη μᾶς ἀκριτῆς κατανόησης μπορεῖ νά μειώσει τὴν ἐπιθετικότητα ἢ καί νά τὴν ἐξαφανίσει ὀλοτέλα· αὐτὸ ἐξαρτιέται ἀπ' τὸ βαθμὸ στὸν ὁποῖο ἔχει κανεὶς ξεπεράσει τὴν ἀνασφάλειά του, τὴν ἀπληστία του καί τὸ ναρκισσισμό του, κι ὄχι στὴν ποσότητα τῶν πληροφοριῶν πού ἔχει γιὰ τοὺς ἄλλους.¹⁰

10. Ἕνα ἐνδιαφέρον ζήτημα εἶναι τὸ γιατί οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι εἶναι

Ἡ τελευταία ἀπ' τὶς τέσσερις ἐντολὲς τοῦ Lorenz εἶναι ἡ «διοχέτευση τοῦ ἀγωνιστικοῦ ἐνθουσιασμοῦ»· καὶ συστήνει ἰδιαίτερα τὸν ἀθλητισμό. Γεγονός εἶναι ὅμως πὼς τὰ ἀνταγωνιστικά ἀθλήματα κεντρίζουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐπιθετικότητα. Τό πόσο ἐντονη μπορεῖ νὰ ᾖ αὐτὴ ἡ ἐπιθετικότητα φάνηκε ξεκάθαρα πρόσφατα, ὅταν τὰ ἐντονα αἰσθήματα πού γεννήθηκαν ἀπὸ ἓνα διεθνή ποδοσφαιρικό ἀγῶνα στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ ὀδήγησαν σ' ἓνα μικρὸ πόλεμο.

Ἄν δὲν ὑπάρχει ἀπόδειξη πὼς τὰ σπὸρ μειώνουν τὴν ἐπιθετικότητα, θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθεῖ ταυτόχρονα πὼς δὲν ὑπάρχει ἀπόδειξη καὶ γιὰ τὸ ὅτι κίνητρο τῶν σπὸρ εἶναι ἡ ἐπιθετικότητα. Αὐτὸ πού συχνά δημιουργεῖ ἐπιθετικότητα στὰ σπὸρ εἶναι ὁ ἀνταγωνιστικὸς τους χαρακτήρας, πού καλλιεργεῖται σ' ἓνα κοινωνικό κλίμα ἀνταγωνισμοῦ καὶ αὐξάνεται ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἐμπορευματοποίηση, ὅπου οἱ πιὸ ἐλκυστικοὶ σκοποὶ δὲν εἶναι ἡ τιμὴ καὶ ἡ νίκη ἀλλὰ τὸ χρῆμα καὶ ἡ δημοτικότητα. Πολλοὶ σκεπτικοὶ παρατηρητὲς τῶν ἀτυχῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων τοῦ Μονάχου στὰ 1972 παραδέχτηκαν πὼς οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ ἀντὶ νὰ προωθήσουν τὴν καλὴ θέληση καὶ τὴν εἰρήνη προώθησαν τὴν ἀνταγωνιστικὴ ἐπιθετικότητα καὶ τὴν ἐθνικιστικὴ περηφάνια.¹¹

ὁξύτεροι καὶ γιὰ τὸ προκαλοῦν πολὺ μεγαλύτερες καταστροφικὲς παρορμήσεις ἀπὸ τοὺς διεθνεῖς πολέμους. Φαίνεται πὼς αἰτία εἶναι τὸ ὅτι συνήθως, τουλάχιστον οἱ σύγχρονοι διεθνεῖς πόλεμοι, δὲν ἀποβλέπουν στὴν καταστροφὴ καὶ τὴν ἐξόντωση τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ σκοπὸς τους εἶναι περιορισμένος: θέλουν ν' ἀναγκάσουν τὸν ἀντίπαλο νὰ δεχτεῖ τοὺς ὄρους γιὰ τὴν εἰρήνη, πού μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπιζήμιος ἀλλὰ δὲν ἀποτελοῦν μὲ κανένα τρόπο ἀπειλὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἡττημένης χώρας. (Τίποτα δὲ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αὐτῆς τῆς περίπτωσης ἀπὸ τὴ Γερμανία, πού ἔχοντας χάσει δυὸ παγκόσμιους πολέμους γνώρισε μεγάλη εὐημερία μετὰ ἀπὸ κάθε ἥττα.) Ἐξαιρέσεις σ' αὐτὸ τὸν κανόνα εἶναι οἱ πόλεμοι πού ἀποβλέπουν στὴ φυσικὴ ἐξόντωση ἢ τὴν ὑποδούλωση δλόκληρου τοῦ ἐχθρικοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως εἶναι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πολέμους – ἂν καὶ βέβαια ὄχι ὅλοι – πού ἔκαναν οἱ Ρωμαῖοι. Στὸν ἐμφύλιο πόλεμο οἱ δύο ἀντίπαλοι ἔχουν σκοπὸ τους ἂν ὄχι νὰ καταστρέψουν φυσικά ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, τουλάχιστον νὰ τὸν καταστρέψουν οἰκονομικά, κοινωνικά καὶ πολιτικά. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι σωστὴ, σημαίνει πὼς ὁ βαθμὸς τῆς καταστροφικότητος ἐξαρτιέται σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀπὸ τὴ σοβαρότητα τῆς ἀπειλῆς.

11. Τό πόσο ἀστήριχτα εἶναι αὐτὰ πού λέει ὁ Lorenz γιὰ τὴ διοχέτευση

Ἄξιζει νά παραθέσουμε μερικές ἀκόμα δηλώσεις τοῦ Lorenz σχετικά μέ τόν πόλεμο καί τήν εἰρήνη, γιατί ἀποτελοῦν καλά παραδείγματα τῆς ἀμφισημότητος πού ἐπικρατεῖ σ' αὐτή τήν περιοχῇ. «Ἄν ὑποθέσουμε», λέει, «πώς ὄντας ἕνας πατριώτης στή χώρα μου (ὅπως καί εἶμαι), ἐνωθα ἀσίγαστη ἐχθρα γιά μιᾶ ἄλλη χώρα (πράγμα πού ὀπωσδήποτε δέ συμβαίνει), δέ θά μπορούσα καί πάλι νά εὐχηθῶ μέ τήν καρδιά μου τήν καταστροφή τῆς ἄν συνειδητοποιοῦσα πώς ὑπῆρχαν σ' αὐτήν ἄνθρωποι πού, ὅπως κι ἐγώ, δούλευαν μ' ἐνθουσιασμό στό πεδίο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἢ ἐκτιμοῦσαν τόν Δαρβίνο καί προπαγάνδιζαν θερμά τήν ἀλήθεια τῶν ἀνακαλύψεων του, ἢ ἀκόμα ἄλλοι πού μοιράζονταν τό θαυμασμό μου γιά τήν τέχνη τοῦ Μιχαηλάγγελου ἢ τόν ἐνθουσιασμό μου γιά τόν Φάουστ ἢ γιά τήν ὁμορφιά μιᾶς κοραλλιογενοῦς νησίδας ἢ γιά τή διατήρηση τῆς ἄγριας ζωῆς ἢ γιά ἕνα σωρό μικροχαρές πού θά μπορούσα ν' ἀπαριθμῶσω. Θά μοῦ φαινόταν ὀλοτέλα ἀδύνατο νά μισῶ ἀνεπιφύλακτα κάθε ἐχθρό, ἄν μοιραζόταν ἔστω καί μιᾶ ἀπ' τίς ἐκτιμήσεις μου γιά τίς πολιτιστικές καί ἠθικές ἀξίες» (K. Lorenz, 1966· οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

Ὁ Lorenz λέει πώς ἀρνίεται νά καταστρέψει μιᾶ ὀλοκληρη χώρα «μέ τήν καρδιά του» ἢ νά μισῆ «ἀνεπιφύλακτα». Τί εἶναι ὅμως μιᾶ ἔστω καί «μισόκαρδη» ἐπιθυμία γιά καταστροφή ἢ ἕνα μίσος «μέ ἐπιφυλάξεις»; Κι ἔπειτα, ὁ ὄρος πού βάζει γιά νά μή θελήσει τήν καταστροφή μιᾶς ἄλλης χώρας εἶναι νά ὑπάρχουν ἐκεῖ ἄνθρωποι πού νά μοιράζονται τίς προτιμήσεις καί τούς ἐνθουσιασμούς του (ἐκεῖνοι πού τιμοῦν τόν Δαρβίνο φαίνεται ν' ἀξίζουσαν τόν κόπο μόνο ὅταν προπαγανδίζουν μ' ἐνθουσιασμό τίς ἀνακαλύψεις του): δέν τοῦ φτάνει δηλαδή νά ἔναι μόνο ἄνθρωποι. Μ' ἄλλα λόγια ἡ ὀλοκληρωτική καταστροφή ἐνός ἐχθροῦ δέν εἶναι ἐπιθυμητή μόνο ἄν καί ἐπειδή πλησιάζει στήν κουλτούρα τοῦ Lorenz καί, ἀκόμα πιό ἐξειδικευμένα, ἄν συμμερίζεται τά ἐνδιαφέροντα καί τίς ἀξίες του.

Ὁ χαρακτήρας αὐτῶν τῶν δηλώσεων δέν ἀλλάζει ἀπό τό αἶτημα τοῦ Lorenz γιά μιᾶ «ἀνθρωπιστική παιδεία»

τοῦ μαχητικοῦ ἐνθουσιασμοῦ τό καταλαβαίνει ὁποῖος διαβάσει τό κλασικό κείμενο τοῦ William James, «The Moral Equivalent of War» (1911).

— δηλαδή μιά παιδεία πού θά προσφέρει τό ἄριστο τῶν κοινῶν ἰδανικῶν μέ τά ὁποῖα μπορεῖ νά ταυτιστεῖ τό ἄτομο. Αὐτό ἦταν τό εἶδος τῆς παιδείας πού ἐφαρμοζόταν στά γερμανικά γυμνάσια πρῖν ἀπ' τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, μά οἱ περισσότεροί δάσκαλοι αὐτοῦ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἦταν ἴσως περισσότερο φιλοπόλεμοι ἀπό τό μέσο Γερμανό. Μόνο ἓνας πολύ διαφορετικός καί ριζοσπαστικός ἀνθρωπισμός, ἓνας ἀνθρωπισμός ὅπου ἡ πρωταρχική ταύτιση θά γίνεται μέ τή ζωή καί τήν ἀνθρωπιά, μπορεῖ νά ἐπιδράσει ἐνάντια στόν πόλεμο.

Η ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΑ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ

Ἡ θέση τοῦ Lorenz δέ μπορεῖ νά γίνει ἀπόλυτα κατανοητή παρά μόνο ἂν λάβουμε ὑπόψη τή σχεδόν θρησκευτική του ἀφοσίωση στό δαρβινισμό. Ἡ στάση του βέβαια δέν εἶναι σπάνια, ἀλλά χρειάζεται παραπέρα μελέτη σάν σημαντικό κοινωνικοψυχολογικό φαινόμενο τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Ἡ βαθιά ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νά μή νιώθει χαμένος καί μόνος μέσα στόν κόσμο εἶχε βέβαια ἰκανοποιηθεῖ προηγούμενα μέ τήν ἔννοια τοῦ Θεοῦ πού δημιούργησε τόν κόσμο καί πού νοιαζόταν γιά τό κάθε πλάσμα του ξεχωριστά. Ὅταν ἡ θεωρία τῆς ἐξέλιξης κατέστρεψε τήν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ σάν ὑψιστου Δημιουργοῦ, κατέρρευσε μαζί κι ἡ πίστη πῶς ὁ Θεός εἶναι ὁ παντοδύναμος πατέρας τοῦ ἀνθρώπου, μόλο πού πολλοί κατάφεραν νά συνδυάσουν τήν πίστη στό Θεό μέ τήν παραδοχή τῆς θεωρίας τοῦ Δαρβίνου. Ὅμως γιά πολλούς ἀπ' αὐτούς πού εἶδαν τό Θεό τους νά ἐκθρονίζεται δέν ἔπαψε νά ὑπάρχει ἡ ἀνάγκη γιά μιά θεϊκή φυσιογνωμία. Μερικοί ἀνακήρυξαν ἓνα θεό, τήν Ἐξέλιξη, καί λάτρεψαν τόν Δαρβίνο σάν προφήτη της. Γιά τόν Lorenz καί γιά πολλούς ἄλλους ἡ ἰδέα τῆς ἐξέλιξης ἔγινε πυρήνας ἑνός ὁλόκληρου συστήματος προσανατολισμοῦ καί ἀφοσίωσης. Ὁ Δαρβίνος εἶχε ἀποκαλύψει τήν ἔσχατη ἀλήθεια ὅσο ἀφορᾷ τήν καταγωγή τοῦ ἀνθρώπου· ὅλα τά ἀνθρώπινα φαινόμενα πού θά μποροῦσαν νά προσεγγιστοῦν καί νά ἐρμηνευτοῦν σέ οἰκονομική, θρησκευτική, ἠθική ἢ πολιτική βάση, ἔμελλαν νά γίνουν κατανοητά ἀπό

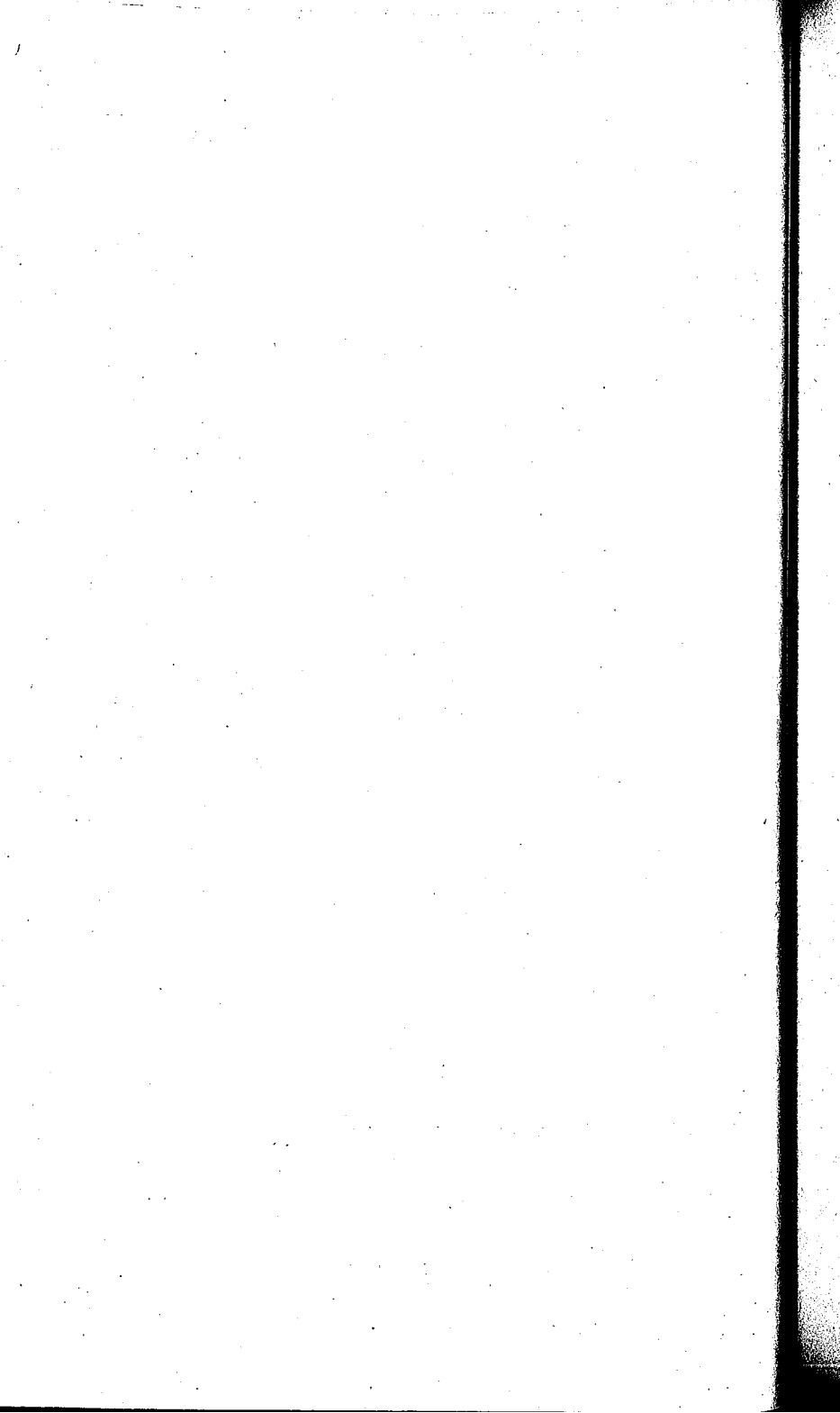
τή σκοπιά τῆς ἐξέλιξης. Αὐτή ἢ σχεδόν θρησκευτική προσήλωση στό δαρβινισμό γίνεται φανερή στό Lorenz ὅταν χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο «οἱ μεγάλοι δημιουργοί», καί ἀναφέρεται στήν ἐπιλογή καί τή μεταλλαγή. Μιλáει γιά τίς μεθόδους καί τούς σκοπούς τῶν «μεγάλων δημιουργῶν» μέ τρόπο πού μοιάζει πολύ μέ τό ὕφος τοῦ χριστιανοῦ πού μιλάει γιά τά ἔργα τοῦ Θεοῦ. Χρησιμοποιεῖ ἀκόμα καί τόν ἐνικό, «ὁ μέγας δημιουργός», πλησιάζοντας ἀκόμα περισσότερο στήν ἀναλογία μέ τό Θεό. Ἴσως τίποτα δέν ἐκφράζει περισσότερο καθαρά τήν εἰδωλολατρική ποιότητα τῆς σκέψης τοῦ Lorenz, ἀπό τήν παράγραφο μέ τήν ὁποία τελειώνει τό *Zur Naturgeschichte der Aggression*:

Ξέρουμε πῶς στήν ἐξέλιξη τῶν σπονδυλωτῶν ὁ σύνδεσμος τῆς προσωπικῆς ἀγάπης καί φιλίας ἦταν μιά ἐπινοήση πού ἄφησε ἐποχή, καί φτιάχτηκε ἀπό τούς μεγάλους δημιουργούς ὅταν πιά ἔγινε ἀνάγκη γιά δύο ἢ καί περισσότερα άτομα ἐνός ἐπιθετικοῦ εἴδους νά ζήσουν μαζί εἰρηνικά καί νά δουλέψουν γιά ἓνα κοινό σκοπό. Ξέρουμε πῶς ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία εἶναι χτισμένη στό θεμέλιο αὐτοῦ τοῦ σύνδεσμου, ἀλλά πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ὁ σύνδεσμος ἔχει ἀποδειχτεῖ πολύ περιορισμένος γιά νά περιλάβει ὅλα ὅσα θά ἔπρεπε: ἐμποδίζει τήν ἐπιθετικότητα μόνο ἀνάμεσα σέ κείνους πού γνωρίζονται καί εἶναι φίλοι; τή στιγμή πού εἶναι φανερό πῶς θά ἔπρεπε νά σταματήσει ἡ ἐνεργητική ἐχθρότητα ἀνάμεσα σ' ὅλους τούς ἀνθρώπους ὄλων τῶν ἐθνῶν κι ὄλων τῶν ἰδεολογιῶν. Τό φανερό συμπέρασμα εἶναι πῶς ἡ ἀγάπη καί ἡ φιλία πρέπει ν' ἀγκαλιάσουν ὀλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα, πῶς πρέπει ν' ἀγαπάμε δίχως καμιά διάκριση ὅλους τούς ἀδερφοὺς μας ἀνθρώπους. Αὐτή ἡ ἐντολή δέν εἶναι καινούργια. Ἡ λογική μας εἶναι ἀπόλυτα σέ θέση νά καταλάβει τήν ἀναγκαιότητα, ὅμοια καθώς τό συναίσθημά μας μπορεῖ νά ἐκτιμήσει τήν ὁμορφιά της· ὥστόσο, ὄντας φτιαγμένοι ὅπως εἴμαστε, δέν ἔχουμε τή δύναμη νά τήν ὑπακούσουμε. Μποροῦμε νά νιώσουμε τό ὀλοκληρωτικό, τό ζεστό αἶσθημα τῆς φιλίας καί τῆς ἀγάπης μόνο γιά άτομα, καί οὔτε κι ἂν ἀσκήσουμε τή μεγαλύτερη δύναμη τῆς θέλησῆς μας δέ θά μπορέσουμε ν' ἀλλάξουμε αὐτό τό γεγονός. *Ὅμως οἱ μεγάλοι δημιουργοί τό μποροῦν καί πιστεύω πῶς θά τό κάνουν. Πιστεύω στή δύναμη τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς*

ὅπως πιστεύω καί στή δύναμη τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς. Πιστεύω πῶς ἡ λογική μπορεῖ καί θά ἀσκήσει μιά πίεση γιά ἐπιλογή πρὸς τὴ σωστὴ κατεύθυνση. Πιστεύω πῶς αὐτὴ, στό κοντινὸ μέλλον, θά προικίσει τοὺς ἀπογόνους μας μέ τὴν ἱκανότητα νά πραγματώνουν τίς μεγαλύτερες καί τίς ὀρειότερες ἐντολές. (Κ. Lorenz, 1966'οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

Οἱ μεγάλοι δημιουργοὶ θά νικήσουν ἐκεῖ πού ὁ Θεὸς καί ὁ ἄνθρωπος ἔχουν ἀποτύχει. Ἡ ἐντολὴ τῆς ἀδερφικῆς ἀγάπης θά μείνει δίχως ἀποτέλεσμα, ὅμως οἱ μεγάλοι δημιουργοὶ θά τῆς δώσουν ζωὴ. Τὸ τελευταῖο μέρος αὐτῆς τῆς δήλωσης καταλήγει σέ μιά πραγματικὴ «ὁμολογία πίστεως»: Πιστεύω, Πιστεύω, Πιστεύω...

Ὁ κοινωνικὸς καί ἠθικὸς δαρβινισμὸς πού κηρύσσει ὁ Lorenz εἶναι ἓνας ρομαντικὸς, ἐθνικιστικὸς παγανισμὸς πού τείνει νά σκοτίσει τὴν ἀλήθεια τῆς κατανόησης τῶν βιολογικῶν, ψυχολογικῶν καί κοινωνικῶν παραγόντων πού εὐθύνονται γιά τὴν ἀνθρώπινη ἐπιθετικότητα. Κι ἐδῶ βρισκεται ἡ θεμελιώδης διαφορὰ τοῦ Lorenz ἀπὸ τὸν Freud, παρόλες τίς ὁμοιότητες πού παρουσιάζουν οἱ ἀπόψεις τους γιά τὴν ἐπιθετικότητα. Ὁ Freud ἦταν ἓνας ἀπ' τοὺς τελευταίους ἐκπρόσωπους τῆς φιλοσοφίας τοῦ διαφωτισμοῦ. Πίστευε πραγματικὰ στὴ λογικὴ σάν τὴ μόνη δύναμη πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος καί πού μόνη αὐτὴ μπορεῖ νά τὸν γλιτώσει ἀπὸ τὴ σύγχιση καί τὴν παρακμὴ. Διακήρυξε εἰλικρινά τὴν ἀνάγκη τῆς αὐτογνωσίας μέ τὴν ἀποκάλυψη τῶν ἀσυνείδητων ὁρμῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ξεπέρασε τὴν ἀπώλεια τοῦ Θεοῦ ἐπειδὴ στράφηκε στὴ λογικὴ – κι ἔνωσε ὀδυνηρὰ ἀνίσχυρος. Ὅμως δέ γύρισε νά προσκηνύσει ἄλλα εἶδωλα.

Ὀπαδοί τῆς Θεωρίας τοῦ Περιβάλλοντος καί Μπηχαβιοριστές

Ἡ Θεωρία τοῦ Περιβάλλοντος στό Διαφωτισμό

Διαμετρικά ἀντίθετη ἀπό τή θέση τῶν ἐνστικτωδιστῶν φαίνεται πῶς εἶναι ἡ θέση πού ὑποστήριξαν οἱ ὄπαδοί τῆς θεωρίας τοῦ περιβάλλοντος. Σύμφωνα μέ τή δική τους συλλογιστική ἢ ἀνθρώπινη συμπεριφορά διαπλάθεται ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ περιβάλλοντος, δηλαδή ἀπό κοινωνικούς καί πολιτιστικούς παράγοντες πού εἶναι ἀντίθετοι στούς «ἐγγενεῖς». Αὐτό ἀληθεύει ιδιαίτερα ὅσο ἀφορᾷ τήν ἐπιθετικότητα, ἕνα ἀπ' τά κύρια ἐμπόδια τῆς ἀνθρώπινης προόδου.

Στήν πιό ριζοσπαστική μορφή της αὐτή ἡ ἀποψη παρουσιάστηκε ἀπό τούς φιλόσοφους τοῦ διαφωτισμοῦ. Αὐτοί πίστευαν πῶς ὁ ἄνθρωπος εἶχε γεννηθεῖ «καλός» καί λογικός, καί πῶς ἔφταιγαν οἱ κακοί θεομοί, ἢ κακή παιδεία καί τό κακό παράδειγμα, πού τόν ἔκαναν ν' ἀναπτύξει κακές τάσεις. Μερικοί ἔφταναν ν' ἀρνηθοῦν πῶς ὑπῆρχαν φυσικές διαφορές ἀνάμεσα στά φύλα (*l' âme n' a pas de sex*) καί ὑποστήριζαν πῶς ὅσες διαφορές κι ἂν ὑπῆρχαν πέρα ἀπ' τίς ἀνατομικές, ὀφείλονταν ἀποκλειστικά στήν παιδεία καί στήν κοινωνική διάταξη. Ἀντίθετα ὡστόσο ἀπ' τόν μπηχαβιορισμό, αὐτοί οἱ φιλόσοφοι δέν ἀσχολήθηκαν μέ μεθόδους τῆς ἀνθρώπινης μηχανικῆς καί χειραγώγησης ἀλλά μέ τήν κοινωνική καί πολιτική ἀλλαγῆ. Πίστευαν πῶς ἡ «καλή κοινωνία» θά δημιουργοῦσε τόν καλό ἄνθρωπο, ἢ μᾶλλον θ' ἄφηνε τήν καλοσύνη τοῦ ἀνθρώπου νά ἐκδηλωθεῖ.

‘Ο Μπηχαδιορισμός

‘Ο μπηχαδιορισμός θεμελιώθηκε από τον J. B. Watson (1914) και βασίστηκε στην άρχη ότι «τό αντικείμενο τής ανθρώπινης ψυχολογίας είναι ή συμπεριφορά ή οι ενέργειες του ανθρώπινου πλάσματος». ‘Οπως κι ό λογικός θετικισμός, έτσι κι ό μπηχαδιορισμός απέκλεισε όλες τίς «ύποκειμενικές» έννοιες πού δέ μπορούσαν νά παρατηρηθούν άμεσα, όπως ή «αίσθηση, ή αντίληψη, ή ιδέα, ή επιθυμία κι ακόμα ή σκέψη και τό αίσθημα, όπως ορίζονται ύποκειμενικά» (1958).

‘Ο μπηχαδιορισμός πέρασε μιά σημαντική εξέλιξη από τίς κάπως αδέξιες διατυπώσεις του Watson ως τό λαμπρό νεομπηχαδιορισμό του Skinner. ‘Ωστόσο κι αυτός ουσιαστικά εκπροσωπεί μιά τελειοποιημένη μορφή τής άρχικής θέσης κι όχι μεγαλύτερο βάθος ή αυθεντικότητα.

‘Ο Νεομπηχαδιορισμός του B. F. Skinner

‘Ο νεομπηχαδιορισμός¹ του Skinner βασίζεται στην ίδια άρχη όπως κι οι έννοιες του Watson: ή ψυχολογία σάν επιστήμη δέ χρειάζεται ούτε και πρέπει ν’ ασχολείται με αίσθήματα ή παρορμήσεις ή με άλλα ύποκειμενικά συμβάντα.² δέν κάνει καμιά απόπειρα νά μιλήσει για μιά

1. Μιάς και ή εξέταση των πλεονεκτημάτων τής θεωρίας του Skinner θά μās απομάκρυνε πολύ από τό κύριο πρόβλημα, θά περιοριστώ νά παρουσιάσω τά ακόλουθα — πάνω στις γενικές άρχές του νεομπηχαδιορισμού και στή διεξοδικότερη εξέταση μερικων σημείων πού φαίνονται σχετικά. Για τή μελέτη του συστήματος του Skinner θά πρέπει κανείς νά διαβάσει τον B. F. Skinner (1963). Στο τελευταίο του βιβλίο (1971) παρουσιάζει τίς γενικές άρχές του συστήματός του και ιδιαίτερα τή σχέση τους με τον πολιτισμό. Προβ. επίσης τή σύντομη συζήτηση των Carl R. Rogers και B. F. Skinner (1956) και τον B. F. Skinner (1961). Για μιά κριτική τής θέσης του Skinner προβ. τον Noam Chomsky (1959). Βλ. επίσης τά άντεπιχειρήματα των K. MacCorquodale (1970) και N. Chomsky (1971). Οι κριτικές του Chomsky είναι διεξοδικές και διεισδυτικές και τόσο λαμπρά διατυπωμένες πού δέν ύπάρχει λόγος νά τίς επαναλάβουμε. Παρόλα αυτά οι θέσεις του είναι τόσο απομακρυσμένες από τίς δικές μου, ώστε θά πρέπει νά παρουσιάσω ένα μέρος τής κριτικής μου σ’ αυτό τό κεφάλαιο.

2. ‘Ο Skinner, αντίθετα από πολλούς μπηχαδιοριστές, φτάνει νά παραδε-

«φύση» τοῦ ἀνθρώπου ἢ νά συγκροτήσει ἓνα ἀνθρώπινο πρότυπο ἢ ν' ἀναλύσει τὰ διάφορα ἀνθρώπινα πάθη πού ἀποτελοῦν κίνητρα τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Τό νά πιστέψουμε ὅμως πώς ἡ ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ δημιουργεῖται ἀπό προθέσεις, σκοπούς καί στόχους σημαίνει πώς τήν κοιτάζουμε μέ τρόπο ἀντιεπισημονικό καί ἀνώφελο. Ἡ ψυχολογία πρέπει νά μελετήσει ποιοί ἐξαναγκασμοί τείνουν νά διαμορφώσουν τήν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ καί πώς αὐτοί οἱ ἐξαναγκασμοί ἐφαρμόζονται περισσότερο ἀποτελεσματικά. Ἡ «ψυχολογία» τοῦ Skinner εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς μηχανικῆς τῆς συμπεριφορᾶς· σκοπός της εἶναι νά βρεῖ τούς σωστούς ἐξαναγκασμούς γιά νά δημιουργήσει μιὰ ἐπιθυμητή συμπεριφορὰ.

Ἄντι γιά τήν ἀπλή ἐξάρτηση στό πρότυπο τοῦ Pavlov, ὁ Skinner μιλάει γιά «ἐνεργητική» ρύθμιση. Μέ δύο λόγια αὐτό σημαίνει πώς ἡ ἀνεξάρτητη συμπεριφορὰ — μέ τήν προϋπόθεση ὅτι εἶναι ἐπιθυμητή ἀπό τή σκοπιὰ τοῦ πειραματιστῆ — ἀνταμείβεται, δηλαδή ἀκολουθεῖται ἀπό τήν εὐχαρίστηση. (Ὁ Skinner πιστεύει πώς ἡ ἐνίσχυση τῆς ἀνταμοιβῆς εἶναι πολύ πιό ἀποτελεσματική ἀπό τήν τιμωρία). Σάν ἀποτέλεσμα, τό ὑποκείμενο θά συνεχίσει νά συμπεριφέρεται μέ τόν ἐπιθυμητό τρόπο. Γιά παράδειγμα, ὁ Γιαννάκης δέν ἀγαπάει ἰδιαίτερα τό σπανάκι· τό τρώει ὅμως κι ἡ μητέρα τόν ἀνταμείβει μ' ἓναν ἔπαινο, μιὰ τρυφερή ματιά ἢ ἓνα κομμάτι γλυκό: ἀνάλογα μέ τό τί ἐπηρεάζει περισσότερο τόν Γιαννάκη, δηλαδή χρησιμοποιεῖ «θετική ἐνίσχυση». Σιγά σιγά ὁ Γιαννάκης θ' ἀρχίσει νά τρώει εὐχάριστα τό σπανάκι, ἰδιαίτερα ἂν οἱ ἐνισχύσεις ἐφαρμόζονται ἀποτελεσματικά ἀνάλογα μέ κάποιο σχέδιο. Σέ ἑκατοντάδες πειράματα ὁ Skinner καί ἄλλοι ἀνέπτυξαν τήν τεχνική γι' αὐτή τήν ἐνεργητική ἐξάρτηση. Ὁ Skinner ἔδειξε πώς μέ τήν κατάλληλη χρήση τῆς θετικῆς ἐνίσχυσης ἡ συμπεριφορὰ τῶν ζώων καί τῶν ἀνθρώπων μπορεῖ ν'

χτεῖ πώς τὰ «ἰδιωτικά γεγονότα» δέν πρέπει ν' ἀποκλειστοῦν ἀπό τούς ἐπιστημονικούς συλλογισμούς καί προσθέτει ὅτι «μιὰ μηχανιστικῆ θεωρία τῆς γνώσης ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ πώς ὁ ἰδιωτικός κόσμος εἶναι, ἂν ὄχι ἀδύνατο νά κατανοηθεῖ ὀλόκληρος, τουλάχιστον ἀπίθανο νά κατανοηθεῖ καλά» (1963). Ὁ ποιοτικός αὐτός προσδιορισμός κάνει τήν παραχώρηση τοῦ Skinner γάτι σάν εὐγενική ὑπόκληση στήν «ψυχή» — τό κύριο θέμα τῆς ψυχολογίας.

λλάξει σέ εκπληκτικό βαθμό, ακόμα και ν' αντίταχτει σ' αυτές πού θά μπορούσαν ν' αποκληθούν γενικά «έμφυτες» τάσεις.

Τό ότι απέδειξε όλα αυτά είναι αναμφίβολα τό μεγάλο πλεονέκτημα τής πειραματικῆς ἐργασίας τοῦ Skinner· αὐτό στηρίζει ακόμα καί τίς απόψεις ἐκείνων πού πιστεύουν πώς ἡ κοινωνική δομή (ἢ «κουλτούρα», ὅπως θά προτιμοῦσαν οἱ περισσότεροι ἀμερικάνοι ἀνθρωπολόγοι) μπορεῖ νά διαμορφώσει τόν ἄνθρωπο, ἄν καί δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά γίνει μέ ἐνεργητική ἐξάρτηση. Ἔχει σημασία νά προσθέσουμε πώς ὁ Skinner δέν παραβλέπει τά γενετικά χαρίσματα. Γιά νά ἀποδώσουμε σωστά τή θέση του, θά πρέπει νά ποῦμε ὅτι ξέχωρα ἀπ' τά γενετικά χαρίσματα, ἡ συμπεφορά καθορίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἐνίσχυση.

Ἡ ἐνίσχυση μπορεῖ νά γίνει μέ δύο τρόπους: μπορεῖ νά συμβεῖ μέσα στή φυσιολογική ἐκπολιτιστική διαδικασία, ἢ νά προγραμματιστεῖ, σύμφωνα μέ τά ὅσα διδάσκει ὁ Skinner, κι ἔτσι νά μᾶς ὀδηγήσει σ' ἕνα «σχέδιο πολιτισμοῦ». (Skinner, 1961, 1971).

Σκοποί καί Ἀξίες

Τά πειράματα τοῦ Skinner δέν περιλάβανε καί τούς σκοπούς τής ἐξάρτησης. Τό ζῶο ἢ τό ἀνθρώπινο ὑποκείμενο ρυθμίζεται γιά νά συμπεριφερθεῖ μ' ἕναν ὀρισμένο τρόπο. Τό πῶς ρυθμίζεται καθορίζεται ἀπό τήν ἀπόφαση τοῦ πειραματιστῆ πού θέτει καί τούς σκοπούς τής ἐξάρτησης. Συνήθως ὁ πειραματιστής σ' αυτές τίς ἐργαστηριακές περιπτώσεις δέν ἐνδιαφέρεται γιά τί πράγμα ρυθμίζει ἕνα ζῶο ἢ ἕνα ἀνθρώπινο ὑποκείμενο, ἀλλά μᾶλλον γιά τό γεγονός ὅτι μπορεῖ νά τό ρυθμίσει γιά ἕνα σκοπό τής ἐκλογῆς του κι ακόμα στό πῶς μπορεῖ νά τό πετύχει αὐτό ὅσο γίνεται καλύτερα. Ὡστόσο γεννιοῦνται σοβαρά προβλήματα ὅταν ἀφήσουμε τό ἐργαστήριο καί γυρίσουμε στήν πραγματική ζωή, στή ζωή τοῦ ἀτόμου ἢ τής κοινωνίας. Σ' αὐτή τήν περίπτωση τά πρωταρχικά ἐρωτήματα εἶναι: γιά τί πράγμα ρυθμίζονται οἱ ἄνθρωποι καί ποίος καθορίζει αὐτούς τούς σκοπούς;

Φαίνεται πώς ὅταν ὁ Skinner μιλάει γιά πολιτισμό ἔχει

ἀκόμα κατά νοῦ τό ἐργαστήριό του, ὅπου ὁ ψυχολόγος πού δουλεύει χωρίς ἀξιολόγηση μπορεῖ νά ἐνεργήσει εὐκολα γιατί πολύ λίγο τόν ἐνδιαφέρει ὁ σκοπός τῆς ἐξάρτησης. Τουλάχιστον αὐτό ἀποτελεῖ ἴσως μιά ἐξήγηση γιά τό ὅτι ὁ Skinner δέν καταπιάνεται μέ τό θέμα τῶν σκοπῶν καί τῶν ἀξιῶν. Γιά παράδειγμα γράφει: «Θαυμάζουμε τούς ἀνθρώπους πού συμπεριφέρονται αὐθεντικά ἢ ἐξαιρετικά, ὄχι ἐπειδή μιά τέτοια συμπεριφορά εἶναι καθαυτή θαυμαστή, ἀλλά ἐπειδή δέν ξέρομε πῶς νά ἐνθαρρύνουμε μ' ἄλλο τρόπο τήν αὐθεντική ἢ ἐξαιρετική συμπεριφορά» (C. R. Rogers καί B.F. Skinner, 1956). Κι αὐτό δέν εἶναι παρά μιά κυκλική αἰτιολόγηση: θαυμάζουμε τήν αὐθεντικότητα ἀκριβῶς ἐπειδή μποροῦμε νά τή ρυθμίσουμε μόνο θαυμάζοντάς την.

Γιατί ὁμοσ θέλουμε νά τή ρυθμίσουμε ἂν αὐτό δέν ἀποτελεῖ ἀπό μόνο του ἐπιθυμητό σκοπό;

Ὁ Skinner δέν ἀντιμωπίζει αὐτό τό πρόβλημα, μόλο πού θά μπορούσε νά δοθεῖ κάποια ἀπάντηση μέ μιά ἐλάχιστη κοινωνιολογική ἀνάλυση. Ὁ βαθμός τῆς αὐθεντικότητας καί τῆς δημιουργικότητας πού εἶναι ἐπιθυμητές στίς διάφορες τάξεις καί ὁμάδες ἐπαγγελματιῶν σέ μιά δοσμένη κοινωνία μπορεῖ νά παρουσιάσει διαφορές. Οἱ ἐπιστήμονες καί οἱ διευθυντές, γιά παράδειγμα, χρειάζονται πολύ αὐτές τίς ιδιότητες σέ μιά τεχνολογική-γραφειοκρατική κοινωνία σάν τή δική μας. Γιά τούς ἐργάτες, τό νά ἔχουν τόν ἴδιο βαθμό δημιουργικότητας θά ἔταν πολυτέλεια – ἢ ἀπειλή στήν ὁμαλή λειτουργία ὁλόκληρου τοῦ συστήματος.

Δέν πιστεύω πῶς αὐτή ἡ ἀνάλυση προσφέρει ικανοποιητική ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς ἀξίας τῆς αὐθεντικότητας καί τῆς δημιουργικότητας. Ὑπάρχουν πολλές ψυχολογικές ἀποδείξεις πῶς ἡ ἐπιδίωξη δημιουργικότητας καί αὐθεντικότητας εἶναι μιά βαθιά ριζωμένη παρόρμηση μέσα στόν ἄνθρωπο, κι ὑπάρχουν κάποιες νευροφυσιολογικές ἀποδείξεις γιά τόν ἰσχυρισμό ὅτι ἡ ἐπιδίωξη δημιουργικότητας καί αὐθεντικότητας εἶναι «ἐνσωματωμένη» μέσα στό σύστημα τοῦ ἐγκεφάλου (R. B. Livingston, 1967). Θά ἤθελα μόνο νά προσθέσω πῶς τό ἀδιέξοδο τῆς θέσης τοῦ Skinner ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι δέν προσέχει ὅσο θά ἔπρεπε αὐτούς τούς συλλογισμούς ἢ ἐκείνους τῆς ψυχαναλυτικῆς κοινωνιολογίας, καί πιστεύει ἔτσι πῶς ἂν ἕνα ἐρώ-

τημα δέ μπορεί ν' απαντηθεί από τό μπηχαδιορισμό δέ μπορεί ν' απαντηθεί διόλου.

Νά ένα άλλο παράδειγμα ασάφειας στή σκέψη τοῦ Skinner σχετικά μέ τό θέμα τῶν ἀξιῶν:

Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι θά συμφωνοῦσαν πῶς δέν ὑπάρχει καμιά ἀξιολόγηση στήν ἀπόφαση τοῦ πῶς θά φτιαχτεῖ μιὰ ἀτομική βόμβα, ἀλλά δέ θά δέχονταν ὅτι κανείς δέν παίρνει μέρος στήν ἀπόφαση γιά τήν κατασκευή της. Ἐδῶ ἡ σπουδαιότερη διαφορά θά μπορούσε νά εἶναι τό ὅτι οἱ ἐπιστημονικές πρακτικές πού ὀδηγοῦν τό σχεδιαστή τῆς βόμβας εἶναι ξεκάθαρες, ἐνῶ αὐτές πού καθοδηγοῦν τό σχεδιαστή τῆς κουλτούρας πού φτιάχνει τή βόμβα δέν εἶναι. Δέ μπορούμε νά προβλέψουμε τήν ἐπιτυχία ἢ τήν ἀποτυχία μέ τήν ἴδια ἀκρίβεια ὅπως συμβαίνει μέ τίς φυσικές ἀνακαλύψεις. Γι' αὐτό τό λόγο λέγεται πῶς θάζουμε τήν ἀξιολόγηση σέ δεύτερη μοίρα καί καταφεύγουμε στήν ὑπόθεση. Μόνο μ' αὐτή τήν ἔννοια οἱ ἀξιολογήσεις ἀρχίζουν ἐκεῖ πού ὑποχωρεῖ ἡ ἐπιστήμη. "Ὅταν μπορούμε νά σχεδιάσουμε μικρές κοινωνικές ἀλληλεπιδράσεις καί, ἴσως, δλόκληρους πολιτισμούς μέ τή σιγουριά πού ἔχουμε στή φυσική τεχνολογία, δέν πρόκειται νά τεθεῖ πρόβλημα ἀξιολόγησης. (B. F. Skinner, 1961).

Ὁ Skinner θέλει νά πεῖ βασικά πῶς δέν ὑπάρχει στήν πραγματικότητα οὐσιαστική διαφορά ἀνάμεσα στήν ἔλλειψη ἀξιολόγησης στό τεχνικό πρόβλημα τοῦ σχεδιασμοῦ τῆς βόμβας καί στήν ἀπόφαση γιά τήν κατασκευή της. Ἡ μοναδική διαφορά εἶναι πῶς τά κίνητρα γιά τήν κατασκευή τῆς βόμβας δέν εἶναι «σαφῆ». Ἴσως νά μήν εἶναι σαφῆ γιά τόν Skinner, εἶναι ὅμως σαφέστατα γιά πολλούς μελετητές τῆς ἱστορίας. Στήν πραγματικότητα ὑπῆρχαν πολλοί λόγοι γιά νά φτιαχτεῖ ἡ ἀτομική βόμβα (ὅμοια καθῶς κι ἡ ὑδρογονοβόμβα): ὁ φόβος πῶς ὁ Hitler θά προλάβαινε νά φτιάξει τή βόμβα· ἴσως ἡ ἐπιθυμία ν' ἀποκτήσουν ἕνα ἀνώτερο ὄπλο ἐνάντια στή Σοβιετική Ἐνωση γιά πιθανές μελλοντικές συγκρούσεις (κι αὐτό ἰσχύει ἰδιαίτερα γιά τήν ὑδρογονοβόμβα)· ἡ λογική ἑνός συστήματος πού ἀναγκάζεται νά αὐξήσει τοῦς ἐξοπλισμούς του γιά νά ἐνισχύσει τήν πάλη του μέ ἀνταγωνιστικά συστήματα.

Πέρα ἀπ' αὐτούς τοῦς στρατιωτικούς, στρατηγικούς καί

πολιτικούς λόγους, υπάρχει θαρρῶ κι ἄλλος ἕνας πού εἶναι ἐξίσου σημαντικός. Ἀναφέρομαι στήν ἀρχή πού ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς ἀξιωματικές νόρμες τῆς κυβερνητικῆς κοινωνίας: «Κάτι ἐπρεπε νά γίνει ἀφοῦ ἦταν τεχνολογικά δυνατό νά γίνει». Ἀφοῦ εἶναι δυνατό νά φτιάξουμε πυρηνικά ὄπλα, πρέπει νά τά φτιάξουμε ἔστω κι ἂν μποροῦν νά μᾶς καταστρέψουν ὅλους μας. Ἄν εἶναι δυνατό νά ταξιδέψουμε στό φεγγάρι ἢ στούς πλανῆτες, πρέπει νά γίνει ἀκόμα κι ἂν γι' αὐτό μείνουν ἀκάλυπτες ἕνα σωρό ἀνάγκες ἐδῶ στή γῆ. Αὐτή ἡ ἀρχή σημαίνει τήν ἄρνηση ὅλων τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἀξιών, ἀλλά παρόλα αὐτά ἀντιπροσωπεύει μιά ἀρχή, ἴσως τήν ἀνώτατη νόρμα τῆς «τεχνοτρονικῆς» κοινωνίας.³

Ὁ Skinner δέν ἐνδιαφέρεται νά ἐξετάσει τούς λόγους τῆς κατασκευῆς τῆς δόμβας καί μᾶς ζητάει νά περιμένουμε τήν παραπέρα ἐξέλιξη τοῦ μπηχαδιορισμοῦ γιά νά λυθεῖ τό μυστήριο. Στίς ἀπόψεις του σχετικά μέ τίς κοινωνικές διαδικασίες δείχνει τήν ἴδια ἀνικανότητα νά καταλάβει τά κρυμμένα κι ἀνείπωτα κίνητρα, ὅπως κάνει καί στήν ἐνασχόλησή του μέ τίς ψυχικές διαδικασίες. Μιάς καί τά περισσότερα ἀπ' ὅσα λένε οἱ ἄνθρωποι σχετικά μέ τά κίνητρά τους, τόσο στήν πολιτική ὅσο καί στήν προσωπική τους ζωή, εἶναι πέρα γιά πέρα φανταστικά, ἂν πιστέψουμε ὅλα ὅσα ἐκφράζονται μέ λόγια ἐμποδίζουμε τήν κατανόηση τῶν κοινωνικῶν καί ψυχικῶν διαδικασιῶν.

3. Ἐξέτασα αὐτή τήν ἰδέα στήν *Ἐπανάσταση τῆς Ἐλπίδας* (*The revolution of Hope*, 1968). Ὁ H. Ozbekhan διατύπωσε ἀνεξάρτητα τήν ἴδια ἀρχή στό ἔργο του «*The triumph of Technology*» (1966).

Ὁ δόκτωρ Michael Maccoby μού ζήτησε νά προσέξω μερικά ἀπό τά πορίσματα τῆς μελέτης του γιά τή διοίκηση τῶν ὑψηλά ἀναπτυγμένων βιομηχανιῶν, πού δείχνουν ὅτι ἡ ἀρχή αὐτή ἰσχύει περισσότερο σέ βιομηχανίες πού παράγουν γιά τό στρατιωτικό κατεστημένο, παρά στίς ὑπόλοιπες, περισσότερο ἀνταγωνιστικές βιομηχανίες. Ἀκόμα κι ἂν εἶναι σωστό αὐτό τό ἐπιχείρημα, πρέπει νά ἐξεταστοῦν δύο παράγοντες: πρῶτο, τό μέγεθος τῆς βιομηχανίας πού δουλεῖ ἀμεσα ἢ ἔμμεσα γιά τίς ἐνοπλες δυνάμεις· δεύτερο, τό ὅτι ἡ ἀρχή ἔχει περάσει καί στή σκέψη πολλῶν ἀνθρώπων πού δέν ἔχουν ἀμεση σχέση μέ τή βιομηχανική παραγωγή. Ἐνα καλό παράδειγμα εἶναι ὁ ἀρχικός ἐνθουσιασμός γιά τίς πτήσεις στό διάστημα· ἕνα ἄλλο παράδειγμα εἶναι ἡ τάση δημιουργίας καί χρήσης μικρῶν μηχανῶν ἀσχετα ἀπό τήν πραγματική σημασία τους γιά μιά συγκεκριμένη περίπτωση.

Σ' άλλες περιπτώσεις ο Skinner καταπιάνεται με αξίες, προφανώς χωρίς να τό καταλαβαίνει. Στο ίδιο κείμενο γράφει για παράδειγμα: «Είμαι σίγουρος πώς κανείς δε θέλει να αναπτύξει νέες σχέσεις αφέντη – δούλου ή να λυγίσει τή θέληση τών ανθρώπων με νέους τρόπους κάτω από δεσπότες. Αυτοί οι τύποι έλέγχου ταιριάζουν σ' ένα κόσμο χωρίς έπιστήμη» (1961). Σέ ποιά δεκαετία ζει ο καθηγητής Skinner; Μήπως δέν υπάρχουν συστήματα πού πραγματικά γυρεύουν να υποτάξουν τή θέληση όλόκληρων λαών σέ δικτάτορες; Καί μήπως αυτά τά συστήματα βρισκονται μόνο σέ πολιτισμούς «χωρίς έπιστήμη»; 'Ο Skinner μοιάζει να πιστεύει ακόμα σέ μιá ξεπερασμένη ιδεολογία τής «προόδου»: ο μεσαίωνας ήταν «σκοτεινός» γιατί δέν είχε έπιστήμη, κι ή έπιστήμη οδηγεί απαραίτητα στήν έλευθερία του ανθρώπου. Γεγονός είναι πώς κανένας ήγγέτης και καμιά κυβέρνηση δε δηλώνουν σαφώς τήν πρόθεσή τους να λυγίσουν τή θέληση του λαού· τώρα χρησιμοποιούν νέο λεξιλόγιο πού φαίνεται αντίθετο μέ τό παλιό. Κανένας δικτάτορας δέν αυτοαποκαλείται δικτάτορας και κάθε σύστημα υποστηρίζει πώς εκφράζει τή θέληση του λαού. 'Από τήν άλλη μεριά στίς χώρες του «ελεύθερου κόσμου» ή «άνώνυμη έξουσία» και ή χειραγώγηση έχουν αντικαταστήσει τή φανερή έξουσία στήν παιδεία, τή δουλιά και τήν πολιτική.

Οι αξίες του Skinner φαίνονται ακόμα και στήν ακόλουθη δήλωση: «'Αν είμαστε άξιοι τής δημοκρατικής κληρονομιάς μας, θά φανούμε βέβαια πρόθυμοι ν' άντισταθούμε σέ κάθε τυραννική χρήση τής έπιστήμης για έμμεσους ή έγωιστικούς σκοπούς. 'Αν όμως εκτιμάμε τά επιτεύγματα και τούς σκοπούς τής δημοκρατίας δέν πρέπει να άρνηθούμε να εφαρμόσουμε τήν έπιστήμη για να σχεδιάσουμε και να κατασκευάσουμε πολιτιστικά πρότυπα, άν και τότε ίσως βρεθούμε μέ κάποια έννοια στή θέση τών έλεγχόντων» (1961· οι υπογραμμίσεις δικές μου). Ποιά είναι ή βάση αυτής τής άξίας στή νεομπηχαδιοριστική θεωρία;

Και ποιοί είναι οι έλέγχοντες;

'Ο Skinner άπαντάει πώς «όλοι οι άνθρωποι έλέγχουν και όλοι οι άνθρωποι έλέγχονται» (C. R. Rogers και B. F. Skinner, 1956). 'Ισως αυτό φαίνεται καθησυχαστικό σ'

έναν άνθρωπο μέ δημοκρατικές αντίληψεις, είναι όμως μιά άόριστη και μάλλον δίχως νόημα φόρμουλα, όπως φαίνεται άμέσως:

Παρατηρώντας πώς ό άφέντης έλέγχει τό δοϋλο ή ό εργοδότης τόν εργάτη, παραγνωρίζουμε συνήθως τίς άμοιβαίες επίδράσεις και, πιστεύοντας πώς ή δράση άκολουθεί μόνο μιά κατεύθυνση, φτάνουμε νά δοϋμε τόν έλεγχο σάν εκμετάλλευση, ή τουλάχιστον σάν απόκτηση ενός μονόπλευρου πλεονεκτήματος· όμως στήν πραγματικότητα ό έλεγχος είναι άμοιβαίος. *Ο δοϋλος έλέγχει τόν άφέντη τόσο ολοκληρωτικά όσο κι άφέντης τό δοϋλο* (ή υπογράμμιση δική μου), μέ τήν έννοια ότι οί τεχνικές τής τιμωρίας πού υίοθετεί ό άφέντης έχουν επιλεγεί από τή συμπεριφορά του δούλου όταν ύποτάσσεται σ' αυτές. Αυτό δέ σημαίνει πώς ή έννοια τής εκμετάλλευσης είναι δίχως νόημα ή ότι μπορούμε νά ρωτήσουμε, *cui bono*; "Αν ώστόσο κάνουμε κάτι τέτοιο ξεπερνάμε τήν άφήγηση του κοινωνικού επεισοδίου καθαυτου (ή υπογράμμιση δική μου) και άναλογιζόμαστε κάποια μακροπρόθεσμα άποτελέσματα πού συνδέονται σαφώς μέ τό πρόβλημα τής άξιολόγησης. Μιά άνάλογη συλλογιστική γεννιέται στήν άνάλυση κάθε συμπεριφοράς πού μεταβάλλει μιά πολιτιστική πρακτική (1961).

Πιστεύω πώς ή δήλωση αυτή είναι τρομακτική· μάς ζητάει ούτε λίγο ούτε πολύ νά πιστέψουμε πώς ή σχέση άνάμεσα σε άφέντη και δοϋλο είναι άμφίδρομη, μόλο πού ή έννοια τής εκμετάλλευσης δέν είναι «δίχως νόημα». Για τόν Skinner ή εκμετάλλευση δέν είναι μέρος του κοινωνικού επεισοδίου καθαυτου· μόνο οί τεχνικές του έλέγχου είναι. Αυτό είναι άποψη ενός ανθρώπου πού βλέπει τήν κοινωνική ζωή σάν ένα επεισόδιο στό εργαστήριό του, όπου τό μόνο πού έχει σημασία για τόν πειραματιστή είναι ή τεχνική του — κι όχι τά ίδια τά «επεισόδια», μιās και τό αν ό ποντικός είναι ειρηνικός ή επιθετικός είναι όλότελα άσχετο μέσα σ' αυτό τόν τεχνητό κόσμο. Και σάν νά μήν έφτανε αυτό, ό Skinner δηλώνει πώς ή εκμετάλλευση από τόν άφέντη είναι «σαφώς συνδεμένη» μέ τό θέμα τής άξιολόγησης. Τάχα πιστεύει ό Skinner πώς ή εκμετάλλευση ή, στήν προκειμένη περίπτωση, ή ληστεία, τά βασανιστήρια και ό φόνος, δέν είναι «γεγονότα» επειδή συνδέονται ξε-

κάθαρα μέ αξιολογήσεις; Αυτό θά σήμαινε ουσιαστικά πώς όλα τά κοινωνικά καί ψυχολογικά φαινόμενα, άν μπορούν νά κριθούν όσο άφορά τήν άξία τους, παύουν νά 'ναι γεγονότα πού μπορούν νά έξεταστούν έπιστημονικά.⁴

Μπορούμε ίσως νά έξηγήσουμε τά όσα λέει ό Skinner γιά τήν άμφίδρομη σχέση δούλου καί δουλοκτήτη μόνο άπ' τήν άμφίβολη χρήση τής λέξης «έλεγχος». Μέ τήν έννοια πού χρησιμοποιείται αυτή ή λέξη στήν πραγματική ζωή δέ μπορεί νά ύπάρξει άμφιβολία πώς ό δουλοκτήτης έλέγχει τό δούλο καί πώς δέν ύπάρχει τίποτα τό «άμφίδρομο» σέ σχέση μ' αυτό τόν έλεγχο έκτός άπ' τό ότι ό δούλος μπορεί νά έχει ένα μίνιμουμ αντίθετου έλέγχου — γιά παράδειγμα μέ τήν άπειλή μιάς έξέγερσης. Δέν είναι όμως αυτό πού έννοει ό Skinner. Αυτός μιλάει γιά έλεγχο μέ τήν όλότελα άφηρημένη έννοια τού έργαστηριακού πειράματος, όπου ή πραγματική ζωή δέν παίξει κανένα ρόλο. Ουσιαστικά έπαναλαμβάνει μέ όλη του τή σοβαρότητα τό γνωστό άνέκδοτο γιά τόν ποντικό πού λέει σ' έναν άλλο ποντικό πόσο καλά έχει ρυθμίσει τόν πειραματιστή του: κάθε φορά πού ό ποντικός σπρώχνει κάποιο μοχλό, ό πειραματιστής του είναι άναγκασμένος νά τόν ταΐσει.

Μιάς κι ό νεομπηχαδιορισμός δέν έχει καμιά θεωρία γιά τόν άνθρωπο, βλέπει μονάχα τή συμπεριφορά κι όχι τό συμπεριφερόμενο πρόσωπο. Τό άν κανείς μου χαμογελάει έπειδή θέλει νά κρύψει τήν έχθρα του, ή άν μιά πωλήτρια χαμογελάει γιατί έτσι τής έχουν πει νά κάνει (στά μεγάλα καί καλά καταστήματα), ή τό άν ένας φίλος μου χαμογελάει έπειδή χαιρείται πού μέ βλέπει, δέν έχουν καμιά διαφορά γιά τό νεομπηχαδιορισμό, γιατί «ένα χαμόγελο είναι μόνο ένα χαμόγελο». Είναι δύσκολο βέβαια νά πιστέψουμε πώς γιά τόν καθηγητή Skinner, σάν άτομο, δέ θά 'χε καμιά διαφορά, παρεκτός κι άν ήταν τόσο άλλοτριωμένος, ώστε ή πραγματικότητα ή οι άνθρωποι νά μήν είχαν πιά καμιά σημασία γι' αυτόν. "Αν όμως ή διαφορά έχει σημασία, πώς μπορεί νά είναι έγκυρη μιά θεωρία πού τήν άγνοεί;

4. Μέ τήν ίδια λογική ή σχέση άνάμεσα στό βασανιστή καί τό βασανιζόμενο είναι «άμοιβαία», έπειδή ό βασανιζόμενος, εκδηλώνοντας τόν πόνο του, ρυθμίζει τό βασανιστή νά χρησιμοποιεί τά πιό άποτελεσματικά όργανα βασανισμού.

Ο νεομπηχαβιορισμός πάλι δέ μπορεί νά ἐξηγήσει γιατί τόσο λίγα ἄτομα πού εἶναι ρυθμισμένα νά γίνονται δι-
ῶκτες καί βασανιστές εἶναι διανοητικά ἄρρωστα παρόλο
πού συνεχίζουν οἱ «θετικές ἐνισχύσεις». Γιατί ἡ θετική
ἐνίσχυση δέν ἐμποδίζει πολλούς ἄλλους νά ἐπαναστατή-
σουν, εἴτε ἀπό τή δύναμη τῆς λογικῆς εἴτε τῆς συνείδησης
εἴτε τῆς ἀγάπης, ὅταν ὅλη ἡ ρύθμιση καί ἡ ἐξάρτησή τους
δουλεῦει πρὸς τήν ἀντίθετη κατεύθυνση; Καί γιατί πολλοί
ἀπ' τοὺς πιά προσαρμοσμένους ἀνθρώπους, πού θά 'πρεπε
νά ἀποτελοῦν οὐσιαστικές μαρτυρίες γιά τήν ἐπιτυχία
τῆς ἐξάρτησης, εἶναι συχνά βαθιά δυστυχησμένοι καί
διαταραγμένοι ἢ ὑποφέρουν ἀπό νευρώσεις; Πρέπει νά
ὑπάρχουν παρορμήσεις ἔμφυτες στόν ἄνθρωπο, πού βά-
ζουν ὅρια στή δύναμη τῆς ἐξάρτησης· τό νά μελετήσουμε
τήν ἀποτυχία τῆς ἐξάρτησης εἶναι ὅμοια σημαντικό ἀπό
ἐπιστημονική ἄποψη ὅσο καί ἡ μελέτη τῆς ἐπιτυχίας της.
Πραγματικά, ὁ ἄνθρωπος μπορεί νά ρυθμιστεῖ γιά νά φερ-
θεῖ σχεδόν μέ τόν πιά ἐπιθυμητό τρόπο. Ὅμως μόνο «σχε-
δόν», γιατί συνήθως ἀντιδρᾷ στίς συνθήκες ἐκεῖνες πού
συγκροῦνται μέ τίς βασικές ἀνθρώπινες ἀπαιτήσεις του
μέ διάφορους καί ἐπιβεβαιωμένους τρόπους. Μπορεῖ νά
ρυθμιστεῖ νά εἶναι δοῦλος, ὅμως θά ἀντιδράσει μ' ἐπιθετι-
κότητα ἢ θά χάσει τή ζωτικότητα του· μπορεῖ ἀκόμα νά
τόν ἔχουν ρυθμίσει ἔτσι πού νά νιώθει σάν κομμάτι μιάς
μηχανῆς, καί ν' ἀντιδράσει μέ πλήξη, ἐπιθετικότητα καί
δυστυχία.

Βασικά ὁ Skinner εἶναι ἓνας ἀπλοϊκός ὀρθολογιστής πού
ἀγνοεῖ τά ἀνθρώπινα πάθη. Ἀντίθετα μέ τόν Freud, δέν
τοῦ κάνει καμιά ἐντύπωση ἡ δύναμη τῶν παθῶν ἀλλά πι-
στεύει πώς ὁ ἄνθρωπος φέρεται πάντα ὅπως ἀπαιτεῖ τό
ἀτομικό του συμφέρον. Πραγματικά, ὀλόκληρη ἡ ἀρχή τοῦ
νεομπηχαβιορισμοῦ εἶναι πώς τό ἀτομικό συμφέρον εἶναι
τόσο ἰσχυρό, ὥστε ἂν εὐνοηθεῖ – κυρίως μέ τή μορφή τῆς
ἀνταμοιβῆς τοῦ ἀτόμου ἀπό τό περιβάλλον του ἐπειδή
ἐνέργησε μέ τόν ἐπιθυμητό τρόπο – ἡ συμπεριφορά τοῦ
ἀνθρώπου μπορεῖ νά καθοριστεῖ ἀπόλυτα. Σέ τελευταία
ἀνάλυση, ὁ νεομπηχαβιορισμός βασίζεται στήν πεμπτουσία
τῆς ἀστικῆς ἐμπειρίας: τήν προτεραιότητα τοῦ ἐγωτισμοῦ
καί τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος πάνω ἀπ' ὅλα τ' ἀνθρώ-
πινα πάθη.

Αιτίες τῆς Δημοτικότητας τοῦ Σκινερῖσμοῦ

Ἡ ἐκπληκτικὴ δημοτικότητά τοῦ Skinner μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κατάφερε ν' ἀναμείξει στοιχεῖα τῆς παραδοσιακῆς ὀπτιμιστικῆς καὶ φιλελεύθερης σκέψης μὲ τὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ πραγματικότητα τῆς κυβερνητικῆς κοινωνίας.

Ὁ Skinner πιστεύει πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι εὐπλαστος, πὼς ὑπόκειται σὲ κοινωνικὲς ἐπιδράσεις καὶ πὼς τίποτα στὴ «φύση» του δὲ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὀριστικὸ ἐμπόδιο στὴν ἐξέλιξη πρὸς μιὰ εἰρηνικὴ καὶ δίκαιη κοινωνία. Ἔτσι τὸ σύστημά του ἐλκύει τοὺς φιλελεύθερους ψυχολόγους πού βρῖσκουν σ' αὐτὸ ἓνα ἐπιχείρημα γιὰ νά ὑπερασπίσουν τὴν πολιτικὴ τους αἰσιοδοξία. Ἀρέσει σὲ κείνους πού πιστεύουν πὼς οἱ ἐπιθυμητοὶ κοινωνικοὶ στόχοι, ὅπως ἡ εἰρήνη καὶ ἡ ἰσότητά, δὲν εἶναι ἀπλά καὶ μόνο ἀόριστα ἰδανικά ἀλλὰ μποροῦν νά ὑπάρξουν καὶ στὴν πραγματικότητα. Ὀλόκληρη ἡ ἰδέα πὼς μπορεῖ κανεὶς νά «σχεδιάσει» μιὰ καλύτερη κοινωνία σὲ ἐπιστημονικὴ δάση θέλγει πολλοὺς πού ἴσως νωρίτερα θά μπορούσαν νά εἶναι σοσιαλιστές. Μήπως καὶ ὁ Marx δὲν ἤθελε νά σχεδιάσει μιὰ καλύτερη κοινωνία; Μήπως δὲν ὀνόμασε «ἐπιστημονικὸ» τὸν κλάδο τοῦ σοσιαλισμοῦ πού ἀνέπτυξε, σ' ἀντίθεση μὲ τὸν «οὐτοπιστικὸ» σοσιαλισμό; Μήπως ὁ τρόπος τοῦ Skinner δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ἐλκυστικὸς σ' ἓνα ἱστορικὸ σημεῖο ὅπου ἡ πολιτικὴ λύση μοιάζει νά 'χει ἀποτύχει καὶ πού οἱ ἐπαναστατικὲς ἐλπίδες ἔχουν ἀτονίσει;

Ὡστόσο μονάχος του ὁ ὀπτιμισμὸς τοῦ Skinner δὲ θά 'κανε τίς ἰδέες του τόσο ἐλκυστικὲς ἂν δὲν εἶχε συνδυάσει τίς παραδοσιακὲς φιλελεύθερες ἀντιλήψεις μὲ τὴν ἴδια τὴν ἄρνησή τους.

Στὴν ἐποχὴ τῆς κυβερνητικῆς τὸ ἄτομο γίνεται ὀλοένα καὶ περισσότερο ἀντικείμενο χειραγώγησης. Ἡ δουλιὰ του, ἡ κατανάλωσή του καὶ ὁ ἐλεύθερος χρόνος του χειραγωγοῦνται ἀπὸ τὴ διαφήμιση, ἀπὸ τίς ἰδεολογίες, ἀπ' αὐτὸ πού ὁ Skinner ὀνομάζει «θετικὲς ἐνισχύσεις». Τὸ ἄτομο χάνει τὸν ἐνεργὸ ὑπεύθυνον ρόλο του μέσα στὴν κοινωνικὴ διαδικασία· «προσαρμόζεται» ὀλότελα καὶ μαθαίνει πὼς κάθε συμπεριφορὰ, πράξι, σκέψις ἢ συναίσθημα πού δὲν ταιριάζει μέσα στὸ γενικὸ σχῆμα τὸ κάνει νά μειονεκτεῖ

σοβαρά· στην ουσία είναι αυτό που υποτίθεται πως είναι. "Αν επιμείνει να είναι ό έαυτός του διακινδυνεύει μέσα στα πολιτικά κράτη την έλευθερία του ή ακόμα και τή ζωή του· σέ μερικές δημοκρατίες διακινδυνεύει να μείνει χωρίς προαγωγή ή, σπανιότερα, να χάσει τή δουλιά του και, ίσως τό πιό σημαντικό, κινδυνεύει να νιώσει άπομονωμένος, δίχως έπικοινωνία μέ κανέναν.

Μόλο που οί περισσότεροι άνθρωποι δέν έχουν σαφή έπίγνωση αυτού του μειονεκτήματος, νιώθουν κάποιο φόβο για τή ζωή τους, για τό μέλλον, για τήν άνία που προκαλεί ή μονοτονία και ή άσημαντότητα αυτού που κάνουν. Νιώθουν πως τά ίδια τά ιδανικά που θέλουν να πιστέψουν έχουν χάσει τό ξρεισμά τους στην κοινωνική πραγματικότητα. Κι είναι πραγματική άνακούφιση γι' αυτούς να μαθαίνουν πως ή έξάρτηση είναι τό καλύτερο πράγμα, ή πιό προοδευτική κι ή πιό άποτελεσματική λύση. 'Ο Skinner συστήνει τήν κόλαση του άπομονωμένου, χειραγωγημένου ανθρώπου τής κυβερνητικής έποχής σαν παράδεισο τής προόδου. Προσπαθεί να καθουχάσει τό φόβο μας για τό που τραβάμε, λέγοντάς μας πως δέν πρέπει να φοβόμαστε· πως ό δρόμος που έχει πάρει τό διομηχανικό μας σύστημα είναι ίδιος μ' αυτόν που όνειρευόνταν οί μεγάλοι άνθρωπιστές, μέ τή διαφορά που είναι και έπισημονικά θεμελιωμένος. 'Επιπλέον ή θεωρία του Skinner φαίνεται σωστή γιατί άληθεύει (σχεδόν) για τόν άλλοτριωμένο άνθρωπο τής κυβερνητικής κοινωνίας. Μέ δυό λόγια ό σκινερισμός είναι ή ψυχολογία του όπορτουισμού μεταμφιεσμένη σέ νέο έπιστημονικό άνθρωπισμό.

Δέ λέω βέβαια πως ό Skinner θέλει να παίξει τό ρόλο του άπολογητή τής «τεχνοτρονικής» έποχής. 'Απεναντίας, ή πολιτική και κοινωνική του άφέλεια τόν κάνει να γράφει κάποιες φορές περισσότερο πειστικά (και μπερδεμένα) άπ' όσο θά 'γραφε άν είχε έπίγνωση τί προσπαθεί να κάνει.

Μηχαβιορισμός και 'Επιθετικότητα

'Η μηχαβιοριστική μέθοδος έχει μεγάλη σημασία για τό πρόβλημα τής επιθετικότητας έπειδή οί περισσότεροι έρευνητές τής επιθετικότητας στίς ΗΠΑ έχουν έργαστεί μέ

μπηχαδιοριστικό προσανατολισμό. Ἡ συλλογιστική τους εἶναι μέ δύο λόγια τούτη ἐδῶ: ἂν ὁ Γιαννάκης ἀνακαλύψει πῶς ὄντας ἐπιθετικός θά κάνει τό μικρότερο ἀδερφό του (ἢ τή μητέρα του ἢ κάποιον ἄλλο) νά τοῦ δώσει αὐτό πού θέλει, θά ἐξελιχθεῖ σέ ἄτομο μέ τάση νά συμπεριφέρεται ἐπιθετικά· τό ἴδιο θά ἰσχύσει καί γιά τή διαλλακτική, τή μεγαλόψυχη ἢ τήν τρυφερή συμπεριφορά. Ἡ φόρμουλα εἶναι πῶς κανεῖς ἐνεργεῖ, αἰσθάνεται καί σκέφτεται μέ τόν τρόπο πού ἀποδειχτήκε ἡ καλύτερη μέθοδος γιά νά πετύχει ὅλα ὅσα θέλει. Ἡ ἐπιθετικότητα, ὅπως κι ὅλα τ' ἄλλα στοιχεῖα τῆς συμπεριφορᾶς, μαθαίνεται σιγά σιγά, ὅσο κανεῖς γυρεύει τό μεγαλύτερο δυνατό συμφέρον του.

Ἡ μπηχαδιοριστική ἄποψη σχετικά μέ τήν ἐπιθετικότητα ἐκφράστηκε χαρακτηριστικά ἀπό τόν Α. Η. Buss, πού ὀρίζει τήν ἐπιθετικότητα σάν «ἀντίδραση πού μεταφέρει βλαβερά ἐρεθίσματα σ' ἕναν ἄλλο ὄργανισμό»:

Ἐπάρχουν δύο λόγοι γιά ν' ἀποκλείσουμε τήν ἐννοια τῆς πρόθεσης ἀπό τόν ὀρισμό τῆς ἐπιθετικότητας. Πρῖν ἀπ' ὅλα, συνεπάγεται τελεολογία, μιά σκόπιμη πράξη πού κατευθύνεται πρὸς ἕνα μελλοντικό σκοπό, κι αὐτή ἢ ἄποψη εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τή μπηχαδιοριστική προσέγγιση πού υἱοθετεῖται σ' αὐτό τό βιβλίό. Δεύτερο καί σπουδαιότερο, εἶναι ἡ δυσκολία νά ἐφαρμοστεῖ αὐτός ὁ ὅρος σέ δεδομένα τῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ πρόθεση εἶναι ἕνα ξεχωριστό γεγονός πού ἴσως νά μή μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μέ λόγια, ἢ νά μήν ἀντανακλᾶται καθαρά σέ μιά φραστική δήλωση. Μπορεῖ κανεῖς νά φτάσει νά δεχτεῖ τήν πρόθεση σάν συμπέρασμα ἀπ' ὅλη τήν ἱστορία τῆς ἐνίσχυσης τοῦ ὄργανισμοῦ. Ἄν μιά ἐπιθετικὴ ἀντίδραση ἐνισχύεται συστηματικά ἀπό μιά εἰδική συνέπεια, ὅπως εἶναι ἡ φυγὴ τοῦ θύματος, ἢ ἐπανάληψη τῆς ἐπιθετικῆς ἀντίδρασης μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πῶς ἐμπεριέχει «μιά πρόθεση νά προκαλέσει φυγὴ». Ὡστόσο αὐτό τό εἶδος τοῦ συμπεράσματος εἶναι περιττό στήν ἀνάλυση τῆς συμπεριφορᾶς· πῶς χρήσιμο εἶναι νά ἐξετάσουμε ἄμεσα τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἱστορία τῆς ἐνίσχυσης μᾶς ἐπιθετικῆς ἀντίδρασης καί στήν ἄμεση κατάσταση πού προκαλεῖ αὐτή τήν ἀντίδραση. Συνοψίζοντας, ἡ πρόθεση εἶναι καί ἀκατάλληλη καί ἄχρηστη στήν ἀνάλυση τῆς ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς· τό ζωτικό θέμα εἶναι μᾶλλον ἡ φύση τῶν συνεπειῶν τῆς

ένιςχυσης πού προκαλοῦν τήν ἐμφάνιση καί τή δύναμη τῶν ἐπιθετικῶν ἀντιδράσεων. Μ' ἄλλα λόγια, ποιές εἶναι οἱ τάξεις τῶν ἐνιςχυτῶν πού προκαλοῦν ἐπιθετική συμπεριφορά; (A. H. Buss, 1961).

Μέ τή λέξη «πρόθεση» ὁ Buss ἐννοεῖ τή συνειδητή πρόθεση. Ὅμως δέ μένει ὀλότελα ἀδιάφορος μπροστά στήν ψυχαναλυτική προσέγγιση: «Ἄν ὁ θυμός δέν εἶναι ἡ ὁρμή γιά ἐπιθετικότητα, ἔχει νόημα νά τόν θεωροῦμε ὁρμή; Ἡ θέση πού υἰοθετοῦμε ἐδῶ εἶναι πῶς πραγματικά δέν ἔχει νόημα». (A. H. Buss, 1961).⁵

Διακεκριμένοι μπηχαδιοριστές ψυχολόγοι ὅπως ὁ A. H. Buss καί ὁ L. Berkowitz εἶναι πολύ πιά εὐαίσθητοι μπροστά στό φαινόμενο τῶν συναισθημάτων τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' ὅσο ὁ Skinner· ὥστόσο ἡ ἀρχή πού ὑποστήριξε ὁ Skinner – τό ὅτι δηλαδή ἡ πράξη κι ὄχι ὁ πράττων εἶναι τό ἀντικείμενο τῆς ἐπιστημονικῆς παρατήρησης – ἀληθεύει καί γιά τή δική τους θέση. Ἔτσι δέ δίνουν τό κατάλληλο βάρος στίς θεμελιακές ἀνακαλύψεις τοῦ Freud: τό ὅτι οἱ ψυχικές δυνάμεις καθορίζουν τή συμπεριφορά, τόν ἀσυνείδητο χαρακτήρα αὐτῶν τῶν δυνάμεων καί τήν «ἐπίγνωση» («ἐνόραση») σάν παράγοντα πού μπορεῖ νά προκαλέσει ἀλλαγές στή φόρτιση τῆς ἐνέργειας καί στήν κατεύθυνση αὐτῶν τῶν δυνάμεων.

Οἱ μπηχαδιοριστές ἰσχυρίζονται πῶς ἡ μέθοδός τους εἶναι «ἐπιστημονική» γιατί ἀσχολοῦνται μ' αὐτά πού εἶναι ὀρατά, δηλαδή μέ τήν ἐξωτερική συμπεριφορά. Δέν παραδέχονται ὅμως ὅτι ἡ ἴδια ἡ «συμπεριφορά», ἀποχωρισμένη ἀπό τό συμπεριφερόμενο ἄτομο, δέ μπορεῖ νά περιγραφεῖ σωστά. Κάποιος πυροβολεῖ καί σκοτώνει κάποιον ἄλλο· ἡ πράξη τῆς συμπεριφορᾶς του καθαυτή – ὁ πυροβολισμός πού σκοτώνει τόν ἄλλο – ἂν ἀπομονωθεῖ ἀπό τόν «ἐπιτιθέμενο» ἔχει πολύ λίγη σημασία ἀπό ψυχολογική ἀποψη. Στήν πραγματικότητα μιά μπηχαδιοριστική δήλωση θά

5. Ὁ L. Berkowitz πήρε μιά θέση πού μοιάζει ἀπό πολλές ἀπόψεις μέ τή θέση τοῦ A. H. Buss· καί ὁ ἴδιος δέν ἀπορρίπτει τήν ἰδέα τῶν κινητήριων αἰσθημάτων, ἀλλά οὐσιαστικά μένει μέσα στό πλαίσιο τῆς μπηχαδιοριστικῆς θεωρίας. Μπορεῖ νά τροποποιεῖ τή θεωρία τῆς ἀπογοήτευσης-ἐπιθετικότητας ἀλλά δέν τήν ἀπορρίπτει (1962 καί 1969).

ήταν κατάλληλη μόνο όσο αφορά τό όπλο· σέ σχέση μ' αυτό τό κίνητρο του ανθρώπου πού πατάει τή σκανδάλη είναι άσχετο. 'Ωστόσο ή συμπεριφορά του ανθρώπου μπορεί νά κατανοηθεί άπόλυτα μόνο άν ξέρουμε τά συνειδητά και τά άσυνειδητα κίνητρα πού τόν έκαναν νά πατήσει τή σκανδάλη. Δέ βρίσκουμε μιá μόνο αίτία τής συμπεριφορās του, αλλά μπορούμε ν' ανακαλύψουμε όλόκληρη τήν ψυχική δομή πού κρύβει μέσα του αυτός ό άνθρωπος — τό χαρακτήρα του — και τούς άπειρους συνειδητούς και άσυνειδητούς παράγοντες πού σέ κάποιο όρισμένο σημείο τόν κάνουν νά πυροβολήσει. 'Ανακαλύπτουμε τότε πώς μπορούμε νά έξηγήσουμε τήν παρόρμηση πού νιώθει νά πυροβολήσει σάν κάτι πού καθορίζεται άπό πολλούς παράγοντες μέσα στό σύστημα του χαρακτήρα του, αλλά πώς ή πράξη του πυροβολισμού είναι ό πιο άμφίβολος άπ' όλους τούς παράγοντες κι ό λιγότερο προβλέψιμος. 'Εξαρτιέται άπό πολλά τυχαία στοιχεία μέσα στήν όλη κατάσταση, όπως τό νά βρεθεί εύκολα όπλο, νά μήν ύπάρχουν εκεί κοντά άλλοι άνθρωποι, νά ύπάρχει ένταση σέ μεγάλο βαθμό, και ακόμα άπό τίς συνθήκες όλόκληρου του ψυχοφυσιολογικού συστήματός του εκείνη τή δοσμένη στιγμή.

'Η μπηχαβιοριστική άρχή πού ύποστηρίζει ότι ή παρατηρήσιμη συμπεριφορά είναι έπιστημονικά αξιόπιστο στοιχείο δέν άληθεύει. Γεγονός είναι πώς ή ίδια ή συμπεριφορά διαφέρει άνάλογα μέ τήν παρόρμηση, ακόμα κι όταν μέ μιá έξωτερική έρευνα ή διαφορά δέν είναι έμφανής.

'Ενα άπλό παράδειγμα άρκεί για νά τό δείξει: έχουμε δυό πατεράδες· καθένας τους έχει διαφορετική δομή χαρακτήρα, και δέρνει τό γιό του γιατί πιστεύει πώς τό παιδί χρειάζεται αυτό του είδους τήν τιμωρία για νά μεγαλώσει φυσιολογικά. Και οί δυό πατεράδες συμπεριφέρονται μέ φαινομενικά ταυτόσημο τρόπο. Χτυπούν τά παιδιά τους μέ τό χέρι. 'Ωστόσο, άν συγκρίνουμε τή συμπεριφορά ενός στοργικού και γνοιαστικού πατέρα μέ τή συμπεριφορά ενός πατέρα σαδιστή, θά δοϋμε πώς στήν πραγματικότητα δέν είναι ίδια. 'Ο τρόπος πού κρατούν τό παιδί, ό τρόπος πού του μιλάνε πριν και μετά τήν τιμωρία κι ή έκφραση του προσώπου τους, κάνουν τίς συμπεριφορές τους νά διαφέρουν όλότελα μεταξύ τους. 'Αντίστοιχα και οί αντίδράσεις των παιδιών άπέναντι στό κάθε είδος συμπεριφο-

ρᾶς εἶναι διάφορες. Τό ἓνα παιδί αισθάνεται τήν καταστροφική ἢ σαδιστική ποιότητα τῆς τιμωρίας· τό ἄλλο δέν ἔχει λόγους ν' ἀμφιβάλλει γιά τήν ἀγάπη τοῦ πατέρα του. Κι αὐτό γιατί αὐτή ἡ μοναδική στιγμή στή συμπεριφορά τοῦ πατέρα εἶναι μονάχα μιᾶ ἀνάμεσα σέ ἀμέτρητες συμπεριφορές πού ἔχει δεῖ προηγουμένα τό παιδί, καί πού τό βοήθησαν νά σχηματίσει τήν εἰκόνα πού ἔχει γιά τόν πατέρα του ἀλλά καί τήν ἀντίδρασή του ἀπέναντί του. Τό γεγονός ὅτι καί οἱ δύο πατεράδες εἶναι πεισμένοι πώς τιμωροῦν τό παιδί γιά τό καλό του δέν ἔχει καμιᾶ διαφορά, ἐκτός ἀπ' τό ὅτι αὐτή ἡ ἠθικιστική πεποίθηση μπορεῖ νά ἐξαφανίσει φραγμούς πού ἴσως διαφορετικά νά εἶχε ὁ σαδιστής πατέρας. Ἀπ' τήν ἄλλη μεριά ἂν ὁ σαδιστής πατέρας δέ χτυπάει ποτέ τό παιδί του, ἴσως ἐπειδή φοβᾶται τή γυναίκα του ἢ ἐπειδή κάτι τέτοιο εἶναι ἀντίθετο στίς προοδευτικές ιδέες του σχετικά μέ τήν παιδεία, ἢ «μή βίαη» συμπεριφορά του θά προκαλέσει τήν ἴδια ἀντίδραση γιατί τά μάτια του φανερώνουν στό παιδί τήν ἴδια σαδιστική παρόρμηση πού ἐκδηλώνει καί μέ τά χέρια του ὅταν τό χτυπάει. Γενικά τά παιδιά εἶναι πολύ πιό εὐαίσθητα ἀπ' τοὺς μεγάλους, γιά τοῦτο κι ἀντιδρῶν στήν παρόρμηση τοῦ πατέρα κι ὄχι σ' ἓνα μεμονωμένο στοιχεῖο συμπεριφορᾶς.

Ἄς πάρουμε τώρα ἓνα ἄλλο παράδειγμα: βλέπουμε κάποιον πού φωνάζει καί τό πρόσωπό του εἶναι κατακόκκινο. Γιά νά περιγράψουμε τή συμπεριφορά του λέμε «εἶναι θυμωμένος». Ἄν ρωτήσουμε γιατί εἶναι θυμωμένος, ἴσως ἡ ἀπάντηση θά εἶναι «ἐπειδή φοβᾶται». «Γιατί φοβᾶται;» «Ἐπειδή, ὑποφέρει ἀπό ἓνα βαθύ αἶσθημα ἀδυναμίας». «Καί γιατί αὐτό;» «Γιατί δέν ἔλυσε ποτέ τοὺς δεσμούς μέ τή μητέρα του καί συναισθηματικά εἶναι ἀκόμα μικρό παιδί». (Βέβαια αὐτή ἡ σειρά τῶν ἐρωτήσεων δέν εἶναι ἡ μόνη δυνατή). Καθεμιᾶ ἀπό τίς ἀπαντήσεις εἶναι «ἀληθινή». Ἡ διαφορά τους θρῖσκεται στό ὅτι ἀναφέρονται σέ ὀλοένα βαθύτερα (καί συνήθως λιγότερο συνειδητά) ἐπίπεδα τῆς ἐμπειρίας. Ὅσο βαθύτερο εἶναι τό ἐπίπεδο στό ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ ἀπάντηση, τόσο πιό σχετική εἶναι γιά τήν κατανόηση τῆς συμπεριφορᾶς αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅχι μόνο γιά τήν κατανόηση τῶν κινήτρων του, ἀλλά καί γιά τήν ἀναγνώριση τῆς συμπεριφορᾶς του σ' ὅλες τῆς τίς λε-

πομέρειες. Σέ μιά τέτοια περίπτωση ένας ευαίσθητος παρατηρητής θά δει π.χ. τήν έκφραση τοῦ φόβου καί τῆς ἀδυναμίας στό πρόσωπο αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, κι ὄχι μονάχα τήν ὀργή. Σέ μιά ἄλλη περίπτωση ἡ φανερότερη συμπεριφορά ἑνός ἀνθρώπου μπορεῖ νά ᾿ναι ἴδια, ὥστόσο μιά ευαίσθητη ἐξέταση τοῦ προσώπου του θά δείξει τή σκληρότητα ἢ τήν ἔντονη καταστροφικότητα. Ἡ ὀργισμένη συμπεριφορά του εἶναι μονάχα ἡ κυριαρχημένη έκφραση τῶν καταστροφικῶν του παρορμήσεων. Οἱ δύο ὁμοιες συμπεριφορές εἶναι στήν οὐσία ἐντελῶς ἀνόμοιες καί ἐκτός ἀπό τή διαισθητική ευαίσθησία ὁ ἐπιστημονικός τρόπος κατανόησης αὐτῶν τῶν διαφορῶν ἀπαιτεῖ τήν κατανόηση τῶν κινήτρων – δηλαδή τῶν δύο ἀντίστοιχων δομῶν τοῦ χαρακτήρα.

Δέν ἔδωσα τή συνηθισμένη ἀπάντηση: «Εἶναι θυμωμένος γιατί τόν πρόσβαλαν – ἢ νιώθει προσβλημένος». Μιά τέτοια ἐξήγηση ρίχνει ὄλο τό βάρος στό ἀρχικό ἐρέθισμα καί παραγνωρίζει πῶς ἡ δύναμη τοῦ ἐρεθίσματος ἐξαρτιέται καί ἀπό τή δομή τοῦ χαρακτήρα τοῦ προσώπου πού δέχεται τό ἐρέθισμα. Μιά ομάδα ἀνθρώπων πού ἔρχονται ἀντιμέτωποι μέ τό ἴδιο ἐρέθισμα θ' ἀντιδράσουν μέ διαφορετικούς τρόπους ἀνάλογα μέ τό χαρακτήρα τους. Ὁ Α μπορεῖ νά νιώσει ἔλξη ἀπό τό ἐρέθισμα· ὁ Β νά ἀπωθηθεῖ· ὁ Γ νά φοβηθεῖ· ὁ Δ νά τό ἀγνοήσει.

Ὁ Buss ἔχει βέβαια ἀπόλυτο δίκιο ὅταν δηλώνει πῶς ἡ πρόθεση εἶναι ἓνα ξεχωριστό γεγονός πού μπορεῖ ἢ ὄχι νά ἐκφραστεῖ μέ λόγια. Ὅμως ἐδῶ ἀκριβῶς θρῖσκεται τό δίλημμα τοῦ μπηχαδιορισμοῦ: μή ἔχοντας μέθοδο γιά νά ἐξετάσει στοιχεῖα πού δέν ἐκφράζονται, πρέπει νά περιορίσει τήν ἔρευνά του μόνο σέ κείνα τά στοιχεῖα μέ τά ὁποῖα μπορεῖ νά καταπιαστεῖ, καί πού συνήθως εἶναι τόσο χοντροκομμένα ὥστε δέν προσφέρονται γιά λεπτή θεωρητική ἀνάλυση.

Γύρω ἀπό τά Ψυχολογικά Πειράματα

Ἄν ἓνας ψυχολόγος θελήσει νά κατανοήσει τήν ἀνθρώπινη συμπεριφορά, πρέπει νά ἐπινοήσει μεθόδους ἔρευνας πού εἶναι κατάλληλες γιά τή μελέτη τῶν ἀνθρώπινων πλασμα-

των *in vivo*, μόλο πού στήν πράξη όλες οι μπηχαβιοριστικές μελέτες γίνονται *in vitro*. ("Όχι βέβαια μέ τήν έννοια τοῦ φυσιολογικοῦ ἐργαστηρίου, ἀλλά μέ τήν ἰσοδύναμη έννοια ὅτι τό ὑποκείμενο παρατηρεῖται κάτω ἀπό ἐλεγχόμενες, τεχνητά δημιουργημένες συνθήκες κι ὄχι στήν «πραγματική» ζωή του). Ἡ ψυχολογία φάνηκε πώς ἤθελε νά ἀποκτήσει κύρος μιμούμενη τή μέθοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, μόλο πού οι μέθοδοι αὐτές ἴσχυαν πρίν πενήντα χρόνια, καί δέ χρησιμοποίησε τήν «ἐπιστημονική» μέθοδο πού ἰσχύει γιά τίς περισσότερες προχωρημένες φυσικές ἐπιστήμες.⁶ Ἐπιπλέον ἡ ἔλλειψη θεωρητικῆς σημασίας καλύπτεται συχνά ἀπό φαινομενικά ἐντυπωσιακές μαθηματικές διατυπώσεις πού δέν ἔχουν σχέση μέ τά δοσμένα στοιχεῖα καί πού δέν προσθέτουν τίποτα στήν ἀξία τους.

Ἡ ἐπινόηση μιᾶς μεθόδου γιά τήν παρατήρηση καί τήν ἀνάλυση τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς ἔξω ἀπ' τό ἐργαστήριο εἶναι δύσκολη δουλιά ἀλλά καί ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιά τήν κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπάρχουν καταρχήν δύο πεδία παρατήρησης γιά τή μελέτη τοῦ ἀνθρώπου:

1. Ἡ ἄμεση καί λεπτομερειακή παρατήρηση ἐνός ἄλλου ἀτόμου εἶναι μιᾶ μέθοδος. Ἡ πιό πολύπλοκη ἀλλά καί ἀποδοτική κατάσταση αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι ἡ ψυχαναλυτική κατάσταση, τό «ψυχαναλυτικό ἐργαστήριο», ὅπως τό ἐνόησε ὁ Freud· αὐτή ἐπιτρέπει τήν ἔκφραση τῶν ἀσυνείδητων παρορμήσεων τοῦ ἀρρώστου καί τήν ἐξέταση τῆς σχέσης τους μέ τήν ἔκδηλη «φυσιολογική» καί «νευρωτική» του συμπεριφορά.⁷ Λιγότερο σκόπιμη, ἀλλά ὅμοια ἀποδοτική εἶναι μιᾶ συνέντευξη – ἢ καλύτερα μιᾶ σειρά ἀπό συνεντεύξεις – πού, ἂν εἶναι δυνατό, θά πρέπει νά συμπεριλάβουν καί τή μελέτη μερικῶν ὀνείρων καί κάποια προβολικά τέστ. Δέ θά 'πρεπε ὁμῶς κανεῖς νά ὑποτιμήσει τή γνώση σέ βάθος πού μπορεῖ ν' ἀποκτήσει ἕνας ἔμπειρος παρατηρητής ἀπλά καί μόνο παρατηρώντας ἕνα πρόσωπο

6. Πρβ. J. Robert Oppenheimer (1955) καί πολλές ἀνάλογες διαπιστώσεις διαπρεπῶν φυσικῶν.

7. Βάζω τοὺς δύο ὅρους σέ εἰσαγωγικά, ἐπειδή συχνά χρησιμοποιοῦνται χαλαρά καί κάποιες φορές ταυτίζονται μέ τήν κοινωνικά προσαρμοσμένη συμπεριφορά.

για κάποιο χρονικό διάστημα (και φυσικά τις χειρονομίες, τή φωνή, τό στήσιμο, τις έκφράσεις του προσώπου, τά χέρια του κλπ.). Ἀκόμα και χωρίς τήν προσωπική γνώση, τά ἡμερολόγια, τά γράμματα και μιά λεπτομερειακή ἱστορία του προσώπου αὐτοῦ, ἡ παρατήρηση μπορεί ν' ἀποτελέσει σπουδαία πηγή για τήν κατανόηση σέ βάθος του χαρακτήρα του.

2. Μιά ἄλλη μέθοδος για τή μελέτη του ἀνθρώπου *in vivo*, εἶναι ἡ μεταμόρφωση καταστάσεων δοσμένων στή ζωή σέ «φυσικό ἐργαστήριο», ἀντί νά προσπαθοῦμε νά φέρουμε τή ζωή μέσα στό ψυχολογικό ἐργαστήριο. Ἀντί νά κατασκευάσουμε μιά τεχνητή κοινωνική κατάσταση, ὅπως κάνει ὁ πειραματιστής στό ψυχολογικό ἐργαστήριό του, μελετᾶμε τά πειράματα πού προσφέρει ἡ ἴδια ἡ ζωή· διαλέγουμε τις δοσμένες κοινωνικές καταστάσεις πού μποροῦν νά συγκριθοῦν και τις μετατρέπουμε σέ πειράματα μέ τή μέθοδο πού τις μελετᾶμε. Κρατώντας μερικούς παράγοντες σταθερούς και ἄλλους μεταβλητούς, μπορούμε νά ἐλέγξουμε μ' αὐτό τό φυσικό ἐργαστήριο διάφορες ὑποθέσεις. Ὑπάρχουν πολλές καταστάσεις πού μποροῦν νά συγκριθοῦν και μπορούμε νά ἐλέγξουμε ἂν μιά ὑπόθεση ἰσχύει για ὅλες τις καταστάσεις ἢ, ἂν δέν ἰσχύει, ἐξετάζουμε ἂν οἱ ἐξαιρέσεις μποροῦν νά ἐρμηνευτοῦν ἱκανοποιητικά χωρίς ν' ἀλλάξει ἡ ὑπόθεση. Μιά ἀπό τις ἀπλούστερες μορφές τέτοιων «φυσικῶν πειραμάτων» εἶναι οἱ *enquêtes* (μέ μεγάλα ἐρωτηματολόγια και/ἢ προσωπικές συνεντεύξεις) σέ διαλεγμένους ἐκπρόσωπους ἀπό μερικές ὁμάδες – ἡλικιακές ἢ ἐπαγγελματικές, ἢ ἀκόμα φυλακισμένους, τρόφιμους νοσοκομείων κλπ. (πιστεύω πώς ἡ χρήση τῶν συμβατικῶν ψυχολογικῶν τέστ δέ φτάνει για τήν κατανόηση τῶν βαθύτερων στρωμάτων του χαρακτήρα).

Σίγουρα ἡ χρήση «φυσικῶν πειραμάτων» δέ μᾶς ἐπιτρέπει νά φτάσουμε στή «λεπτομέρεια» τῶν ἐργαστηριακῶν πειραμάτων, γιατί δέν ὑπάρχουν ταυτόσημοι κοινωνικοί τύποι· παρατηρώντας ὅμως ὄχι «ἀντικείμενα» ἀλλά ἀνθρώπους, ὄχι τεχνητά κατασκευάσματα ἀλλά τήν ἴδια τή ζωή δέ θά χρειαστεῖ, για μιά ὑποτιθέμενη (και συχνά ἀμφίβολη) διεξοδικότητα, νά καταλήξουμε σέ ἀσήμαντα ἀποτελέσματα στό πείραμά μας. Πιστεύω πώς ἡ ἔρευνα τῆς

έπιθετικότητας, είτε στο εργαστήριο είτε στην ψυχαναλυτική συνέντευξη ή ακόμα σ' ένα κοινωνικά δοσμένο «εργαστήριο», είναι από επιστημονική άποψη πολύ προτιμότερη από τις μεθόδους του ψυχολογικού εργαστηρίου όσο αφορά την ανάλυση της συμπεριφοράς. Όσο πιο απαιτεί ένα πολύ ανώτερο επίπεδο σύνθετης θεωρητικής σκέψης σε σύγκριση και με τα περισσότερα απαιτητικά εργαστηριακά πειράματα.⁸

Για να δείξω πιο παραστατικά αυτό που είπα παραπάνω, ας δούμε ένα πολύ ενδιαφέρον και ιδιαίτερα σημαντικό πείραμα στο πεδίο της έπιθετικότητας, τή «Συμπεριφορική Μελέτη τής Ύπακοής» του Stanley Milgram, που έγινε στο Πανεπιστήμιο του Γέιλ σ' ένα «εργαστήριο αλληλεπιδράσεων» (1963).⁹

Τά υποκείμενα ήταν 40 άντρες από 20 ως 50 χρονών, που είχαν έρθει από τό Νιού Χάβεν και τίς γύρω κοινότητες. Όλοι τους είχαν κληθεί από μία διαφήμιση σ' έφημερίδα που ακολουθήθηκε από άμεση γραπτή πρόσκληση. Όλοι όσοι ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση πίστευαν πως θά 'παιρναν μέρος σ' ένα πείραμα σχετικά με τή μνήμη και τή μάθηση στο Πανεπιστήμιο του

8. Ανακάλυψη πως τά «έρμηνευτικά έρωτηματολόγια» είναι πολύτιμο όργανο για τή μελέτη των, σε μεγάλο βαθμό άσυνείδητων, δομαδικών κινήτρων. Ένα έρμηνευτικό έρωτηματολόγιο αναλύει τό μή σκόπιμο νόημα μιας άπάντησης (σ' ένα άνοιχτό έρώτημα) και έρμηνεύει τίς άπαντήσεις από χαρακτηρισολογική άποψη αντί να τίς παίρνει στην όνομαστική τους άξία. Πρωτοεφάρμοσα αυτή τή μέθοδο στά 1932, σε μία μελέτη του Ίνστιτούτου Κοινωνικών Έρευνών του Πανεπιστημίου τής Φραγκφούρτης, και τήν ξαναχρησιμοποίησα τή δεκαετία του 1960 μελετώντας τόν κοινωνικό χαρακτήρα ενός μικρού μεξικάνικου χωριού. Άνάμεσα στους κύριους συνεργάτες τής πρώτης μελέτης ήταν ό Ernest Schachtel, ή Anna Hartoch-Schachtel και ό Paul Lazarsfeld (στατιστικός σύμβουλος.) Η μελέτη τέλειωσε στά μισά τής δεκαετίας του '30, αλλά δημοσιεύτηκε μόνο τό έρωτηματολόγιο και δείγματα άπάντησεων (M. Horkheimer, έκδ., 1936). Η δεύτερη μελέτη είναι δημοσιευμένη (E. Fromm και M. Maccoby, 1970). Μαζί με τόν Maccoby κατασκευάσαμε ένα έρωτηματολόγιο που καθορίζει τούς παράγοντες που δείχνουν τούς νεκρόφιλους χαρακτήρες, και ό Maccoby τό έφάρμοσε σε διάφορες ομάδες με ίκανοποιητικά άποτελέσματα (1972α).

9. Όλα τά παραθέματα που ακολουθούν είναι από τόν S. Milgram (1963).

Γέηλ. Ἡ ομάδα αὐτή ἀντιπροσώπευε ἓνα εὐρύ φάσμα ἐπαγγεμάτων. Τά τυπικά ὑποκείμενα ἦταν ταχυδρομικοὶ ὑπάλληλοι, καθηγητὲς γυμνασίου, πωλητὲς, μηχανικοὶ καὶ ἐργάτες. Τά ὑποκείμενα παρουσίαζαν μεγάλη ποικιλία, ὡς πρὸς τὸ μορφωτικὸ τους ἐπίπεδο, ξεκινώντας ἀπὸ ἓναν πού δὲν εἶχε τελειώσει τὸ δημοτικὸ καὶ φτάνοντας σὲ πτυχιούχους πανεπιστημίων καὶ διδάκτορες. Ὅλοι πληρώθηκαν 4,50 δολάρια γιὰ τὴ συμμετοχὴ τους στὸ πείραμα. Τούς εἶπαν ὅμως πῶς ἡ πληρωμὴ τους ἦταν μόνο γιὰ τὸν κόπο τους πού ἤρθαν ὡς τὸ ἐργαστήριό καὶ πῶς ὅ,τι κι ἂν γινόταν μετὰ τὰ χρήματα τούς ἀνῆκαν.

Σὲ κάθε πείραμα πήραν μέρος ἓνα ἀφελὲς ὑποκείμενο κι ἓνα θύμα (συνεργάτης τοῦ πειραματιστῆ). Ἐπρεπε νὰ βρεθῆι μιὰ πρόφαση γιὰ νὰ δικαιολογήσει ἓνα ἠλεκτροσόκ, πού θὰ τὸ ἔκανε τὸ ἀφελὲς ὑποκείμενο στὸ θύμα.¹⁰ Αὐτὸ κατορθώθηκε θαυμάσια ἀπὸ τὴν ἱστορία πού χρησιμοποιήθηκε. Ἐπειτα ἀπὸ μιὰ γενικὴ εἰσαγωγὴ γύρω ἀπ' τὴν ὑποτιθέμενη σχέση ἀνάμεσα στὴν τιμωρία καὶ τὴ μάθηση, εἶπαν στὰ ὑποκείμενα:

«Οὐσιαστικά ὅμως ξέρουμε πολὺ λίγα πράγματα γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς τιμωρίας πάνω στὴ μάθηση, γιατί δὲν ἔχει γίνει σχεδόν καμιὰ ἀληθινὴ ἐπιστημονικὴ μελέτη σχετικὰ πάνω σὲ ἀνθρώπους.

»Γιὰ παράδειγμα δὲν ξέρουμε πόση τιμωρία χρειάζεται γιὰ τὴ μάθηση – καὶ δὲν ξέρουμε τί διαφορὰ ὑπάρχει ἀνάλογα μὲ τὸ άτομο πού ἐπιβάλλει τὴν τιμωρία, ἂν δηλαδή ἓνας ἐνήλικος μαθαίνει καλύτερα ἀπὸ κάποιον νεότερο ἢ μεγαλύτερο του – ἢ πολλὰ ἄλλα πράγματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

»Γι'αὐτὸ λοιπὸν σὲ τούτῃ τὴ μελέτῃ συγκεντρώνουμε μερικούς ἐνήλικες μὲ διαφορετικὰ ἐπαγγέλματα καὶ ἡλικίες, καὶ ζητᾶμε σὲ μερικούς νὰ γίνουν δάσκαλοι, ἐνῶ ἄλλοι θὰ κάνουν τούς μαθητὲς.

»Θέλουμε νὰ δοῦμε τί ἐπίδραση θὰ ἔχουν ὁ ἓνας στὸν ἄλλο διάφοροι ἀνθρώποι σὰν δάσκαλοι καὶ μαθητὲς, καὶ ἀκόμα τί ἀποτέλεσμα θὰ ἔχει ἡ τιμωρία γιὰ τὴ μάθηση σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση.

»Γι'αὐτὸ θὰ ζητήσω ἀπόψε σ' ἓναν ἀπὸ σᾶς νὰ γίνει δάσκαλος, κι ἓνας ἄλλος νὰ γίνει μαθητὴς.

»Μήπως κανεῖς σας ἔχει καμιὰ προτίμηση;»

10. Φυσικά δὲν ἔγιναν πραγματικὰ ἠλεκτροσόκ, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν τὸ ἤξεραν τὰ ὑποκείμενα-δάσκαλοι.

Στή συνέχεια τά άτομα πού βρίσκονταν ἐκεῖ τράδηξαν κλήρους μέσα ἀπό ἕνα καπέλο γιά νά δοῦν ποιοί θά γίνονταν δάσκαλοι καί ποιοί μαθητές στό πείραμα. Οἱ κληροὶ εἶχαν νοθευτεῖ, ἔτσι πού τά ἀφελή ὑποκείμενα νά γίνουν δάσκαλοι καί οἱ συνεργάτες τοῦ πειραματιστή μαθητές. (Ὅλοι οἱ κληροὶ ἔγραφαν «δάσκαλος»). Ἀμέσως μετά τήν κλήρωση ὁ δάσκαλος κι ὁ μαθητής ὀδηγοῦνταν σ' ἕνα γειτονικό δωμάτιο κι ὁ μαθητής δεινόταν μέ λουριά πάνω σέ μιά συσκευή πού ἔμοιαζε μέ ἠλεκτρική καρέκλα.

Ὁ πειραματιστής ἐξηγοῦσε πώς τά λουριά προορίζονταν γιά νά ἐμποδίσουν τήν ὑπερβολική κίνηση κάθε φορά πού ὁ μαθητής θά δεχόταν τό σόκ. Ἀποτέλεσμα θά ἦταν νά μή μπορεῖ νά ξεφύγει. Κολλοῦσαν ἔπειτα ἕνα ἠλεκτρόδιο στόν καρπό τοῦ μαθητῆ βάζοντάς του καί μιά εἰδική οὐσία «γιά ν' ἀποφύγουν καψίματα καί ἐγκαύματα», κι ἔλεγαν στά ὑποκείμενα πώς τό ἠλεκτρόδιο ἦταν συνδεδεμένο μέ μιά γεννήτρια στό διπλανό δωμάτιο.

...Τό ὑποκείμενο ἔπαιρνε τότε τήν ἐντολή νά κάνει ἠλεκτροσόκ στό μαθητή κάθε φορά πού θά τοῦ ἔδινε λάθος ἀπάντηση. Ἐπιπλέον, κι αὐτή ἦταν καί ἡ ἐντολή-κλειδί, ἔλεγαν στό ὑποκείμενο «ν' ἀνεβάξει ἕνα βαθμό παραπάνω τό ἠλεκτροσόκ κάθε φορά πού ὁ μαθητής θά ἔδινε μιά λαθεμένη ἀπάντηση». Τοῦ εἶπαν ἀκόμα νά τῷ ἀνακοινώνει τό σχετικό βολτάζ πρὶν ἀπό κάθε ἠλεκτροσόκ. Αὐτό, χρειαζόταν γιά νά θυμίζει πάντα στά ὑποκείμενα πώς ἡ ἔνταση τῶν σόκ πού ἔκαναν στό μαθητή μεγάλωνε διαρκῶς... Σ' ὅλες τίς περιπτώσεις ὁ μαθητής ἔδινε μιά προκαθορισμένη σειρά ἀπαντήσεων σ' ἕνα τέστ μέ ἀναλογία περίπου τριῶν λαθεμένων ἐρωτήσεων πρὸς μιά σωστή. Σύμφωνα μέ τίς συνθήκες τοῦ πειράματος δέν ἀκουγόταν καμιά φωνή οὔτε παρουσιάζόταν ἄλλο σημάδι διαμαρτυρίας ἀπό τό μαθητή, ὅσπου νά φτάσει στό ἐπίπεδο 300 τοῦ ἠλεκτροσόκ. Ὅταν ἔφτανε στό ἐπίπεδο τῶν 300 βόλτ, ὁ μαθητής χτυπιόταν στόν τοῖχο τοῦ δωματίου καί τό ὑποκείμενο ἄκουγε τό χτύπημα. Ἀπ' τό σημεῖο αὐτό οἱ ἀπαντήσεις τοῦ μαθητῆ σταματοῦσαν... Ἄν τό ὑποκείμενο ἀρνιόταν νά συνεχίσει, ὁ πειραματιστής ἀντιδρούσε μέ μιά σειρά ἀπό «παροτρύνσεις», χρησιμοποιώντας ὅσες χρειαζόνταν γιά νά συμμορφώσει τό ὑποκείμενο μέ τή γενική γραμμή.

Παρ. 1: Παρακαλώ συνεχίστε.

Παρ. 2: Τό πείραμα απαιτεί νά συνεχίσετε.

Παρ. 3: Έχει ζωτική σημασία νά συνεχίσετε.

Παρ. 4: Δέν έχετε περιθώριο έκλογής· πρέπει νά συνεχίσετε.

Οί παροτρύνσεις είχαν τοποθετηθεί σ' αυτή τή σειρά καί μ' αυτήν έπρεπε νά χρησιμοποιηθοῦν. Μόνο ἂν ἡ πρώτη δέν έφερεν ἀποτέλεσμα έπρεπε νά χρησιμοποιηθεῖ ἡ δεύτερη. Ἐν τό ὑποκείμενο ἀρνιόταν νά υπακούσει τόν πειραματιστή ἀκόμα καί μετά τήν τέταρτη, τό πείραμα εἶχε τελειώσει. Ὁ τόνος τῆς φωνῆς τοῦ πειραματιστή ἦταν πάντα σταθερός ἀλλά ποτέ ἀνάγωγος. Ἡ σειρά τῶν παροτρύνσεων ξανάρχιζε κάθε φορά πού τό ὑποκείμενο σταματοῦσε ἢ ἀρνιόταν ν' ἀκολουθηθεῖ τίς ὑποδείξεις.

Εἰδικές παροτρύνσεις. Ὅταν τό ὑποκείμενο ρωτοῦσε ἂν ὁ μαθητής μποροῦσε νά πάθει κάποια μόνιμη φυσική βλάβη, ὁ πειραματιστής ἔλεγε:

«Ἐν καί τό σόκ εἶναι ὀδυνηρό, δέν ὑπάρχει θέμα μόνιμης βλάβης στόν ἐγκέφαλο, γιαντό παρακαλῶ συνεχίστε» (ἀκολουθοῦσαν οἱ παροτρύνσεις 2, 3 καί 4 ἂν χρειάζοταν).

Ἐν τό ὑποκείμενο ἔλεγε πῶς ὁ μαθητής δέν ἤθελε νά συνεχίσει, ὁ πειραματιστής ἀπαντοῦσε:

«Εἶτε τοῦ ἀρέσει εἶτε ὄχι, πρέπει νά συνεχίσετε ὅπου νά μάθει ὅλες τίς ἀπαντήσεις σωστά. Γιαντό παρακαλῶ συνεχίστε» (ἀκολουθοῦσαν οἱ παρ. 2, 3 καί 4 ἂν χρειάζοταν).

Ποιά ἦταν τ' ἀποτελέσματα αὐτοῦ τοῦ πειράματος; «Πολλά ὑποκείμενα ἔδειξαν σημεῖα νευρικότητας μέσα στήν ὅλη πειραματική κατάσταση, καί εἰδικά ὅταν διοχέτευαν τά πιό ἰσχυρά σόκ. Σέ πολλές περιπτώσεις ὁ βαθμός τῆς ἔντασης ἔφτασε σέ ἄκρα πού παρατηροῦνται σπάνια σέ κοινωνικο-ψυχολογικά ἐργαστήρια» (ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Τά ὑποκείμενα ἴδρωναν, ἔτρεμαν, τραύλιζαν, δάγκωναν τά χεῖλια τους, μούγκριζαν κι ἔχωναν τά νύχια τους στίς χουφτες τους. Ὅλες αὐτές οἱ ἀντιδράσεις στό πείραμα ἦταν χαρακτηριστικές καί δέν ἀποτελοῦσαν ἐξαιρέσεις.

Ἐνα ἀπό τά σημάδια τῆς ἔντασης ἦταν τά συχνά ξεσπάσματα νευρικοῦ γέλιου. Δεκατέσσερα ἀπό τά 40 ὑποκείμενα ἔδειξαν σαφῆ σημάδια νευρικοῦ γέλιου καί

χαμόγελου. Τό γέλιο έμοιαζε έντελῶς έκτός τόπου, ήταν κάτι άλλόκοτο. Μεγάλα κι άσυγκράτητα ξεσπάσματα παρατηρήθηκαν σέ 3 ύποκείμενα. Σέ μία περίπτωση παρουσιάστηκε ένα ξεσπασμα τόσο βίαιο πού χρειάστηκε νά σταματήσει τό πείραμα. Τό ύποκείμενο, ένας πλασιέ έγκυκλοπαιδειῶν 46 χρονῶν, ένιωσε τρομερή άμηχανία γιά τήν άνάρμοστη και άνεξέλεγκτη συμπεριφορά του. Στίς συνεντεύξεις πού άκολούθησαν τό πείραμα, τά ύποκείμενα προσπάθησαν νά δείξουν πώς δέν ήταν σαδιστές και πώς τό γέλιο τους δέ σήμαινε πώς διασκεδάσαν κάνοντας ήλεκτροσόκ στό θύμα.

Άντίθετα άπ' τήν άρχική προσδοκία τοῦ πειραματιστή, κανένα άπό τά σαράντα ύποκείμενα δέ σταμάτησε πριν φτάσει στό επίπεδο 300, όπου τό θύμα άρχιζε νά κλωτσάει τόν τοίχο και νά μήν άπαντάει πιά στίς έρωτήσεις τοῦ δάσκαλου. Μόνο πέντε άπό τά σαράντα ύποκείμενα άρνήθηκαν νά ύπακούσουν τίς έντολές τοῦ πειραματιστή πέρα άπ' τό επίπεδο τῶν 300 βόлт· άλλοι τέσσερις έκαναν ένα άκόμα σόκ, δυό, έσπασαν στό επίπεδο τῶν 330 βόлт κι άπό ένας στά 345, στά 360 και στά 375 βόлт. Έτσι συνολικά 14 ύποκείμενα (δηλαδή ένα 35%) διαψεύσανε τόν πειραματιστή. Τά «ύπάκουα» ύποκείμενα

έκτέλεσαν τίς έντολές του άκόμα και μέσα σέ τρομερή ένταση... κι έδειξαν φόβους όμοιους μέ κείνων πού δέ συμμορφώθηκαν μέ τίς απαιτήσεις τοῦ πειραματιστή· ώστόσο ύπάκουσαν.

Όταν πιά είχαν δοθει και τά μεγαλύτερα ήλεκτροσόκ κι ό πειραματιστής διέταξε νά σταματήσουν τά πειράματα, πολλά άπ' τά ύπάκουα ύποκείμενα αναστέναξαν μέ ανακούφιση, σκούπισαν τό μέτωπό τους, έτριψαν τά μάτια τους ή έψαξαν νευρικά νά θροῦν τά τοιγάρα τους. Κάποιοι κούνησαν τά κεφάλια τους, φανερά μετανιωμένοι. Μερικά ύποκείμενα είχαν μείνει ήρεμα σ' όλη τή διάρκεια τοῦ πειράματος κι έδειξαν μόνο ελάχιστα σημεία έντασης άπ' τήν άρχή ως τό τέλος.

Έξετάζοντας τό πείραμα ό συγγραφέας λέει πώς αποκάλυψε δυό γεγονότα έκπληκτικά.

Ή πρώτη ανακάλυψη άφορᾷ τή φοβερή δύναμη τῶν

τάσεων υπακοής που έκδηλώθηκαν σ' αυτή την κατάσταση. Τά υποκείμενα είχαν μάθει από τὰ παιδικὰ τους χρόνια πὼς εἶναι βασικὴ παράβαση τῆς ἠθικῆς τὸ νὰ κάνεις κακὸ σὲ κάποιον παρὰ τὴ θέλησή του. Ὡστόσο 26 υποκείμενα ἐγκαταλείπουν αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ἀκολουθώντας τὶς ἐντολὲς κάποιου πού δὲν ἔχει ὥστόσο εἰδικές δυνάμεις γιὰ νὰ ἐπιβάλει μὲ τὴ βία τὶς προσταγές του... Τὸ δεῦτερο ἀπροσδόκητο γεγονός ἦταν ἡ ὑπερβολικὴ ἔνταση πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὰ πειράματα. Θὰ ὑπέθετε κανεὶς πὼς τὸ υποκείμενο θὰ ἔσπαγε ἢ θὰ συνέχιζε ὅπως τοῦ ὑπαγόρευε ἢ συνειδησὴ του. Ὡστόσο μόνο αὐτὸ δὲν ἔγινε. Ὑπῆρξαν ἐκπληκτικὲς ἀντιδράσεις ἔντασης καὶ συναισθηματικῆς φόρτισης. Ἕνας παρατηρητῆς εἶπε:

«Εἶδα ἕναν ὄρμηκο καὶ ἀρχικὰ ψύχραιμο ἐπιχειρηματία νὰ μπαίνει στὸ ἐργαστήριο χαμογελώντας ὄλο αὐτοπεποίθηση. Μέσα σὲ 20 λεπτά εἶχε γίνει ἕνα ἐρείπιο πού ἔτρεμε καὶ τραύλιζε, πλησιάζοντας ραγδαῖα στὸ σημεῖο τῆς νευρικῆς κατάρρευσης. Τραβοῦσε ὅλη τὴν ὥρα τὸ ἀπὲξ του καὶ ἔστριβε τὰ χέρια του. Σὲ μιὰ στιγμή χτύπησε τὸ μέτωπό του μὲ τὴ γροθιά του καὶ ψιθύρισε: "Θέ μου, ἄς σταματήσῃ". Παρόλα αὐτὰ συνέχισε νὰ ὑπακούει σὲ κάθε λέξη τοῦ πειραματιστῆ, καὶ ὑπάκουσε ὡς τὸ τέλος».

Τὸ πείραμα εἶναι σι' ἀληθινὰ πολὺ ἐνδιαφέρον— σάν μιὰ ἔρευνα ὄχι μόνο τῆς υπακοῆς καὶ τῆς συμμόρφωσης ἀλλὰ καὶ τῆς σκληρότητας καὶ τῆς καταστροφικότητας. Μοιάζει σχεδὸν ἀπόλυτα μὲ κάτι πού ἔχει συμβεῖ καὶ στὴν πραγματικότητα, μὲ τὴν ἐνοχὴ τῶν στρατιωτῶν πού φέρθηκαν μὲ τρόπο ὑπερβολικὰ ἄγριο καὶ καταστροφικὸ κάτω ἀπ' τὶς ἐντολὲς τῶν ἀνώτερων τους (ἢ αὐτὰ πού πίστευαν πὼς εἶναι ἐντολές) καὶ πού τὶς ἐκτέλεσαν δίχως δεῦτερη κουβέντα. Μήπως αὐτὸ δὲν ἔγινε μὲ τοὺς γερμανοὺς στρατηγούς πού καταδικάστησαν στὴ Νυρεμβέργη σάν ἐγκληματίες πολέμου, ἢ μὲ τὸν ὑπολοχαγὸ Calley καὶ μερικὸς ἀπ' τοὺς ἄντρες του στὸ Βιετνάμ;

Δέ νομίζω πὼς αὐτὸ τὸ πείραμα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θυλάσουμε συμπέρασμα ὅσο ἀφορᾷ τὶς περισσότερες καταστάσεις τῆς πραγματικότητας. Ὁ ψυχολόγος σὲ κείνη τὴν περίπτωσι δὲν ἦταν μόνο μιὰ αὐθεντία στὴν ὁποία ἔπρεπε νὰ ὑπακούσουν, ἀλλὰ καὶ ἕνας ἐμπρόσωπος τῆς Ἐπιστή-

μης κι ενός απ' τὰ πιό ἔγκυρα ιδρύματα τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες. Ἄν λάβουμε ὑπόψη πὼς ἡ ἐπιστήμη θεωρεῖται πλατιά σάν ἡ ἀνώτατη ἀξία τῆς σύγχρονης διομηχανικῆς κοινωνίας, εἶναι πολὺ δύσκολο στὸ μέσο ἄτομο νὰ πιστέψει πὼς αὐτὸ πού προστάζει ἡ ἐπιστήμη θὰ μπορούσε νὰ εἶναι λαθεμένο ἢ ἀνήθικο. Ἄν ὁ Θεὸς δὲν εἶχε σταματήσει τὸν Ἀβραάμ ἀπὸ τὸ φόνο τοῦ γιοῦ του, ὁ Ἀβραάμ θὰ τὸν εἶχε σκοτώσει ὅπως ἔκαναν καὶ τὰ ἑκατομμύρια τῶν γονιῶν πού θυσίασαν τὰ παιδιά τους στὴν ἱστορία. Γι' αὐτὸν πού πιστεύει, μήτε ὁ Θεὸς μήτε τὸ σύγχρονο ἀντίστοιχό του, ἡ Ἐπιστήμη, μποροῦν νὰ προστάξουν κάτι λαθεμένο. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο – καὶ γι' ἄλλους πού ἀναφέρει ὁ Milgram – ὁ μεγάλος βαθμὸς ὑπακοῆς δὲν εἶναι περισσότερο ἐκπληκτικὸς ἀπ' τὸ ὅτι 35% τῆς ομάδας ἀρνήθηκαν νὰ ὑπακούσουν σὲ κάποιον σημεῖο· στὴν πραγματικότητα αὐτὴ ἡ ἀνυπακοή τοῦ ἑνὸς τρίτου καὶ παραπάνω θὰ μπορούσε θαυμάσια νὰ θεωρηθεῖ περισσότερο ἐκπληκτικὴ – κι ἴσως ἀκόμα ἐνθαρρυντικὴ.

Μιά ἄλλη ἐκπληξη φαίνεται ὁμοια ἀδικαιολόγητη: τὸ ὅτι ὑπῆρχε τόση πολλὴ ἔνταση. Ὁ πειραματιστὴς περίμενε πὼς «ἓνα ὑποκείμενο θὰ ἔσπαγε ἀπλά ἢ θὰ συνέχιζε ὅπως ὑπαγόρευε ἡ συνείδησή του». Ὅμως πραγματικά μ' αὐτὸ τὸν τρόπο λύνουν οἱ ἄνθρωποι τίς συγκρούσεις στὴν καθημερινή τους ζωὴ; Μήπως δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἰδιομορφία – καὶ τραγωδία – τῆς ἀνθρώπινης λειτουργίας τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν προσπαθεῖ ν' ἀντιμετωπίσει τίς συγκρούσεις του – δηλαδή τὸ ὅτι δὲ διαλέγει συνειδητὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ πού θέλει νὰ κάνει ἀπὸ ὀργή ἢ φόβο ἢ ἀπληστία, καὶ σ' αὐτὸ πού τοῦ ἀπαγορεύει ἡ συνείδησή του; Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἀπωθεῖ τὴν ἐπίγνωση τῆς σύγκρουσης μὲ τὴν ὀρθολογικὴ σκέψη, καὶ ἡ σύγκρουση παρουσιάζεται μόνο ἀσυνείδητα, μὲ τὴν αὐξημένη ἔνταση, τὰ νευρωτικὰ συμπτώματα ἢ τὰ αἰσθήματα ἐνοχῆς. Ὅσο ἀφορᾷ τὰ παραπάνω, τὰ ὑποκείμενα τοῦ Milgram συμπεριφέρθηκαν πολὺ φυσιολογικά.

Μερικὰ ἐνδιαφέροντὰ ζητήματα προκύπτουν ἀκόμα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ὁ Milgram ὑποστηρίζει πὼς τὰ ὑποκείμενά του βρῖσκονται σὲ κατάσταση σύγκρουσης γιατί ἔχουν ἐμπλακεῖ ἀνάμεσα στὴν ὑπακοή σὲ μιά αὐθεντία καὶ σὲ τύπους συμπεριφορᾶς πού ἔχουν διδαχθεῖ ἀπὸ τὰ παι-

δικά τους χρόνια: νά μήν κάνουν κακό σέ άλλους ανθρώπους.

Είναι όμως αλήθεια; Μας έχουν διδάξει «νά μήν κάνουμε κακό σέ άλλους ανθρώπους»; Ίσως αυτό νά μαθαίνουν τά παιδιά στό κατηχητικό. Όστόσο στό πραγματικό σχολείο τής ζωής μαθαίνουν πώς πρέπει νά γυρεύουν τό δικό τους καλό άκόμα κι όταν βλάπτονται άλλοι άνθρωποι. Φαίνεται λοιπόν πώς όσο άφορᾶ αυτό τό σημείο ή σύγκρουση δέν είναι τόσο έντονη ὅπως υποστηρίζει ὁ Milgram.

Πιστεύω πώς ή σημαντικότερη ανακάλυψη τής μελέτης τοῦ Milgram είναι ή δύναμη τής αντίδρασης *άπέναντι* στή σκληρή συμπεριφορά. Σίγουρα τό 65% αὐτῶν τῶν ὑποκειμένων θά μπορούσε νά ἔχει «ρυθμιστεῖ» γιά νά *φερθεῖ* σκληρά, ὥστόσο μιά αντίδραση ἀγανάκτησης ή τρόμου μπροστά σ' αὐτή τή σαδιστική συμπεριφορά φαινόταν ξεκάθαρα στους περισσότερους. Δυστυχῶς ὁ συγγραφέας δέ δίνει λεπτομερή στοιχεῖα γιά τά «ὑποκείμενα» πού κράτησαν τήν ψυχραιμία τους σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ πειράματος. Θά 'χε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τήν κατανόηση τής ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς νά ξέρομε περισσότερα γι' αὐτούς. Είναι πάντως φανερό πώς ἐνιωθαν ἐλάχιστη ή καί καθόλου αντίθεση *άπέναντι* στίς σκληρές πράξεις πού ἐκτελοῦσαν. Τό ἐπόμενο ἐρώτημα είναι: Γιατί; Μιά πιθανή ἀπάντηση είναι πώς διασκέδασαν μέ τό μαρτύριο τῶν άλλων καί δέν ἐνιωσαν καμιά ιδιαίτερη τύψη τή στιγμή πού ή συμπεριφορά τους ἐπικυρωνόταν ἀπό μιά αὐθεντία. Μιά ἄλλη πιθανότητα είναι πώς τά ἄτομα αὐτά ἦταν ἀλλοτριωμένα καί ναρκισσιστικά, γιαντό καί δέν τά ἐνδιέφερε τί συνέβαινε σ' άλλους ανθρώπους. Μπορεῖ ἄκόμα νά ἦταν «ψυχοπαθεῖς», πού δέν εἶχαν οὔτε ἴχνος ἠθικῆς ἀντίδρασης. Όσο γι' αὐτούς τους ὁποίους ή σύγκρουση παρουσιάστηκε μέ διάφορα συμπτώματα ἐντασης καί ἀνησυχίας, θά μπορούσαμε νά ὑποθέσουμε πώς ἦταν ἄνθρωποι δίχως σαδιστικό ή καταστροφικό χαρακτήρα. (Ἄν εἶχε ἐπιχειρήσει κανείς μιά διεισδυτική σέ βάθος συνέντευξη, θά εἶχε δεῖ τίς διαφορές τοῦ χαρακτήρα κι ἄκόμα θά μπορούσε νά προβλέψει πώς θά φερόντουσαν αὐτοί οἱ ἄνθρωποι).

Τό κύριο ἀποτέλεσμα τής μελέτης τοῦ Milgram φαίνεται πώς είναι κάτι πού δέν τό τονίζει όσο θά 'πρεπε: ή πα-

ρουσία τῆς συνείδησης στά περισσότερα ὑποκείμενα κι ὁ πόνος τους ὅταν ἡ ὑπακοή τά ἔκανε νά φερθοῦν ἀντίθετα ἀπ' τή συνείδησή τους. Ἔτσι, μόλο πού τό πείραμα μπορεῖ νά ἐρμηνευτεῖ σάν μιὰ ἀκόμα ἀπόδειξη τῆς εὐκόλης ἀπανθρωποποίησης τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ἀντιδράσεις τῶν ὑποκειμένων δείχνουν μᾶλλον τό ἀντίθετο – τήν παρουσία ἐντονων δυνάμεων μέσα τους, πού βρίσκουν ἀβάσταχτη τήν ἄγρια συμπεριφορά. Αὐτό μᾶς ὑποδεικνύει μιὰ σημαντική προσέγγιση στή μελέτη τῆς σκληρότητας στήν πραγματική ζωή: τό νά μήν ἐξετάσουμε δηλαδή μόνο τή σκληρή συμπεριφορά ἀλλά καί τή – συχνά ἀσυνείδητη – ἐνοχη συνείδηση αὐτῶν πού ὑπακοῦνε στήν αὐθεντία. (Οἱ Ναζί ἦταν ἀναγκασμένοι νά χρησιμοποιοῦν ἓνα πολύπλοκο σύστημα γιά νά συγκαλύπτουν τίς ἀγριότητες κι ἔτσι νά μποροῦν ν' ἀντιμετωπίζουν τή συνείδηση τοῦ μέσου ἀνθρώπου). Τό πείραμα τοῦ Milgram δείχνει παραστατικότερα τή διαφορά ἀνάμεσα στίς συνειδητές καί τίς ἀσυνειδητές πλευρές τῆς συμπεριφορᾶς, μόλο πού δέν τό χρησιμοποίησε γιά νά ἐρευνήσει αὐτή τή διαφορά.

Ἐνα ἄλλο πείραμα εἶναι ἰδιαίτερα σχετικό μέ τά ὅσα εἶπαμε, γιατί ἀσχολεῖται ἀπευθείας μέ τό πρόβλημα τῆς αἰτίας τῆς σκληρότητας.

Ἡ πρώτη ἐκθεση αὐτοῦ τοῦ πειράματος ἐκδόθηκε σ' ἓνα μικρό βιβλίο (P. G. Zimbardo, 1972) πού, ὅπως λέει ὁ συγγραφέας του, εἶναι ἀπόσπασμα ἀπό μιὰ προφορική ἐκθεσή του σέ μιὰ Ὑποεπιτροπή τοῦ Κογκρέσου γιά τίς Μεταρρυθμίσεις τῶν Φυλακῶν. Τό ἔργο εἶναι τόσο σύντομο, πού ὁ Zimbardo δέν τό θεωρεῖ σωστή βάση γιά μιὰ κριτική πάνω στή δουλιὰ του· σέβομαι τήν ἐπιθυμία του, μόλο πού δέ θά τό ἔθελα, γιατί ὑπάρχουν κάποιες ἀντιφάσεις ἀνάμεσα σ' αὐτή καί σέ μιὰ ἄλλη διατριβή (C. Haney, C. Banks καί P. Zimbardo)¹¹ πού θά ἔθελα νά τίς καταδείξω. Θ' ἀναφερθῶ μονάχα μέ συντομία στήν πρώτη του διατριβή ὅσο ἀφορᾷ δύο ζωτικῆς σημασίας σημεία: α) τή στάση τῶν φρουρῶν καί β) τήν κεντρική θέση τῶν συγγραφέων.

11. Ἐκτός ἀπό ἀντίθετη ἔνδειξη, τά παραθέματα πού ἀκολουθοῦν εἶναι ἀπό τό χειρόγραφο πού εἶχε τήν καλοσύνη νά μοῦ στείλει ὁ δόκτωρ Zimbardo.

Σκοπός τοῦ πειράματος ἦταν ἡ μελέτη τῆς συμπεριφορᾶς φυσιολογικῶν ἀνθρώπων σέ μιὰ ἐξαιρετική κατάσταση, ὅταν ἔπαιζαν τοὺς φυλακισμένους καὶ τοὺς δεσμοφύλακες σέ μιὰ «ψεύτικη φυλακή». Οἱ συγγραφεῖς πιστεύουν πῶς ἡ γενική θέση πού ἀποδείχεται ἀπ' τό πείραμα εἶναι ὅτι πολλοί, ἴσως οἱ περισσότεροι ἀνθρώποι, μποροῦν νά κάνουν σχεδόν τά πάντα ἄν πιεστοῦν ἀπ' τήν κατάσταση μέσα στήν ὁποία βρίσκονται, ἄσχετα ἀπό τήν ἠθική τους, τίς προσωπικές τους πεποιθήσεις ἢ τίς ἀξίες τους (P. H. G. Zimbardo, 1972). Πιό συγκεκριμένα, ὅτι σ' αὐτό τό πείραμα ἡ κατάσταση τῆς φυλακῆς μεταμόρφωσε τά περισσότερα ὑποκείμενα πού ἔπαιζαν τό ρόλο τῶν «φρουρῶν» σέ ἀπάνθρωπους σαδιστές, καὶ τοὺς περισσότερους ἀπ' αὐτούς πού ἔπαιζαν τό ρόλο τῶν φυλακισμένων σέ ἄθλιους, φοβισμένους καὶ ὑποταγμένους ἀνθρώπους, πού μερικοί τους μάλιστα παρουσίασαν τόσο σοβαρά διανοητικά συμπτώματα ὥστε χρειάστηκε νά τους ἀφήσουν ἐλεύθερους ἔπειτα ἀπό μερικές μέρες. Πραγματικά, οἱ ἀντιδράσεις καὶ τῶν δύο ομάδων ἦταν τόσο ἔντονες, ὥστε τό πείραμα πού εἶχε προγραμματιστεῖ γιά δύο βδομάδες χρειάστηκε νά διακοπεῖ στίς ἕξι μέρες.

Δέν πιστεύω πῶς τό πείραμα ἀπέδειξε αὐτή τή μπηχαβι-οριστική θέση καὶ θά ἐκθέσω τοὺς λόγους τῶν ἀμφιβολιῶν μου. Πρὶν ἀπ' ὅλα ὁμως θά πρέπει νά παρουσιάσω στόν ἀναγνώστη τίς λεπτομέρειες τοῦ πειράματος ὅπως περιγράφονται στή δεύτερη ἐκθεση. Πολλοί φοιτητές ἀπάντησαν σέ μιὰ ἀγγελία στήν ἐφημερίδα πού ζητοῦσε ἄντρες ἐθελοντές γιά μιὰ ψυχολογική μελέτη σχετικά μέ τή ζωὴ τῶν φυλακῶν. Ἡ ἀμοιβή τους θά ἦταν 15 δολάρια τήν ἡμέρα. Οἱ φοιτητές πού παρουσιάστηκαν

συμπλήρωσαν ἓνα ἐκτεταμένο ἐρωτηματολόγιο πού ἀφοροῦσε τό οἰκογενειακό τους παρελθόν, τό ἱστορικό τῆς σωματικῆς καὶ πνευματικῆς τους ὑγείας, τήν προηγούμενη ἐμπειρία τους καὶ τίς τάσεις τους ὅσο ἀφορᾶ τίς πηγές τῆς ψυχοπαθολογίας (ἀκόμα καὶ τήν ἐμπλοκή τους σέ ἔγκλημα). Γιά τόν καθένα πού συμπλήρωνε τό ἐρωτηματολόγιο αὐτό, ἀκολουθοῦσε μιὰ συνέντευξη μ' ἓναν ἀπό τοὺς δύο πειραματιστές. Τελικά διαλέχθηκαν γιά νά συμμετάσχουν στή μελέτη 24 ὑποκείμενα πού κρίθηκαν σάν τά περισσότερο σταθερά (φυσικά καὶ

πνευματικά), τὰ πιό ώριμα καί λιγότερο έκτεθειμένα σέ άντικοινωνική συμπεριφορά. Μέ μιά τυχαία έπιλογή τὰ μισά άνέλαβαν τό ρόλο τοῦ «δεσμοφύλακα» καί τὰ μισά τό ρόλο τοῦ «φυλακισμένου».

Στά 24 ύποκείμενα πού διαλέχτηκαν «έγινε μιά σειρά από ψυχολογικά τέστ μιά μέρα πρίν από τήν άρχή τοῦ πειράματος, αλλά γιά ν' άποφευχθοῦν έκλεκτικές προκαταλήψεις από τή μεριά τών πειραματιστών-παρατηρητῶν δέν καταγράφηκαν τὰ άποτελέσματα παρά μόνο όταν ή μελέτη εἶχε πιά τελειώσει». Οί συγγραφείς λένε πώς διάλεξαν έναν άριθμό άτόμων πού δέν απέκλιναν από τό φυσιολογικό επίπεδο τών άλλων πολιτῶν καί πού δέν έδειχναν καμιά σαδιστική ή μαζοχιστική προδιάθεση.

Η «φυλακή» στήθηκε στό διάδρομο ενός ύπογείου, στό κτίριο τῆς ψυχολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Στάνφορντ. Σ' όλα τὰ ύποκείμενα εἶπαν πώς

θά τοῦς άνέθεταν τό ρόλο εἴτε τοῦ φυλακισμένου εἴτε τοῦ δεσμοφύλακα έντελῶς στήν τύχη κι ὅλοι συμφώνησαν πρόθυμα νά παίξουν τό ρόλο τους μέ άμοιβή 15 δολάρια τή μέρα γιά δυό βδομάδες. Ὑπέγραψαν ένα συμβόλαιο πού τοῦς έξασφάλιζε έπαρκή τροφή, ροῦχα καί στέγη, κι ακόμα φαρμακευτική περίθαλψη καί τή χρηματική άποζημίωσή τους γιά τή δηλωμένη «πρόθεση» τους νά παίξουν τό ρόλο τους σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς μελέτης.

Τό συμβόλαιο έξηγοῦσε σαφέστατα πώς εκείνοι πού θά γίνονταν φυλακισμένοι θά 'πρεπε νά ξέρουν πώς θά βρίσκονται υπό έπιτήρηση (πράγμα πού σήμαινε πώς θά εἶχαν ελάχιστη ή καί καθόλου ήσυχία) καί πώς στή διάρκεια τῆς φυλάκισῆς τους μερικά από τὰ πολιτικά τους δικαιώματα θά εἶχαν ανασταλεῖ, χωρίς όμως νά υπάρξει φυσική κακομεταχείριση. Δέν τοῦς έδωσαν καμιά άλλη πληροφορία σχετικά μέ τό τί θά 'πρεπε νά περιμένουν, οὔτε οδηγίες σχετικά μέ τή συμπεριφορά πού ταίριαζε στό ρόλο τοῦ φυλακισμένου. Ὅλοι ὅσοι συμφώνησαν γι' αὐτό τό πείραμα εἰδοποιήθηκαν τηλεφωνικά νά περιμένουν στό σπίτι τους μιά Κυριακή πού θ' άρχιζε τό πείραμα.

Τά ύποκείμενα πού προορίζονταν γιά δεσμοφύλακες συ-

ναντήθηκαν με τό «διευθυντή τῶν φυλακῶν» (έναν έρευνητή βοηθό πού δέν εἶχε τελειώσει ακόμα τίς σπουδές του) καί μέ τόν έπόπτη (τόν κύριο έρευνητή). Τούς εἶπαν πώς καθήκον τους θά ἦταν «νά διατηρήσουν ένα λογικό βαθμό τάξης μέσα στή φυλακή, ὅπως κρινόταν απαραίτητο γιά τήν αποτελεσματική λειτουργία της».

Έχει σημασία νά δοῦμε ἐδῶ τί έννοοῦσαν οἱ συγγραφεῖς λέγοντας «φυλακή». Δέ χρησιμοποίησαν τή λέξη μέ τή γενική έννοιά της, σάν τόπο ὅπου κλείνουν ὅλους τούς παραβάτες τοῦ νόμου, ἀλλά έννοοῦσαν εἰδικά τίς συνθήκες πού ὑπάρχουν σέ μερικές ἀμερικάνικες φυλακές.

Σκοπός μας δέν ἦταν νά δημιουργήσουμε μιά φιλελεύθερη ἀπομίμηση μιᾶς ἀμερικάνικης φυλακῆς, ἀλλά μᾶλλον τή λειτουργική της ἀναπάρσταση. Γιά ἠθικούς ἀλλά καί πρακτικούς λόγους δέ μπορούσαμε νά κρατήσουμε τά ὑποκείμενά μας γιά μεγάλες ἢ ἀπροσδιόριστες περιόδους, δέ μπορούσαμε νά χρησιμοποιήσουμε ἀπειλές γιά σοβαρή σωματική τιμωρία, δέ μπορούσαμε νά ἐπιτρέψουμε δημοφιλολικές ἢ ρατσιστικές ἐκδηλώσεις, οὔτε καί νά παραβλέψουμε ἄλλες εἰδικότερες πλευρές τῆς ζωῆς στή φυλακή. Ὡστόσο πιστεύαμε πώς θά μπορούσαμε νά δημιουργήσουμε μιά κατάσταση ἀρκετά ρεαλιστική, ὥστε νά ἐπιτρέψουμε στους ρόλους νά ξεπεράσουν τίς ἐπιφανειακές ἀπαιτήσεις καί νά προχωρήσουν στό βάθος τῆς δομῆς τῶν χαρακτήρων πού ἀντιπροσώπευαν. Γιά νά τό πετύχουμε αὐτό δημιουργήσαμε λειτουργικά ὑποκατάστατα τῶν δραστηριοτήτων καί τῶν ἐμπειριῶν τῆς πραγματικῆς ζωῆς στή φυλακή, πού περιμέναμε νά δημιουργήσουν ποιοτικά παρόμοιες ψυχολογικές ἀντιδράσεις στά ὑποκείμενά μας – αἰσθήματα ἰσχύος ἢ ἀδυναμίας, ἐλέγχου καί καταπίεσης, ἱκανοποίησης καί ἀπελπισίας, αὐταρχικῆς κυριαρχίας καί ἀντίστασης, φήμης καί ἀνωνυμίας.

Ὅπως θά δεῖ σύντομα ὁ ἀναγνώστης, ἡ περιγραφή τῶν μεθόδων πού χρησιμοποιήθηκαν στή φυλακή δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματική μεταχείριση αὐτῶν πού πήραν μέρος στό πείραμα. Οἱ πραγματικές μέθοδοι ἦταν ἡ ἄγρια καί συστηματική ταπείνωση καί ὁ ἐξευτελισμός, ὄχι μόνο ἀπό τή συμπεριφορά τῶν φρουρῶν ἀλλά καί ἀπ' τόν ἴδιο τόν κανονισμό τῆς φυλακῆς πού καταρτίστηκε ἀπό τούς πειραματιστές.

Μέ τή χρήση τοῦ ὄρου «φυλακή» ἀφήνεται νά ἐννοηθεῖ πῶς τουλάχιστον ὅλες οἱ φυλακές τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν – καί στήν πραγματικότητα καί πολλῶν ἄλλων χωρῶν – εἶναι στόν ἴδιο τύπο. Αὐτό βέβαια ἀγνοεῖ τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν κι ἄλλες, ὅπως μερικές ὁμοσπονδιακές φυλακές στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες καί οἱ ἀντίστοιχές τους σέ ἄλλες χώρες, πού δέν εἶναι τόσο ἀπαίσιες ὅσο ἡ ψεύτικη φυλακή τῶν πειραματιστῶν.

Πῶς ὁμως μεταχειρίστηκαν τούς «φυλακισμένους»; Τούς εἶχαν πεῖ πρῖν ἀπ' ὅλα νά εἶναι ἔτοιμοι γιά τήν ἔναρξη τοῦ πειράματος.

Μέ τή συνεργασία τῆς ἀστυνομίας τοῦ Πάλο Ἄλτο, συλλάβαμε αἰφνιδιαστικά ὅλα τά ὑποκείμενα πού εἶχαν ὀριστεῖ σάν φυλακισμένοι τήν ὥρα πού περίμεναν στά σπῖτια τους. Ἐνας ἀξιωματικός τῆς ἀστυνομίας τούς ἀνακοίνωσε πῶς κατηγοροῦνται γιά διάρρηξη ἢ ἐνοπλη ληστεία, τούς ὑπέδειξε τά νομικά δικαιώματά τους, τούς πέρασε χειροπέδες, τούς ἔκανε ἐξονυχιστική ἔρευνα (συχνά τήν ὥρα πού περίεργοι γείτονες εἶχαν μαζευτεῖ καί κοίταξαν) καί τούς κουβάλησε στό τμήμα μ' ἓνα περιπολικό. Στό τμήμα πέρασαν τίς συνηθισμένες διαδικασίες: τούς πῆραν δακτυλικά ἀποτυπώματα, τούς ἐτοίμασαν φάκελο κι ἔπειτα τούς ἔβαλαν στό κρατητήριο. Ἐπειτα ἔδεσαν τά μάτια κάθε φυλακισμένου καί οἱ πειραματιστές τούς ὀδήγησαν ἓναν ἓναν, μαζί μ' ἓνα ὑποκείμενο-φρουρό, στήν ψεύτικη φυλακή πού εἶχαμε στήσει. Σ' ὅλη τή διαδικασία τῆς σύλληψης οἱ ἀστυνομικοί πού εἶχαν βοηθήσει κράτησαν μιά τυπική κι αὐστηρή στάση, ἀποφεύγοντας ν' ἀπαντήσουν σέ ἐρωτήσεις πού ζητοῦσαν ἐξηγήσεις, ὅσο ἀφοροῦσε τή σχέση αὐτῆς τῆς «σύλληψης» μέ τό πείραμα τῆς ψεύτικης φυλακῆς.

Φτάνοντας στήν πειραματική φυλακή μας κάθε φυλακισμένος γδυνόταν, ψεκαζόταν μέ ἓνα ἀπολυμαντικό διάλυμα (πού στήν πραγματικότητα ἦταν ἓνα ἀπλό ἀποσηπτικό) καί τόν ἔβαζαν νά σταθεῖ γυμνός καί ὀλομόναχος στήν αὐλή τῶν φυλακῶν. Τοῦ ἔδιναν ἔπειτα τή στολή του καί τόν τραβοῦσαν φωτογραφία· μετά τόν ὀδηγοῦσαν στό κελί του καί τοῦ ἔλεγαν νά μὴ μιλήσει καθόλου.

Μιάς και οι «συλλήψεις» έγιναν από την πραγματική αστυνομία (άναρωτιέται κανείς εδώ πόσο νόμιμη ήταν ή συμμετοχή αστυνομικών στο πείραμα), όσο μπορούσαν να ξέρουν τά υποκείμενα είχαν ν' αντιμετωπίσουν πραγματικές κατηγορίες, αφού οι αστυνομικοί δέν τούς απάντησαν σέ καμιά ερώτηση γιά τή σχέση τής σύλληψής τους μέ τό πείραμα. Τί μπορούσαν λοιπόν νά σκεφτοῦν τά υποκείμενα; Πώς μπορούσαν νά ξέρουν πώς ή «σύλληψη» δέν ήταν σύλληψη, πώς ή αστυνομία είχε προσφερθεῖ γιά νά τούς απαγγείλει ψεύτικες κατηγορίες και πώς χρησιμοποίησε βία μόνο και μόνο γιά νά δώσει περισσότερο χρώμα στό πείραμα;

Οί στολές τῶν «φυλακισμένων» ήταν παράξενες. Ἀποτελοῦνταν ἀπό φαρδιές πουκαμίσες ἀπό μουσελίνα, μ' ἕναν ἀριθμό στό μπρός και στό πίσω μέρος. Κάτω ἀπ' αὐτά τά «φουστάνια» δέ φοροῦσαν ἐσώρουχα. Μιά ἐλαφριά ἀλυσίδα μέ λουκέτο δέθηκε στόν ἕνα ἀστράγαλο. Στά πόδια τους φοροῦσαν λαστιχένια πέδιλα και στά μαλλιά τους μία νάυλον κάλτσα πού τήν εἶχαν κάνει καπελάκι... Οἱ στολές τῶν φυλακισμένων εἶχαν σχεδιαστεί εἰδικά ὄχι μόνο γιά νά σπάσουν τήν ἀτομικότητά τους ἀλλά και γιά νά τούς ἐξευτελίσουν και τήν χρησιμέψουν σάν σύμβολα τής ἐξάρτησης και τής φρουρήσής τους. Ἡ ἀλυσίδα στόν ἀστράγαλο τούς θύμιζε σταθερά (ἀκόμα και στόν ὕπνο τους, ὅταν τήν ἔνιωθαν νά χτυπάει στόν ἄλλο ἀστράγαλο) τήν καταπιεστικότητα τοῦ περιβάλλοντος. Τό καπελάκι ἀπό νάυλον κάλτσα τούς ἀφαιροῦσε κάθε διακριτικό πού ἀφοροῦσε τό μήκος τῶν μαλλιῶν, τό χρώμα ἢ τήν κοψιά (ὅπως συμβαίνει μέ τά ξυρισμένα κεφάλια σέ μερικές «πραγματικές» φυλακές ἢ στό στρατό). Οἱ φαρδιές τους στολές ἔκαναν τούς φυλακισμένους νά νιώθουν ἄχαροι κάθε φορά πού περπατοῦσαν· ἔπειτα, μιᾶς και οἱ πουκαμίσες φοριόντουσαν δίχως ἐσώρουχα ἀπό κάτω, ἡ στολή τούς ἀνάγκαζε νά παίρνουν ἀταίριαστες στάσεις πού ἀρμοζαν περισσότερο σέ γυναῖκες παρά σέ ἄντρες – ἄλλο ἕνα μέρος τής διαδικασίας εὐνογχισμοῦ πού συνεπάγεται ἡ φυλάκιση.

Και ποιές ήταν οἱ ἀντιδράσεις τῶν φυλακισμένων και τῶν δεσμοφυλάκων τους σ' αὐτή τήν κατάσταση στίς ἔξι μέρες τοῦ πειράματος;

Ἡ πιό δραματική ἀπόδειξη τῆς ἐπίδρασης αὐτῆς τῆς κατάστασης πάνω σ' ὄσους συμμετεῖχαν φάνηκε στίς φοβερές ἀντιδράσεις πέντε φυλακισμένων πού χρειάστηκε νά τούς ἀφήσουν ἐλεύθερους ἐξαιτίας τῆς ὑπερβολικῆς συναισθηματικῆς τους κατάθλιψης πού ἐκδηλώθηκε μέ κλάμα, ὀργή καί ἐντονο ἄγχος. Τά συμπτώματα ἦταν ἀπόλυτα ὁμοια σέ τέσσερα ἀπό τά ὑποκείμενα κι ἄρχισαν ἤδη ἀπό τή δεύτερη μέρα τῆς φυλάκισῆς τους. Τό πέμπτο ὑποκείμενο ἀφέθηκε ἐλεύθερο μόνο ἀφοῦ θεραπεύτηκε ἀπό ἓνα ψυχοσωματικό ἐξάνθημα πού τοῦ κάλυψε ὀλόκληρο σχεδόν τό σῶμα του. Ἀπό τούς ὑπόλοιπους φυλακισμένους μόνο δύο εἶπαν πώς εἶναι πρόθυμοι νά παραιτηθοῦν ἀπό τά χρήματα πού εἶχαν κερδίσει γιά νά τούς ἀφήσουν ἐλεύθερους «μέ ἐγγύηση». Ὅταν τό πείραμα τέλειωσε πρόωρα μόνο ἔπειτα ἀπό ἕξι μέρες, ὅλοι οἱ φυλακισμένοι πού εἶχαν ἀπομείνει ἐνθουσιάστηκαν μέ τήν ἀπροσδόκητα καλή τους τύχη...

Μόλο πού ἡ ἀντίδραση τῶν φυλακισμένων εἶναι μᾶλλον ὁμοιόμορφη καί διαφέρει μονάχα ἀνάλογα μέ τό βαθμό, ἡ ἀντίδραση τῶν δεσμοφυλάκων προσφέρει μιᾶ περισσότερο πολύπλοκη εἰκόνα:

Ἀντίθετα, οἱ περισσότεροι φρουροί φάνηκαν ἀπογοητευμένοι ἀπό τήν ἀπόφαση νά σταματήσῃ τό πείραμα καί καταλάβαμε πώς εἶχαν ταυτιστεῖ ἀρκετά μέ τούς ρόλους τους, ἔτσι πού τώρα ἀπολάμβαναν τόν τρομαχτικό ἔλεγχο καί τή δύναμη πού εἶχαν ἀσκήσει καί δίσταζαν νά τά ἐγκαταλείψουν.

Οἱ συγγραφεῖς περιγράφουν τή στάση τῶν «φρουρῶν»:

Κανείς ἀπ' τούς φρουρούς δέν παρέλειπε ποτέ νά πιάσει δουλιὰ στήν ὥρα του καί σέ ἀρκετές περιπτώσεις οἱ φρουροί ἔμειναν στήν ὑπηρεσία τους ἐθελοντικά, δίχως νά παραπονεθοῦν γιά τίς παραπανίσιες ὥρες – καί χωρίς πρόσθετη πληρωμή.

Οἱ ὑπερβολικές παθολογικές ἀντιδράσεις πού γεννήθηκαν καί στίς δύο ομάδες ὑποκειμένων μαρτυροῦν τήν ἐνταση τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων πού λειτούργησαν, ἀλλά ὥστόσο παρατηρήθηκαν ἀτομικές διαφορές στόν τρόπο ἀντιμετώπισης αὐτῆς τῆς νέας ἐμπειρίας καί στό

βαθμό τῆς πετυχημένης προσαρμογῆς σ' αὐτήν. Οἱ μισοὶ φυλακισμένοι ἀντέξαν στήν καταπιεστική ἀτμόσφαιρα καί δέ μποροῦμε νά ποῦμε πῶς ὅλοι οἱ φρουροὶ φέρθηκαν ἐχθρικά. Μερικοὶ φρουροὶ ἦταν σκληροὶ ἀλλά ἐντάξει («ἐπαίζαν σύμφωνα μέ τούς κανόνες»), ἄλλοι ξεπέρασαν πολύ τούς ρόλους τους καί ἄρχισαν νά δείχνουν δημιουργική σκληρότητα καί κακία, ἐνῶ μερικοὶ μόνο ἔμειναν παθητικοὶ καί πολύ σπάνια ἀσκοῦσαν καταναγκαστικό ἔλεγχο στούς φυλακισμένους.

Δυστυχῶς δέ μᾶς δίνονται πιά συγκεκριμένες πληροφορίες παρά μόνο τό «μερικοὶ» καί τό «λίγοι». Ἡ ἔλλειψη ἀκριβείας μοιάζει ἀδικαιολόγητη τῇ στιγμή πού θά 'ταν πολύ εὔκολο νά ἀναφερθοῦν οἱ ἀκριβεῖς ἀριθμοί. Κι αὐτό εἶναι ἐκπληκτικό, γιατί σέ ἄλλες περιπτώσεις εἶχαν γίνει κάποιες περισσότερες ἀκριβεῖς καί οὐσιαστικά διαφορετικές δηλώσεις. Τό ποσοστό τῶν ἐνεργά σαδιστῶν φρουρῶν «πού ἔδειξαν μεγάλη ἐφευρετικότητα στίς τεχνικές τους γιά νά σπάσουν τό ἠθικό τῶν φυλακισμένων» ὑπολογίστηκε περίπου στό ἓνα τρίτο. Οἱ ὑπόλοιποι διαιρέθηκαν σέ δύο κατηγορίες πού περιγράφονται ἀντίστοιχα σάν 1. σκληροὶ «ἀπό φόβο» ἢ 2. «καλοὶ φρουροὶ ἀπό τῇ σκοπιά τῶν φυλακισμένων γιατί τούς ἔκαναν μικροεξυπηρητήσεις καί τούς φέροντάν φιλικά»· βέβαια αὐτός ὁ χαρακτηρισμός διαφέρει πολύ ἀπό κείνον πού διατυπώθηκε παραπάνω μέ τά λόγια «ἔμειναν παθητικοὶ καί πολύ σπάνια ἀσκοῦσαν καταναγκαστικό ἔλεγχο».

Οἱ περιγραφές αὐτές δείχνουν κάποια ἔλλειψη ἀκριβείας στή διατύπωση τῶν δεδομένων, πού εἶναι ἐπιλήψιμη εἰδικά ὅταν σχετίζεται μέ τήν οὐσιαστική θέση αὐτοῦ τοῦ πειράματος. Οἱ συγγραφεῖς πιστεύουν πῶς ἀπέδειξαν ὅτι καί μόνη ἡ κατάσταση φτάνει νά μεταμορφώσει μέσα σέ ἕξη μέρες ψυχολογικούς ἀνθρώπους σέ ὑποταγμένα, ἰσοπεδωμένα ἄτομα ἢ σέ ἀδίσταχτους σαδιστές. Πιστεύω πῶς τό πείραμα ἀποδείχνει, ἂν ὄχι τίποτ' ἄλλο, τουλάχιστον τό ἀντίθετο. Ἄν παρόλο τό πνεῦμα πού ἐπικρατοῦσε σ' αὐτή τήν ψεύτικη φυλακή καί πού, σύμφωνα μέ τό νόημα τοῦ πειράματος, εἶχε σκοπό νά ταπεινώσει καί νά ἐξευτελίσει (κι αὐτό πρέπει νά τό κατάλαβαν ἀμέσως οἱ φρουροί), τά δύο τρίτα τῶν φρουρῶν δέν ἔκαναν καμιά σαδιστική πράξη γιά προσωπική τους εὐχαρίστηση, τό πείραμα

μοιάζει μάλλον ν' αποδείχνει πώς κανείς δέ μπορεί νά μεταμορφώσει τόσο εύκολα τούς ανθρώπους σέ σαδιστές μόνο και μόνο βάζοντάς τους μέσα στήν κατάλληλη κατάσταση.

Ἡ διαφορά ανάμεσα σέ θέματα συμπεριφορᾶς καί χαρακτηριστήρα ἔχει μεγάλη σημασία ἐδῶ. "Ἄλλο εἶναι νά συμπεριφέρεσαι σύμφωνα μέ σαδιστικούς κανόνες κι ἄλλο νά θέλεις καί νά ἀπολαμβάνεις νά δείχνεσαι σκληρός στούς ἄλλους ανθρώπους. Ἡ ἀποτυχία νά γίνει αὐτή ἡ διάκριση στερεῖ τό πείραμα ἀπό ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἀξίας του, ὅπως ἔγινε καί μέ τό πείραμα τοῦ Milgram.

Αὐτή ἡ διάκριση ἀφορᾶ καί τήν ἄλλη πλευρά τῆς θέσης, τό ὅτι δηλαδή τά τέστ πού εἶχαν προηγηθεῖ ἔδειξαν πώς δέν ὑπῆρχε καμιά προδιάθεση στά ὑποκείμενα γιά σαδιστική ἢ μαζοχιστική συμπεριφορά, δηλαδή τό ὅτι δέν ἐντοπίστηκαν σαδιστικοί ἢ μαζοχιστικοί χαρακτήρες. Στό βαθμό πού ἀφορᾶ τούς ψυχολόγους, γιά τούς ὁποίους ἡ ἐκδηλη συμπεριφορά εἶναι τό κύριο δεδομένο, τό συμπέρασμα αὐτό μπορεί νά φανεῖ ἀπόλυτα σωστό. Ὡστόσο, στή βάση τῆς ψυχαναλυτικῆς ἐμπειρίας δέν εἶναι καί τόσο πειστικό. Τά γνωρίσματα τοῦ χαρακτήρα εἶναι συχνά ὀλοτέλα ἀσυνείδητα κι ἐπιπλέον δέ μποροῦν ν' ἀνακαλυφθοῦν μέ τά συμβατικά ψυχολογικά τέστ· ὅσο ἀφορᾶ τά προβολικά τέστ, ὅπως εἶναι τό T.A.T. καί τό Rorschach, μόνο ἐρευνητές μέ ἱκανοποιητική ἐμπειρία στή μελέτη τῶν ἀσυνείδητων λειτουργιῶν θ' ἀνακαλύψουν τό ἀσυνείδητο ὕλικό.

Τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τούς «φρουρούς» εἶναι συζητήσιμα γιά ἕναν ἀκόμα λόγο. Τά ὑποκείμενα αὐτά διαλέχθηκαν ἀκριβῶς ἐπειδή ἀντιπροσώπευαν λίγο πολύ μέσους, φυσιολογικούς ἀνθρώπους, καί διαπιστώθηκε πώς δέν εἶχαν καμιά σαδιστική προδιάθεση. Τό ἀποτέλεσμα αὐτό ἐρχεται σέ ἀντίφαση μέ τά ἐμπειρικά στοιχεῖα πού δείχνουν ὅτι τό ποσοστό τῶν ἀσυνείδητων σαδιστῶν ανάμεσα στούς ἀνθρώπους δέν εἶναι μηδέν. Μερικές μελέτες (E. Fromm, 1936· E. Fromm καί M. Maccoby, 1970) τό ἔχουν δείξει, κι ἕνας ἐμπειρος παρατηρητής μπορεί νά τό διαπιστώσει δίχως νά χρησιμοποιήσει ἐρωτηματολόγια ἢ τέστ. Ὅποιο ὅμως κι ἄν εἶναι τό ποσοστό τῶν σαδιστικῶν χαρακτήρων μέσα στό φυσιολογικό πληθυσμό, ἡ ἀπόλυτη ἀπουσία αὐ-

της της κατηγορίας δέ συνηγορεί για την καταλληλότητα των τέσσερις που χρησιμοποιήθηκαν όσο αφορά αυτό το πρόβλημα.

Μερικά από τα εκπληκτικά αποτελέσματα του πειράματος μπορούν ίσως να εξηγηθούν από έναν άλλο παράγοντα. Οι συγγραφείς δηλώνουν πως τα υποκείμενα δυσκολεύτηκαν να διακρίνουν την πραγματικότητα από το ρόλο που έπαιζαν, και υποθέτουν πως πρόκειται για αποτέλεσμα της όλης κατάστασης· αυτό αληθεύει βέβαια, αλλά οι πειραματιστές το ενσωματώνουν ανεξέταστα στο πείραμα. Καταρχήν οι «φυλακισμένοι» είχαν μπερδευτεί απ' τις διαφορές συνθήκες. Οι συνθήκες που τους είχαν περιγράψει, και που με βάση αυτές υπέγραψαν το συμβόλαιο, ήταν ουσιαστικά διαφορετικές απ' αυτές που βρήκαν μπροστά τους. Το πιθανότερο είναι πως δεν περίμεναν να βρεθούν μέσα σε τόσο ταπεινωτική και εξευτελιστική ατμόσφαιρα. Περισσότερο σημαντική για τη δημιουργία αυτής της σύγχυσης είναι η συνεργασία της αστυνομίας. Μιας και είναι απ' τα πιο ασυνήθιστα πράγματα να προσφέρεται η αστυνομία για τέτοια πειραματικά παιχνίδια, ήταν πολύ δύσκολο για τους φυλακισμένους να εκτιμήσουν τη διαφορά ανάμεσα στην πραγματικότητα και το ρόλο τους. Η έκθεση δείχνει πως δεν ήξεραν καν αν η σύλληψή τους είχε καμιά σχέση με το πείραμα, και πως οι αστυνομικοί είχαν αρνηθεί ν' απαντήσουν στις ερωτήσεις τους σχετικά μ' αυτό. Κάθε μέσος άνθρωπος δέ θα μπερδευόταν λοιπόν και δέ θα 'μπαινε στο πείραμα με μιά αίσθηση απορίας, μιά αίσθηση πως τόν ξεγέλασαν και πως τόν αφήνουν άβοήθητο;

Γιατί όμως δεν παραιτήθηκαν άμέσως ή έπειτα από μιά δυό μέρες; Οι συγγραφείς δέ μας δίνουν σαφή εικόνα του τι είχε ειπωθεί στους «φυλακισμένους» σχετικά με τις συνθήκες αποφυλάκισής τους από την ψεύτικη φυλακή. Τουλάχιστον εγώ δέ βρήκα καμιά νύξη πως τους είχαν πει ότι είχαν το δικαίωμα να παραιτηθούν αν έβρισκαν ανυπόφορη την παραμονή τους εκεί. Έπειτα, όταν μερικοί προσπάθησαν να δραπετεύσουν, οι φρουροί τους εμπόδισαν με τη βία. Φαίνεται πως τους είχε δημιουργηθεί ή εντύπωση ότι μόνο το συμβούλιο χαρίτων θα τους έδινε άδεια να φύγουν. Κι ωστόσο οι συγγραφείς λένε:

Ένα απ' τὰ πιό σημαντικά περιστατικά αὐτῆς τῆς μελέτης συνέβηκε σέ μιά συνεδρίαση τοῦ συμβουλίου χαρίτων, ὅταν καθένας ἀπό πέντε φυλακισμένους πού εἶχαν προταθεῖ γιά χάρη ρωτήθηκε ἀπό τόν πιό ἡλικιωμένο συγγραφέα ἂν ἦταν πρόθυμος νά παραιτηθεῖ ἀπό τὰ χρήματα πού εἶχε κερδίσει σάν φυλακισμένος γιά νά ἀφεθεῖ ἐλεύθερος (ἀπό τή μελέτη). Οἱ τρεῖς ἀπό τούς πέντε φυλακισμένους εἶπαν «ναί», θά 'ταν πρόθυμοι νά τό κάνουν. Ἄς σημειωθεῖ πῶς τό ἀρχικό ἐλατήριο γιά τή συμμετοχή στή μελέτη ἦταν τὰ λεφτά, καί πῶς ἔπειτα ἀπό τέσσερις μέρες ἦταν ἔτοιμοι νά τά παρατήσουν ὅλα. Τό ἀκόμα πιό ἐκπληκτικό εἶναι τοῦτο: ὅταν τούς ἀπάντησαν ὅτι αὐτή ἡ δυνατότητα θά 'πρεπε νά συζητηθεῖ μέ τὰ μέλη τοῦ προσωπικοῦ πρῖν παρθεῖ ἡ ὅποια ἀπόφαση, οἱ φυλακισμένοι σηκώθηκαν ἤσυχα κι ἕνας φρουρός τούς συνόδεψε πίσω στά κελιά τους. Ἄν θεωροῦσαν τούς ἑαυτούς τους μόνο «ὑποκείμενα» πού συμμετέχουν σ' ἕνα πείραμα γιά χρηματική ἀνταμοιβή, δέν εἶχαν πιά κανένα λόγο νά μείνουν στή μελέτη καί θά μπορούσαν ἄνετα νά ἔχουν φύγει ἀπό τήν κατάσταση πού τούς εἶχε γίνει ἀφόρητη. Ὡστόσο ὁ ἔλεγχος πού ἀσκοῦσε πάνω τους ἡ κατάσταση ἦταν τόσο ἰσχυρός καί τό ψεύτικο περιβάλλον εἶχε γίνει γι' αὐτούς τόσο πραγματικό, πού δέ μπορούσαν νά δοῦν πῶς εἶχαν τό δικαίωμα νά μή συνεχίσουν τό πείραμα, καί γύρισαν στά κελιά τους γιά νά περιμένουν τή «χάρη» ἀπό τούς δεσμοφύλακες τους.

Θά μπορούσαν ὁμως νά 'χουν ξεφύγει τόσο εὐκολα ἀπ' αὐτή τήν κατάσταση; Γιατί στή συνάντηση αὐτή δέν τούς εἶπαν: «Ὅσοι θέλετε νά παραιτηθεῖτε εἴσαστε ἐλεύθεροι νά φύγετε τώρα ἀμέσως, ἀρκεῖ νά παραιτηθεῖτε ἀπό τήν ἀμοιβή σας»; Ἄν ἔμεναν ἀκόμα καί μετά ἀπ' αὐτά τὰ λόγια, τότε πραγματικά ἡ διαπίστωση τῶν συγγραφέων σχετικά μέ τήν ὑποταγή τους θά ἦταν δικαιωμένη ἀπό τὰ πράγματα. Ὅταν ὁμως τούς εἶπαν πῶς «ἡ δυνατότητα θά 'πρεπε νά συζητηθεῖ μέ τὰ μέλη τοῦ προσωπικοῦ πρῖν παρθεῖ ἡ ὅποια ἀπόφαση», τούς ἔδωσαν τήν τυπική γραφειοκρατική κι ἀνεύθυνη ἀπάντηση· ὅλα αὐτά ἀφηναν ἀπλά καί μόνο νά ἐννοηθεῖ πῶς οἱ φυλακισμένοι δέν εἶχαν κανένα δικαίωμα νά φύγουν.

Οἱ φυλακισμένοι ἤξεραν πραγματικά πῶς ὅλα αὐτά ἦταν

μόνο ένα πείραμα; Ήξαρτάται τί σημαίνει πραγματικά ἐδῶ «ἤξεραν» καί ποιά εἶναι ἡ ἐπίδραση πάνω στίς συλλογιστικές λειτουργίες τῶν φυλακισμένων, ὅταν τούς μπερδεύουν σκόπιμα ἀπαρχῆς ἔτσι πού πιά νά μήν ξέρουν τί εἶναι τί καί ποιός εἶναι ποιός.

Πέρα ἀπ' αὐτή τήν ἔλλειψη σαφήνειας καί τήν ἔλλειψη αὐτοκριτικῆς ἐκτίμησης τῶν ἀποτελεσμάτων, τό πείραμα ἀπέτυχε καί σ' ἕνα ἄλλο σημείο: νά συγκρίνει τά ἀποτελέσματα του μέ πραγματικές καταστάσεις φυλακῶν τοῦ ἴδιου τύπου. Ἄραγε οἱ περισσότεροί φυλακισμένοι στίς χειρότερες ἀμερικάνικες φυλακές εἶναι τόσο δουλικά ὑποταγμένοι, ἢ οἱ περισσότεροι φρουροί εἶναι ἄνθρωποι σαδιστές; Οἱ συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦν μονάχα ἕνα πρῶην κατάδικο κι ἕναν ἱερέα φυλακῶν γιά νά ἀποδείξουν αὐτή τή θέση – πῶς δηλαδή τά ἀποτελέσματα τῆς ψεύτικης φυλακῆς ἀνταποκρίνονται στά ἀποτελέσματα τῶν πραγματικῶν φυλακῶν. Ἐπειδή ὅμως τό θέμα εἶναι ζωτικό γιά τήν κύρια θέση τοῦ πειράματος, θά 'πρεπε νά 'χουν προχωρήσει πολύ περισσότερο στίς συγκρίσεις τους – γιά παράδειγμα παίρνοντας συστηματικές συνεντεύξεις ἀπό πολλούς πρῶην κατάδικους. Ἀκόμα, ἀντί νά μιλάνε ἀπλά γιά «φυλακές», θά 'πρεπε νά παρουσιάσουν περισσότερο ἀκριβῆ δεδομένα σχετικά μέ τό ποσοστό τῶν φυλακῶν στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες πού ἀνταποκρίνονται σ' αὐτό τόν ἐξευτελιστικό τύπο φυλακῆς πού προσπάθησαν νά μιμηθοῦν.

Ἡ ἀποτυχία τῶν συγγραφέων νά διασταυρώσουν τά συμπεράσματά τους μέ τήν πραγματική κατάσταση εἶναι ἀκόμα πιό σοβαρή, τή στιγμή πού ὑπάρχει ἀφθονο διαθέσιμο ὕλικό ὅσο ἀφορᾷ τήν κατάσταση τῆς φυλακῆς πού ξεπερνάει ἀκόμα καί τίς πιό ἄγριες ἀμερικάνικες φυλακές – τά χιτλερικά στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Ὅσο ἀφορᾷ τήν αὐθόρμητη σκληρότητα τῶν φρουρῶν τῶν Ἔς Ἔς, τό θέμα δέν ἔχει μελετηθεῖ συστηματικά. Στίς περιορισμένες μου προσπάθειες νά ἐξασφαλίσω μερικά στοιχεῖα πάνω σ' αὐτό τόν αὐθόρμητο σαδισμό τῶν φρουρῶν – δηλαδή στή σαδιστική συμπεριφορά πού ξεπερνάει τήν προδιαγραμμένη ρουτίνα καί πού ὑποκινεῖται ἀπό ἀτομική σαδιστική ἡδονή – ἄκουσα ἐκτιμήσεις ἀπό πρῶην φυλακισμένους πού κυμαίνονται ἀπό 10 ὡς 90%, ἐνῶ οἱ κατώτερες ἐκτιμήσεις προέρχονται συχνότερα ἀπό πολιτι-

κούς κρατούμενους.¹² Για νά μιλήσω μέ βεβαιότητα γιά γεγονότα, θά χρειαζόταν μιά διεξοδική μελέτη τοῦ σαδισμού τῶν φρουρῶν μέσα στό ναζιστικό σύστημα στρατοπέδων· μιά τέτοια μελέτη θά μπορούσε νά χρησιμοποιήσει πολλές προσεγγίσεις. Για παράδειγμα:

1. Συστηματικές συνεντεύξεις μέ πρώην τρόφιμους στρατοπέδων συγκέντρωσης – πού θά συσχέτιζαν τίς δηλώσεις τους μέ τήν ἡλικία, τήν αἰτία τῆς σύλληψης, τή διάρκεια τῆς φυλάκισης καί ἄλλα σχετικά στοιχεῖα – καί ἀνάλογες συνεντεύξεις μέ πρώην φρουρούς σέ στρατόπεδα συγκέντρωσης.¹³

2. «Ἐμμεσα» στοιχεῖα, ὅπως τά παρακάτω: τό σύστημα πού χρησιμοποιοῦσαν τουλάχιστον στά 1939, γιά νά «σπᾶνε» τούς νέους κρατούμενους στά μεγάλα σιδηροδρομικά ταξίδια ὡς τά στρατόπεδα συγκέντρωσης, ὅπως ἡ πρόκληση φυσικοῦ πόνου (χτύπημα, τραυματισμοί μέ ξιφολόγχες), ἡ πείνα, οἱ ὑπερβολικοί ἐξευτελισμοί. Οἱ φρουροί τῶν Ἔς Ἔς ἐκτελοῦσαν αὐτές τίς σαδιστικές διαταγές χωρίς νά δείχνουν τό παραμικρό ἔλεος. Ὡστόσο ἀργότερα, ὅταν οἱ φυλακισμένοι μεταφέρονταν μέ τραῖνα ἀπό τό ἕνα στρατόπεδο στό ἄλλο, κανεῖς δέν ἀγγιζε πιά τούς «παλιούς κρατούμενους» (B. Bettelheim, 1960). Ἄν οἱ φρουροί ἤθελαν νά διασκεδάσουν μέ τή σαδιστική τους συμπεριφορά, θά τό ἔκαναν σίγουρα δίχως νά φοβοῦνται ἐνδεχόμενη τιμωρία.¹⁴ Τό ὅτι αὐτό δέ συνέβαινε συχνά θά μπορούσε νά ὀδηγήσει σέ κάποια συμπεράσματα σχετικά μέ τόν ἀτομικό σαδισμό τῶν φρουρῶν. Ὅσο ἀφορᾷ τή στάση τῶν φυλακισμένων, τά στοιχεῖα ἀπό τά στρατόπεδα συγκέντρωσης τείνουν νά κλονίσουν τήν κύρια θέση τοῦ Haney, τοῦ Banks καί τοῦ Zimbardo, πού ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ ἀτομικές ἀξίες, ἡ ἠθική καί οἱ πεποιθήσεις δέν παίζουν κανένα

12. Προσωπική ἐπικοινωνία μέ τόν H. Brandt καί τόν καθηγητή H. Simpson – πού καί οἱ δύο τους πέρασαν πολλά χρόνια σέ στρατόπεδα συγκέντρωσης σάν πολιτικοί κρατούμενοι – καί ἀπό ἄλλους πού δέ θέλησαν νά ἀναφέρω τά ὀνόματά τους. Πρβ. ἐπίσης καί H. Brandt (1970).

13. Ἔμαθα ἀπό τό δόκτορα J. M. Steiner πῶς ετοιμάζει μιά μελέτη βασισμένη σέ τέτοιες συνεντεύξεις· περιμένουμε πολλά ἀπ' αὐτήν.

14. Ἐκεῖνο τόν καιρό οἱ φρουροί ἔκαναν ἐγγραφές ἀναφορές μόνο ὅταν σκότωναν ἕνα κρατούμενο.

διαφοροποιητικό ρόλο όσο αφορά την εξαναγκαστική επίδραση του περιβάλλοντος. Αντίθετα, οι διαφορές ανάμεσα στη στάση των απολιτικών κρατουμένων της μεσαίας τάξης (οι περισσότεροι ήταν Έβραίοι) και των κρατουμένων με τις στέρεες πολιτικές ή θρησκευτικές πεποιθήσεις — ή και τα δύο — δείχνουν πώς οι αξίες και οι πεποιθήσεις των κρατουμένων δημιουργούν ουσιαστικές διαφορές στην αντίδραση απέναντι στις συνθήκες του στρατοπέδου που είναι κοινές για όλους. Ο Bruno Bettelheim έχει δώσει την πιο χαρακτηριστική και βαθιά ανάλυση πάνω σ' αυτή τη διαφορά:

Οι μη πολιτικοί κρατούμενοι της μεσαίας τάξης (μια μειονότητα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης) ήταν αυτοί που αποδείχονταν οι λιγότερο ικανοί ν' αντέξουν τό αρχικό σοκ. Ήταν δλότελα ανίκανοι νά καταλάβουν τί τούς είχε συμβεί και γιατί. Περισσότερο από κάθε φορά προσπαθοῦσαν ν' αρπαχτούν απ' ό,τι τούς είχε δώσει αυτοσεβασμό ως εκείνη τή στιγμή. Ακόμα κι όταν τούς κακομεταχειρίζονταν, θεβαίωσαν τούς Ές Ές πώς ποτέ τους δέν ήταν αντίθετοι στό Ναζισμό. Δέ μπορούσαν νά καταλάβουν γιατί διώκονταν αυτοί, πού πάντα είχαν υπακούσει τό νόμο δίχως δεύτερη κουθέντα. Ακόμα και τώρα, μόλο πού θρίσκονταν άδिका φυλακισμένοι, δέν τολμοῦσαν ν' αντισταθοῦν στους καταπιεστές τους ούτε καν με τή σκέψη, αν κι αυτό θά τούς έδινε τόν αυτοσεβασμό πού χρειάζονταν τόσο απελπισμένα. Τό μόνο πού μπορούσαν νά κάνουν ήταν νά έκλιπαροῦν και πολλοί είχαν φτάσει νά σέρνονται σαν σκουλήκια. Μιάς κι ό νόμος και ή αστυνομία δέν είχαν καμιά θέση εκεί, δέχονταν σαν δίκαιο ό,τι έκανε ή Γκεστάπο. Η μόνη τους αντίρρηση ήταν πώς είχαν γίνει οι ίδιοι αντικείμενα μιάς δίωξης πού καθατή έπρεπε νά είναι δίκαιη άφοῦ τήν επέβαλλαν οι άρχές. Προσπαθοῦσαν τότε νά δικαιολογήσουν τή δύσκολη θέση τους επιμένοντας πώς έπρόκειτο για λάθος. Οι Ές Ές διασκεδάζαν μαζί τους και τούς κακομεταχειρίζονταν έλεεινά, ένω ταυτόχρονα απολάμβαναν τίς σκηνές πού τόνιζαν τή θέση ισχύος τους. Η ομάδα (των κρατουμένων) στό σύνολό της άγωνιοῦσε ιδιαίτερα νά δει νά σέβονται κατά κάποιον τρόπο τή μικροαστική της αξιοπρέπεια. Αυτό πού τούς αναστάτωνε περισσότερο απ' όλα, ήταν πώς τούς μεταχειρίζονταν «σαν κοινούς εγκληματίες».

Ἡ συμπεριφορά τους ἔδειχνε πόσο λίγο μπορούσε νά βαστήξει ἡ ἀπολιτική γερμανική μεσαία τάξη στὸν ἐθνικὸ σοσιαλισμὸ. Δέν εἶχαν καμιὰ στέρεη φιλοσοφία οὔτε ἠθική, πολιτική ἢ κοινωνική, πού νά προστατεύει τὴν ἀκεραιότητά τους ἢ νά τοὺς δίνει τὴ δύναμη γιὰ μιὰ ἐσωτερικὴ ἀντίσταση στοὺς Ναζί. Δέν εἶχαν πού νά κρατηθοῦν ὅταν δέχτηκαν τὸ σὸκ τῆς σύλληψης καὶ τῆς φυλάκισης. Ἡ ἐκτίμηση πού εἶχαν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους στηριζόταν στὸ κύρος καὶ στὸ σεβασμὸ πού εἶχαν κερδίσει μὲ τὴν κοινωνικὴ τους σειρὰ, μὲ τίς δουλιές τους, μὲ τὴ θέση τους σάν ἐπικεφαλῆς μιᾶς οἰκογένειας, ἢ μὲ ὁμοίους ἐξωγενεῖς παράγοντες...

Σχεδὸν ὅλοι τους εἶχαν χάσει τὰ ποθητὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μεσαίας τάξης, τὴν αἴσθηση τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ αὐτοσεβασμοῦ. Ἔγιναν πιά ἀνίκανοι καὶ νωθροὶ κι ἀνέπτυσαν σέ ὑπερβολικὸ βαθμὸ ὅλα τὰ κακὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ομάδας τους: μικροπρέπεια, ἐριστικότητα, μεμφμοιρία. Πολλοὶ πέρασαν μιὰ κατάθλιψη πού τοὺς ἔκανε νά ξεσπάσουν σέ αἰώνιο παράπονο. Ἄλλοι ἔγιναν ἀπατεῶνες κι ἄρχισαν νά κλέβουν ἀπὸ τοὺς συγκρατούμενοὺς τους. (Τὸ νά κλέβουν τοὺς Ἔς Ἔς ἢ νά τοὺς ἐξαπατοῦν θεωροῦνταν συχνὰ τόσο τιμητικὸ ὅσο ἀξιοκατάκριτο ἦταν τὸ νά κλέβουν ἀπὸ ἄλλους κρατούμενους). Φαίνονταν ἀνίκανοι ν' ἀκολουθήσουν πιά ἕνα δικὸ τους τρόπο ζωῆς, ἀλλὰ ἀντέγραφαν τὸν τρόπο ζωῆς ἄλλων ομάδων κρατουμένων. Μερικοὶ ἀκολουθοῦσαν τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἐγκληματιῶν. Πολὺ λίγοι υἱοθέτησαν τὴν ταχτικὴ τῶν πολιτικῶν κρατουμένων. Ἄλλοι προτίμησαν νά κάνουν καὶ μέσα στὴ φυλακὴ ὅ,τι ἔκαναν κι ὅταν βρισκόνταν ἀπέξω, δηλαδή νά ὑποτάσσονται δίχως συζήτηση στὴν κυρίαρχη ομάδα. Λίγοι προσπάθησαν νά προσκολληθοῦν σέ κρατούμενους τῆς ἀνώτερης τάξης καὶ νά μιμηθοῦν τὴ συμπεριφορὰ τους. Πολὺ περισσότεροὶ προσπάθησαν νά ὑποταχτοῦν δουλικά στοὺς Ἔς Ἔς, κάποιοι ἀκόμα καὶ νά κατασκοπεύουν γιὰ λογαριασμὸ τους (ἐκτὸς ἀπ' αὐτοὺς τὸ ἴδιο ἔκαναν καὶ λίγοι ἐγκληματίες). Αὐτὸ ὅμως δέν τοὺς βοήθησε διόλου, γιατί στὴ Γκεστάπο ἄρρεσε ἡ προδοσία ἀλλὰ ὄχι καὶ οἱ προδότες. (B. Bettelheim, 1960).

Ὁ Bettelheim δίνει ἐδῶ μιὰ πολὺ διεισδυτικὴ ἀνάλυση τῆς αἴσθησης τῆς ταυτότητας καὶ τοῦ αὐτοσεβασμοῦ τοῦ μέσου μέλους τῆς μεσαίας τάξης: ἡ κοινωνικὴ του θέση, τὸ γό-

ηρό του, ή δύναμή του νά διατάζει είναι τά στηρίγματα πού πάνω τους ὀρθώνεται ή ἐκτίμηση γιά τόν ἑαυτό του. Ἐάν τοῦ ἀφαιρεθοῦν αὐτά τά στηρίγματα, καταρρέει ἠθικά σάν ξεφουσκωμένο μπαλόνι. Ὁ Bettelheim δείχνει γιατί οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι εἶχαν χάσει κάθε ἠθικό ἔρεισμα καί γιατί πολλοί ἀπ' αὐτούς ἐγιναν πειθήνιοι σκλάβοι κι ἀκόμα καί κατάσκοποι γιά λογαριασμό τῶν Ἕς Ἕς. Ἐνα σημαντικό στοιχεῖο γιά τίς αἰτίες αὐτῆς τῆς μεταμόρφωσης πρέπει νά τονιστεῖ ἰδιαίτερα: αὐτοί οἱ πολιτικοί κρατούμενοι δέ μποροῦσαν νά καταλάβουν τήν κατάσταση· δέ μποροῦσαν νά ἐξηγήσουν γιατί βρισκόνταν σέ στρατόπεδο συγκέντρωσης, ἐπειδή ἦταν ἀκόμα δέσμοι τῆς συμβατικῆς τους πεποιθήσεως πώς μόνοι οἱ «ἐγκληματίες» τιμωροῦνται – καί πώς ἐκεῖνοι δέν ἦταν ἐγκληματίες. Αὐτή ἡ ἔλλειψη κατανόησης καί ἡ συνακόλουθη σύγκριση συντέλεσε σέ μεγάλο βαθμό στήν κατάρρευσή τους.

Οἱ πολιτικοί καί θρησκευτικοί κρατούμενοι ἀντιδροῦσαν ὁλοτέλα στίς ἴδιες συνθήκες.

Γιά κείνους τούς πολιτικούς κρατούμενους πού περιμένα διώξεις ἀπό τά Ἕς Ἕς, ἡ φυλάκιση ἦταν τό μικρότερο δυνατό πλήγμα γιατί τούς βρῆκε ψυχικά προετοιμασμένους. Βέβαια ἀνησυχούσαν γιά τήν τύχη τους, ἀλλά κατά κάποιο τρόπο τή δέχονταν ἀφοῦ μποροῦσαν νά τήν κατανοήσουν στά πλαίσια τῆς ὅλης πορείας τῶν γεγονότων. Ἐάν καί δικαιολογημένα ἀνησυχούσαν γιά τό μέλλον τους καί γιά τό τί μποροῦσε νά συμβεῖ στίς οἰκογένειές τους καί τούς φίλους τους, δέν ἔβλεπαν σίγουρα κανένα λόγο νά νιώθουν ἐξευτελισμένοι ἀπό τή φυλάκισή τους, μόλο πού ὑπέφεραν ἀπό τίς συνθήκες τοῦ στρατοπέδου ὅσο καί οἱ ἄλλοι κρατούμενοι.

Σάν ἀντιρροσίες ἀπό συνείδηση, ὅλοι οἱ μάρτυρες τοῦ Ἰεχωβά στάλθηκαν σέ στρατόπεδα. Αὐτοί πειράχτηκαν ἀκόμα λιγότερο ἀπό τή φυλάκιση καί κράτησαν τήν ἀκεραιότητά τους χάρις στίς αὐστηρές θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Ἀφοῦ τό μόνο τους ἐγκλημα στά μάτια τῶν Ἕς Ἕς ἦταν ἡ ἀρνηση νά πάρουν ὄπλο, τούς πρόσφεραν συχνά τήν ἐλευθερία τους μέ ἀντάλλαγμα τῆ στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας. Βέβαια αὐτοί ἀρνιόντουσαν σταθερά.

Τά μέλη αὐτῆς τῆς ομάδας εἶχαν βέβαια περιορισμένη νοοτροπία καί πείρα κι ἤθελαν νά προσηλυτίσουν τούς

άλλους, αλλά παράλληλα ήταν υποδειγματικοί σύντροφοι, χρήσιμοι, δίκαιοι, πού μπορούσες νά υπολογίζεις σ' αυτούς. Θύμωναν καί φιλονικούσαν άγρια μόνο άν κανείς άμφισβητούσε τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις τους. Ήξαιτίας τής εύσυνειδησίας τους τοποθετούνταν πολλές φορές σάν έπιστάτες. 'Απ' τή στιγμή όμως πού θά γίνονταν έπιστάτες καί δέχονταν έντολές άπό τούς 'Ες 'Ες, επέμεναν νά δουλεύουν καλά οί κρατούμενοι καί νά τελειώνουν τή δουλιά τους στόν καθορισμένο χρόνο. Μόλο πού άποτελοῦσαν τή μόνη ομάδα πού ποτέ δέν κακομεταχειριζόταν τούς άλλους κρατούμενους (άπεναντίας, φέρονταν συνήθως μέ ιδιαίτερη μεγαλοψυχία), οί άξιωματικοί τών 'Ες 'Ες τούς προτιμούσαν σάν όρντινάντες γιατί ήταν εργατικοί, άξιοι καί σεμνοί. Σ' αντίθεση μέ τόν άδιάκοπο πόλεμο άνάμεσα στίς άλλες ομάδες κρατουμένων, οί μάρτυρες τού 'Ιεχωβά δέν έκμεταλλεύονταν ποτέ τό γεγονός ότι βρίσκονταν κοντά στούς άξιωματικούς τών 'Ες 'Ες γιά νά κερδίσουν προνομιούχες θέσεις μέσα στό στρατόπεδο. (B. Bettelheim, 1960).

Μόλο πού ή περιγραφή τού Bettelheim γιά τούς πολιτικούς κρατούμενους είναι πολύ περιγραμματική,¹⁵ δείχνει ξεκάθαρα πώς οί τρόφιμοι τών στρατοπέδων συγκέντρωσης πού είχαν κάποια πεποίθηση καί πού τήν πίστευαν, αντιδρούσαν στίς ίδιες συνθήκες μέ όλότελα διαφορετικό τρόπο άπό κείνους τούς κρατούμενους πού δέν είχαν καμιά πεποίθηση. Τό γεγονός αυτό άντικρούει τή μπηχαβιουριστική θέση πού προσπάθησε ν' άποδείξει ό Haney καί οί άλλοι μέ τό πείραμά τους.

Δέ μπορεί κανείς ν' άποφύγει έδώ νά θίξει τό θέμα τής άξίας τέτοιων «τεχνητών» πειραμάτων, τή στιγμή πού ύπάρχει τόσο πολύ διαθέσιμο ύλικό γιά «φυσικά» πειράματα. Τό θέμα αυτό προβάλλει έντονότερα έπειδή τά πειράματα αυτού τού είδους δέ στεροῦνται μόνο άπ' τή λεπτομέρεια πού υποτίθεται πώς τά κάνει προτιμότερα άπό τά φυσικά πειράματα, αλλά καί έπειδή τό τεχνητό τους στήσιμο τείνει νά παραμορφώσει όλόκληρη τήν πειραματική κατάσταση σέ σύγκριση μέ τήν «πραγματική ζωή».

'Αλλά τί έννοοῦμε έδώ λέγοντας «πραγματική ζωή»;

15. Γιά πληρέστερη περιγραφή βλ. H. Brandt (1970).

Θά 'ταν ίσως καλύτερα νά ἐξηγήσουμε τόν ὄρο μέ μερικά παραδείγματα, ἀντί νά χρησιμοποιήσουμε κάποιο τυπικό ὄρισμό πού θά γεννοῦσε φιλοσοφικά καί ἐπιστημολογικά προβλήματα, πού ἡ ἐξέτασή τους θά μάς ἀπομάκρυνε πολύ ἀπό τήν κύρια συλλογιστική μας.

Στά «πολεμικά παιχνίδια» λέμε πώς μερικοί στρατιῶτες ἔχουν «σκοτωθεῖ» καί κάποια ὄπλα ἔχουν «καταστραφεῖ». Αὐτό συμβαίνει σύμφωνα μέ τούς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ ἀλλά δέν ἔχει καμιά συνέπεια γιά τά πρόσωπα ἢ τά πράγματα· ὁ «νεκρός» στρατιώτης ἀπολαμβάνει τή σύντομη ἀνάπαυσή του, τό «κατεστραμμένο» κανόνι θά συνεχίσει νά ἐξυπηρετεῖ τό σκοπό του. Ἡ χειρότερη τύχη πού περιμένει τή χαμένη πλευρά εἶναι πώς ὁ ἀρχιστράτηγός της μπορεῖ νά μείνει ἀνάπηρος στήν ὑπόλοιπη ζωή του. Μ' ἄλλα λόγια αὐτό πού συμβαίνει σ' ἓνα πολεμικό παιχνίδι δέν ἐπηρεάζει τίποτα στήν πραγματική κατάσταση ὄλων αὐτῶν πού παίρνουν μέρος.

Ἐνα ἄλλο παρεμφερές θέμα εἶναι τά παιχνίδια πού παίζονται μέ χρήματα. Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι πού παίζουν στά χαρτιά, στή ρουλέτα ἢ στά ἄλογα ξέρουν πολύ καλά πού βρίσκονται τά ὄρια «παιχνιδιοῦ» καί «πραγματικότητας»· παίζουν μονάχα γιά ποσά πού ἡ ἀπώλειά τους δέν ἐπηρεάζει σοβαρά τήν οἰκονομική τους κατάσταση, πού δέν ἔχει δηλαδή σοβαρές συνέπειες.

Μιά μειονότητα, οἱ πραγματικοί «παίχτες», ρισκάρουν ποσά πού ἡ ἀπώλειά τους θά ἐπηρέαζε τήν οἰκονομική τους κατάσταση φτάνοντας ὡς τήν καταστροφή. Ὅμως ὁ «παίχτης» δέν παίζει στήν πραγματικότητα κανένα «παιχνίδι»· συμμετέχει σέ μιά πολύ ρεαλιστική καί συχνά δραματική μορφή ζωῆς. Ἡ ἴδια ἔννοια «παιχνιδιπραγματικότητα» ἰσχύει καί γιά ἓνα σπόρ ὅπως ἡ ξιφασκία· κανένα ἀπ' τά δύο πρόσωπα πού συμμετέχουν δέ ρισκάρει τή ζωή του. Ἄν ἡ κατάσταση φτιαχτεῖ ἔτσι πού νά ὑπάρχει κίνδυνος, τότε μιλάμε γιά μονομαχία κι ὄχι γιά παιχνίδι.¹⁶

Ἄν στά ψυχολογικά πειράματα τά «ὑποκείμενα» εἶχαν

16. Οἱ μελέτες τοῦ M. Maccoby γιά τή σημασία τῆς στάσης τοῦ παιχνιδιοῦ στόν κοινωνικό χαρακτήρα τῶν Ἀμερικάνων μ' ἔκαναν νά προσέξω περισσότερο τή δυναμική αὐτῆς τῆς στάσης.

απόλυτη επίγνωση πώς ολόκληρη ή κατάσταση είναι ένα παιχνίδι, τότε όλα θα ήταν απλά. Όμως σέ πολλά πειράματα, όπως στό πείραμα του Milgram, τούς δίνουν λειψές πληροφορίες ή τούς λένε ψέματα· όσο αφορά τό πείραμα τής φυλακής, ήταν στημένο μέ τέτοιο τρόπο, πού ή επίγνωση πώς όλα ήταν ένα παιχνίδι μειώθηκε στό ελάχιστο. Τό ίδιο τό γεγονός ότι γιά νά γίνουν πολλά απ' αυτά τά πειράματα πρέπει νά χρησιμοποιηθεί τό ψέμα, δείχνει αυτή τήν περιεργή έλλειψη πραγματικότητας· ή αίσθηση τής πραγματικότητας συγχίζεται καί έτσι ελαττώνεται πολύ ή κριτική ικανότητα του άτόμου πού συμμετέχει.¹⁷

Στήν «πραγματική ζωή» τό άτομο ξέρει πώς ή συμπεριφορά του θα έχει συνέπειες. Μπορεί κανείς νά φαντάζεται πώς θέλει νά σκοτώσει κάποιον, όμως αυτή ή φαντασία πολύ σπάνια οδηγεί σέ πραγματικό ένεργημα. Πολλοί εκφράζουν αυτές τές φαντασίες στό όνειρά τους, γιατί μέσα στόν ύπνο οί φαντασίες δέν προκαλούν συνέπειες. Πειράματα όπου τά υποκείμενα δέν έχουν διόλου τό αίσθημα τής πραγματικότητας μπορούν νά προκαλέσουν αντιδράσεις πού αντιπροσωπεύουν άσυνειδητες ροπές, αντί νά δείξουν πώς θα φερόταν τό υποκείμενο στήν πραγματικότητα.¹⁸ Τό αν ένα γεγονός είναι πραγματικό ή παιχνίδι, έχει αποφασιστική σημασία γιά έναν άκόμα λόγο. Ξέρουμε καλά πώς ένας πραγματικός κίνδυνος τείνει νά κινητοποιήσει «έκτακτη ένεργεια» γιά τήν αντιμετώπισή του, συχνά σέ βαθμό πού τό άφορώμενο άτομο δέ θα μπορούσε ποτέ νά βάλει μέ τό νοΰ του πώς διαθέτει μιά τόσο μεγάλη

17. Αυτό μου θυμίζει ένα βασικό χαρακτηριστικό τών διαφημίσεων στή τηλεόραση: Δημιουργούν μιά ατμόσφαιρα πού μπερδεύει τή διαφορά ανάμεσα στή φαντασία καί τήν πραγματικότητα καί δημιουργεί έδαφος γιά τήν επίδραση του «μηνύματος». Ό θεατής «γνωρίζει» πώς αν χρησιμοποιήσει ένα όρισμένο σαπούνι δέν πρόκειται νά γίνει κανένα θαύμα στή ζωή του, κι ωστόσο ταυτόχρονα ένα άλλο μέρος του έαυτου του τό πιστεύει. Αντί τότε ν' αποφασίσει ποιά είναι ή αλήθεια καί ποιά τό παραμύθι, συνεχίζει νά σκέφτεται στό μισόφωτο μή έχοντας διαφοροποιήσει τήν πραγματικότητα από τήν ψευδαίσθηση.

18. Γιά τό λόγο αυτό ένα δολοφονικό όνειρο επιτρέπει μόνο τήν ποιητική διαπίστωση ότι υπάρχουν τέτοιες παρορμήσεις - καί καμιά ποσοτική διαπίστωση σχετικά μέ τήν έντασή τους. Μόνο ή συχνή επανάληψή του μπορεί νά μās επιτρέψει ποσοτική ανάλυση.

φυσική δύναμη, επιτηδειότητα και άντοχή. Ὅμως αὐτή ἡ ἔκτακτη ἐνέργεια κινητοποιεῖται μονάχα ὅταν ὀλόκληρος ὁ ὄργανισμός ἀντιμετωπίζει ἕνα πραγματικό κίνδυνο καί γιά νευροφυσιολογικούς λόγους· κίνδυνοι πού ὄνειρεύεται τό ἄτομο δέν ἐρεθίζουν τόν ὄργανισμό μ' αὐτό τόν τρόπο, ἀλλά ὀδηγοῦν μονάχα σέ φόβο καί ἀνησυχία. Ἡ ἴδια ἀρχή ἰσχύει ὄχι μόνο γιά τίς ἔκτακτες ἀντιδράσεις μπροστά στόν κίνδυνο, ἀλλά καί γιά τή διαφορά ἀνάμεσα στή φαντασία καί τήν πραγματικότητα σέ πολλές ἄλλες πλευρές, ὅπως λ.χ. στήν κινητοποίηση ἠθικῶν ἀναστολῶν καί ἀντιδράσεων τῆς συνείδησης, πού δέ δημιουργοῦνται ὅταν ὀλόκληρη ἡ κατάσταση δέ γίνεται αἰσθητή σάν πραγματικότητα.

Ἐπιπλέον ὁ ρόλος τοῦ πειραματιστῆ πρέπει νά ἐξεταστεῖ σέ ἐργαστηριακά πειράματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Αὐτός ἐλέγχει μιὰ πλαστή πραγματικότητα πού τή δημιούργησε μόνος του. Μέ κάποιο τρόπο αὐτός ἀντιπροσωπεύει τήν πραγματικότητα γιά τό ὑποκείμενο, καί γιά τό λόγο αὐτό ἡ ἐπιρροή του εἶναι ὑπνωτική, ὅπως ἡ ἐπιρροή τοῦ ὑπνωτιστῆ πάνω στό ὑποκείμενο πού χρησιμοποιεῖ. Ὁ πειραματιστής ἀπαλλάσσει σέ κάποιο βαθμό τό ὑποκείμενο ἀπό τήν ὑπευθυνότητά του καί τή θέλησή του, κι ἔτσι τό κάνει νά ὑπακούσει σέ κανόνες πού σίγουρα δέ θά ὑπάκουγε σέ μιὰ μή ὑπνωτική κατάσταση.

Τέλος, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στούς ψεύτικους φυλακισμένους καί στούς ἀληθινούς εἶναι τόσο μεγάλη, πού εἶναι πραγματικά ἀδύνατο νά ὑπάρξουν ἔγκυρες ἀναλύσεις ἀπό τήν παρατήρηση τῶν πρώτων. Τό ἄν ἕνας ἄνθρωπος ξέρει πῶς πρόκειται νά μείνει στή φυλακή (ἀκόμα καί κάτω ἀπ' τίς χειρότερες συνθήκες) γιά δυό βδομάδες ἢ δυό μῆνες ἢ δυό χρόνια, ἢ ἀκόμα εἴκοσι χρόνια, εἶναι προφανῶς ἀποφασιστικός παράγοντας πού ἐπηρεάζει τή στάση του. Αὐτός ὁ παράγοντας καί μόνο προκαλεῖ τήν ἀπελπισία του, τήν ἀπώλεια τοῦ ἠθικοῦ του καί κάποιες φορές (ἄν καί σπάνιες) τήν κινητοποίηση νέων ἐνεργειῶν — γιά καλούς ἢ κακούς σκοπούς. Ἐπιπλέον ὁ φυλακισμένος δέν εἶναι «φυλακισμένος». Οἱ φυλακισμένοι εἶναι ἄτομα, καί ἀντιδρῶν ἄτομικά ἀνάλογα μέ τίς διαφορές τους, σύμφωνα μέ τή δομή τοῦ χαρακτήρα τους. Αὐτό ὄμως δέ σημαίνει πῶς ἡ ἀντίδρασή τους εἶναι μόνο μιὰ λειτουργία τοῦ χαρα-

κτήρα τους κι όχι και του περιβάλλοντός τους. Είναι άφελεια νά υποθέσουμε πώς πρέπει νά συμβαίνει ή τό ένα ή τό άλλο. Τό πολύπλοκο και έπιτακτικό πρόβλημα σέ κάθε άτομο – και ομάδα – είναι νά βρούμε ποιά είναι ή ειδική άλληλεπίδραση ανάμεσα σέ μιά δοσμένη δομή χαρακτήρα και μιά δοσμένη κοινωνική δομή. Σ' αυτό άκριβώς τό σημείο άρχίζει ή πραγματική έρευνα, και έμποδίζεται μόνο από τόν ισχυρισμό ότι ή κατάσταση είναι ό μοναδικός παράγοντας πού έξηγεί τήν ανθρώπινη συμπεριφορά.

Ἡ Θεωρία τῆς Ἀπογοήτευσης καί τῆς Ἐπιθετικότητας

Ἐπάρχουν και άλλες πολλές μελέτες γιά τήν επιθετικότητα πού έχουν μηχαναδιοριστική κατεύθυνση.¹⁹ Ὅσοτοσο καμιά τους δέν αναπτύσσει μιά γενική θεωρία γιά τήν προέλευση τῆς επιθετικότητας και τῆς βίας, εκτός άπ' τή θεωρία τῆς άπογοήτευσης και τῆς επιθετικότητας πού ανέπτυξε ό J. Dollard και άλλοι (1939) και πού ισχυρίζεται πώς έχει ανακαλύψει τήν αἰτία της. Πιό συγκεκριμένα, υποστηρίζει πώς «ή έμφάνιση επιθετικῆς συμπεριφορᾶς προϋποθέτει πάντα τήν ύπαρξη άπογοήτευσης και αντίστροφα, ή ύπαρξη άπογοήτευσης οδηγεί πάντα σέ κάποιου είδους επιθετικότητα» (J. Dollard κ. ά., 1939). Δυό χρόνια άργότερα ένας από τούς συγγραφείς αὐτούς, ό N. E. Miller, άπέρριψε τό δεύτερο μέρος τῆς ύπόθεσης λέγοντας πώς ή άπογοήτευση μπορούσε νά προκαλέσει μερικές διαφορετικές αντιδράσεις, πού μόνο μιά τους ἦταν ή επιθετικότητα (1941).

Αὐτή ή θεωρία, σύμφωνα μέ τόν Buss, έγινε δεκτή από ὄλους σχεδόν τούς ψυχολόγους μέ πολύ λίγες έξαιρέσεις. Κι ό ίδιος ό Buss φτάνει στό κρίσιμο συμπέρασμα πώς ή «έμφαση πού δόθηκε στήν άπογοήτευση οδήγησε σέ μιά άστοχη παραμέληση μιάς άλλης μεγάλης τάξης προηγουμένων (βλαβερά έρεθίσματα) και στήν παραγνώριση τῆς επιθετικότητας σάν ὀργανικῆς αντίδρασης. Ἡ άπογοήτευση

19. Πρβ. μιά λαμπρή θεώρηση τῶν ψυχολογικῶν μελετῶν πάνω στή βία (E. I. Megargee, 1969).

είναι μόνο ένα προηγούμενο της επιθετικότητας και τό περισσότερο ισχυρό» (Α. Η. Buss, 1961).

Λεπτομερειακή εξέταση της θεωρίας της απογοήτευσης και της επιθετικότητας είναι αδύνατη μέσα στο πλαίσιο αυτού του βιβλίου, γιατί θά 'πρεπέ να καταπιαστούμε με μία τεράστιας έκτασης σχετική φιλολογία.²⁰ Θά περιοριστώ λοιπόν στα ακόλουθα βασικά σημεία.

Η απλότητα της αρχικής διατύπωσης της θεωρίας θολώνεται πολύ από την αμφισημότητα της λέξης απογοήτευση. Βασικά υπάρχουν δυό σημασίες με τίς όποιες χρησιμοποιείται ο όρος: α) Διακοπή μιās ενεργής και σκόπιμης δραστηριότητας. (Σάν παραδείγματα μπορούν να χρησιμοποιήσουν ένα αγόρι πού έχει απλώσει τό χέρι του στό κουτί με τά μπισκότα τήν ώρα πού μπαίνει ή μητέρα και τό αναγκάζει να σταματήσει· ή ένα άτομο πού έχει διεγερθεί σεξουαλικά και διακόπτεται πάνω στην πράξη της συνουσίας). β) Η απογοήτευση σάν άρνηση μιās επιθυμίας ή εύχης - «ή στέρηση» σύμφωνα με τόν Buss. (Παραδείγματα: τό αγόρι πού ζητάει από τή μητέρα του ένα μπισκότο και κείνη άρνιέται· ένας άντρας πού κάνει πρόταση γάμου σέ μία γυναίκα και κείνη δέ δέχεται).

Ένας λόγος γιά τήν αμφισημότητα της λέξης «απογοήτευση» βρίσκεται στό ότι ο Dollard και οί άλλοι δέν εκφράστηκαν με τήν απαιτούμενη σαφήνεια. Ένας άλλος λόγος βρίσκεται ίσως στό ότι ή λέξη «απογοήτευση» χρησιμοποιείται πλατιά με τή δεύτερη σημασία της, και πώς και ή ψυχαναλυτική σκέψη έχει συμβάλει σ' αυτή τή χρήση. (Γιά παράδειγμα ένα παιδί πού ζητάει αγάπη «απογοητεύεται» από τή μητέρα του).

Ανάλογα με τό νόημα της απογοήτευσης συναντάμε δυό δόλοτελα διαφορετικές θεωρίες. Η απογοήτευση με τήν πρώτη σημασία είναι σχετικά σπάνια γιατί απαιτεί να έχει ήδη άρχισει ή σχεδιασμένη δραστηριότητα. Δέν είναι έπειτα άρκετά συχνή γιά να εξηγήσει δλόκληρη τήν επι-

20. Από τίς σπουδαιότερες αναλύσεις της θεωρίας της απογοήτευσης-επιθετικότητας, εκτός από τό έργο του Α. Η. Buss, είναι τό βιβλίο του L. Berkowitz «Frustration-Aggression Hypothesis Revisited» (1969). Ο Berkowitz αντιμετωπίζει τό θέμα κριτικά· αλλά όχι έντελώς θετικά· παραθέτει πάντως πολλά πρόσφατα πειράματα.

θετικότητα ή έστω ένα ύπολογίσιμο μέρος της. Ταυτόχρονα ή εξήγηση τής επιθετικότητας σάν άποτέλεσμα τής διακοπής μιάς δραστηριότητας μπορεί νά είναι τό μόνο στέρεο σημείο αϋτής τής θεωρίας. Για νά τό άποδείξουμε θά είχε άποφασιστική αξία κάθε νέο νευροφυσιολογικό στοιχείο.

Άπό τήν άλλη ή θεωρία πού βασίζεται στή δεύτερη σημασία τής άπογοήτευσης δέν άντέχει στό βάρος τών έμπειρικών δεδομένων. Πρίν άπ' όλα θά 'πρεπε ν' αναλογιστούμε ένα βασικό γεγονός τής ζωής: πώς τίποτα τό σημαντικό δέν πετυχαίνεται άν δέ δοκιμάσουμε άπογοητεύσεις. Η ιδέα πώς μπορεί κανείς νά μάθει χωρίς προσπάθεια, δηλαδή χωρίς άπογοήτευση, μπορεί νά είναι καλή σάν διαφημιστικό σλόγκαν, αλλά όπωσδήποτε δέν άληθεύει για τήν άπόκτηση μεγαλύτερων δεξιοτήτων. Δίχως τήν ικανότητα νά δέχεται τήν άπογοήτευση, ό άνθρωπος δέ θά μπορούσε ποτέ νά εξελιχτεί. Καί μήπως ή καθημερινή παρατήρηση δέ δείχνει πώς πολλές φορές οί άνθρωποι δοκιμάζουν άπογοητεύσεις χωρίς νά έχουν παθητική αντίδραση; Οί άνθρωποι πού περιμένουν στήν ουρά για νά βγάλουν ένα εισιτήριο για τό θέατρο ή τόν κινηματογράφο, οί θρησκευόμενοι πού νηστεύουν, οί άνθρωποι στόν πόλεμο πού πρέπει νά τά βγάλουν πέρα χωρίς καλή τροφή - σ' όλες αϋτές καί σ' εκατοντάδες άλλες περιπτώσεις οί άπογοητεύσεις δέν προκαλούν επιθετικότητα. Αϋτό πού μπορεί νά προκαλέσει, καί συχνά προκαλεί, τήν επιθετικότητα είναι τό τί σημαίνει ή άπογοήτευση σ' έναν άνθρωπο, καί ή ψυχολογική σημασία τής άπογοήτευσης διαφέρει ανάλογα μέ τήν περίσταση στήν όποία συμβαίνει ή άπογοήτευση.

Άν για παράδειγμα απαγορέψει κανείς στό παιδί του νά φάει γλυκό, αϋτή ή άπογοήτευση, έφόσον ή στάση του γονιού του είναι πραγματικά στοργική καί δέν έχει σχέση μέ τήν ευχαρίστηση τής επιβολής έλέγχου, δέ θά προκαλέσει επιθετικότητα· άν όμως αϋτή ή απαγόρευση είναι μόνο μιά άπ' τίς έκδηλώσεις τής επιθυμίας του γονιού νά άσκει έλεγχο ή άν για παράδειγμα επιτραπεί στόν άδερφό ή στήν άδερφή του παιδιού νά τό φάει, τότε τό άποτέλεσμα θά είναι μεγάλος θυμός. Αϋτό πού παράγει τήν επιθετικότητα δέν είναι ή άπογοήτευση καθαυτή, αλλά ή άδικία ή ή άπόρριψη πού έμπεριέχεται στήν κατάσταση.

Ὁ σπουδαιότερος παράγοντας για τόν καθορισμό τῆς ἐμφάνισης καί τῆς ἔντασης τῆς ἀπογοήτευσης εἶναι ὁ *χαρακτήρας* τοῦ ἀτόμου. Ἐνα ὑπερβολικά ἀπληστο ἄτομο λ.χ., θ' ἀντιδράσει ὀργισμένα ὅταν δέν ἔχει ὄλο τό φαγητό πού θέλει, κι ὅμοια ἓνα φτωχό ἄτομο θά νιώσει ἀπογοήτευση ὅταν δέ μπορεῖ νά ἱκανοποιήσει τήν ἐπιθυμία του ν' ἀγοράσει κάτι· τό ναρκισσιστικό ἄτομο νιώθει ἀπογοητευμένο ὅταν δέν τοῦ ἀποδίδουν τήν τιμή καί τήν ἀναγνώριση πού περιμένει. Ὁ *χαρακτήρας* τοῦ ἀτόμου καθορίζει *καταρχή* τί τό ἀπογοητεύει καί *κατά* δεύτερο λόγο τήν *ένταση* τῆς ἀντίδρασῆς του στήν ἀπογοήτευση.

Μόλο πού πολλές ἀπό τίς *μπαχαβιοριστικά* προσανατολισμένες μελέτες σχετικά μέ τήν ἐπιθετικότητα εἶναι πολύτιμες ὅσο ἀφορᾷ τούς στόχους τους, δέν ἔχουν καταλήξει στή διατύπωση μιᾶς σφαιρικῆς ὑπόθεσης σχετικά μέ τίς αἰτίες τῆς βίαιης ἐπιθετικότητας. «Πολύ λίγες ἀπ' τίς μελέτες πού ἐξετάσαμε», συμπεραίνει ὁ Megargee στήν ἔξοχη κριτική του πάνω στήν ψυχολογική βιβλιογραφία, «προσπάθησαν νά ἐξετάσουν τίς θεωρίες τῆς ἀνθρώπινης βίας. Οἱ ἐμπειρικές μελέτες πού δέ συγκέντρωναν τήν προσοχή τους στή βία δέν ἦταν γενικά προσορισμένες νά ἐλέγξουν θεωρίες. Οἱ ἔρευνες πού ἀσχολοῦνταν μέ σημαντικά θεωρητικά θέματα ἐξετάζαν γενικά τή λιγότερο ἐπιθετική συμπεριφορά ἢ χρησιμοποιοῦσαν ὑποκείμενα κατώτερα ἀπ' τόν ἄνθρωπο» (E. I. Megargee, 1966· ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Ἄν ἀναλογιστοῦμε τήν εὐφυΐα τῶν ἐρευνητῶν, τά ἐρευνητικά μέσα πού εἶχαν στή διάθεσή τους καί τόν ἀριθμό τῶν σπουδαστῶν πού ἦταν πρόθυμοι γιά ἐπιστημονική ἐργασία, αὐτά τά λίγα ἀποτελέσματα μοιάζουν νά ἐπιβεβαιώνουν τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ *μπαχαβιοριστική* ψυχολογία δέν προσφέρεται γιά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς συστηματικῆς θεωρίας πού ἀφορᾷ τίς πηγές τῆς βίαιης ἐπιθετικότητας.

Ἐνστικτωδισμός καί Μηχα- βιορισμός: Διαφορές καί Ὁμοιότητες

Ἕνας Κοινός Τόπος

Ὁ ἄνθρωπος τῶν ἐνστικτωδιστῶν ζεῖ στό παρελθόν τοῦ εἴδους του, ὅπως ὁ ἄνθρωπος τῶν μηχαναβιοριστῶν ζεῖ στό παρόν τοῦ κοινωνικοῦ του συστήματος. Ὁ πρῶτος εἶναι μιά μηχανή πού μπορεῖ νά παράγει μόνο τά κληρονομικά σχήματα τοῦ παρελθόντος· ὁ δεύτερος εἶναι μιά μηχανή¹ πού μπορεῖ νά παράγει μόνο κοινωνικά σχήματα τοῦ παρόντος. Ὁ ἐνστικτωδισμός καί ὁ μηχαναβιορισμός ἔχουν κοινή μιά βασική προϋπόθεση: πῶς ὁ ἄνθρωπος δέν ἔχει ψυχή μέ δική της δομή καί δικούς της νόμους.

Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τόν ἐνστικτωδισμό μέ τήν ἔννοια πού τοῦ ἔδωσε ὁ Lorenz, καί διατυπώθηκε πύο ριζοσπαστικά ἀπό ἕνα παλιό μαθητή τοῦ Lorenz, τόν Paul Leyhausen. Αὐτός ἐπικρίνει τούς ψυχολόγους πού ἀσχολοῦνται μέ τούς ἀνθρώπους (*Humanpsychologen*) καί πού ἰσχυρίζονται πῶς οτιδήποτε τό ψυχικό μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μόνο ψυχολογικά, δηλαδή στή βάση ψυχολογικῶν προτάσεων. (Ἡ λέξη «μόνο» πού προστίθεται ἐδῶ ἀποτελεῖ μιά μικρή παραποίηση τῆς θέσης τους πρὸς χάρη τῆς ἐπιχειρηματολογίας). Ὁ Leyhausen ἰσχυρίζεται πῶς, ἀπεναντίας, «ἀν ὑπάρχει μιά περιοχὴ ὅπου σίγουρα δέ μποροῦμε νά βροῦμε τήν ἐξήγηση γιά ψυχικά γεγονότα καί ἐμπειρίες, αὐτὴ εἶναι ἡ περιοχὴ τῆς ἴδιας τῆς ψυχῆς· κι αὐτό συμβαίνει γιά τόν

1. Μέ τήν ἔννοια τοῦ H. Von Foerster (1970).

ίδιο λόγο πού δέ μπορούμε νά ἐξηγήσουμε τήν πέψη ἀπό τίς πεπτικές λειτουργίες, ἀλλά ἀπό τίς εἰδικές οἰκολογικές συνθήκες πού ὑπῆρχαν ἐδῶ κι ἓνα δισεκατομμύριο χρόνια. Αὐτές οἱ συνθήκες ἐξέθεσαν ἓναν ἀριθμό ὀργανισμῶν σέ ἐκλεκτικές πιέσεις πού τοὺς ἔκαναν ν' ἀφομοιώνουν ὄχι μόνο ἀνόργανες ἀλλά καί ὀργανικές τροφές. Μέ τόν ἴδιο τρόπο καί οἱ ψυχικές λειτουργίες εἶναι ἐπιτεύξεις πού ἔχουν προκύψει σάν ἀποτέλεσμα ἐκλεκτικῶν πιέσεων γιά τή διατήρηση τῆς ζωῆς – καί τοῦ εἴδους. Ἡ ἐξήγησή τους εἶναι μέ κάθε ἔννοια προ-ψυχολογική...» (K. Lorenz, P. Leyhausen, 1968). Μέ πιό ἀπλή γλώσσα, ὁ Leyhausen ἰσχυρίζεται πῶς μπορεῖ κανεῖς νά ἐξηγήσει τά ψυχολογικά δεδομένα μόνο μέσα ἀπό τήν ἐξελικτική διαδικασία. Τό ζωτικό σημεῖο εἶναι ἐδῶ τί ἔννοεῖ λέγοντας «ἐξηγῶ». Ἐν γιά παράδειγμα κάποιος θέλει νά μάθει πῶς τό ἀποτέλεσμα τοῦ φόβου εἶναι δυνατό σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἔγκεφάλου ἀπό τά κατώτερα στά ἀνώτερα ζῶα, τότε ἡ ἐξήγηση εἶναι ἔργο ἐκείνων τῶν ἐπιστημόνων πού ἐξετάζουν τήν ἐξέλιξη τοῦ ἔγκεφάλου. Ὡστόσο ἂν θέλει κανεῖς νά ἐξηγήσει γιατί ἓνα ἄτομο φοβᾶται, τά στοιχεῖα τῆς ἐξέλιξης δέ θά προσφέρουν καί πολλά στήν ἀπάντησή του: ἡ ἐξήγηση πρέπει νά ἔναι οὐσιαστικά ψυχολογική. Ἴσως τό ἄτομο αὐτό ἀπειλεῖται ἀπό ἓνα δυνατότερο ἐχθρό ἢ ὠθεῖται ἀπό τήν καταπιεσμένη του ἐπιθετικότητα ἢ ὑποφέρει ἀπό αἶσθημα ἀδυναμίας ἢ ἓνα παρανοϊκό στοιχεῖο μέσα του τό κάνει νά νιώθει πῶς καταδιώκεται ἢ – πολλοί ἄλλοι παράγοντες πού μόνοι τους ἢ συνδυασμένοι μποροῦν νά ἐξηγήσουν τό φόβο του. Τό νά γυρεύει κανεῖς νά ἐξηγήσει τό φόβο ἑνός συγκεκριμένου ἀτόμου μόνο μέσα ἀπό τήν ἐξελικτική διαδικασία εἶναι ἀπλά μάταιο.

Ἡ προϋπόθεση πού βάζει ὁ Leyhausen, τό ὅτι δηλαδή ἡ μόνη προσέγγιση στή μελέτη τῶν ἀνθρώπινων φαινομένων εἶναι ἡ ἐξελικτική, σημαίνει πῶς καταλαβαίνουμε τήν ψυχική διαδικασία στόν ἄνθρωπο ἀποκλειστικά καί μόνο ἂν ξέρουμε πῶς – μέσα στή διαδικασία τῆς ἐξέλιξης – ἔγινε αὐτό πού εἶναι. Μ' ὅμοιο τρόπο ὑποθέτει πῶς οἱ πεπτικές λειτουργίες πρέπει νά ἐξηγηθοῦν στή βάση τῶν συνθηκῶν πού ὑπῆρχαν πρῖν ἀπό ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια χρόνια. Ὅμως ἓνας παθολόγος πού θά ἀσχολοῦνταν μέ τίς διαταραχές τοῦ πεπτικοῦ συστήματος, θά μποροῦσε νά βοηθήσει

τόν άσθενή του άν καταπιανόταν μέ τήν εξέλιξη τής πέψης ή μέ τίς αίτίες του συγκεκριμένου συμπτώματος σ' αυτό τό συγκεκριμένο άσθενή; Γιά τόν Leyhausen ή εξέλιξη γίνεται ή μόνη έπιστήμη και άπορροφά όλες τίς άλλες έπιστήμες πού άσχολούνται μέ τόν άνθρωπο. 'Ο Lorenz άπ' όσο ξέρω δέ διατύπωσε ποτέ αυτή τήν άρχή τόσο έντονα, όμως κι ή θεωρία του είναι χτισμένη πάνω στην ίδια προϋπόθεση. Αυτός ισχυρίζεται πώς τότε μόνο ό άνθρωπος καταλαβαίνει τόν έαυτό του *ικανοποιητικά*, όταν καταλαβαίνει και τήν εξέλικτική διαδικασία πού τόν έκανε αυτό πού είναι τώρα.²

Παρά τίς μεγάλες διαφορές ανάμεσα στην ένστικτωδική και τή μπηχαδιοριστική θεωρία, ύπάρχει κοινός ένας βασικός προσανατολισμός. Και οι δύο τους άποκλείουν τό άτομο, τό συμπεριφερόμενο άνθρωπο, άπ' τό όπτικό τους πεδίο. Τό άν ό άνθρωπος είναι προϊόν εξέαρτησης ή προϊόν ζωικής εξέλιξης, καθορίζεται άποκλειστικά από συνθήκες πού βρίσκονται έξω άπ' τόν ίδιο. Δέν έχει καμιά θέση μέσα στην ίδια του τή ζωή, καμιά ύπευθυνότητα, ούτε ίχνος έλευθερίας. 'Ο άνθρωπος είναι μαριονέτα πού έλέγχεται από σπάγγους - τό ένστικτο ή τήν εξέαρτηση.

Πιό Πρόσφατες 'Απόψεις

Παρά τό γεγονός - ή ίσως εξαιτίας του - ότι οι ένστικτωδιστές και οι μπηχαδιοριστές έχουν κάποιες όμοιότητες στις άντιλήψεις τους για τόν άνθρωπο και στο φιλοσοφικό προσανατολισμό τους, χτυπήθηκαν μεταξύ τους μέ ιδιαίτερο φανατισμό. «Φύση ή άνατροφή», «ένστικτο ή περιβάλλον», έγιναν σημαίες πού σήκωσαν οι άντίπαλες παρατάξεις κι άρνήθηκαν νά βρούν κάποιο κοινό τόπο.

Στά τελευταία χρόνια παρατηρείται μιά όλοένα και ζωρότερη τάση νά ξεπεραστούν οι άντίθετες διαζευκτικές

2. 'Η θέση των Lorenz - Leyhausen έχει τό παράλληλό της σέ μιά παραμορφωμένη μορφή ψυχανάλυσης πού ύποστηρίζει ότι ή ψυχανάλυση είναι ταυτόσημη μέ τήν κατανόηση τής ιστορίας του άσθενούς, χωρίς νά χρειάζεται νά καταλάβουμε τή δυναμική τής ψυχικής διαδικασίας εκείνης τής στιγμής.

προτάσεις στον πόλεμο ένστικτωδιστών και μπηχαβιοριστών. Μιά λύση ήταν ν' αλλάξει ή όρολογία· μερικοί έτειναν νά διατηρήσουν τον όρο «ένστικτο» για τά κατώτερα ζώα και νά μιλούν για «όργανικές όρμές» όταν έξέταζαν τά ανθρώπινα έλατήρια. Μ' αυτό τον τρόπο μερικοί προχώρησαν σέ διατυπώσεις του τύπου «τό μεγαλύτερο μέρος της συμπεριφοράς του ανθρώπου είναι προίόν μάθησης, ένω τό μεγαλύτερο μέρος της συμπεριφοράς του πτηνού δέν είναι» (W. C. Alee, H. W. Nissen, M. F. Nimkoff, 1953). Αυτή ή τελευταία διατύπωση είναι χαρακτηριστική της νέας τάσης νά αντικατασταθει τό παλιό «είτε-είτε» μέ μία φόρμουλα του είδους «λίγο πολύ», πού ύπολόγιζε έτσι τή σταδιακή άλλαγή στή βαρύτητα των ανάλογων παραγόντων. Τό πρότυπο αυτής της άποψης είναι μία συνεχής σειρά, πού στή μία άκρη της βρίσκεται ό (σχεδόν) άπόλυτος έμφυτος καθορισμός, και στήν άλλη ή (σχεδόν) άπόλυτη μάθηση.

Ό F. A. Beach, ένας άπ' τούς έξοχότερους αντίπαλους της ένστικτωδιστικής θεωρίας, γράφει:

Ίσως μία πιό σοβαρή αδυναμία στή σημερινή ψυχολογική αντιμετώπιση του ένστικτου βρίσκεται στήν ύπόθεση ότι ένα διτάξικό σύστημα είναι κατάλληλο για τήν ταξιόμηση της πολύπλοκης συμπεριφοράς. Τό ότι όλόκληρη ή συμπεριφορά πρέπει νά καθορίζεται άπό τή μάθηση ή τήν κληρονομικότητα — πού καμιά άπ' τίς δύο δέ γίνεται κατανοητή παρά μόνο ως ένα μέρος της — είναι όλότελα άδικαιολόγητο. Η τελική μορφή κάθε αντίδρασης επηρεάζεται άπό πάμπολλες μεταβλητές, και μόνο δύο άπ' αυτές είναι γενετικοί και έμπειρικοί παράγοντες. Στην άνίχνευση και τήν άνάλυση αυτών των παραγόντων θά 'πρεπε νά στραφει ή ψυχολογία. Όταν αυτή ή άποστολή έννοηθει σωστά και εκτελεστεί, δέ θά ύπάρχει πιά μήτε άνάγκη μήτε λόγος για άμφίσημες έννοιες της ένστικτώδους συμπεριφοράς.

Στό ίδιο πνεύμα γράφουν και οι N. R. F. Maier και T. C. Schneirla:

Ήπειδή ή μάθηση παίξει ένα πολύ σπουδαιότερο ρόλο στή συμπεριφορά των άνώτερων μορφών σέ σχέση μέ

τίς κατώτερες, οί γενετικά καθορισμένοι τύποι συμπεριφορᾶς τῶν ἀνώτερων μορφῶν τροποποιοῦνται πολύ πῶς ἐκτεταμένα ἀπό τήν ἐμπειρία ἀπ' ὅ,τι οί τύποι συμπεριφορᾶς τῶν κατώτερων μορφῶν. Ἀκριβῶς μ' αὐτή τήν τροποποίηση τό ζῶο μπορεῖ νά προσαρμοστεῖ σέ διαφορετικά περιβάλλοντα καί νά ξεφύγει ἀπό τά στενά πλαίσια πού τοῦ ἐπιβάλλει ἡ καλύτερη δυνατή κατάσταση. Ἡ ἐπιβίωση τῶν ἀνώτερων μορφῶν εἶναι λοιπόν λιγότερο ἐξαρτημένη ἀπό εἰδικές ἐξωτερικές συνθήκες τοῦ περιβάλλοντος ἀπ' ὅ,τι ἡ ἐπιβίωση τῶν κατώτερων μορφῶν.

Ἐξαιτίας τῆς ἀλληλεπίδρασης τῶν ἐπίκτητων καί τῶν ἐμφυτων παραγόντων στή συμπεριφορά εἶναι ἀδύνατο νά ξεχωρίσουμε πολλούς τύπους συμπεριφορᾶς. Κάθε τύπος συμπεριφορᾶς πρέπει νά ἐξεταστεῖ χωριστά.

Ἡ θέση πού παίρνει αὐτό τό βιβλίο πλησιάζει ἀπό πολλές ἀπόψεις τή θέση τῶν συγγραφέων πού μόλις ἀναφέραμε, καί ἄλλων ἀκόμα πού ἀρνοῦνται νά συνεχίσουν νά πολεμοῦν κάτω ἀπ' τή σημαία τοῦ «ἐνστίκτου» ἐνάντια στή «μάθηση». Ὡστόσο, ὅπως θά δείξω στό Τρίτο Μέρος, τό σημαντικότερο πρόβλημα ἀπό τή σκοπιά αὐτῆς τῆς μελέτης εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στίς «ὀργανικές ὀρμές» (τροφή, πάλη, φυγή, σεξουαλικότητα – πού παλιότερα λέγονταν «ἐνστικτα»), πού λειτουργία τους εἶναι νά ἐξασφαλίζουν τήν ἐπιβίωση τοῦ ἀτόμου καί τοῦ εἴδους, καί στίς «μῆ ὀργανικές ὀρμές» (πάθη ριζωμένα στό χαρακτήρα),³ πού δέν εἶναι φυλογενετικά προγραμματισμένα οὔτε κοινά σ' ὄλους τούς ἀνθρώπους: τήν ἐπιθυμία γι' ἀγάπη κι ἐλευθερία· τήν καταστροφικότητα, τό ναρκισσισμό, τό σαδισμό, τό μαζοχισμό.

Συχνά αὐτές οἱ μῆ ὀργανικές ὀρμές, πού ἀποτελοῦν τή δεύτερη φύση τοῦ ἀνθρώπου, συγχέονται μέ τίς ὀργανικές. Μιά τέτοια περίπτωση εἶναι ἡ σεξουαλική ὀρμή. Μιά γερά θεμελιωμένη ψυχαναλυτική παρατήρηση λέει πῶς συχνά ἡ ἔνταση αὐτοῦ πού νιώθεται ὑποκειμενικά σάν σεξουαλική ἐπιθυμία (καί μαζί καί οἱ ἀντίστοιχες φυσιολογικές ἐκδη-

3. Ὁ ὀρος ἐδῶ δέ δηλώνει τήν ἀπουσία νευροφυσιολογικοῦ ὑποστρώματος, ἀλλά τό ὅτι δέν προκαλοῦνται ἀπό ὀργανικές ἀνάγκες οὔτε τίς ἐξυπηρετοῦν.

λώσεις της) όφείλεται σέ μή σεξουαλικά πάθη όπως ό ναρκισσιόμος, ό σαδισμός, ό μαζοχισμός, ό πόθος γιά δύναμη, κι ακόμα τό άγχος, ή μοναξιά κι ή άνία.

Γιά έναν άντρα ναρκισσιστή ή θέα μιάς γυναίκας μπορεί νά είναι διεγερτική σεξουαλικά, έπειδή τόν συγκινεί ή δυνατότητα ν' άποδείξει στόν έαυτό του πόσο έλκυστικός είναι. Ή πάλι ένας σαδιστής μπορεί νά διεγείρεται σεξουαλικά από τήν εύκαιρία νά κατακτήσει μιά γυναίκα, γιά νά τήν έχει στόν έλεγχο του. Πολλοί άνθρωποι συνδέονται συναισθηματικά χρόνια όλόκληρα άκριβώς άπ' αυτό τό κίνητρο, ειδικά όταν ό σαδισμός του ενός ταιριάζει μέ τό μαζοχισμό του άλλου. Είναι μάλλον αρκετά γνωστό πώς ή φήμη, ή δύναμη κι ό πλούτος κάνουν τόν κάτοχο τους σεξουαλικά έλκυστικό, άν υπάρχουν και μερικές φυσικές προϋποθέσεις. Σ' όλες αυτές τίς περιστάσεις ή φυσική έπιθυμία κινείται από μή σεξουαλικά πάθη πού βρίσκουν έτσι τήν ίκανοποίησή τους. Πραγματικά, μπορεί κανείς νά μαντέψει πόσα παιδιά χρωστάνε τήν ύπαρξή τους στή ματαιοδοξία, τό σαδισμό και τό μαζοχισμό, κι όχι στή γνήσια φυσική έλξη, γιά νά μή μιλήσουμε γι' άγάπη. Όμως οί άνθρωποι, και ιδιαίτερα οί άντρες, προτιμούν νά πιστεύουν πώς είναι «ύπερσεξουαλικοί» κι όχι «ύπερβολικά κενόδοξοι».⁴

Τό ίδιο φαινόμενο έχει μελετηθεί κλινικά και αναλυτικά σέ περιπτώσεις καταναγκαστικού φαγητού. Τό σύμπτωμα αυτό δέν προκάλεϊται από «φυσιολογική» αλλά από «ψυχική» πείνα, πού γεννιέται άπ' τό αίσθημα τής κατάθλιψης, του άγχους και του «κενού».

Ή θέση μου — πού θά καταδειχτεί στά έπόμενα κεφάλαια — είναι πώς ή καταστροφικότητα και ή σκληρότητα δέν είναι ένστικτώδεις όρμές αλλά πάθη ριζωμένα στό σύνολο τής ανθρώπινης ύπαρξης. Είναι ένας άπ' τούς τρόπους νά δίνουμε νόημα στή ζωή· δέν υπάρχουν ούτε μπορούν νά ύπάρξουν στό ζώο, γιατί είναι άπ' τήν ίδια τους τή φύση ριζωμένα στήν «άνθρώπινη κατάσταση». Τό βασικό σφάλμα του Lorenz και άλλων ένστικτωδιστών είναι

4. Αυτό φαίνεται καλύτερα στό φαινόμενο του «μαχισμού» (Α. Aramoni, 1965· πρβ. επίσης Ε. Fromm και Μ. Maccoby, 1970).

πώς μπέρδεψαν τὰ δύο εἶδη παρορμήσεων, αὐτές δηλαδή πού εἶναι ριζωμένες στό *ἐνστικτο* καί τίς ἄλλες πού εἶναι ριζωμένες στό *χαρακτήρα*. Ἐνας σαδιστής πού περιμένει τήν εὐκαιρία νά ἐκδηλώσει τό σαδισμό του μοιάζει νά ταιριάζει στό ὑδραυλικό πρότυπο τοῦ καταπιεσμένου ἐνστικτου. Ὅμως μόνο οἱ ἄνθρωποι μέ τό σαδιστικό χαρακτήρα περιμένουν τήν εὐκαιρία νά φερθοῦν σαδιστικά, ὅπως κι οἱ ἄνθρωποι πού ἀπ' τή φύση τους ἀγαπᾶνε περιμένουν τήν εὐκαιρία νά ἐκδηλώσουν τήν ἀγάπη τους.

Τό Πολιτικό καί Κοινωνικό Ὑπόβαθρο τῶν Δύο Θεωριῶν

Ἐχει μεγάλη σημασία νά ἐξετάσουμε μέ κάποιες λεπτομέρειες τό κοινωνικό καί πολιτικό ὑπόβαθρο τοῦ πολέμου ἀνάμεσα στούς ὁπαδούς τῆς θεωρίας τοῦ περιβάλλοντος καί τούς ἐνστικτωδιστές.

Ἡ θεωρία τοῦ περιβάλλοντος χαρακτηρίζεται ἀπό τό πνεῦμα τῆς πολιτικῆς ἐπανάστασης τῶν μεσαίων τάξεων στό δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, ἐνάντια στά φεουδαρχικά πρόνομια. Ἡ φεουδαρχία εἶχε στηριχτεῖ στήν πεποιθήση πώς τό καθεστῶς τῆς ἦταν *φυσικό*· στόν πόλεμο ἐνάντια σ' αὐτό τό «φυσικό» καθεστῶς πού γύρευαν ν' ἀνατρέψουν, οἱ μεσαιῆς τάξεις ἔφτασαν στή θεωρία πώς τό κύρος ἐνός ἀτόμου δέν ἐξαρτιόταν διόλου ἀπό ἐγγενεῖς ἢ φυσικούς παράγοντες, ἀλλά μόνο ἀπό τίς κοινωνικές διατάξεις, πού ἢ βελτίωσή τους ἦταν ἔργο τῆς ἐπανάστασης. Κανένα ἐλάττωμα ἢ ἀνοησία δέν ἐρμηνευόταν σάν ιδιότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης καθαυτῆς, ἀλλά σάν ἀποτέλεσμα τῶν κακῶν καί ἐλαττωματικῶν διατάξεων τῆς κοινωνίας: ἔτσι τίποτα δέν ἐμπόδιζε τήν ἀνάπτυξη μιᾶς ἀπόλυτης αἰσιοδοξίας σχετικά μέ τό μέλλον τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐνῶ ἡ θεωρία τοῦ περιβάλλοντος συνδεόταν στενά μέ τίς ἐπαναστατικές ἐλπίδες τῶν ἀνερχόμενων μεσαίων τάξεων στό δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, τό κίνημα τῶν ἐνστικτωδιστῶν στηρίχτηκε στή διδασκαλία τοῦ Δαρβίνου καί ἀντανაკλά τίς βασικές πεποιθήσεις τοῦ καπιταλισμοῦ τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα. Ὁ καπιταλισμός, σάν σύστημα στό

ὁποῖο ἢ ἁρμονία δημιουργεῖται ἀπὸ τὸν ἀδίσταχτο ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα σ' ὅλα τὰ ἄτομα, θά ἐμφανιζόταν σάν φυσικό καθεστῶς ἂν μπορούσε κανεὶς ν' ἀποδείξει πῶς τὸ πῖο πολὺπλοκο κι ἀξιοπρόσεχτο φαινόμενο, ὁ ἄνθρωπος, εἶναι προῖόν τοῦ ἀνελέητου ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα σ' ὅλα τὰ ζωντανὰ πλάσματα ἀπὸ τότε πού πρωτοεμφανίστηκε ἡ ζωὴ. Ἡ ἐξέλιξη τῆς ζωῆς ἀπὸ τοὺς μονοκύτταρους ὀργανισμούς ὡς τὸν ἄνθρωπο θά ἔμοιαζε τὸ πῖο λαμπρὸ παράδειγμα ἐλεύθερης ἐπιχείρησης, ὅπου ὁ καλύτερος κερδίζει μέ τὸν ἀνταγωνισμό κι ὅπου ὅσοι δέ μποροῦν νά ἐπιβιώσουν μέσα στό οἰκονομικὸ σύστημα ἐξοντώνονται.⁵

Οἱ λόγοι πού ἔκαναν νά ἐπικρατήσῃ ἡ ἀντι-ἐνστικτωδιστικὴ ἐπανάσταση, μέ ἐπικεφαλῆς τοὺς K. Dunlap, Zing Yang Kuo καὶ L. Bernard, στή δεκαετία τοῦ 1920, μποροῦν νά φανοῦν στή διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν καπιταλισμὸ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα καὶ τοῦ δέκατου ἔνατου. Θ' ἀναφέρω μόνο μερικὰ σημεῖα τῆς διαφορᾶς, πού ἔχουν σχέση ἐδῶ. Ὁ καπιταλισμὸς τοῦ δέκατου ἔνατου αἰῶνα χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἄγριο ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στοὺς καπιταλιστὲς καὶ ὁδηγεῖ στὴν ἐξόντωση τῶν ἀσθενέστερων καὶ λιγότερο ἱκανῶν ἀπ' αὐτούς. Στὸν εἰκοστό αἰῶνα ὁ καπιταλισμὸς τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἔχει σέ κάποιο βαθμὸ δώσει τὴ θέση του στὴ συνεργασία ἀνάμεσα στὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις. Ἔτσι ἡ ἀπόδειξη ὅτι ὁ ἄγριος ἀνταγωνισμὸς ἀναποκρινόταν στό νόμο τῆς φύσης δέ χρειαζόταν πιά. Ἐνα ἄλλο σημαντικὸ σημεῖο τῆς διαφορᾶς βρῖσκεται στὴν ἀλλαγὴ τῆς μεθόδου ἐλέγχου. Στὸν καπιταλισμὸ τοῦ δέκατου ἔνατου αἰῶνα ὁ ἔλεγχος βασιζόταν σέ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἐφαρμογὴ αὐστηρῶν πατριαρχικῶν ἀρχῶν, πού ὑποστηρίζονταν ἠθικά ἀπὸ τὴν αὐθεντία τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ βασιλιᾶ. Ὁ κυβερνητικὸς καπιταλισμὸς, μέ τίς γιγάντιες συγκεντροποιημένες ἐπιχειρήσεις του καὶ τὴν ἱκανότητά του νά παρέχει στοὺς ἐργάτες ἄρτο καὶ θεάματα, μπορεῖ νά κρατήσῃ τὸν ἔλεγχο μέ τὴν ψυχολογικὴ χειραγώγηση καὶ τὴ μηχανοποίηση τοῦ ἀνθρώπου. Χρειαζέται ἕναν ἄνθρωπο

5. Αὐτὴ ἡ ἱστορικὴ ἐρμηνεία δὲν ἔχει καμιά σχέση μέ τὴν ἐγκυρότητα τῆς θεωρίας τοῦ Δαρβίνου, ἂν καὶ ἴσως σχετίζεται μέ τὴν παραγνώριση μερικῶν γεγονότων, ὅπως εἶναι ὁ ρόλος τῆς συνεργασίας, καὶ μέ τὴ δημοτικότητα τῆς θεωρίας.

πολύ εύπλαστο πού νά ἐπηρεάζεται εύκολα, κι ὄχι ἕναν ἄνθρωπο πού τά «ἐνστικτά» του ἐλέγχονται ἀπό τό φόβο τῆς ἀνώτατης ἐξουσίας. Τέλος ἡ σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία ἀντιλαμβάνεται διαφορετικά τό σκοπό τῆς ζωῆς σέ σχέση μέ τήν κοινωνία τοῦ προηγούμενου αἰώνα. Τότε τό ἰδανικό – τουλάχιστον τῶν μεσαίων τάξεων – ἦταν ἡ ἀνεξαρτησία, ἡ ἀτομική πρωτοβουλία, τό «νά 'σαι καπετάνιος στό καράβι σου». Τό σύγχρονο ὄραμα ὁμως εἶναι ἡ ἀπεριόριστη κατανάλωση καί ὁ ἀπεριόριστος ἔλεγχος πάνω στή φύση. Οἱ ἄνθρωποι φλέγονται ἀπό τό ὄνειρο ὅτι μιά μέρα θά ἐλέγχουν ἀπόλυτα τή φύση κι ἔτσι θά γίνουν θεοί· γιατί λοιπόν νά ὑπάρχει κάτι στήν ἀνθρώπινη φύση πού νά μή μπορεῖ νά ἐλεγχθεῖ;

Ἄν ὁμως ὁ μηχαναβιορισμός ἐκφράζει τό πνεῦμα τοῦ βιομηχανισμοῦ τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα, πῶς μπορούμε νά ἐξηγήσουμε τήν ἀναβίωση τοῦ ἐνστικτωδισμοῦ στά κείμενα τοῦ Lorenz καί τήν ἀπήχηση πού βρῆκε στό πλατύ κοινό; Ὅπως εἶπα ἤδη, ἕνας λόγος εἶναι ἡ αἴσθησις τοῦ φόβου καί τῆς ἀπελπισίας πού διαποτίζει πολλούς ἀνθρώπους ὅταν οἱ κίνδυνοι μεγαλώνουν ὀλοένα δίχως νά γίνεται τίποτα γιά νά τούς ἀποτρέψει. Πολλοί πού πίστεψαν στήν πρόοδο καί ἔλπισαν σέ βασικές ἀλλαγές στή μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου, ἀντί ν' ἀναλύσουν προσεχτικά τήν κοινωνική διαδικασία πού ὀδήγησε στήν ἀπογοήτευσή τους, καταφεύγουν στήν ἐξήγηση ὅτι ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νά εὐθύνεται γιά τήν ἀποτυχία του. Τέλος, ὑπάρχουν οἱ προσωπικές καί πολιτικές προκαταλήψεις τῶν συγγραφέων πού γίνονται ἐκπρόσωποι ἑνός νέου ἐνστικτωδισμοῦ.

Μερικοί συγγραφεῖς σ' αὐτό τό πεδίο συναισθάνονται ἐλάχιστα τά πολιτικά καί φιλοσοφικά συνεπακόλουθα τῶν θεωριῶν τους. Ἐπειτα καί οἱ συσχετισμοί δέν προσέχτηκαν ὅσο θά 'πρεπε ἀπό τούς σχολιαστές αὐτῶν τῶν θεωριῶν. Ὑπάρχουν ὁμως κι ἐξαιρέσεις. Ὁ Ν. Pastore (1949) συνέκρινε τίς κοινωνικοπολιτικές ἀπόψεις 24 ψυχολόγων, βιολόγων καί κοινωνιολόγων πού ἀφοροῦν τό πρόβλημα φύση-ἀνατροφή. Ἀπό τούς δώδεκα «φιλελεύθερους» ἡ ριζοσπάστες, οἱ ἑντεκα ἦταν ὀπαδοί τῆς θεωρίας τῆς κληρονομικότητας κι ὁ ἕνας τῆς θεωρίας τοῦ περιβάλλοντος. Ἀκόμα κι ἂν ὑπολογιστεῖ ὁ μικρός ἀριθμός τῶν προσώπων, τό ἀποτέλεσμα εἶναι πολύ εὐγλωττο.

Ἄλλοι συγγραφεῖς ξέρουν καλά τὰ συναισθηματικά παρεπόμενα, ἀλλὰ συνήθως μόνο αὐτὰ πού ἀναφέρονται σίς ὑποθέσεις τῶν ἀντιπάλων τους. Ἐνα καλό παράδειγμα γι' αὐτὴ τὴ μονόπλευρη ἐπίγνωση εἶναι ἡ δῆλωση ἐνός ἀπ' τοὺς πιό γνωστούς ἐκπρόσωπους τῆς ὀρθόδοξης ψυχανάλυσης, τοῦ R. Waelder.

Ἄναφέρομαι σέ μιά ομάδα κριτικῶν πού ἦταν ἀπροκάλυπτα μαρξιστές ἢ τουλάχιστον ἀνῆκαν στόν κλάδο τῆς δυτικῆς φιλελεύθερης παράδοσης, πού κι ὁ ἴδιος ὁ μαρξισμός ἦταν παραφυάδα τῆς, δηλαδή σέ κείνη τὴ σχολή πού πίστευε παθιασμένα ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι «καλός» ἀπ' τὴ φύση του καὶ πῶς ὄλα τὰ κακά πού ὑπάρχουν σίς ἀνθρώπινες σχέσεις ὀφείλονται στοὺς ἄθλιους θεσμούς – ἴσως στό θεσμό τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας ἢ, στήν πιό πρόσφατη καὶ τροποποιημένη παραλλαγή, στή λεγόμενη «νευρωτικὴ κουλτούρα»... Ὅμως εἴτε ὀπαδός τῆς ἐξελιξιαρχίας εἴτε ἐπαναστάτης, εἴτε μετριοπαθῆς εἴτε ριζοσπάστης, κανένας ἀπ' αὐτοὺς πού πιστεύουν στή θεμελιακὴ καλοσύνη τοῦ ἀνθρώπου καὶ στήν ἀποκλειστικὴ εὐθύνη τῶν ἐξωτερικῶν αἰτίων γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δάσανα δέ θά ἔμενε ἀτάραχος μπροστά σέ μιά θεωρία γιὰ τὸ ἔνστικτο τῆς καταστροφῆς ἢ τὸ ἔνστικτο τοῦ θανάτου. Γιατί ἂν αὐτὴ ἡ θεωρία ἀληθεύει, οἱ δυνατότητες τῆς σύγκρουσης καὶ τοῦ πόνου εἶναι ἔμφυτες σίς ἀνθρώπινες ὑποθέσεις, καὶ οἱ προσπάθειες νά τὰ ἀπαλείψουμε ἢ νά τὰ ἀμβλύνουμε φαίνονται ἂν ὄχι ἀνέλπιδες τουλάχιστον πολὺ πιό πολύπλοκες ἀπ' ὅ,τι τίς φαντάστηκαν οἱ κοινωνικοὶ ἐπαναστάτες (1956).

Μόλο πού οἱ παρατηρήσεις τοῦ Waelder εἶναι διεισδυτικές, ἀξίζει νά παρατηρήσουμε πῶς βλέπει μονάχα τίς προκαταλήψεις τῶν ἀντι-ἐνστικτωδιστῶν κι ὄχι ἐκείνων πού συμμερίζονται τὴ δικὴ του θέση.

Ἡ Ψυχαναλυτικὴ Προσέγγιση στὴν Κατανόηση τῆς Ἐπιθετικότητας

Ἄραγε ἡ ψυχαναλυτικὴ προσέγγιση προσφέρει μὰ μέθοδο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἐπιθετικότητας, μὰ μέθοδο χωρὶς τίς ἐλλείψεις τῆς μπηχαβιοριστικῆς καὶ τῆς ἐνστικτωδιστικῆς προσέγγισης; Μὲ τὴν πρώτη ματιὰ φαίνεται πὼς ἡ ψυχανάλυση ὄχι μόνον ἔχει ἀποφύγει τὰ ἐλαττώματα αὐτῶν τῶν δυό, ἀλλὰ καὶ ἔχει ἐπηρεαστεῖ οὐσιαστικά ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τους. Ἡ ψυχαναλυτικὴ θεωρία ἀκολουθεῖ καὶ τὸν ἐνστικτωδισμό¹ στὶς γενικὲς θεωρητικὲς τῆς ἔννοιες, καὶ τὴ θεωρία τοῦ περιβάλλοντος στό θεραπευτικὸ τῆς προσανατολισμό.

Τό ὅτι ἡ φροϋδική θεωρία² εἶναι ἐνστικτωδιστικὴ, ἐπειδὴ ἐξηγεῖ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ σάν ἀποτελεσμα τῆς πάλης ἀνάμεσα στό ἐνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης καὶ τό σεξουαλικό ἐνστικτο (καὶ ἀργότερα ἀνάμεσα στά ἐνστικτα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου) εἶναι πολὺ γνωστό γιὰ νὰ χρειάζεται τεκμηρίωση. Τό πλαίσιο τῆς θεωρίας τοῦ περιβάλλοντος μπορεῖ ἐπίσης ν' ἀναγνωριστεῖ εὐκόλα, ἂν ἀναλογιστοῦμε τίς ἀναλυτικὲς θεραπευτικὲς ἀπόπειρες νὰ

1. Ὁ ὅρος τοῦ Freud *Trieb*, πού συνήθως μεταφράζεται «ἐνστικτο», ἀναφέρεται στό ἐνστικτο μὲ τὴν πλατύτερη ἔννοια, ἐννοώντας μὰ σωματικὰ ριζωμένη ὁρμή, πού ἀναγκάζει ἀλλὰ δέν καθορίζει αὐστηρὰ τὴ συμπεριφορὰ.

2. Λεπτομερειακὴ ἀνάλυση τῆς ἐξέλιξης τῆς φροϋδικῆς θεωρίας τῆς ἐπιθετικότητας ὑπάρχει στό Παράρτημα.

εξηγηθεί ή εξέλιξη ενός ατόμου από τό ειδικό περιβάλλον τής βρεφικής του ήλικίας, δηλαδή από τήν επίδραση τής οίκογένειας. Αυτή ή άποψη συμβιδάζεται μέ τόν ένστικτωδισμό, έπειδή παραδέχεται ότι ή τροποποιητική επίδραση του περιβάλλοντος συντελείται μέ τήν επίδραση τής λιμπιντικής δομής.

Στήν πράξη ώστόσο οί άσθενείς, τό κοινό καί συχνά καί οί ίδιοι οί ψυχαναλυτές προσέχουν μονάχα μέ τά λόγια τίς ιδιομορφίες τών σεξουαλικών ένστικτων καί ύποστηρίζουν περισσότερο τό ρόλο του περιβάλλοντος. Άξιωμα τους είναι πώς κάθε άρνητικό στοιχείο στην εξέλιξη του άσθενούς πρέπει νά κατανοείται σαν άποτέλεσμα τραυματικών επιδράσεων από τά πρώτα παιδικά του χρόνια. Αυτό όδήγησε κάποιες φορές σέ παράλογες άυτοκατηγορίες από τήν πλευρά τών γονιών, πού νιώθουν ένοχοι για κάθε άνεπιθύμητο ή παθολογικό χαρακτηριστικό πού έμφανίζεται στό παιδί μετά τή γέννησή του, καί στην τάση τών ανθρώπων πού ψυχαναλύονται, νά ρίχνουν τό φταίξιμο για όλα τους τά προβλήματα στους γονείς τους καί ν' άποφεύγουν έτσι νά άντιμετωπίσουν τό πρόβλημα τής δικής τους ευθύνης.

Στό φώς όλων αυτών θά φαινόταν νόμιμο για τούς ψυχολόγους νά κατατάξουν τήν ψυχανάλυση σαν θεωρία στην κατηγορία τών ένστικτωδιστικών θεωριών, κι έτσι ή αντίρρηση τους για τόν Lorenz νά είναι *eo ipso* καί αντίρρηση για τήν ψυχανάλυση. Έδώ όμως χρειάζεται προσοχή: τό έρώτημα είναι: Πώς μπορεί νά όρίσει κανείς τήν ψυχανάλυση; Είναι τό σύνολο τών θεωριών του Freud ή μπορούμε νά κάνουμε τή διάκριση ανάμεσα στα άυθεντικά καί δημιουργικά καί στα τυχαία καί χρονικά έλεγχόμενα τμήματα αυτου του συστήματος, μιά διάκριση πού μπορεί νά γίνει στό έργο όλων τών μεγάλων πρωτοπόρων τής σκέψης; Άν μιά τέτοια διάκριση είναι νόμιμη, πρέπει νά ρωτήσουμε άν ή θεωρία τής λιμπιντο άνήκει στον πυρήνα του έργου του Freud ή είναι άπλά ή φόρμα στην όποία όργάνωσε τίς νέες του άντιλήψεις, έπειδή δέν είχε άλλο τρόπο για νά σκεφτεί καί νά έκφράσει τίς βασικές του άνακαλύψεις μέσα στό δοσμένο φιλοσοφικό καί επιστημονικό του περιβάλλον (E. Fromm, 1970α).

Ό ίδιος ό Freud δέν ίσχυρίστηκε ποτέ πώς ή θεωρία τής λιμπιντο ήταν μιά επιστημονική βεβαιότητα. Τήν όνόμαζε

«ή μυθολογία μας» και την αντικατέστησε από τη θεωρία για τὰ «ἐνστικτα» τοῦ Ἔρωτα καί τοῦ θανάτου. Εἶναι ὁμοια σημαντικό τό ὅτι ὄρισε τήν ψυχανάλυση σάν θεωρία βασισμένη στήν ἀντίσταση καί τή μετάθεση – κι ὄχι στή θεωρία τῆς λίμπιντο.

Ὅσοσο μεγαλύτερη σημασία ἀπό τίς δηλώσεις τοῦ Freud ἔχει νά θυμόμαστε πάντα τί εἶναι αὐτό πού ἔδωσε στίς ἀνακαλύψεις του τή μοναδική ιστορική σημασία τους. Κι αὐτό βέβαια δέ θά μπορούσε νά εἶναι ἡ ἐνστικτωδιστική θεωρία· οἱ θεωρίες γύρω ἀπό τὰ ἐνστικτα εἶχαν γνωρίσει μεγάλη δημοτικότητα ἀπό τό δέκατο ἔνατο αἰῶνα. Τό ὅτι αὐτός ξεχώρισε τό σεξουαλικό ἐνστικτο σάν πηγὴ ὄλων τῶν παθῶν (πέρα ἀπ' τό ἐνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης) ἦταν βέβαια κάτι νέο καί ἐπαναστατικό σέ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἀκόμα κυβερνοῦσε ἡ δικτωριανή ἠθική τῆς μεσαίας τάξης. Ὅμως ἀκόμα κι αὐτὴ ἡ εἰδικὴ παραλλαγή τῆς θεωρίας τῶν ἐνστικτων δέ θά μπορούσε νά προκαλέσει τόσο δυνατὴ καί διαρκὴ ἐπίδραση. Νομίζω πὼς αὐτό πού ἔδωσε στὸν Freud τήν ιστορική του σπουδαιότητα ἦταν ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἀσυνείδητων λειτουργιῶν, ὄχι ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἢ θεωρητικὴ ἀποψη ἀλλὰ ἀπὸ ἐμπειρικὴ, ὅπως ἔδειξε σέ μερικά ιστορικά περιπτώσεων καί στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ θεμελιακοῦ ἔργου του *Ἡ Ἑρμηνευτικὴ τῶν Ὀνειῶν* (1900). Ἄν μπορεῖ νά δειχτεῖ λ.χ. πὼς ἕνας συνειδητὰ εἰρηνικός καί κυριαρχημένος ἄνθρωπος νιώθει δυνατές παρορμήσεις νά σκοτώσει, εἶναι πιά δευτερευόν ζήτημα τό ἂν κανεῖς ἐξηγήσει αὐτὲς τίς παρορμήσεις σάν προϊόντα τοῦ «οἰδιπόδειου» μίσους γιὰ τὸν πατέρα του, σάν ἐκδήλωση τοῦ ἐνστικτου τοῦ θανάτου, ἢ σάν ἀποτέλεσμα τοῦ πληγωμένου ναρκισσιμοῦ του. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Freud ἦταν τό ὅτι μᾶς ἔκανε ν' ἀναγνωρίσουμε τήν ἀσυνείδητη πλευρὰ τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ καί τήν ἐνέργεια πού χρησιμοποιοεῖ ὁ ἄνθρωπος γιὰ νά ἀπωθήσει τήν ἐπίγνωση ἀνεπιθύμητων πόθων του. Ἐδειξε πὼς οἱ καλὲς προθέσεις δέ σημαίνουν τίποτα ἂν καλύπτουν ἄλλες ἀσυνείδητες· ξεμασκάρεψε τήν «ἐντιμὴ» ἀνεντιμότητα δειχνοντας πὼς δέ φτάνει νά ἔχουμε καλὴ «πρόθεση» συνειδητά. Ἦταν ὁ πρῶτος ἐπιστήμονας πού ἐρεύνησε τό βάθος, τὸν ὑπό-κοσμο τοῦ ἀνθρώπου, καί γι'αὐτό οἱ ἰδέες του εἶχαν τέτοια ἐπίδραση πάνω σέ καλλιτέχνες καί συγγρα-

φείς σέ μιά ἐποχή πού οί περισσότεροί ψυχίατροι ἀρνιόντουσαν ἀκόμα νά πάρουν στά σοβαρά τίς θεωρίες του.

Όμως ὁ Freud προχώρησε κι ἄλλο. Δέν ἔδειξε μόνο πώς μέσα στόν ἄνθρωπο λειτουργοῦν δυνάμεις πού ὁ ἴδιος δέν τίς ἀντιλαμβάνεται καί πώς ἡ λογική τόν προστατεύει ἀπό τήν ἐπίγνωση· ἐξήγησε ἀκόμα πώς αὐτές οί ἀσυνείδητες δυνάμεις εἶναι ἐνταγμένες σ' ἓνα σύστημα στό ὁποῖο ἔδωσε τό ὄνομα «χαρακτήρας» μέ μιά νέα, δυναμική ἔννοια.³

Ὁ Freud ἄρχισε νά ἀναπτύσσει αὐτή τήν ἔννοια στό πρῶτο του κείμενο σχετικά μέ τόν «προωκτοερωτικό χαρακτήρα» (1908). Μερικά χαρακτηριστικά τῆς συμπεριφορᾶς, ὅπως τό πείσμα, ἡ δουλικότητα καί ἡ φιλαργυρία, εἶπε, βρισκόνταν συχνά ὅλα μαζί, σάν ἓνα σύνδρομο χαρακτηριστικῶν. Ἐπιπλέον, ὅπου ὑπῆρχε αὐτό τό σύνδρομο, θά ἔβρισκε κανεῖς ἰδιομορφίες στό θέμα τῶν κενώσεων καί στόν ἔλεγχο τοῦ σφιγκτήρα, καθώς καί σέ μερικά γνωρίσματα τῆς συμπεριφορᾶς πού συνδέονται μέ τίς κινήσεις τῶν ἐντέρων καί τά περιττώματα. Ἔτσι τό πρῶτο δῆμα τοῦ Freud ἦταν ν' ἀνακαλύψει ἓνα σύνδρομο χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῆς συμπεριφορᾶς καί νά τά συνδέσει μέ τόν τρόπο πού ἐνεργοῦσε τό παιδί (ἐνμέρει σάν ἀντίδραση σέ ὀρισμένες ἀπαιτήσεις αὐτῶν πού τό ἐκπαίδευαν) στό θέμα τῶν κενώσεων. Τό λαμπρό καί δημιουργικό ἐπόμενο δῆμα του ἦταν νά συνδέσει αὐτά τά δύο σύνολα συμπεριφορικῶν τύπων μ' ἓνα θεωρητικό συλλογισμό πού βασιζόταν σέ μιά προηγούμενη ὑπόθεση σχετικά μέ τήν ἐξέλιξη τῆς λίμπιντο. Ἡ ὑπόθεση αὐτή ἦταν πώς στή διάρκεια μιᾶς πρῶ-

3. Ἡ θεωρία τοῦ Freud γιά τό χαρακτήρα μπορεῖ νά κατανοηθεῖ εὐκολότερα στή δόση τῆς «θεωρίας τῶν συστημάτων» πού ἄρχισε νά ἀναπτύσσεται στή δεκαετία τοῦ 1920 καί προώθησε πολύ τή σκέψη σέ ὀρισμένες φυσικές ἐπιστήμες ὅπως ἡ βιολογία καί ἡ νευροφυσιολογία – καί ἀπό μιά ἀποψη καί ἡ κοινωνιολογία. Ἴσως ἡ ἀποτυχία κατανόησης αὐτοῦ τοῦ συστήματος εὐθύνεται καί γιά τήν ἔλλειψη κατανόησης τῆς χαρακτηριστολογίας τοῦ Freud καθώς καί τῆς κοινωνιολογίας τοῦ Marx πού βλέπει τήν κοινωνία σάν ἓνα σύστημα. Ὁ P. Weiss παρουσίασε μιά γενική θεωρία γιά τή συμπεριφορά τῶν ζώων (1925). Σέ δύο πρόσφατα κείμενά του μάς δίνει μιά σύντομη καί ἀκριβή ἀποψη τῶν ἀντιλήψεων του γιά τή φύση τοῦ συστήματος, πού εἶναι ἡ καλύτερη εἰσαγωγή στό θέμα, ἀπ' ὅσο ξέρω (1967 καί 1970). Πρῶ. ἐπίσης τούς L. von Bertalanffy (1968) καί C. W. Churchman (1968).

μης φάσης στην παιδική ανάπτυξη, όταν πιά τό στόμα έχει πάψει ν' αποτελεί τό κύριο ὄργανο τῆς ἀπόλαυσης καί τῆς ἱκανοποίησης, ὁ πρωκτός γίνεται μιὰ σημαντική ἐρωτογενῆς ζώνη καί οἱ περισσότερες λιμπιντικές ἐπιθυμίες συγκεντρώνονται γύρω ἀπ' τή διαδικασία τῆς συσσώρευσης καί τῆς ἐκκένωσης τῶν περιττωμάτων. Τό συμπέρασμά του θά ἐξηγοῦσε τό σύνδρομο τῶν γνωρισμάτων τῆς συμπεριφορᾶς σάν ἐξιδανίκευση ἢ ἀντιδραστικό σχηματισμό ἀπέναντι στή λιμπιντική ἱκανοποίηση ἢ τήν ἀπογοήτευση τοῦ πρωκτοερωτισμοῦ. Τό πείσμα καί ἡ φιλαργυρία ὑποτέθηκαν πῶς ἀποτελοῦν ἐξιδανίκευση τῆς ἀρχικῆς ἀρνησης τοῦ βρέφους νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν εὐχαρίστηση νά κρατάει τά κόπρανά του· ἡ ταχικότητα θεωρήθηκε ἀντιδραστικός σχηματισμός ἀπέναντι στήν ἀρχική ἐπιθυμία τοῦ βρέφους νά ἀφοδεύει ὅποτε ἤθελε. Ὁ Freud ἔδειξε πῶς τά τρία ἀρχικά γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ συνδρόμου, πού μέχρι τότε φαίνονταν ὀλότελα ἄσχετα μεταξύ τους, ἀποτελοῦσαν μέρος μιᾶς δομῆς ἢ συστήματος γιατί ὅλα τους ἦταν ριζωμένα στήν ἴδια πηγή τῆς πρωκτικῆς λίμπιντο πού ἐμφανίζεται σ' αὐτά τά γνωρίσματα ἢ ἄμεσα ἢ μέ τόν ἀντιδραστικό σχηματισμό ἢ μέ τήν ἐξιδανίκευση. Μ' αὐτό τόν τρόπο ὁ Freud μπόρεσε νά ἐξηγήσει γιατί αὐτά τά γνωρίσματα εἶναι φορτισμένα μέ ἐνέργεια καί γιατί ἀντιστέκονται τόσο στήν ἀλλαγῆ.⁴

Μιά ἀπ' τίς σημαντικότερες προσθήκες ἦταν ἡ ἔννοια τοῦ «στοματοερωτικοῦ-σαδιστικοῦ» χαρακτήρα (τοῦ ἐκμεταλλευτικοῦ χαρακτήρα, σύμφωνα μέ τή δική μου ὀρολογία). Ὑπάρχουν κι ἄλλες ἔννοιες σχετικά μέ τό χαρακτήρα, ἀνάλογα μέ τό ποιές πλευρές θέλει νά τονίσει κανεῖς: εἶναι ὁ αὐταρχικός⁵ (σαδομαζοχιστικός) χαρακτήρας, ὁ ἀπεί-

4. Γνωρίσματα πού προστέθηκαν ἀργότερα στό ἀρχικό σύνδρομο εἶναι ἡ ὑπερβολική καθαριότητα καί ἡ ἀκρίβεια· αὐτά πρέπει νά νοηθοῦν σάν ἀντιδραστικοί σχηματισμοί στίς ἀρχικές πρωκτοερωτικές παρορμήσεις.

5. Ἀνέπτυξα αὐτή τήν ἔννοια σέ μιὰ μελέτη γερμανῶν ἐργατῶν καί ὑπαλλήλων (1936)· βλ. ἐπίσης E. Fromm, 1932, 1941, 1970. Ὁ T. W. Adorno (1950) ἀκολούθησε ἀπό μερικές ἀπόψεις τή μέθοδο τῆς προηγούμενης μελέτης τοῦ αὐταρχικοῦ χαρακτήρα ἐργατῶν καί ὑπαλλήλων, χωρίς ὅμως νά χρησιμοποιοῦν καί τήν ψυχαναλυτική τῆς προσέγγιση καί τή δυναμική ἔννοια τοῦ χαρακτήρα.

θαρχος και επαναστατικος χαρακτηρας, ο ναρκισσιστικος και αιμομικτικος χαρακτηρας. Αυτες οι τελευταιες εννοιες, που οι περισσοτερες δεν αποτελουν μέρος της κλασικης ψυχαναλυτικης σκεψης, σχετιζονται μεταξυ τους και αλληλοδιαπερνιουνται· συνδυαζοντας τις μπορει κανεις να πετυχει μια πληρεστερη περιγραφη ενός συγκεκριμενου χαρακτηρα.

Η θεωρητικη εξηγηση του Freud για τη δομη του χαρακτηρα ηταν η αντιληψη πως η λιμπιντο (στοματικη, πρωκτικη, γενετικη) ηταν η πηγη που εδινε ενεργεια στα διαφορα γνωρισματα του χαρακτηρα. Ομως κι αν ακομα δε λαβουμε υποψη τη λιμπιντο, η ανακαλυψη του δε χανει διολου τη σημασια της για την κλινικη παρατηρηση των συνδρομων, και το γεγονος οτι τα τρεφει μια κοινή πηγη ενεργειας παραμενει εξισου αληθινο. Προσπαθησα να καταδειξω πως τα συνδρομα του χαρακτηρα ειναι ριζωμενα και τρεφονται απο τις συγκεκριμενες μορφες των σχεσεων του ατομου με τον εξω κοσμο και με τον εαυτο του· επιπλεον, πως στο βαθμο που μια κοινωνικη ομαδα μοιραζεται μια κοινή δομη χαρακτηρα («κοινωνικος χαρακτηρας»), οι κοινωνικοοικονομικες συνθηκες που μοιραζονται ολα τα μελη της ομαδας διαμορφωνουν τον κοινωνικο χαρακτηρα. (E. Fromm, 1932, 1936, 1941, 1947, 1970· E. Fromm και M. Maccoby, 1970).⁶

Η εκπληκτικη σημασια της εννοιας του χαρακτηρα ειναι οτι ξεπερνάει την παλια διχοτομηση: ενστικτο-περιβαλλον. Το σεξουαλικο ενστικτο στο συστημα του Freud υποτιθεται σαν κατι πολυ ευπλαστο και σε μεγαλο βαθμο διαμορφωμενο απο τις επιδρασεις του περιβαλλοντος. Έτσι ο χαρακτηρας εννοουνταν σαν αποτελεσμα της αλληλεπιδρασης ενστικτου και περιβαλλοντος. Αυτη η νεα θεση ηταν δυνατη μονο επειδη ο Freud ειχε υπαγαγει ολα τα ενστικτα σε ενα, δηλαδη τη σεξουαλικότητα (εκτος απο το ενστικτο της αυτοσυντηρησης). Τα παμπολλα ενστικτα που βρισκουμε

6. Ο Erik H. Erikson (1964) διατύπωσε μια παρόμοια άποψη χωρίς να τονίσει καθαρά τη διαφορά από τον Freud. Κατάφερε να δείξει σε σχέση με τους Ίνδιανους Yurok πως ο χαρακτήρας δεν καθορίζεται από τη λιμπιντο, και απορρίπτει ένα ουσιαστικό μέρος της θεωρίας της λιμπιντο υπερτονίζοντας τους κοινωνικούς παράγοντες.

στους πίνακες των παλιότερων ένστικτωδιστών ήταν συσχετικά καθορισμένα, γιατί κάθε κίνητρο της συμπεριφοράς αποδιδόταν σ' ένα ειδικό είδος έμφυτης όρμης. Όμως στο σχήμα του Freud οί διάφορες κινήτριες δυνάμεις και οί διαφορές έρμηνεύτηκαν σαν αποτέλεσμα των επίδράσεων του περιβάλλοντος πάνω στή λίμπιντο. Παράδοξα λοιπόν, ή διεύρυνση της έννοιας της σεξουαλικότητας από τον Freud τον έκανε να μπορέσει ν' άνοιξει τό δρόμο για την παραδοχή των επίδράσεων του περιβάλλοντος πολύ πιό πέρα άπ' ό,τι ήταν δυνατό για την προφροϋδική ένστικτική θεωρία. Η άγάπη, ή στοργή, ό σαδισμός, ό μαζοχισμός, ή φιλοδοξία, ή περιέργεια, τό άγχος, ή έριστικότητα — όλες αυτές οί όρμές και πολλές άλλες άκόμα δέν αποδίδονταν καθεμιά σ' ένα ειδικό ένστικτο αλλά στήν επίδραση του περιβάλλοντος (ιδιαίτερα στα πρώτα παιδικά χρόνια) διαμέσου της λίμπιντο. Ο Freud έμεινε συνειδητά πιστός στή φιλοσοφία των δασκάλων του, αλλά μέ την παραδοχή ενός ύπερ-ένστίκτου ξεπέρασε και τή δική του ένστικτωδιστική άποψη. Είν' αλήθεια πώς άκόμα κυριαρχούσε στή σκέψη του ή θεωρία της λίμπιντο, αλλά είχε έρθει ό καιρός ν' αφήσει πίσω του όλο τό φορτίο του ένστικτωδισμού. Αυτό πού θέλω να τονίσω σέ τοϋτο τό σημείο είναι πώς ό «ένστικτωδισμός» του Freud ήταν πολύ διαφορετικός από τον παραδοσιακό ένστικτωδισμό.

Η περιγραφή πού δώσαμε ως έδω αφήνει να έννοηθεί πώς «ό χαρακτήρας καθορίζει τή συμπεριφορά», πώς τό κύριο γνώρισμα του χαρακτήρα, είτε είναι ή άγάπη είτε ή καταστροφή, κάνει τον άνθρωπο να φέρεται μ' έναν όρισμένο τρόπο και πώς ό άνθρωπος πού ενεργεί σύμφωνα μέ τό χαρακτήρα του νιώθει ίκανοποίηση. Πραγματικά, τό γνώρισμα του χαρακτήρα μάς λέει πώς θά 'θελε να φερθεί ένα άτομο. Πρέπει όμως να προσθέσουμε μιά σημαντική διευκρίνιση: *άν μπορούσε*.

Τί σημαίνει όμως αυτό τό «άν μπορούσε»;

Πρέπει έδω να έπιστρέψουμε σέ μιά άπ' τίς πιό θεμελιακές έννοιες του Freud, την έννοια της «άρχής της πραγματικότητας» πού είναι βασισμένη στο ένστικτο της αυτοσυντήρησης, αντίθετα από την «άρχή της εύχαρίστησης» πού βασίζεται στο σεξουαλικό ένστικτο. Είτε μάς καθοδηγεί τό σεξουαλικό ένστικτο είτε ένα μή σεξουαλικό πάθος

στό οποίο είναι ριζωμένο ένα γνώρισμα του χαρακτήρα μας, ή σύγκρουση ανάμεσα σ' αυτό που θά θέλαμε νά κάνουμε και τίς απαιτήσεις του ατομικού μας συμφέροντος παραμένει αποφασιστική. Δέ μπορούμε νά φερόμαστε πάντα όπως μᾶς σπρώχνουν τά πάθη μας, πρέπει νά τροποποιήσουμε τή συμπεριφορά μας σέ κάποιο βαθμό γιά νά διατηρηθοῦμε στή ζωή. Τό μέσο άτομο προσπαθεῖ νά βρεῖ μιά συμβιβαστική λύση ανάμεσα σ' αυτό που θέλει ἔξαιτίας του χαρακτήρα του και σ' αυτό που πρέπει νά κάνει γιά νά μήν ὑποστει τίς λιγότερο ἢ περισσότερο ὀδυνηρές συνέπειες. Ὁ βαθμός στόν ὁποῖο ένα ἄτομο ἀκολουθεῖ αὐτό που του ὑπαγορεύει ἡ αὐτοσυντήρηση (συμφέρον του ἑγώ) δέν εἶναι πάντα ἴδιος. Στό ένα ἄκρο τό βάρος τῶν συμφερόντων του ἑγώ εἶναι μηδέν· αὐτό ἰσχύει γιά τό μάρτυρα και γιά ένα συγκεκριμένο τύπο φανατικού δολοφόνου. Στό ἄλλο ἄκρο βρίσκεται ὁ καιροσκόπος, γιά τόν ὁποῖο τό ατομικό συμφέρον περιλαμβάνει ὅλα ὅσα θά του ἔδιναν περισσότερη ἐπιτυχία, δημοτικότητα και ἄνεση. Ἀνάμεσα στά δύο αὐτά ἄκρα μπορούμε νά κατατάξουμε ὅλους τούς ἀνθρώπους που χαρακτηρίζονται ἀπό ένα εἰδικό κρᾶμα ατομικού συμφέροντος και παθῶν ριζωμένων στό χαρακτήρα.

Τό πόσο πολύ καταπιέζει ένα ἄτομο τίς παθιασμένες του ἐπιθυμίες δέν ἐξαρτιέται μόνο ἀπό παράγοντες που βρῖσκονται μέσα του ἀλλά και ἀπό τήν κατάσταση· ἂν ἡ κατάσταση ἀλλάξει, οἱ καταπιεσμένες ἐπιθυμίες γίνονται συνειδητές και ἐκδηλώνονται πρὸς τά ἔξω. Αὐτό ἰσχύει λ.χ. γιά τά ἄτομα μέ σαδιστικό-μαζοχιστικό χαρακτήρα. Καθένας ξέρει τόν τύπο του ἀνθρώπου που εἶναι ὑποταγμένος στό ἀφεντικό του και σαδιστής τύραννος γιά τή γυναίκα και τά παιδιά του. Μιά ἄλλη σχετική περίπτωση εἶναι ἡ ἀλλαγή που συμβαίνει στό χαρακτήρα ὅταν ἀλλάζει ὀλόκληρη ἡ κοινωνική κατάσταση. Ὁ σαδιστικός χαρακτήρας που ὑποκρινόταν τόν ἥπιο ἢ φιλικό μπορεί νά γίνει τέρας μέσα σέ μιά τρομοκρατική κοινωνία ὅπου ὁ σαδισμός ἐκτιμᾶται και δέν ἀποδοκιμάζεται. Ἐνας ἄλλος μπορεί ν' ἀπωθεῖ τή σαδιστική συμπεριφορά σ' ὅλες τίς φανερές του πράξεις, και νά τή δείχνει μέ σχεδόν μιά ἀδιόρατη ἔκφραση στό πρόσωπό του ἢ σέ φαινομενικά ἀθῶες και περιθωριακές παρατηρήσεις.

Ἡ ἀπόθηση γνωρισμάτων τοῦ χαρακτήρα συμβαίνει ἐπίσης καί ὅσο ἀφορᾷ τίς πιά εὐγενικές παρορμήσεις. Παρά τό γεγονός ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ ἀποτελεῖ ἀκόμα μέρος τῆς ἠθικῆς μας ἰδεολογίας, ἕνας ἄνθρωπος πού ἐνεργεῖ σύμφωνα μ' αὐτήν θεωρεῖται γενικά ἠλίθιος ἢ «νευρωτικός». ἔτσι πολλοί ἄνθρωποι προσπαθοῦν νά δικαιολογήσουν τίς μεγαλόψυχες παρορμήσεις τους λέγοντας ὅτι κίνητρό τους εἶναι τό ἀτομικό συμφέρον.

Ἐὐλαίως αὐτές οἱ σκέψεις δείχνουν πῶς ἡ κινήτρια δύναμη τῶν γνωρισμάτων τοῦ χαρακτήρα ἐπηρεάζεται ἀπό τό ἀτομικό συμφέρον σέ διάφορους βαθμούς. Ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ πῶς ὁ χαρακτήρας ἀποτελεῖ τό βασικό κίνητρο τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, ἀλλά περιορίζεται καί τροποποιεῖται ἀπό τίς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος κάτω ἀπό διάφορες συνθήκες. Τό μεγάλο ἐπίτευγμα τοῦ Freud εἶναι πῶς ὄχι μόνο ἀνακάλυψε τά γνωρίσματα τοῦ χαρακτήρα πού βρῖσκονται πίσω ἀπό τή συμπεριφορά, ἀλλά καί ἐπινόησε τρόπους γιά τή μελέτη τους, ὅπως ἡ ἐρμηνευτική τῶν ὀνείρων, ὁ ἐλεύθερος συνειρμός καί τά σφάλματα τῆς γλώσσας.

Κι ἐδῶ βρῖσκεται ἡ θεμελιακή διαφορᾶ ἀνάμεσα στό μπηχαβιορισμό καί τήν ψυχαναλυτική χαρακτηρολογία. Ἡ ἐξάρτηση λειτουργεῖ ἐπικαλούμενη τό ἀτομικό συμφέρον, π.χ. τήν ἐπιθυμία γιά φαγητό, ἀσφάλεια, ἔπαινο, ἀποφυγή τοῦ πόνου. Στά ζῶα τό ἀτομικό συμφέρον ἀποδείχεται τόσο ἰσχυρό, ὥστε μέ ἀλλεπάλληλες καί κατά τό δυνατό καλύτερα διαταγμένες ἐνισχύσεις τό ἐνδιαφέρον τῆς αὐτοσυντήρησης ἀποδείχεται ἰσχυρότερο ἀπό ἄλλα ἐνστικτα ὅπως τό σέξ καί ἡ ἐπιθετικότητα. Φυσικά καί ὁ ἄνθρωπος συμπεριφέρεται ἀνάλογα μέ τό ἀτομικό του συμφέρον· ὄχι ὅμως πάντα οὔτε ἀναγκαῖα. Συχνά ἐνεργεῖ σύμφωνα μέ τά πάθη του, τά καλύτερα καί τά εὐγενέστερα, καί συχνά εἶναι πρόθυμος – καί ἱκανός – νά διακινδυνέψει τό ἀτομικό του συμφέρον, τήν περιουσία, τήν ἐλευθερία καί τή ζωή του ἀκόμα, ἀκολουθώντας τήν ἀγάπη, τήν ἀλήθεια καί τήν ἀκεραιότητα – ἢ τό μίσος, τήν ἀπληστία, τό σαδισμό καί τήν καταστροφικότητα. Σ' αὐτήν ἀκριβῶς τή διαφορᾶ βρῖσκεται κι ὁ λόγος πού ἡ ἐξάρτηση δέ μπορεῖ ν' ἀποτελέσει ἱκανοποιητική ἐξήγηση γιά τήν ἀνθρώπινη συμπεριφορά.

ΚΑΙ ΠΑ ΝΑ ΣΥΝΟΨΙΣΟΥΜΕ

Τό στοιχείο πού άφησε έποχή στις ανακαλύψεις του Freud ήταν τό ότι βρήκε τό κλειδί για τήν κατανόηση τών δυναμειών πού διαμορφώνουν τό σύστημα του χαρακτήρα του ανθρώπου, κι ακόμα τό κλειδί για τίς αντιφάσεις μέσα σ' αυτό τό σύστημα. Η ανακάλυψη τών άσυνείδητων λειτουργιών και της δυναμικής έννοιας του χαρακτήρα ήταν ριζική γιατί έφτασε ως τά βάθη της ανθρώπινης συμπεριφοράς· ήταν όμως και άνησυχητική γιατί κανείς δέ μπορούσε πιά νά κρύβεται πίσω άπ' τίς καλές προθέσεις του· ήταν επικίνδυνη, γιατί άν ό καθένας μπορούσε νά ξέρει τί θά ήταν ικανός νά κάνει στον έαυτό του και τούς άλλους, ή κοινωνία θά κλονιζόταν συθέμελα.

Όταν ή ψυχανάλυση έγινε πιά σεβαστή, συγκάλυψε τό κύριο θέμα της και τόνισε αυτό πού είναι γενικά παραδεκτό. Κράτησε εκείνο τό μέρος του άσυνείδητου πού είχε τονίσει ό Freud, τίς σεξουαλικές όρμές. Η καταναλωτική κοινωνία ξεπέρασε πολλά άπό τά δικτωριανά ταμπού (όχι έξαιτίας της επίδρασης της ψυχανάλυσης αλλά για κάμποσους λόγους έμφυτους στην ίδια τή δομή της). Τό ν' ανακαλύψει πιά κανείς τούς αιμομικτικούς πόθους του, «τό φόβο του ευνουχισμού» ή τό «φθόνο του πέους», δέν ήταν πιά τίποτα τό άνησυχητικό. Τό ν' ανακαλύψει όμως άπωθημένα γνωρίσματα του χαρακτήρα του όπως ό ναρκισσισμός, ό σαδισμός, ή παντοδυναμία, ή ύποταγή, ή άλλοτριωση, ή άδιαφορία, ή άσυνείδητη προδοσία της άκεραιότητάς του, ή φανταστική φύση της αντίληψής του για τήν πραγματικότητα, ν' ανακαλύψει όλα αυτά τά στοιχεία μέσα του, μέσα στό κοινωνικό ύλικό, στους ήγέτες πού άκολουθει - αυτό είναι σι' αλήθεια «κοινωνικός δυναμικής». Ό Freud άσχολήθηκε μόνο μέ τό ένστικτικό id· κι αυτό ήταν όλοτελα ικανοποιητικό σέ μία έποχή πού δέν έβλεπε άλλο τρόπο για νά εξηγήσει τό ανθρώπινο πάθος παρά μόνο μέ βάση τά ένστικτα. Αυτό όμως πού τότε ήταν επαναστατικό σήμερα είναι συμβατικό. Η θεωρία τών ένστικτων, αντί νά θεωρηθεί σαν ύπόθεση πού χρειάστηκε σέ μία συγκεκριμένη περίοδο, έγινε τό κέντρο και τά δεσμά της όρθόδοξης ψυχαναλυτικής θεωρίας κι επιβράδυνε τήν εξέλιξη της κατανόησης τών ανθρώπινων παθών, πού ήταν

καί τό κύριο ἐνδιαφέρον τοῦ Freud.

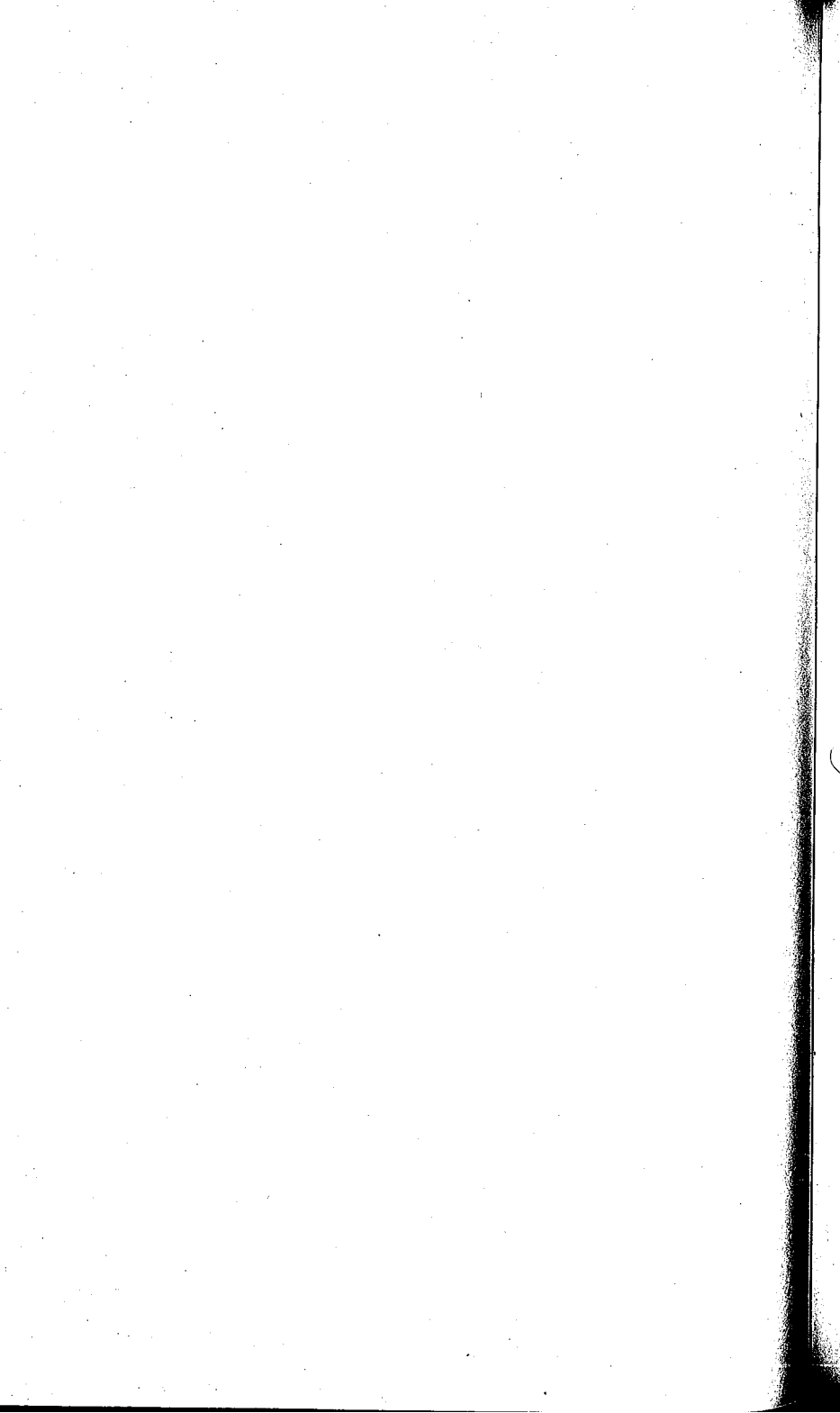
Γιά ὄλους αὐτούς τοὺς λόγους νομίζω πῶς ἡ κατάταξη τῆς ψυχανάλυσης στίς «ἐνστικτωδιστικές» θεωρίες – πού εἶναι σωστή μέ τήν τυπική ἔννοια – δέν πρέπει νά ἀναφέρεται πραγματικά στήν οὐσία τῆς ψυχανάλυσης. Ἡ ψυχανάλυση εἶναι βασικά μιά θεωρία γιά τίς ἀσυνείδητες ὁρμές, γιά τήν ἀντίσταση, γιά τήν παραποίηση τῆς πραγματικότητας ἀνάλογα μέ τίς ὑποκειμενικές ἀνάγκες καί προσδοκίες τοῦ ἀτόμου (μετάθεση), τό χαρακτήρα του καί τίς συγκρούσεις ἀνάμεσα στίς παθιασμένες παρορμήσεις, πού ἐνσαρκώνονται στά γνωρίσματα τοῦ χαρακτήρα του, καί στό αἷτημα τῆς αὐτοσυντήρησης. Μ' αὐτή τήν ἀναθεωρημένη ἔννοια (μόλο πού βασίζεται στόν πυρήνα τῶν ἀνακαλύψεων τοῦ Freud) ἡ προσέγγιση αὐτοῦ τοῦ διβλίου στό πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθετικότητας καί καταστροφικότητας εἶναι ψυχαναλυτική – ἄρα οὔτε ἐνστικτωδιστική οὔτε μπηχαδιοριστική.

Ὅλοένα καί περισσότεροι ψυχαναλυτές ἀφήνουν κατὰ μέρος τή φροϋδική θεωρία τῆς λίμπιντο· τίς περισσότερες φορές ὁμως δέν τήν ἀντικαθιστοῦν ἀπό ἕνα ἐξίσου ἀκριβές καί συστηματοποιημένο θεωρητικό σύστημα· οἱ «ὁρμές» πού χρησιμοποιοῦν δέν εἶναι ἀρκετά θεμελιωμένες οὔτε στή φυσιολογία οὔτε στίς συνθήκες τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης οὔτε σέ μιά κατάλληλη ἔννοια τῆς κοινωνίας. Συχνά χρησιμοποιοῦν κάπως ὑπερβολικές κατηγορίες – γιά παράδειγμα ὁ «ἀνταγωνισμός» τῆς Karen Horney – πού δέ διαφέρουν πολύ ἀπό τά «πολιτιστικά σχήματα» τῆς ἀμερικάνικης ἀνθρωπολογίας. Ἀντίθετα, μερικοί ψυχαναλυτές – οἱ περισσότεροί τους ἐπηρεασμένοι ἀπό τόν Adolf Meyer – ἄφησαν τή φροϋδική θεωρία τῆς λίμπιντο καί ἔφτιαξαν κάτι πού μοῦ φαίνεται σάν μιά ἀπ' τίς περισσότερα ὑποσχόμενες καί δημιουργικές ἀναπτύξεις τῆς ψυχαναλυτικῆς θεωρίας. Κυρίως στή βάση τῆς μελέτης τους πάνω σέ σχιζοφρενεῖς ἀσθενεῖς, ἔφτασαν σέ μιά ὄλοένα βαθύτερη κατανόηση τῶν ἀσυνείδητων λειτουργιῶν πού ὑπάρχουν στίς διαπροσωπικές σχέσεις. Ἀπελευθερωμένοι ἀπό τήν περιοριστική ἐπίδραση τῆς λιμπιντικῆς θεωρίας, καί εἰδικά ἀπό τίς ἔννοιες τοῦ *id*, τοῦ *ἐγώ* καί τοῦ *ὑπερεγώ*, μποροῦν νά περιγράψουν πληρέστερα τί συμβαίνει στή σχέση ἀνάμεσα σέ δύο ἀνθρώπους καί μέσα στόν κα-

θένα τους, στό ρόλο του σάν συμμετέχοντος. Ἀπό τούς πιά ἔξοχους ἀντιπρόσωπους αὐτῆς τῆς σχολῆς – ἐκτός ἀπ' τόν Adolf Meyer – εἶναι ὁ Harry Stack Sullivan, ἡ Frieda Fromm-Reichmann καί ὁ Theodore Lidz. Κατά τή γνώμη μου ὁ R. D. Laing πέτυχε νά δώσει τίς πιά διεισδυτικές ἀναλύσεις, ὄχι μόνο ἐπειδή εἰσχώρησε ριζοσπαστικά μέσα στούς προσωπικούς καί ὑποκειμενικούς παράγοντες, ἀλλά ἐπειδή ἡ ἀνάλυσή του πάνω στήν κοινωνική κατάσταση εἶναι ὁμοια ριζοσπαστική καί ἀπαλλαγμένη ἀπό τήν ἀκριτή ἀποδοχή τῆς σημερινῆς κοινωνίας σάν ὑγιούς. Πέρα ἀπ' αὐτούς πού ἀναφέραμε, τά ὀνόματα τῶν Winnicot, Fairbairn, Balint καί Guntrip καί ἄλλων ἀκόμα, ἀντιπροσωπεύουν τήν ἐξέλιξη τῆς ψυχανάλυσης ἀπό μιά θεωρία καί θεραπεία τῆς ἀπογοήτευσης καί τοῦ ἐλέγχου τῶν ἐνστίκτων, σέ μιά «θεωρία καί θεραπεία πού ἐνθαρρύνει τήν ἀναγέννηση καί τήν ἀνάπτυξη ἑνός αὐθεντικοῦ ἑαυτοῦ μέσα σέ μιά αὐθεντική σχέση» (H. Guntrip, 1971). Τό ἔργο μερικῶν «ὑπαρξιστῶν» ὅπως ὁ L. Binswanger ὑπολείπεται συγκριτικά γιατί δέ διαθέτει τίς ἀκριβεῖς περιγραφές τῶν διαπροσωπικῶν λειτουργιῶν, καί βάζει κάπως ἀφηρημένες φιλοσοφικές ἔννοιες στή θέση τῶν ἀκριβῶν κλινικῶν δεδομένων.

Μέρος Δεύτερο

Οἱ Ἀποδείξεις πού Ἀναιροῦν
τήν Ἐνστικτωδιστική Θέση

Νευροφυσιολογία

Σκοπός τῶν κεφαλαίων αὐτοῦ τοῦ μέρους εἶναι νά δείξουν πῶς τά δεδομένα στά πεδία τῆς νευροφυσιολογίας, τῆς ψυχολογίας τῶν ζῶων, τῆς παλαιοντολογίας καί τῆς ἀνθρωπολογίας δέ στηρίζουν τήν ὑπόθεση ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἔμφυτα προικισμένος μέ μιά αὐθόρμητη καί αὐτοῦθούμενη ἐπιθετική ὁρμή.

Ἡ Σχέση τῆς Ψυχολογίας μέ τή Νευροφυσιολογία

Πρῖν ἀρχίσουμε τήν ἐξέταση τῶν νευροφυσιολογικῶν δεδομένων, χρειάζεται νά ποῦμε λίγα λόγια γιά τή σχέση τῆς ψυχολογίας, τῆς ἐπιστήμης τοῦ πνεύματος, μέ τίς νευρολογικές ἐπιστήμες, τίς ἐπιστήμες τοῦ ἐγκεφάλου.

Κάθε ἐπιστήμη ἔχει τό δικό της ἀντικείμενο καί τίς δικές της μεθόδους, καί ἡ κατεύθυνση πού ἀκολουθεῖ καθορίζεται ἀπό τό ἄν οἱ μέθοδοί της μποροῦν νά ἐφαρμοστοῦν στά δεδομένα της. Δέ μποροῦμε νά περιμένουμε πῶς ὁ νευροφυσιολόγος θά ἐργαστεῖ μέ τρόπο πού θά φαινόταν ὁ περισσότερο ἐπιθυμητός ἀπό τή σκοπιά τοῦ ψυχολόγου, ἢ τό ἀντίστροφο. Μποροῦμε ὅμως νά περιμένουμε πῶς καί οἱ δύο ἐπιστήμες θά διατηρήσουν στενή ἐπαφή καί πῶς ἡ μιά θά βοηθήσει τήν ἄλλη· κι αὐτό εἶναι δυνατό μόνο ἂν καί οἱ δύο πλευρές ἔχουν κάποια στοιχειώδη γνώση πού τουλάχιστον ἐπιτρέπει στήν καθεμιά νά καταλάβει τή γλώσσα τῆς ἄλλης καί νά ἐκτιμήσει τίς βασικές της ἀνακαλύψεις. Ἄν οἱ σπουδαστές καί τῶν δύο ἐπιστημῶν βρίσκονταν σέ τόσο στενή ἐπαφή, θ' ἀνακάλυπταν πῶς ὑπάρχουν κάποιες περιοχές ὅπου οἱ ἀνακαλύψεις τῆς μιάς μποροῦν νά συσχετιστοῦν μέ τίς ἀνακαλύψεις τῆς ἄλλης· αὐτό

συμβαίνει λ.χ. όσο αφορά τό πρόβλημα τής άμυντικής επιθετικότητας.

Όστόσο στις περισσότερες περιπτώσεις οι ψυχολογικές και νευροφυσιολογικές ξρευνες και τά αντίστοιχα πλαίσια άναφοράς τους εΐναι πολύ άπομακρυσμένες, κι ό νευροφυσιολόγος δέ μπορεί νά ικανοποιήσει τήν επιθυμία του ψυχολόγου γιά πληροφορίες σχετικά μέ προβλήματα όπως τό νευροφυσιολογικό ισοδύναμο των παθών τής καταστροφικότητας, του σαδισμού, του μαζοχισμού ή του ναρκισσισμού,¹ ούτε ό ψυχολόγος μπορεί νά βοηθήσει πολύ τό νευροφυσιολόγο. Φαίνεται πως κάθε επιστήμη θά πρέπει νά τραδηξει τό δρόμο της και νά λύσει τά δικά της προβλήματα, ώπου μιά μέρα θά έχουν κι οι δύο ξελιχτεί τόσο, ώστε νά μπορούν νά πλησιάζουν τά ίδια προβλήματα μέ τις διαφορετικές μεθόδους τους και νά συσχετίζουν τις άνακαλύψεις τους. Θά ΄ταν σίγουρα παράλογο γιά τήν κάθε επιστήμη νά περιμένει τήν άλλη νά παρουσιάσει θετικά ή άρνητικά στοιχεία γιά τις ύποθέσεις της. Όσο μιά ψυχολογική θεωρία δέν άναιρείται άπό σαφή νευροφυσιολογικά στοιχεία, ό ψυχολόγος πρέπει νά άντιμετωπίζει τά εύρήματά του μόνο μέ τή φυσιολογική επιστημονική δυσπιστία, μέ τήν προϋπόθεση βέβαια πως αυτά βασίζονται στην κατάλληλη παρατήρηση και έρμηνεία των δεδομένων.

Ό R. B. Livingston παρατηρεί τά ακόλουθα πάνω στη σχέση των δύο επιστημών:

Μιά πραγματική ένότητα θ' άποκατασταθεί άνάμεσα στην ψυχολογία και τή νευροφυσιολογία, όταν ένας μεγάλος αριθμός επιστημόνων θά κατέχει καλά και τις δύο επιστήμες. Μένει νά δοϋμε πόσο χρήσιμη θά εΐναι ή σύζευξη που θά επιτευχθεί· ώστόσο νέες περιοχές

1. Αυτή ή γενική διαπίστωση χρειάζεται ποιοτικό προσδιορισμό μέ τήν άναφορά των προσπαθειών του Raul Hernández Peón ν' άνακαλύψει τό νευροφυσιολογικό ισοδύναμο τής όνειρικής δραστηριότητας· επίσης μέ τις νευροφυσιολογικές μελέτες του R. G. Heath γιά τή σχιζοφρενία και τήν άνία, και τις προσπάθειες του P. D. Maclean νά βρει τή νευροφυσιολογική εξήγηση τής παράνοιας. Ή συμβολή του Freud στη νευροφυσιολογία εξετάστηκε άπό τον K. Pribram (1962). Πρω. P. Ammacher (1962) γιά τή σημασία του νευροφυσιολογικού υπόδαθρου του Freud, και R. R. Holt (1965).

έρευνας έχουν εμφανιστεί, όπου οι μελετητές της συμπεριφοράς μπορούν να χειραγωγήσουν τόν έγκέφαλο μαζί με τό περιβάλλον και όπου οι μελετητές του έγκεφάλου μπορούν να χρησιμοποιήσουν έννοιες και τεχνικές της συμπεριφοράς. Πολλές από τίς παραδοσιακές ταυτίσεις αυτών τών δύο πεδίων χάνονται. Θά πρέπει ν' απορρίψουμε δυναμικά κάθε τοπικιστικό πνεύμα και κάθε αίσθηση δικαιοδοσίας και αντίζηλιας ανάμεσα σ' αυτές τίς επιστήμες. Έναντίον τίνος είμαστε; Μονάχα έναντίον της άγνοιάς μας.

Παρόλη τήν πρόσφατη πρόοδο, υπάρχουν ακόμα λίγες δυνατότητες στόν κόσμο για βασική έρευνα στήν ψυχολογία και τή νευροφυσιολογία. Τά προβλήματα πού χρειάζονται λύση συσσωρεύονται. Η κατανόηση μπορεί νά προωθηθεί μόνο άν τροποποιήσουμε τίς σημερινές έννοιές μας. Κι αυτές πάλι θ' αλλάξουν μόνο άν καταβάλουμε συστηματικές πειραματικές και θεωρητικές προσπάθειες. (R. B. Livingston, 1962).

Πολλοί πιστεύουν λαθεμένα, όπως φαίνεται κάποιες φορές από τίς εκθέσεις τους, πώς οι νευροφυσιολόγοι έχουν βρει πολλές άπαντήσεις στό πρόβλημα της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Αντίθετα, οι περισσότεροι μελετητές στό πεδίο τών νευρολογικών επιστημών κρατούν μιά έντελώς διαφορετική στάση. Ο T. H. Bullock, πού είναι ειδικός στά νευρικά συστήματα τών ασπόνδυλων, τών ήλεκτρικών ψαριών και τών θαλάσσιων θηλαστικών, αρχίζει τό έργο του «Έξέλιξη του Νευροφυσιολογικού Μηχανισμού» «μέ τή δήλωση πώς δέν είναι δυνατό νά δώσουμε θεμελιακή άπάντηση στό πραγματικό πρόβλημα τουλάχιστον για τήν ώρα», και συνεχίζει λέγοντας πώς «στό βάθος δέν έχουμε ικανοποιητική ιδέα για τό νευρικό μηχανισμό της μάθησης, για τό φυσιολογικό υπόστρωμα τών ένστικτικών τύπων ή για οποιαδήποτε πολύπλοκη συμπεριφορική έκδήλωση» (1961).² Όμοια κι ο Birger Kaada δηλώνει:

2. Τά τελευταία χρόνια όμως, ο Bullock, άν κι εξακολουθεί νά επιμένει στην άποψη του, τήν προσδιόρισε κάπως πιό αισιόδοξα: «Από τό 1958 ή νευροφυσιολογία έχει κάνει μεγάλη πρόοδο πλησιάζοντας τήν κατανόηση άνώτερων λειτουργιών όπως ή επίγνωση και ο έλεγχος τών συγκινήσεων, κι έχει ακόμα προχωρήσει σημαντικά στην κατανόηση του μηχανισμού

Ἡ γνώση μας καί οἱ ἔννοιές μας γιά τήν κεντρική νευρική ὀργάνωση τῆς ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς περιορίζεται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ περισσότερες πληροφορίες ἔχουν προκύψει ἀπό πειράματα μέ ζῶα, καί γι'αυτό σχεδόν τίποτα δέν εἶναι γνωστό γιά τή σχέση τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος μέ τό «αἰσθημα» ἢ τίς «συγκινησιακές» πλευρές τῶν συναισθημάτων. Περιορίζομαστε ἀποκλειστικά στήν παρατήρηση καί τήν πειραματική ἀνάλυση τῶν ἐκφραστικῶν ἢ συμπεριφορικῶν φαινομένων καί τῶν ἀντικειμενικά διαπιστωμένων περιφερειακῶν σωματικῶν μεταβολῶν. Φαίνεται ὅμως πῶς ἀκόμα κι αὐτές οἱ τεχνικές δέν εἶναι ὀλίγον ἀξιόπιστες, καί παρ' ὅτι ἐκτεταμένες ἐρευνητικές προσπάθειες εἶναι δύσκολο νά ἐξημερώσουμε τή συμπεριφορά στή βάση μόνο αὐτῶν τῶν στοιχείων (1967).

Ἐνας ἀπό τούς πιά διαπρεπεῖς νευροφυσιολόγους, ὁ W. Penfield, καταλήγει στό ἴδιο συμπέρασμα:

Ἄσσοι ἐλπίζουν νά λύσουν τό πρόβλημα τῆς νευροφυσιολογίας τοῦ νοῦ, μοιάζουν μέ τούς ἀνθρώπους πού θρῖσκονται στούς πρόποδες τοῦ βουνοῦ. Στέκονται στά ξέφωτα πού ἔχουν ἀνοίξει στούς πρόποδες, κοιτάζουν ψηλά τό βουνό πού ἐλπίζουν ν' ἀνέβουν. Ὅμως ἡ κορφή εἶναι κρυμμένη σέ αἰῶνια σύννεφα καί πολλοί πιστεύουν πῶς δέ θά μπορέσουν νά τήν κατακτήσουν ποτέ. Σίγουρα ἂν χαράξει ἡ μέρα πού ὁ ἄνθρωπος θά φτάσει στήν πλήρη κατανόηση τοῦ ἐγκεφάλου καί τοῦ νοῦ του, αὐτό θά εἶναι ἡ μεγαλύτερη κατάκτησή του, τό τελικό του ἐπίτευγμα.

Ἐπάρχει μόνο μιά μέθοδος πού μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει ἕνας ἐπιστήμονας στό ἐπιστημονικό του ἔργο. Εἶναι μιά μέθοδος παρατήρησης τῶν φαινομένων τῆς φύσης, πού ἀκολουθεῖται ἀπό συγκριτική ἀνάλυση καί συμπληρώνεται μέ πειράματα στή βάση μᾶς λογικῆς ὑπόθεσης. Οἱ νευροφυσιολόγοι πού ἀκολουθοῦν τούς κανόνες τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου μέ ἐντιμότητα, δύ-

τῶν συνειρμῶν, ἂν ὄχι καί τῆς μάθησης. Κοντεύουμε ἴσως νά ἀνακαλύψουμε σημαντικά στοιχεία, ὅπως π.χ. νά ποῦμε ποιά εἶναι ἡ βιολογική βάση τῆς ἐπιθετικότητας, ἂν πρόκειται γιά ὑδραυλικό μηχανισμό ἢ ἂν εἶναι κάτι ἕμφυτο» (ἀπό προσωπική του ἐπικοινωνία μέ τό δόκτορα T. Melnechuk πού μοῦ ἔγραψε σχετικά).

σκολα θά υποκριθούν πώς τό επιστημονικό τους ἔργο τούς δίνει τό δικαίωμα νά ἀπαντήσουν σ' αὐτά τά ἔρωτήματα (1960).³

Λιγότερο ἢ περισσότερο πεσιμισμό ἔχουν ἐκφράσει μερικοί νευροφυσιολόγοι ὅσο ἀφορᾷ τήν προσέγγιση νευρολογίας καί ψυχολογίας γενικά, καί εἰδικά ὅσο ἀφορᾷ τήν ἀξία τῆς σημερινῆς νευροφυσιολογίας καί τῆ συμβολή τῆς στήν ἐρμηνεία τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Ἀνάμεσα στούς ἀπαισιόδοξους εἶναι οἱ H. von Foerster καί T. Melnechuk⁴ κι ἀκόμα οἱ H. R. Maturana καί F. C. Varela.⁵ Μέ ἀνάλογη κριτική διάθεση ὁ F. G. Worden γράφει: «Παρουσιάζουμε παραδείγματα ἀπό νευρολογικές ἔρευνες γιά νά δείξουμε ὅτι, ὅσο οἱ ἐρευνητές ἀρχίζουν νά ἐνδιαφέρονται πιά ἄμεσα γιά τά ἐνσυνείδητα φαινόμενα, οἱ ἐλλείψεις τοῦ ὑλιστικοῦ δόγματος δημιουργοῦν ὀλοένα καί περισσότερα προβλήματα, γεννώντας ἔτσι τήν ἀνάγκη ν' ἀναζητηθοῦν καλύτερα ἐννοιολογικά συστήματα».⁶

Ἄρκετές προφορικές καί γραπτές ἐπικοινωνίες μου μέ νευροφυσιολόγους μοῦ ἄφησαν τήν ἐντύπωση πώς τήν ἀποψη αὐτή συμμαρίζονται ἕνας ὅλο καί μεγαλύτερος ἀριθμός ἐρευνητῶν. Ὁ ἐγκέφαλος ἀντιμετωπίζεται πιά πολύ σάν *σύνολο*, σάν ἕνα σύστημα, γι'αυτό καί ἡ συμπεριφορᾶ

3. Γιά τή δημιουργία μᾶς *ἐπιστήμης τοῦ ἀνθρώπου* δέν πρέπει νά ἐνοποιηθοῦν μόνο οἱ νευρολογικές ἐπιστήμες καί ἡ ψυχολογία, ἀλλά καί πεδία ὅπως ἡ παλαιοντολογία, ἡ ἀνθρωπολογία, ἡ ἱστορία, ἡ ἱστορία τῶν θρησκείων (μύθων καί λατρειῶν), ἡ βιολογία, ἡ φυσιολογία, ἡ γενετική. Κύριο ἀντικείμενο τῆς «ἐπιστήμης τοῦ ἀνθρώπου» εἶναι ὁ *ἄνθρωπος*: ὁ ἄνθρωπος σάν ἕνα καθολικά ἐξελισσόμενο πλάσμα, τόσο βιολογικά ὅσο καί ἱστορικά, πού μπορεῖ νά κατανοηθεῖ μόνο ἂν δοῦμε τούς ἀμοιβαίους συνδέσμους ὅλων τῶν πλευρῶν του, ἂν τόν δοῦμε σάν διαδικασία πού συντελεῖται μέσα σ' ἕνα πολύπλοκο σύστημα μέ πολλά ὑποσυστήματα. Οἱ «ἐπιστήμες τῆς συμπεριφορᾶς» (ψυχολογία καί κοινωνιολογία) ἐνδιαφέρονται κυρίως γιά τό *τί κάνει* ὁ ἄνθρωπος καί *πώς ν' ἀναγκαστεῖ νά τό κάνει* κι ὄχι *γιατί* κάνει, ὅ,τι κάνει καί *ποιός εἶναι*. Σέ μεγάλο βαθμό καί οἱ δυό τους ἀποδείχτηκαν ἐμπόδιο ἀλλά καί ὑποκατάστατο γιά μιά ἐνιαία ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου.

4. Ἀπό προσωπικές ἐπικοινωνίες μέ τούς H. von Foerster καί T. Melnechuk.

5-6. Εὐχαριστῶ τούς συγγραφεῖς πού μοῦ ἐπέτρεψαν νά διαβάσω τό κείμενό τους πρὶν ἐκδοθεῖ.

δέ μπορεί νά ἐρμηνευτεῖ μόνο ὅσο ἀφορᾷ μερικά τμήματά του. Ἐντυπωσιακά στοιχεῖα πού ὑποστηρίζουν αὐτή τήν ἀποψη παρουσίασε ὁ E. Valenstein (1968), πού ἔδειξε ὅτι τά ὑποτιθέμενα ὑποθαλαμικά «κέντρα» τῆς πείνας, τῆς δίψας, τοῦ σέξ κλπ., ἂν ὑπάρχουν πραγματικά, δέν εἶναι ὅπως νόμιζαν προηγούμενα – πῶς δηλαδή ὁ ἐρεθισμός ἑνός «κέντρου» γιά μιᾶ συμπεριφορά μπορεί νά προκαλέσει συμπεριφορά πού ν' ἀντιστοιχεῖ σ' ἕνα ἄλλο, ἂν τό περιβάλλον δημιουργεῖ ἐρεθίσματα πού συμφωνοῦν μέ τό δεύτερο. Ὁ D. Ploog (1970) ἔδειξε πῶς ἡ «ἐπιθετικότητα» (καί οὐσιαστικά ἢ μή λεκτικά διατυπωμένη ἀπειλή) πού προκαλεῖται σ' ἕνα πίθηκο δέν ἰσχύει γιά ἕναν ἄλλο, ἀνώτερο πίθηκο, ἂν ἡ ἀπειλή προέρχεται ἀπό κάποιον κοινωνικά κατώτερό του. Αὐτά τά στοιχεῖα ὑποστηρίζουν τήν ὀλιστική ἀποψη πῶς ὁ ἐγκέφαλος, ἀποφασίζοντας ποιά συμπεριφορά θά διατάξει, δέν ὑπολογίζει μόνο ἕνα ἐρεθίσμα – πῶς ἡ ὅλη κατάσταση τοῦ φυσικοῦ καί κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ἐκείνης τῆς στιγμῆς τροποποιεῖ τή σημασία ἑνός συγκεκριμένου ἐρεθίσματος.

Ὡστόσο ὁ σκεπτικισμός ὅσο ἀφορᾷ τήν ἱκανότητα τῆς νευροφυσιολογίας νά ἐρμηνεύσει κατάλληλα τήν ἀνθρώπινη συμπεριφορά δέ σημαίνει καί ἄρνηση τῆς σχετικῆς ἐγκυρότητας πολλῶν πειραματικῶν ἀνακαλύψεων, ἰδιαίτερα στίς τελευταῖες δεκαετίες. Αὐτές οἱ ἀνακαλύψεις, μόλο πού θά μπορούσαν νά ἔχουν ξαναδιατυπωθεῖ καί νά ἔχουν ἐνσωματωθεῖ πιό σφαιρικά, εἶναι ἀρκετά ἐγκυρες γιά νά μᾶς δώσουν σημαντικά στοιχεῖα γιά τήν κατανόηση ἑνός εἴδους ἐπιθετικότητας, τῆς ἀμυντικῆς ἐπιθετικότητας.

Ὁ Ἐγκέφαλος σάν Βάση τῆς Ἐπιθετικῆς Συμπεριφορᾶς⁷

Ἡ μελέτη τῆς σχέσης ἀνάμεσα στή λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου καί τῆ συμπεριφορά ἐπηρεάστηκε σέ μεγάλο βαθμό

7. Θά παρουσιάσω ἐδῶ μόνο τά σπουδαιότερα καί γενικά παραδεκτά στοιχεῖα. Τό ἔργο πού ἔχει γίνει σ' αὐτή τή σφαῖρα τά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια εἶναι τόσο τεράστιο, πού δέ θά μπορούσα ν' ἀσχοληθῶ μέ τά

από την πρόταση του Δαρβίνου, ότι ή δομή και ή λειτουργία του έγκεφάλου ρυθμίζονται από την άρχή της επιβίωσης του ατόμου και του είδους.

Από τότε οί νευροφυσιολόγοι έχουν συγκεντρώσει τίς προσπάθειές τους στην ανακάλυψη τών περιοχών του έγκεφάλου πού αποτελούν υπόβαθρο τών στοιχειωδέστερων παρορμήσεων και συμπεριφορών πού χρειάζονται για την επιβίωση. Γενικά συμφωνούν μέ τό συμπέρασμα του MacLean, πού όνόμασε αυτούς τούς βασικούς μηχανισμούς του έγκεφάλου τά 4 F: «Feeding, Fighting, Fleeing, F...» (τροφή, πάλη, φυγή και συνουσία) (1958). Όπως φαίνεται εύκολα, αυτές οί δραστηριότητες είναι ζωτικά αναγκαίες για τή φυσική επιβίωση του ατόμου και του είδους. (Θά δούμε παρακάτω πώς ό άνθρωπος έχει βασικές ανάγκες πού ξεπερνούν τή βασική επιβίωση πού και ή ίκανοποίησή τους είναι αναγκαία για τή λειτουργία του).

Όσο άφορᾷ τήν επιθετικότητα και τή φυγή, τό έργο άρκετῶν έρευνητῶν - W. R. Hess, J. Olds, R. G. Heath, J. M. R. Delgado και άλλων - υποστηρίζει πώς αυτές «έλέγχονται»⁸ από διαφορετικές νευρικές περιοχές μέσα στον έγκέφαλο. Για παράδειγμα, απέδειξαν πώς ή συναισθηματική αντίδραση τής όργης και ή αντίστοιχή της επιθετική συμπεριφορά μπορούν νά ενεργοποιηθοῦν από τόν άμεσο ήλεκτρικό έρεθισμό διάφορων περιοχών, όπως ή άμυγδαλή, ό πλευρικός υποθάλαμος και μερικά μέρη του μεσεγκέφαλου και τής κεντρικής φαιᾶς ούσίας, ενώ μπορούν νά περιοριστοῦν από τό έρέθισμα άλλων δομῶν, όπως τό διάφραγμα και ό ούραϊος πυρήνας.⁹ Μέ μεγάλη χειρουργική δεξιότητα μερικοί έρευνητές¹⁰ κατάφεραν νά

έκατοντάδες προβλήματα πού γεννιοῦνται, οὔτε και θά ήταν χρήσιμο νά παραθέσω άποσπάσματα από ένα μεγάλο όγκο βιβλιογραφίας, τή στιγμή πού μέσα στό κείμενο αναφέρω τά διάφορα βιβλία.

8. Σύμφωνα μέ μερικούς συγγραφείς πού άνέφερα πιό πριν, ή λέξη «έλέγχονται» είναι έντελῶς άκατάλληλη. Γι' αυτούς ή αντίδραση άφορᾷ διαδικασίες πού λειτουργοῦν σέ άλλα τμήματα του έγκεφάλου, πού άλληλεπιδροῦν μέ τήν ειδική περιοχή πού έρεθίζεται.

9. Πρῶ. τά πειράματα του K. Ackert (1967).

10. Πρῶ. W. R. Hess (1954), J. Olds και P. Milner (1954), R. G. Heath, έκδ. (1962), J. M. R. Delgado (1967 και 1969 μέ έκτεταμένη βιβλιογρα-

φυτέψουν ηλεκτρόδια σέ ειδικές περιοχές του ἔγκεφάλου. Γιά τήν παρατήρησή τους χρησιμοποίησαν μιὰ ἀμφίδρομη σύνδεση. Μέ ηλεκτρικό ἐρεθισμό χαμηλῆς τάσεως σέ μιὰ περιοχή μπόρεσαν νά μελετήσουν τίς ἀλλαγές τῆς συμπεριφορᾶς στά ζῶα κι ἀργότερα στόν ἄνθρωπο. Μπόρεσαν νά καταδείξουν λ.χ. τήν πρόκληση ἔντονα ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς ἀπό ἄμεσο ηλεκτρικό ἐρεθίσμα κάποιων περιοχῶν, καί τήν παρεμπόδιση τῆς ἐπιθετικότητας ἀπό τό ἐρεθίσμα κάποιων ἄλλων. Ἐπ' τήν ἄλλη μεριά μπόρεσαν νά μετρήσουν τήν ηλεκτρική ἐνέργεια αὐτῶν τῶν περιοχῶν τοῦ ἔγκεφάλου ὅταν αἰσθήματα ὅπως ἡ ὄργη, ὁ φόβος, ἡ ἡδονή κλπ. προκαλοῦνταν ἀπό ἐρεθίσματα τοῦ περιβάλλοντος. Μπόρεσαν ἀκόμα νά παρατηρήσουν τίς μόνιμες συνέπειες πού προέκυπταν ἀπό τήν καταστροφή ὀρισμένων περιοχῶν τοῦ ἔγκεφάλου.

Εἶναι πραγματικά πολύ ἐντυπωσιακό νά δοῦμε πῶς μιὰ σχετικά μικρή αὔξηση στό ηλεκτρικό φορτίο ἑνός ηλεκτροδίου πού ἔχει ἐμφυτευτεῖ σ' ἕνα ἀπό τά νευρικά ὑποστρώματα τῆς ἐπιθετικότητας, μπορεῖ νά προκαλέσει ἕνα ξαφνικό ξέσπασμα ἀνεξέλεγκτης, δολοφονικῆς ὄργης, καί πῶς ἡ μείωση τοῦ ηλεκτρικοῦ ἐρεθίσματος ἢ ὁ ἐρεθισμός ἑνός κέντρου πού παρεμποδίζει τήν ἐπιθετικότητα μπορεῖ μ' ὅμοιο τρόπο νά τή σταματήσει. Τό θεαματικό πείραμα τοῦ Delgado, πού σταμάτησε ἕνα μανιασμένο ταῦρο ἐρεθίζοντας (μέ Remote Control) μιὰ ἀπ' τίς παρεμποδιστικές περιοχές του, δημιούργησε μεγάλο ἐνδιαφέρον γι' αὐτά τά πειράματα (1969).

Τό ὅτι μιὰ ἀντίδραση ἐνεργοποιεῖται σέ κάποιες περιοχές τοῦ ἔγκεφάλου καί ἐμποδίζεται σέ ἄλλες, δέν εἶναι ἀποκλειστικό χαρακτηριστικό τῆς ἐπιθετικότητας· ὁ ἴδιος δυνατισμός ἰσχύει καί γιά ἄλλες παρορμήσεις. Στήν πραγματικότητα ὁ ἔγκεφαλος εἶναι ὀργανωμένος σάν *δυναδικό σύστημα*. Ὅταν δέν ὑπάρχουν συγκεκριμένα ἐρεθίσματα (ἐξωτερικά ἢ ἐσωτερικά) ἡ ἐπιθετικότητα βρίσκεται σέ μιὰ κατάσταση ρευστῆς ἰσορροπίας, γιατί οἱ ἐνεργοποιητικές καί οἱ παρεμποδιστικές περιοχές ἐξισορροποῦνται μεταξύ

φία). Πρβ. ἐπίσης τόν πρόσφατο τόμο τῶν V. H. Mark καί F. R. Ervin (1970) πού περιέχει μιὰ σαφέστατη καί ἀκριβή παρουσίαση τῶν βασικῶν στοιχείων σχετικά μέ τή νευροφυσιολογία τῆς βίαιης συμπεριφορᾶς.

τους μέ σχετική σταθερότητα. Αυτό μπορεί νά φανεί ιδιαίτερα όταν καταστραφεί μιά ενεργοποιητική ή μιά παρεμποδιστική περιοχή. Ξεκινώντας από τό κλασικό πείραμα τών Heinrich Klüver καί P. C. Bucy (1934) δείχτηκε λ.χ. πώς ή καταστροφή τής αμυγδαλής μεταμόρφωνε τά ζώα (ρησοπίθηκους, λύκαινες, αγριόγατες, άρουραίους κλπ.) μέ τέτοιο τρόπο, πού έχαναν — τουλάχιστον προσωρινά — τήν ικανότητα ν' αντιδρούν επιθετικά καί βίαια άκόμα καί κάτω άπ' τήν ισχυρότερη πρόκληση.¹¹ Άπ' τήν άλλη μεριά ή καταστροφή τών περιοχών πού έμποδίζουν τήν επιθετικότητα, όπως είναι μερικές περιοχές του μεσοκοιλιακού πυρήνα του ύποθαλάμου, δημιουργεί μόνιμη επιθετικότητα σέ γάτες καί ποντικούς.

Ξεκινώντας από τή δυαδική όργάνωση του έγκεφάλου, γεννιέται τό βασικό έρώτημα: Ποιοί είναι οί παράγοντες πού διαταράσσουν τήν ισορροπία καί κάνουν νά εκδηλώνεται όργή καί αντίστοιχη βίαιη συμπεριφορά;

Είδαμε κίόλας πώς ένας τρόπος μέ τόν όποίο μπορεί νά προκληθεί μιά τέτοια άναταραχή τής ισορροπίας είναι ό ήλεκτρικός έρεθισμός ή ή καταστροφή κάποιας άπ' αυτές τίς περιοχές (έκτός άπ' τίς όρμονικές αλλαγές καί τίς διαταραχές του μεταβολισμού). Ο Mark καί ό Ervin τονίζουν πώς μιά τέτοια διαταραχή τής ισορροπίας μπορεί νά συμβεί καί έξαιτίας διάφορων άσθενειών του έγκεφάλου πού αλλοιώνουν τή φυσιολογική δομή του.

Ποιές είναι όμως οί συνθήκες πού αλλάζουν τήν ισορροπία καί κινητοποιούν τήν επιθετικότητα, πέρα άπ' τίς δύο περιπτώσεις, πού ή μιά παράγεται πειραματικά καί ή άλλη είναι παθολογική; Ποιές είναι οί αίτίες τής «έμφυτης» επιθετικότητας στα ζώα καί τούς ανθρώπους;

‘Η’ Αμυντική Λειτουργία τής ‘Επιθετικότητας

Κάνοντας μιά άνασκόπηση στή νευρολογική καί τήν ψυχολογική φιλολογία πάνω στήν επιθετική συμπεριφορά του ανθρώπου καί του ζώου, τό συμπέρασμα φαίνεται άναπό-

11. Πεφ. V. H. Mark καί F. R. Ervin (1970).

φευκτο: ή επιθετική συμπεριφορά είναι αντίδραση σέ κάθε είδους άπειλή για τήν επιβίωσή του ή, γενικά, σέ κάθε είδους άπειλή στά ζωτικά του συμφέροντα — είτε σάν άτομου είτε σάν μέλους του είδους του. Αύτός ό γενικός όρισμός συνδυάζει πολλές διαφορετικές καταστάσεις. Ή πιο φανερή είναι ή άμεση άπειλή στή ζωή του ατόμου ή ή άπειλή στήν άπαίτησή του για σέξ και τροφή· μιά περισσότερο πολύπλοκη μορφή είναι ό «συνωστισμός» πού είναι άπειλή στήν ανάγκη για φυσικό χώρο και/ή στήν κοινωνική δομή τής ομάδας. Κοινό όμως σέ όλες τίς συνθήκες πού προκαλούν επιθετική συμπεριφορά είναι τό ότι αποτελούν άπειλή σέ ζωτικά συμφέροντα. Ή κινητοποίηση τής επιθετικότητας στίς αντίστοιχες περιοχές του έγκεφάλου έξυπηρετεί τή ζωή, σάν αντίδραση σέ άπειλές για τήν επιβίωση του ατόμου ή του είδους· δηλαδή ή φυλογενετικά προγραμματισμένη επιθετικότητα, όπως ύπάρχει στά ζώα και στόν άνθρωπο, είναι μιά βιολογικά προσαρμοσμένη άμυντική αντίδραση. Κι αυτό δέν είναι έκπληκτικό άν θυμηθοΰμε τή δαρβινική άρχή σχετικά μέ τήν εξέλιξη του έγκεφάλου. Άφου λειτουργία του έγκεφάλου είναι νά φροντίζει για τήν επιβίωση, επόμενο είναι νά δημιουργεί και τίς άμεσες αντιδράσεις σέ κάθε άπειλή τής επιβίωσης.

Ή επιθετικότητα όμως δέν είναι ή μόνη μορφή αντίδρασης σέ άπειλές. Τό ζώο αντιδρά σέ άπειλές για τήν ύπαρξή του είτε μέ όργή και επίθεση είτε μέ φόβο και φυγή. Ουσιαστικά ή φυγή φαίνεται ή πιο συνηθισμένη μορφή αντίδρασης, έκτός άπ' όταν τό ζώο δέν έχει δυνατότητα νά ξεφύγει κι έτσι αναγκαστικά μένει και πολεμάει.

Ό Hess ήταν ό πρώτος πού ανακάλυψε πώς μέ τόν ήλεκτρικό έρεθισμό μερικων περιοχων του υποθαλάμου τής γάτας, τό ζώο αντιδρά είτε μέ επίθεση είτε μέ φυγή. Έτσι κατέταξε αυτά τά δύο είδη συμπεριφοράς στήν κατηγορία τής «άμυντικής αντίδρασης», δηλώνοντας μ' αυτό ότι και οί δύο αντιδράσεις χρησιμεύουν για τήν προστασία τής ζωής του ζώου.

Οί νευρικές περιοχές πού αποτελούν υπόβαθρο για τήν επίθεση και τή φυγή βρίσκονται πολύ κοντά ή μιά στήν άλλη, αλλά είναι ξεχωρισμένες. Άρκετά έργα πάνω σ' αυτό τό θέμα άκολούθησαν τίς μελέτες των πρωτοπόρων W. R. Hess, H. W. Magoun και άλλων, ιδιαίτερα του

Hunsperger και της ομάδας του στο εργαστήριο του Hess, κι ακόμα των Romaniuk, Levinson και Flynn.¹² Παρά τις κάποιες διαφορές στα επιμέρους συμπεράσματα των διαφορών έρευνητών, όλοι τους επιβεβαίωσαν τις βασικές ανακαλύψεις του Hess.

Οί Mark και Ervin συνοψίζουν τό σημερινό επίπεδο της γνώσης μας στην επόμενη παράγραφο:

Κάθε ζώο, ανεξάρτητα από τό είδος που άνήκει, αντιδρά σέ μία επίθεση που απειλεί τή ζωή του μ' έναν απ' τούς δύο τύπους συμπεριφοράς: είτε μέ τή φυγή είτε μέ τήν επίθεση και τή βία — δηλαδή μέ τήν πάλη. 'Ο έγκεφαλος λειτουργεί πάντα σάν μονάδα κατευθύνοντας τήν οποιαδήποτε συμπεριφορά· κατά συνέπεια οί μηχανισμοί του έγκεφάλου που ενεργοποιούν ή περιορίζουν αυτούς τούς δύο άνόμοιους τύπους αυτόσυντήρησης συνδέονται στενά μεταξύ τους, καθώς και μ' όλα τ' άλλα τμήματα του έγκεφάλου, και ή καλή λειτουργία τους έξαρτιέται από τό συγχρονισμό των πάμπολλων πολύπλοκων και λεπτά ισορροπημένων υποσυστημάτων (1970).

Τό "Ένστικτο της «Φυγής»

Τά στοιχεία που διαθέτουμε σχετικά μέ τή φυγή και τήν πάλη σάν άμυντικές αντιδράσεις, δίνουν στην ένστικτωδική θεωρία της επιθετικότητας μία άλλη διάσταση. Η παρόρμηση της φυγής παίζει — νευροφυσιολογικά και συμπεριφορικά — τόν ίδιο άν όχι μεγαλύτερο ρόλο στή συμπεριφορά του ζώου, απ' ό,τι ή παρόρμηση της πάλης. Νευροφυσιολογικά και οί δύο παρορμήσεις είναι ένσωματωμένες μέ τόν ίδιο τρόπο· δέν ύπάρχει βάση για νά ποϋμε πώς ή επιθετικότητα είναι περισσότερο «φυσική» από τή φυγή. Γιατί λοιπόν οί ένστικτωδιστές μιλάνε για τήν ένταση των έμφυτων παρορμήσεων της επιθετικότητας κι όχι για τήν έμφυτη παρόρμηση της φυγής;

"Αν θέλαμε νά μεταφράσουμε τή λογική των ένστικτωδι-

12. Πρβ. λεπτομερειακή εξέταση αυτών των μελετών από τόν Β. Kaada (1967).

στῶν ὅσο ἀφορᾶ τὴν παρόρμηση τῆς πάλης σέ σχέση μ' αὐτὴν τῆς φυγῆς, θὰ καταλήγαμε σ' αὐτὸ τὸν ὄρισμό: «Ὁ ἄνθρωπος ἔχει μιά ἐμφυτη παρόρμηση γιὰ φυγή· μπορεῖ νὰ προσπαθῆσει νὰ ἐλέγξει αὐτὴ τὴν παρόρμηση μὲ τὴ λογικὴ του, ὥστόσο ὁ ἐλεγχος θ' ἀποδειχτεῖ σχετικὰ ἀνεπαρκῆς, ἀκόμα κι ἂν βρεθοῦν κάποια μέσα πού μπορεῖ νὰ χρησιμέψουν στὴν περιστολὴ τῆς δύναμης τοῦ «ἐνστικτοῦ τῆς φυγῆς».

Ἄν ἀναλογιστοῦμε τὴν ἐμφαση πού δόθηκε στὴν ἐμφυτη ἀνθρώπινη ἐπιθετικότητα σάν ἓνα ἀπὸ τὰ σοβαρότερα προβλήματα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ κριτικὴ ὡς τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Lorenz, μιά θεωρία γιὰ τὸν ἄνθρωπο πού θὰ εἶχε ἐπίκεντρο τὸ «ἀνεξέλεγκτο ἐνστικτο τῆς φυγῆς» ἴσως φαινόταν ἀστεία ἀπὸ νευροφυσιολογικὴ ἄποψη εἶναι ὅμως τόσο στέρη ὅσο καὶ ἡ θεωρία τῆς «ἀνεξέλεγκτης ἐπιθετικότητας». Στὴν πραγματικότητα, ἀπὸ μιά βιολογικὴ σκοπιὰ θὰ μπορούσε ν' ἀποδειχτεῖ ὅτι ἡ φυγὴ ἐξυπηρετεῖ τὴν αὐτοσυντήρηση καλύτερα ἀπὸ τὴν πάλη. Ἴσως μάλιστα μερικοὶ πολιτικοὶ ἢ στρατιωτικοὶ ἡγέτες νὰ μὴν ἔδρισκαν τὴ θεωρία αὐτὴ ἀστεία ἀλλὰ μᾶλλον λογικὴ: κι αὐτὸ γιατί ξέρουν ἀπὸ τὴ δική τους πείρα πὼς ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου δὲν τείνει πρὸς τὸν ἥρωισμό, καὶ πὼς πρέπει νὰ παρθοῦν πολλὰ μέτρα γιὰ νὰ παρακινήσουν τὸν ἄνθρωπο νὰ πολεμήσει καὶ γιὰ νὰ τὸν ἐμποδίσουν νὰ τὸ βάλει στὰ πόδια γιὰ νὰ σώσει τὴ ζωὴ του.

Ὁ μελετητὴς τῆς ἱστορίας μπορεῖ νὰ ρωτήσῃ ἂν τὸ ἐνστικτο τῆς φυγῆς δὲν ἔχει ἀποδειχτεῖ τουλάχιστον τόσο ἰσχυρὸς παράγοντας ὅσο καὶ τὸ ἐνστικτο τῆς πάλης. Μπορεῖ νὰ φτάσῃ στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ ἱστορία ἔχει καθοριστεῖ ὄχι τόσο ἀπὸ τὴν ἐνστικτώδη ἐπιθετικότητα ὅσο ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα καταστολῆς τοῦ ἐνστικτοῦ «φυγῆς» τοῦ ἀνθρώπου. Μπορεῖ νὰ ὑποθέσῃ πὼς ἓνα μεγάλο μέρος τῶν κοινωνικῶν διατάξεων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἰδεολογικῶν προσπαθειῶν του ἔχει ἀφιερωθεῖ σ' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Ὁ ἄνθρωπος ἀπειλήθηκε μὲ θάνατο γιὰ νὰ νιώσει μέσα του τὸ δέος γιὰ τὴν ἀνώτερη σοφία τῶν ἡγετῶν του, γιὰ νὰ τὸν κάνουν νὰ πιστέψῃ στὴν ἀξία τῆς «τιμῆς». Προσπάθησαν νὰ τὸν τρομοκρατήσουν, ἀπειλώντας νὰ τὸν ποῦν δειλὸ ἢ προδότῃ, ἢ τὸν μέθυσαν ἀπλά μὲ τὸ ποτό ἢ μὲ τὴν ἐλπίδα

για λάφυρα και γυναίκες. Ίσως ή ιστορική ανάλυση δείξει πώς ή κατάπνιξη της παρόρμησης για φυγή και ή φαινομενική κυριαρχηση της παρόρμησης για πάλη όφείλονται σε μεγάλο βαθμό σε πολιτιστικούς κι όχι σε βιολογικούς παράγοντες.

Όλες αυτές οι ύποθέσεις έχουν σκοπό νά δείξουν τίς ήθολογικές προκαταλήψεις πού εύνοούν τήν έννοια του *Homo Aggressivus*· βασικό γεγονός παραμένει ότι τό μυαλό τών ζώων και τών ανθρώπων έχει ένσωματωμένους νευρικούς μηχανισμούς πού κινητοποιούν τήν επιθετική συμπεριφορά (ή τή φυγή) αντιδρώντας σε άπειλές στην επιδίωση του άτόμου ή του είδους, και πώς αυτός ό τύπος επιθετικότητας είναι βιολογικά προσαρμόσιμος και έξυπηρετεί τή ζωή.

Ή Αναζήτηση Λείας και ή Επιθετικότητα

Ύπάρχει ακόμα ένα είδος επιθετικότητας πού προκάλεσε μεγάλη σύγχυση: ή επιθετικότητα τών άρπακτικών ζώων. Από τή σκοπιά της ζωολογίας τά άρπακτικά ζώα είναι σαφέστατα καθορισμένα· περιλαμβάνουν τίς οίκογένειες της γάτας, της ύαινας, του λύκου και της άρκούδας.¹³

Τά πειραματικά στοιχεία συσσωρεύονται ραγδαία για νά δείξουν πώς ή νευρολογική βάση της άρπακτικής επιθετικότητας είναι διαχωρισμένη από τή βάση της άμυντικής επιθετικότητας.¹⁴ Ο Lorenz τόνισε τό ίδιο σημείο από ήθολογική σκοπιά:

13. Άπ' αυτή τήν άποψη είναι δύσκολο νά ταξινομήσουμε τίς άρκούδες. Μερικές είναι παμφάγα, σκοτώνουν και τρώνε μικρότερα ζώα, άλλα δέν τά κυνηγούν, όπως π.χ. τά λιοντάρια. Από τήν άλλη μεριά ή πολική άρκούδα, πού ζει σε άκραίες κλιματολογικές συνθήκες, κυνηγάει τίς φώκιες για νά τίς σκοτώσει και νά τίς φάει, και άπ' αυτή τήν άποψη μπορεί νά θεωρηθεί πραγματικό άρπακτικό.

14. Τό σημείο αυτό τονίστηκε ιδιαίτερα από τόν Mark και τόν Ervin (1970) και καταδείχτηκε στίς μελέτες τών Egger και Flynn, πού έρέθισαν μιá όρισμένη περιοχή του πλευρικού τμήματος του ύποθαλάμιου και προκάλεσαν συμπεριφορά πού θύμιζε στους παρατηρητές ζώο πού παραμουέει ή καταδιώκει τή λεία του (1963).

Τό έλατήριο τοῦ κυνηγοῦ εἶναι βασικά διάφορο ἀπ' αὐτό τοῦ πολεμιστή. Τό βόδι στό ὁποῖο ἐπιτίθεται τό λιοντάρι προκαλεῖ τήν ἐπιθετικότητά του τόσο λίγο, ὅσο καί ἡ ὀρεχτική γαλοπούλα (πού τώρα δά εἶδα νά κρέμεται στό χασάπη) προκαλεῖ τή δικιά μου. Οἱ διαφορές σ' αὐτές τίς ἐσωτερικές ὁρμές μποροῦν νά φανοῦν καθαρά στίς ἐκφραστικές κινήσεις τοῦ ζώου: ἕνας σκύλος πού τρέχει νά πιάσει τό λαγό στό κυνήγι ἔχει τήν ἴδια ἔξαψη καί τήν εὐτυχισμένη ἐκφραση ὅπως ὅταν χαιρετάει τόν ἀφέντη του ἢ περιμένει κάποια ποθητή ἀνταμοιβή. Ἀπό πολλές θαυμάσιες φωτογραφίες μποροῦμε νά δοῦμε πώς τό λιοντάρι, στή δραματική του κίνηση λίγο πρῖν πηδήξει, δέν εἶναι διόλου θυμωμένο. Τό μούγκρισμα ἢ τό ρίξιμο τῶν ἀφτιῶν, μαζί μέ ἄλλες γνωστές ἐκφραστικές κινήσεις τῆς πολεμικῆς συμπεριφορᾶς, παρατηροῦνται στά ἀρπακτικά ζῶα μόνο ὅταν εἶναι πολύ φοβισμένα μπροστά σέ μιά λεία πού ἀντιστέκεται ἄγρια· ἀκόμα καί τότε ὅμως, μόνο ὑποθετικά μποροῦμε νά κατατάξουμε τήν ἐκφρασή τους (1966).

Ἄ Κ. Ε. Μογερ στή βάση τῶν στοιχείων πού ἀφοροῦν τίς νευροφυσιολογικές βάσεις τῶν διάφορων εἰδῶν ἐπιθετικότητας, ξεχώρισε τούς ἀρπακτικούς ἀπό τούς ἄλλους τύπους τῆς ἐπιθετικότητας γιά νά φτάσει στό συμπέρασμα πώς «τά πειραματικά στοιχεία συσσωρεύονται ραγδαῖα γιά νά δείξουν πώς ἡ νευρολογική βάση γι' αὐτή τήν (ἀρπακτική) ἐπιθετικότητα εἶναι διαχωρισμένη ἀπό τήν ἐπιθετικότητα ἄλλων εἰδῶν» (1968).

Ἡ ἀρπακτική συμπεριφορά ὄχι μόνο ἔχει τό δικό της νευροφυσιολογικό ὑπόβαθρο, ξεχωριστό ἀπ' τό ὑπόβαθρο τῆς ἀμυντικῆς ἐπιθετικότητας, ἀλλά καί σάν συμπεριφορά εἶναι διαφορετική. Δέν ἐμπεριέχει ὀργή καί δέν ἀντικαθίσταται ἀπό μαχητική συμπεριφορά, ἀλλά εἶναι σκόπιμη, προσεχτική, καί ἡ ἔνταση τελειώνει μέ τήν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ – τήν ἀπόκτηση τροφῆς. Τό ἀρπακτικό ἔνστικτο δέν εἶναι ἀμυντικό, κοινό σέ ὅλα τά ζῶα, ἀλλά ἔνστικτο γιά τήν ἀνεύρεση τροφῆς, κοινό σέ μερικά εἶδη ζῶων πού ἔχουν μορφολογικά ἐξοπλιστεῖ γι' αὐτό τό σκοπό. Φυσικά ἡ ἀρπακτική συμπεριφορά εἶναι ἐπιθετική,¹⁵ ἀλλά πρέπει

15. Μεγάλη σημασία ἔχει τό γεγονός ὅτι πολλά ἀρπακτικά ζῶα – π.χ. οἱ

νά προσθέσουμε πώς αυτή ή επιθετικότητα είναι διαφορετική από τή συνδεμένη μέ όργή επιθετικότητα πού προκαλείται από τήν άπειλή. Πλησιάζει μάλλον αυτή πού ονομάζουμε «όργανική» επιθετικότητα, δηλαδή τήν επιθετικότητα πού έξυπηρετεί τήν επίτευξη ενός επιθυμητού σκοπού. Τά μή άρπακτικά ζώα δέν έχουν αυτή τήν επιθετικότητα.

Ή διαφορά ανάμεσα στην άμυντική και τήν άρπακτική επιθετικότητα έχει μεγάλη σημασία για τό πρόβλημα τής ανθρώπινης επιθετικότητας, έπειδή ό άνθρωπος είναι φυλογενετικά μή άρπακτικό ζώο, για τούτο και ή επιθετικότητά του, όσο άφορα τίς νευροφυσιολογικές ρίζες τής, δέν είναι άρπακτικού τύπου. Θά πρέπει νά θυμηθούμε πώς ή ανθρώπινη όδοντοφυΐα είναι «πολύ λίγο προσαρμοσμένη στις κρεατοφαγικές συνήθειες του ανθρώπου, γιατί αυτός διατηρεί άκόμα τή φόρμα των δοντιών των προγόνων του, πού έτρωγαν μόνο φρούτα και λαχανικά. Έχει ένδιαφέρον νά παρατηρήσουμε άκόμα πώς τό πεπτικό σύστημα του ανθρώπου έχει όλα τά φυσιολογικά χαρακτηριστικά του χορτοφάγου κι όχι του κρεατοφάγου (J. Napier, 1970). Ή διατροφή άκόμα και των πρωτόγονων κυνηγών και τροφοσυλλεκτών ήταν 75% χορτοφαγική και μόνο 25% ή και λιγότερο κρεατοφαγική.¹⁶ Σύμφωνα μέ τόν I. Devore: «Όλα τά άνώτερα θηλαστικά του Παλιού Κόσμου είναι βασικά φυτοφάγα. Τό ίδιο κι όλοι οί άνθρωποι μέ τήν πιό πρωτόγονη ανθρώπινη οικονομική όργάνωση, οί κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες πού άπομένουν στον κόσμο, έκτός από τούς Έσκιμώους... Ίσως οί άρχαιολόγοι του μέλλοντος, μελετώντας τούς σύγχρονους κατοίκους των δασών συμπεράνουν πώς οί λείες πέτρες πού χρησιμοποιούν για νά θρυμματίζουν ήταν προορισμένες για νά σπάνε κόκαλα, στην πραγματικότητα όμως τίς χρησιμοποιούν οί γυναΐκες

λύκοι - δέν είναι επιθετικά στό είδος τους. Όχι μόνο δέν άλληλοσκοτώνονται - πράγμα πού μπορεί νά έξηγηθεί ίκανοποιητικά, όπως λ.χ. από τόν Lorenz, σαν κάτι πού άποβλέπει στον περιορισμό των όπλων για χάρη τής επιβίωσης του είδους - αλλά άπεναντίας είναι πολύ φιλικόι και καλοί στις κοινωνικές τους επαφές.

16. Τό όλο θέμα των ύποτιθέμενων άρπακτικών χαρακτηριστικών του ανθρώπου θά έξετασθεί στο κεφάλαιο 7.

για να σπᾶνε καρύδια, πού ἀποτελοῦν καί τό 80% τῆς οἰκονομίας τους» (1970).

Τίποτα ὅμως δέν πλούτισε περισσότερο τήν εἰκόνα τῆς ἔμφυτης ἐπιθετικότητας τῶν ζῶων, καί ἔμμεσα καί τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο ἡ εἰκόνα τοῦ ἀρπακτικοῦ ζῶου. Καί δέν πρέπει νά πᾶμε καί πολύ μακριά γιά νά βροῦμε τό λόγο γι' αὐτές τίς προκαταλήψεις.

Ὁ ἄνθρωπος ζεῖ περιτριγυρισμένος ἐδῶ καί πολλές χιλιάδες χρόνια ἀπό ἐξημερωμένα ζῶα – ὅπως ὁ σκύλος καί ἡ γάτα – πού εἶναι ὡστόσο ἀρπακτικά. Οὐσιαστικά αὐτός εἶναι κι ἕνας ἀπό τούς λόγους πού ὁ ἄνθρωπος τά ἠμέρωσε· χρησιμοποιεῖ τό σκύλο γιά νά κυνηγάει ἄλλα ζῶα καί γιά νά ἐπιτίθεται σέ ἀνθρώπους πού τόν ἀπειλοῦν, τή γάτα τή χρησιμοποιεῖ γιά νά κυνηγάει τά ποντίκια. Ἀπ' τήν ἄλλη μεριά ὁ ἄνθρωπος ἐντυπωσιάστηκε ἀπό τήν ἐπιθετικότητα τοῦ λύκου, τοῦ μεγαλύτερου ἐχθροῦ γιά τά κοπάδια του, ἡ τῆς ἀλεπούς πού τοῦ καταβρόχθιζε τά κοτόπουλα.¹⁷ Ἔτσι τά ζῶα πού διάλεξε ὁ ἄνθρωπος γιά νά κρατάει περισσότερο κοντά του ὑπῆρξαν ἀρπακτικά καί πολύ δύσκολα θά μποροῦσε νά 'χει κάνει τή διάκριση ἀνάμεσα στήν ἀρπακτική καί τήν ἀμυντική ἐπιθετικότητα, ἀφοῦ στό ἀποτελέσμα τους καί οἱ δύο καταλήγουν στό φόνο· ἐξάλλου δέ μπόρεσε νά παρατηρήσει αὐτά τά ζῶα στό δικό τους περιβάλλον καί νά ἐκτιμήσει τήν κοινωνική καί φιλική στάση πού κρατοῦν μεταξύ τους.

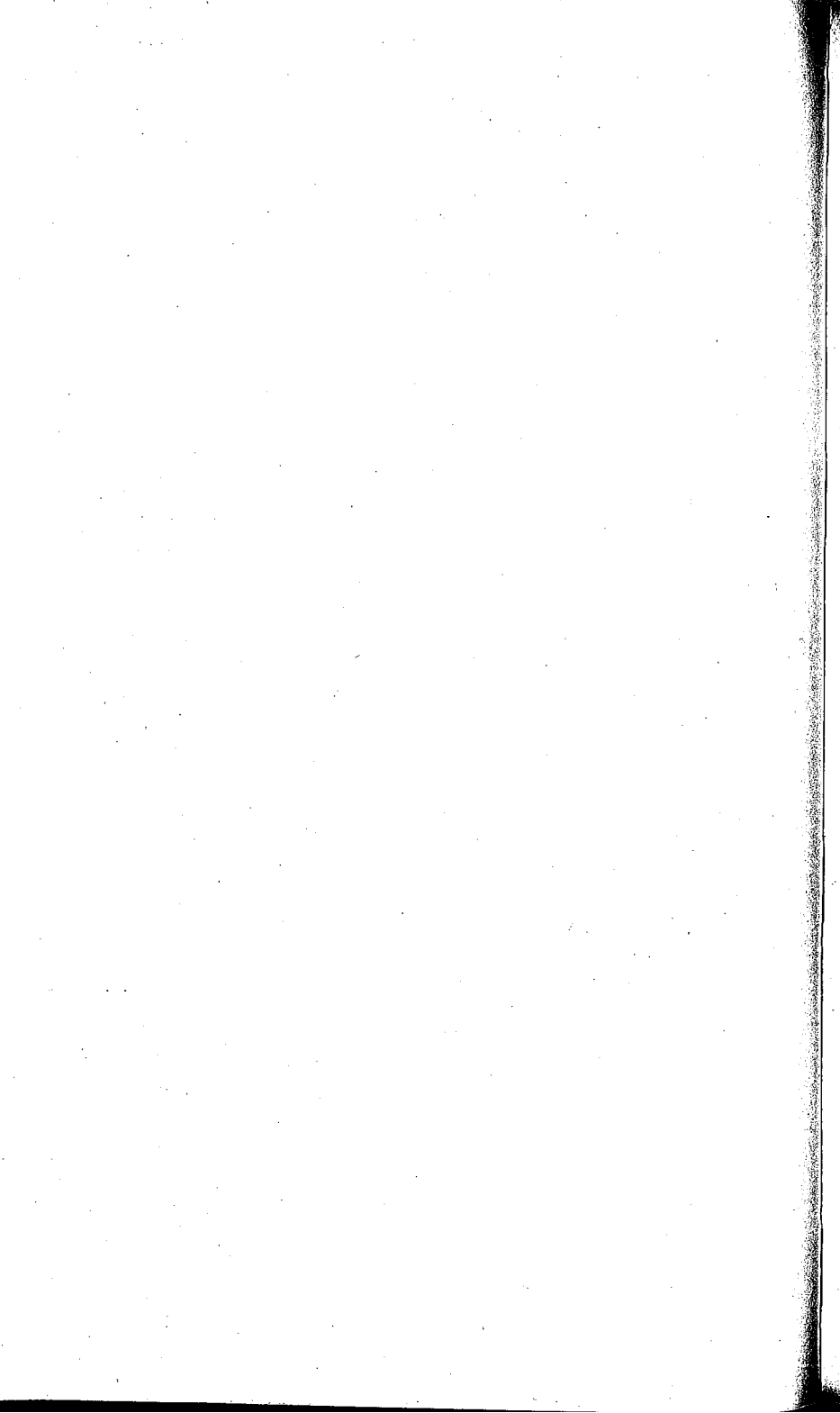
Τά συμπεράσματα στά ὁποῖα φτάσαμε μέ τήν ἐξέταση τῶν νευροφυσιολογικῶν στοιχείων εἶναι οὐσιαστικά ἴδια μ' αὐτά πού διατύπωσαν δυό ἀπ' τούς πιό διαπρεπεῖς ἐρευνητές τῆς ἐπιθετικότητας, ὁ J. P. Scott καί ὁ Leonard Berkowitz, ἄν καί τά ἀντίστοιχα πλαίσια ἀναφορᾶς εἶναι διαφορετικά ἀπό τό δικό μου. Ὁ Scott γράφει: «Ἐνα ἄτομο πού ἔχει τήν τύχη νά ζεῖ σ' ἕνα περιβάλλον πού δέν τοῦ δίνει κανένα ἐρέθισμα γιά νά πολεμήσει, δέ θά πάθει καμιά φυσική ἢ νευρική βλάβη γιατί δέ θά πολεμήσει ποτέ.

17. Ἴσως νά μὴν εἶναι ἐντελῶς τυχαῖο τό ὅτι ὁ Hobbes, πού παρουσίασε τόν ἄνθρωπο σάν «λύκο» γιά τό συνάνθρωπό του, ζοῦσε σέ μιά περιοχὴ ὅπου τρέφονταν πρόβατα. Θά 'χε μεγάλο ἐνδιαφέρον νά ἐξετάσουμε τήν προέλευση καί τή δημοτικότητα παραμυθιῶν πού μιλάνε γιά κακοὺς λύκους – ὅπως π.χ. τήν *Κοκκινσοκουφίτσα* – ἀπ' αὐτὴ τήν ἀποψη.

Είναι μιά δλότελα διαφορετική κατάσταση από τή φυσιολογία τής τροφής, όπου οί έσωτερικές λειτουργίες του μεταβολισμού οδηγούν σέ οριστικές φυσιολογικές μεταβολές, πού μέ τή σειρά τους δημιουργούν πείνα και έρεθισμα για άναζήτηση τροφής, δίχως καμιά άλλαγή στο έξωτερικό περιβάλλον» (1958). Ο Berkowitz μιλάει για ένα «συνδεσμολογικό διάγραμμα», μιά «έτοιμότητα» νά αντιδράσεις έπιθετικά σέ κάποια έρεθίσματα, κι όχι για «έπιθετική ένέργεια» πού μπορεί νά μεταδοθεί γενετικά (1967).

Τά δεδομένα των νευρολογικών έπιστημών πού έξετάσαμε παραπάνω μάς βοήθησαν νά έπιστημόνουμε τήν έννοια ενός είδους έπιθετικότητας – αútης πού διατηρεί τή ζωή και είναι βιολογικά προσαρμοσίμη, τής άμυντικής έπιθετικότητας. Μ' αυτά δείξαμε πώς ο άνθρωπος είναι προικισμένος μέ μιά λανθάνουσα έπιθετικότητα πού μπαίνει σέ κίνηση όταν άπειλούνται τά ζωτικά του συμφέροντα. Κανένα όμως άπ' αυτά τά νευροφυσιολογικά δεδομένα δέν άσχολεΐται μέ τή μορφή τής έπιθετικότητας πού είναι χαρακτηριστική για τόν άνθρωπο και πού δέν τήν έχει κοινή μέ τά άλλα θηλαστικά: μέ τήν τάση του νά σκοτώνει και νά βασανίζει χωρίς κανένα «λόγο», αλλά σαν άυτοσκοπό, ένα σκοπό πού δέν τόν έπιδιώκει για νά υπερασπίσει τή ζωή του αλλά του είναι καθαυτός έπιθυμητός και άπολαυστικός.

Οί νευρολογικές έπιστήμες έχουν αναλάβει νά μελετήσουν αυτά τά πάθη (έκτός άπό κείνα πού προκαλούνται άπό έγκεφαλική βλάβη), αλλά μπορούμε νά πούμε μέ σιγουριά πώς ή ένστικτωδιστική-ύδραυλική έρμηνεία του Lorenz δέν ταιριάζει στο πρότυπο τής λειτουργίας του έγκεφάλου όπως τό βλέπουν οί περισσότεροι νευρολόγοι, ούτε στηρίζεται σέ νευροφυσιολογικά δεδομένα.

Ἡ Συμπεριφορὰ τῶν Ζώων

Τό δεύτερο οὐσιαστικό πεδίο στό ὁποῖο θά μπορούσαν νά συνεισφέρουν τά ἐμπειρικά δεδομένα γιά νά ἐνισχύσουν τήν ἐγκυρότητα τῆς ἐνστικτωδιστικῆς θεωρίας τῆς ἐπιθετικότητας εἶναι τό πεδίο τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ζώων. Ἡ ζωώδης ἐπιθετικότητα πρέπει νά χωριστεῖ σέ τρεῖς διαφορετικούς τύπους: 1. τήν ἀρπακτική ἐπιθετικότητα, 2. τήν ἐπιθετικότητα ἐναντίον ζώων τοῦ ἴδιου εἴδους καί 3. τήν ἐπιθετικότητα ἐναντίον ζώων διαφορετικῶν εἰδῶν.

Ὅπως δείξαμε καί πρὶν, οἱ μελετητές τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ζώων (ἀνάμεσά τους καί ὁ Lorenz) συμφωνοῦν πῶς οἱ τύποι τῆς συμπεριφορᾶς καί οἱ νευρολογικῆς διαδικασίης τῆς ἀρπακτικῆς ἐπιθετικότητας δέν ἀντιστοιχοῦν σέ ἄλλους τύπους ζωώδους ἐπιθετικότητας καί γιά τοῦτο θά πρέπει νά ἐξεταστοῦν ξεχωριστά.

Ὅσο ἀφορᾶ τήν ἐπιθετικότητα τοῦ τρίτου τύπου, οἱ περισσότεροι παρατηρητές συμφωνοῦν πῶς τά ζῶα πολύ σπάνια ἐξοντώνουν μέλη ἄλλων εἰδῶν, ἐκτός κι ἂν βρισκονται σέ ἄμυνα, ὅταν δηλαδή νιώθουν νά ἀπειλοῦνται καί δέν ἔχουν τή δυνατότητα νά φύγουν. Αὐτό περιορίζει τό φαινόμενο τῆς ἐπιθετικότητας τῶν ζώων κυρίως στήν ἐπιθετικότητα ἀνάμεσα σέ ζῶα τοῦ ἴδιου εἴδους, φαινόμενο μέ τό ὁποῖο ὁ Lorenz ἀσχολεῖται ἀποκλειστικά.

Αὕτη ἡ ἐπιθετικότητα παρουσιάζει τά ἐξῆς χαρακτηριστικά: α) Στά περισσότερα θηλαστικά δέν εἶναι «αἰμοχαρής», δέ σκοπεύει νά σκοτώσει, νά καταστρέψει ἢ νά βασανίσει, ἀλλά εἶναι οὐσιαστικά μιᾶ ἀπειλητική στάση πού λειτουργεῖ σάν προειδοποίηση. Γενικά βρισκουμε ἀνάμεσα στά περισσότερα θηλαστικά ἀρκετές φιλόνηκες ἢ ἐκδηλώσεις ἀπειλητικῆς συμπεριφορᾶς, ἀλλά ἐλάχιστες αἱματηρές συμπλοκές ἢ καταστροφή, ὅπως συμβαίνει μέ τήν ἀνθρώ-

πινη συμπεριφορά. β) Μόνο σέ μερικά έντομα, ψάρια, πτηνά και – από τά θηλαστικά – στους ποντικούς είναι συνηθισμένη ή καταστροφική συμπεριφορά. γ) Ἡ ἀπειλητική συμπεριφορά είναι μιá αντίδραση σ' αὐτό πού τό ζωο νιώθει σάν ἀπειλή γιά τά ζωικά του συμφέροντα, γιά τοῦτο κι είναι ἀμυντική μέ τήν έννοια τῆς νευροφυσιολογικῆς «ἀμυντικῆς ἐπιθετικότητας». δ) Δέν ὑπάρχει καμιá ἀπόδειξη πώς ὑπάρχει αὐθόρμητη ἐπιθετική παρόρμηση στά περισσότερα θηλαστικά, πού συσσωρεύεται ὡσότου βρεῖ μιá λιγότερο ἢ περισσότερο κατάλληλη εὐκαιρία γιά νά ἐκτονωθεῖ. Ἐφόσον ἡ ἐπιθετικότητα τῶν ζῶων είναι ἀμυντική, βασίζεται σέ ὀρισμένες φυλογενετικά καθορισμένες νευρικές δομές, και στό σημείο αὐτό δέ θά διαφωνούσαμε μέ τή θέση τοῦ Lorenz ἄν δέν ὑπῆρχε τό ὑδραυλικό του πρότυπο και ἡ ἐξήγηση πού δίνει στήν ἀνθρώπινη καταστροφικότητα και σκληρότητα λέγοντας πώς είναι ἔμφυτες και ριζωμένες στήν ἀμυντική ἐπιθετικότητα.

Ὁ ἄνθρωπος είναι τό μόνο θηλαστικό πού είναι σέ πλατιά κλίμακα φονιάς και σαδιστής. Τό γιατί, θά τό δοῦμε στά ἐπόμενα κεφάλαια. Ἐξετάζοντας ἐδῶ τή συμπεριφορά τῶν ζῶων, θέλω νά δείξω ἀναλυτικά πώς πολλά ζῶα πολεμοῦν τό εἶδος τους μ' ἓνα «μή διαλυτικό», μή καταστροφικό τρόπο, και πώς ὅλα τά στοιχεία πού ἔχουμε γιά τή ζωή τῶν θηλαστικῶν γενικά και τῶν προανθρώπινων ἀνώτερων θηλαστικῶν εἰδικότερα δέν ἀφήνουν νά ὑποθέσουμε τήν παρουσία μιᾶς ἔμφυτης «καταστροφικότητας» πού ὑποτίθεται πώς κληρονόμησε ἀπ' αὐτά ὁ ἄνθρωπος. Ἀνακαλύπτουμε ἀντίθετα πώς ἄν τό ἀνθρώπινο εἶδος εἶχε περίπου τόν ἴδιο βαθμό «ἔμφυτης» ἐπιθετικότητας ὅπως οἱ χιμπαντζῆδες πού ζοῦν στό φυσικό τους περιβάλλον, θά ζούσαμε σ' ἓνα μᾶλλον εἰρηνικό κόσμο.

Ἡ Ἐπιθετικότητα στόν Ἐγκλεισμό

Μελετώντας τήν ἐπιθετικότητα στά ζῶα, και εἰδικά στά ἀνώτερα θηλαστικά, ἔχει σημασία νά ξεκινήσουμε μέ μιá διάκριση ἀνάμεσα στή συμπεριφορά τους ὅσο ζοῦν στό φυσικό τους περιβάλλον και στή συμπεριφορά τους ὅσο είναι ἐγκλειστα, κυρίως στους ζωολογικούς κήπους. Παρα-

τηρήσεις έχουν δείξει πώς τα ανώτερα θηλαστικά μέσα στη ζούγκλα δείχνουν ελάχιστη επιθετικότητα, ενώ τα ίδια μέσα στο ζωολογικό κήπο μπορούν να δείξουν υπερβολικό βαθμό καταστροφικότητας.

Αυτή η διάκριση έχει θεμελιακή σημασία για την κατανόηση της ανθρώπινης επιθετικότητας, γιατί ο άνθρωπος σ' ολόκληρη την ιστορία του έχει σπάνια ζήσει μέσα στο «φυσικό του περιβάλλον», με μόνη εξαίρεση τούς κυνηγούς, τούς τροφοσυλλέκτες και τούς πρώτους γεωργούς ως την πέμπτη χιλιετηρίδα π.Χ. 'Ο «πολιτισμένος» άνθρωπος έχει ζήσει όλα τα χρόνια μέσα στο «ζωολογικό κήπο» - δηλαδή σε διάφορους βαθμούς έγκλεισμού και άνελευθερίας - κι αυτό αληθεύει ακόμα και για τις πιο εξελιγμένες κοινωνίες.

Θ' αρχίσω με μερικά παραδείγματα από ανώτερα θηλαστικά μέσα στο ζωολογικό κήπο, που έχουν μελετηθεί προσεχτικά ως τώρα. Ίσως τα περισσότερο γνωστά είναι οι μπαμπούνοι του τύπου *άμαδρύας*, που τούς μελέτησε ο Solly Zuckerman στο ζωολογικό κήπο του Λονδίνου στα 1929-30. 'Ο δικός τους χώρος, 100 πόδια επί 60, ήταν πολύ μεγάλος για τα δεδομένα του ζωολογικού κήπου, αλλά τρομαχτικά μικρός σε σύγκριση με τη φυσική έκταση του κανονικού τους περιβάλλοντος. 'Ο Zuckerman παρατήρησε πολλή ένταση και επιθετικότητα σ' αυτά τα ζώα. Τά δυνατότερα κρατούσαν άγρια κι ανέλεητα ύποταγματά άσθενέστερα, κι ακόμα κι οί μανάδες έπαιρναν την τροφή απ' τά χέρια τών παιδιών τους. Τά κυρίως θύματα ήταν τά θηλυκά και τά νεογνά, που κάποιες φορές πληγώνονταν ή σκοτώνονταν τυχαία μέσα σε μάχες. 'Ο Zuckerman είδε έναν άρσενικό ψευτοπαλικαρά να επιτίθεται σκόπιμα σ' ένα μωρό πιθηκάκι δυό φορές· τό ίδιο θράδυ τό πιθηκάκι βρέθηκε νεκρό. 'Οχτώ από τά εξήντα ένα άρσενικά πέθαναν βίαια, ενώ πολλά άλλα πέθαναν από άρρώστιας (1932).

"Άλλες παρατηρήσεις πρωτόγονης συμπεριφορᾶς σε ζωολογικούς κήπους έγιναν στή Ζυρίχη από τόν Hans Kummer (1951)¹ και στο Whipnade Park στήν Άγγλία από τόν Vernon Reynolds (1961).² 'Ο Kummer κρατούσε

1-2. Παραθέτουν οί C. και W. M. S. Russel (1968).

τούς μπαμπούνους σ' ένα περιφραγμένο χώρο 15 επί 17 γιάρδες. Τά σοβαρά δαγκώματα πού προκαλούσαν φριχτές πληγές ήταν κάτι τό συνηθισμένο. 'Ο Kummer έκανε μιά λεπτομερειακή σύγκριση τής επιθετικότητας ανάμεσα στά ζώα του ζωολογικού κήπου τής Ζυρίχης και σέ κείνα πού ζούσαν στίς ζουγκλες και πού τά είχε μελετήσει στήν Αιθιοπία, κι ανακάλυψε πώς οί επιθετικές πράξεις στό ζωολογικό κήπο ήταν έννιά φορές συχνότερες στά θηλυκά και δεκαεφτάμιση φορές συχνότερες στά μεγάλα άρσενικά, σέ σύγκριση μέ τίς άγριες ομάδες. 'Ο Vernon Reynolds μελέτησε 24 ρησοπίθηκους σ' έναν οχτάγωνο περιφραγμένο χώρο, πού κάθε πλευρά του είχε μήκος μόνο δέκα γιάρδες. Μόλο πού ό χώρος αυτός ήταν μικρότερος άπ' τό χώρο του Monkey Hill, ό βαθμός τής επιθετικότητας δέν ήταν τόσο υπερβολικός. Παρόλα αυτά ύπήρχε περισσότερη βία άπ' όση στή ζούγκλα· πολλά ζώα πληγώθηκαν κι ένα θηλυκό τραυματίστηκε τόσο άσχημα πού χρειάστηκε νά τό σκοτώσουν.

Ξέχωρο ένδιαφέρον όσο άφορά τήν επίδραση τών οικολογικών συνθηκών στήν επιθετικότητα παρουσιάζουν διάφορες μελέτες σέ ρησοπίθηκους (*Macaca mulata*), ειδικά αυτές του C. H. Southwick (1964) κι άκόμα του C. H. Southwick μαζί μέ τούς M. Beg και M. Siddiqi (1965). 'Ο Southwick ανακάλυψε πώς οί συνθήκες του περιβάλλοντος και οί κοινωνικές συνθήκες άσκούν μόνιμη και μεγάλη επίδραση πάνω στή μορφή και τή συχνότητα τής «άγωνιστικής» συμπεριφορᾶς (δηλαδή τής συμπεριφορᾶς πού είναι αντίδραση στήν πρόκληση γιά σύγκρουση) τών αιχμάλωτων ρησοπίθηκων. 'Η μελέτη του μάς επιτρέπει νά διακρίνουμε τίς άλλαγές του περιβάλλοντος, δηλαδή του άριθμου τών ζώων σ' ένα δοσμένο χώρο, και τίς κοινωνικές άλλαγές, δηλαδή τήν προσθήκη νέων ζώων σέ μιά ήδη συγκροτημένη ομάδα. Τό συμπέρασμα στό όποιο καταλήγει είναι ότι ή έλάττωση του χώρου προκαλεί αύξηση τής επιθετικότητας, ένω οί άλλαγές στήν κοινωνική δομή μέ τήν προσθήκη νέων ζώων «προκαλούσαν πολύ πιό δραματικές έντάσεις άμοιβαίας επιθετικότητας άπ' όσο οί άλλαγές του περιβάλλοντος» (1964).

Αύξημένη επιθετικότητα άπό τή μείωση του χώρου έχει παρατηρηθεί και σέ πολλά άλλα είδη θηλαστικών. 'Ο L.

H. Matthews, μελετώντας τή σχετική βιβλιογραφία αλλά και από δικές του παρατηρήσεις στο ζωολογικό κήπο του Λονδίνου, δηλώνει πώς δέ μπόρεσε νά βρει άλλη περιποίηση στήν όποία τά θηλαστικά πολεμοῦσαν μέχρι θανάτου, παρά μόνο όταν βρίσκονταν συνωστισμένα σ' ένα χώρο (1963). "Ένας άπ' τούς διαπρεπέστερους έρευνητές τής συμπεριφορής τών ζώων, ό Paul Leyhausen, έχει τονίσει τό ρόλο πού παίζει ή άναστάτωση τής σχετικής ιεραρχίας ανάμεσα στίς γάτες όταν είναι έγκλωβισμένες σέ στενό χώρο. «Όσο πύ συνωστισμένα είναι τά κλουβιά, τόσο λιγότερη σχετική ιεραρχία ύπάρχει. Τελικά ξεπροβάλλει ένας τύραννος και δημιουργούνται «παρίες» πού όδηγοῦνται στήν τρέλα και σ' όλα τά είδη τής άφύσικης συμπεριφορής άπό τίς άδιάκοπες κι άγριες επιθέσεις πού δέχονται άπ' όλες τίς άλλες γάτες. Η κοινότητα μετατρέπεται σέ όχλο γεμάτο μίσος. Πολύ σπάνια ήρεμοῦν, δέ φαίνονται ποτέ νά νιώθουν άνετα και συνέχεια ακούγονται φτυσίματα κι ούρλιαχτά και οί μάχες δέ σταματοῦν» (1956).³

Άκόμα και ένας προσωρινός συνωστισμός πού δημιουργήθηκε άπό τήν τοποθέτηση ειδικών χωρισμάτων μέ τροφή έφερε σάν άποτέλεσμα τήν αύξηση τής επιθετικότητας. Τό χειμώνα του 1952 τρεῖς άμερικάνοι επιστήμονες, οί C. Cabot, N. Collias και R. C. Guttinger παρατηροῦσαν έλάφια κοντά στό Flag River του Wisconsin, κι ανακάλυψαν πώς οί συγκρούσεις έξαρτιόνταν άπό τόν άριθμό τών έλαφιών πού βρίσκονταν σέ μιá καθορισμένη περιοχή, δηλαδή άπό τήν πυκνότητά τους. "Όταν βρίσκονταν μαζεμένα μόνο πέντε ως έφτά έλάφια, παρατηροῦσαν μόνο μιá συμπλοκή ανά έλάφι τήν ώρα. "Όταν βρίσκονταν εκεί άπό 23 ως 30 έλάφια, ή αναλογία ήταν 4,4 συμπλοκές ανά έλάφι τήν ώρα. Παρόμοιες παρατηρήσεις έγιναν μέ άγριους ποντικούς άπό τόν άμερικάνο βιολόγο J. B. Calhoun (1948).

"Έχει σημασία νά προσέξουμε πώς όλα αυτά τά στοιχεία δείχνουν ότι ή παρουσία άφθονου άποθέματος τροφής δέν έμποδίζει τήν αύξηση τής επιθετικότητας όταν ύπάρχουν

3. Πρβ. επίσης τήν άνάλυση του Leyhausen για τό συνωστισμό (1965), και ιδιαίτερα τήν άνάλυσή του για τήν επίδραση του συνωστισμού στον άνθρωπο.

συνθήκες συνωστισμού. Τά ζώα στό ζωολογικό κήπο του Λονδίνου τρέφονταν καλά· παρόλα αυτά ό συνωστισμός προκαλοῦσε αύξημένη επιθετικότητα. Ἐνδιαφέρον εἶναι ἀκόμα τό ότι, ἀνάμεσα στους ρησοπίθηκους, ἀκόμα και μιά μείωση τῆς τροφῆς κατά 25% δέν ἔφερνε καιιά ἀλλαγὴ στήν ἀμοιβαία μαχητικότητά τους, σύμφωνα μέ τίς παρατηρήσεις του Southwick, και πώς μιά μείωση κατά 50% εἶχε σάν ἀποτέλεσμα μιά σημαντική πτώση τῆς μαχητικῆς τους συμπεριφορᾶς.⁴

Ἀπό τίς μελέτες τῆς αύξημένης επιθετικότητας τῶν ἀνώτερων θηλαστικῶν πού βρίσκονται σέ ἔγκλεισμό – και οἱ μελέτες πού ἔγιναν σέ ἄλλα θηλαστικά ἔχουν καταλήξει στό ἴδιο ἀποτέλεσμα – μοιάζει νά προκύπτει πώς ό συνωστισμός εἶναι ἡ κύρια προϋπόθεση για τήν αύξηση τῆς βίας. Ὅμως ό «συνωστισμός» εἶναι μόνο ἕνας χαρακτηρισμός, και μᾶλλον παραπλανητικός, γιατί δέ μᾶς λέει ποιό παράγοντες του συνωστισμού εὐθύνονται για τήν αύξημένη επιθετικότητα.

Ἐπάρχει ἄραγε μιά «φυσική» ἀνάγκη για ἕνα μίνιμουμ ἰδιωτικοῦ χώρου;⁵ Μήπως ό συνωστισμός ἔμποδίζει τό ζῶο νά ἀσκήσει τήν ἔμφυτη ἀνάγκη του για ἔξερευνηση και για ἐλεύθερη κίνηση; Μήπως ό συνωστισμός του φαίνεται σάν ἀπειλή στό σῶμα του, και ἀντιδρᾶ σ' αὐτή τήν ἀπειλή μέ τήν επιθετικότητα;

Μόλο πού αὐτές οἱ ἔρωτήσεις μποροῦν νά ἀπαντηθοῦν ἱκανοποιητικά μόνο στή βάση περισσότερης και πιό προχωρημένης μελέτης, οἱ ἀνακαλύψεις του Southwick ἀφήνουν νά ἔννοηθεῖ πώς ὑπάρχουν τουλάχιστον δύο διαφορετικά στοιχεῖα στό συνωστισμό, πού πρέπει νά τά διακρίνουμε πάντα. Τό ἕνα εἶναι ἡ μείωση του χώρου· τό ἄλλο εἶναι ἡ καταστροφή τῆς κοινωνικῆς δομῆς. Ἡ σπουδαιότητα του δεύτερου παράγοντα φαίνεται καθαρά ἀπό τήν παρατήρηση του Southwick πού ἀναφέραμε πιό πρίν, πώς ἡ εἰσαγωγή ἑνός ξένου ζώου δημιουργεῖ συνήθως περισσότερη επιθετικότητα ἀπ' ὄση ό συνωστισμός. Φυσικά συχνά

4. Παρόμοια φαινόμενα μποροῦν νά βρεθοῦν ἀνάμεσα σέ ἀνθρώπους, ὅπου ἡ λιμοκτονία ἐλαττώνει ἀντί νά μεγαλώνει τήν επιθετικότητα.

5. Πρβ. τίς ἐνδιαφέρουσες μελέτες του T. E. Hall για τίς ἀπαιτήσεις χώρου στόν ἀνθρώπο (1963, 1966).

υπάρχουν και οι δύο παράγοντες κι είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε ποιος απ' τούς δύο ευθύνεται για την επιθετική συμπεριφορά.

Όποιος κι αν είναι ο συνδυασμός αυτών των παραγόντων στο συνωστισμό των ζώων, ο καθένας τους μπορεί να δημιουργήσει επιθετικότητα. Ο περιορισμός του χώρου στερεί τό ζωό από τίς σημαντικές ζωτικές λειτουργίες της κίνησης, του παιχνιδιού και της άσκησης των ικανοτήτων του, πού μπορούν να αναπτυχθούν όταν είναι αναγκασμένο ν' αναζητήσει μόνο του την τροφή του. Έτσι τό ζωό πού έχει στερηθεί τό χώρο του μπορεί να νιώσει απειλημένο απ' αυτό τόν περιορισμό των ζωτικών του λειτουργιών και ν' αντιδράσει μ' επιθετικότητα. Τό σπάσιμο της κοινωνικής δομής μιās ομάδας ζώων είναι σύμφωνα μέ τόν Southwick μιά ακόμα μεγαλύτερη απειλή. Κάθε είδος ζώων ζει μέσα σέ μιά κοινωνική δομή χαρακτηριστική για τό είδος του. Είτε ιεραρχική είναι αυτή είτε όχι, είναι τό πλαίσιο αναφοράς στό όποιο προσαρμόζεται ή συμπεριφορά του ζώου. Μιά άνεκτή κοινωνική ισορροπία είναι ή αναγκαία προϋπόθεση για την ύπαρξή του. Η καταστροφή της μέ τό συνωστισμό άποτελεί μαζική απειλή στην ύπαρξη του ζώου και τό άποτέλεσμα πού πρέπει να περιμένουμε εδώ είναι έντονη επιθετικότητα – μέ δοσμένο τόν άμυντικό ρόλο της επιθετικότητας – ειδικά όταν ή φυγή είναι άδύνατη.

Ο συνωστισμός μπορεί να υπάρξει στίς συνθήκες πού επικρατούν σ' ένα ζωολογικό κήπο, όπως είδαμε μέ τούς μπαμπούνους του Zuckerman. Όμως τίς περισσότερες φορές τά ζωά στο ζωολογικό κήπο δέν είναι συνωστισμένα αλλά υποφέρουν από τόν περιορισμένο χώρο. Τά αίχμάλωτα ζωά, μόλο πού τρέφονται καλά και είναι προστατευμένα, δέν έχουν «τίποτα να κάνουν». Αν πιστεύει κανείς πώς ή ικανοποίηση όλων των φυσιολογικών αναγκών είναι άρκετή για να δημιουργήσει ένα αίσθημα ευεξίας στό ζωό (ή τόν άνθρωπο), τότε ό τρόπος ζωής τους μέσα στό ζωολογικό κήπο θά τά ευχαριστούσε πολύ. Όμως αυτή ή παρασιτική ύπαρξη τά στερεί από τά έρεθίσματα πού θά έπέτρεπαν μιά ενεργή έκφραση των φυσικών και πνευματικών ικανοτήτων τους. Έτσι συχνά πλήττουν και καταφεύγουν στην άπάθεια. Ο Α. Kortlandt αναφέρει πώς

«άντιθετα από τούς χιμπαντζήδες του ζωολογικού κήπου, πού μέ τά χρόνια φαίνονται γενικά ὄλο καί περισσότερο ἀδιάφοροι καί ἄδειοι, οἱ γεροντότεροι ἀπό τούς χιμπαντζήδες πού ζοῦν στή ζούγκλα φαίνονται πολύ περισσότερο ζωντανοί, μέ περισσότερο ἐνδιαφέρον γιά ὄλα, κι ἀκόμα πύο καλοπροαίρετοι» (1966).⁶ Καί οἱ S. E. Glickman καί R. W. Sroges (1966) ὑποστηρίζουν τό ἴδιο πράγμα μιλώντας γιά τό «μονότονο κόσμο τῶν ἐρεθισμάτων» πού ὑπάρχει στά κλουβιά τῶν ζωολογικῶν κήπων καί γιά τή συν-ἀκόλουθη «πλήξη».

Ἡ Ἀνθρώπινη Ἐπιθετικότητα καί ὁ Συνωστισμός

Ἄν ὁ συνωστισμός ἀποτελεῖ σημαντική προϋπόθεση γιά τήν ἐπιθετικότητα τῶν ζῶων, γεννιέται αὐτόματα τό ἐρώτημα ἄν ἀποτελεῖ ἐξίσου σημαντική πηγή γιά τήν ἀνθρώπινη ἐπιθετικότητα. Αὐτή ἡ ἰδέα εἶναι πλατιά διαδομένη καί ἐκφράστηκε ἀπό τόν P. Leyhausen πού ὑποστηρίζει ὅτι δέν ὑπάρχει ἄλλη θεραπεία γιά τήν «ἐξέγερση», τή «βία» καί τίς «νευρώσεις», ἀπ' τό ν' ἀποκατασταθεῖ «ἡ ἰσορροπία τῶν ἀριθμῶν μέσα στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες καί νά βρεθοῦν γρήγορα ἀποτελεσματικά μέσα γιά τόν ἔλεγχο τους στό καλύτερο δυνατό ἐπίπεδο» (1965).⁷

Αὐτή ἡ ταύτιση τοῦ «συνωστισμοῦ» μέ τήν πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ δημιούργησε μεγάλη σύγχυση. Ὁ Leyhausen, μέ τήν ὑπεραπλουστευτική καί συντηρητική του προσέγγιση, ἀγνοεῖ τό γεγονός ὅτι τό πρόβλημα τοῦ σύγχρονου συνωστισμοῦ ἔχει δύο πλευρές: τήν καταστροφή μιᾶς διώσιμης κοινωνικῆς δομῆς (ἰδιαίτερα στίς βιομηχανοποιημένες περιοχές τοῦ κόσμου), καί τή δυσαναλογία ἀνάμεσα στό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ καί στήν οἰκονομική καί κοινωνική δάση τῆς ὑπαρξῆς του, κυρίως στίς μή βιομηχανοποιημένες περιοχές τοῦ κόσμου.

6. Παράδειγμα ἀποτελεῖ ἓνας γριζος ἡλικιωμένος χιμπαντζής πού ἐξακολούθησε νά εἶναι ἀρχηγός τῆς ὀμάδας ἀκόμα κι ὅταν ὑπολειπόταν φυσικά ἀπό τούς νεότερους· φαίνεται πῶς ἡ ἐλεύθερη ζωή του τόν εἶχε προικίσει μ' ἓνα εἶδος σοφίας πού τοῦ ἔδινε τήν ἱκανότητα τοῦ ἀρχηγοῦ.

7. Ἡ ἴδια θέση ἐκφράστηκε ἀπό τούς C. καί W. M. S. Russell (1968, 1968α).

Ὁ ἄνθρωπος χρειάζεται ἓνα κοινωνικό σύστημα μέσα στό ὁποῖο θά ἔχει τή θέση του κι ὅπου οἱ σχέσεις του μέ τούς ἄλλους θά εἶναι σχετικά σταθερές καί θά στηρίζονται σέ γενικά παραδεγμένες ἀξίες καί ιδέες. Στή σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία ὅμως, οἱ παραδόσεις, οἱ κοινά παραδεκτές ἀξίες καί οἱ γνήσιοι κοινωνικοί διαπροσωπικοί δεσμοί μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους ἔχουν ἐξαφανιστεῖ σέ μεγάλο βαθμό. Ὁ σύγχρονος μαζικός ἄνθρωπος εἶναι ἀπομονωμένος κι ἔρημος, μόλο πού ἀποτελεῖ μέρος τοῦ πλήθους· δέν ἔχει πεποιθήσεις πού νά μπορεῖ νά τίς μοιραστεῖ μέ ἄλλους, παρὰ μόνο συνθήματα καί ιδεολογίες πού τοῦ μεταφέρουν τά μέσα ἐπικοινωνίας. Ἐχει γίνει ἓνα ἄτομο πού διατηρεῖ τή συνοχή του μόνο ἀπ' τά κοινά, ἂν καί συχνά ἀνταγωνιστικά συνάμα, συμφέροντα καί ἀπό τό πλέγμα τοῦ χρήματος. Ὁ Emile Durkheim (1897) ὀνόμαζε αὐτό τό φαινόμενο *ἀνομία* κι εἶχε ἀνακαλύψει πώς εἶναι ἡ κύρια αἰτία τῆς αὐτοκτονίας πού μεγαλώνει ἀνάλογα μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐκβιομηχάνισης. Λέγοντας «ἀνομία» ἐννοοῦσε τήν καταστροφή ὄλων τῶν παραδοσιακῶν κοινωνικῶν δεσμῶν ὅταν πιά κάθε ἀληθινά συλλογική ὀργάνωση εἶχε χάσει τή σημασία της μπροστά στό κράτος καί κάθε γνήσια κοινωνική ζωή εἶχε ἐξαφανιστεῖ. Πίστευε πώς οἱ ἄνθρωποι πού ζοῦσαν στό σύγχρονο πολιτικό κράτος ἦταν «μιά ἀποδιοργανωμένη σκόνη ἀτόμων».⁸ Ἐνας ἄλλος μεγάλος τῆς κοινωνιολογίας, ὁ E. Tönnies (1926), παρουσίασε μιά παρόμοια ἀνάλυση τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν κι ἔκανε τή διάκριση ἀνάμεσα στήν παραδοσιακή «κοινότητα» (*Gemeinschaft*) καί τή σύγχρονη κοινωνία (*Gesellschaft*), στήν ὁποία εἶχαν ἐξαφανιστεῖ ὅλοι οἱ γνήσιοι κοινωνικοί σύνδεσμοι.

Ἐπάρχουν πολλά παραδείγματα πού δείχνουν πώς δέν εἶναι ἡ πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ ἀλλά ἡ ἔλλειψη κοινωνικῆς διάρθρωσης καί γνήσιων κοινωνικῶν δεσμῶν καί ἐνδιαφερόντων μέσα στή ζωή, πού προκαλοῦν τήν ἀνθρώπινη ἐπιθετικότητα. Ἐνα ἀπό τά πιό ἐντυπωσιακά παραδείγματα εἶναι τά κιμπούτς τοῦ Ἰσραήλ, πού εἶναι τρομερά πυκνοκατοικημένα μέ ἐλάχιστο χῶρο γιά τό ἄτομο καί ἀνύπαρκτη ἡσυχία (κι αὐτό συνέβαινε ἀκόμα πιό συχνά

8. Παρόμοια ἀποψη ἔχει ἐκφράσει καί ὁ E. Mayo (1933).

πρίν από χρόνια, όταν τά κιμπούτς ήταν φτωχά). Παρόλα αυτά έμφανιζόταν μιά τρομαχτική έλλειψη επιθετικότητας στά μέλη τους. Τό ίδιο ισχύει και για άλλες «σκοπίμες κοινότητες» παντού στον κόσμο. Ένα άλλο παράδειγμα είναι οι χώρες όπως τό Βέλγιο και ή Όλλανδία, δυό απ' τά πιό πυκνοκατοικημένα μέρη του κόσμου, πού ώστόσο ό πληθυσμός τους δέ χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη επιθετικότητα. Ίσως δέ θά ξαναυπάρξει περισσότερος συνωστισμός απ' ό,τι στό Woodstock ή στή Νήσο Wight στά φεστιβάλ τής νεολαίας. Ωστόσο και στά δυό δέν υπήρχε διόλου επιθετικότητα. Για νά πάρουμε κι ένα άλλο παράδειγμα, τό Μανχάταν ήταν ένα απ' τά πιό πυκνοκατοικημένα μέρη στον κόσμο πρίν τριάντα χρόνια, κι ώστόσο τότε δέ χαρακτηριζόταν από τήν υπερβολική βία πού τό χαρακτηρίζει σήμερα.

Όποιοσδήποτε έχει ζήσει σ' ένα μεγάλο συγκρότημα διαμερισμάτων όπου ζούν μαζί αρκετές εκατοντάδες οικογένειες ξέρει πώς υπάρχουν πολύ λίγα μέρη όπου μπορεί κανείς νά εξασφαλίσει έστω κι ελάχιστο ιδιωτικό χώρο και νά μήν ένοχληθει από τήν παρουσία των διπλανών του. Συγκριτικά όμως υπάρχει πολύ λιγότερη εύκαιρία απομόνωσης σ' ένα μικρό χωριό, όπου τά σπίτια είναι πιό άραιο χτισμένα και ή πυκνότητα του πληθυσμού μικρότερη. Έδώ οι άνθρωποι γνωρίζονται πολύ καλύτερα μεταξύ τους, παρατηρούν και κοντσομπολεύουν τό καθετί και διαρκώς βρίσκονται ό ένας στά πόδια του άλλου· τό ίδιο ισχύει, άν και σέ μικρότερο βαθμό, για τίς συνοικίες και τά προάστια.

Όλα αυτά τά παραδείγματα δείχνουν πώς για τήν επιθετικότητα δέν ευθύνεται ό συνωστισμός καθαντός αλλά οι κοινωνικές, ψυχολογικές, πολιτιστικές και οικονομικές συνθήκες κάτω απ' τίς όποιες δημιουργείται. Είναι φανερό πώς ό υπερπληθυσμός, δηλαδή ή πυκνότητα του πληθυσμού κάτω από συνθήκες άθλιότητας, προκαλεί ένταση κι επιθετικότητα· κλασικό παράδειγμα αποτελούν· οι μεγάλες πόλεις των Ίνδιων κι οι φτωχογειτονίες στις Αμερικάνικες πόλεις. Ό υπερπληθυσμός και ή συνακόλουθη πυκνότητα του πληθυσμού είναι επιβλαβείς όταν δέν υπάρχει κατάλληλη στέγαση και οι άνθρωποι στερούνται ακόμα και τίς πιό στοιχειώδεις συνθήκες προστασίας από τήν άμεση και

σταθερή παρεμβολή τῶν ἄλλων. Ὑπερπληθυσμός σημαίνει ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν ἀνθρώπων σέ μιᾶ δοσμένη κοινωνία ξεπερνάει τήν οἰκονομική βάση γιά τόν ἐφοδιασμό τους μέ τήν κατάλληλη τροφή, στέγαση καί στοιχειώδη ἄνεση. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς ὁ ὑπερπληθυσμός ἔχει ὀλέθριες συνέπειες καί πῶς οἱ ἀριθμοί πρέπει νά μειωθοῦν σ' ἓνα ἐπίπεδο πού νά ἀναλογεῖ στήν οἰκονομική βάση. Σέ μιᾶ κοινωνία ὅμως πού ἔχει τήν οἰκονομική βάση γιά νά συντηρήσει ἓνα πυκνό πληθυσμό, ἡ πυκνότητα καθαυτή δέ στερεῖ τόν πολίτη ἀπό τόν ἀτομικό ζωτικό του χώρο οὔτε τόν ἐκθέτει στή διαρκή ἐπέμβαση τῶν ἄλλων.

Ἐνα κατάλληλο βιοτικό ἐπίπεδο φροντίζει μόνο γιά τήν ἔλλειψη ἀτομικοῦ χώρου καί προστατεύει ἀπό τίς ἐπεμβάσεις τῶν ἄλλων. Δέ λύνει ὅμως καί τό πρόβλημα τῆς ἀνομίας, τῆς ἔλλειψης τῆς *Gemeinschaft*, τῆς ἀνάγκης τοῦ ἀτόμου νά ζεῖ σ' ἓνα κόσμο πού ἔχει ἀνθρώπινες ἀναλογίες, πού τά μέλη του γνωρίζονται μεταξύ τους σάν πρόσωπα. Ἡ ἀνομία τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας μπορεῖ νά λείψει μόνο ἂν ἀλλάξει ριζικά ὀλόκληρη ἡ κοινωνική καί πνευματική δομή: ὅταν ὄχι μόνο τό ἄτομο ἔχει τήν κατάλληλη στέγη καί τροφή, ἀλλά καί τά συμφέροντα τῆς κοινωνίας ταυτίζονται μέ τά συμφέροντα τοῦ κάθε ἀτόμου· ὅταν ἡ σχέση τοῦ καθενός μέ τό συνάνθρωπό του καί ἡ ἔκφραση τῶν δυνατοτήτων του γίνουν ἀρχές πού θά κυβερνοῦν τήν κοινωνική καί τήν ἀτομική ζωή, ἀντί γιά τήν κατανάλωση τῶν ἀντικειμένων καί τόν ἀνταγωνισμό. Αὐτό εἶναι δυνατό κι ὅταν ὑπάρχει μεγάλη πυκνότητα πληθυσμοῦ, ἀλλά ἀπαιτεῖ ριζική ἀναθεώρηση ὅλων τῶν ἀρχικῶν μας προτάσεων καί ριζική κοινωνική ἀλλαγή.

Ἄπ' ὅλα ὅσα εἶπαμε φαίνεται καθαρά πῶς κάθε ἀναλογία ἀπό τό συνωστισμό τῶν ζώων στό συνωστισμό τῶν ἀνθρώπων ἔχει περιορισμένη ἀξία. Τό ζῶο ἔχει μιᾶ ἐνστικτώδη «γνώση» τοῦ χώρου καί τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης πού χρειάζεται. Ἀντιδρᾶ ἐνστικτωδῶς μέ ἐπιθετικότητα γιά ν' ἀποκαταστήσει μιᾶ διαταραχή στό χώρο του ἢ στήν κοινωνική δομή του. Δέν ἔχει ἄλλο τρόπο ν' ἀντιδράσει ὅταν ἀπειλοῦνται τά ζωτικά του συμφέροντα. Ὅμως ὁ ἀνθρώπος ἔχει. Μπορεῖ ν' ἀλλάξει τήν κοινωνική δομή, μπορεῖ ν' ἀναπτύξει δεσμούς ἀλληλεγγύης καί κοινῶν ἀξιῶν πέρα ἀπ' ὅσα εἶναι ἐνστικτωδῶς δοσμένα. Ἡ λύση πού

δίνει τό ζῶο στό συνῶοισιμό εἶναι βιολογική καί ἐνστι-
κῶδης· ἡ λύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κοινωνική καί πολι-
τική.

Ἡ Ἐπιθετικότητα στή Ζούγκλα

Εὐτυχῶς ὑπάρχουν ἀρκετές πρόσφατες μελέτες ζῶων πού
ζοῦν στή ζούγκλα· ἐκεῖ φαίνεται καθαρά πῶς ἡ ἐπιθετικό-
τητα πού παρατηρεῖται κάτω ἀπό συνθήκες αἰχμαλωσίας
δέν ὑπάρχει διόλου ὅταν τά ἴδια ζῶα ζοῦν στό φυσικό
τους περιβάλλον.⁹

Ἄπ' ὅλους τούς πίθηκους οἱ μπαμποῦνοι ἔχουν τή φήμη
βίαιων ζῶων καί μελετήθηκαν προσεχτικά ἀπό τόν S. L.
Washburn καί τόν I. Devore (1971). Γιά λόγους χώρου θ'
ἀναφέρω μόνο τό συμπέρασμα τους: ἂν ἡ γενική κοινω-
νική δομή δέ διαταραχτεῖ, ὑπάρχει ἐλάχιστη ἐπιθετική
συμπεριφορά· ὅση ἐπιθετική συμπεριφορά ὑπάρχει, ἐκδη-
λώνεται οὐσιαστικά μέ χειρονομίες ἢ ἀπειλητικές στάσεις.

9. Ἐπιτόπιες μελέτες μὴ ἀνθρώπινων ἀνώτερων θηλαστικῶν ἀρχισε πρῶ-
τος ὁ H. W. Nissen (1931) μέ θέμα τούς χιμπαντζήδες· ἀκολούθησαν οἱ
H. C. Bingham (1932) μέ τή μελέτη τοῦ γορίλα καί ὁ C. R. Carpenter
(1934) μέ τή μελέτη τοῦ πιθήκου. Γιά εἴκοσι περίπου χρόνια μετά ἀπ'
αὐτές τίς μελέτες, τό ὄλο θέμα τῆς ἐπιτόπιας μελέτης ἀνώτερων θηλασι-
κῶν ἔμεινε χωρίς συνέχεια. Στά ἐνδιάμεσα χρόνια ἔγιναν μόνο μερικές
σύντομες μελέτες, ἀλλά οἱ μακρόχρονοι προσεχτικές παρατηρήσεις δέν
ἀρχισαν πρὶν ἀπ' τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '50, μέ τήν ἴδρση τοῦ
Κέντρου Ἐρευνῶν τοῦ Πιθήκου στό Πανεπιστήμιο τοῦ Κυότο, καί μέ τή
μελέτη τοῦ S. A. Altman γιά τούς ρησοπίθηκους στό Σαντιάγκο. Σήμερα
παραπάνω ἀπό πενήντα μελετητές ἀσχολοῦνται μέ τό θέμα. Ἡ καλύτερη
συλλογή μελετῶν γιά τή συμπεριφορά τῶν ἀνώτερων θηλαστικῶν βρῖσκε-
ται στόν I. Devore (1965), ὅπου καί ὑπάρχει μεγάλη βιβλιογραφία. Ἄπο
τά κείμενα τοῦ τόμου θά ἤθελα ν' ἀναφέρω ἐδῶ τή μελέτη K. R. Hall καί
I. Devore (1965)· τή μελέτη γιά τούς «Ρησοπίθηκους τῆς Βόρεια Ἰνδίας»
τῶν C. H. Southwick, M. Beg καί M. R. Siddiqi (1965)· τή «Συμπερι-
φορά τοῦ Ὁρεινοῦ Γορίλα» τοῦ G. B. Schaller (1965)· τούς «Χιμπαν-
τζήδες στό Δάσος τοῦ Μποντόγκο» τῶν V. καί F. Reynolds (1965) καί
τούς «Χιμπαντζήδες τοῦ Gombe Stream Reserve» τῆς Jane Goodall
(1965). Ἡ Goodall συνέχισε τήν ἴδια ἔρευνα ὡς τά 1965 καί ἀνακοίνωσε
τίς ἀνακαλύψεις της μαζί μέ ὄλα τά προηγούμενα στοιχεῖα πού εἶχε συγ-
κεντρώσει, μέ τό ὄνομα Jane van Lawick-Goodall (1968). Στοιχεῖα ἔχω
ἀντλήσει ἐπίσης ἀπό τόν A. Kortlandt (1962) καί τόν K. R. L. Hall
(1964).

Ἄξιζει νά σημειωθεῖ – ἔχοντας ὑπόψη τὰ ὅσα εἰπώθηκαν παραπάνω γιά τό συνωστισμό – πῶς ἀναφέρουν ὅτι δέν παρατήρησαν συμπλοκές ἀνάμεσα σέ ομάδες μπαμπούνων πού συναντήθηκαν σέ πηγές νεροῦ. Μέτρησαν παραπάνω ἀπό τετρακόσιους μπαμπούνους γύρω ἀπό μιά λακκούβα μέ νερό, χωρίς ὥστόσο νά παρατηρήσουν ἐπιθετική συμπεριφορά ἀνάμεσά τους. Εἶδαν ἀκόμα πῶς οἱ μπαμποῦνοι ἦταν σέ ἀξιοσημείωτο βαθμό μή ἐπιθετικοί ἀπέναντι σέ ζῶα ἄλλων εἰδῶν. Ἡ εἰκόνα αὐτή ἐπιβεβαιώνεται καί συμπληρώνεται ἀπό τή μελέτη τοῦ μπαμπούνου τῆς *Chacma (Papio ursinus)* πού ἔκανε ὁ K. R. Hall (1960).

Ξεχωριστό ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ μελέτη τῆς ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς ἀνάμεσα στούς χιμπαντζῆδες, τὰ ἀνώτερα θηλαστικά πού μοιάζουν πολύ μέ τόν ἄνθρωπο. Ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια δέν ξέραμε σχεδόν τίποτα γιά τό πῶς ζοῦν στήν Ἀφρική, στή ζώνη τοῦ Ἰσημερινοῦ. Ἐγιναν ὁμως τρεῖς ξεχωριστές παρατηρήσεις χιμπαντζῆδων στό φυσικό τους περιβάλλον, πού προσφέρουν πολύ ἐνδιαφέρον ὑλικό ὅσο ἀφορᾷ τήν ἐπιθετική συμπεριφορά.

Οἱ V. καί F. Reynolds πού μελέτησαν τοὺς χιμπαντζῆδες τοῦ δάσους τοῦ Bodongo, ἀναφέρουν μιά ἐξαιρετικά χαμηλή στάθμη ἐπιθετικότητας. «Μέσα σέ 300 ὥρες παρατήρησης εἶδαμε 17 συμπλοκές πού περιλάβαιναν καί πραγματική πάλη ἢ ἐκδηλώσεις ἀπειλῆς ἢ θυμοῦ· καμιά τους δέν κράτησε παραπάνω ἀπό λίγα δευτερόλεπτα» (1965). Μόνο τέσσερις ἀπ' αὐτές τίς δεκαεφτά συμπλοκές ἔγιναν ἀνάμεσα σέ ἐνήλικες ἀρσενικούς. Οἱ παρατηρήσεις τῶν χιμπαντζῆδων στό Combe Stream Reserve ἀπό τήν Jane Goodall εἶναι ἴδιες σέ μεγάλο βαθμό. «Ἀπειλητική συμπεριφορά παρατηρήθηκε μόνο σέ 4 περιπτώσεις, ὅταν ἓνα ἀπό τὰ κατώτερα ἀρσενικά προσπάθησε νά πάρει τροφή μπροστά σ' ἓνα ἀπ' τὰ κυρίαρχα... Περιπτώσεις ἐπίθεσης παρατηρήθηκαν σπάνια ἐνῶ μόνο σέ μιά περίπτωση παρατηρήσαμε ἐνήλικες ἀρσενικούς νά παλεύουν» (1965). Ἀπ' τήν ἄλλη μεριά ὑπάρχουν «μερικές ἐνέργειες καί χειρονομίες, ὅπως ἡ συμπεριφορά τῆς περιποίησης καί τῆς κολακείας», πού κύρια λειτουργία τους εἶναι προφανῶς νά δημιουργήσουν καλές σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς χιμπαντζῆδες τῆς κοινότητας. Οἱ ομάδες τους εἶναι οὐσιαστικά πρόσκαιρες καί δέ μποροῦν νά βρεθοῦν ἄλλες σταθερές σχέσεις

ἐκτός ἀπ' αὐτὴν τῆς μητέρας καὶ τοῦ παιδιοῦ (J. Goodall, 1965). Δέν παρατηρήθηκε σ' αὐτούς τούς χιμπαντζήδες καμιά κυριαρχική ἱεραρχία, μόλο πού ὑπῆρξαν ἐβδομήντα δύο σαφεῖς κυριαρχικὲς ἀλληλεπιδράσεις.

Ὁ A. Kortlandt ἀναφέρει μιά παρατήρηση πού ἀφορᾷ τὴν ἀβεβαιότητα τῶν χιμπαντζήδων· αὐτὴ, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἐξέλιξης τῆς «δεύτερης φύσης» τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ χαρακτῆρα του. Γράφει:

"Ὅλοι οἱ χιμπαντζήδες πού παρατήρησα ἦταν ἐπιφυλακτικά, δισταχτικά πλάσματα. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐντονότερη ἐντύπωση πού σοῦ μένει ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν χιμπαντζήδων μέσα στὴ ζούγκλα. Πίσω ἀπ' τὰ ὀλοζώντανα ἐρευνητικὰ μάτια τους νιώθει κανεὶς μιά προσωπικότητα γεμάτη ἀμφιβολία, σκεπτικὴ, πού προσπαθεῖ πάντα νὰ βγάλει νόημα ἀπὸ ἕνα κόσμο πού τὴν ξαφνιάζει. Λές κι ἡ βεβαιότητα τοῦ ἐνστίκτου ἔχει ἀντικατασταθεῖ στοὺς χιμπαντζήδες ἀπὸ τὴν ἀβεβαιότητα τῆς διάνοιας - χωρὶς ὅμως τὴν ὀριστικότητά καὶ τὴν ἀποφασιστικότητά πού χαρακτηρίζουν τὸν ἀνθρώπο (1962).

Ὁ Kortlandt παρατηρεῖ ὅτι, ὅπως ἔδειξαν πειράματα μὲ αἰχμάλωτα ζῶα, οἱ τύποι τῆς συμπεριφορᾶς τῶν χιμπαντζήδων εἶναι πολὺ λιγότερο ἔμφυτοι σὲ σχέση μὲ τῶν πιθήκων.¹⁰

Θά 'θελα νὰ παραθέσω ἐδῶ μιά εἰδικὴ παρατήρηση τῆς van Lawick-Goodall, γιατί προσφέρει ἕνα καλὸ παράδειγμα τῆς σημαντικῆς διαπίστωσης τοῦ Kortlandt σχετικά μὲ τὴ δισταχικότητα καὶ τὴν ἔλλειψη ἀποφασιστικότητας στὴ συμπεριφορὰ τῶν χιμπαντζήδων:

Μιά μέρα ὁ Γολιάθ ἐμφανίστηκε πέρα, πάνω στὴν πλαγιά· σὲ μικρὴ ἀπόσταση τὸν ἀκολουθοῦσε ἕνα ἄγνωστο ῥόζ θηλυκό. Ὁ Hugo καὶ γώ βάλαμε γρήγορα ἕνα

10. Οἱ K. J. καὶ C. Hayes, τοῦ Βιολογικοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ Orange Park στὴ Φλόριντα, μεγάλωσαν ἕνα χιμπαντζή στό σπίτι τους καὶ τὸν μόρφωσαν συστηματικὰ σύμφωνα μὲ τὰ ἀνθρώπινα δεδομένα. Μετρώντας ἔπειτα τὸ δείκτη νοημοσύνης του ἀνακάλυψαν πὼς ἦταν 125 σὲ ἡλικία δύο χρονῶν καὶ ὀχτῶ μηνῶν. (C. Hayes, 1951· K. J. Hayes καὶ C. Hayes, 1951).

τσαμπί μπανάνες σέ σημείο πού νά μπορούν νά τό προσέξουν καί οί δύο χιμπαντζήδες, καί κρυφθήκαμε κάπου νά δούμε. "Όταν τό θηλυκό είδε τόν καταυλισμό μας σκαρφάλωσε γρήγορα σ' ένα δέντρο κι άρχισε νά κοιτάζει άπό κει. "Ο Γολιάθ σταμάτησε κι αυτός στή στιγμή καί τήν κοίταξε. "Επειτα κοίταξε τίς μπανάνες. Κατέβηκε λίγο τήν πλαγιά, σταμάτησε καί κοίταξε πίσω τό θηλυκό. "Η άλλη δέν είχε κινηθει. "Ο Γολιάθ συνέχισε νά πλησιάζει άργά, κι αυτή τή φορά τό θηλυκό κατέβηκε ήσυχα άπ' τό δέντρο κι έξαφανίστηκε μέσα στή δλάστηση. "Όταν ό Γολιάθ γύρισε νά κοιτάξει κι ανακάλυψε πώς τό θηλυκό είχε φύγει, γύρισε πίσω. "Ενα λεπτό άργότερα τό θηλυκό ξανασκαρφάλωνε στό δέντρο. "Ακολουθοῦσε ό Γολιάθ μέ τό τρίχωμά του σηκωμένο. Τήν καλόπιασε γιά λίγο αλλά κάθε τόσο γύριζε νά κοιτάξει τόν καταυλισμό. Μόλο πού πιά δέ μπορούσε νά δει τίς μπανάνες, ήξερε πώς βρισκονταν ακόμα εκεί καί έχοντας λείπει κάπου δέκα μέρες σίγουρα θά τοῦ τρέχαν τά σάλια. Κάποτε κατέβηκε κι άρχισε ξανά νά πλησιάζει πρὸς τό μέρος μας, σταματώντας κάθε δυό βήματα γιά νά κοιτάξει τό θηλυκό. "Εκείνο καθόταν ακίνητο, αλλά κι ό Hugo κι εγώ είχαμε τή μάλλον σίγουρη έντύπωση πώς ήθελε ν' άπαλλαγεί άπ' τή συντροφιά τοῦ Γολιάθ. "Όταν ό Γολιάθ είχε κατέβει κάμποσο στήν πλαγιά, σίγουρα ή δλάστηση τοῦ έκρυψε άπ' τά μάτια του τό θηλυκό, γιατί γύρισε νά κοιτάξει κι έπειτα σκαρφάλωσε γρήγορα σ' ένα δέντρο. "Εκείνη καθόταν ακόμα εκεί. Κατέβηκε, περπάτησε μερικά βήματα κι έπειτα ανέβηκε σ' ένα άλλο δέντρο. "Ακόμα ήταν εκεί. Αυτό συνεχίστηκε γι' άλλα πέντε λεπτά, καθώς ό Γολιάθ πλησίαζε τίς μπανάνες. "Όταν έφτασε στό ξέφωτο τοῦ καταυλισμοῦ, ό Γολιάθ άντιμετώπισε ένα άλλο πρόβλημα — δέν είχε πιά δέντρα νά σκαρφάλωσει καί δέ μπορούσε νά δει τό θηλυκό. Τρεῖς φορές πάτησε τό πόδι του στό ξέφωτο καί τίς τρεῖς γύρισε κι ανέβηκε τρέχοντας στό πιό κοντινό δέντρο πού βρισκόταν πίσω του. Τό θηλυκό δέν κουνήθηκε. Ξαφνικά ό Γολιάθ φάνηκε ν' άποφασίζει κι έτρεξε γρήγορα στίς μπανάνες. "Άρπαξε μονάχα μιά κι έπειτα γύρισε κι ανέβηκε ξανά στό δέντρο του. Τό θηλυκό καθόταν ακόμα στό ίδιο κλαδί. "Ο Γολιάθ τέλειωσε τή μπανάνα του καί, λίγο πιό ξεθαρρεμένος τώρα, γύρισε πίσω στό τσαμπί, άρπάξε δσες μπορούσε καί έτρεξε πίσω στό δέντρο. Αυτό τή φορά τό θηλυκό είχε φύγει.

τήν ώρα πού ὁ Γολιάθ μάζευε τίς μπανάνες ἐκείνη εἶχε κατέβει ἀπ' τὸ κλαδί, εἶχε γυρίσει καί τόν κοίταξε κάμποσες φορές κι ἔπειτα εἶχε ἔξαφανιστεῖ σιωπηλά.

Τό σάσισμα τοῦ Γολιάθ ἦταν πραγματικά διασκεδαστικό. Πέταξε τίς μπανάνες κι ἔτρεξε πίσω στοῦ δέντρο ὅπου τήν εἶχε ἀφήσει, κοίταξε ὀλόγυρα κι ἔπειτα χάθηκε κι αὐτός μέσα στή βλάστηση. Τά ἐπόμενα εἴκοσι λεπτά ἔψαχνε γιά τὸ θηλυκό. Κάθε λίγο τόν βλέπαμε νά σκαρφαλώνει καί σ' ἄλλο δέντρο καί νά κοιτάζει σ' ὅλες τίς κατευθύνσεις· δέν τή βρῆκε ὁμως καί τελικά παραιτήθηκε, γύρισε στόν καταυλισμό καί, δλότελα ἔξαντλημένος, ἔκατσε σιωπηλά κι ἄρχισε νά τρώει τίς μπανάνες. Κάθε τόσο γύριζε τὸ κεφάλι του γιά νά κοιτάζει πίσω τήν πλαγιά (1971).

Ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀρσενικοῦ χιμπαντζῆ νά καταλήξει σέ μιὰ ἀπόφαση, δηλαδή ἂν πρῶτα θά ἔτρωγε τίς μπανάνες ἢ θά βάτευε τὸ θηλυκό, εἶναι πραγματικά ἐντυπωσιακή. Ἐν παρατηρούσαμε τήν ἴδια συμπεριφορά σ' ἓναν ἄνθρωπο θά λέγαμε πῶς ὑποφέρει σίγουρα ἀπό ἔμμομη ἀμφιβολία, γιὰ ἓνα φυσιολογικό πλάσμα δέ θά 'χε καμιά δυσκολία νά πράξει ἀνάλογα μέ τήν παρόρμηση πού θά κυριαρχοῦσε στή δομή τοῦ χαρακτήρα του· ὁ στοματικός χαρακτήρας θά ἔτρωγε πρῶτα τίς μπανάνες καί θ' ἀνέβαλλε τήν ἱκανοποίηση τῆς σεξουαλικῆς του παρόρμησης· ὁ «ἀφροδισιακός χαρακτήρας» θ' ἄφηνε τὸ φαγητό νά περιμένει ὥσπου νά ἱκανοποιηθεῖ σεξουαλικά. Καί στίς δύο περιπτώσεις θά ἐνεργοῦσε δίχως ἀμφιβολία ἢ δισταγμό. Μιᾶς καί στοῦ παράδειγμα δέ μπορούμε νά ὑποθέσουμε πῶς τὸ ἀρσενικό ὑποφέρει ἀπὸ καταληπτική νεύρωση, τὸ ἐρώτημα γιὰ συμπεριφέρεται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μοιάζει νά βρῆσκει τήν ἀπάντησή του στή διαπίστωση τοῦ Kortlandt τήν ὁποία κακῶς δέν ἀναφέρει ἢ van Lawick-Goodall.

Ὁ Kortlandt περιγράφει τήν ἀξιοπρόσεχτη ἀνεκτικότητα τοῦ χιμπαντζῆ ἀπέναντι στοὺς νεότερους ἀλλά καί τήν ἄμυνά του ἀπέναντι στοὺς γεροντότερους, ἀκόμα κι ὅταν αὐτοὶ δέ διαθέτουν πιά φυσική δύναμη. Ἡ van Lawick-Goodall τονίζει τὸ ἴδιο χαρακτηριστικό:

Οἱ χιμπαντζῆδες δείχνουν κανονικά μεγάλη ἀνεκτικότητα στή συμπεριφορά τους. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιά

4

τούς άρσενικούς και λιγότερο για τούς θηλυκούς. Παρατηρήσαμε μία τυπική περίπτωση άνεκτικότητας ενός κυρίαρχου σ' ένα ύποτελές ζώο όταν ένας έφηβος άρσενικός έτρωγε άπ' τό μόνο ώριμο τσαμπί σ' ένα φοινικόδεντρο. Ένας μεγάλος άρσενικός σκαρφάλωσε στό ίδιο δέντρο αλλά δέν προσπάθησε νά διώξει τόν άλλο μέ τή βία· άπλά πήγε δίπλα του κι άρχισαν νά τρώνε μαζί. Κάτω άπό παρόμοιες συνθήκες ένας ύποτελής χιμπαντζής μπορεί νά πλησιάσει ένα κυρίαρχο, αλλά πριν επιχειρήσει νά φάει συνήθως άγγίζει τόν άλλο στό χείλια, στό μηρό ή στό γεννητικά όργανα. Η άνεκτικότητα άνάμεσα σέ άρσενικά είναι ιδιαίτερα άξιοσημείωτη τήν έποχή του ζευγαρώματος, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στην περίπτωση που άνάφεραμε παραπάνω, όπου παρατηρήσαμε έφτά άρσενικούς νά συνουσιάζονται μέ μία θηλυκιά χωρίς κανένα ίχνος επιθετικότητας μεταξύ τους· ένας άπ' αυτούς τούς άρσενικούς ήταν έφηβος (1971).

Γιά τούς γορίλλες που παρατήρησε στή ζούγκλα ό G. B. Schaller άναφέρει πώς ή όλη «άλληλεπίδραση» άνάμεσα στις ομάδες τους ήταν ειρηνική. Έπιθετικές κινήσεις σημειώθηκαν μόνο άπό έναν άρσενικό και «μιά φορά παρατήρησα άσθενική επιθετικότητα άπό μία θηλυκιά, ένα μικρό κι ένα βρέφος, που εκδηλώθηκε μέ τή μορφή άψιμαχιών άπέναντι σέ εισβολείς άπό μία άλλη ομάδα. Η περισσότερη επιθετικότητα μέσα στην ομάδα περιορίστηκε σέ άγριες ματιές και σέ δαγκώματα». Ο Schaller δέν παρατήρησε σοβαρές επιθέσεις άνάμεσα σέ γορίλλες. Κι αυτό είναι έξαιρετικά άξιοπρόσεχτο, γιατί όλες οι περιοχές όπου υπάρχουν γορίλλες δέν είναι μόνο πυκνοκατοικημένες, αλλά φαίνεται πώς μοιράζονται έξίσου στόν πληθυσμό τους. Έτσι θά μπορούσαν νά υπάρχουν πολλές εύκαιρίες για προστριβές (1963, 1965).

Πρέπει νά προσέξουμε ιδιαίτερα τίς εκθέσεις τής van Lawick-Goodall σχετικά μέ τή συμπεριφορά τους στό θέμα τής τροφής, γιατί οι παρατηρήσεις της χρησιμοποιήθηκαν άπό άρκετούς συγγραφείς σαν έπιχείρημα για τό σαρκόβόρο ή «άρπακτικό» χαρακτήρα των χιμπαντζήδων. Λέει λοιπόν πώς «οί χιμπαντζήδες του Gombe Stream Reserve (και ίσως των περισσότερων τόπων σ' όλη τήν περιοχή

όπου υπάρχει αυτό τό είδος) είναι παμφάγοι... Βασικά ό χιμπαντζής είναι φυτοφάγος· αυτό σημαίνει πώς τό μεγαλύτερο ποσοστό τής τροφής του είναι χορταρικά» (1968). 'Υπήρξαν όμως και μερικές εξαιρέσεις σ' αυτό τόν κανόνα. Σ' όλη τήν περίοδο τής μελέτης της, είτε αυτή είτε ό βοηθός της παρατήρησαν χιμπαντζήδες νά τρέφονται μέ τή σάρκα άλλων θηλαστικών σέ 28 περιπτώσεις. 'Επιπλέον, έξετάζοντας τυχαία δείγματα περιττωμάτων στά πρώτα δύομιση χρόνια και συστηματικά δείγματα στά τελευταία δύομιση χρόνια, βρέθηκαν συνολικά στίς κοπριές τά ύπολείμματα 36 διαφορετικών θηλαστικών, αυτών πού είχαν δει τούς χιμπαντζήδες νά τρώνε. 'Η ίδια αναφέρει έξάλλου τέσσερις περιπτώσεις μέσα σ' αυτά τά χρόνια, από τίς όποιες στίς τρεις ένας άρσενικός χιμπαντζής έπιασε και σκότωσε ένα μωρό μπαμπούνου και σέ μιά σκοτώθηκε ένας μάλλον θηλυκός κολοβοπίθηκος. Είδε άκόμα πώς 68 θηλαστικά (κυρίως άνώτερα) φαγώθηκαν μέσα σέ 45 μήνες (περίπου έναμιση τό μήνα) από μιά ομάδα πενήντα χιμπαντζήδων. Αυτοί οί άριθμοί επιβεβαιώνουν τήν προηγούμενη διαπίστωσή της πώς «τό μεγαλύτερο ποσοστό τής τροφής του χιμπαντζή είναι χορταρικά» και πώς ή κρεατοφαγία άποτελεί εξαίρεση. 'Όσοσο στό πασίγνωστο βιβλίο της *In the Shadow of Man* ή συγγραφέας δηλώνει όρθά κοφτά πώς κι αυτή κι ό σύζυγός της είδαν «χιμπαντζήδες νά τρώνε κρέας άρκετά συχνά» (1971), χωρίς όμως νά παραθέτει και τά σχετικά στοιχεία από τό προηγούμενο έργο της πού δείχνουν πώς ή σαρκοφαγία δέν είναι και τόσο συχνή. Τονίζω αυτό τό σημείο γιατί στίς εκδόσεις πού άκολούθησαν τή μελέτη της ύπάρχουν πάρα πολλά σχόλια πού τονίζουν τόν «άρπακτικό» χαρακτήρα τών χιμπαντζήδων, βασισμένα στά όσα λέει σχετικά ή van Lawick-Goodall στά 1971. 'Όπως όμως είπαν πολλοί συγγραφείς, οί χιμπαντζήδες είναι παμφάγα και τρέφονται κυρίως μέ φυτά. Τό ότι τρώνε κάποτε και κρέας (στήν πραγματικότητα πολύ σπάνια) δέν τούς κάνει σαρκοβόρα κι όπωσδήποτε ούτε άρπακτικά ζώα. 'Όμως ή χρήση τών λέξεων «άρπακτικό» και «σαρκοβόρο» άφήνουν νά έννοηθει πώς ό άνθρωπος έχει γεννηθει μέ μιά έμφυτη καταστροφικότητα.

Έδαφοκρατία και Κυριαρχία

Ἡ γενική εἰκόνα τῆς ζωώδους ἐπιθετικότητας ἔχει ἐπηρεαστεῖ πολύ ἀπό τήν ἐννοια τῆς ἔδαφοκρατίας. Τό ἔργο τοῦ Robert Ardrey *Territorial Imperative* (1967) ἄφησε τό κοινό μέ τή γνώμη πώς ὁ ἄνθρωπος κυριαρχεῖται ἀπό ἕνα ἐνστικτο νά προστατέψει τό ἔδαφός του, πού τό κληρονόμησε ἀπ' τοῦς προγόνους του τά ζῶα. Αὐτό τό ἐνστικτο ὑποτίθεται πώς εἶναι μιά ἀπ' τίς κύριες πηγές τῆς ζωώδους καί τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθετικότητας. Οἱ ἀναλογίες θγαίνουν εὐκόλα, καί πολλοί βολεύονται μέ τήν ιδέα πώς ὁ πόλεμος γεννιέται ἀπό τή δύναμη αὐτοῦ τοῦ ἐνστίκτου.

Ὡστόσο ἡ ιδέα εἶναι ὀλότελα λαθεμένη γιά ἀρκετούς λόγους. Καταρχή σέ πολλά εἶδη ζώων δέν ὑπάρχει ἡ ἐννοια τῆς ἔδαφοκρατίας. «Ἡ ἔδαφοκρατία ἰσχύει μόνο γιά τά ἀνώτερα ζῶα, ὅπως τά σπονδυλωτά καί τά ἀρθρόποδα, ἀλλά ἀκόμα κι ἐκεῖ σποραδικά» (J. P. Scott, 1968α). "Ἄλλοι μελετητές τῆς συμπεριφορᾶς ὅπως ὁ Zing Yang Kuo «τείνουν μᾶλλον νά πιστέψουν πώς ἡ λεγόμενη "ἔδαφική ἄμυνα" δέν εἶναι σέ τελευταία ἀνάλυση παρά ἕνα ἐντυπωσιακό ὄνομα γιά διάφορα ἀντιδραστικά σχήματα ἀπέναντι σέ ξένους, καρνευμένο μέ ἀνθρωπομορφισμό καί δαρβινισμό τοῦ δέκατου ἔνατου αἰώνα. Χρειάζονται ὀπωσδήποτε ἐκτενεστερες καί περισσότερο συστηματικές πειραματικές ἔρευνες γιά νά καταλήξουμε σχετικά μ' αὐτό τό ζήτημα» (1960).

Ὁ N. Tinbergen κάνει τή διάκριση ἀνάμεσα στήν ἔδαφοκρατία τοῦ εἶδους καί τήν ἔδαφοκρατία τοῦ ἀτόμου: «Μοιάζει σχεδόν βέβαιο πώς οἱ ἔδαφικές περιοχές ἐπιλέγονται κυρίως στή βάση ἰδιοτήτων στίς ὁποῖες τά ζῶα ἀντιδρῶν ἐνστικτωδῶς. Αὐτό κάνει ὅλα τά ζῶα τοῦ ἴδιου εἶδους, ἡ τουλάχιστον τοῦ ἴδιου πληθυσμοῦ, νά διαλέγουν τόν ἴδιο γενικό τύπο φυσικῆς κατοικίας. Ὡστόσο ὁ προσωπικός δεσμός τοῦ ἀρσενικοῦ μέ τήν περιοχή του εἶναι ἀποτέλεσμα μᾶς διαδικασίας τῆς μάθησης» (1953).

Στήν περιγραφή τῶν ἀνώτερων θηλαστικῶν εἶδαμε πόσο συχνά μεγάλα κομμάτια τῶν περιοχῶν τους συμπιπτουν. Ἄν ἡ παρατήρηση τῶν πιθήκων μᾶς διδάσκει κάτι, αὐτό εἶναι ὅτι οἱ διάφορες ὁμάδες ἀνώτερων θηλαστικῶν εἶναι ὀλότελα ἀνεκτικές καί ἐλαστικές ὅσο ἀφορᾶ τήν περιοχή

τους· έτσι ή εικόνα πού δίνουν δέν επιτρέπει τήν αναλογία μέ μιá κοινωνία πού φρουρεί άγρυπνα τά σύνορά της και έμποδίζει μέ τή θία τήν είσοδο του «ξένου».

Ό ισχυρισμός ότι ή έδαφοκρατία είναι βάση της ανθρώπινης επιθετικότητας είναι λαθεμένος για έναν ακόμα λόγο. Η άμυνα μιās περιοχής έχει τή λειτουργία ν' αποφεύγει τίς σοβαρές μάχες πού θά χρειάζονταν αναγκαστικά άν ή περιοχή αυτή καταπατιόταν σέ τέτοιο βαθμό, ώστε νά δημιουργηθεί συνωστισμός. Στην πραγματικότητα ή απειλητική συμπεριφορά μέ τήν όποία εκδηλώνεται ή έδαφική επιθετικότητα είναι ένας ένστικτωδώς διαμορφωμένος τρόπος για τή διατήρηση της ισορροπίας του χώρου και της ειρήνης. Ό ένστικτώδης έξοπλισμός του ζώου λειτουργεί όπως οί νομικές διατάξεις για τόν άνθρωπο. Έτσι τό ένστικτο άχρηστεύεται όταν υπάρχουν άλλοι συμβολικοί τρόποι για νά περιχαρακώσεις μιá περιοχή και νά προειδοποιήσεις πώς άπαγορεύεται ή είσοδος σ' αυτήν. Αξίζει ακόμα νά θυμόμαστε πώς, όπως θά δούμε άργότερα, οί περισσότεροι πόλεμοι αρχίζουν για νά κερδηθοούν προνόμια διάφορων ειδών κι όχι σάν άμυνα άπέναντι σέ μιá απειλή κάποιας περιοχής — όπως ύποστηρίζει ή ιδεολογία αυτών πού φτιάχνουν τόν πόλεμο.

Όμοια λαθεμένες έντυπώσεις έχουν επικρατήσει πλατιά σχετικά μέ τήν έννοια της κυριαρχίας. Σέ πολλά είδη, αλλά όπωσδήποτε όχι σέ όλα, ανακαλύπτουμε πώς ή όμάδα είναι οργανωμένη ιεραρχικά. Τό ισχυρότερο άρσενικό παίρνει τά πρωτεία στό φαγητό και τό σέξ και έξουσιάζει άλλα άρσενικά κατώτερων τάξεων της ιεραρχίας.¹¹ Όσοτόσο ή κυριαρχία (όπως κι ή έδαφοκρατία) δέν ύπάρχει σ' όλα τά ζώα, κι ούτε κατά κανόνα στά σπονδυλωτά και τά θηλαστικά.

Όσο άφορά τήν κυριαρχία άνάμεσα σέ μη ανθρώπινα άνώτερα θηλαστικά, ανακαλύπτουμε μιá μεγάλη διαφορά

11. Παραλληλίζουμε σπανιότερα αυτή τήν ιεράρχηση μέ τίς «ένστικτώδεις» ρίζες της δικτατορίας, άπ' ό,τι τόν τοπικισμό μέ τόν πατριωτισμό, άν και ή λογική είναι και στίς δυό περιπτώσεις ίδια. Η αίτια αυτής της διαφορετικής αντιμετώπισης θρίσκειται ίσως στό ότι δέ θά 'χε μεγάλη άπήχηση στό πλατύ κοινό ή παρουσίαση μιās ένστικτώδους βάσης για τή δικτατορία, σέ σχέση μέ τόν «πατριωτισμό».

ανάμεσα σέ μερικά είδη πιθήκων (όπως οί μπαμπούνιοι και οί μακάκοι, στους όποιους θρίσκουµε µάλλον άναπτυγµένα και άσστηρά ιεραρχικά συστήµατα) και στίς µαιµούδες, όπου αυτοί οί τύποι κυριαρχίας είναι µάλλον άσθενέστεροι. Σχετικά µέ τούς γορίλες του βουνού ό Schaller άναφέρει:

Σαφείς άλληλεπιδράσεις κυριαρχίας παρατηρήθηκαν 110 φορές. Ή κυριαρχία έκδηλωνόταν περισσότερο συχνά σέ στενά μονοπάτια, όταν ένα ζωο διεκδικούσε τό δικαίωµα νά περάσει, ή στήν επιλογή ενός τόπου για στάση, όταν τό κυρίαρχο ζωο έκτόπιζε τό ύποτελέ. Οί γορίλες έδειχναν τήν κυριαρχία τους µέ τίς λιγότερες ένέργειες. Συνήθως ένα ζωο πού θρυσκόταν χαμηλά στήν ιεραρχική τάξη παραµέριζε όταν πλησίαζε ή άπλά και µόνο γύριζε νά τό κοιτάξει ένα άνώτερο. Ή χειρονομία πού παρατηρήσαµε συχνότερα και πού έµπεριέχει και σωματική έπαφή ήταν ένα έλαφρό χτύπηµα µέ τήν άνάποδη του χεριού πού έδινε τό κυρίαρχο ζωο στό σώµα ενός ύποτελους (1965).

Στήν έκθεση τους σχετικά µέ τούς χιµπαντζήδες του δάσους Bodongo, οί V. και F. Reynolds διαπιστώνουν:

Μόλο πού φαίνονταν όρισµένες διαφορές «κοινωνικής» θέσης ανάµεσα στα άτοµα, οί κυριαρχικές άλληλεπιδράσεις αποτελούσαν έλάχιστο ποσοστό στή συµπεριφορά των χιµπαντζήδων πού παρατηρήσαµε. Δέν υπήρξε ένδειξη γραµµικής ιεραρχικής κυριαρχίας ανάµεσα στα άρσενικά ή τά θηλυκά· δέν παρατηρήσαµε άποκλειστικά δικαιώµατα πάνω σέ θηλυκά, ούτε υπήρχαν µόνιµοι άρχηγοί των ομάδων (1965).

Ό T. E. Rowell, στή µελέτη του για τούς μπαμπούνιους, ύποστηρίζει πώς δέν ύπάρχει καν έννοια κυριαρχίας και δηλώνει πώς «περιστσιαιακές ένδείξεις ύποδεικνύουν ότι ή ιεραρχική συµπεριφορά συνδέεται µέ κάποια πίεση στό περιβάλλον· κάτω άπ' αυτή τήν πίεση πρώτο τό κατώτερο ζωο δείχνει φυσιολογικά συµπτώµατα (µικρότερη άντοχή σέ άρρώστιες, για παράδειγµα). "Αν ή ύποτελής συµπεριφορά καθορίζει τήν κοινωνική θαθµίδα (κι όχι ή κυρίαρχη συµπεριφορά, όπως πιστεύουν γενικά), ό παράγοντας τής

πίεσης φαίνεται πώς επηρεάζει άμεσα όλα τὰ ζώα σέ διαφορετικούς βαθμούς ανάλογα μέ τήν κατασκευή τους, δημιουργώντας ταυτόχρονα μεταβολές στή φυσιολογία και τή συμπεριφορά τους· οί μεταβολές στή συμπεριφορά γεννούν τήν ιεραρχική κοινωνική οργάνωση» (1966). Καταλήγει έπειτα στό συμπέρασμα «ότι ή ιεραρχία φαίνεται νά διατηρείται κυρίως από τή συμπεριφορά τών ύποτελών, και από τὰ κατώτερα κι όχι τὰ άνώτερα ζώα».

Έπίσης ό W. A. Mason έκφράζει έντονες επιφυλάξεις πού βασίζονται στή μελέτη τών χιμπαντζήδων:

‘Η άποψη πού ύποστηρίζεται έδώ είναι πώς ή «κυριαρχία» και ή «ύποταγή» είναι άπλά συμβατικοί χαρακτηρισμοί για τό γεγονός ότι οί χιμπαντζήδες βρίσκονται συχνά μεταξύ τους στή σχέση του έκφοβιστή και του έκφοβισμένου. Φυσικά θά περιμέναμε πώς τὰ μεγαλύτερα, δυνατότερα και πιο θίαια κι επιθετικά ζώα σέ κάθε ομάδα (πού προκαλούν τρόμο σχεδόν σ’ όλα τὰ άλλα) θά έδειχναν ένα είδος γενικής κυριαρχίας. Σίγουρα σ’ αυτό συνηγορεί και τό γεγονός ότι στή ζούγκλα τὰ ώριμα άρσενικά κυριαρχούν συνήθως τὰ ώριμα θηλυκά, πού μέ τή σειρά τους φέρονται κυριαρχικά στα νεαρά ζώα και στα μωρά. ‘Ωστόσο πέρα άπ’ αυτή τήν παρατήρηση δέν ύπάρχει καμιά ένδειξη πώς οί ομάδες τών χιμπαντζήδων συνολικά είναι ιεραρχικά οργανωμένες· ούτε ύπάρχει καμιά πειστική άπόδειξη ότι ύπάρχει μια αυτόνομη παρόρμηση για κοινωνική κυριαρχία. Οί χιμπαντζήδες είναι πεισματάρηδες ήρμητικοί και άπληστοι — κι όλα αυτά άποτελούν ίκανοποιητική βάση για τήν ανάπτυξη κυριαρχίας και ύποταγής χωρίς τή συμμετοχή έξειδικευμένων κοινωνικών κινήτρων και άναγκών. ‘Ετσι ή κυριαρχία και ή ύποταγή μπορούν νά θεωρηθούν φυσικό ύποπροϊόν τής κοινωνικής συναναστροφής και μόνο μια πλευρά τής σχέσης ανάμεσα σέ δύο άτομα...

Για τήν κυριαρχία, έφόσον ύπάρχει, ισχύει τό ίδιο σχόλιο πού έκανα και για τήν έδαφοκρατία. Λειτουργία της είναι νά έξασφαλίσει ειρήνη και συνοχή μέσα στήν ομάδα και νά έμποδίσει τή σύγκρουση πού θά όδηγοϋσε σέ σοβαρή μάχη. ‘Ο άνθρωπος άντικαθιστά αυτό τό ένστικτο πού του λείπει, μέ συμφωνίες, έθιμοτυπίες και νόμους.

Ἡ κυριαρχία στὰ ζῶα ἔχει ἐρμηνευτεῖ πλατιά σάν βίαιη «κηδεμονία» τοῦ ἀρχηγοῦ πού ἀπολαμβάνει τή δύναμή του πάνω στήν ὑπόλοιπη ομάδα. Εἶναι ἀλήθεια πώς στίς μαϊμούδες λ.χ. ἡ ἐξουσία τοῦ ἀρχηγοῦ βασίζεται συχνά στό φόβο πού γεννάει στούς ἄλλους. Στούς πίθηκους ὅμως, ὅπως καί στούς χιμπαντζῆδες, δέν εἶναι ὁ φόβος γιά τήν ἀνώτερη δύναμη τοῦ ἰσχυρότερου ζώου πού καθιερώνει τήν ἐξουσία του, ἀλλά ἡ ἱκανότητά του νά διοικεῖ τήν ομάδα. Σάν παράδειγμα ὁ Kortlandt (1962) μιλάει γιά ἕνα γέρο χιμπαντζῆ πού διατήρησε τήν ἀρχηγία μέ τήν πείρα καί τή σοφία του, παρά τό γεγονός ὅτι ἦταν πιά ἀδύνατος φυσικά.

Ὅποιος κι ἂν εἶναι ὁ ρόλος τῆς κυριαρχίας στὰ ζῶα, φαίνεται ἀρκετά σαφές πώς τό κυρίαρχο ζῶο πρέπει νά δικαιώνει τό ρόλο του – δηλαδή νά δείχνει τή μεγαλύτερη φυσική δύναμη, τή σοφία, τήν ἐνεργητικότητα ἢ ὅ,τι τό κάνει ἀποδεκτό σάν ἀρχηγό. Ἐνα πολύ ἐξυπνο πείραμα μέ μαϊμούδες πού ἀναφέρει ὁ J. M. R. Delgado (1967) δείχνει πώς ἂν τό κυρίαρχο ζῶο χάσει τίς διακριτικές του ἰδιότητες ἔστω καί προσωρινά, ὁ κυρίαρχος ρόλος του τελειώνει. Στήν ἀνθρώπινη ἱστορία, ὅταν ἡ κυριαρχία θεσμοποιεῖται καί παύει πιά νά ἔναι ἄσκηση μιᾶς προσωπικῆς ἱκανότητος, ὅπως συμβαίνει ἀκόμα σέ πολλές πρωτόγονες κοινωνίες, ὁ ἀρχηγός δέ χρειάζεται νά κατέχει διαρκῶς τίς ἐξαιρετικές του ἰδιότητες – οὐσιαστικά δέν εἶναι κἀν ἀναγκαῖο νά τίς ἔχει. Τό κοινωνικό σύστημα ρυθμίζει τό λαό νά βλέπει στόν τίτλο, τή στολή ἢ ὅ,τι ἄλλο τήν ἀπόδειξη πώς ὁ ἡγέτης εἶναι ἱκανός, κι ὅσο ὑπάρχουν αὐτά τά σύμβολα, πού τά στηρίζει ὀλόκληρο τό σύστημα, ὁ μέσος ἄνθρωπος δέν τολμάει κἀν ν' ἀναρωτηθεῖ ἂν ὁ αὐτοκράτορας φορεῖ πραγματικά καινούργια φορεσιά.

Ἡ Ἐπιθετικότητα σέ Ἄλλα Θηλαστικά

Δέν εἶναι μόνο τά ἀνώτερα θηλαστικά πού δείχνουν μικρή ἐπιθετικότητα. Κι ὅλα τ' ἄλλα θηλαστικά, ἀρπακτικά καί μή, δέν παρουσιάζουν τήν ἐπιθετική συμπεριφορά πού θά περιμέναμε ἂν ἀλήθευε ἡ ὑδραυλική θεωρία τοῦ Lorenz.

Ἀκόμα καί στὰ πιό ἐπιθετικά θηλαστικά, τοὺς ποντι-

κούς, ή ένταση τής επιθετικότητας δέν είναι τόσο μεγάλη όση δείχνουν τά παραδείγματα του Lorenz. Η Sally Carrighar τόνισε τή διαφορά ανάμεσα σ' ένα πείραμα μέ ποντικούς πού αναφέρει ο Lorenz για νά στηρίξει τήν υπόθεσή του, και σ' ένα άλλο πείραμα πού δείχνει καθαρά ότι τό άποφασιστικό σημείο δέν ήταν ή έμφυτη επιθετικότητα του ποντικού αλλά όρισμένες συνθήκες πού ευθύνονταν για τή μεγαλύτερη ή μικρότερη επιθετικότητα:

Σύμφωνα μέ τον Lorenz, ο Steiniger έβαλε καφέ ποντίκια από διαφορετικές περιοχές σ' ένα μεγάλο περιφραγμένο χώρο πού τους παρείχε απόλυτα φυσικές συνθήκες ζωής. Στην αρχή τά ζώα φαίνονταν τρομαγμένα, φοβόνταν τό ένα τό άλλο· δέν είχαν επιθετική διάθεση, αλλά δαγκώνονταν όταν αντίκωναν τυχαία, ιδιαίτερα όταν δυό απ' αυτά συγκρούονταν μέ ταχύτητα τρέχοντας από τή μιά πλευρά αυτού του χώρου στην άλλη.¹²

Οί ποντικοί του Steiniger άρχισαν γρήγορα νά επιτίθενται ο ένας στον άλλο και πολέμησαν ώσπου σκοτώθηκαν όλοι, εκτός από ένα ζευγάρι. Οί απόγονοι αυτού του ζευγαριού έφτιαξαν μιά φυλή, πού μέ τή σειρά της σκότωσε κάθε ξένο ποντικό πού μπήκε μέσα στο ζωτικό της χώρο.

Στά χρόνια πού γινόταν αυτή ή μελέτη, ο J. B. Calhoun στη Βαλτιμόρη έρευνούσε μέ τον τρόπο του τή συμπεριφορά των ποντικών. Στον αρχικό πληθυσμό του F. Steiniger υπήρχαν 15 ποντικοί· του Calhoun υπήρχαν 14 - πάλι ξένοι μεταξύ τους. Όμως ο περιφραγμένος χώρος του Calhoun ήταν 16 φορές μεγαλύτερος από του Steiniger και περισσότερο ενοϊικός από άλλες απόψεις: υπήρχαν «καταφύγια» για ποντικούς πού τους κυνηγούσαν έχθροί (όπως είναι πιθανό πώς θά υπήρχαν και στη ζούγκλα) και όλοι οί ποντικοί του Calhoun ήταν σημαδεμένοι για νά ξεχωρίζουν.

Γιά 27 μήνες, από ένα πύργο στημένο στο κέντρο αυτής τής μεγάλης περιοχής, καταγράφονταν οί κινήσεις όλων των ποντικών. Έπειτα από μερικές μάχες, κι ενώ άρχι-

12. Όστόσο οί περισσότεροι ζωοψυχολόγοι δέ θά χαρακτηρίζαν «απόλυτα φυσικές» τίς συνθήκες πού δημιουργούνται σ' ένα περιφραγμένο χώρο - ιδιαίτερα σ' ένα χώρο τόσο στενό, πού δυό ζώα μπορούν νά συγκρουστούν τρέχοντας από διαφορετικές κατευθύνσεις.

ζαν νά γνωρίζονται μεταξύ τους, χωρίστηκαν σέ δύο φυλές, αλλά καμιά άπ' τίς δύο δέν προσπάθησε νά έξοντώσει τήν άλλη. Κινούνταν έλεύθερα δίχως προκλήσεις - κι άκόμα ύπήρχαν ποντίκια πού ή διακίνησή τους έδειχνε πώς ήταν άγγελιαφόροι.¹³

Άντίθετα άπ' τά σπονδυλωτά και τά κατώτερα άσπόνδυλα, όπως έδειξε ό J. P. Scott, ένας άπ' τούς πιό διαπρεπείς μελετητές τής έπιθετικότητας των ζώων, ή έπιθετικότητα είναι πολύ συνηθισμένη στά άρθρόποδα, όπως δείχνουν οι άγριες μάχες των άστακων, και στά κοινωνικά έντομα όπως οι σφήκες και μερικές άράχνες, όπου τό θηλυκό επιτίθεται στό άρσενικό και τό τρώει. Μεγάλη έπιθετικότητα παρατηρείται άκόμα στά ψάρια και στα έρπετά. Ό Scott γράφει σχετικά:

Η συγκριτική φυσιολογία τής μαχητικής συμπεριφοράς στα ζώα καταλήγει στό εξαιρετικά σημαντικό συμπέρασμα πώς τό πρωταρχικό έρέθισμα για τή μαχητική συμπεριφορά είναι έξωτερικό· δηλαδή δέν ύπάρχει αυθόρμητο έσωτερικό έρέθισμα πού νά αναγκάζει ένα άτομο νά πολεμήσει άσχετα άπό τό έξωτερικό του περιβάλλον. Οι φυσιολογικοί και συγκινησιακοί παράγοντες πού παίζουν ρόλο στό μαχητικό σύστημα συμπεριφοράς είναι όλοτετα διαφορετικοί άπό κείνους πού επηρεάζουν τή σεξουαλική και τήν τροφοληπτική συμπεριφορά.

Και παρακάτω ό Scott διαπιστώνει:

Κάτω άπό φυσικές συνθήκες, έχθρότητα και έπιθετικότητα μέ τήν έννοια τής καταστροφικής και δυσπροσαρμοσσης μαχητικής συμπεριφοράς είναι δύσκολο νά βρεθούν σέ κοινωνίες ζώων.

Όσο για τό ειδικό πρόβλημα του αυθόρμητου έσωτερικού έρεθίσματος πού ύποστηρίζει ό Lorenz, ό Scott γράφει:

Όλα τά στοιχεία πού έχουμε μέχρι σήμερα δείχνουν πώς ή μαχητική συμπεριφορά στα άνώτερα θηλαστικά

13. Πρβ. S. A. Barnett και M. M. Spencer (1951) και S. A. Barnett (1958, 1958α).

καί στον άνθρωπο προέρχεται από εξωτερικά ερεθίσματα και δέν υπάρχει απόδειξη αυθόρμητου εσωτερικού ερεθίσματος. Οί συγκινησιακές και φυσιολογικές διαδικασίες παρατείνουν και μεγαλοποιούν τά αποτελέσματα του ερεθίσματος, χωρίς όμως και νά τό γεννοῦν.¹⁴

Τί Ἀναστολές ἔχει ὁ Ἄνθρωπος Μπροστά στό Φόνο;

Ἔνα ἀπ' τά σπουδαιότερα σημεῖα στίς ἀλυσωτές ἐρμηνεῖες τοῦ Lorenz σχετικά μέ τήν ἀνθρώπινη ἐπιθετικότητα εἶναι ἡ ὑπόθεση πώς ὁ ἄνθρωπος, ἀντίθετα ἀπ' τά ἀρπακτικά ζῶα, δέν ἔχει ἀναπτύξει ἐνστικτώδεις ἀναστολές ἀπέναντι στό φόνο μελῶν τοῦ εἴδους του· ὁ Lorenz ἐρμηνεύει αὐτό τό στοιχεῖο λέγοντας πώς ὁ ἄνθρωπος, ὅπως κι ὅλα τά μή ἀρπακτικά ζῶα, δέν ἔχει ἐπικίνδυνα ὅπλα ὅπως εἶναι τά νύχια κλπ., καί γιά τοῦτο δέ χρειάζεται τέτοιες ἀναστολές· τό γεγονός ὅτι ἔχει ὅπλα κάνει τόσο ἐπικίνδυνη τήν ἐλλειψη ἐνστικτωδῶν ἀναστολῶν.

Εἶναι ὅμως ἀλήθεια πώς ὁ ἄνθρωπος δέν ἔχει καμιά ἀναστολή μπροστά στό φόνο;

Τά ἱστορικά πεπραγμένα τοῦ ἀνθρώπου χαρακτηρίζονται τόσο συχνά ἀπό φόνους, πού καταρχή θά φαινόταν ἀπίθανο νά ἔχει κάποιες ἀναστολές. Τό ζήτημα ὅμως ἀλλάζει ἂν διατυπώσουμε τήν ἐρώτησή μας ἔτσι: Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἄραγε ἀναστολές ἀπέναντι στό φόνο ζωντανῶν πλασμάτων, ἀνθρώπων καί ζῶων μέ τά ὁποῖα ταυτίζεται σέ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμό, δηλαδή πού δέν τοῦ εἶναι ἀπόλυτα «ξένα» καί μέ τά ὁποῖα συνδέεται συναισθηματικά;

Ἐπάρχουν ἐνδείξεις πώς τέτοιες ἀναστολές μποροῦν νά υπάρξουν καί πώς ἓνα αἶσθημα ἐνοχῆς θ' ἀκολουθήσει τήν πράξη τοῦ φόνου.

Τό ὅτι τό στοιχεῖο τῆς οἰκειότητας καί τῆς συμπάθειας παίζει κάποιον ρόλο στή δημιουργία ἀναστολῶν ἀπέναντι

14. Σέ ἀνάλογα συμπεράσματα ἔφτασε καί ὁ Zing Yang Kuo (1960), μελετώντας πειραματικά τήν πάλη ἀνάμεσα σέ ἀνώτερα θηλαστικά.

στό φόνο τῶν ζώων μπορεῖ νά ἐλεγχθεῖ εὐκολά ἀπό ἀντι-δράσεις πού παρατηροῦνται στήν καθημερινή ζωή. Πολλοί ἄνθρωποι δείχνουν καθαρή ἀποστροφή στό νά σκοτώσουν καί νά φάνε κάποιο ζῶο πού τούς ἦταν οἰκεῖο ἢ πού τό κρατοῦσαν κοντά τους, ἕνα λαγό π.χ. ἢ μιά κατσικά. Ὑπάρχουν πολλοί ἄνθρωποι πού δέ θά σκότωναν ἕνα τέτοιο ζῶο καί πού ἡ ἰδέα πώς θά τό ἐτρωγαν τούς εἶναι ἀποκρουστική. Οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι δέν ἔχουν συνήθως κανένα δισταγμό νά φάνε ἕνα παρόμοιο ζῶο, ὅταν λείπει αὐτό τό στοιχεῖο τῆς συμπάθειας. Δέν ὑπάρχει ὁμως ἀναστολή μόνο γιά τό φόνο τῶν ζώων πού μᾶς εἶναι γνωστά, ἀλλά καί γιά τά ζῶα γενικά, ἐπειδὴ ταντιζόμαστε μαζί τους ὅπως καί μέ ὅλα τά ζωντανά πλάσματα. Κι αὐτό φαίνεται στή γλώσσα μας: γιά παράδειγμα ὅταν τό ζῶο εἶναι ζωντανό μιλάμε γιά τή σάρκα του· ὅταν ἡ σάρκα προορίζεται γιά φάγωμα τῆ λέμε κρέας. Εἶναι σαφέστατο πώς αὐτή ἡ διαφοροποίηση ἔχει σκοπό νά ἐξαφανίσει τή σχέση ἀνάμεσα στά ζῶα πού τρῶμε καί στά ζωντανά ζῶα. Φτάνουμε ἀκόμα νά δώσουμε διαφορετικά ὀνόματα σέ μερικά ζῶα, ἀνάλογα μέ τό ἂν εἶναι ζωντανά ἢ τά τρῶμε σάν φαγητό. Ὅταν ἀναφερόμαστε στό ζωντανό ζῶο μιλάμε γιά ἀγελάδες καί ταύρους· ὅταν τό τρῶμε μιλάμε γιά βοδινό. Τά γουρούνια πού τρῶμε τά λέμε χοιρινό, κ.ο.κ. Ἄν κι αὐτό δέν ἰσχύει γιά ὅλα τά ζῶα, τά παραπάνω παραδείγματα φτάνουν γιά νά δείξουν τήν τάση πού ἔχουμε νά ξεχωρίζουμε στό μυαλό μας τίς κατηγορίες τῶν ζωντανῶν ζώων ἀπό τά ζῶα πού τρῶμε.¹⁵ Ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα θά σήμαιναν πώς μπορεῖ νά ὑπάρχει ἕνα συνειδητό ἢ ἀσυνείδητο αἶσθημα ἐνοχῆς πού συνδέεται μέ τήν καταστροφή τῆς ζωῆς, ἰδιαιτέρα ὅταν ὑπάρχει καί κάποια συμπάθεια. Αὐτή ἡ αἶσθηση τοῦ πλησιάζματος μέ τό ζῶο καί ἡ ἀνάγκη νά συμβιβαστεῖς νά τό σκοτώσεις, ἐκφράζεται δραματικά στήν ἱεροτελεστία τῆς λατρείας τῆς ἀρκούδας ἀπό τούς παλαιολιθικούς κυνηγούς (J. Mahringer, 1952).

15. Πιστεύω πώς γιά παρόμοιο λόγο οἱ Ἑβραῖοι δέν τρῶνε μαζί κρέας καί γάλα. Τό γάλα καί τά προϊόντα του εἶναι σύμβολα τῆς ζωῆς - συμβολίζουν τό ζωντανό ζῶο. Ἡ ἀπαγόρευση αὐτή δείχνει ἴσως μιά τάση νά ξεχωριστοῦν ἀπόλυτα τό ζωντανό ζῶο καί τό νεκρό ζῶο πού χρησιμεύει σάν τροφή.

Ἡ αἴσθησις τῆς ταυτότητος μέ ὄλα τὰ ζωντανά πλάσματα πού μοιράζονται μαζί μέ τόν ἄνθρωπο τήν ποιότητα τῆς ζωῆς ἔχει παρουσιασθεῖ σάν σπουδαῖο ἠθικό ἀξίωμα στήν Ἰνδική σκέψη κι ἔχει ὀδηγήσει στήν ἀπαγόρευση τῆς ζωοκτονίας ἀπό τόν Ἰνδοῖσμό.

Φυσικό εἶναι ἀπαγορεύσεις σχετικά μέ τό φόνο νά ὑπάρχουν καί ὅσο ἀφορᾷ ἄλλους ἄνθρώπους, ἐφόσον ὑπάρχει μιά αἴσθησις ταυτότητος καί συμπάθειας. Πρέπει νά πούμε ἐδῶ πώς γιά τόν πρωτόγονο ἄνθρωπο ὁ «ξένος», τό πρόσωπο πού δέν ἀνήκει στήν ἴδια ὀμάδα, δέν ἀντιμετωπίζεται συχνά σάν συνάνθρωπος ἀλλά σάν «κάτι» μέ τό ὀποῖο δέν ταυτίζονται οἱ ἄλλοι. Ὑπάρχει γενικά μεγαλύτερος δισταγμός μπροστά στό φόνο μέλους τῆς ἴδιας ὀμάδας, καί ἡ σοβαρότερη τιμωρία γιά τέτοια παραπτώματα στήν πρωτόγονη κοινωνία ἦταν ὁ ἐξοστρακισμός κι ὄχι ὁ θάνατος. (Αὐτό φαίνεται καθαρά καί στήν τιμωρία τοῦ Κάιν στή Βίβλο). Δέν περιοριζόμαστε ὄμως μόνο σ' αὐτά τὰ παραδείγματα ἀπό τήν πρωτόγονη κοινωνία. Ἀκόμα καί σ' ἓναν ἀπ' τούς ἀνώτερους πολιτισμούς, ὅπως ὁ ἑλλητικός, οἱ δοῦλοι δέ θεωροῦνταν ἀπόλυτα ἄνθρωποι.

Τό ἴδιο φαινόμενο βρίσκουμε καί στή σύγχρονη κοινωνία. Ὅλες οἱ κυβερνήσεις προσπαθοῦν, σέ περίπτωση πολέμου, νά ξυπνήσουν στό λαό τους τό αἰσθημα πώς ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι ἄνθρωπος. Κανείς δέν ὀνομάζει τόν ἐχθρό μέ τό κανονικό του ὄνομα ἀλλά χρησιμοποιεῖ κάποιο ἄλλο, ὅπως μέ τούς Γερμανούς στόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο πού οἱ Ἄγγλοι τούς ὀνόμαζαν «Ὀύνους» καί οἱ Γάλλοι «Boches». Αὐτή ἡ κατάργηση τῆς ἀνθρώπινης ἰδιότητος τοῦ ἐχθροῦ ἀποκορυφώθηκε μέ ἐχθρούς διαφορετικοῦ χρώματος. Ὁ πόλεμος τοῦ Βιετνάμ ἔδωσε ἀρκετά παραδείγματα πού δείχνουν ὅτι πολλοί ἀμερικάνοι στρατιῶτες εἶχαν ἐλάχιστο αἰσθημα συμπάθειας γιά τούς βιετναμέζους ἀντίπαλους τους, πού τούς ἔλεγαν «βρωμιάρηδες» (gooks). Ἀκόμα κι ἡ λέξη «σκοτώνω» ἐξαφανίζεται κάποιες φορές ἀπό τή γλώσσα, γιά ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπό τή λέξη «χαλ(ν)άω». Ὁ Calley πού κατηγορήθηκε καί καταδικάστηκε γιά τό φόνο κάμποσων βιετναμέζων πολιτῶν, ἀντρῶν, γυναικῶν καί παιδιῶν, στό Μύ Λάι, χρησιμοποίησε σάν ἐπιχείρημα γιά τήν ὑπεράσπισή του τό ὅτι τοῦ εἶχαν διδάξει νά μή βλέπει τούς Βιετκόνγκ σάν ἄν-

θρώπους αλλά μόνο σαν τόν «έχθρό». Δέν είναι τής ώρας νά ξεετάσουμε άν τό επιχείρημά του στέκει ή όχι. Βέβαια είναι ισχυρό επιχείρημα γιατί είναι άληθινό και έκφράζει μέ λόγια τή στάση άπέναντι στους βιετναμέζους χωρικούς. Τό ίδιο έκανε και ο Hitler άποκαλώντας τούς «πολιτικούς έχθρούς» πού ήθελε νά έξοντώσει «ύπάνθρωπους» (*Untermenschen*). Σχεδόν κατά κανόνα, όταν θέλει κανείς νά διευκολύνει τήν καταστροφή ζωντανών πλασμάτων εμποτίζει τούς στρατιώτες του μέ τό αίσθημα πώς αυτοί πού πρόκειται νά σκοτωθοϋν δέν είναι πρόσωπα.¹⁶

Ένας άλλος τρόπος νά «άποπροσωποποιείς» κάποιον

16. Ο Tom Wicker, αναλύοντας αυτή τή φοβερή σφαγή δμήρων και τροφίμων στή φυλακή τής Attica στή Νέα Υόρκη, ύποστήριξε τήν ίδια άποψη. Στο ίδιο άρθρο αναφέρει τή δήλωση του κυβερνήτη τής Νέας Υόρκης Nelson A. Rockefeller έπειτα από τή σφαγή τής Attica, πού αρχίζει μέ τή φράση: «Η καρδιά μας βρίσκεται κοντά στίς οικογένειες τών δμήρων πού πέθαναν στήν Attica». Και ο Wicker σχολιάζει: «Τό κακό πού έγινε στήν Attica – και πού γίνεται στίς περισσότερες άμερικάνικες φυλακές και τά άλλα “σωφρονιστικά καταστήματα” – βρίσκεται σ’ αυτή τή φράση του κυβερνήτη: ούτε αυτός, ούτε κανένας άλλος έπίσημος δέν έιπε μιά λέξη συμπάθειας γιά τίς οικογένειες τών νεκρών κρατουμένων».

»Είναι άλήθεια πώς εκείνη τή στιγμή πίστευαν ότι οι θάνατοι ήταν έργο τών τροφίμων τής φυλακής κι όχι – όπως ξερούμε τώρα – τών ελεύθερων σκοπευτών πού μέ διαταγή του κράτους πυροβολούσαν πάνω άπ’ τό μαντρότοιχο. Κι άν ακόμα οι κρατούμενοι είχαν σκοτώσει τούς δμηρους κι όχι ή άστυνομία, δέ θά ‘παυαν νά είναι άνθρωποι, όπως άνθρωποι θά ήταν οι γυναίκες, οι μανάδες και τά παιδιά τους. Ώστόσο ή έπίσημη καρδιά του κράτους τής Νέας Υόρκης και τών κυβερνητών της δέν ήταν μαζί τους.

»Έδω βρίσκεται ή ουσία. Οι φυλακισμένοι, και μάλιστα οι μαύροι, σ’ όλες σχεδόν τίς περιπτώσεις, δέν αντιμετώπιζονται σαν άνθρωποι. Κι άφου δέν είναι άνθρωποι, δέν είναι ούτε και οι οικογένειές τους».

Και ο Wicker συνεχίζει: «Κάθε φορά πού τά μέλη τών ειδικών παρατηρητών προσπαθοϋσαν νά πετύχουν κάποια συνεννόηση μέ τούς κρατούμενους τής Attica, άκουγαν πάντα τό παράπονο τών φυλακισμένων, πώς κι αυτοί ήταν άνθρωποι κι έπρεπε νά τούς μεταχειρίζονται άνάλογα. Σέ μιά άπ’ αυτές τίς συνεννοήσεις, πού γίνόντουσαν πίσω από τήν καγκελόπορτα πού χώριζε τίς δύο περιοχές – αυτήν πού κρατούσαν οι κρατούμενοι κι αυτήν πού είχε ή πολιτεία – ο Σωφρονιστικός Έπίτροπος Walter Dunbar έιπε στόν έπικεφαλής τών κρατουμένων Richard Clark: “Τριάντα χρόνια τώρα δέν έχω πει ψέματα σέ κρατούμενο”. “Στους άνθρώπους όμως;” απάντησε ήσυχα ο Clark». (*The New York Times*, 18 Σεπτεμβρίου 1971).

είναι νά κόβεις κάθε συναισθηματικό δεσμό μαζί του. Αυτό συμβαίνει μόνιμα σέ μερικές σοβαρές παθολογικές περιπτώσεις, αλλά μπορεί νά συμβεί και προσωρινά σέ κάποιον πού άρρωσταίνει. Δέν έχει σημασία άν τό άντικείμενο τής επιθετικότητας κάποιου είναι ένας ξένος ή ένας στενός συγγενής ή φίλος· σ' όλες τίσ περιπτώσεις ό επιτιθέμενος άποκόβει τό άλλο πρόσωπο συναισθηματικά και τό «παγώνει». 'Ο άλλος παύει νά γίνεται αισθητός σάν άνθρωπος και γίνεται ένα «πράγμα εκει πέρα». Κάτω άπ' αυτές τίσ συνθήκες δέν υπάρχουν έμπόδια, άκόμα και για τίσ σοβαρότερες μορφές καταστροφικότητας. 'Υπάρχει μιά καλή κλινική άπόδειξη αυτού του ίσχυρισμού πώς ή καταστροφική επιθετικότητα συμβαδίζει σέ μεγάλο βαθμό μέ προσωρινή ή και χρόνια συναισθηματική άπομάκρυνση.

"Όταν ένα άλλο πλάσμα δέ γίνεται αισθητό σάν άνθρωπο, ή πράξη τής καταστροφικότητας και τής σκληρότητας παίρνει μιά διαφορετική ποιότητα. 'Αρκεί ένα άπλό παράδειγμα. "Αν ένας ίνδοϊστής ή βουδιστής λ.χ. — μέ τήν προϋπόθεση πώς έχει ένα γνήσιο και βαθύ αίσθημα συμπάθειας για όλα τά ζωντανά πλάσματα — έβλεπε ένα μέσο σημερινό άνθρωπο νά σκοτώνει μιά μύγα δίχως τόν παραμικρό δισταγμό, θά εκρινε αυτή τήν πράξη σάν έκφραση τρομαχτικής κακίας και καταστροφικότητας· θά μπορούσε όμως νά πέφτει έξω στήν κρίση του. 'Η ούσία είναι ότι για πολλούς άνθρώπους ή μύγα δέ γίνεται αισθητή σάν πλάσμα μέ αισθήσεις και για τούτο τήν αντιμετωπίζουν σάν ένα ένοχλητικό «πράγμα»· αυτό δέ σημαίνει πώς οί άνθρωποι είναι ιδιαίτερα σκληροί, παρόλο πού ή έμπειρία τους σχετικά μέ τά «ζωντανά πλάσματα» είναι περιορισμένη.

Παλαιοντολογία

‘Ο Άνθρωπος Είμαι Ένα Είδος;

Θά πρέπει νά ξαναθυμηθοῦμε πώς τά δεδομένα ἀπό τήν παρατήρηση τῶν ζῶων πού χρησιμοποιεῖ ὁ Lorenz ἀναφέρονταν στήν ἐπιθετικότητα μέσα στό ἴδιο εἶδος κι ὄχι στήν ἐπιθετικότητα ἀνάμεσα σέ διαφορετικά εἶδη ζῶων. Τό θέμα εἶναι: Μποροῦμε νά εἴμαστε πραγματικά βέβαιοι πώς οἱ ἄνθρωποι στή σχέση τους μέ ἄλλους ἀνθρώπους αἰσθάνονται ὁ ἕνας τόν ἄλλο σάν μέλη τοῦ ἴδιου εἶδους καί κατά συνέπεια ἀντιδροῦν μέ γενετικά προετοιμασμένα σχήματα συμπεριφορᾶς ἀπέναντί τους; Δέ βλέπουμε, ἀντίθετα, πώς σέ πολλούς πρωτόγονους λαούς ἀκόμα κι ἕνας ἄνθρωπος ἀπό ἄλλη φυλή ἢ κάποιος πού ζεῖ σ' ἕνα γειτονικό χωριό λίγα μίλια πιό πέρα, ἀντιμετωπίζεται σάν ἀπόλυτα ξένος, μερικές φορές μάλιστα σάν νά μήν εἶναι ἄνθρωπος, καί πώς δέν ὑπάρχει διόλου συμπάθεια γι' αὐτόν; Μόνο μέσα στή διαδικασία τῆς κοινωνικῆς καί πολιτιστικῆς ἐξέλιξης ὁ ἀριθμός τῶν ἀνθρώπων πού γίνονται ἀποδεκτοί σάν ἄνθρωποι μεγαλώνει. Φαίνεται πώς ὑπάρχουν σοβαροί λόγοι νά ὑποθέσουμε πώς ὁ ἄνθρωπος δέν αἰσθάνεται τό συνάνθρωπό του σάν μέλος τοῦ ἴδιου εἶδους, γιατί ἢ ἀναγνώρισή του δέ διευκολύνεται ἀπό κείνες τίς ἐνστικτώδεις ἢ ἀντανεκλαστικές ἀντιδράσεις μέ τίς ὁποῖες ἢ μυρωδιά ἢ ἢ μορφή ἢ μερικά χρώματα κλπ. δίνουν ἄμεση ἀπόδειξη τῆς ταυτότητας τοῦ εἶδους ἀνάμεσα στά ζῶα. Στήν πραγματικότητα, σέ πολλά πειράματα μέ ζῶα καταδείχτηκε πώς ἀκόμα καί τό ζῶο μπορεῖ νά ξεγελαστῆ ἢ νά μήν εἶναι βέβαιο γιά τό ποιοί ἀνήκουν στό ἴδιο εἶδος μ' αὐτό.

Ἀκριβῶς ἐπειδή ὁ ἄνθρωπος ἔχει μικρότερο ἐνστικτώδη

έξοπλισμό άπ' όλα τ' άλλα ζώα, δέν άναγνωρίζει τούς όμοιούς του τόσο εύκολα όσο τά ζώα. Γι' αυτόν ή διαφορετική γλώσσα, τά έθιμα, ή φορεσιά και άλλα κριτήρια πού συλλαμβάνει μέ τό νοῦ κι όχι μέ τό ένστικτο, καθορίζουν ποιός άνήκει στό ίδιο είδος και ποιός όχι, και κάθε ομάδα πού διαφέρει έστω και ελάχιστα δέ θεωρείται έξίσου άνθρώπινη. Άπό δώ βγαίνει και τοῦτο τό παράδοξο: ό άνθρωπος, άκριδώς έπειδή δέν έχει ένστικτώδη έξοπλισμό, δέν έχει και πείρα τής ταυτότητας του είδους του και πιστεύει πώς ό ξένος άνήκει σ' ένα άλλο είδος· μ' άλλα λόγια ή *άνθρώπινη ιδιότητα του άνθρώπου είναι πού τόν κάνει τόσο άπάνθρωπο*.

"Αν όλοι αύτοί οί συλλογισμοί είναι σωστοί, τότε ή θέση του Lorenz θά 'πρεπε νά καταρρεύσει, γιατί όλες οί έκδοχές και τά συμπεράσματα πού παρουσιάζει βασίζονται στην έπιθετικότητα άνάμεσα σε μέλη του ίδιου είδους. Σ' αύτή τήν περίπτωση όμως θά γεννιόταν ένα όλότελα διαφορετικό πρόβλημα, δηλαδή τό πρόβλημα τής έμφυτης έπιθετικότητας ζώων άπέναντι σε μέλη άλλων ειδών. "Όσο άφορᾷ αύτή τήν έπιθετικότητα μεταξύ ειδών, τά στοιχεία πού έχουμε άπό τά ζώα δείχνουν πώς είναι μάλλον άπίθανο νά πρόκειται για γενετικά προγραμματισμένη έπιθετικότητα, εκτός άπό περιπτώσεις όπου τό ζώο άπειλείται ή θρίσκεται άνάμεσα σε άρπακτικά ζώα. Θά μπορούσαμε όμως νά υποθέσουμε ότι ό άνθρωπος είναι άπόγονος κάποιου άρπακτικού ζώου; "Η μήπως θά λέγαμε πώς ό άνθρωπος, μόλο πού δέν είναι για τόν άνθρωπο λύκος, είναι πρόβατο για κάποιον άλλον άνθρωπο;

‘Ο "Άνθρωπος Είναι Άρπακικό Ζώο;

‘Υπάρχουν ένδειξεις πού μᾶς επιτρέπουν νά υποθέσουμε πώς οί πρόγονοι του άνθρώπου ήταν άρπακτικοί;

Τό πιό πρώιμο άνθρωποειδές, πού θά μπορούσε νά είναι ένας άπ' τούς προγόνους του άνθρώπου, είναι ό *Ramapithecus* πού έζησε στίς 'Ινδίες κάπου δεκατέσσερα έκατομύρια χρόνια πριν.¹ Τό σχήμα τής όδοντοστοιχίας του

1. Δέν έχουν συμφωνήσει ακόμα όλοι άν ό *Ramapithecus* ήταν άνθρωποειδές και άμεσος πρόγονος του άνθρώπου. (Πρβ. για περισσότερες λε-

μοιάζει με τών άλλων ανθρωποειδών και πλησιάζει περισσότερο στο ανθρώπινο απ' όσο η όδοντοστοιχία του σημερινού πίθηκου· αν και θα μπορούσε να τρώει κρέας εκτός από τή βασική φυτική του τροφή, θά 'ταν παράλογο να τόν θεωρήσουμε άρπακτικό ζώο.

Τά πιό πρόυμα άπολιθώματα πού γνωρίζουμε μετά τόν *Ramapithecus* προέρχονται από τόν *Australopithecus Robustus* και τόν πιό έξελιγμένο *Australopithecus Africanus*, πού ανακαλύφθηκαν από τόν Raymond Dart στή Νότια 'Αφρική στά 1924 και τοποθετούνται χρονικά κάπου δυό εκατομμύρια χρόνια πριν. 'Ο *Australopithecus* έγινε αντικείμενο μεγάλων διαφωνιών. 'Η πλειονότητα τών παλαιοανθρωπολόγων δέχεται σήμερα τή θέση ότι οί άυστραλοπίθηκοι ήταν ανθρωποειδή, ενώ μερικοί έρευνητές όπως ο D. R. Pilbeam και ο E. L. Simons (1965) υποθέτουν πώς ο *A. Africanus* πρέπει να θεωρηθεί σαν πρώτη εμφάνιση του *Homo*.

Στή συζήτηση πού άκολούθησε για τούς άυστραλοπίθηκους ύποστήριξαν πώς χρησιμοποιούσαν εργαλεία, για ν' άποδείξουν πώς ήταν ανθρωποι ή τουλάχιστον πρόγονοι του ανθρώπου. 'Ωστόσο ο Lewis Mumford έχει δείξει πειστικά πώς η σημασία τής κατασκευής εργαλείων για τήν επίσημανση του ανθρώπου είναι παραπλανητική και έχει τίς ρίζες της σε προκαταλήψεις πού ένυπάρχουν στή σημερινή έννοια τής τεχνικής. 'Από τά 1924 και δώθε ανακαλύφθηκαν και νέα άπολιθώματα, άλλα στήν ταξινόμησή τους ύπήρξαν διαφωνίες όπως και στο ζήτημα αν ο *Au-*

πτομέρειες τόν D. Pilbeam, 1970). Σχεδόν όλα τά παλαιοντολογικά δεδομένα βασίζονται σε υποθέσεις και γιαυτό είναι έξαιρετικά άμφισβητήσιμα. 'Ανάλογα με τό συγγραφέα πού διαβάζουμε, μπορεί να όδηγηθούμε σε διαφορετικά συμπεράσματα. 'Εδώ όμως δε χρειάζομαστε τίς πολυσυζητημένες λεπτομέρειες για τήν ανθρώπινη εξέλιξη αλλά μόνο τά γενικά, στα όποια προσπάθησα ν' άκολουθήσω μόνο τά σημεία όπου συγκλίνουν οί περισσότεροι μελετητές. 'Ακόμα όμως κι εδώ, δέν αναφέρωμαι σε διαφωνίες - ίσως άρκετά σημαντικές - πού θά μάς έβγαζαν πολύ από τό θέμα μας. Στήν άνάλυση πού άκολουθεί χρησιμοποίησα κυρίως τά έξής έργα: D. Pilbeam (1970), J. Napier (1970), J. Young (1971), I. Schwidetzki (1971), S. Tax (1960), B. Rensch (1965), A. Roe και G. C. Simpson (1958, 1967), A. Portmann (1966), S. L. Washburn και P. Jay (1968), B. G. Campbell (1966) και μερικές διατριβές πού αναφέρω στο κείμενο.

stralopithecus ήταν σαρκοβόρος, κυνηγός ή κατασκευαστής εργαλείων.² Παρόλα αυτά οι περισσότεροι έρευνητές συμφωνούν πώς ο *A. Africanus* ήταν παμφάγο ζώο με κύριο χαρακτηριστικό την ελαστικότητα του διαιτολογίου του. Ο B. G. Campbell (1966) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο *Australopithecus* έτρωγε μικρά έρπετά, πτηνά, μικρά θηλαστικά (όπως είναι τα τρωκτικά), ρίζες και καρπούς. Έτρωγε μικρά ζώα πού μπορούσε να τά πιάσει χωρίς όπλα και χωρίς να στήσει παγίδες. Αντίθετα, τό κυνήγι προϋποθέτει συνεργασία και μιά κατάλληλη τεχνική, πού γεννήθηκε πολύ αργότερα και συμπίπτει με την εμφάνιση του ανθρώπου στην Άσία, γύρω στο 500.000 π.Χ.

Είτε ο *Australopithecus* ήταν κυνηγός είτε όχι, δέ χωράει άμφιβολία πώς τά άνθρωποειδή, όπως και οι πρόγονοί τους τά Pongidae δέν ήταν άρπακτικά ζώα με τόν ένστικτώδη και μορφολογικό έξοπλισμό πού χαρακτηρίζει τά σαρκοβόρα άρπακτικά όπως τά λιοντάρια και τούς λύκους.

Παρόλα αυτά τά άναμφισβήτητα πειστήρια, όχι μόνο ο υπερβολικός Ardrey αλλά ακόμα κι ένας σοβαρός μελετητής σαν τόν D. Freeman δοκίμασε να ταυτίσει τόν *Australopithecus* με τόν παλαιοντολογικό «Άδάμ» πού έφερε τό προπατορικό άμάρτημα της καταστροφικότητας στο άνθρωπινο γένος. Ο Freeman μιλάει για τούς άυστραλοπίθηκους σαν μιά «σαρκοβόρα προσαρμογή» με «άρπακτικές, δολοφονικές και κανιβαλικές προτιμήσεις. Έτσι ή παλαιοανθρωπολογία σ' αυτή την τελευταία δεκαετία έχει άποκαλύψει μιά φυλογενετική βάση για τά συμπεράσματα γύρω άπ' την ανθρώπινη επιθετικότητα, πού επιτεύχθηκαν

2. Οι S. L. Washburn και F. C. Howell (1960) γράφουν πώς είναι πολύ άπιθανο να σκότωναν ζώα οι πρώιμοι και μικρόσωμοι άυστραλοπίθηκοι, πού έμπλούτιζαν τή βασικά φυτική διατροφή τους με κρέας, «ένω τά κατοπινά και μεγαλύτερα είδη πού τούς αντικατέστησαν έτρωγαν μικρά και/ή άνώριμα ζώα. Δέν υπάρχει καμιά άπόδειξη πώς αυτά τά πλάσματα έτρωγαν τά μεγάλα φυτοφάγα θηλαστικά της άφρικανικής Πλειστοκαινου». Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Washburn κάπως νωρίτερα (1957): «Τό πιθανότερο είναι πώς οι άυστραλοπίθηκοι ήταν ή λεία κι όχι οι κυνηγοί». Αργότερα όμως υποθέτει πώς τά άνθρωποειδή, και μαζί και οι άυστραλοπίθηκοι, «είναι πιθανό» να υπήρξαν κυνηγοί (S. L. Washburn και C. S. Lancaster, 1968).

μέ την ψυχαναλυτική έρευνα μέσα στή φύση του ανθρώπου». Καί συνοφίζει: «Τότε, μέ μιá πλατιά ανθρωπολογική προοπτική, μπορούμε νά πούμε πώς ή φύση καί οί ικανότητες του ανθρώπου καί τέλος ό ανθρωπίνος πολιτισμός χρωστούν τήν ύπαρξή τους στό είδος τής προσαρμογής πού έπιτεύχθηκε γιά πρώτη φορά από τό σαρκοδόρο *Australopithecus* στά λιβάδια τής Νότιας Άφρικής στήν Κατώτερη Πλειστόκαινο Έποχή» (1964).

Στή συζήτηση πού ακολουθεί τήν παρουσίαση τής διατριβής του, ό Freeman δέ φαίνεται καί τόσο πεισμένος: «Έτσι, στό φώς τών πρόσφατων παλαιοανθρωπολογικών ανακαλύψεων έχει τώρα προωθηθεί ή υπόθεση ότι κάποια στοιχεία τής ανθρωπίνης φύσης (πού ανάμεσά τους συγκαταλέγεται ίσως ή επιθετικότητα καί ή σκληρότητα) μπορεί νά συνδέονται μέ τίς ειδικές άρπακτικές καί σαρκοδόρες προσαρμογές πού ήταν τόσο βασικές γιά τήν εξέλιξη τών ανθρωποειδών στή διάρκεια τής Πλειστοκαινού. Είναι κατά τή γνώμη μου μιá υπόθεση πού αξίζει τόν κόπο νά διερευνηθεί επιστημονικά καί άμερόληπτα, γιατί άφορά ζητήματα πού σήμερα άγνοούμε άπόλυτα» (1964: οί υπογραμμίσεις δικές μου). Αυτό πού στή διατριβή ήταν τό γεγονός ότι ή παλαιοανθρωπολογία άποκάλυψε συμπεράσματα σχετικά μέ τήν ανθρωπίνη επιθετικότητα, έγινε στή συζήτηση μιá υπόθεση πού «αξίζει τόν κόπο νά διερευνηθεί».

Αυτή ή διερεύνηση όμως δυσκολεύεται από μιá σύγκριση πού κάνει ό Freeman — καί κάμποσοι άλλοι συγγραφείς — ανάμεσα στίς έννοιες «άρπακτικό», «σαρκοδόρο» καί «κυνηγетικό». Άπό ζωολογική άποψη τά άρπακτικά ζώα είναι σαφέστατα καθορισμένα. Είναι οί οικογένειες τής γάτας, τής ύαινας, του σκύλου καί τής αρκούδας καί χαρακτηρίζονται άπ' τό ότι έχουν δάχτυλα μέ νύχια καί μυτερούς κυνόδοντες. Τό άρπακτικό ζώο βρίσκει τήν τροφή του επιτιθέμενο, σκοτώνοντας άλλα ζώα. Αυτή ή συμπεριφορά είναι γενετικά προγραμματισμένη μέ μόνο περιθωριακό στοιχείο τήν εκμάθηση, κι επιπλέον, όπως είπαμε καί πριν, ή άρπακτική επιθετικότητα έχει νευρολογικά διαφορετική βάση από τήν επιθετικότητα σάν άμυντική αντίδραση. Δέ μπορούμε ακόμα νά πούμε πώς τό άρπακτικό ζώο είναι ιδιαίτερα επιθετικό, γιατί στίς σχέσεις

του μέ ζῶα τοῦ ἴδιου εἴδους εἶναι κοινωνικό κι ἀκόμα καί φιλικό, ὅπως φαίνεται λ.χ. ἀπό τή συμπεριφορά τῶν λύκων. Τά ἀρπακτικά ζῶα (μέ μόνη ἐξαίρεση τίς ἀρκοῦδες πού εἶναι κυρίως φυτοφάγα καί ὀλίγετα ἄσχετα μέ τήν περίπτωση) εἶναι ἀποκλειστικά σαρκοβόρα. Δέ μπορούμε ὅμως νά ποῦμε πῶς ὅλα τά σαρκοβόρα ζῶα εἶναι ἀρπακτικά. Τά παμφάγα ζῶα πού τρέφονται μέ χορταρικά καί κρέας δέν ἀνήκουν γι' αὐτό τό λόγο στήν τάξη τῶν σαρκοβόρων. Ὁ Freeman ξέρει καλά πῶς «ὁ ὅρος "σαρκοβόρο", ὅταν χρησιμοποιεῖται γιά νά χαρακτηρίσει τή συμπεριφορά τῶν ἀνθρωποειδῶν, πρέπει νά ἔχει νόημα ὀλίγετα διαχωρισμένο ἀπό κείνο πού ἔχει ὅταν ἐφαρμόζεται σέ εἶδη μέσα στήν τάξη τῶν σαρκοβόρων» (J. D. Carthy, F. J. Ebling, 1964· ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Γιατί ὅμως νά ὀνομάζουμε τά ἀνθρωποειδή σαρκοβόρα κι ὄχι παμφάγα; Ἡ σύγκριση πού δημιουργεῖται ἐδῶ τυποποιεῖ μέσα στό νοῦ τοῦ ἀναγνώστη τήν παρακάτω ἐξίσωση: κρεατοφάγο = σαρκοβόρο = ἀρπακτικό· ἄρα τό ἀνθρωποειδές πού ἦταν πρόγονος τοῦ ἀνθρώπου ἦταν ἀρπακτικό ζῶο ἐξοπλισμένο μέ τό ἔνστικτο τῆς ἐπίθεσης ἐναντίον ἄλλων ζῶων, καί μαζί καί ἄλλων ἀνθρώπων· ἄρα ἡ καταστροφικότητα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐμφυτη, καί ὁ Freud ἔχει δίκιο. Ὅπερ ἔδει δεῖξαι!

Τό μόνο πού μπορούμε νά συμπεράνουμε γιά τόν *A. Africanus* εἶναι πῶς ἦταν ἕνα παμφάγο ζῶο, ἀλλά στή διατροφή του τό κρέας ἔπαιξε λίγο πολύ σημαντικό ρόλο καί σκότωνα ζῶα γιά νά τραφεῖ (μέ τήν προϋπόθεση πῶς ἦταν ἀρκετά μικρά). Μιά διατροφή μέ κρέας δέ μεταμορφώνει τό ἀνθρωποειδές σέ ἀρπακτικό ζῶο. Ἐπιπλέον εἶναι ὡς σήμερα πλατιά ἀποδεκτό γεγονός, ἐκφρασμένο ἀπό τόν Sir Julian Huxley καί ἄλλους, πῶς ἡ διατροφή — εἴτε κρέας εἶναι εἴτε χορταρικά — δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή γέννηση τῆς ἐπιθετικότητας.

Τίποτα δέ δικαιολογεῖ τόν ἰσχυρισμό ὅτι ὁ *Australopithecus* εἶχε ἔνστικτα ἀρπακτικοῦ ζῶου, πράγμα πού, ἐφόσο «τόν» θεωρήσουμε πρόγονό μας, θά τόν ἔκανε ὑπεύθυνο γιά τά «ἀρπακτικά» γονίδια τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀνθρωπολογία

Στό κεφάλαιο αὐτό θά παρουσιάσω διεξοδικά στοιχεῖα σχετικά μέ τούς πρωτόγονους κυνηγούς καί τροφοσυλλέκτες, τούς νεολιθικούς γεωργούς καί τίς νέες ἀστικές κοινωνίες. Μ' αὐτό τόν τρόπο ὁ ἀναγνώστης θά μπορέσει νά κρίνει ἀπό μόνος του ἂν τά στοιχεῖα αὐτά ὑποστηρίζουν τή συμβατική θέση ὅτι ὅσο πιά πρωτόγονος εἶναι ὁ ἄνθρωπος τόσο πιά ἐπιθετικός ἐμφανίζεται. Σέ πολλές περιπτώσεις πρόκειται γιά τίς ἀνακαλύψεις μιᾶς νεότερης γενιᾶς ἀνθρωπολόγων στά τελευταῖα δέκα χρόνια, πού θά διορθώσουν τίς ἀντίθετες παλιότερες ἀπόψεις ἀκόμα καί γιά τούς μή εἰδικούς.

«Ὁ Ἀνθρωπος Κυνηγός» – Ὁ Ἀνθρωπολογικός Ἀδάμ;

Ἄν ἡ ἀρπακτική ποιότητα τῶν ἀνθρωποειδῶν προγόνων τοῦ ἀνθρώπου δέ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὑπεύθυνη γιά τήν ἔμφυτη ἐπιθετικότητά του, μήπως ὑπῆρξε ἴσως κάποιος ἀνθρώπινος πρόγονος, κάποιος προϊστορικός Ἀδάμ, πού νά εὐθύνεται γιά τήν «πτώση» τοῦ ἀνθρώπου; Αὐτό πιστεύει ὁ S. L. Washburn, μιά ἀπ' τίς μεγαλύτερες αὐθεντίες σ' αὐτό τόν τομέα, καί ἄλλοι ὁμοϊδεάτες του πού ταυτίζουν αὐτό τόν «Ἀδάμ» σάν τόν ἄνθρωπο, τόν κυνηγό.

Ὁ Washburn ξεκινάει ἀπό τή βασική πρόταση πώς ἐπειδή ὁ ἄνθρωπος ἔζησε τό 99% τῆς ἱστορίας του σάν κυνηγός, ὅλοι χρωστᾶμε τή βιολογία μας, τήν ψυχολογία καί τά ἔθιμά μας στούς κυνηγούς τοῦ παρελθόντος;

Ἡ νόση, τὰ ἐνδιαφέροντα, οἱ συγκινήσεις καί ἡ βασική κοινωνική ζωὴ μας εἶναι μὲ ὅλη τὴ σημασία τῆς λέξης ἐξελικτικά προϊόντα τῆς ἐπιτυχίας τῆς κυνηγετικῆς προσαρμογῆς. Ὅταν οἱ ἀνθρωπολόγοι μιᾶνε γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς ἀνθρωπότητας, διαπιστώνουν πὼς οἱ ἐκλεκτικὲς πιέσεις τῆς ζωῆς τοῦ κυνηγοῦ καὶ τοῦ τροφοσυλλέκτη ἦταν τόσο ὅμοιες καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τόσο πετυχημένο, ὥστε οἱ πληθυσμοὶ ἀπὸ *Homo Sapiens* εἶναι βασικά οἱ ἴδιοι παντοῦ. (S. L. Washburn καὶ C. S. Lancaster, 1968).¹

Προκύπτει τότε ἓνα οὐσιαστικὸ ἐρώτημα: Τί εἶναι αὐτὴ ἡ «ψυχολογία τοῦ κυνηγοῦ»;

Ὁ Washburn τὴν ὀνομάζει «σαρκοβόρα ψυχολογία» πού ἀναπτύχθηκε ὀλοκληρωμένα στὴ Μέση Πλειστόκαινο, κάπου 500.000 χρόνια πρὶν, ἢ κι ἀκόμα νωρίτερα:

Ἡ κοσμοαντίληψη τοῦ πρώιμου ἀνθρώπινου σαρκοβόρου πρέπει νὰ ἔταν πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν κοσμοαντίληψη τῶν φυτοφάγων ἐξαδέλφων του. Τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν τελευταίων μποροῦσαν νὰ ἰκανοποιηθοῦν σὲ μιά μικρὴ περιοχὴ καὶ τ' ἄλλα ζῶα εἶχαν γι' αὐτοὺς μικρὴ σημασία, ἐκτός ἀπ' τὰ λίγα ἐκεῖνα πού τοὺς ἀπειλοῦσαν μὲ ἐπίθεση. Ὅμως ἡ ἐπιθυμία τῆς λείας κάνει τὰ ζῶα νὰ γνωρίζουν εὐρύτερες ἐκτάσεις καὶ νὰ μαθαίνουν τίς συνθήκες πολλῶν ἄλλων ζώων. Τὰ ἀνθρώπινα ἔθιμα καὶ ἡ ψυχολογία πού συνδέονται μὲ μιά ὀρισμένη περιοχὴ διαφέρουν ριζικά ἀπ' τὰ ἔθιμα καὶ τὴν ψυχολογία τῶν πιθήκων καὶ τῶν μαϊμούδων. Γιὰ τουλάχιστον 300.000 χρόνια (κι ἴσως κι ἄλλα τόσα ἀκόμα) ἡ σαρκοβόρα περιέργεια καὶ ἐπιθετικότητα προστέθηκαν στὴν πολυπραγμοσύνη καὶ τίς κυριαρχικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ πίθηκου. Ἡ σαρκοβόρα ψυχολογία διαμορφώθηκε ἀπόλυτα στὴ Μέση Πλειστόκαινο καὶ ἴσως ἔχει τίς ἀπαρχές της στίς ἀρπακτικὲς ἐπιθέσεις τῶν αὐστραλοπιθήκων. (S. L. Washburn καὶ V. Avis, 1958).

Ὁ Washburn ταυτίζει τὴ «σαρκοβόρα ψυχολογία» μὲ μιά

1. Τὸ ἔργο τῶν Washburn καὶ Lancaster (1968) περιέχει πλούσιο ὕλικό γιὰ ὅλες τίς ὀψεις τῆς κυνηγετικῆς ζωῆς. Πρὸβ. ἐπίσης S. L. Washburn καὶ V. Avis (1958).

δρμή για φόνο πού συνοδεύεται από ευχαρίστηση. «Ο άνθρωπος ευχαριστείται να κυνηγάει άλλα ζώα. Κι όταν ή προσεχτική εκπαίδευση δέν κρύβει τίς φυσικές του δρμές, απολαμβάνει τό κυνήγι και τό φόνο. Στούς περισσότερους πολιτισμούς τό μαρτύριο και τά βασανιστήρια γίνονται δημόσια θεάματα πού τά απολαμβάνουν όλοι» (S. L. Washburn και V. Avis, 1958· ή ύπογράμμιση δική μου).

Ο Washburn επιμένει: «Ο άνθρωπος έχει τήν ψυχολογία του σαρκοδόρου. Είναι εύκολο να διδάξουμε τόν κόσμο να σκοτώνει κι είναι δύσκολο να αναπτύξουμε έθιμα πού θ' αποφύγουν τό φόνο. Πολλοί άνθρωποι διασκεδάζουν βλέποντας άλλους ανθρώπους να ύποφέρουν ή βρισκουν ευχαρίστηση να σκοτώνουν ζώα... Τά δημόσια μασιγώματα και βασανιστήρια είναι κοινά σε πολλούς πολιτισμούς» (1959). Στίς δυό τελευταίες διαπιστώσεις του, ό Washburn ύποστηρίζει πώς όχι μόνο ό φόνος αλλά και ή σκληρότητα είναι μέρη τής ψυχολογίας του κυνηγού.

Και ποιά είναι τά έπιχειρήματα του Washburn πού ύποστηρίζουν αυτή τή δήθεν έμφυτη χαρά για φόνο και για σκληρότητα;

Τό ένα έπιχείρημα είναι «ό φόνος σαν άθλημα». (βλέπουμε εδώ πώς μιλάει για «φόνο» κι όχι για «κυνήγι» πού θά 'ταν τό σωστότερο.) Γράφει: «Ίσως αυτό φαίνεται εύκολότερα στίς προσπάθειες πού έχουν γίνει για να διατηρήσουν τό φόνο σαν άθλημα. Σε παλιότερες εποχές οι βασιλείς και οι εύγενείς διατηρούσαν δάση όπου μπορούσαν ν' απολαμβάνουν τό άθλημα του φόνου, και σήμερα ή κυβέρνηση των ΗΠΑ ξοδεύει κάμποσα εκατομμύρια δολάρια για να προμηθεύει θήραμα στους κυνηγούς» (S. L. Washburn και C. S. Lancaster, 1968). Ένα σχετικό παράδειγμα: «Οί άνθρωποι πού χρησιμοποιούν τά πιό έλαφρά εργαλεία ψαρικής για να παρατείνουν τό μάταιο άγώνα του ψαριού και να νιώσουν στο έπακρο τήν αίσθηση τής κυριαρχίας τους αλλά και τής επιδεξιότητάς τους» (S. L. Washburn και C. S. Lancaster, 1968).

Ο Washburn τονίζει ακόμα πόσο δημοφιλής είναι ό πόλεμος:

Και μέχρι πριν από λίγο ό πόλεμος αντιμετωπιζόταν σε μεγάλο βαθμό όπως και τό κυνήγι. Τά άλλα ανθρώπινα

πλάσματα ήταν απλούστατα τό πιό επικίνδυνο θήραμα. Ὁ πόλεμος ἔχει ὑπάρξει τόσο σπουδαῖος μέσα στήν ἀνθρώπινη ἱστορία, ὥστε μποροῦμε νά τόν θεωρήσουμε ἰδιαίτερα εὐχάριστη ἀπασχόληση γιά τούς ἀρσενικούς. Μόνο πρόσφατα, μέ τήν δλοκληρωτική ἀλλαγὴ τῆς φύσης καί τῶν συνθηκῶν τοῦ πολέμου, ὁ θεσμός αὐτός κλονίζεται κι ἀμφισβητεῖται σάν φυσιολογικό μέρος τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς ἢ σάν ὀρθός τρόπος γιά τήν ἐξασφάλιση προσωπικῆς καί κοινωνικῆς δόξας (1968).

Σέ σχέση μέ τά παραπάνω ὁ Washburn διαπιστώνει:

Τό πόσο πολύ οἱ βιολογικές βάσεις τοῦ φόνου ἔχουν ἐνσωματωθεῖ μέσα στήν ἀνθρώπινη ψυχολογία, μπορεῖ νά μετρηθεῖ ἀπό τό πόσο εὐκόλα τά ἀγόρια ἐνδιαφέρονται γιά τό κυνήγι, τό ψάρεμα, τήν πάλη καί τά πολεμικά παιχνίδια. Δέ θέλουμε νά πούμε βέβαια πώς αὐτοί οἱ τρόποι συμπεριφορᾶς εἶναι ἀναπόφευκτοι, ἀλλά πώς μαθαίνονται εὐκόλα, εἶναι ἱκανοποιητικοί καί, στούς περισσότερους πολιτισμούς, ἀνταμείβονται κοινωνικά. Ἡ ἐπιδεξιότητα τοῦ φόνου καί ἡ ἀπόλαυση πού νιώθει κανεῖς σκοτώνοντας ἀναπτύσσονται συνήθως στό παιχνίδι, καί ὅλοι οἱ τύποι τοῦ παιχνιδιοῦ προετοιμάζουν τά παιδιά γιά τούς ἐνήλικους ρόλους τους.

Ὁ ἰσχυρισμός τοῦ Washburn ὅτι πολλοί ἄνθρωποι χαίρουν νά σκοτώνουν ἢ νά φέρονται σκληρά εἶναι ἀληθινός σέ κάποιο βαθμό, ἀλλά τό μόνο πού σημαίνει εἶναι ὅτι ὑπάρχουν σαδιστικά ἄτομα καί σαδιστικοί πολιτισμοί· ὑπάρχουν ὅμως κι ἄλλοι πού δέν εἶναι. Θά δοῦμε γιά παράδειγμα πώς ὁ σαδισμός συναντᾶται συχνότερα ἀνάμεσα σ' ἀπελπισμένα ἄτομα καί σέ κοινωνικές τάξεις πού νιώθουν ἀνίσχυρες καί λίγο χαίρουν τή ζωὴ, γιά παράδειγμα στήν κατώτερη τάξη τῆς Ρώμης πού παρηγοριόταν γιά τήν ὑλική φτώχεια της καί γιά τήν κοινωνική ἀδυναμία της μέ σαδιστικά θεάματα, ἢ τήν κατώτερη μεσαία τάξη στή Γερμανία, πού ἀπ' τίς τάξεις της στρατολόγησε τούς πιό φανατικούς ὀπαδούς του ὁ Hitler· βρισκεται ἀκόμα στίς ἀνώτερες τάξεις πού νιώθουν τήν κυρίαρχη θέση τους ν' ἀπειλεῖται ἢ τήν περιουσία τους νά κινδυνεύει,² ἢ τέλος

2. Ἡ μαζική σφαγή τῶν γάλλων κομμουνάρων στά 1871 ἀπό τό νικητὴ στρατό τοῦ Θιέρσου εἶναι ἓνα χαρακτηριστικό παράδειγμα.

σέ καταπιεσμένες ομάδες πού διψοῦν γιά ἐκδίκηση.

Ἡ ἰδέα ὅτι τό κυνήγι προκαλεῖ εὐχαρίστηση μέ τά βασανιστήρια εἶναι ἀνυπόστατη καί ἀποτελεῖ ἀστήριχτο ἰσχυρισμό. Κατά κανόνα οἱ κυνηγοί δέ χαίρονται ὅταν τό ζῶο ὑποφέρει κι εἶναι γεγονός πῶς ἕνας σαδιστής, πού ἀπολαμβάνει τά βασανιστήρια, δέ θά γινόταν ποτέ καλός κυνηγός· οὔτε κι οἱ ψαράδες ψαρεύουν κατά κανόνα ὅπως λέει ὁ Washburn. Ἐπίσης δέν ὑπάρχει καμιᾶ ἀπόδειξη γιά τό γεγονός ὅτι οἱ πρωτόγονοι κυνηγοί ὠθοῦνταν ἀπό σαδιστικές ἢ καταστροφικές παρορμήσεις. Ἀπεναντίας, ὑπάρχουν ἐνδείξεις πῶς εἶχαν αἰσθήματα τρυφερότητας γιά τά σκοτωμένα ζῶα κι ἴσως κι ἕνα αἶσθημα ἐνοχῆς γιά τό φόνο τους. Γιά τούς παλαιολιθικούς κυνηγούς ἡ ἀρκούδα ὀνομαζόταν συχνά «παππούς» ἢ θεωροῦνταν γενικά σάν μυθικός πρόγονος τοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν σκότωναν ἀρκούδα ζητοῦσαν ἀμέσως ἐξιλέωση· πρὶν φάνε τό κρέας τῆς, ἔστηναν ἕνα ἱερό δείπνο μέ τήν ἀρκούδα σάν «τιμῶμενο ξένο» πού τοῦ σερβίριζαν τά καλύτερα φαγητά· τέλος τά λείψανα τῆς ἀρκούδας θάβονταν τελετουργικά (J. Mahringer, 1952).³

Ἡ ψυχολογία τοῦ κυνηγιοῦ καί ἡ ψυχολογία τοῦ σύγχρονου κυνηγοῦ χρειάζεται πλατιά μελέτη· μποροῦμε ὥστόσο νά κάνουμε μερικές παρατηρήσεις ἀκόμα καί σ' αὐτήν ἐδῶ τήν ἐξέταση. Πρὶν ἀπ' ὅλα πρέπει νά κάνουμε τή διάκριση ἀνάμεσα στό κυνήγι σάν ἄθλημα τῆς κυρίαρχης ἐλίτ (γιά παράδειγμα τῶν εὐγενῶν στό φεουδαρχικό σύστημα) καί σ' ὅλες τίς ἄλλες μορφές κυνηγιοῦ, ὅπως ἦταν τό κυνήγι τῶν πρωτόγονων κυνηγῶν, τῶν καλλιεργητῶν πού προστάτευαν τή σοδειά τους ἢ τά πουλερικά τους, καί τῶν ἀνθρώπων πού ἀγαποῦσαν τό κυνήγι.

Τό «κυνήγι τῆς ἐλίτ» φαίνεται νά ἱκανοποιεῖ τήν ἐπιθυμία γιά δύναμη καί ἔλεγχο, μαζί μέ κάποιο ποσοστό σαδισμού, χαρακτηριστικό γιά τίς κυρίαρχες ἐλίτ. Ὅπως δὴποτε μᾶς λέει πολύ περισσότερο γιά τήν ψυχολογία τῶν φεουδαρχῶν παρά γιά τήν ψυχολογία τοῦ κυνηγιοῦ.

Ἀνάμεσα στά κίνητρα τοῦ πρωτόγονου ἐπαγγελματία

3. Πρὸς τούς συγγραφεῖς πού ἀναφέρει ὁ Mahringer. Κάτι παρόμοιο δοῖσκουμε στίς κυνηγετικές ἱεροτελεστίες τῶν Ἰνδιάνων Navajo· πρὸς ἐπίσης R. Underhill (1953).

καί τοῦ σημερινοῦ φανατικοῦ κυνηγοῦ, πρέπει νά διακρί-
νουμε τουλάχιστον δύο εἶδη. Τά πρῶτα ἔχουν τίς ρίζες
τους στά βᾶθη τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας. Στήν πράξη τοῦ
κυνηιοῦ ὁ ἄνθρωπος γίνεται ξανά, ἔστω καί γιά λίγο, ἕνα
κομμάτι τῆς φύσης. Ξαναγυρίζει στή φυσική του κατάστα-
ση, γίνεται ἕνα μέ τό ζῶο κι ἀπελευθερώνεται ἀπ' τό φορ-
τίο τοῦ ὑπαρξιακοῦ διχασμοῦ: τοῦ ὅτι εἶναι δηλαδή μέρος
τῆς φύσης ἀλλά καί τήν ξεπερνάει μέ τή συνειδησή του.
Παραμονεύοντας τό ζῶο, αὐτός καί τό ζῶο γίνονται ἴσοι,
ἂν καί κάποιες φορές ὁ ἄνθρωπος δείχνει τήν ἀνωτερό-
τητά του χρησιμοποιώντας τά ὄπλα του. Στόν πρωτόγονο
ἄνθρωπο αὐτή ἡ ἐμπειρία εἶναι ἀπόλυτα συνειδητή.
Μεταμφιέζεται σέ ζῶο, θεωρεῖ πρόγονό του ἕνα ζῶο, κι
ἔτσι ἐκφράζει αὐτή τήν ταύτιση. Γιά τό σύγχρονο ἄνθρωπο
μέ τόν ἐγκεφαλικό προσανατολισμό του, αὐτή ἡ ἐμπειρία
τῆς ἔνωσης μέ τή φύση εἶναι δύσκολο νά ἐκφραστεῖ μέ
λόγια καί νά γίνει συνειδητή. Παρόλα αὐτά εἶναι ἀκόμα
ζωντανή μέσα σέ πολλούς ἀνθρώπους.

Μεγάλη ἐπίσης σημασία γιά τό μανιώδη κυνηγό ἔχει ἕνα
ἐντελῶς διαφορετικό κίνητρο: τό ν' ἀπολαύσει τήν ἐπιδε-
ξιότητά του. Εἶναι πραγματικά ἐκπληκτικό πόσοι σύγχρο-
νοι συγγραφεῖς παραγνωρίζουν αὐτό τό στοιχεῖο τῆς
ἐπιδεξιότητος τοῦ κυνηγοῦ, καί συγκεντρώνουν τήν προσ-
οχή τους στήν πράξη τοῦ φόνου. Στό κάτω κάτω τό κυνήγι
ἀπαιτεῖ ἕνα συνδυασμό πολλῶν ἱκανοτήτων καί πλατυᾶς
γνώσης, κι ὄχι μονάχα τόν καλό χειρισμό ἑνός ὄπλου.

Τό θέμα αὐτό ἐξετάστηκε λεπτομερειακά ἀπό τόν Wil-
liam S. Laughlin, πού κι αὐτός ξεκινάει ἀπό τή θέση ὅτι
«τό κυνήγι εἶναι ὁ κύριος τύπος συμπεριφορᾶς τοῦ ἄν-
θρώπινου εἶδους» (1968). Ὡστόσο ὁ Laughlin δέν ἀναφέ-
ρει κἄν τήν εὐχαρίστηση πού προξενεῖ ὁ φόνος ἢ τή σκλη-
ρότητα σάν μέρος τοῦ κυνηγετικοῦ τύπου συμπεριφορᾶς,
ἀλλά τόν περιγράφει γενικά: «Τό κυνήγι προσφέρει ἀντα-
μοιβή στήν ἐπινοητικότητα καί στήν ἱκανότητα ἐπίλυσης
τῶν προβλημάτων, κι ἐπιφυλάσσει πραγματική τιμωρία γιά
τήν ἀποτυχία στή λύση ἑνός προβλήματος. Γιά τοῦτο
πρόσφερε πολλά στήν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους, καί
ἰδιαίτερα τό ὅτι βοήθησε νά διατηρήσει τή συνοχή του
μέσα στά ὄρια ἑνός μοναδικοῦ καί μεταβαλλόμενου εἶ-
δους» (1968).

Ο Laughlin τονίζει κάτι πού έχει μεγάλη σημασία νά θυμόμαστε μπροστά στήν υπερβολική έμφαση πού δίνεται στα έργαλεία καί τά όπλα:

Τό κυνήγι είναι προφανώς ένα οργανικό σύστημα μέ τήν πραγματική έννοια πώς γίνεται κάτι, πώς έκτελούνται όρισμένες διαταγμένες συμπεριφορές μ' ένα ζωτικό αποτέλεσμα. Οί τεχνολογικές πλευρές, τά δόρατα, τά ρόπαλα, τά τσεκούρια κι όλα τ' άλλα αντικείμενα πού ή θέση τους είναι πιά στό μουσειό, μένουν στήν πραγματικότητα δίχως κανένα νόημα άν τά άποσπάσουμε από τό πλαίσιο χρήσης τους. Δέν αντιπροσώπευον ένα κατάλληλο θέμα για ν' άρχίσουμε τήν άνάλυση, γιατί ή θέση τους μέσα σ' όλη τή συνέχεια δέ βρίζεται κοντά στήν ούσία τών πραγμάτων.⁴

Η άποτελεσματικότητα του κυνηγιού δέν πρέπει νά κατανοηθεί στή βάση τής προόδου τών τεχνικών προϋποθέσεων αλλά στήν αύξανόμενη έπιδεξιότητα του κυνηγού:

Υπάρχουν άφθονες άποδείξεις αλλά έκπληκτικά λίγες συστηματικές μελέτες για τήν ύπόθεση ότι ο πρωτόγονος άνθρωπος είχε πραγματικά πολύπλοκες γνώσεις για τό φυσικό κόσμο. Αυτή ή πολυπλοκότητα περιλαμβάνει όλόκληρο τό μακροσκοπικό ζωικό κόσμο τών θηλαστικών, τών μαρσιποφόρων, τών έρπετών, τών πτηνών, τών ψαριών, τών εντόμων καί τών φυτών. Η γνώση τής παλίρροιας, τών μετεωρολογικών φαινομένων γενικά, τής άστρονομίας καί άλλων στοιχείων του φυσικού κόσμου είναι επίσης πολύ άναπτυγμένη σε μερικές ομάδες, άνάλογα μέ τή συνθετότητα καί τό πλάτος τής γνώσης τους καί τίς περιοχές όπου συγκεντρώνονταν... Στο σημείο αυτό θ' αναφέρω μονάχα τή σχέση αύτής τής συνθετότητας μέ τό κυνηγετικό σύστημα συμπεριφοράς καί μέ τή σημασία του για τήν εξέλιξη του ανθρώπου... ο άνθρωπος-κυνηγός μάθαινε τή συμπεριφορά καί τήν άνατομία του ζώου, καί μαζί καί τή δική του. Πρώτα εξημέρωσε τόν έαυτό του κι έπειτα στράφηκε σε άλλα

4. Η παρατήρηση του Laughlin στηρίζει άπόλυτα μιά από τίς βασικές θέσεις του Lewis Mumford σχετικά μέ τό ρόλο τών εργαλείων στήν εξέλιξη του ανθρώπου.

ζώα και φυτά. Μ' αυτή την έννοια τό κυνήγι ήταν ένα σχολείο πού συντέλεσε στήν αυτοδιδασκαλία του ανθρώπινου είδους.

Μέ δυό λόγια, τό κίνητρο του πρωτόγονου κυνηγοῦ δέν ήταν ἡ εὐχαρίστηση πού ἐνιωθε σκοτώνοντας, ἀλλά τό ὅτι μάθαινε νά χρησιμοποιεῖ μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο τίς διάφορες ἐπιδεξιότητες του – δηλαδή ἡ ἐξέλιξη του ἴδιου του ἀνθρώπου.⁵

Τό ἐπιχείρημα του Washburn σχετικά μέ τό πόσο εὐκόλα τ' ἀγόρια στρέφουν τό ἐνδιαφέρον τους στό κυνήγι, τήν πάλη ἢ τά πολεμικά παιχνίδια, ἀγνοεῖ τό γεγονός ὅτι τ' ἀγόρια μποροῦν νά παρασυρθοῦν εὐκόλα σέ ὁποιοδήποτε σχῆμα εἶναι πολιτιστικά ἀποδεκτό. Ἐάν συμπεράνουμε πώς αὐτό τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀγοριῶν γιά πλατιά ἀποδεγμένους τύπους συμπεριφορᾶς ἀποδείχνει τόν ἔμφυτο χαρακτήρα τῆς εὐχαρίστησης μπροστά στό φόνο, σίγουρα ἀντιμετωπίζουμε μέ ἀρκετή ἀφέλεια τά προβλήματα τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς. Ἐπιπλέον θά ἔπρεπε νά σημειώσουμε πώς ὑπάρχουν μερικά σπόρ – ἀπό τήν ξιφομαχία του Ζέν ὡς τή δικιά μας ξιφασκία, τό τζοῦντο καί τό καράτε – ὅπου φαίνεται ξεκάθαρα πώς ἡ γοητεία τους δέ θρῖσκεται στή χαρά του νά σκοτώνεις ἀλλά στήν ἐπιδεξιότητα πού μπορεῖς νά ἐπιδείξεις.

Ὅμοια ἀστήριχος εἶναι ὁ ἰσχυρισμός του Washburn καί του Lancaster πώς «σχεδόν κάθε ἀνθρώπινη κοινωνία ἔχει θεωρήσει ἐπιθυμητό τό φόνο μελῶν ἄλλων ἀνθρώπινων κοινωνιῶν». Πρόκειται γιά μιᾶ ἐπανάληψη ἑνός πλατιά

5. Σήμερα, πού σχεδόν τά πάντα γίνονται ἀπό μηχανές, πολύ λίγη εὐχαρίστηση μᾶς δίνει ἡ ἐπιδεξιότητα τῶν χειρῶν – ἐκτός ἴσως ἀπό μεμονωμένα ἄτομα πού ἔχουν τό χόμπυ τῆς ξυλουργικῆς, ἢ ἀπό τό μέσο ἀνθρώπο πού χαιρέται νά βλέπει τό χρυσοοκαλιστή ἢ τήν ὑφάντρα τήν ὥρα τῆς δουλιᾶς τους. Ἴσως ἀκόμα ἡ μαγεία πού δημιουργεῖ ἕνας βιρτουόζος του βιολιῦ νά μὴ θρῖσκεται μόνο στή μουσική ἀλλά καί στήν τέχνη τῶν χειρῶν του. Σέ πολιτισμούς ὅπου ἡ παραγωγή γίνεται μέ τό χέρι καί στηρίζεται στήν ἐπιδεξιότητα, εἶναι σαφέστατο πώς ἡ δουλιά εἶναι ἀπόλαυση γιατί χρειάζεται τέχνη. Ἡ ἐρμηνεία τῆς ἀπόλαυσης του κυνηγοῦ – πώς τάχα εἶναι καθαρά ἀπόλαυση του φόνου κι ὄχι τῆς ἐπιδεξιότητος – εἶναι ἐνδεικτική γιά τό ἄτομο τῆς ἐποχῆς μας πού μετράει μόνο τό ἀποτέλεσμα μιᾶς προσπάθειας κι ὄχι ὀλόκληρη τή διαδικασία τῆς.

διαδομένου κλισέ, και ή μόνη πηγή του είναι ή διατριβή του D. Freeman (1964) πού εξέτάσαμε παραπάνω, και πού είναι επηρεασμένη από τή φροϋδική άποψη. Γεγονός είναι ότι, όπως θά δοϋμε παρακάτω, οί πόλεμοι ανάμεσα στους πρωτόγονους κυνηγούς είναι χαρακτηριστικά αναίμακτοι και τίς περισσότερες φορές δέν έχουν σκοπό τό φόνο. Τό νά ισχυριστοϋμε πώς ό θεσμός του πολέμου κλονίστηκε πολύ πρόσφατα σημαίνει πώς άγνοοϋμε τήν ιστορία των φιλοσοφικών και θρησκευτικών διδασκαλιών, και ιδιαίτερα τούς έδραίους προφήτες.

"Αν δέ δεχτοϋμε τίς εξηγήσεις του Washburn, μένει τό ερώτημα αν υπάρχουν κι άλλα σχήματα όπου έχει εισχωρήσει ή κυνηγετική συμπεριφορά. Φαίνεται στ' αλήθεια ότι υπάρχουν δύο τύποι συμπεριφοράς πού θά μπορούσαν νά έχουν προγραμματιστεί γενετικά από τήν κυνηγετική συμπεριφορά: ή συνεργασία και ή μοιρασιά. Η συνεργασία ανάμεσα σε μέλη τής ίδιας ομάδας ήταν μιά πρακτική αναγκαιότητα για τίς περισσότερες κυνηγετικές κοινωνίες· τό ίδιο ήταν και ή μοιρασιά τής τροφής. Μιάς και τό κρέας χαλάει σιά περισσότερα κλίματα εκτός απ' τά αρκτικά, δέν υπήρχε τρόπος νά διατηρηθεί. Η τύχη στο κυνήγι δέν ήταν πάλι ίδια για όλους τους κυνηγούς· έτσι τό πρακτικό αποτέλεσμα ήταν ότι όσοι είχαν τύχη σήμερα μοιράζονταν τήν τροφή τους με κείνους πού θά 'ταν τυχεροί αύριο. "Αν υποθέσουμε πώς ή κυνηγετική συμπεριφορά οδήγησε σε γενετικές μεταβολές, τό συμπέρασμα είναι πώς ό σύγχρονος άνθρωπος έχει μιά έμφυτη ορμή για συνεργασία και για μοιρασιά, κι όχι για φόνο και για σκληρότητα.

Δυστυχώς ή ιστορία δείχνει πώς τό ενεργητικό του ανθρώπου στή συνεργασία και τή μοιρασιά είναι μάλλον κηλιδωμένο. Μποροϋμε βέβαια νά τό εξηγήσουμε από τό γεγονός ότι ή κυνηγετική ζωή δέν προκάλεσε γενετικές αλλαγές, ή ότι οί παρορμήσεις για μοιρασιά και συνεργασία καταπιέστηκαν κι ανακόπηκαν σε πολιτισμούς πού ή οργάνωσή τους δέν ενθαρρύνει αυτές τίς αρετές αλλά τόν άδίσταχτο έγωτισμό. Παρόλα αυτά θά μπορούσαμε ακόμα νά αναλογιστοϋμε μήπως ή τάση για συνεργασία και για μοιρασιά, πού τή βρίσκουμε σε πολλές σημερινές κοινωνίες έξω απ' τό σύγχρονο βιομηχανοποιημένο κόσμο, παραπέμπει στον έμφυτο χαρακτήρα αυτών των παρορμήσεων. Ου-

σιαστικά, ακόμα και στή σύγχρονη πολεμική, όπου ο στρατιώτης γενικά δέ νιώθει και μεγάλο μίσος ενάντια στον έχθρό του και πού μόνο κατ' εξαίρεση ξεπέφτει στήν άγριότητα,⁶ βρίσκουμε έναν αξιοπρόσεχτο βαθμό συνεργασίας και μοιρασιάς. Ένώ στήν πολιτική ζωή οι περισσότεροι άνθρωποι δέ διακινδυνεύουν τίς ζωές τους για νά σώσουν τή ζωή κάποιου άλλου ή για νά μοιραστούν τήν τροφή τους μέ άλλους, στόν πόλεμο και τά δυό αυτά στοιχεία άποτελούν καθημερινά γεγονότα. Ίσως θά μπορούσαμε νά πᾶμε ακόμα πιό μακριά και νά ποῦμε πώς ένας από τούς παράγοντες πού κάνουν τόν πόλεμο έλκυστικό είναι ακριδώς ή δυνατότητα ενεργοποίησης βαθιά θαμμένων ανθρώπινων παρορμήσεων πού ή κοινωνία μας, όταν βρίσκεται σέ περίοδο ειρήνης, τίς θεωρεί άνόητες - άν και στήν πραγματικότητα αυτό δέ συμβαίνει από ιδεολογική σκοπιά.

Οί ιδέες τοῦ Washburn για τήν κυνηγετική ψυχολογία είναι μόνο ένα παράδειγμα τῶν προκαταλήψεων πού εὔνοοῦν τή θεωρία για τήν έμφυτη καταστροφικότητα και σκληρότητα τοῦ ανθρώπου. Σ' όλόκληρο τό πεδίο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν μπορούμε νά παρατηρήσουμε ένα μεγάλο βαθμό συντροφικότητας, όταν φτάνουμε σέ θέματα πού συνδέονται ἄμεσα μέ πραγματικά συναισθηματικά και πολιτικά προβλήματα. Ἐκεί όπου ἀφορᾶ τήν ιδεολογία και τό συμφέρον μιᾶς κοινωνίας, ή ἀντικειμενικότητα ὑποχωρεῖ συνήθως μπροστά σέ προκαταλήψεις. Ἡ σύγχρονη κοινωνία, μέ τή σχεδόν ἀπεριόριστη ἐτοιμότητά της για τήν καταστροφή τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς για πολιτικούς και οικονομικούς σκοπούς, μπορεῖ νά ὑπερασπιστεῖ τόν ἑαυτό της ἀπέναντι στό στοιχειῶδες ἀνθρώπινο αἶτημα μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι ή καταστροφικότητα και ή σκληρότητα δέ γεννιοῦνται ἀπό τό κοινωνικό μας σύστημα ἀλλά είναι ιδιότητες ἐμφυτες στόν ἄνθρωπο.

Ἐπιθετικότητα και Πρωτόγονοι Κυνηγοί

Εὐτυχῶς ή γνώση μας για τήν κυνηγετική συμπεριφορά

6. Αυτό είναι κάπως διαφορετικό σέ πολέμους σάν τοῦ Βιετνάμ, όπου ὁ «ίθαγενής» ἀντίπαλος δέ θεωρεῖται ἄνθρωπος.

δέν περιορίζεται σέ πιθανολογίες· ὑπάρχει ἕνας σημαντικός ὄγκος πληροφοριῶν σχετικά μέ πρωτόγονους κυνηγούς καί τροφοσυλλέκτες πού ὑπάρχουν ἀκόμα, καί πού δείχνει πώς τό κυνήγι δέν ἐνισχύει τήν καταστροφικότητα καί τή σκληρότητα καί πώς οἱ πρωτόγονοι κυνηγοί εἶναι σχετικά μή ἐπιθετικοί ὅταν τούς συγκρίνουμε μέ τούς πολιτισμένους ἀδερφοῦς τους.

Γεννιέται ὁμως τό ἐρώτημα ἂν μπορούμε νά ἐφαρμόσουμε τή γνώση μας γι' αὐτούς τούς πρωτόγονους κυνηγούς στούς προϊστορικούς κυνηγούς, τουλάχιστον σ' αὐτούς πού ζοῦν μέχρι τήν ἐμφάνιση τοῦ «*Homo Sapiens Sapiens*», κάπου σαράντα μέ πενήντα χιλιάδες χρόνια πρὶν.

Γεγονός εἶναι πώς πολύ λίγα ξέρουμε γιά τόν πρῶτο ἄνθρωπο πού ἐμφανίστηκε, κι ὄχι καί τόσα πολλά γιά τόν *Homo Sapiens Sapiens* στό στάδιο τοῦ κυνηγιοῦ καί τῆς συλλογῆς τροφῆς. Ἔτσι κάμποσοι συγγραφεῖς ἀπέφυγαν πολύ σωστά νά βγάλουν συμπεράσματα ἀπό τούς σύγχρονους πρωτόγονους ὅσο ἀφορᾷ τούς προϊστορικούς προγόνους τους (J. Deetz, 1968).⁷ Ὡστόσο, ὅπως λέει ὁ G. P. Murdock, τό ἐνδιαφέρον γιά τούς σύγχρονους κυνηγούς ὑπάρχει, «γιατί θά μπορούσαν νά ρίξουν κάποιο φῶς στή συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου τῆς Πλειστοκαίνου»· καί οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς πού πῆραν μέρος στό συμπόσιο γιά τόν Ἄνθρωπο τόν *Κυνηγό* (R. B. Lee καί I. Devore κ. ἄ., 1968) φαίνονται νά συμφωνοῦν μ' αὐτή τή διατύπωση. Μόλο πού δέ μπορούμε νά ποῦμε ὅτι οἱ προϊστορικοί κυνηγοί-συλλέκτες εἶναι ταυτόσημοι μέ τούς πῖο πρωτόγονους σύγχρονους κυνηγούς καί τροφοσυλλέκτες, πρέπει νά σκεφτοῦμε πώς 1. ὁ *Homo Sapiens Sapiens* δέ διέφερε ἀνατομικά καί νευροφυσιολογικά ἀπό τό σημερινό ἄνθρωπο, καί 2. πώς ἡ γνώση σχετικά μέ πρωτόγονους κυνηγούς πού ὑπάρχουν ἀκόμα συμβάλλει ὀπωσδήποτε στήν κατανόηση ἑνός τουλάχιστον ζωτικοῦ προβλήματος πού ἀφορᾷ τούς προϊστορικούς κυνηγούς: τήν ἐπίδραση τῆς κυνηγετικῆς συμπεριφορᾶς πάνω στήν προσωπικότητα καί τήν κοινωνική ὀργάνωση. Πέρα ἀπ' αὐτό, τά στοιχεῖα πού ἔχουμε

7. Πρβ. ἐπίσης G. P. Murdock (1968).

για τούς πρωτόγονους κυνηγούς δείχνουν ότι κάποιες ιδιότητες πού αποδίδονται συχνά στην ανθρώπινη φύση, όπως ή καταστροφικότητα, ή σκληρότητα, ή αντικοινωνικότητα – μέ δυό λόγια οί ιδιότητες του «φυσικού ανθρώπου» του Hobbes – λείπουν απ' τούς λιγότερο «πολιτισμένους» ανθρώπους!

Πρίν εξετάσουμε τούς πρωτόγονους κυνηγούς πού υπάρχουν ακόμα, πρέπει νά παρατηρήσουμε μερικά πράγματα σχετικά μέ τόν παλαιολιθικό κυνηγό. Ο Μ. D. Sahllins γράφει:

Στήν εκλεκτική προσαρμογή μπροστά στους κινδύνους τής Λίθινης Έποχης, ή ανθρώπινη κοινωνία ξεπέρασε ή υπέταξε τίς πρωτόγονες τάσεις όπως ό έγωισμός, ή έγκληματική σεξουαλικότητα, ή κυριαρχία και ό σκληρός ανταγωνισμός. Στή θέση τής σύγκρουσης έβαλε τήν δμόνοια και τή συνεργασία, τοποθέτησε τήν άλληλεγγύη πάνω από τό σέξ, τήν ήθική πάνω από τή δύναμη. Στίς πρώτες αυτές μέρες της πραγματοποίησε τή μεγαλύτερη μεταρρύθμιση στήν ιστορία, τήν ανατροπή τής πρωτόγονης φύσης του ανθρώπου, εξασφαλίζοντας έτσι ένα μέλλον γεμάτο εξέλιξη για τό είδος (1960).

Υπάρχουν μερικά άμεσα στοιχεία σχετικά μέ τή ζωή του προϊστορικού κυνηγού πού βρίσκονται στή λατρεία ζώων και πού μάς δείχνουν ότι του έλειπε ή δήθεν έμφυτη καταστροφικότητα. Όπως έδειξε ό Mumford, οί ζωγραφίες τών σπηλαίων πού συνδυάζονται μέ τή ζωή τών προϊστορικών κυνηγών δέ δείχνουν καμιά πάλη ανάμεσα σέ ανθρώπους.⁸

Παρά τήν επιφύλαξη πού χρειάζεται όταν βγάζουμε αναλογίες, τά πιο έντυπωσιακά στοιχεία είναι σίγουρα εκείνα πού μάς δίνουν οί κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες πού υπάρχουν ακόμα. Ο Colin Turnbull, ένας ειδικός στίς μέλετες αυτές, αναφέρει:

Στίς δυό ομάδες πού γνώρισα υπάρχει σχεδόν καθολική έλλειψη επιθετικότητας, συναισθηματικής ή φυσικής,

8. Τήν ίδια άποψη έχει έκφράσει ό παλαιοανθρωπολόγος Helmuth de Terra (σέ προσωπική μας έπικοινωνία).

πού εκφράζεται με την έλλειψη πολέμου, φεουδαρχίας, μαγείας και μαγγανείας.

Δέν είμαι άκόμα πεισμένος πώς τό κυνήγι είναι καθαυτό επιθετική δραστηριότητα. Είναι κάτι πού πρέπει νά τό δει κανείς για νά καταλάβει· ή πράξη τοῦ κυνηγιού δέν εκτελείται μέ επιθετικό πνεῦμα. Ἐπειδή ὑπάρχει συνείδηση ὅτι ἔξαντλοῦνται φυσικές πηγές, ὑπάρχει πάντα καί ή μετάνοια ἐπειδή σκοτώνονται ζωντανά πλάσματα. Σέ μερικές περιπτώσεις αὐτός ὁ φόνος μπορεῖ νά ἔχει άκόμα κι ἓνα στοιχείο συμπάθειας. Ἡ ἐμπειρία μου ἀπό κυνηγούς ἔχει δείξει πώς είναι ἄνθρωποι εὐγενικοί καί μόλο πού ζοῦν πολύ σκληρή ζωή δέν είναι διόλου επιθετικοί (1965).⁹

Κανένas ἀπ' τούς ἄλλους πού συμμετείχαν στήν ἴδια συζήτηση μέ τόν Turnbull δέν εἶχε αντίρρηση.

Ἡ πιό διεξοδική περιγραφή τῶν ἄνθρωπολογικῶν εὐρημάτων τῶν πρωτόγονων κυνηγῶν καί τροφοσυλλεκτῶν μᾶς δίνεται ἀπό τόν E. R. Service στό ἔργο *The Hunters* (1966). Ἡ μονογραφία του καλύπτει ὅλες τίς κυνηγετικές κοινωνίες, ἐκτός ἀπό τίς ὁμάδες πού ἔχουν ἐγκατασταθεῖ μόνιμα στή βορειοδυτική ἀκτή τῆς Βόρειας Ἀμερικής μέσα σ' ἓνα ἐξαιρετικά πλούσιο περιβάλλον, καί τίς ἄλλες κοινωνίες κυνηγῶν καί τροφοσυλλεκτῶν πού ἄρχισαν νά ἐκλείπουν μετά τήν ἐπαφή τους μέ τόν πολιτισμό, για τίς ὁποῖες ή γνώση μας είναι μᾶλλον ἀποσπασματική.¹⁰

Τό πιό φανερό καί ἴσως τό σπουδαιότερο χαρακτηριστικό τῶν κοινωνιῶν τῶν κυνηγῶν-τροφοσυλλεκτῶν είναι ὁ νομαδισμός τους· αὐτός γεννιέται ἀναγκαστικά ἀπό τήν οἰκονομία τους — πού συνίσταται κυρίως στή συλλογή τροφῆς — καί ὁδηγεῖ στή χαλαρή ἔνταξη τῶν οἰκογενειῶν σέ μιᾶ κοινωνία ἀπό ὁμάδες. Ὅσο ἀφορᾶ τίς ἀνάγκες τους — ἀντίθετα ἀπ' τό σύγχρονο ἄνθρωπο πού ἀπαιτεῖ ἓνα σπίτι, ἓνα αὐτοκίνητο, ροῦχα, ἠλεκτρικό κλπ. — για τόν πρωτόγονο κυνηγό «ή τροφή καί οἱ λίγες μέθοδοι πού

9. Πρβ. C. M. Turnbull (1965), για μιᾶ ζωντανή παρουσίαση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῆς πρωτόγονης ἀφρικανικῆς κοινωνίας κυνηγῶν.

10. Οἱ κοινωνίες πού ἐξετάζει ὁ Service είναι οἱ ἐξῆς: οἱ Ἑσκιμῶοι, οἱ Algonkian καί Athabaskan κυνηγοί τοῦ Καναδά, οἱ Shoshone, οἱ Ἰνδιάνοι τῆς Tierra de Fuego, οἱ Semang.

χρησιμοποιεί για να τή βρει, είναι τό επίκεντρο τής οικονομικής ζωής... μέ πολύ πιό βασική σημασία άπ' ό,τι στίς πιό σύνθετες οικονομίες» (E. R. Service, 1966).

Δέν ύπάρχει άπόλυτη έξειδίκευση στήν έργασία παρά μόνο μέ βάση τήν ήλικία και τό φύλο, όπως γίνεται σέ κάθε οικογένεια. Τό φαγητό άποτελείται σέ μικρότερο βαθμό άπό κρέας (ίσως γύρω στό 25%), ένώ ή συλλογή σπόρων, ριζών, καρπών, ξηρών καρπών κλπ. άποτελεί τήν κύρια διατροφή, πού παρέχεται άπό τή δουλιά τών γυναικών. Όπως λέει ό M. J. Meggitt: «Μιά τάση χορτοφαγίας φαίνεται να 'ναι ένα άπ' τά πρωταρχικά διακριτικά γνωρίσματα τής κυνηγετικής, τής άλιευτικής και τής συλλεκτικής οικονομίας. Μόνο οί Έσκιμώοι ζούν άπ' τό κυνήγι και τό ψάρεμα, ένώ οί γυναίκες τους άσχολούνται σχεδόν άποκλειστικά μέ τό ψάρεμα.

Ύπάρχει μιά πλατιά συνεργασία τών άντρών στό κυνήγι, πράγμα πού άποτελεί άναγκαίο επακόλουθο τής χαμηλής βαθμίδας τής τεχνολογικής έξέλιξης σέ μιά κοινωνία διαμορφωμένη σέ ομάδες. «Γιά αρκετούς λόγους πού άφορούν τήν άπλότητα τής τεχνολογίας και τήν έλλειψη έλέγχου πάνω στό περιβάλλον, πολλοί κυνηγετικοί-συλλεκτικοί λαοί είναι κυριολεκτικά οί πιό ξεκούραστοι λαοί του κόσμου» (E. R. Service, 1966).

Ίδιαίτερα διδακτικές είναι οί οικονομικές σχέσεις: Ό Service γράφει:

Έξαιτίας τής φύσης τής οικονομίας μας έχουμε συνηθίσει να σκεφτόμαστε πώς οί άνθρωποι έχουν «μιά φυσική κλίση να πουλάνε και ν' αγοράζουν», και πώς οί οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στό άτομο και τίς ομάδες χαρακτηρίζονται άπό τήν «οικονομοποίηση», άπό τή «μεγιστοποίηση» του άποτελέσματος τής προσπάθειας, άπ' τό ότι «πουλάνε ακριβά κι αγοράζουν φτηνά». Οί πρωτόγονοι λαοί όμως δέν κάνουν τίποτα άπ' όλα αυτά· στήν πραγματικότητα τίς περισσότερες φορές φαίνεται πώς μάλλον τό αντίθετο συμβαίνει. «Χαρίζουν πράγματα», θαυμάζουν τή γενναιοδωρία, περιμένουν φιλοξενία, τιμωρούν τή φιλαργυρία γιατί τή θεωρούν έγνοισμό.

Τό πιό παράξενο άπ' όλα είναι ότι όσο πιό σκληρές είναι οί συνθήκες, όσο πιό σπάνια (ή ακριβά) είναι τά

ἀγαθά, τόσο λιγότερο «οἰκονομικά» συμπεριφέρονται καί τόσο πιό γενναιόδωροι δείχνονται. Ἐξετάζουμε βέβαια τή μορφή τῆς ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα σέ ἄτομα πού βρίσκονται μέσα σέ μιὰ κοινωνία, κι αὐτά τὰ ἄτομα σέ μιὰ νομαδική κοινωνία εἶναι ὄλα συγγενεῖς κάποιου βαθμοῦ. Ὅλα αὐτά ἐρχονται σέ ἄμεση ἀντίφαση μέ τίς ἀρχές πού ἀποδόθηκαν στήν τυπική οἰκονομία. Μήπως δέ «δίνουμε» φαγητό στά παιδιά μας; «Βοηθάμε» τ' ἀδέρφια μας καί «φροντίζουμε» τούς ἠλικιωμένους γονεῖς μας. Κι ἄλλοι κάνουν ἢ ἔχουν κάνει ἢ θά κάνουν τό ἴδιο γιά μᾶς.

Γενικά, κι ἐπειδή ἐπικρατοῦν οἱ στενές κοινωνικές σχέσεις, τά συναισθήματα τῆς ἀγάπης, ἡ ἐθιμοτυπία τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς καί ἡ ἠθική τῆς γενναιοδωρίας, ὄλα μαζί ἐλέγχουν τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο διατίθενται τὰ ἀγαθά κι ἔτσι ἡ οἰκονομική ἀντιμετώπιση τῶν ἀγαθῶν ἐξαφανίζεται. Οἱ ἀνθρωπολόγοι προσπάθησαν κάποιες φορές νά χαρακτηρίσουν τήν ἐνεργή μεταδίδωση μέ λέξεις ὅπως «καθαρή δωρεά» ἢ «ἐλεύθερη δωρεά», γιά νά τονίσουν τό γεγονός ὅτι δέν πρόκειται γιά ἐμπόριο ἀλλά γιά προσφορά καί πῶς τό αἶσθημα πού ὑπάρχει σ' αὐτή τή μεταδίδωση δέν εἶναι αἶσθημα ἴσης ἀνταλλαγῆς. Ὅμως οἱ λέξεις αὐτές δέν ἀποδίδουν ἀπόλυτα τήν πραγματική φύση τῆς πράξης· μπορούμε ἴσως νά ποῦμε πῶς εἶναι ἀκόμα καί παραπειστικές. Κάποτε ἕνας ἐσκιμῶς κυνηγός ἔδωσε κρέας στόν Peter Freuchen καί κείνος τοῦ ἀπάντησε εὐχαριστώντας τον μέ εὐγνωμοσύνη. Ὁ κυνηγός φάνηκε ἐνοχλημένος κι ἕνας γέρος ἔσπευσε νά διορθώσει τόν Freuchen: «Δέν πρέπει νά εὐχαριστεῖς γιά τό κρέας: εἶναι δικαίωμά σου νά πάρεις ἕνα κομμάτι. Σέ τούτη τή χώρα κανεῖς δέ θέλει νά εἶναι ἐξαρτημένος ἀπ' τούς ἄλλους. Γιά τοῦτο δέν ὑπάρχει κανεῖς πού νά δίνει ἢ νά παίρνει δῶρα, γιατί ἔτσι δημιουργεῖται ἐξάρτηση. Μέ τὰ δῶρα φτιάχνεις σκλάβους ὅπως μέ τό μαστίγιο φτιάχνεις τὰ σκυλιά».¹¹

Ἡ λέξη «δῶρο» ἔχει κάποιο ἐπίχρισμα ἐλεημοσύνης κι ὄχι ἀμοιβαιότητος. Σέ καμιά κυνηγετική-συλλεκτική κοινωνία δέν ἐκφράζεται εὐγνωμοσύνη καί θά 'ταν λάθος νά παινέσουμε κάποιον σάν «γενναιόδωρο» ὅταν μοιράζεται τό κυνήγι του μέ τούς ἄλλους συντροφούς του κυνηγούς. Σέ μιάν ἄλλη περίπτωση θά μπορούσαμε

11. Peter Freuchen (1961).

νά πούμε πώς είναι γενναιόδωρος, όχι όμως κρίνοντας μιά συγκεκριμένη περίπτωση μοιρασιάς, γιατί τότε αυτή ή διαπίστωση θ' άφηγε νά έννοηθει μιά έκφραση εύγνωμοσύνης: τό ότι δηλαδή ή μοιρασιά ήταν κάτι άναπάντεχο, πώς ό δότης δέ δείχτηκε γενναιόδωρος σάν κάτι άπόλυτα φυσικό. Θά 'ταν σωστό νά παινέσουμε κάποιον γιά τίς κυνηγετικές του ικανότητες σέ μιά τέτοια περίπτωση, όχι όμως γιά τή γενναιοδωρία του.

Ξέχωρη σημασία, και οικονομική αλλά και ψυχολογική, έχει τό ζήτημα τής ιδιοκτησίας. Ένα άπ' τά πίο πλατιά διαδομένα κλισέ σήμερα είναι πώς ή αγάπη τής ιδιοκτησίας είναι χαρακτηριστικό έμφυτο στόν άνθρωπο. Συνήθως ή σύγκριση γίνεται άνάμεσα στήν ιδιοκτησία τών εργαλείων πού χρειάζεται κανείς γιά τή δουλιά του ή κάποιων άτομικών σκευών, και τήν ιδιοκτησία τών μέσων παραγωγής, δηλαδή τών πραγμάτων πού άν τά έχει στήν κατοχή του ένας, μπορεί ν' άναγκάσει τούς άλλους ανθρώπους νά δουλεύουν γι' αυτόν. Τέτοια μέσα παραγωγής στή βιομηχανική κοινωνία είναι ουσιαστικά οι μηχανές ή τό κεφάλαιο πού θά έπενδυθει στή μηχανική παραγωγή. Στήν πρωτόγονη κοινωνία τά μέσα τής παραγωγής είναι ή γή και οι περιοχές πού έχουν πολύ κυνήγι.

Στίς πρωτόγονες ομάδες δέν ύπάρχει καμιά περίπτωση ν' άρνηθοϋν σέ κάποιον τήν έκμετάλλευση τών φυσικών πηγών - κανένα άτομο δέν τίς έχει στήν κατοχή του... Οι φυσικές πηγές άπό τίς οποίες έξαρτιόνται αυτές οι ομάδες είναι συλλογική ή κοινή ιδιοκτησία, μέ τήν έννοια ότι ή περιοχή θά προστατευτεί άπό όλόκληρη τήν ομάδα μόνο άπέναντι στήν επέμβαση ξένων. Μέσα στήν ομάδα όλες οι οικόγένειες έχουν ίσα δικαιώματα στήν κατοχή αυτών τών πηγών. Έπιπλέον οι συγγενείς άπό γειτονικές ομάδες έπιτρέπεται νά κυνηγοϋν και νά μαζεύουν τροφή ελεύθερα ή τουλάχιστον άν τό ζητήσουν. Η πίο συνηθισμένη περίπτωση περιορισμού σέ δικαιώματα πάνω σέ φυσικές πηγές άφορά τά καρποφόρα δέντρα. Σέ μερικές περιπτώσεις όρισμένα δέντρα ή συστάδες δέντρων είναι προορισμένα γιά έπιμέρους οικόγένειες μιάς ομάδας. Αυτό όμως είναι περισσότερο μιά κατανομή τής εργασίας παρά μιά κατανομή τής ιδιοκτησίας, γιατί φαίνεται πώς αποδλέπει στήν άποφυγή

σπατάλης χρόνου και προσπάθειας, πού θά υπήρχε ἂν ἀρκετές οἰκογένειες στρέφονταν στήν ἴδια περιοχή. Σκοπός ἐδῶ εἶναι νά ἐπιτευχθεῖ μιά ρύθμιση στή χρήση τῶν ἐδαφῶν, ἐφόσο τά δέντρα εἶναι μόνιμα τοποθετημένα σ' ἀντίθεση μέ τό κυνήγι ἢ τά ἄγρια χόρτα καί τά λαχανικά. Ὅποσοδήποτε ἂν μιά οἰκογένεια εἶχε στήν κατοχή της πολλά φρούτα καί ξηρούς καρπούς ἐνώ μιά ἄλλη δέν εἶχε, θά ἐφαρμόζονταν οἱ κανόνες τῆς μοιρασῆς κι ἔτσι κανεῖς δέ θά πεινοῦσε. Τά πράγματα πού μοιάζουν περισσότερο ν' ἀποτελοῦν ἀτομική ἰδιοκτησία εἶναι ἐκεῖνα πού φτιάχνονται καί χρησιμοποιοῦνται ἀπό τά ἐπιμέρους άτομα. Ὅπλα, μαχαίρια καί ξέστρα, ροῦχα, στολίδια, φυλακτά καί τά παρόμοια, θεωροῦνται συχνά σάν ἀτομική ἰδιοκτησία τῶν κυνηγῶν καί τῶν συλλεκτῶν... Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅμως πῶς στήν πρωτόγονη κοινωνία ἀκόμα κι αὐτά τά προσωπικά ἀντικείμενα δέν ἀποτελοῦν ἀτομική ἰδιοκτησία μέ τήν πραγματική ἔννοια τοῦ ὄρου. Στό βαθμό πού ἡ κατοχή αὐτῶν τῶν πραγμάτων ὑπαγορεύεται ἀπό τή χρήση τους, ἀποτελοῦν μᾶλλον λειτουργίες τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας παρά μιά ἰδιοκτησία «στά μέσα τῆς παραγωγῆς». Ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία τέτοιων πραγμάτων ἔχει νόημα μόνο ἂν μερικοί ἄνθρωποι τά κατέχουν κι ἄλλοι ὄχι - ὅταν δηλαδή, γιά νά τό ποῦμε διαφοροτικά, γίνεται δυνατή ἡ δημιουργία μιᾶς ἐκμεταλλευτικῆς κατάστασης. Εἶναι ὅμως δύσκολο νά φανταστοῦμε (καί ἀδύνατο νά βροῦμε σέ ἐθνογραφικές ἀναφορές) μιά περίπτωση ὅπου κάποιο ἄτομο ἢ ἄτομα, κατά κάποια σύμπτωση, δέν ἔχουν στήν κατοχή τους ὄπλα ἢ ροῦχα καί δέ μποροῦν νά τά δανειστοῦν ἢ νά τά πάρουν ἀπ' τοῦς πιό τυχεροῦς ὁμόφυλους τους. (E. R. Service, 1966).

Οἱ κοινωνικές σχέσεις ἀνάμεσα στά μέλη τῆς κυνηγετικῆς-συλλεκτικῆς κοινωνίας χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ἀπουσία αὐτοῦ πού ὀνομάσαμε «κυριαρχία» στήν περὶπτωση τῶν ζῶων. Ὁ Service διαπιστώνει:

Οἱ κυνηγετικές-συλλεκτικές ομάδες διαφέρουν περισσότερο ἀπό τοῦς πίθηκους στό ζήτημα τῆς κυριαρχίας, ἀπ' ὅ,τι ὅλα τ' ἄλλα εἶδη τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Δέν ὑπάρχει καμιά τάξη βασισμένη στή φυσική κυριαρχία, οὔτε καί καμιά διάταξη ἀνώτερων-κατώτερων βασισμένη σέ ἄλλες πηγές ἰσχύος ὅπως ὁ πλοῦτος, οἱ κληρο-

νομικές τάξεις, τὰ στρατιωτικά ἢ πολιτικά ἀξιώματα. Ἡ μόνη ἀνωτερότητα πού ὑπάρχει, εἶναι ἡ ἀνωτερότητα ἑνός ἀτόμου μεγάλης ἡλικίας καί σοφίας πού θά τόν δοῦμε ἐπικεφαλῆς σέ μιά ἱεροτελεστία.

Ἀκόμα κι ὅταν κάποια ἄτομα ἔχουν μεγαλύτερη περιουσία ἢ κύρος ἀπό μερικά ἄλλα, ἡ ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς ἀνώτερης θέσης καί τῶν προνομίων της εἶναι ἀντίθετα ἀπό τήν ἔννοια τῆς κυριαρχίας στους πίθηκους. Στήν πρωτόγονη κοινωνία ἀπαιτεῖται γενναιοδωρία καί σεμνότητα ἀπό τὰ πρόσωπα πού στέκουν ψηλά, καί οἱ ἀνταμοιβές πού δέχονται εἶναι ἀπλά καί μόνο ἡ ἀγάπη ἢ ἡ περιποίηση τῶν ἄλλων. Ἐνας ἄντρας γιά παράδειγμα μπορεῖ νά ἔναι δυνατώτερος, πιό γρήγορος, πιό γενναίος καί πιό ἔξυπνος ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα μέλη τῆς ομάδας. Θά τοῦ δοθεῖ τότε ἀνώτερη θέση ἀπ' ὅλους τούς ἄλλους; Ὅχι ἀναγκαστικά. Θ' ἀποκτήσει κύρος μόνο ὅταν ὅλες αὐτές οἱ ποιότητες μποῦν στήν ὑπηρεσία τῆς ομάδας – ἄς ποῦμε στό κυνήγι – ἂν κουβαλάει περισσότερο κυνήγι πού τό μοιράζει στους ἄλλους, κι ἂν ἀκόμα τό κάνει σωστά, δηλαδή μέ σεμνότητα. Ἐτσι, γιά νά συντομεύουμε, ἡ μεγαλύτερη δύναμη στήν κοινωνία τῶν πιθήκων καταλήγει σέ μεγαλύτερη ἄσκηση κυριαρχίας, πράγμα πού ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα περισσότερο φαγητό καί θηλυκά κι ὅ,τι ἄλλο ἀγαπάει ὁ κυρίαρχος· στήν πρωτόγονη ἀνθρώπινη κοινωνία ἡ μεγαλύτερη δύναμη πρέπει νά χρησιμοποιεῖται γιά τό καλό τῆς κοινότητας καί τό ἄτομο πού θέλει νά κερδίσει κύρος πρέπει κυριολεκτικά νά θυσιάσει γιά νά τ' ἀποκτήσει, πρέπει νά δουλεύει πιό σκληρά γιά λιγότερο φαγητό. Ὅσο γιά τήν ἀπόκτηση θηλυκῶν, ἔχει κι αὐτός κανονικά μιά γυναίκα ὅπως κι ὅλοι οἱ ἄλλοι ἄνδρες.

Φαίνεται πῶς οἱ πιό πρωτόγονες ἀνθρώπινες κοινωνίες εἶναι αὐτές ὅπου βασιλεύει ἡ μεγαλύτερη ἰσότητα. Αὐτό πρέπει νά συσχετιστεῖ μέ τό γεγονός ὅτι ἐξαιτίας τῆς ὑποτυπῶδους τεχνολογίας τό εἶδος αὐτό τῆς κοινωνίας ἔξαριτία πρὸς περισσότερο ἀπ' ὅτιδήποτε ἄλλο ἀπό τή συνεργασία. Συνήθως οἱ πίθηκοι δέ συνεργάζονται οὔτε μοιράζονται, ἐνῶ ἀντίθετα τὰ ἀνθρώπινα πλάσματα τὰ κάνουν καί τὰ δύο – καί δῶ βρίσκεται ἡ οὐσιαστική διαφορά τους.

Ὁ Service μᾶς δίνει μιά εἰκόνα γιά τό εἶδος τῆς ἐξουσίας πού βρισκόμε σέ λαούς κυνηγῶν καί συλλεκτῶν. Σ' αὐτές

τίς κοινωνίες υπάρχει φυσικά μιά ανάγκη διοίκησης τής ομαδικής δράσης:

Ἡ διοίκηση εἶναι ὁ ρόλος πού παίρνει ἡ ἐξουσία ὅσο ἀφορᾷ προβλήματα τῆς συντονισμένης ομαδικῆς δράσης. Αὐτό ἀκριβῶς ἐννοοῦμε συνήθως μέ τόν ὄρο «ἡγεσία». Οἱ ἀνάγκες τῆς διοίκησης τῆς ομαδικῆς δράσης καί τοῦ στενοῦ συντονισμοῦ εἶναι πολλές καί διάφορες στίς κυνηγετικές-συλλεκτικές κοινωνίες. Περιλαμβάνουν συνηθισμένα πράγματα, ὅπως τίς μετακινήσεις τοῦ καταυλισμοῦ, συνεργασία στό κυνήγι καί ἰδιαίτερα σέ κάθε εἶδους ἀψιμαχίες μέ ἐχθρούς. Ὅμως παρά τήν ὀλοφάνερη σημασία τῆς ἡγεσίας σέ τέτοιες δραστηριότητες, μιά κυνηγετική-συλλεκτική κοινωνία ἔχει, ὅπως καί σ' ἄλλα θέματα, τοῦτο τό κύριο χαρακτηριστικό: ὅτι δέν ἔχει ἐπίσημη ἡγεσία τοῦ εἶδους πού βρισκουμε σέ μετέπειτα στάδια τῆς πολιτιστικῆς ἀνάπτυξης. Δέν υπάρχει μόνιμο ἀξίωμα ἀρχηγοῦ· ἡ ἡγεσία μεταδιβάζεται ἀπό τό ἓνα ἄτομο στό ἄλλο ἀνάλογα μέ τό εἶδος τῆς δραστηριότητος πού προγραμματίζεται. Γιά παράδειγμα, ἓνας πολύ γέρος μπορεῖ νά διαλεχτεῖ γιά τόν προγραμματισμό μιᾶς ἱεροτελεστίας γιατί ἔχει μεγάλη γνώση σέ τελετουργικά θέματα, ἀλλά ἓνας ἄλλος, νεότερος καί πιό ἔμπειρος στό κυνήγι, θά διαλεχτεῖ γιά ἀρχηγός μιᾶς κυνηγετικῆς ομάδας. Πάνω ἀπ' ὅλα δέν υπάρχει ἐπικεφαλῆς ἢ ἀρχηγός μέ τήν ἐννοια πού συνηθῶς συνδέεται μέ τή λέξη *ἡγέτης*.¹²

Αὕτη ἡ ἔλλειψη ἱεραρχίας καί ἡγετῶν εἶναι ἐξαιρετικά ἀξιοσημεῖωτη γιατί εἶναι πλατιά ἀποδεκτό κλισέ πῶς τέτοιοι ἐλεγκτικοί θεσμοί βρισκονται σ' ὅλες τίς πολιτισμένες κοινωνίες καί βασίζονται στή γενετική κληρονομιά ἀπό τό βασίλειο τῶν ζῶων. Εἶδαμε πῶς ἀνάμεσα στους χιμπαντζῆδες οἱ σχέσεις τῆς κυριαρχίας εἶναι μᾶλλον ἡπιες, ἀλλά παρόλα αὐτά υπάρχουν. Οἱ κοινωνικές σχέσεις τῶν πρωτόγονων ἀνθρώπων δείχνουν πῶς ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι γενετικά προετοιμασμένος γι' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τήν ψυχολογία κυριαρχίας-ὑποταγῆς. Μιά ἀνάλυση τῆς ἱστορικῆς

12. Ὁ Μ. J. Meggit (1960· παραθέτει ὁ E. R. Service, 1966) ἔχει φτάσει σχεδόν σά ἴδια συμπεράσματα. Πρβ. τή διάκριση πού ἔκανε ὁ E. Fromm (1941) ἀνάμεσα στή λογική καί τήν παράλογη ἐξουσία.

κοινωνίας, μέ πέντε ἢ ἕξη χιλιάδες χρόνια ἐκμετάλλευσης τῆς πλειονότητος ἀπό μιᾶ ἄρχουσα μειονότητα, δείχνει πολύ καθαρά πὼς ἡ ψυχολογία κυριαρχίας-ὑποταγῆς εἶναι μιᾶ προσαρμογὴ στὴν κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων, κι ὄχι ἡ αἰτία τῆς. Γιὰ τοὺς ἀπολογητὲς τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος πού βασίζεται στὸν ἔλεγχο μιᾶς ἐλίτ εἶναι βέβαια πολύ βολικό νὰ πιστεύουν πὼς ἡ κοινωνικὴ δομὴ εἶναι ἀποτελεσμα μιᾶς ἔμφυτης ἀνάγκης τοῦ ἀνθρώπου καὶ πὼς γιὰ τοῦτο εἶναι φυσικὴ κι ἀναπόφευκτη. Ἡ κοινωνία τῆς ἰσότητος τῶν πρωτόγονων δείχνει πὼς δὲ συμβαίνει κάτι τέτοιο.

Φυσικὸ εἶναι ν' ἀναρωτηθοῦμε τώρα πὼς προστατεύει τὸν ἑαυτό του ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος ἀπέναντι στὰ ἀντικοινωνικά καὶ ἐπικίνδυνα μέλη, ὅταν δὲν ὑπάρχει κάποιον αὐταρχικὸ ἢ γραφειοκρατικὸ καθεστῶς. Ὑπάρχουν πολλές ἀπαντήσεις γι' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Πρὶν ἀπ' ὅλα ἓνα μεγάλο ποσοστὸ τοῦ ἐλέγχου τῆς συμπεριφορᾶς πετυχαίνεται ἀπλὰ καὶ μόνο ἀπὸ τὸ ἔθιμο καὶ τὸ τυπικόν. Ἐὰν ὅμως ὑποθέσουμε πὼς κι αὐτὰ δὲ φτάνουν γιὰ νὰ ἀποτρέψουν τὰ ἄτομα ἀπὸ τὴν ἀντικοινωνικὴ συμπεριφορὰ, τότε τί ἄλλο θὰ τοὺς σταματῆσει; Ἡ συνηθισμένη τιμωρία εἶναι μιᾶ γενικὴ ἀπομόνωση τοῦ ἐνόχου καὶ ἡ λιγότερο φιλικὴ συμπεριφορὰ ἀπέναντί του. Ὑπάρχει παντοῦ κουτσομπολιὸ καὶ κοροϊδία· στίς ἀκραῖες περιπτώσεις ἐξοστρακισμός. Ἐὰν κάποιος παραφέρεται μόνιμα κι ἡ συμπεριφορὰ του βλάπτει κι ἄλλες ομάδες πέρα ἀπ' τὴ δική του, ἴσως ἡ ομάδα του ἀποφασίσει ἀκόμα καὶ νὰ τὸν θανατώσει. Ὡστόσο αὐτὲς οἱ περιπτώσεις εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνιες καὶ τὰ περισσότερα προβλήματα λύνονται μέ τὴν ἐπιβολὴ τῶν γεροντότερων καὶ σοφότερων ἀντρῶν τῆς ομάδας.

Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἀναιροῦν σαφῶς τὴν εἰκόνα πού δίνει ὁ Hobbes γιὰ τὴν ἔμφυτη ἐπιθετικότητα τοῦ ἀνθρώπου, πού θὰ ὀδηγοῦσε σὲ πόλεμο, ὅλων ἐναντίον ὅλων, ἐκτός κι ἂν τὸ κράτος δὲ μονοπωλοῦσε τὴ βία καὶ τὴν τιμωρία, ἱκανοποιώντας ἔτσι ἑμμεσα τὴ δίψα γιὰ ἐκδίκηση σὲ βάρος τῶν παραβατῶν. Ὅπως λέει ὁ Service,

Γεγονός εἶναι φυσικὰ πὼς οἱ νομαδικὲς κοινωνίες δὲν εἶναι κομματιασμένες, μὲν πού δὲν ὑπάρχουν ἐπίσημα συστήματα νόμων πού νὰ διατηροῦν τὴ συνοχὴ τους...

Ὡστόσο, ἂν καί ἡ ἔχθρα καί ὁ πόλεμος εἶναι σχετικά σπάνια στίς κοινωνίες αὐτές, τίς ἀπειλοῦν μόνιμα καί πρέπει νά ὑπάρχει κάποιος τρόπος γιά νά τά σταματήσουν ἢ νά τά ἐμποδίσουν νά ἐξαπλωθοῦν. Συχνά ξεκινοῦν σάν ἀπλές φιλονικίες ἀνάμεσα σέ ἄτομα, καί γιά τοῦτο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία νά σταματοῦν νωρίς. Μέσα σέ μιὰ δοσμένη κοινότητα ἡ ἀπονομή δικαιοσύνης σέ μιὰ φιλονικία ἀνάμεσα σέ δύο ἄτομα θά γίνει συνήθως ἀπό ἕνα γεροντότερο πού εἶναι συγγενής καί τῶν δύο. Τό ἰδανικό θά 'ταν ἂν αὐτό τό πρόσωπο εἶχε τήν ἴδια ἀκριβῶς σχέση μέ τόν καθένα ἀπό τούς φιλονικούντες, γιατί τότε θά 'ταν ὀλοφάνερο πώς δέ θά μεροληπτοῦσε. Ὅμως αὐτό βέβαια δέ συμβαίνει πάντοτε, οὔτε πάντα εἶναι δυνατό ἕνα πρόσωπο πού θά βρισκεται σέ μιὰ τέτοια κοινή θέση συγγένειας νά θέλει νά ἀποδώσει δικαιοσύνη. Κάποιες φορές ἕνα ἄτομο ἔχει ξεκάθαρα δίκιο ἐνῶ ἕνα ἄλλο ἔχει ξεκάθαρα ἄδικο, ἢ τό ἕνα εἶναι συμπαθητικό ἐνῶ τό ἄλλο εἶναι ἀντιπαθητικό, καί τότε τό κοινό γίνεται κριτής καί ἡ ὑπόθεση λύνεται μέ ἀπόφαση τῆς κοινῆς γνώμης. Ὅταν οἱ φιλονικίες δέ λύνονται μέ κάποιον ἀπό τούς παραπάνω τρόπους, τότε γίνεται κάποιου εἶδους διαγωνισμός, συνήθως ἕνα παιχνίδι, πού παίρνει ἔτσι τή θέση τῆς μονομαχίας. Ἡ πάλι ἡ τό κουτούλημα τῶν κεφαλιῶν εἶναι τυπικές μορφές ψευτομονομαχίας στήν κοινωνία τῶν Ἑσκιμῶν. Αὐτές γίνονται δημόσια καί ὁ νικητής δικαιώνεται στά μάτια τοῦ κοινοῦ. Ξέχωρο ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ περίφημη τραγουδιστή μονομαχία τῶν Ἑσκιμῶν: τά ὄπλα πού χρησιμοποιοῦνται εἶναι οἱ λέξεις, «μικρές, κοφτερές λέξεις, σάν τίς ξύλινες σφήνες πού πελεκᾶω μέ τό τσεκούρι μου».

Οἱ τραγουδιστές μονομαχίες χρησιμοποιοῦνται γιά νά λύσουν κάθε λογῆς καθγάδες καί φιλονικίες, ἐκτός ἀπό τό φόνο. Στήν ἀνατολική Γροιλανδία ὠστόσο, μπορεῖ κανεῖς νά ζητήσῃ ἱκανοποίηση ἀπό τό φόνο ἐνός συγγενοῦς του μ' ἕνα διαγωνισμό στό τραγούδι, ἂν εἶναι ἀδύνατος σωματικά καί δέ μπορεῖ νά κερδίσει ἄλλιῶς, ἢ ἂν ἔχει τέτοιες ἱκανότητες στό τραγούδι, ὥστε νά θεωρεῖ βέβαιη τή νίκη. Ἄν σκεφτοῦμε πόσο πολύ τος ἀπορροφᾷ ἡ τραγουδιστική τέχνη, ὥστε νά ξεχνοῦν τήν ἀφορμή τῆς φιλονικίας, καταλαβαίνομε γιατί χρησιμοποιοῦν αὐτό τό μέσο. Ἡ τραγουδιστική ἱκανότητα γιά τούς Ἑσκιμῶους αὐτούς ἰσοδυναμεῖ ἢ καί ξεπερνάει κάποτε τή μεγάλη σωματική δύναμη.

Τό ύφος τοῦ τραγουδιοῦ εἶναι πολύ τυποποιημένο. Ὁ πετυχημένος τραγουδιστής χρησιμοποιεῖ τά παραδοσιακά πρότυπα σύνθεσης, πού προσπαθεῖ νά τά ἀναμεταδώσει μέ τόση λεπτότητα, ὥστε νά ξεσηκώσει ἐνθουσιώδη χειροκροτήματα ἀπό τό ἀκροατήριό του. Αὐτός πού εἰσπράττει περισσότερα χειροκροτήματα ἀνακηρύσσεται «νικητής». Τό νά κερδίσει κανεῖς ἕνα τέτοιο διαγωνισμό ἰσοδυναμεῖ μέ ἀπόκτηση μεγάλου κύρους. (E. A. Hoebel, 1954).

Ἐνα ἀπ' τά πλεονεκτήματα τοῦ τραγουδιστικοῦ διαγωνισμοῦ εἶναι ἀκόμα καί τό ὅτι τό κοινό βρῖσκει τό χρόνο νά σκεφτεῖ ποιός ἔχει δίκιο ἢ ποιός θά ἔπρεπε νά παραδεχτεῖ τό σφάλμα του στή φιλονικία. Συνήθως οἱ ἄνθρωποι ξέρουν ποιόν ὑποστηρίζουν· ὡστόσο στίς περισσότερες πρωτόγονες κοινωνίες ἢ ὁμοφυχία τοῦ συνόλου τῆς κοινότητος εἶναι τόσο ἐπιθυμητή, ὥστε ὁ καθένας χρειάζεται κάποιο χρόνο γιά νά διαπιστώσει πρὸς τά πού γέρνει ἡ γνώμη τῆς πλειοψηφίας. Σιγά σιγά ὅλο καί περισσότεροι ἄνθρωποι γελοῦν δυνατότερα μέ τούς στίχους ἐνός ἀπ' τούς δύο ἀντίπαλους, ὅσο πού γίνεται πιά ὀλοφάνερο πού βρῖσκεται ἡ συμπάθεια τῆς κοινότητος κι αὐτή ἡ γνώμη γίνεται γρήγορα γνώμη ὄλων καί ὁ χαμένος ἀποσύρεται κατατροπωμένος.

Στίς ἄλλες κνηγετικές κοινωνίες οἱ ἀτομικές φιλονικίες δέ λύνονται τόσο χαριτωμένα ὅπως στούς Ἑσκιμῶους, ἀλλά καταφεύγουν σέ μονομαχία μέ ἀκόντιο:

Ὅταν ὑπάρχει φιλονικία ἀνάμεσα σ' ἕναν κατήγορο κι ἕναν κατηγορούμενο, ὅπως συμβαίνει συνήθως, ὁ κατήγορος ρίχνει τελετουργικά τά ἀκόντια ἀπό μιὰ προκαθορισμένη ἀπόσταση, ἐνῶ ὁ κατηγορούμενος προσπαθεῖ νά τ' ἀποφύγει. Τό κοινό μπορεῖ νά χειροκροτήσει τήν ταχύτητα, τή δύναμη καί τήν εὐστοχία τοῦ κατήγορου καθώς πετάει τά ἀκόντια, ἢ πάλι τή σβελτάδα μέ τήν ὁποία τ' ἀποφεύγει ὁ κατηγορούμενος. Ἐπειτα ἀπό λίγο πετυχαίνεται ὁμοφωνία, καθώς ἡ ἐπιδοκιμασία γιά τήν ἐπιδειξιότητα τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου ἀρχίζει νά ἐπικρατεῖ. Ὅταν ὁ κατηγορούμενος καταλάβει πῶς ἡ κοινότητα τόν θεωρεῖ τελικά ἔνοχο, πρέπει νά κάνει πῶς δέν καταφέρει νά ξεφύγει κάποιο ἀκόντιο καί ν' ἀφεθεῖ νά πληγωθεῖ σ' ἕνα ἀκίνδυνο μέρος τοῦ κορμοῦ του. Ἀντίθετα, ὁ κατήγορος σταματᾷ νά ρίχνει ἀκόν-

τια, όταν καταλάβει πώς ή κοινή γνώμη είναι έναντιόν του. (C. W. M. Hart και A. R. Pilling, 1960).

Πρωτόγονοι Κυνηγοί – 'Η Κοινωνία της 'Αφθονίας;

Κάτι ανάλογο – πού παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για την ανάλυση της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας – παρατηρεί ο M. D. Sahlins όσο αφορά τό όλο θέμα της οικονομικής έλλειψης ανάμεσα στους πρωτόγονους κυνηγούς και τή σύγχρονη στάση απέναντι στις αιτίες της φτώχειας. Αυτός απορρίπτει τό συλλογισμό πού όδήγησε στην ιδέα της επιθετικότητας των πρωτόγονων κυνηγών, τό ότι δηλαδή ή ζωή της Παλαιολιθικής Περιόδου ήταν γεμάτη τρομαχτική στέρηση και μόνιμη πείνα. 'Αντίθετα, τονίζει πώς ή κοινωνία των πρωτόγονων κυνηγών ήταν ή «αρχέγονη κοινωνία της αφθονίας».

‘Ο κοινός νοϋς λέει πώς μά κοινωνία της αφθονίας είναι ή κοινωνία όπου όλες οι ανάγκες των ανθρώπων ικανοποιούνται εύκολα· και μόλο πού μάς άρέσει νά θεωρούμε αυτή τήν καλή κατάσταση σαν τό μοναδικό επίτευγμα του βιομηχανικού πολιτισμού, μπορούμε νά υποθέσουμε πώς άκόμα καλύτερα ήταν τά πράγματα για τούς κυνηγούς και τούς συλλέκτες, άκόμα και για πολλές περιθωριακές περιπτώσεις πού δέν αναφέρει ή έθνογραφία. Γιατί οι ανάγκες «ικανοποιούνται εύκολα» είτε όταν παράγονται πολλά είτε όταν ζητιούνται λίγα, για τούτο κι υπάρχουν αντίστοιχα δυό δυνατοί δρόμοι για τήν αφθονία... Υίοθετώντας μά στρατηγική του Ζέν, ένας λαός μπορεί ν' απολαύσει μά δίχως προηγούμενο ύλική αφθονία, μόλο πού ίσως τό βιοτικό επίπεδο θά είναι χαμηλό. Αυτό είναι νομίζω πού χαρακτηρίζει και τούς κυνηγούς (1968).¹³

13. Καί ό R. B. Lee άμφισβητεί τόν ισχυρισμό ότι ή ζωή των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών είναι μάλλον άνασφαλής και χρειάζεται αδιάκοπη πάλη για τήν επιβίωση: «Τά τελευταία στοιχεία γύρω από τούς κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες δείχνουν μά έντελώς διαφορετική εικόνα» (R. B. Lee και I. Devore, 1968).

Ο Sahlins κάνει μερικές σχετικές διαπιστώσεις ακόμα:

‘Η έλλειψη είναι ή περιεργή έμμονη ιδέα μιάς επιχειρησιακής οικονομίας, ή ιδέα όλων όσων συμμετέχουν σ’ αυτήν. ‘Η αγορά διαθέτει ελεύθερα μιά τρομαχτική έκταση προϊόντων – όλα αυτά τά «άγαθά» είναι προσιτά σέ όλους – αλλά κανείς δέ μπορεί νά τά πιάσει γιατί δέν έχει αρκετά για νά τ’ αγοράσει όλα. Τό νά υπάρξει σέ μιά αγοραστική οικονομία είναι νά ζεις μιά διπλή τραγωδία, πού αρχίζει μέ τήν ανεπάρκεια και τελειώνει μέ τή στέρηση... Είμαστε ισόδια καταδικασμένοι σέ σκληρή δουλιά. Κι άπ’ αυτή ακριβώς τή θέση γυρίζουμε νά κοιτάξουμε τόν κυνηγό: “Αν ό σύγχρονος άνθρωπος, μ’ όλα του τά τεχνολογικά πλεονεκτήματα, δέν έχει εξασφαλίσει ακόμα τά αναγκαία, τί πιθανότητες έχει αυτός ό γυμνός άγριος μέ τό τόξο και τά βέλη; Τότε προικίζουμε τόν κυνηγό μέ άστικές παρορμήσεις και παλαιολιθικά εργαλεία, κι άποφασίζουμε προκαταβολικά πώς ή κατάσταση του είναι άπελπιστική.”¹⁴

‘Η έλλειψη δέν είναι έγγενής ιδιότητα τών τεχνολογικών μέσων. Είναι μιά σχέση άνάμεσα στά μέσα και τούς σκοπούς. Μπορεί νά πιστεύουμε στήν έμπειρική δυνατότητα πώς οί κυνηγοί δουλεύουν για νά διατηρούν τήν υγεία τους, και πώς τό τόξο και τά βέλη είναι κατάλληλα γι’ αυτό τό σκοπό. Μπορούμε νά ισχυριστούμε πώς συχνά οί κυνηγοί δουλεύουν πολύ λιγότερο άπό μιάς, και πώς ή αναζήτηση του φαγητού δέν είναι μόχθος αλλά σποραδική ένασχόληση, πώς υπάρχει άφθονη άνάπαυση και περισσότερος καθημερινός ύπνος άπ’ όσο κάτω άπό όποιεσδήποτε συνθήκες τής κοινωνίας... Οί κυνηγοί φαίνεται πώς όχι μόνο δέν άνησυχούν, αλλά άπεναντίας έχουν μιά σιγουριά πού γεννιέται άπό τήν άφθονία, άπό μιά κατάσταση όπου όλες οί άνάγκες τών

14. Κάτι άνάλογο υποστηρίζει ό S. Piggot πού γράφει: «Σπουδαίοι αρχαιολόγοι δέν κατάφεραν πολλές φορές νά εκτιμήσουν τό λάθος πού κάνουμε όταν κατατάσσουμε προϊστορικές κοινότητες άνάλογα μέ τό σωζόμενο υλικό πολιτισμό τους. Λέξεις όπως “έκφυλισμένος” χρησιμοποιούνται συχνά για νά δηλώσουν ένα υποτιθέμενο σημείο σέ μιά τυπολογική σειρά άγγείων, για νά μεταφερθούν έπειτα και στους κατασκευαστές τους· οί λαοί μέ τή φτώχη και άτελή κεραμουργία στιγματίζονται σαν “έξαθλιωμένοι”, άν και αυτή ή έξαθλίωση μπορεί νά όφείλεται μόνο στο ότι δέν παρουσιάζουν στον αρχαιολόγο αυτό πού περιμένει νά βρει» (1960).

ἀνθρώπων (τέτοιες πού εἶναι) ἱκανοποιοῦνται γενικά εὐκολά. Αὐτή ἡ σιγουριά δέν τούς ἐγκαταλείπει οὔτε στίς δύσκολες στιγμές. (Ἡ στάση αὐτή ἐκφράστηκε στή φιλοσοφία τοῦ Ρεναὺ τοῦ Βόρνερ: «Ἄν δέν ἔχει φαί σήμερα, θά ἔχει αὔριο»).

Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Sahlins ἔχουν μεγάλη σημασία, γιατί εἶναι ἓνας ἀπ' τούς λίγους ἀνθρωπολόγους πού δέ δέχεται τό πλαίσιο ἀναφορᾶς καί τίς κρίσεις τῆς σημερινῆς κοινωνίας σάν ἀναγκαστικά ἔγκυρα. Δείχνει σέ ποιά βαθμό οἱ κοινωνιολόγοι παραμορφώνουν τήν εἰκόνα τῶν κοινωνιῶν πού παρατηροῦν, κρίνοντάς τις ἀπ' αὐτό πού φαίνεται νά εἶναι ἡ «φύση» τῆς οἰκονομίας, ὅπως ἀκριβῶς φτάνουν καί σέ συμπεράσματα σχετικά μέ τή φύση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τά στοιχεῖα – ἄν ὄχι τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου – τουλάχιστον τοῦ ἀνθρώπου ὅπως τόν ξέρουμε στό μεγαλύτερο διάστημα τῆς πολιτισμένης του ἱστορίας.

Ὁ Πρωτόγονος Πόλεμος

Μόλο πού ἡ ἀμυντική ἐπιθετικότητα, ἡ καταστροφικότητα καί ἡ σκληρότητα δέν ἀποτελοῦν συνήθως αἰτίες πολέμου, ὥστόσο αὐτές οἱ παρορμήσεις ἐμφανίζονται στή διάρκεια ἐχθροπραξιῶν. Γιά τοῦτο μερικά στοιχεῖα πάνω στοὺς πρωτόγονους πολέμους θά μᾶς βοηθήσουν νά ὀλοκληρώσουμε τήν εἰκόνα τῆς πρωτόγονης ἐπιθετικότητας.

Ὁ Meggitt δίνει συνοπτικά τή φύση τῶν πολέμων ἀνάμεσα στοὺς Walbiri τῆς Αὐστραλίας· κατά τή γνώμη τοῦ Service αὐτή ἡ περιγραφή μπορεῖ νά γίνει ἀποδεκτὴ σάν χαρακτηρισμός τῶν πολέμων γενικά σέ κοινωνίες κυνηγῶν καί συλλεκτῶν:

Ἡ κοινωνία τῶν Walbiri δέν τόνισε ποτέ ὑπερβολικά τό μιλιταρισμό – δέν ὑπῆρξε σ' αὐτήν τάξη μόνιμων ἢ ἐπαγγελματιῶν πολεμιστῶν· δέν ὑπῆρξε ἱεραρχία στή στρατιωτικὴ διοίκηση καί οἱ ὀμάδες πολὺ σπάνια καταπιάνονταν μέ κατακτητικούς πολέμους. Καθένας ἦταν (καί εἶναι ἀκόμα) δυνάμει πολεμιστῆς, πάντα ὀπλισμένος κι ἔτοιμος νά ὑπερασπίσει τὰ δικά του· ἦταν ὅμως συνάμα καί ἀτομιστῆς, πού προτιμοῦσε νά

πολεμάει ανεξάρτητα. Σέ μερικές διαμάχες οί δεσμοί τής συγγένειας παρατάσσουν τούς ανθρώπους σέ αντίθετα στρατόπεδα, καί μιά τέτοια ομάδα μπορεί κάποιες φορές νά περιλαβαίνει όλους τούς άντρες μιάς κοινότητας. Δέν υπάρχουν όμως στρατιωτικοί ήγέτες, εκλεγμένοι ή κληρονομικοί, γιά νά σχεδιάσουν τήν ταχτική καί νά πείσουν τούς άλλους ν' ακολουθήσουν τά σχέδιά τους. Μόλο πού κάποιοι άντρες φαίνονταν σεβαστοί σάν ίκανοί καί θαρραλέοι πολεμιστές κι ή συμβουλή τους μετροῦσε πολύ, οί άλλοι δέν τούς ακολουθοῦσαν ἀναγκαστικά. Ἐπιπλέον οί περιπτώσεις ὅπου συνέβαιναν πραγματικές μάχες ἦταν οὐσιαστικά τόσο περιορισμένες, πού οί άνθρωποι ἤξεραν καί μπορούσαν νά υἱοθετήσουν τίς πύδ ἀποτελεσματικές τεχνικές χωρίς δισταγμό. Κι αὐτό ἰσχύει σήμερα ἀκόμα καί γιά τά νεαρότερα άτομα.

Γενικά ὑπῆρχαν ἐλάχιστοι λόγοι γιά καθολικούς πολέμους ἀνάμεσα σέ κοινότητες. Ἡ δουλεία ἦταν κάτι ἄγνωστο· τά φορητά ἀγαθά ἦταν λίγα καί ή περιοχή πού καταλαμβάνόταν σέ μιά μάχη ἦταν κυριολεκτικά πρόβλημα γιά τούς νικητές, πού ἦταν δεμένοι μέ άλλους τόπους. Κάποτε γίνονταν σέ μικρή κλίμακα κατακτητικοί πόλεμοι ἐνάντια σ' άλλες φυλές, ἀλλά εἶμαι βέβαιος πώς διέφεραν ἐλάχιστα ἀπό κείνους πού γίνονταν μέσα στήν ἴδια φυλή ή καί μέσα στήν ἴδια κοινότητα. Ἐτσι στήν ἐπίθεση ἐναντίον τῶν Waringari πού ὀδήγησε στήν κατάκτηση τῶν πηγῶν τοῦ Tanami πῆραν μέρος μόνο άντρες τῶν Wapeiga — καί πολύ λίγοι· καί δέν ἔχω καμιά ἀπόδειξη πώς οί κοινότητες προσχώρησαν ποτέ σέ στρατιωτικές συμμαχίες, εἴτε γιά νά ἀπωθήσουν άλλες κοινότητες τῶν Walbiri εἴτε άλλες φυλές (1960).

Ἀπό τεχνική σκοπιά, αὐτό τό εἶδος σύγκρουσης ἀνάμεσα σέ πρωτόγονους κυνηγούς μπορεί νά χαρακτηριστεῖ σάν πόλεμος· μ' αὐτή τήν ἔννοια μπορεί κανεῖς νά συμπεράνει πώς ὁ «πόλεμος» ὑπῆρχε πάντα μέσα στό ἀνθρώπινο εἶδος καί ἄρα εἶναι ἐκδήλωση μιάς ἐμφυτῆς ὀρμῆς γιά φόνο. Ὡστόσο αὐτή ή συλλογιστική ἀγνοεῖ τίς βαθιές διαφορές στόν πόλεμο τῶν κατώτερων καί τῶν ἀνώτερων πρωτόγωνων πολιτισμῶν¹⁵ καθώς καί στόν πόλεμο τῶν προηγμέ-

15. Πρὸβ. Q. Wright (1965).

νων. Ὁ πρωτόγονος πόλεμος, καί ἰδιαίτερα ὁ πόλεμος τῶν κατώτερων πρωτόγονων, δέν ἦταν οὔτε κεντρικά ὀργανωμένος οὔτε καθοδηγημένος ἀπό μόνιμους ἀρχηγούς· ἦταν σχετικά ἀκανόνιστος· δέν ἦταν πόλεμος κατακτητικός οὔτε αἱματηρός πού σκοπευε νά σκοτώσει ὅσο περισσότερους ἐχθρούς γινόταν. Ἀπεναντίας, οἱ περισσότεροι πολιτισμένοι πόλεμοι εἶναι θεσμοποιημένοι, ὀργανώνονται ἀπό μόνιμους ἡγέτες καί σκοπεύουν στήν κατάκτηση μιᾶς περιοχῆς καί/ἢ στήν ἀπόκτηση δούλων καί/ἢ λαφύρων.

Ἐπιπλέον, κι ἴσως αὐτό νά 'ναι τό πιό σημαντικό ἀπ' ὅλα, ἓνα γεγονός παραγνωρίζεται συχνά: ὅτι δέν ὑπάρχει σπουδαῖο οἰκονομικό ἐρέθισμα στούς πρωτόγονους κυνηγούς-συλλέκτες γιά νά τούς ὀδηγήσει σ' ἓνα πόλεμο μεγάλης κλίμακας.

Ἡ στάθμη τῶν θανάτων καί τῶν γεννήσεων στίς κυνηγετικές-συλλεκτικές κοινωνίες εἶναι τέτοια, ὥστε σπάνια ἡ πίεση τοῦ πληθυσμοῦ θά ἔκανε ἓνα μέρος του νά πολεμήσει μ' ἓνα ἄλλο γιά τήν κατοχή μιᾶς περιοχῆς. Ἀκόμα ὅμως κι ἂν συνέβαινε κάτι τέτοιο, δέ θά ὀδηγοῦσε σέ μεγάλη μάχη. Ἀπλά καί μόνο θά ἐπικρατοῦσε ἡ δυνατότερη καί πιό πολυάριθμη ὀμάδα, ἴσως καί δίχως μάχη, ἂν διεκδικοῦσε τό δικαίωμα τοῦ κυνηγιοῦ ἢ τῆς κατοχῆς μιᾶς περιοχῆς ὅπου ὑπάρχει τροφή. Κατά δεύτερο λόγο δέ μποροῦν νά κερδηθοῦν πολλά μέ τή λεηλασία σέ μιᾶ κυνηγετική-συλλεκτική κοινωνία. Ὅλες οἱ ὀμάδες εἶναι φτωχές σέ ὑλικά ἀγαθά καί δέν ὑπάρχουν συγκεκριμένα ἀντικείμενα ἀνταλλαγῆς πού νά χρησιμεύουν σάν κεφάλαιο ἢ ἀξίες. Τέλος, στό ἐπίπεδο τοῦ κυνηγιοῦ καί τῆς συλλογῆς, ἡ ἀπόκτηση αἰχμαλώτων πού θά προσφέρονται σάν δούλοι γιά οἰκονομική ἐκμετάλλευση - συνηθισμένη αἰτία πολέμου σέ πιό σύγχρονες ἐποχές - θά 'ταν ἀνώφελη, μέ δοσμένη τή χαμηλή παραγωγικότητα τῆς οἰκονομίας. Οἱ αἰχμαλωτοί καί οἱ δούλοι θά περνοῦσαν ἀρκετά δύσκολα παράγοντας ἀρκετό φαγητό γιά νά συντηρηθοῦν οἱ ἴδιοι. (E. R. Service, 1966).

Ἡ γενική εἰκόνα τοῦ πολέμου ἀνάμεσα στούς πρωτόγονους κυνηγούς-συλλέκτες πού δίνει ὁ Service ὑποστηρίζεται καί συμπληρώνεται ἀπό ἄλλους ἐρευνητές, μερικούς ἀπό τούς ὁποίους θά παραθέσουμε στίς ἐπόμενες παρα-

γράφους.¹⁶ Ὁ D. Pilbeam τονίζει τὴν ἔλλειψη πολέμου, σ' ἀντίθεση μὲ περιστασιακές ἀψιμαχίες, μαζί μὲ τὸ ρόλο τοῦ παραδειγματισμοῦ κι ὄχι τῆς ἐξουσίας τῶν ἡγετῶν μᾶς κυνηγετικῆς κοινωνίας· τονίζει ἀκόμα τὴν ἀρχὴ τῆς ἀμοιβαιότητος καὶ τῆς γενναιοδωρίας καὶ τὸν κεντρικὸ ρόλο τῆς συνεργασίας.

Ὁ U. H. Stewart φτάνει σὸ παρακάτω συμπέρασμα ὅσο ἀφορᾷ τὴ διατήρηση μᾶς περιοχῆς καὶ τὸν πόλεμο:

Πολλοὶ ἰσχυρίστηκαν ὅτι οἱ πρωτόγονες ομάδες ἔχουν στὴν κατοχὴ τους περιοχές ἢ φυσικὲς πηγές καὶ πολεμοῦν γιὰ νὰ τίς προστατέψουν. Μόλο πού δέ μπορῶ νὰ ἰσχυρισθῶ πῶς αὐτὸ δέ συμβαίνει ποτέ, εἶναι ὅμως πολὺ ἀσυνήθιστο. Πρῶτο, οἱ ἀρχικὲς ομάδες πού ἀποτελοῦν τίς μεγαλύτερες συνάπτουν γάμους, ἐνώνονται ἂν εἶναι πολὺ μικρές ἢ χωρίζουν ἂν εἶναι πολὺ μεγάλες. Δεύτερο, στίς περιπτώσεις πού ἀναφέρονται ἐδῶ δέν ὑπάρχει παρὰ μόνο μιά τάση τῶν πρώτων αὐτῶν ομάδων νὰ ἀξιοποιήσουν ὀρισμένες περιοχές. Τρίτο, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς λεγόμενους «πολέμους» ἀνάμεσα σέ τέτοιες κοινωνίες δέν εἶναι παρὰ μιά ἐκδίκηση γιὰ μάγια πού δῆθεν ἔχουν γίνει ἢ γιὰ διαρκεῖς προστριβές ἀνάμεσα σέ δυὸ οἰκογένειες. Τέταρτο, ἡ συλλογὴ καρπῶν εἶναι ὁ κύριος πόρος στίς περισσότερες περιοχές, ἀλλὰ δέ θυμᾶμαι νὰ ἔχει ἀναφερθεῖ ποτέ ἄμυνα εὐφορῶν περιοχῶν. Οἱ πρῶτες αὐτὲς ομάδες δέν πολεμοῦσαν ἢ μιά τὴν ἄλλη κι εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε πῶς μιά μεγαλύτερη ομάδα θά ἐκμεταλλευόταν τὴ δύναμή της σέ ἄντρες γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν περιοχὴ της ἐνάντια σέ μιά ἄλλη ομάδα, ἢ γιατί θά ἔπρεπε νὰ κάνει κάτι τέτοιο. Εἶν' ἀλήθεια βέβαια πῶς ὀρισμένα δέντρα, ἀετοφωλιές καὶ μερικὰ ἄλλα πράγματα γίνονταν κάποιες φορές ἀντικείμενα ἀτομικῶν διεκδικήσεων, δέν ἔχει ὅμως διευκρινιστεῖ πῶς τὰ προστάτευε ἓνα ἄτομο πού βρισκόταν μίλια μακριά.

Ὁ H. H. Turney-High (1971) καταλήγει σέ παρόμοια

16. Δέ θέλω νὰ ἐξετάσω τοὺς παλιότερους συγγραφεῖς, ὅπως ὁ W. J. Perry (1917, 1923, 1923α) καὶ ὁ G. E. Smith (1924, 1924α), γιατί οἱ σημερινοὶ ἐρευνητὲς δέν τοὺς λαβαίνουν ὑπόψη καὶ θά χρειαζόταν πολὺς χώρος γιὰ νὰ ὑποστηρίξω τὴν ἀξία τῆς προσφορᾶς τους.

συμπεράσματα. Υποστηρίζει πώς ενώ οι εμπειρίες του φόβου, της όργης και της άπελπισίας είναι παγκόσμιες, ή πολεμική τέχνη αναπτύσσεται πολύ άργότερα μέσα σ' όλη την ανθρώπινη εξέλιξη. Οι περισσότερες πρωτόγονες κοινωνίες δέν ήταν ικανές νά πολεμήσουν, γιατί ό πόλεμος άπαιτεί ένα πολύπλοκο επίπεδο έννοιών. Οι περισσότερες πρωτόγονες κοινωνίες δέ μπορούσαν νά φανταστούν μιá όργάνωση άναγκαία για νά κατακτήσουν ή νά νικήσουν ένα γείτονα. Οι περισσότεροι πρωτόγονοι πόλεμοι δέν είναι παρά ένοπλες συμπλοκές πού δέ μπορούμε νά τίς πούμε πολέμους. Σύμφωνα μέ τόν Raparort, τό έργο του Turney-High δέ συνάντησε φιλική ύποδοχή από τούς άνθρωπολόγους, γιατί ύποστήριζε ότι οι περιγραφές μαχών πού δίνουν επαγγελματίες άνθρωπολόγοι ήταν άπελπιστικά άνεπαρκείς και κάποιες φορές άπροκάλυπτα παραπλανητικές· ό ίδιος πίστευε πώς οι άμεσες πηγές ήταν πιό αξιόπιστες, ακόμα κι όταν προέρχονταν από έρασιτέχνες έθνολόγους πού έζησαν πολλές γενιές πριν.¹⁷

Τό μνημειώδες έργο του Quincy Wright (1.637 σελίδες μαζί μέ μιá έκτεταμένη βιβλιογραφία), παρουσιάζει μιá διεξοδική άνάλυση του πολέμου άνάμεσα σέ πρωτόγονους λαούς, βασισμένη στή στατιστική σύγκριση τών κύριων στοιχείων πού βρίσκονται σέ 653 πρωτόγονους λαούς. Τό μειονέκτημα της άνάλυσής του βρίσκεται στό ότι γίνεται περισσότερο περιγραφικός παρά άναλυτικός στήν ταξινόμηση τών πρωτόγονων κοινωνιών καθώς και τών διαφόρων ειδών πολέμων. Παρόλα αυτά, τά συμπεράσματά του έχουν άρκετό ένδιαφέρον γιατί δείχνουν μιá στατιστική τάση πού άνταποκρίνεται στα συμπεράσματα πολλών άλλων συγγραφέων: «Οί συλλέκτες, οι κατώτεροι κυνηγοί και οι κατώτεροι γεωργοί είναι λιγότερο πολεμοχάροι. Οι άνώτεροι κυνηγοί και γεωργοί είναι περισσότερο φιλοπόλεμοι, ενώ οι άνώτατοι γεωργοί και ποιμένες είναι οι πιό φιλοπόλεμοι άπ' όλους» (1965). Αυτή ή διαπίστωση επι-

17. Ό D. C. Raparort, προλογίζοντας τό βιβλίο της Turney-High (1971) παραθέτει τόν περιφημο ιστορικό του πολέμου Hans Delbrück πού άνακάλυψε ότι «ή μόνη λεπτομέρεια πού άναφέρει σωστά ό Έρόδοτος στήν περιγραφή της μάχης του Μαραθώνα είναι ή ταυτότητα τών νικητών και τών ήττημένων».

βεβαιώνει την ιδέα πώς η πολεμικότητα δέν είναι λειτουργία τών φυσικῶν ὁρμῶν τοῦ ἀνθρώπου, πού ἐκδηλώνονται στήν πιό πρωτόγονη μορφή κοινωνίας, ἀλλά τῆς ἐξέλιξης του μέσα στόν πολιτισμό. Τά στοιχεῖα τοῦ Wright δείχνουν πώς ὄσο περισσότερος καταμερισμός ἐργασίας ὑπάρχει σέ μιὰ κοινωνία, τόσο περισσότερο φιλοπόλεμη εἶναι αὐτή ἡ κοινωνία, κι ἀκόμα πώς οἱ κοινωνίες μέ τίς ἐξουσιαστικές τάξεις εἶναι οἱ πιό πολεμόχαρες ἀπ' ὅλες. Τά στοιχεῖα του δείχνουν ἀκόμα πώς ὄσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἰσορροπία ἀνάμεσα σέ ὁμάδες ἢ ἀνάμεσα στήν ὁμάδα καί τό φυσικό της περιβάλλον, τόσο λιγότερη πολεμικότητα βρίσκει κανείς, ἐνῶ οἱ συχνές ἀναταραχές τῆς ἰσορροπίας καταλήγουν σέ αὔξηση τῆς πολεμικότητας.

Ὁ Wright διακρίνει τέσσερα εἶδη πολέμων — τόν ἀμυντικό, τόν κοινωνικό, τόν οἰκονομικό καί τόν πολιτικό. Λέγοντας «ἀμυντικός πόλεμος», ἀναφέρεται στήν ἐνέργεια ἀνθρώπων πού ὁ πόλεμος δέν ἀνήκει στά ἔθιμά τους, ἀλλά πολεμοῦν ἄν δεχτοῦν ἐπίθεση «καί στήν περίπτωση αὐτή χρησιμοποιοῦν αὐθόρμητα ὅλα τά διαθέσιμα ἐργαλεῖα καί τά κυνηγετικά ὄπλα γιά νά προστατέψουν τούς ἑαυτούς τους, θεωρώντας ὅμως δυστυχία αὐτή τήν ἀναγκαιότητα». Λέγοντας κοινωνικός πόλεμος ἀναφέρεται σέ λαούς πού πιστεύουν πώς ὁ πόλεμος «δέν εἶναι πάντα καταστροφῆς τῆς ζωῆς». (Αὐτό ἀνταποκρίνεται στήν περιγραφή τοῦ Service γιά τόν πόλεμο ἀνάμεσα σέ κυνηγούς). Οἱ οἰκονομικοί καί πολιτικοί πόλεμοι ἀναφέρονται σέ λαούς πού πολεμοῦν γιά ν' ἀποκτήσουν γυναῖκες, σκλάβους, πρῶτες ὕλες καί γῆ ἢ/καί γιά νά διατηρήσουν μιὰ κυρίαρχη δυναστεία ἢ τάξη.

Σχεδόν ὅλοι σκέφτονται: ἄν ὁ πολιτισμένος ἄνθρωπος εἶναι τόσο πολεμόχαρος, πόσο πιό πολεμόχαρος πρέπει νά ὑπῆρξε ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος!¹⁸ Ὅμως τά συμπερά-

18. Πρὸς. ἐπίσης τόν S. Andreski (1964) πού ὑποστηρίζει κάτι ἀνάλογο μ' αὐτό ἐδῶ τό βιβλίο καί μέ ἄλλους συγγραφεῖς πού ἀναφέρω στό κείμενο. Αὐτός παραθέτει τά λόγια ἐνός κινέζου φιλόσοφου πού ἔζησε γύρω στόν πέμπτο αἰῶνα π.Χ., τοῦ Han Fei-tzu: «Οἱ παλιοὶ ἄνθρωποι δέν ὄργωναν τό χωράφι, γιατί οἱ καρποὶ καί τά φυτό καί τά δέντρα ἔφταναν γιά τήν τροφή τους. Οὔτε κι οἱ γυναῖκες ἔφταναν, γιατί τό φτέρωμα τῶν πουλιῶν καί οἱ προδιές τῶν ζῶων ἔφταναν γιά τό ρούχο τους. Δίχως νά δουλεύ-

σματα του Wright επιβεβαιώνουν τή θέση ότι οι πιό πρωτόγονοι άνθρωποι είναι οι λιγότερο φιλοπόλεμοι και πώς ή πολεμικότητα μεγαλώνει ανάλογα με τον πολιτισμό. "Αν ή καταστροφικότητα ήταν έμφυτη στον άνθρωπο, τότε ή τάση θά 'ταν ή αντίθετη.

"Αποψη ανάλογη με του Wright έχει εκφράσει και ο M. Ginsberg πού γράφει:

Φαίνεται πώς ο πόλεμος μ' αυτή τήν έννοια μεγαλώνει μαζί με τή συνένωση των ομάδων και τήν οικονομική εξέλιξη. Στους απλούστερους λαούς θά 'πρεπε νά μιλήσουμε μάλλον για άψιμαχίες, κι αυτές όπωσδήποτε συμβαίνουν ή σε συνδυασμό με τήν άπαγωγή γυναικών ή σαν τιμωρία για καταπάτηση ή για προσωπική βλάβη. Πρέπει νά τονιστεί πώς αυτές οι κοινωνίες είναι ειρηνικές σε σύγκριση με τους πιό προηγμένους από τους σύγχρονους λαούς. "Υπάρχει όμως ή βία και ο φόδος τής βίας και γίνεται τελικά ή μάχη, αν και αναγκαστικά σε μικρή κλίμακα. Τά γεγονότα δέν είναι αρκετά γνωστά, κι αν δέν υποστηρίζουν τήν άποψη μιās πρωτόγονης ειδυλλιακής ειρήνης, συμβιδάζονται ίσως με τήν άποψη αυτών πού πιστεύουν πώς ή πρωτογενής ή άπρόκλητη επιθετικότητα δέν είναι έμφυτο στοιχείο στην ανθρώπινη φύση. (E. Glover και M. Ginsberg, 1934).

"Η Ruth Benedict (1959) κάνει τή διάκριση ανάμεσα σε «κοινωνικά θανατηφόρους» και «μή θανατηφόρους» πολέμους. Οι τελευταίοι δέν έχουν σκοπό νά υποτάξουν άλλες φυλές στό νικητή· μόλο πού έγιναν πολλοί πόλεμοι ανάμεσα στους Ίνδιάνους τής Νότιας Αμερικής,

"Η ιδέα τής κατάκτησης δέ γεννήθηκε ποτέ στους ιθαγε-

ουν είχαν αρκετά για νά ζούν, υπήρχαν λίγοι άνθρωποι και μπόλικα άποθέματα, γιαυτό και δέ χρειάζονταν νά πολεμούν. "Ετσι δέν είχαν μήτε μεγάλες ανταμοιβές μήτε άυστηρές ποινές, και οι άνθρωποι ήτανε κύριοι του έαυτού τους. Σήμερα όμως οι άνθρωποι δέν πιστεύουν πώς μιá οικογένεια με πέντε παιδιά είναι μεγάλη. "Αποτέλεσμα είναι πώς υπάρχουν πολλοί άνθρωποι και τροφή λιγοστή, πώς πρέπει νά δουλεύεις σκληρά για μικρό αντίλλαγμα. "Ετσι οι άνθρωποι αρχίζουν νά φιλονικούν και, μόλο πού οι ανταμοιβές διπλασιάζονται κι οι τιμωρίες μαζεύονται σωρός, κανείς δέν ξεφεύγει από τήν άταξία».

νείς της Βόρειας Ἀμερικής, κι αυτό ἔκανε ὅλες σχεδόν τίς Ἰνδιάνικες φυλές νά πετύχουν τό ἀκατόρθωτο: νά διαχωρίσουν τόν πόλεμο ἀπό τό κράτος. Τό κράτος ἦταν προσωποποιημένο στόν Εἰρηνικό Ἀρχηγό, πού ἦταν καθοδηγητής τῆς κοινῆς γνώμης σ' ὅλα ὅσα ἀφοροῦσαν τά ἑσωτερικά τῆς ομάδας. Ὁ Ἀρχηγός αὐτός ἦταν μόνιμος καί μόλο πού δέν ἦταν αὐταρχικός κυβερνήτης γινόταν συχνά πολύ σημαντική προσωπικότητα. Δέν εἶχε ὅμως καμιά σχέση μέ τόν πόλεμο. Δέ συναντιόταν ποτέ μέ τούς ἀρχηγούς τοῦ πολέμου οὔτε ἀσχολοῦνταν μέ τή συγκρότηση πολεμικῶν ομάδων. Καθένας πού μποροῦσε νά προσελκύσει μερικούς πού θά τόν ἀκολουθοῦσαν ἔμπαινε ἐπικεφαλῆς μιᾶς πολεμικῆς ομάδας ὅπου κι ὅποτε μποροῦσε, καί σέ μερικές φυλές ἀποκοτοῦσε τόν ἀπόλυτο ἔλεγχο σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἐκστρατείας. Αὐτό ὅμως κρατοῦσε μόνο μέχρι τήν ἐπιστροφή τῆς πολεμικῆς ομάδας. Τό κράτος, σύμφωνα μ' αὐτή τήν ἐρμηνεία τοῦ πολέμου, δέν εἶχε οὐσιαστικό συμφέρον ἀπ' αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις, πού δέν ἦταν παρά ἐπιδείξεις ἀτομικισμοῦ κι ἐκδηλώνονταν ἐνάντια σέ μιᾶ ἄλλη ομάδα χωρίς νά βλάπτουν τό κράτος.

Τό ὅσα λέει ἡ Benedict ἔχουν σημασία γιατί θίγει τή σχέση τοῦ πολέμου, τοῦ κράτους καί τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ κοινωνικά μή θανατηφόρος πόλεμος εἶναι σέ μεγάλο βαθμό μιᾶ ἐκφραση τυχοδιωκτισμοῦ καί μιᾶ ἐπιθυμία νά κερδηθοῦν λάφυρα ἢ θαυμασμός, ἀλλά δέ γεννήθηκε ποτέ ἀπό τήν ἐπιθυμία ὑποταγῆς ἑνός ἄλλου λαοῦ ἢ μιᾶς περιοχῆς, οὔτε ἀπό τήν ἐπιδίωξη νά αἰχμαλωτιστοῦν ἄνθρωποι ἢ νά καταστραφεῖ ἡ δάση τῆς ζωῆς τους. Ἡ Benedict καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι «ἡ ἔξαφάνιση τοῦ πολέμου δέν εἶναι τόσο ἀσυνήθιστη ὅσο ἴσως θά νόμιζε ὅποιος ἔχει διαβάσει τά γραπτά τῶν πολιτικῶν θεωρητικῶν τῆς προϊστορίας τοῦ πολέμου... Εἶναι μεγάλη παρανόηση νά ἀποδίδουμε τόν πόλεμο σέ μιᾶ βιολογική ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νά πολεμήσει. Ἡ ἀνάγκη αὐτή εἶναι φτιαγμένη ἀπ' τόν ἄνθρωπο». Ἐνας ἄλλος διακεκριμένος ἀνθρωπολόγος, ὁ E. A. Hoebel (1958), χαρακτηρίζει τόν πόλεμο ἀνάμεσα στούς πρῶτους Ἰνδιάνους τῆς Βόρειας Ἀμερικής μέ τούτα τά λόγια: «Πλησιάζουν περισσότερο στά Ἡθικά Ἴσοδύναμα τοῦ Πολέμου τοῦ William James. Κάνουν τίς ἐπιθέσεις τους χωρίς νά καταστρέφουν: ἔτσι ἐξασκοῦνται, δια-

σκεδιάζουν και κάνουν σπόρ χωρίς καταστροφή· ακόμα και η επιβολή επιθυμιών μας ομάδας σε μία άλλη γίνεται με πολύ ήπιο τρόπο». Ο Hoebel καταλήγει στο γενικό συμπέρασμα πώς η κλίση του ανθρώπου για πόλεμο δεν είναι ένστικτο, γιατί αποτελεί ένα πολύπλοκο πολιτιστικό πλέγμα, και δίνει ένα ενδιαφέρον παράδειγμα των ειρηνιστών Shoshones και των βίαιων Comanches, που στα 1600 ήταν ακόμα ένοπλημένοι πολιτιστικά και φυλετικά.

Ἡ Νεολιθική Ἐπανάσταση¹⁹

Ἡ λεπτομερειακή περιγραφή τῆς ζωῆς τῶν πρωτόγονων κυνηγῶν και τροφοσυλλεκτῶν ἔδειξε πὼς ὁ ἄνθρωπος – τουλάχιστον ἀπὸ τὴν πλήρη ἐμφάνισή του, κάπου πενήντα χιλιάδες χρόνια πρὶν – δὲν ἦταν σίγουρα ἄγριο, καταστροφικό και σκληρὸ πλάσμα, και κατὰ συνέπεια δὲν ἦταν τὸ πρωτότυπο τοῦ «ἀνθρώπου-φονιά» πὺ δρῖσκουμε στὰ πῖὸ ἀναπτυγμένα στάδια τῆς ἐξέλιξῆς του. Ὡστόσο δὲ μπορούμε νὰ σταματήσουμε ἐδῶ. Γιά νὰ καταλάβουμε τὴ σταδιακὴ ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου-ἐκμεταλλευτῆ και τοῦ καταστροφέα, χρειάζεται νὰ δοῦμε τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς πρώιμης γεωργίας ὡς τὴ μεταμόρφωσή του σὲ δημιουργὸ πόλεων, πολεμιστῆ και ἔμπορο.

Ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή του περίπου ἐδῶ και μισὸ ἑκατομμύριο χρόνια, ἴσαμε τὸ 9.000 π.Χ. πάνω κάτω, ὁ ἄνθρωπος δὲν ἄλλαξε σ' ὅ,τι ἀφορᾶ μιά πλευρά του: ζοῦσε ἀπ' ὅσα μάζευε ἢ κυνηγοῦσε, ἀλλὰ δὲν ἀναπαρήγαγε τίποτα. Ἦταν ἀπόλυτα ἐξαρτημένος ἀπὸ τὴ φύση και ὁ ἴδιος δὲν τὴν ἐπηρέαζε οὔτε τὴ μεταμόρφωνε. Αὐτὴ ἡ σχέση με τὴ φύση ἄλλαξε ριζικά με τὴν ἐφεύρεση τῆς γεωργίας (και τῆς κτηνοτροφίας) πὺ ἄρχισε περίπου με τὴν ἔναρξη τῆς Νεολιθικῆς Περιόδου, ἢ ἀκριβέστερα τῆς «Πρωτονεολιθικῆς»

19. Στὴν ἀνάλυση πὺ ἀκολουθεῖ ἔχω κυρίως ὑπόψη μου τοὺς V. G. Childe (1936), G. Clarke (1969), S. Cole (1967), J. Mellaart (1967) και τὴν κριτικὴ τῆς θέσης τοῦ Childe ἀπὸ τὸν G. Smolla (1967). Μιά διαφορετικὴ ὑπόθεση προτείνει ὁ C. O. Sauer (1952). Πολύ με κατατόπισε ἡ ἐξέταση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Mumford (1961, 1967).

Περίοδου όπως τή λένε σήμερα οι αρχαιολόγοι – από τό 9.000 ως τό 7.000 π.Χ. – σέ μιά περιοχή μέ έκταση πάνω από χίλια μίλια, από τή Δυτική Περσία ως τήν Έλλάδα, περιλαμβάνοντας κομμάτια του Ίράκ, τής Συρίας, του Λιβάνου, τής Ίορδανίας, του Ίσραήλ και τής Ανατολίας στήν Τουρκία. (Στήν Κεντρική και Βόρεια Εύρώπη εμφανίστηκε κάπως πιό άργά). Για πρώτη φορά ο άνθρωπος έγινε, μέσα σέ κάποια όρια, ανεξάρτητος από τή φύση χρησιμοποιώντας τήν έφευρετικότjτά του και τίς ικανότητές του για νά παραγάγει κάτι πέρα άπ' αυτό πού του 'δινε ίσαμε τότε τό φυσικό περιβάλλον. Τώρα μπορούσε νά φυτεύει περισσότερους σπόρους, και νά καλλιεργεί περισσότερη γή, και ν' ανατρέφει περισσότερα ζώα, καθώς μεγάλωνε και ο πληθυσμός. Τό πλεόνασμα τής τροφής συσσωρευόταν άργά για νά θρέψει τούς τεχνίτες πού αφιέρωναν τόν περισσότερο χρόνο τους στήν κατασκευή εργαλείων, άγγείων και ρούχων.

Η πρώτη μεγάλη ανακάλυψη αὐτjς τής περιόδου ήταν ή καλλιέργεια σιταριου και κριθαριου, πού μέχρι τότε φύτεωναν άγρια σέ τούτη τήν περιοχή. Ο άνθρωπος ανακάλυψε πώς αν έβαζε σπόρους αυτών των φυτών μέσα στό χώμα θά 'δγαιναν καινούργια φυτά, πώς μπορούσε νά διαλέξει τόν καλύτερο σπόρο για τή σπορά, και παρατήρησε ακόμα πώς ο τυχαίος συνδυασμός ποικιλιών του έδινε σπόρους πολύ μεγαλύτερους από κείνους των άγριων φυτών. Η διαδικασία τής εξέλιξης από τά άγρια χόρτα ως τό σύγχρονο εξαιρετικά θρεπτικό σιτάρι δέν είναι ακόμα όλότελα γνωστή. Μεσολάβησαν μεταλλαγές στα γονίδια, διασταυρώσεις και διπλασιασμός των χρωμοσωμάτων, και χρειάστηκαν χιλιάδες χρόνια για νά επιτευχθεί ή τεχνητή επιλογή του ανθρώπου μέχρι τό επίπεδο τής σημερινής γεωργίας. Για τόν άνθρωπο τής βιομηχανικής εποχής, πού είναι συνηθισμένος νά κοιτάζει «άφ' ύψηλου» τή μή βιομηχανοποιημένη γεωργία σαν πρωτόγονη και μάλλον φανερή μορφή παραγωγής, οι νεολιθικές ανακαλύψεις ίσως νά μή μπορούν νά συγκριθούν μέ τίς μεγάλες τεχνολογικές ανακαλύψεις των ήμερών μας, για τίς όποιες αισθάνεται τόσο περήφανος. Ωστόσο όταν δικαιώθηκε ή προσδοκία του ανθρώπου ότι οι σπόροι θά φυτρώσουν, δημιουργήθηκε μιά όλότελα νέα έννοια: ο άνθρωπος κατάλαβε πώς μπορούσε νά χρησιμοποιήσει τή θέληση και τήν πρόθεσή

του για να τό κάνει, αντί να περιμένει να «συμβεί». Δέ θά 'ταν ύπερβολή να ποῦμε πώς ή ἀνακάλυψη τῆς γεωργίας ἦταν τό θεμέλιο για ὄλη τήν ἐπιστημονική σκέψη καί ἀργότερα για τήν τεχνολογική ἐξέλιξη.

Ἡ δεύτερη ἀνακάλυψη ἦταν ή κτηνοτροφία, πού ἐγινε τήν ἴδια περίοδο. Τά πρόβατα εἶχαν ἤδη ἐξημερωθεῖ ἀπό τήν ἔνατη χιλιετηρίδα στό βόρειο Ἰράκ, ἐνώ τά γελάδια καί τά γουρούνια γύρω στό 6.000 π.Χ. Ἡ ἐκτροφή προβάτων καί ἀγελάδων ἔφερε γρήγορα σάν ἀποτέλεσμα τό πλεόνασμα τῆς τροφῆς: γάλα καί μεγαλύτερη ἀφθονία σέ κρέας. Τώρα ή αὐξημένη καί σταθερότερη ποσότητα τροφῆς πού ὑπῆρχε διαθέσιμη ἐπέτρεψε τή δημιουργία μᾶς μόνιμης μορφῆς ζωῆς ἀντί για τή νομαδική, κι ὀδήγησε στήν κατασκευή μόνιμων χωριῶν καί πόλεων.²⁰

Στήν Πρωτονεολιθική Περίοδο οἱ φυλές τῶν κυνηγῶν ἐπινόησαν καί ἀνέπτυξαν μιά νέα οἰκονομία βασισμένη στήν ἐξημέρωση τῶν φυτῶν καί τῶν ζῶων. Μόλο πού τά πιά πρώιμα κατάλοιπα ἡμερῶν φυτῶν δέν ξεπερνοῦν τό 7.000 π.Χ., «ὁ βαθμός στόν ὁποῖο ἔφτασε ή ἐξημέρωση καί ή ποικιλία στήν καλλιέργεια προῦποθέτουν μιά μακριά προϊστορία πρώιμης γεωργίας πού μπορεῖ να φτάνει πίσω, ὡς τίς ἀρχές τῆς Πρωτονεολιθικῆς Περιόδου, γύρω στό 9.000 π.Χ.» (J. Mellaart, 1967).²¹

Χρειάστηκαν κάπου 2.000 μέ 3.000 χρόνια για να γίνει μιά νέα ἀνακάλυψη, πού γεννήθηκε ἀπό τήν ἀνάγκη ἀπο-

20. Αὐτό δέ σημαίνει πώς ὄλοι οἱ κυνηγοί ἦταν νομάδες καί ὄλοι οἱ γεωργοί μόνιμα ἐγκαταστημένοι. Ὁ Childe ἀναφέρει ἀρκετές ἐξαίρεσεις καί στούς δύο κανόνες.

21. Κατηγόρησαν τόν Childe ὅτι δέν ἀναγνώρισε τήν πολυπλοκότητα τῆς νεολιθικῆς ἐξέλιξης μιλώντας για τή «Νεολιθική Ἐπανάσταση». Ἄν καί οἱ ἐπικριτές του εἶχαν κάποιον δίκιο, δέν πρέπει παράλληλα να ξεχνᾶμε πώς ή ἀλλαγὴ στόν τρόπο παραγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου ἦταν τόσο θεμελιώδη, ὡστε ή λέξη «ἐπανάσταση» δέ φαίνεται ἀστοχη. Πρὸς ἐπίσης τίς παρατηρήσεις τοῦ Mumford πού ὑποστηρίζει ὅτι ή χρονολόγηση τῆς μεγάλης γεωργικῆς προόδου ἀνάμεσα στό 9.000 καί τό 7.000 π.Χ. δέ δικαιολογεῖ τό γεγονός ὅτι ἔχουμε να κάνουμε μέ μιά σταδιακή διαδικασία πού ξετυλίχτηκε σέ μιά πολύ μεγαλύτερη περίοδο, σέ τέσσερις ἢ πέντε φάσεις. Ὁ Mumford παραθέτει ἰδιαίτερα τόν O. Anderson (1939) καί τόν E. Anderson (1952)· συστήνω τήν ἀνάλυσή του για τό νεολιθικό πολιτισμό σ' ὁποιοδήποτε ἐνδιαφέρεται για μιά πιά λεπτομερειακή καί βαθύτερη εἰκόνα τῶν πραγμάτων.

θήκευσης τῶν τροφῶν: ἡ τέχνη τῆς πηλοπλαστικῆς (τά κα-
λάθια εἶχαν κατασκευαστεῖ νωρίτερα). Μὲ τὴν ἀνακάλυψη
τῆς πηλοπλαστικῆς ἔχει συντελεστεῖ καὶ ἡ πρώτη τεχνολο-
γικὴ ἐφεύρεση, πού ὀδήγησε στὴν ἐνόραση μέσα στίς χημι-
κὲς διαδικασίες. Πραγματικά «ἡ κατασκευὴ τοῦ πήλινου
ἀγγείου ἦταν μιὰ ὑπέρτατη στιγμή γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ
ἀνθρώπου» (V. G. Childe, 1936).²² Ἔτσι μπορούμε νὰ
διακρίνουμε μέσα στὴ Νεολιθικὴ Περίοδο τὸ «ἀκεραμικὸ»
στάδιο, δηλαδή μιὰ περίοδο ὅπου ἡ πηλοπλαστικὴ δὲν ἔχει
ἀνακαλυφθεῖ ἀκόμα, καὶ τὸ κεραμικὸ στάδιο. Μερικὰ πα-
λιότερα χωριὰ στὴν Ἀνατολία, π.χ. τὰ παλιότερα στρώ-
ματα τοῦ Hacilar, ἦταν ἀκεραμικά, ἐνῶ ἡ Catal Hüyük
ἦταν πόλη μὲ πλούσια κεραμικὴ τέχνη.

Ἡ Catal Hüyük ἦταν μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ἀναπτυγμένους νε-
ολιθικὲς πόλεις στὴν Ἀνατολία. Ἄν καὶ μέχρι τὸ 1961
εἶχε ἀνασκαφῆ μόνον μικρὸ μέρος τῆς, ἔχει ἤδη δώσει τὰ
πιὸ σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς νεολιθικῆς
κοινωνίας σ' ὅλες τίς οἰκονομικὲς, κοινωνικὲς καὶ θρη-
σκευτικὲς πλευρὲς τῆς.²³

Ἀπὸ τότε πού ἄρχισαν οἱ ἀνασκαφὲς ἔχουν ἀποκαλυ-
φθεῖ δέκα ἐπίπεδα, πού τὸ παλιότερό τους χρονολογεῖται
γύρω στὸ 6.500 π.Χ.

Μετά τὸ 5.600 π.Χ. ὁ πραλιὸς λόφος τῆς Catal Hüyük
ἐγκαταλείφθηκε, ἄγνωστο γιὰ ποιούς λόγους, καὶ θε-
μελιώθηκε μιὰ νέα πλευρὰ καταμῆκος τοῦ ποταμοῦ, ἡ
Δυτικὴ Catal Hüyük. Αὐτὴ φαίνεται πὼς κατοικήθηκε

22. Ὁ Childe προχωρεῖ ἐδῶ σὲ μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα διαπίστωση:
«Ὁ βῶλος τοῦ πηλοῦ ἦταν ἀπόλυτα ἐλαστικός, ὁ ἄνθρωπος μπορούσε νὰ
τόν πλάσει ὅπως ἤθελε. Ὅταν ἐφτιαχνε ἐργαλεῖα ἀπὸ πέτρες ἢ κόκαλα
περιοριζόταν πάντα ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος τοῦ πρώτου ὑλικοῦ. Τὸ
μόνο πού τοῦ ἔμενε νὰ κάνει ἦταν ν' ἀφαιρέσει μερικὰ κομμάτια. Κανέ-
νας τέτοιος περιορισμὸς δὲν ἰσχύει ὅμως γιὰ τὴ δουλιὰ τοῦ ἀγγειοπλάστη.
Μπορεῖ νὰ διαπλάσει τὸν πηλὸ του ὅπως θέλει, νὰ προσθέσει κι ἄλλο
ὕλικὸ χωρὶς νὰ μειώσει τὴ σταθερότητα τοῦ ὄγκου. Ἀκόμα κι ὅταν σκε-
φτόμαστε τὴ "δημιουργία", ἀνατρέχουμε στὴν ἐλεύθερη δραστηριότητα
τοῦ πηλοπλάστη πού "δημιουργεῖ τὸ σχῆμα ἐκεῖ πού δὲν ὑπάρχει". Ἡ
ἱστορία τῆς Βίβλου εἶναι χαρακτηριστικὸ παράδειγμα» (1936).

23. Τὴν καλύτερη εἰκόνα τῆς Catal Hüyük μᾶς δίνει ὁ ἀρχαιολόγος πού
ἦταν ἐπικεφαλῆς στίς ἀνασκαφὲς, ὁ J. Mellaart (1967).

τουλάχιστον άλλα 700 χρόνια, ώσπου με τή σειρά της εγκαταλείφθηκε χωρίς όμως να υπάρχουν φανερά σημάδια βίας ή σκόπιμης καταστροφής. (J. Mellaart, 1967).

Ένα άπ' τά πιό εκπληκτικά χαρακτηριστικά τής Catal Hüyük είναι ο βαθμός του πολιτισμού τής:

Ή Catal Hüyük είχε πολυτέλειες όπως οψιανά κάτοπτρα, τελετουργικά έγχειρίδια και μεταλλικά κοσμήματα πού δέ γνώρισε καμιά σύγχρονή τής πολιτεία. Ό χαλκός και τό άτσάλι έλειωναν και δουλεύονταν σέ χάντρες, σολήνες και ίσως άκόμα και μικρά εργαλεία, πράγμα πού μεταθέτει τίς άπαρχές τής μεταλλουργίας στήν έβδομη χιλιετηρίδα. Ή πέτρινη βιομηχανία τής σέ τοπικούς οψιανούς λίθους και τσακμακόπετρα πού έφερε από άλλες περιοχές είναι ή πιό λεπτή αύτής τής περιόδου· τά ξύλινα άγγεία τής είναι πολλών ειδών και περίτεχνα κατασκευασμένα, ή βιομηχανία τής σέ μάλλινα άπόλυτα άναπτυγμένη. (J. Mellaart, 1967).

Σέ άνασκαφές τάφων βρέθηκαν όλόκληρα σύνολα ειδών γυναικείου καλλωπισμού και θαυμάσια βραχιόλια για άντρες και γυναίκες. Ήξεραν τήν τέχνη νά σμίγουν τό χαλκό μέ τό άτσάλι. Ή χρήση μιās μεγάλης ποικιλίας πετρωμάτων και βράχων δείχνει σύμφωνα μέ τόν Mellaart πώς ή έξαγωγή μεταλλευμάτων και τό έμπόριο άποτελοϋσαν σημαντικότερο μέρος τής οικονομίας τής πόλης.

Παρά τήν ανάπτυξη αύτου του πολιτισμού, ή κοινωνική διάρθρωση δέ φαίνεται νά έχει ορισμένα στοιχεία, χαρακτηριστικά τών οψιμων σταδίων τής εξέλιξης. Είναι φανερό πώς ύπήρχε μικρή ταξική διάκριση ανάμεσα στους πλούσιους και τούς φτωχούς. Μόλο πού, σύμφωνα μέ τόν Mellaart, ή κοινωνική άνισότητα φαίνεται από τό μέγεθος τών κτιρίων, τών σκευών και τών έπιτάφιων άφιερωμάτων, «δέν είναι ποτέ άπειλητική». Πραγματικά, κοιτάζοντας τά σχέδια του άνασκαμμένου τομέα τής πόλης βρίσκει κανείς πώς ή διαφορά στό μέγεθος τών κτιρίων είναι πολύ μικρή και άμελητέα όταν συγκριθεί μέ τή διαφορά πού ύπάρχει στίς οψιμες άστικές κοινωνίες. Ό Childé σημειώνει πώς δέν έχουμε σαφή άπόδειξη ύπαρξης άρχηγού στα πρώιμα

νεολιθικά χωριά, και ο Mellaart δέν αναφέρει καμιά ένδειξη από τήν Catal Hüyük. Είναι φανερό πώς υπήρχαν πολλές ίερείς (ίσως άκόμα και ίερείς), αλλά τίποτα δέ μαρτυράει ίεραρχική όργάνωση. Ένώ στην Catal Hüyük τό πλεόνασμα πού παραγόταν από τίς νέες γεωργικές μεθόδους πρέπει νά 'ταν μεγάλο ώστε νά μπορεί νά συντηρήσει τόν κατασκευαστή ειδών πολυτελείας και τόν έμπορο, τά πρώιμα και λιγότερο άναπτυγμένα νεολιθικά χωριά παρήγαγαν σύμφωνα μέ τόν Childe μόνο μικρό πλεόνασμα και είχαν για τούτο άκόμα μεγαλύτερο βαθμό οικονομικής ισότητας άπ' όσο ή Catal Hüyük. 'Ο ίδιος τονίζει ότι οι νεολιθικές κατασκευές πρέπει νά είχαν μορφή οίκοτεχνίας και πώς οι παραδόσεις στις τέχνες δέν είναι άτομικές αλλά συλλογικές. 'Η πείρα και ή σοφία των μελών τής κοινότητας' συγκεντρώνονταν σταθερά· ή άπασχόληση ήταν για όλους, οι κανόνες τής ήταν τό άποτέλεσμα τής συλλογικής έμπειρίας. Τά άγγεία ενός δοσμένου νεολιθικού χωριού έχουν τή σφραγίδα μιάς ίσχυρης συλλογικής παράδοσης κι όχι τή σφραγίδα τής άτομικότητας. Πέρα άπ' αυτό, δέν υπήρξε ποτέ έλλειψη γής· όταν ό πληθυσμός αύξήθηκε, οι νέοι έφυγαν για νά χτίσουν δικό τους χωριό. Κάτω άπ' αυτές τίς οικονομικές συνθήκες δέν υπήρξαν προϋποθέσεις για τή διαφοροποίηση τής κοινωνίας σε διαφορετικές τάξεις ή για τό σχηματισμό μιάς μόνιμης ήγεσίας πού λειτουργία τής θά ήταν νά όργανώσει όλόκληρη τήν οικονομία παίρνοντας παράλληλα κάποια άμοιβή γι' αυτή τήν ικανότητά τής. Αυτό θά συμβεί πολύ άργότερα, όταν θά έχουν γίνει πολύ περισσότερες ανακαλύψεις και έφευρέσεις, όταν τό πλεόνασμα θά είναι πολύ μεγαλύτερο και θά μπορεί νά μεταμορφωθεί σε «κεφάλαιο», κι όταν αυτοί πού τό έχουν στην κατοχή τους θά μπορούν νά κερδοσκοπήσουν κάνοντας τούς άλλους νά δουλεύουν γι' αυτούς.

Δυό παρατηρήσεις έχουν ξεχωριστή σημασία από τή σκοπιά τής έπιθετικότητας: δέν υπάρχει ένδειξη λεηλασίας ή σφαγής στα 800 χρόνια ύπαρξης τής Catal Hüyük πού νά έχει έρθει στό φώς από τίς ίσαμε τώρα άνασκαφές. Έπιπλέον, μιά άκόμα πιό έντυπωσιακή άπόδειξη για τήν άπουσία κάθε βίας είναι τό ότι άνάμεσα στις έκατοντάδες σκελετούς πού ξεθάφτηκαν ούτε ένας δέν παρουσίαζε σημάδια βίαιου θανάτου (J. Mellaart, 1967).

Ένα άπ' τά πίο χαρακτηριστικά γνωρίσματα τών νεολιθικῶν χωριῶν, καί τῆς Catal Hüyük, εἶναι ὁ κεντρικός ρόλος τῆς μητέρας στήν κοινωνική τους διάρθρωση καί στή θρησκεία τους.

Ἄν σκεφτοῦμε τόν παλιότερο καταμερισμό τῆς ἐργασίας, ὅπου οἱ ἄντρες κυνηγοῦσαν καί οἱ γυναῖκες μάζευαν ρίζες καί καρπούς, ἡ γεωργία εἶναι πιθανότατα ἀνακάλυψη τῆς γυναίκας ἐνώ ἡ κτηνοτροφία τοῦ ἄντρα. (Ἄν λάβουμε ὑπόψη τό θεμελιακό ρόλο τῆς γεωργίας στήν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ, δέν εἶναι ἴσως ὑπερβολή πῶς ὁ σύγχρονος πολιτισμός ιδρύθηκε ἀπό τίς γυναῖκες). Ἡ ἱκανότητα τῆς γῆς καί τῆς γυναίκας νά γεννᾶνε – ἱκανότητα πού δέν τήν ἔχουν οἱ ἄντρες – ἔδωσε ἐντελῶς φυσικά στή μητέρα μιά ἀνώτερη θέση στόν κόσμο τών πρώιμων γεωργῶν. (Μόνο ὅταν οἱ ἄντρες μπόρεσαν νά δημιουργήσουν ὑλικά πράγματα μέ τό νοῦ τους, μαγικά καί τεχνολογικά διεκδίκησαν τήν ἀνωτερότητα). Ἡ μητέρα σάν θεά (συχνά ταυτισμένη μέ τή μάνα γή) ἔγινε ἡ ὑπέρτατη θεά τοῦ θρησκευτικοῦ κόσμου, ἐνώ ἡ γήινη μάνα ἔγινε κέντρο τῆς οἰκογενείας καί τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἡ ἐντυπωσιακότερη ἄμεση ἀπόδειξη τοῦ κεντρικοῦ ρόλου τών μανάδων στήν Catal Hüyük εἶναι τό γεγονός ὅτι τά παιδιά θάβονταν πάντα μαζί μέ τή μάνα τους καί ποτέ μέ τόν πατέρα. Οἱ σκελετοί τους βρέθηκαν κάτω ἀπ' τό ἀνάκλιτρο τῆς μητέρας (ένα εἶδος πλατφόρμας μέσα στήν κύρια αἴθουσα) πού ἦταν μεγαλύτερο ἀπό τοῦ πατέρα κι εἶχε πάντα τήν ἴδια θέση μέσα στό σπιτί. Ἡ ταφή τών παιδιῶν ἀποκλειστικά μαζί μέ τή μητέρα τους εἶναι χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς μητριαρχίας: ἡ οὐσιαστική σχέση τών παιδιῶν θεωρεῖται ἡ σχέση μέ τή μάνα κι ὄχι μέ τόν πατέρα, ὅπως συμβαίνει στίς πατριαρχικές κοινωνίες.

Ἄν καί αὐτό τό σύστημα ταφῆς εἶναι ἐντυπωσιακό στοιχεῖο πού ἐνισχύει τήν ἀποψη τῆς μητριαρχικῆς δομῆς τῆς νεολιθικῆς κοινωνίας, ἡ θέση αὐτή ἐπιβεβαιώνεται ἀπόλυτα μέ τά στοιχεῖα πού ἔχουμε γιά τή θρησκεία τῆς Catal Hüyük καί ἄλλων νεολιθικῶν χωριῶν πού ἔχουν ἀνασκαφεῖ στήν Ἀνατολία.²⁴

24. Σ' ἀντιδιαστολή μέ τόν ὄρο «μητριαρχικός» χρησιμοποιοῦμε καί τόν ὄρο «μητροκεντρικός», ὅταν δέ θέλουμε νά δηλώσουμε πῶς οἱ γυναῖκες

Οί ανασκαφές αυτές έχουν επαναστατικοποιήσει τις αντιλήψεις μας για την πρόωμη θρησκευτική εξέλιξη. Τό πίο έντυπωσιακό χαρακτηριστικό είναι τό γεγονός ότι αυτή ή θρησκεία είχε επίκεντρό της τή μορφή τής μητέρας θεάς. 'Ο Mellaart συμπεραίνει: «'Η Catal Hüyük και τό Hacilar παρουσιάζουν μιά σχέση... κι έτσι μπορεί νά δειχτεί μιά συνέχεια στή θρησκεία από τήν Catal Hüyük ως τό Hacilar κι από κει ως τίς μεγάλες «Μητέρες-Θεές» τών αρχαίων και κλασικών χρόνων, τίς σκοτεινές μορφές πού είναν γνωστές μέ τό όνομα τής Κυβέλης, τής 'Αρτεμης και τής 'Αφροδίτης».

'Ο κεντρικός ρόλος τής μητέρας-θεάς μπορεί καθαρά νά φανεί στίς παραστάσεις, τίς τοιχογραφίες και τά αφιερώματα στους διάφορους ιερούς χώρους πού έχουν ανασκαφεί. 'Αντίθετα από τά εύρήματα σέ άλλες νεολιθικές πτέρυγες, τά εύρήματα τής Catal Hüyük δέν άφορούν μόνο τή μητέρα-θεά, αλλά δείχνουν και μιά άρσενική θεότητα πού συμβολίζεται από ένα ταύρο ή, πίο συχνά, από ένα κεφάλι ή κέρατα ταύρου. 'Ομως κι αυτό άκόμα τό γεγονός δέν αλλάζει ούσιαστικά τήν κυριαρχία τής «μεγάλης μητέρας» σάν κεντρικής θεότητας. 'Ανάμεσα σέ σαράντα ένα γλυπτά πού ανασκάφηκαν, τά τριάντα τρία ήταν άποκλειστικά θεές. Τά όχτώ γλυπτά στά όποια συμβολιζόταν άρσενικός θεός πρέπει νά έρμηνευτούν σέ σχέση μέ τή θεά, σάν γιοί ή σύζυγοί της. (Σ' ένα από τά παλιότερα επίπεδα βρέθηκαν άγαλματίδια μόνο τής θεάς). 'Ο κεντρικός ρόλος τής μητέρας-θεάς φαίνεται παραπέρα από τό γεγονός ότι αυτή άπεικονίζεται μόνη, μαζί μέ έναν άντρα, έγκυος ή τήν ώρα πού γεννάει, αλλά ποτέ ύποταγμένη σ' έναν άρσενικό. 'Υπάρχουν μερικοί ιεροί τόποι όπου ή θεά γεννάει ένα κεφάλι ταύρου ή κριαριού. ('Ας συγκρίνουμε αυτό τό στοιχείο μέ τήν τυπική πατριαρχική ιστορία του θηλυκού πού γεννιέται άπ' τό άρσενικό: τήν Εύα και τήν 'Αθηνά).

Συχνά βλέπουμε πώς ή μητέρα-θεά συνοδεύεται από μιά λεοπάρδαλη, είναν ντυμένη μέ δέρμα λεοπάρδαλης ή αναπαριστάνεται συμβολικά από τή λεοπάρδαλη, πού εκείνο

κυβερνούν, όπως συμβαίνει - σύμφωνα μέ τόν Mellaart - στο Hacilar. Τό πιθανότερο είναι πώς στήν Catal Hüyük ή γυναίκα (μητέρα) παίζει κεντρικό ρόλο, αλλά όχι και κυρίαρχο.

τόν καιρό ἦταν τό πιό ἄγριο καί βλαβερό ζῶο τῆς περιοχῆς. Αὐτό τήν κάνει κυρία τῶν ἄγριων ζώων, καί δείχνει ἀκόμα τό διπλό ρόλο της σάν θεά τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου, ὅπως καί τόσες ἄλλες θεές. Ἡ «μάννα γή» πού γεννάει τά παιδιά της γιά νά τά δεχτεῖ ξανά ὅταν ὁ κύκλος τῆς ζωῆς τους τελειώσει, δέν εἶναι ἀπαραίτητα μιά μάννα πού καταστρέφει· ὥστόσο κάποιες φορές εἶναι (ὅπως ἡ θεά Κάλι στόν Ἰνδοϊσμό). Τό νά προσπαθήσουμε νά δοῦμε τούς λόγους γιά τούς ὁποίους ἐγιναν ὅλα αὐτά, ἀπαιτεῖ μιά μακριά ἐξέταση πού θά πρέπει στό σημεῖο αὐτό νά τήν παρακάμψουμε.

Ἡ μητέρα-θεά τῆς νεολιθικῆς θρησκείας δέν εἶναι μόνο κυρία τῶν ἄγριων ζώων. Εἶναι ἀκόμα προστάτισσα τοῦ κυνηγιοῦ καί τῆς γεωργίας καί κυρία ὅλης τῆς φυτικῆς ζωῆς.

Ὁ Mellaart κάνει τοῦτες τίς συνοπτικές παρατηρήσεις σχετικά μέ τό ρόλο τῶν γυναικῶν στή νεολιθική κοινωνία, καί μαζί καί στήν Catal Hüyük:

Αὐτό πού ἀξίζει νά σημειωθεῖ ιδιαίτερα στή νεολιθική θρησκεία τῆς Ἀνατολίας, καί πού ἰσχύει ἐξίσου καί γιά τήν Catal Hüyük καί γιά τό Hacilar, εἶναι ἡ παντελής ἀπουσία τοῦ φύλου σέ ὅλα τά εἰδώλια, τά ἀγαλματάκια, τά ἀναθήματα ἢ τίς τοιχογραφίες. Τά γεννητικά ὄργανα δέ δείχνονται ποτέ, ἡ ἀναπαράσταση τοῦ φαλλοῦ καί τοῦ αἰδοίου εἶναι ἀγνωστη, καί τοῦτο ἔχει ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία ἐπειδή καί τά δύο αὐτά ὄργανα ἀπεικονίζονται ἐλεύθερα καί στόν Ἀνώτερο Παλαιολιθικό καί στό Νεολιθικό καί στούς Μετα-νεολιθικούς πολιτισμούς ἔξω ἀπό τήν Ἀνατολία.²⁵ Φαίνεται πώς ὑπάρχει μιά πολύ ἀπλή ἀπάντηση σ' αὐτό τό φαινομενικά μπερδεμένο ἐρώτημα, γιατί ὁ τονισμός τοῦ φύλου στήν τέχνη συνδέεται μόνιμα μέ τήν ἀνδρική παρόρμηση καί ἐπιθυμία. Ἄν ἡ νεολιθική γυναίκα ἦταν δημιουργός τῆς νεολιθικῆς θρησκείας, ἡ ἀπουσία φύλου ἐξηγεῖται εὐκο-

25. Πρβ. L. Mumford (1967), πού τονίζει ιδιαίτερα τή σημασία τοῦ φύλου σέ πολλά θηλυκά εἰδώλια· σίγουρα δέν ἔχει ἄδικο. Φαίνεται πώς μόνο στό νεολιθικό πολιτισμό τῆς Ἀνατολίας ἀπουσιάζει αὐτό τό στοιχεῖο. Μένει νά ἐρευνησομε ὅμως ἂν αὐτή ἡ ἔμφαση στό φύλο – πού παρατηροῦμε σέ ἄλλους νεολιθικούς πολιτισμούς – μάς κάνει νά ἀναθεωρήσομε τήν ἰδέα πώς ὅλοι-οἱ νεολιθικοί πολιτισμοί ἦταν μητριαρχικοί.

λα, γιατί δημιουργείται ένας διαφορετικός συμβολισμός όπου τό στήθος, ό όμφαλός και ή έγκυμοσύνη συμβολίζουν τό θηλυκό, ενώ τά κέρατα και οί κεφαλές τών κερασφόρων ζώων συμβολίζουν τό άρσενικό. Στήν πρώιμη νεολιθική κοινωνία όπως στήν Catal Hüyük μπορεί κανείς νά περιμένει βιολογικά μιá μεγαλύτερη άναλογία γυναικών παρά άνδρών, κι αυτό φαίνεται πραγματικά στους τάφους. Έπιπλέον, στή νέα οικονομία ένας μεγάλος άριθμός καθηκόντων βαρύνει τίς γυναίκες κι αυτό τό σχήμα, πού δέν έχει αλλάξει στά χωριά τής Άνατολίας μέχρι σήμερα, δείχνει ίσως τήν κοινωνική ύπεροχή τής γυναίκας. Σάν ή μόνη πηγή ζωής, συνδέθηκε μέ τή γεωργία, μέ τό ήμέρωμα και τήν άνατροφή τών κατοικίδιων ζώων, μέ τίς ιδέες τής άνάπτυξης, τής άφθονίας και τής γονιμότητας. Για τούτο και μιá θρησκεία πού σκόπευε άκριβώς στή συντήρηση τής ζωής σ' όλες τής τίς μορφές, πού ή διδασκαλία και τά τελετουργικά τής μυστήρια συνδέονταν μέ τή ζωή και τό θάνατο, μέ τή γέννηση και τήν άνάσταση, άνήκε σίγουρα στή σφαίρα τής γυναίκας κι όχι τού άντρα. Φαίνεται πολύ πιθανό πώς ή λατρεία τής θεάς γινόταν κυρίως από γυναίκες, μόνο πού ή παρουσία τών άρσενικών ιερέων δέν άποκλείεται διόλου...²⁶

Τά στοιχεία πού ύποστηρίζουν τήν άποψη ότι ή νεολιθική κοινωνία ήταν σχετικά μιá κοινωνία τής ισότητας, χωρίς ιεραρχία, έκμετάλλευση ή έκδηλη επιθετικότητα, είναι ύποθετικά. Όσοτόσο τό γεγονός ότι αυτά τά νεολιθικά χωριά στήν Άνατολία είχαν μητριαρχική δομή προσθέτει πολύ περισσότερες άποδείξεις στήν ύπόθεση ότι ή νεολιθική κοινωνία, τουλάχιστον στήν Άνατολία, ήταν ούσιαστικά μιá κοινωνία ειρηνική και δίχως επιθετικότητα.

26. Οί σοβιετικοί έρευνητές μελέτησαν τίς μητριαρχικές κοινωνίες περισσότερο από τούς συνάδερφούς τους στή Δύση. Έποθέτω πώς αυτό όφείλεται στο ότι ό Engels (1891) έντυπωσιάστηκε από τίς άνακαλύψεις τού Bachofen και τού Morgan. Πρβ. Ζ. Α. Abramova (1967) πού έξετάζει τή μητέρα-θεά στο διπλό ρόλο τής κυρίας τού σπιτιού και τής έστίας και τής κυρίας τών ζώων. Βλ. επίσης Α. Ρ. Okladnikov (1972), τό ρώσο άνθρωπολόγο πού τονίζει τή σχέση άνάμεσα στή μητριαρχία και τή λατρεία τού θανάτου. Πρβ. επίσης τήν ενδιαφέρουσα μελέτη τού Α. Marshak (1972) για τίς παλαιολιθικές θεές - πού συνδέει τίς θεές μέ τό φεγγάρι και τό σεληνιακό ήμερολόγιο.

Αίτια είναι τό πνεῦμα τῆς ἐπιβεβαίωσης τῆς ζωῆς καί ἡ ἔλλειψη καταστροφικότητας, πού ὅπως πίστευε ὁ J. J. Bachofen ἦταν βασικό γνώρισμα ὄλων τῶν μητριαρχικῶν κοινωνιῶν.

Πραγματικά, τά εὐρήματα πού ἤρθαν στό φῶς ἀπό τήν ἀνασκαφή τῶν νεολιθικῶν χωριῶν τῆς Ἀνατολίας προσφέρουν τό πληρέστερο ἀποδεικτικό ὕλικό γιά τήν ὑπαρξη τῶν μητριαρχικῶν πολιτισμῶν καί θρησκειῶν πού ἀνέφερε ὁ J. J. Bachofen στό ἔργο του *Das Mutterrecht*, πού πρωτοεκδόθηκε στά 1861. Ἀναλύοντας τούς ἑλληνικούς καί ρωμαϊκοὺς μύθους, τίς τελετουργίες, τά σύμβολα καί τά ὄνειρα, πέτυχε κάτι πού μόνο μιά μεγαλοφυΐα θά τό κατάφερε: μέ τή διεισδυτική ἀναλυτική του δύναμη ἀνασυγκρότησε μιά φάση τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης καί τῆς θρησκείας γιά τήν ὁποία ἐλάχιστο ἀποδεικτικό ὕλικό εἶχε στή διάθεσή του. (Ἐνας ἀμερικάνος ἐθνολόγος, ὁ L. H. Morgan—1870, 1877—ἔφτασε ἀπό ἄλλο δρόμο σέ πολύ παρόμοια συμπεράσματα μελετώντας τούς Ἰνδιάνους τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς). Σχεδόν ὄλοι οἱ ἀνθρωπολόγοι — μέ λίγες μόνο ἐξαιρέσεις — δήλωσαν πῶς τά εὐρήματα τοῦ Bachofen δέν εἶχαν καμιά ἐπιστημονική ἀξία· ἔτσι μόνο στά 1967 κυκλοφόρησε μιά ἀγγλική ἔκδοση μέ μιά ἐπιλογή ἀπό τά γραφτά τοῦ Bachofen.

Ἐπάρχουν ἴσως δύο λόγοι γιά τήν ἀπόρριψη τῆς θεωρίας τοῦ Bachofen: πρῶτο, ὅτι ἦταν σχεδόν ἀδύνατό γιά τούς ἀνθρωπολόγους πού ζοῦσαν μέσα σέ μιά πατριαρχική κοινωνία νά ξεπεράσουν τά κοινωνικά καί πνευματικά πλαίσια ἀναφορᾶς τους καί νά φανταστοῦν πῶς ἡ ἀνδρική κυριαρχία δέν ἦταν «φυσική». (Γιά τόν ἴδιο λόγο καί ὁ Freud ὀδηγήθηκε στήν ἄποψή του πῶς οἱ γυναῖκες ἦταν εὐνοχισμένοι ἄντρες). Δεύτερο, οἱ ἀνθρωπολόγοι ἦταν τόσο πολύ συνηθισμένοι νά πιστεύουν μόνο στίς ὕλικές ἐνδείξεις (σκελετούς, ἐργαλεῖα, ὄπλα, κλπ.), ὥστε τούς ἦταν δύσκολο νά δεχτοῦν πῶς οἱ μύθοι ἢ τό δράμα εἶναι ἐξίσου πραγματικά μ' αὐτά πού μπορεῖ νά κατασκευάσει τό χέρι· ὀλόκληρη αὐτή ἡ στάση εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νά μήν καταφέρουν νά ἐκτιμήσουν τή δύναμη καί τή λεπτότητα τῆς διεισδυτικῆς θεωρητικῆς σκέψης.

Οἱ παράγραφοι ἀπό τό *Mutterrecht* τοῦ Bachofen, πού

ἀκολουθοῦν, δίνουν μιά ιδέα τοῦ τί ἐννοοῦσε μιλώντας γιά μητριαρχικό πνεῦμα:

Ἡ σχέση πού ἀποτελεῖ ρίζα κάθε πολιτισμοῦ, κάθε ἀρετῆς, κάθε εὐγενέστερης πλευρᾶς τῆς ὑπαρξῆς, εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στή μητέρα καί στό παιδί· λειτουργεῖ μέσα σ' ἕνα κόσμο βίας σάν θεία ἀρχή τῆς ἀγάπης, τῆς ἐνότητας, τῆς εἰρήνης. Ἀνατρέφοντας τά μικρά τῆς, ἡ γυναίκα μαθαίνει νωρίτερα ἀπό τόν ἄντρα νά ἀπλώνει τή στοργική φροντίδα τῆς πέρα ἀπ' τά ὄρια τοῦ ἐγώ, σ' ἕνα ἄλλο πλάσμα, καί νά κατευθύνει ὅποιο χάρισμα ἐπινοητικότητας διαθέτει στή συντήρηση καί τή βελτίωση τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἄλλου. Ἡ γυναίκα σ' αὐτό τό στάδιο εἶναι φύλακας ὁλόκληρου τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς καλοσύνης, ὁλόκληρης τῆς ἀφοσίωσης, ὅλης τῆς φροντίδας γιά τούς ζωντανούς καί τῆς θλίψης γιά τούς νεκρούς. Ὡστόσο ἡ ἀγάπη πού ξεπηδάει ἀπό τή μητρότητα δέν εἶναι μονάχα πιό ἔντονη ἀλλά καί περισσότερο οἰκουμενική... Ἐνῶ ἡ πατρική ἀρχή εἶναι ἔμφυτα περιοριστική, ἡ μητρική ἀρχή εἶναι οἰκουμενική· ἡ πατρική ἀρχή συνεπάγεται περιορισμό σέ ὀρισμένες ὁμάδες, ἀλλά ἡ μητρική ἀρχή, ὅπως κι ἡ ζωὴ τῆς φύσης, δέ γνωρίζει φραγμούς. Ἡ ιδέα τῆς μητρότητας δημιουργεῖ μιά αἴσθησι οἰκουμενικῆς μητρότητας σ' ὅλους τούς ἄντρες, κι αὐτὴ ἀκριδῶς πεθαίνει μέ τὴν ἐξέλιξη τῆς πατρότητας. Ἡ οἰκογένεια πού εἶναι βασισμένη στό πατρικό δίκαιο εἶναι ἕνας κλειστός ἀτομικός ὀργανισμός, ἐνῶ ἡ μητριαρχικὴ οἰκογένεια ἔχει τόν τυπικὰ οἰκουμενικό χαρακτήρα πού ὑπάρχει στὴν κάθε ἐξέλιξη καί διακρίνει τὴν ὑλικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἀνώτερη πνευματικὴ ζωὴ. Ἡ μήτρα κάθε γυναίκας, πού ἀποτελεῖ θνητὴ εἰκόνα τῆς μάνας γῆς Δήμητρας, θά δώσει ἀδερφούς καί ἀδερφές στά παιδιά ὅλων τῶν ἄλλων γυναικῶν· ἡ πατρίδα θά γνωρίζει μόνο ἀδερφούς κι ἀδερφές ὡς τὴ μέρα πού ἡ ἐξέλιξη τοῦ πατριαρχικοῦ συστήματος θά διαλύσει τὴν ἀδιαφοροποίητη ἐνότητα τῆς μάζας καί θά ἐγκαινιάσει μιά διαρθρωτικὴ ἀρχή. Οἱ μητριαρχικοὶ πολιτισμοὶ παρουσιάζουν πολλές ἐκφράσεις κι ἀκόμα καί νομικὲς διατυπώσεις αὐτῆς τῆς ἀποψῆς τῆς μητρικῆς ἀρχῆς. Εἶναι ἡ βάση τῆς παγκόσμιας ἐλευθερίας καί ἰσότητος πού εἶναι τόσο συχνὴ σέ μητριαρχικούς λαούς, τῆς φιλοξενίας τους καί τῆς ἀποτροπῆς τους γιά κάθε λογῆς περιορισμό... Καί μέσα

της είναι ριζωμένο τό θαυμαστό αίσθημα τῆς συγγένειας καί τῆς συναδέρφωσης πού δέ γνωρίζει φραγμούς ἢ διαχωριστικές γραμμές κι ἀγκαλιάζει ἐξίσου ὅλα τά μέλη ἑνός ἔθνους. Τά μητριαρχικά κράτη ἦταν ιδιαίτερα φημισμένα γιά τήν ἐλευθερία τους καί γιά τήν ἀπουσία ἀλληλοεξοντωτικῶν συγκρούσεων... Οἱ μητριαρχικοί λαοί – κι αὐτό δέν εἶναι ἀσήμαντο χαρακτηριστικό – εἶχαν εἰδικές ποινές γιά τήν πρόκληση φυσικῆς βλάβης σέ ἄλλο ἄνθρωπο ἢ ἀκόμα καί ζῶο... Ἐνας ἀέρας τρυφερῆς ἀνθρωπιᾶς, πού διακρίνεται ἀκόμα καί στήν ἐκφραση τῶν αἰγυπτιακῶν ἀγαλμάτων, διαπερνάει τόν πολιτισμό τοῦ μητριαρχικοῦ κόσμου.²⁷

Προϊστορικές Κοινωνίες καί «Ἀνθρώπινη Φύση»

Αὐτή ἡ εἰκόνα τοῦ τρόπου παραγωγῆς καί τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης τῶν κυνηγῶν καί τῶν νεολιθικῶν γεωργῶν εἶναι ὀλότελα ὑποθετική ὅσο ἀφορᾷ μερικά ψυχικά γνωρίσματα πού γενικά ὑποτίθεται πῶς εἶναι ἔμφυτο μέρος τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Οἱ προϊστορικοί κυνηγοί καί γεωργοί δέν εἶχαν καμιά εὐκαιρία νά ἀναπτύξουν τήν παθιασμένη ἐπιδίωξη τῆς ἰδιοκτησίας ἢ νά ζηλέψουν τούς «κρατοῦντες», γιατί δέν ὑπῆρχε ἀτομική ἰδιοκτησία πού νά πρέπει νά τήν κρατήσουν οὔτε καί σημαντικές οἰκονομικές διαφορές γιά νά προκαλέσουν τή ζήλια. Ἀντίθετα, ὁ τρόπος ζωῆς τους ἔτεινε πρὸς τή συνεργασία καί τήν εἰρηνική συμβίωση. Δέν ὑπῆρχε καμιά βάση νά δημιουργηθεῖ ἐπιθυμία ἐκμετάλλευσης ἄλλων ἀνθρώπων. Ἡ ἰδέα τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς φυσικῆς ἢ ψυχικῆς ἐνέργειας ἑνός ἀτόμου γιά τούς σκοπούς κάποιου ἄλλου εἶναι παράλογη σέ μιὰ κοινωνία ὅπου οἰκονομικά καί κοινωνικά δέν ὑπάρχει βάση γιά ἐκμετάλλευση.

Ἄλλά καί ἡ παρόρμηση γιά ἀσκησιμὸν ἐλέγχου πάνω στούς ἄλλους εἶχε πολὺ λίγες εὐκαιρίες ν' ἀναπτυχθεῖ. Ἡ πρωτόγονη κοινωνία, καί ἴσως καί ἡ κοινωνία τῶν προϊστορικῶν κυνηγῶν ἐδῶ καί περίπου πενήντα χιλιάδες χρόνια, ἦταν βασικά διαφορετικὴ ἀπὸ τήν πολιτισμένη κοινωνία, ἀκριβῶς ἐπειδὴ οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις δέ ρυθμίζονταν ἀπὸ τίς

27. Πρβ. ἐπίσης E. Fromm (1934, 1970ε).

άρχες τοῦ ἐλέγχου καί τῆς δύναμης ἀλλά ὑπῆρχε σέ ὅλα ἀμοιβαιότητα. Ἐνα ἄτομο προικισμένο μέ τό πάθος γιά ἐλεγχό θά ἔταν κοινωνικά ἀποτυχημένο καί δέ θ' ἀσκοῦσε καμιά ἐπιρροή. Τέλος, λίγα ἐλατήρια ὑπῆρχαν γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀπληστίας, ἀφοῦ ἡ παραγωγή καί ἡ κατανάλωση ἦταν καθηλωμένες σ' ἓνα ἐπίπεδο.²⁸

Ἄραγε τά στοιχεῖα πού ἔχουμε ἀπό τοῦ κυνηγούς-συλλέκτες καί τούς πρῶτους γεωργούς δείχνουν πῶς τά πάθη τῆς κτητικότητας, τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς ζήλιας δέν ὑπῆρχαν ἀκόμα, ἀλλά εἶναι ἀποκλειστικά δημιουργήματα τοῦ πολιτισμοῦ; Δέ νομίζω πῶς μπορούμε νά κάνουμε μιά τόσο τολμηρή διαπίστωση. Δέν ἔχουμε ἀρκετά στοιχεῖα γιά νά τή στηρίξουμε, οὔτε καί μπορεῖ ν' ἀληθεύει σέ θεωρητικό ἐπίπεδο, ἀφοῦ οἱ ἀτομικοί παράγοντες γεννοῦν αὐτά τά ἐλαττώματα σέ μερικά ἄτομα ἀκόμα καί κάτω ἀπ' τῆς εὐνοϊκότερες κοινωνικές συνθήκες. Ὑπάρχει ὅμως μιά μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα σέ πολιτικούς πού ὑποθάλλουν καί ἐνθαρρύνουν τήν ἀπληστία, τό φθόνο καί τήν ἐκμετάλλευση μέ τήν κοινωνική δομή τους, καί σέ πολιτισμούς πού κάνουν τό ἀντίθετο. Στούς πρῶτους αὐτά τά ἐλαττώματα θ' ἀποτελέσουν μέρος τοῦ «κοινωνικοῦ χαρακτήρα» – δηλαδή ἐνός συνδρόμου πού βρῖσκεται στούς περισσότερους ἀνθρώπους· στούς τελευταίους θά ὑπάρχουν ἀτομικές ἀποκλίσεις ἀπό τόν κανόνα, πού ἔχουν ὅμως ἐλάχιστες πιθανότητες νά ἐπηρεάσουν ὀλόκληρη τήν κοινωνία. Αὐτή ἡ ὑπόθεση ἐνισχύεται περισσότερο ἂν ἀναλογιστοῦμε τώρα τήν ἐπόμενη ἱστορική φάση, τήν

28. Πρέπει νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι σέ πολλές ἀναπτυγμένες κοινωνίες, ὅπως στή φεουδαρχική κοινωνία τοῦ μεσαίωνα, τά μέλη μιάς ἐπαγγελματικῆς ομάδας – μιάς συντεχνίας – δέν προσπαθοῦσαν ν' αὐξήσουν τό ὑλικό κέρδος ἀλλά νά ἐξασφαλίσουν ὅσα χρειάζονταν γιά νά διατηρηθεῖ ἓνα παραδοσιακό διωτικό ἐπίπεδο. Ἀκόμα καί τό γεγονός ὅτι ἤξεραν πῶς τά μέλη τῶν ἀνωτέρων τους κοινωνικῶν τάξεων εἶχαν περισσότερες ἀνάσεις, δέν τοῦς γεννοῦσε ἀπληστία γιά ὑπερκατανάλωση. Ἡ ὅλη πορεία τῆς ζωῆς ἦταν ἱκανοποιητική καί γι' αὐτό δέν ἐπιθυμοῦσαν μεγαλύτερη κατανάλωση. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τοῦς χωρικούς. Οἱ ἐξεγέρσεις τους τό δέκατο ἔκτο αἰῶνα δέ γίνονταν ἐπειδή ζητοῦσαν νά καταναλώσουν ὅσο καί οἱ ἀνώτερες τάξεις, ἀλλά ἐπειδή ἤθελαν νά ἐξασφαλίσουν μιά βάση γιά ἀξιοπρεπή ζωή καί τήν ἐκπλήρωση τῶν παραδοσιακῶν ὑποχρεώσεων πού εἶχαν ἀπέναντί τους οἱ γαιοκτῆμονες.

αστική εξέλιξη, πού φαίνεται νά δημιούργησε όχι μόνο νέα είδη πολιτισμών αλλά και εκείνα τά πάθη πού αποδίδονται γενικά στά φυσικά προικίσματα του ανθρώπου.

Ἡ Ἀστική Ἐπανάσταση²⁹

Ἐνα νέο εἶδος κοινωνίας ἀναπτύχθηκε στήν τέταρτη και τρίτη χιλιετηρίδα π.Χ., πού μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ μέ τήν πολύ πετυχημένη διατύπωση του Mumford:

Ἀπό τό πρῶμο νεολιθικό σύμπλεγμα ξεπήδησε ἕνα διαφορετικό εἶδος κοινωνικῆς ὀργάνωσης: δέν ὑπῆρχε πιά ἡ διασπορά σέ μικρές ἐνότητες ἀλλά ἡ ἔνωση σέ μιὰ μεγάλη: δέν ὑπῆρχε πιά «δημοκρατική» – δηλαδή βασισμένη στή συντροφικότητα – συμπεριφορά και ὁμόνοια, ἀλλά αὐταρχισμός και κεντρική διοίκηση κάτω ἀπ' τόν ἔλεγχο μιᾶς κυρίαρχης μειοψηφίας: ἡ κοινωνία πιά δέ θρῆσκόταν σέ μιὰ περιορισμένη περιοχή, ἀλλά σκόπιμα «ξεπερνοῦσε τά ὅρια» γιά ν' ἀρπάξει πρῶτες ὕλες και νά σκλαβώσει ἀδύνατους ἀνθρώπους, νά ἀσκήσει ἔλεγχο και νά ἀποσπάσει φόρους. Αὐτός ὁ νέος πολιτισμός δέν ἦταν ἀφιερωμένος μόνο στήν ἐξύψωση τῆς ζωῆς ἀλλά και στήν ἐπέκταση τῆς συλλογικῆς ἰσχύος. Τελειοποιώντας τά νέα ὄργανα καταναγκασμοῦ, οἱ κυβερνήτες τῆς κοινωνίας εἶχαν ὀργανώσει μέχρι τήν τρίτη χιλιετηρίδα π.Χ. βιομηχανική και στρατιωτική ἰσχύ σέ μιὰ κλίμακα πού δέν ξεπεράστηκε ποτέ, μέχρι τήν ἐποχή μας.

Ἀλλά πῶς συνέβηκε κάτι τέτοιο;

Μέσα σέ μιὰ σύντομη περίοδο, ἀπό ἱστορική ἄποψη, ὁ ἄνθρωπος ἔμαθε νά κυριεύει τή φυσική ἐνέργεια τῶν βοδιῶν και τήν ἐνέργεια τῶν ἀνέμων. Κατασκεύασε τό ἄροτρο, τό τροχήλατο ἀμάξι και τό πρῶτο ἱστιοφόρο· ἀνακάλυψε τίς χημικές διαδικασίες πού ἐμπεριέχονταν στήν τήξη τῶν μεταλλευμάτων του χαλκοῦ (πού ὡς κάποιο βαθμό τίς ἤξερε και προηγούμενα), τίς φυσικές ιδιότητες τῶν μετάλλ-

29. Ὁ ὅρος ἐπινοήθηκε ἀπό τόν Childe (1936) και ἡ χρήση του κρίνεται ἀπό τόν Mumford (1967).

λων, κι άρχισε νά έπεξεργάζεται ένα ήλιακό ήμερολόγιο. Σάν συνέπεια, άνοιξε ό δρόμος γιά τήν τέχνη τής γραφής και γιά τήν έπινόηση μέτρων και σταθμών. «Σέ καμιά ιστορική περίοδο ώς τίς μέρες του Γαλιλαίου», γράφει ό Childe, «ή πρόοδος στή γνώση δέν ήταν τόσο ραγδαία ή οι μεγάλες ανακαλύψεις τόσο συχνές».

Όμως και ή κοινωνική άλλαγή δέν ήταν λιγότερο έπαναστατική. Τά μικρά χωριά μέ τούς αυτάρχεις καλλιεργητές μεταμορφώθηκαν σέ πολυάνθρωπες πόλεις πού τρέφονταν από τίς βιομηχανίες και τό ξένο έμπόριο, κι αυτές οι νέες πόλεις όργανώθηκαν σέ πόλεις-κράτη. Ό άνθρωπος δημιούργησε κυριολεκτικά μιά νέα χώρα. Οι μεγάλες πόλεις τής Βαβυλωνίας όρθώνονταν σ' ένα είδος πλατφόρμας από καλάμια, βαλμένα σταυρωτά πάνω σέ λάσπη από τίς προσχώσεις. Άνοιγαν χαντάκια γιά νά ποτίζουν τά χωράφια και νά στεγνώνουν τούς βάλτους, έχτιζαν αναχώματα και φράγματα γιά νά προστατεύσουν τούς ανθρώπους και τά ζώα από τίς πλημμύρες. Αυτή ή δημιουργία καλλιεργήσιμης γής άπαιτούσε πολλή έργασία κι αυτό «τό κεφάλαιο μέ τή μορφή τής ανθρώπινης έργασίας ριχνόταν μέσα στή γή» (V. G. Childe, 1936).

Ένα άλλο άποτέλεσμα αυτής τής διαδικασίας ήταν πώς χρειάστηκε νά χρησιμοποιηθεί μιά έξειδικευμένη έργατική δύναμη γι' αυτή τή δουλιά, κι άκόμα νά καλλιεργήσει τή γή γιά νά τραφοῦν και οι άλλοι πού είχαν ειδικευτεί στίς τέχνες, στά δημόσια έργα και τό έμπόριο. Όλα αυτά έπρεπε νά όργανωθοῦν από τήν κοινότητα και νά καθοδηγηθοῦν από μιά έλίτ πού έκανε όλόκληρο τό σχεδιασμό, παρείχε προστασία και άσκοῦσε έλεγχο. Αυτό σημαίνει πώς χρειαζόταν μιά πολύ μεγαλύτερη συσσώρευση ύπεραξίας άπ' ό,τι στά πρώιμα νεολιθικά χωριά, και πώς αυτή ή ύπεραξία δέ χρησιμοποιούνταν άπλά και μόνο σάν άπόθεμα τροφής γιά τίς έποχές τής ανάγκης ή γιά τήν αύξηση του πληθυσμού, αλλά σάν κεφάλαιο πού θά χρησιμοποιούνταν γιά τήν επέκταση τής παραγωγής. Ό Childe έχει τονίσει έναν άλλο παράγοντα πού ύπάρχει στή ζωή κοιλάδων πού διασχίζονται από ποτάμια — τήν έξαιρετική δύναμη τής κοινωνίας νά έξαναγκάζει τά μέλη της. Η κοινότητα μπορούσε ν' άρνηθεί σ' ένα άπειθαρχο μέλος της τήν παροχή νερού, κλείνοντας τά αυλάκια πού έφερναν νερό

στό χωράφι του. Αὐτή ἢ δυνατότητα τοῦ καταναγκασμοῦ ἦταν ἕνα ἀπ' τὰ θεμέλια πάνω στά ὁποῖα στηρίχτηκε ἡ δύναμη τῶν βασιλιάδων, τῶν ἱερέων καί τῆς ἄρχουσας ἑλίτ ἀπ' τή στιγμή πού κατάφεραν νά ἀντικαταστήσουν ἡ – γιά νά μιλήσουμε ἰδεολογικά – νά «ἀντιπροσωπεύσουν» τήν κοινωνική θέληση.

Μέ τίς νέες μορφές τῆς παραγωγῆς συντελέστηκε μιά ἀπ' τίς ἀποφασιστικότερες ἀλλαγές στήν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Τό προϊόν του δέν ἦταν πιά περιορισμένο σ' αὐτό πού θά μπορούσε νά φτιάξει μόνο μέ τή δική του δουλιά, ὅπως εἶχε συμβεῖ στίς κοινωνίες τῶν κυνηγῶν καί τῶν πρῶμων γεωργῶν. Εἶναι ἀλήθεια πῶς στίς ἀρχές τῆς νεολιθικῆς γεωργίας ὁ ἄνθρωπος μπορούσε νά παράγει ἕνα μικρό πλεόνασμα, ἀλλά τό μόνο πού κατάφερε μ' αὐτό ἦταν νά σταθεροποιήσει τή ζωή του. Ὅταν τό πλεόνασμα μεγάλωσε, μπορούσε πιά νά χρησιμοποιηθεῖ γιά ὀλότελα νέους σκοπούς· μπορούσαν πιά νά συντηρηθοῦν ἄνθρωποι πού δέν παρήγαγαν ἄμεσα τροφή, ἀλλά καθάριζαν τούς βάλτους, ἔχτιζαν σπίτια, πόλεις καί πυραμίδες, ἡ ὑπηρετοῦσαν στό στρατό. Φυσικά κάτι τέτοιο θά μπορούσε νά γίνει μόνο ὅταν ἡ τεχνική καί ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας εἶχαν φτάσει σ' ἕνα βαθμό πού ἔδινε τή δυνατότητα τήσας ἀπασχόλησης τῶν ἀνθρώπινων ἐργατικῶν χεριῶν. Στό σημεῖο αὐτό τό πλεόνασμα μεγάλωσε τρομαχτικά. Ὅσο περισσότερα χωράφια καλλιεργοῦνταν, ὅσο περισσότεροι βάλτοι ξεραίνονταν, τόσο περισσότερο πλεόνασμα μπορούσε νά παραχθεῖ. Αὐτή ἡ νέα δυνατότητα ὀδήγησε σέ μιά ἀπ' τίς πιό βαθιές ἀλλαγές στήν ἀνθρώπινη ἱστορία. Ἀνακαλύφθηκε πῶς ὁ ἄνθρωπος μπορούσε νά χρησιμοποιηθεῖ σάν οἰκονομικό ὄργανο, πῶς μπορούσε νά γίνει ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης, δούλος.

Ἄς παρακολουθήσουμε τώρα αὐτή τή διαδικασία μέ περισσότερες λεπτομέρειες στίς οἰκονομικές, κοινωνικές, θρησκευτικές καί ψυχολογικές της συνέπειες. Τά βασικά οἰκονομικά στοιχεῖα τῆς νέας κοινωνίας ἦταν, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, ἡ μεγαλύτερη ἐξειδίκευση τῆς ἐργασίας, ἡ μεταμόρφωση τοῦ πλεονάσματος σέ κεφάλαιο καί ἡ ἀνάγκη γιά ἕνα συγκεντροποιημένο τρόπο παραγωγῆς. Πρώτη συνέπεια αὐτοῦ τοῦ πράγματος ἦταν ἡ ἀνοδος διάφορων τάξεων. Οἱ προνομιούχες τάξεις εἶχαν τή διεύ-

θυνη και την οργανωση, διεκδικώντας και παίρνοντας για λογαριασμό τους ένα δυσανάλογο μεγάλο μέρος του προϊόντος, δηλαδή ζώντας σ' ένα βιοτικό επίπεδο άφταστο για την πλειονότητα του πληθυσμού. Κάτω απ' αυτές βρισκονταν οι κατώτερες τάξεις, οι χωρικοί και οι τεχνίτες. Κάτω απ' αυτούς υπήρχαν οι δουλοι, δηλαδή οι αιχμάλωτοι από τους διάφορους πολέμους. Οι προνομιούχες τάξεις οργανωναν την ιεραρχία τους με επικεφαλής μόνιμους αρχηγούς - βασιλείς, σαν αντιπροσώπους των θεών - που ήταν και κεφαλές του όλου συστήματος.

Μιά άλλη συνέπεια του νέου τρόπου παραγωγής θεωρούνται οι κατακτήσεις, σαν ουσιαστική προϋπόθεση για τη συσσώρευση του κοινοτικού κεφαλαίου που χρειαζόταν για να συντελεστεί η αστική επανάσταση. Ύπηρχε όμως ένας ακόμα πιο βασικός λόγος για την επινόηση του πολέμου σαν θεσμού: η αντίφαση ανάμεσα σ' ένα οικονομικό σύστημα που χρειαζόταν ένοποίηση για να μπορέσει να είναι αποτελεσματικό με τον καλύτερο τρόπο, και στον πολιτικό και κυβερνητικό αποχωρισμό που έρχόταν σε σύγκρουση μ' αυτή την οικονομική ανάγκη. Ο πόλεμος σαν θεσμός ήταν μια νέα εφεύρεση, όπως η βασιλεία ή η γραφειοκρατία, που δημιουργήθηκαν γύρω στο 3.000 π.Χ. Και τότε όπως και τώρα δεν προκαλούνταν από ψυχολογικούς παράγοντες, όπως είναι η ανθρώπινη επιθετικότητα: πέρα από την επιζήτηση δύναμης και δόξας από τους βασιλείς και τη γραφειοκρατία τους, ήταν τό αποτέλεσμα αντικειμενικών συνθηκών που έκαναν χρήσιμο τον πόλεμο και που, κατά συνέπεια, έτειναν να γενικεύσουν και να αυξήσουν την ανθρώπινη καταστροφικότητα και σκληρότητα.³⁰

30. Ο Childe υποθέτει πως όταν γεννήθηκε η ανάγκη για περισσότερη γη, οι παλιότεροι οικιστές ήταν αναγκασμένοι ν' απομακρυνθούν, ν' αντικατασταθούν ή να κυβερνηθούν από μια ομάδα κατακτητών, γιαυτό και πρέπει να έγινε κάποιου είδους πόλεμος πριν από την αστική επανάσταση. Παραδέχεται όμως πως αυτό δε μπορεί ν' αποδειχτεί με αρχαιολογικά ευρήματα. Υποστηρίζει έτσι πως πριν από την αστική επανάσταση, μετά τό 6.000 π.Χ. «πρέπει να δεχτούμε πως έγινε κάποιος πόλεμος, αν και μόνο σπασμωδικά και σε πολύ μικρή κλίμακα». Όπως και να 'ναι, οι αίματηροι κατακτητικοί πόλεμοι δεν έγιναν μόνιμος θεσμός πριν αναπτυχθεί η πόλη-κράτος με τους βασιλιάδες και την ιεραρχία της.

Αὐτές οἱ κοινωνικές καί πολιτικές μεταβολές συνοδεύτηκαν ἀπό μιὰ βαθιὰ ἀλλαγὴ στό ρόλο τῆς γυναίκας μέσα στήν κοινωνία, καί στή φυσιογνωμία τῆς μητέρας στή θρησκεία. Τώρα πιά πηγὴ κάθε ζωῆς καί δημιουργικότητος δέν ἦταν ἡ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους, ἀλλά ὁ νοῦς πού γεννοῦσε νέες ἐφευρέσεις, τεχνικές, ἀφηρημένες σκέψεις, κι ἀκόμα τό κράτος καί τούς νόμους του. Τώρα πιά δημιουργική δύναμη δέν ἦταν ἡ μήτρα ἀλλά ὁ νοῦς, καί κυρίαρχοι στήν κοινωνία ὄχι πιά οἱ γυναῖκες ἀλλά οἱ ἄντρες.

Αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ ἐκφράζεται ποιητικά στό βαβυλωνιακὸ ὕμνο τῆς δημιουργίας, τόν *Enuma Elish*. Ὁ μῦθος αὐτός μᾶς μιλάει γιὰ μιὰ νικηφόρα ἐπανάσταση τῶν ἀρσενικῶν θεῶν ἐνάντια στήν Τιαμάτ, τῇ «Μεγάλῃ Μητέρα» πού κυβερνοῦσε τό σύμπαν. Οἱ θεοὶ συμμαχοῦν ἐναντίον της καί διαλέγουν ἀρχηγό τους τόν Μαρδούκ. Ἐπειτα ἀπό σκληρὸ πόλεμο ἡ Τιαμάτ σφάζεται, ἀπ' τό κορμί της σχηματίζεται ἡ γῆ κι ὁ οὐρανός, κι ὁ Μαρδούκ κυβερνάει σάν ὑπέρτατος Θεός.

Ὡστόσο, προτοῦ τόν διαλέξουν γιὰ ἀρχηγό, ὁ Μαρδούκ πρέπει νά περάσει μιὰ δοκιμασία πού μπορεῖ νά φαίνεται δίχως νόημα — ἢ αἰνιγματική — γιὰ τό σύγχρονο ἄνθρωπο, ἀλλά πού ἀποτελεῖ τό κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ὅλου μύθου:

*Καί τότε ρίξανε ἀνάμεσά τους ἕνα ροῦχο
κι εἶπαν στόν Μαρδούκ τόν πρωτογέννητο:
«Ἀλήθεια, Κύριέ μας, ἡ μοῖρα σου εἶν' ἡ πιό τρανὴ
μέσ στους θεούς,
διάταξε τόν ἀφανισμό ἢ τὴ δημιουργία, καί θά γίνει!*

*Μέ μιὰ σου λέξη διάταξε ν' ἀφανιστεῖ τοῦτο τό ροῦχο·
διάταξε πάλι, καί πλάσε τό ἀκέραιο!»
Καί προσταγή ξεστόμισε κι ἀφάνισε τό ροῦχο.
Καί πάλι ξαναπρόσταξε καί τό ξανάπλασε ἴδιο.
Βλέποντας τότε οἱ θεοὶ πατέρες του πόσο δουλεύει
ὁ λόγος του
χάρηκαν καί τόν τίμησαν καί εἶπαν
«Βασιλιάς εἶσαι, Μαρδούκ!»*

— A. Heidel, 1942.

Τό νόημα αὐτῆς τῆς δοκιμασίας εἶναι νά δείξει πῶς ὁ ἄντρας ἔχει ξεπεράσει τήν ἀνικανότητά του γιά φυσική δημιουργία – μιά ποιότητα πού μόνο ἡ γῆ καί τό θηλυκό εἶχαν μέχρι τότε – μέ μιά νέα μορφή δημιουργίας, τό λόγο (σκέψη). Ὁ Μαρδούκ, πού μπορεῖ νά δημιουργεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο, ἔχει ξεπεράσει τή φυσική ἀνωτερότητα τῆς μητέρας καί γιά τοῦτο μπορεῖ νά τήν ἀντικαταστήσει. Ἡ διβλική ἱστορία ἀρχίζει ἐκεῖ πού τελειώνει ὁ βαβυλωνιακός μύθος: ὁ ἄρσενικός θεός δημιουργεῖ τόν κόσμο μέ τό Λόγο.

Ἐνα ἀπ' τά σπουδαιότερα χαρακτηριστικά τῆς νέας ἀστικῆς κοινωνίας ἦταν πῶς βασιζόταν στήν ἀρχή τῆς πατριαρχικῆς κυριαρχίας, ὅπου ἐνυπάρχει καί ἡ ἀρχή τοῦ ἐλέγχου: ἔλεγχος τῆς φύσης, ἔλεγχος τῶν δούλων, τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν. Ὁ νέος πατριαρχικός ἄνθρωπος κυριολεκτικά «φτιάχνει» τή γῆ. Ἡ τεχνική του δέν εἶναι ἀπλά ἡ τροποποίηση τῶν φυσικῶν διαδικασιῶν, ἀλλά ἡ κυριάρχησή τους καί ὁ ἐλεγχός τους ἀπό τόν ἄνθρωπο, πού φτιάχνει τώρα νέα προϊόντα πού δέν ὑπάρχουν κανονικά στή φύση. Οἱ ἄνθρωποι δέχτηκαν μόνοι τους τόν ἔλεγχο ἐκείνων πού ὀργάνωσαν τήν ἐργασία μέσα στήν κοινότητα, κι ἔτσι ἦταν φυσικό γιά τούς ἡγέτες νά ἐξουσιάζουν αὐτούς πού ἤδη μποροῦσαν νά ἐλέγχουν.

Γιά νά πετύχουν οἱ σκοποὶ τῆς νέας αὐτῆς κοινωνίας, τά πάντα, φύση καί ἄνθρωπος, ἔπρεπε νά ἐλεγχθοῦν καί γιά τοῦτο θά ἔπρεπε νά ἀσκοῦν – ἢ νά φοβοῦνται – τήν ἐξουσία. Γιά νά μποροῦν νά ἐλεγχθοῦν οἱ ἄνθρωποι, θά ἔπρεπε νά μάθουν νά ὑπακοῦνε καί νά ὑποτάσσονται, καί γιά νά ὑποτάσσονται ἔπρεπε νά πιστεύουν στήν ἀνώτερη δύναμη – φυσική ἢ/καί μαγική – τῶν κυβερνητῶν τους. Στό νεολιθικό χωριό, ὅπως καί στούς πρωτόγονους κυνηγούς, οἱ ἀρχηγοὶ καθοδηγοῦσαν καί συμβούλευαν τό λαό χωρίς νά τόν ἐκμεταλλεύονται· ἡ ἡγεσία τους γινόταν πρόθυμα δεκτὴ ἀπό τό λαό ἢ, γιά νά τό ποῦμε διαφορετικά, ἡ προϊστορικὴ ἐξουσία ἦταν «λογικὴ» καί βασιζόταν στήν ἰκανότητα. Ἀντίθετα ἡ ἐξουσία τοῦ νέου πατριαρχικοῦ συστήματος ἦταν βασισμένη στή βία καί τή δύναμη· ἦταν ἐκμεταλλευτικὴ καί βοηθοῦνταν ἀπό τόν ψυχικό μηχανισμό τοῦ φόβου, τοῦ «δέους» καί τῆς ὑποταγῆς. Ἦταν μιά «παράλογη ἐξουσία».

Ὁ Lewis Mumford διατύπωσε εὐστοχα τή νέα ἀρχή πού

κυβερνοῦσε τώρα τή ζωή τῆς πόλης: «Ἡ ἄσκηση ἐξουσίας μέ κάθε δύναμη ἦταν ἡ οὐσία τοῦ πολιτισμοῦ· ἡ πόλη βρῆκε ἀρκετούς τρόπους γιά νά ἐκφράσει τήν πάλη, τήν ἐπιθετικότητα, τήν κυριαρχία, τήν κατάκτηση καί τή δουλεία». Τονίζει ἀκόμα ὅτι οἱ νέοι τρόποι πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ πόλεις ἦταν «σκληροί, ἀποτελεσματικοί, συχνά ἄγριοι ἀκόμα καί σαδιστικοί» καί πώς οἱ αἰγύπτιοι μονάρχες καί οἱ συνάδερφοί τους τῆς Μεσοποταμίας «κανχιόνταν στά μνημεῖα καί τίς στήλες τους γιά τά προσωπικά τους κατορθώματα, ὅταν ἀκρωτηρίαζαν, βασάνιζαν καί σκότωναν μέ τά ἴδια τους τά χέρια τοὺς ἀρχηγούς τῶν αἰχμαλώτων τους».

Σάν ἀποτέλεσμα τῆς κλινικῆς μου ἐμπειρίας ἀπό τήν ψυχαναλυτική θεραπεία, εἶχα καταλήξει ἐδῶ καί πολύ καιρό στήν πεποίθηση (1941) πώς ἡ οὐσία τοῦ σαδισμοῦ εἶναι τό πάθος γιά ἀπεριόριστο, σχεδόν θεϊκό ἔλεγχο πάνω στοὺς ἀνθρώπους καί τά πράγματα.³¹ Ἡ ἄποψη τοῦ Mumford γιά τό σαδιστικό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν ἐπιβεβαιώνει σέ σημαντικό βαθμό τή δική μου.³²

Ἐκτός ἀπ' τό σαδισμό, στό νέο ἀστικό πολιτισμό γεννιέται καί τό πάθος γιά τήν καταστροφή τῆς ζωῆς, ἡ ἔλξη ἀπό καθετί τό νεκρό (νεκροφιλία). Ὁ Mumford μιλάει ἀκόμα γιά τόν καταστροφικό καί γεμάτο θάνατο μῦθο πού βρῖσκεται στό νέο κοινωνικό καθεστῶς, καί παραθέτει ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τόν Patrick Geddes πού λέει ὅτι κάθε ἱστορικός πολιτισμός ἀρχίζει ἀπό ἕνα ζωντανό ἀστικό πυρῆνα, τήν πόλη, καί τελειώνει σ' ἕνα κοινό νεκροταφεῖο μέ χῶμα καί κόκαλα, μιὰ Νεκρόπολη: ἐρείπια πυρπολημένα, γκρεμισμένα κτίρια, ἄδειες ἀγορές, σωροί σκύβαλα δίχως νόημα πιά, ὁ πληθυσμός κατασφαγμένος ἢ ὀδηγημένος στήν αἰχμαλωσία. Εἴτε διαβάζουμε τήν ἱστορία τῆς κατάκτησης τῆς Χαναάν ἀπ' τοὺς Ἑβραίους εἴτε τήν ἱστορία τῶν βαβυλωνιακῶν πολέμων, διακρίνουμε τό ἴδιο πνεῦμα τῆς ἀπεριόριστης καί ἀπάνθρωπης καταστροφικότητας.

31. Ἡ ἄποψη αὐτή θά ἐξεταστεῖ διεξοδικά στό κεφάλαιο 11.

32. Κι αὐτό εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό σύμπτωση· ξεκινάει ἀπό τή θεμελιακά κοινή θέση ὅτι διακρίνουμε βασικά αὐτό πού ἐξυπηρετεῖ τή ζωή ἀπ' αὐτό πού τή σταγγαλίζει.

Ένα καλό παράδειγμα αποτελεί μιά επιγραφή του Σενα-
χερίμπ πάνω σέ πέτρα, πού μιλάει γιά τήν ολοκληρωτική
καταστροφή τής Βαβυλώνας:

*Τήν πόλη και τά σπίτια της άπ' τά θεμέλια ως τίς κορ-
φές κατάστρεψα και ρήμαξα, τής έβαλα φωτιά. Τό τεί-
χος και τό έξω τείχος, ναούς και θεούς, πύργους ναών
άπό πλήθρες και χώμα, όσους βρήκα, θέρισα και τούς
παράχωσα στό Κανάλι του Arakhtu. Καταμέσής τής πό-
λης έσκαψα χαντάκια, τήν πλημμύρισα νερό, γκρέμισα
τά θεμέλια της. Τήν άφάνισα καλύτερα κι άπ' τόν
κατακλυσμό. (Παραθέτει ο L. Mumford, 1961).*

Η ιστορία του πολιτισμού, άπό τήν καταστροφή τής Καρ-
χηδόνας και τής Ίερουσαλήμ, ως τήν καταστροφή τής
Δρέσδης, τής Χιροσίμα και του λαού, τής γής και των
δέντρων του Βιετνάμ, είναι μιά τραγική καταγραφή σαδι-
σμού και καταστροφικότητας.

Η Έπιθετικότητα στους Πρωτόγονους Πολιτισμούς

Ός έδω άσχοληθήκαμε μέ τήν έπιθετικότητα πού συναν-
τάμε στίς προϊστορικές κοινωνίες ή άνάμεσα στους πρωτό-
γονους κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες πού ύπάρχουν ακόμα. Τι
μπορούμε νά μάθουμε όμως άπό άλλους, πío προοδευμέ-
νους κι ώστόσο πío πρωτόγονους πολιτισμούς;

Θά 'ταν εύκολο νά έξετάσουμε τό ζήτημα διαβάζοντας
ένα έργο πού μιλάει γιά τήν έπιθετικότητα στή βάση ενός
τεράστιου ύλικού άνθρωπολογικών δεδομένων. Μπορεί νά
φαίνεται έκπληκτικό, αλλά δέν ύπάρχει κανένα τέτοιο έρ-
γο· σίγουρα τό φαινόμενο τής έπιθετικότητας δέ θεωρή-
θηκε ίσαμε τώρα αρκετά σημαντικό άπό τούς άνθρωπο-
λόγους - τόσο σημαντικό πού νά τούς κάνει νά συνοψί-
σουν και νά έξηγήσουν τά στοιχεία πού συγκεντρώθηκαν
γύρω άπ' τό θέμα. Ύπάρχει μόνο μιά σύντομη μελέτη του
Derek Freeman, όπου έπιχειρεί νά συγκεντρώσει τά άν-
θρωπολογικά δεδομένα σχετικά μέ τήν έπιθετικότητα γιά
νά στηρίξει τή φροϋδική θέση (1964). Όμοια σύντομη εί-
ναι και ή μελέτη ενός άλλου άνθρωπολόγου, του Η. Hel-
muth (1967)· αυτός παρουσιάζει άνθρωπολογικά δεδομένα

καί τονίζει τήν αντίθετη άποψη, τή σχετική έλλειψη επιθετικότητας ανάμεσα στις πρωτόγονες κοινωνίες.

Στις σελίδες πού ακολουθοϋν θά αναφέρω καί μερικές άλλες μελέτες πάνω στήν επιθετικότητα των πρωτόγονων κοινωνιών, ξεκινώντας από τήν ανάλυση των στοιχείων πού συγκέντρωσα άπ' τίς πιό προσιτές ανθρωπολογικές εκδόσεις. Μιάς κι οί μελέτες αυτές δέν έγιναν μέ εκλεκτική προδιάθεση ύπέρ ή κατά τής επιθετικότητας, μποροϋν νά θεωρηθοϋν ένα είδος «τυχαίου» δείγματος μέ τήν πολύ ελεύθερη σημασία τής λέξης. Όσοτόσο δέ θέλω νά πώ πώς τά αποτελέσματα αυτής τής ανάλυσης είναι μ' όποιοδήποτε τρόπο στατιστικά έγκυρα όσο άφορᾶ τήν κατανομή τής επιθετικότητας ανάμεσα στους πρωτόγονους πολιτισμούς γενικά. Κύριος σκοπός μου δέν ήταν νά κάνω στατιστική, αλλά νά καταδείξω πώς οί μή επιθετικές κοινωνίες δέν είναι τόσο σπάνιες ή «άσήμαντες» όπως ύποστηρίζει ό Freeman καί άλλοι συνεχιστές τής φροϋδικής θεωρίας. Ήθελα ακόμα νά δείξω πώς ή επιθετικότητα δέν είναι απλά ένα χαρακτηριστικό αλλά μέρος ενός συνδρόμου· πώς βρίσκουμε τήν επιθετικότητα κανονικά μέσα στό σύστημα μαζί μέ άλλα χαρακτηριστικά, όπως είναι ή αυστηρή ιεραρχία, ή κυριαρχία, ή ταξική διαίρεση κλπ. Μ' άλλα λόγια, ή επιθετικότητα πρέπει νά νοηθεί σάν μέρος τοϋ κοινωνικοϋ χαρακτήρα κι όχι σάν μεμονωμένο στοιχείο τής συμπεριφορᾶς.³³

Άνάλυση Τριάντα Πρωτόγονων Φυλών

Άνέλυσα τριάντα πρωτόγονους πολιτισμούς από τή σκοπιά τής επιθετικότητας ενάντια στήν ειρηνική διάθεση. Τρεις άπ' αυτούς είχαν περιγραφεί από τή Ruth Benedict (1934).³⁴ δεκατρείς από τή Margaret Mead (1961).³⁵ δε-

33. Θέλω νά εκφράσω τήν εϋγνωμοσύνη μου στόν Ralph Linton γιά ό,τι έμαθα άπ' αυτόν γιά τή δομή τοϋ χαρακτήρα στις πρωτόγονες κοινωνίες, κι ακόμα στόν George P. Murdock, άν καί οί άπόψεις μας δέ συμφωνοϋν.

34. Οί Zuni, οί Dobu καί οί Kwakiutl.

35. Οί Arapesh, οί Έσκιμώοι τής Γροιλανδίας, οί Bachiga, οί Ifugao, οί

καπέντε από τόν G. P. Murdock (1934)³⁶ κι ένας από τόν C. M. Turnbull (1965).³⁷ Η ανάλυση αὐτῶν τῶν τριάντα κοινωνιῶν μᾶς ἐπιτρέπει νά διακρίνουμε τρία διαφοροτικά καί σαφῶς διαγραμμένα συστήματα (Α, Β, Γ). Αὐτές οἱ κοινωνίες δέ διαφέρουν ἀπλά στή βάση τῆς «περισσότερης ἢ λιγότερης» ἐπιθετικότητας, ἢ τῆς «περισσότερης» ἢ λιγότερης μή ἐπιθετικότητας, ἀλλά στή βάση διαφοροτικῶν συστημάτων χαρακτήρων πού διακρίνονται μεταξύ τους ἀπό ἀρκετά συστηματοποιημένα γνωρίσματα μερικά ἀπό τά ὁποῖα δέν ἔχουν φανερό σχέση μέ τήν ἐπιθετικότητα.³⁸

Σύστημα Α: Κοινωνίες πού Ἐπιβεβαιώνουν τή Ζωή

Στό σύστημα αὐτό κύριο χαρακτηριστικό τῶν ἰδανικῶν, τῶν ἐθίμων καί τῶν θεσμῶν, εἶναι ὅτι ἐξυπηρετοῦν τή διατήρηση καί τήν ἀνάπτυξη τῆς ζωῆς σ' ὅλες τῆς τίς μορφές. Ὑπάρχει ἕνα μίνιμουμ ἐχθρότητας, βίας ἢ σκληρότητας ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, ἀλλά δέν ὑπάρχουν σκληρές τιμωρίες, συναντᾶμε ἐλάχιστα ἐγκλήματα καί ὁ θεσμός τοῦ πολέμου λείπει ἢ παίζει τρομαχτικά μικρό ρόλο. Τά παιδιά ἀντιμετωπίζονται μέ τρυφερότητα, δέν ὑπάρχουν βαριές

Kwakiutl, οἱ Manus, οἱ Iroquois, οἱ Ojibwa, οἱ Samoans, οἱ Zuñi, οἱ Bathonga, οἱ Dakota καί οἱ Maori.

36. Οἱ Τασμανοί, οἱ Aranda, οἱ Samoans, οἱ Semang, οἱ Todas, οἱ Kazaks, οἱ Ainu, οἱ Ἑσκιμῶοι τῶν Πόλων, οἱ Haidas, οἱ Crows, οἱ Iroquois, οἱ Hopi, οἱ Ἀζτέκοι, οἱ Ἴνκας, οἱ Witotos, οἱ Ὀττεντότοι καί οἱ Ganda. (Στό κείμενο δέν ἔχω ἐξετάσει τά σχετικά μέ τοὺς Ἴνκας καί τοὺς Ἀζτέκους, γιατί πρόκειται γιά ἐξαιρετικά ἀναπτυγμένες καί πολύπλοκες κοινωνίες πού δέν προσφέρονται γιά μιὰ σύντομη ἀνάλυση).

37. Οἱ Mbutu.

38. Οἱ Zuñi καί οἱ Kwakiutl περιγράφονται ἀπό τή R. Benedict καί τή M. Mead· οἱ Iroquois καί οἱ Samoans ἀπό τή M. Mead καί τόν G. P. Murdock· ἀνάμεσα στούς πρωτόγονους κυνηγούς πού περιγράφει ὁ E. R. Service (1966) συγκαταλέγονται οἱ Semangs, οἱ Ἑσκιμῶοι καί οἱ Αὐστραλοί. Δέν ταξινομήσα τοὺς Hopi γιατί ἡ δομή τῆς κοινωνίας τους εἶναι ἀντιφατική καί δέν ἐπιτρέπει σαφή κατάταξη. Ἔχουν πολλά γνωρίσματα πού τοὺς τοποθετοῦν στό σύστημα Α, ἀλλά ἡ ἐπιθετικότητά τους μᾶς κάνει νά σκεφτόμαστε μήπως ἀνήκουν στό σύστημα Β. (Πρβ. D. Eggan, 1943).

σωματικές τιμωρίες· οι γυναίκες θεωρούνται γενικά ίσες με τους άντρες, ή τουλάχιστον δεν τίς εκμεταλλεύονται ούτε τίς ταπεινώνουν· υπάρχει γενικά μιά δεκτική και θετική στάση απέναντι στο σέξ. Υπάρχει ελάχιστος φθόνος, άρπακτικότητα, άπληστία και εκμετάλλευση. Υπάρχει επίσης ελάχιστος ανταγωνισμός και άτομικισμός και πολλή συνεργατικότητα· ή άτομική ιδιοκτησία περιλαμβάνει μόνο είδη προσωπικής χρήσης. Υπάρχει μιά γενική διάθεση εμπιστοσύνης, όχι μόνο στους άλλους ανθρώπους αλλά ιδιαίτερα στη φύση· επικρατεί γενικά ή καλή διάθεση και δεν παρατηρείται κατάθλιψη.

Ανάμεσα στις κοινωνίες που υπάρχουν στην κατηγορία Α έχω κατατάξει τους Ίνδιάνους Zuñi Pueblo, τους Arapeš των βουνών, και τους Bathonga, τους Aranda, τους Semang, τους Toda, τους Έσκιμώους των Πόλων και τους Mbutu.

Στις ομάδες του συστήματος Α βρίσκει κανείς και κνηγούς (π.χ. τους Mbutu) και καλλιεργητές-κτηνοτρόφους (όπως οι Zuñi). Στο ίδιο σύστημα υπάρχουν κοινωνίες με σχετικά άφθονο άπόθεμα τροφής και άλλες που χαρακτηρίζονται από μεγάλη έλλειψη. Βέβαια αυτό δέ σημαίνει πως οι χαρακτηριστικές διαφορές δεν εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό και δεν επηρεάζονται από τίς διαφορές της κοινωνικοοικονομικής δομής αυτών των κοινωνιών: δείχνει μόνο ότι οι φανεροί οικονομικοί παράγοντες, όπως ή φτώχεια και ο πλούτος, τό κνήγι ή ή γεωργία κλπ., δεν είναι οι μόνοι αποφασιστικοί παράγοντες για τήν εξέλιξη του χαρακτήρα. Για νά καταλάβουμε τή σχέση ανάμεσα στην οικονομία και τόν κοινωνικό χαρακτήρα, θά πρεπε νά μελετήσουμε όλόκληρη τήν κοινωνικοοικονομική δομή καθεμιάς απ' αυτές τίς κοινωνίες.

Σύστημα Β: Μή Καταστροφικές-Έπιθετικές Κοινωνίες

Τό σύστημα αυτό έχει κοινό με τό πρώτο τό βασικό στοιχείο της μή καταστροφικότητας, αλλά διαφέρει στο ότι ή έπιθετικότητα και ο πόλεμος, μόλο που δεν κατέχουν κεν-

τρική θέση, είναι φυσιολογικά φαινόμενα, ενώ παράλληλα υπάρχει ανταγωνισμός, ιεραρχία και ατομικισμός. Αυτές οι κοινωνίες δέ μπορούν με κανένα τρόπο να θεωρηθούν διαποτισμένες από καταστροφικότητα ή σκληρότητα ή υπερβολική καχυποψία, δεν έχουν όμως και κείνο τό είδος τής καλοσύνης και τής εμπιστοσύνης πού είναι χαρακτηριστικό για τις κοινωνίες του συστήματος Α. Θά χαρακτηρίσαμε ίσως καλύτερα τό σύστημα Β λέγοντας πώς τό διαπνέει ένα πνεῦμα άρσενικής επιθετικότητας, ατομικισμού, επιθυμίας για κατοχή πραγμάτων ή για επιτέλεση έργων. Στην ανάλυσή μου κατέταξα στην κατηγορία αυτή τις παρακάτω δεκατέσσερις φυλές: τούς Έσκιμώους τής Γροιλανδίας, τούς Bachiga, τούς Ojibwa, τούς Ifugaos, τούς Manus, τούς Samoans, τούς Dakotas, τούς Maori, τούς Τασμανούς, τούς Kazaks, τούς Ainus, τούς Crows, τούς Ίνκας και τούς Όπτεντότους.

Σύστημα Γ: Καταστροφικές Κοινωνίες

Η δομή των κοινωνιών του συστήματος Γ είναι πολύ χαρακτηριστική. Διακρίνεται για την άφθονη βία πού ασκείται μεταξύ ατόμων, για την καταστροφικότητα, την επιθετικότητα και τή σκληρότητα, και μέσα στην ίδια φυλή και έναντιον άλλων, για τή φιλοπόλεμη διάθεση, τήν κακία και τήν άπάτη. Ολόκληρη ή ατμόσφαιρα τής ζωής είναι γεμάτη έχθρα, ένταση και φόβο. Συνήθως υπάρχει μεγάλος ανταγωνισμός, μεγάλη έμφαση στην ατομική ιδιοκτησία (άν όχι υλικών πραγμάτων τουλάχιστον συμβόλων), αυστηρή ιεράρχηση και συχνότατοι πόλεμοι. Παραδείγματα αυτού του συστήματος είναι: οι Dobu και οι Kwakiutl, οι Haidas, οι Άζτέκοι, οι Witotos και οι Ganda.

Δέν επιμένω πώς ή κατάταξη πού έκανα είναι όριστική. Όμως τό άν κανείς συμφωνεί ή διαφωνεί με τήν ταξινόμηση μερικων κοινωνιών δέν παίζει και μεγάλο ρόλο, γιατί κύριος σκοπός μου δέν ήταν νά κάνω στατιστική αλλά ποιοτική κατάταξη. Η κύρια αντίθεση βρίσκεται άνάμεσα στα συστήματα Α και Β από τή μία μεριά, πού και τά δύο επιβεβαιώνουν τή ζωή, και στό σύστημα Γ από τήν άλλη,

πού είναι βασικά σκληρό ή καταστροφικό, δηλαδή σαδιστικό ή νεκρόφιλο.

Παραδείγματα τῶν Τριῶν Συστημάτων

Γιά νά βοηθήσω τόν ἀναγνώστη ν' ἀποκτήσει μιὰ καλύτερη εἰκόνα γιά τή φύση τῶν τριῶν συστημάτων, θά δώσω στή συνέχεια ἕνα διεξοδικότερο παράδειγμα παίρνοντας μιὰ χαρακτηριστική κοινωνία ἀπό κάθε σύστημα.

ΟΙ ΙΝΔΙΑΝΟΙ ΖUÑI (ΣΥΣΤΗΜΑ Α)

Τούς Ἰνδιάνους Zuñi μελέτησαν διεξοδικά ἡ Ruth Benedict (1934), ἡ Margaret Mead, ὁ Irving Goldman, ἡ Ruth Bunzel καί ἄλλοι. Εἶναι φυλὴ πού ζεῖ ἀπὸ τή γεωργία καί τὰ πρόβατα πού βόσκουν στά νοτιοδυτικά τῶν ΗΠΑ. Ὅπως κι ἄλλες κοινωνίες Ἰνδιάνων Pueblo, ἔτσι κι αὐτοὶ κατοίκησαν σέ πολλές πόλεις στό δωδέκατο καί δέκατο τρίτο αἶώνα, ἀλλά ἡ ἱστορία τους εἶναι γνωστή ἤδη ἀπ' τὴν παλιά ἐκείνη ἐποχὴ ὅπου ζοῦσαν σέ πέτρινα σπίτια μέ ἕνα μόνο δωμάτιο, κάτω ἀπ' τὰ ὁποῖα ὑπῆρχε ἕνας ὑπόγειος τελετουργικός χῶρος. Ἐπὶ οἰκονομικῆ ἀποψη μποροῦμε νά ποῦμε πὼς ζοῦν σέ μιὰ κατάσταση ἀφθονίας ἂν καί ἡ ἐκτίμησή τους γιά τὰ ὑλικά ἀγαθὰ δέν εἶναι πολὺ μεγάλη. Στὴν κοινωνική τους συμπεριφορὰ ὑπάρχει ἐλάχιστος ἀνταγωνισμός, μόλο πού ἡ ἀρδεύσιμη γῆ εἶναι περιορισμένη. Εἶναι ὀργανωμένοι σέ μητριαρχικὲς τάξεις, ἂν καί οἱ ἱερεῖς καί οἱ ἀρχηγοὶ τους εἶναι ἄντρες. Ὅσα ἄτομα εἶναι ἐπιθετικά, ἀνταγωνιστικά καί ἀρνοῦνται νά συνεργαστοῦν, θεωροῦνται φταιχτες καί παραβάτες. Ἡ δουλιὰ γίνεται κυρίως μέ τή συνεργασία, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐκτροφή τῶν προβάτων πού ἀποτελεῖ ἀποκλειστικά δουλιὰ ἑνός. Ἀπὸ τίς οἰκονομικὲς τους δραστηριότητες ὁ ἀνταγωνισμός λείπει ὁλότελα, πάλι μέ ἐξαίρεση τὴν κτηνοτροφία, ὅπου μπορεῖ κανεὶς νά συναντήσῃ μερικές λογομαχίες ἀλλὰ ὄχι σοβαροὺς ἀνταγωνισμούς. Γενικά πολὺ λίγο προσέχουν τὰ ἀτομικά κατορθώματα. Στό βαθμὸ πού ὑπάρχουν φιλονικίες, προκαλοῦνται κυρίως ἀπὸ ἐρωτικούς ἀνταγωνισμούς

και δεν έχουν καμιά σχέση με τις οικονομικές δραστηριότητες ή τα άποκτήματα.

Η άποθησαύριση είναι ουσιαστικά άγνωστη· μόλο πού υπάρχουν φτωχότερα και πλουσιότερα άτομα, ο πλούτος εξακολουθεί να ρέει, και είναι χαρακτηριστικό του τρόπου πού αντιμετώπιζουν οι Ζουήι τα υλικά αγαθά τό ότι κανείς μπορεί να δανείσει τά κοσμήματά του πρόθυμα όχι μόνο σέ φίλους αλλά και σ' όποιοδήποτε μέλος της κοινωνίας του τά ζητήσει. Παρά τό κάποιο ποσοστό έρωτικής ζήλιας, οι γάμοι γενικά διαρκούν, μόλο πού τό διαζύγιο είναι εύκολο. Οι γυναίκες, όπως θά περίμενε κανείς σέ μιά μητριαρχική κοινωνία, δεν είναι διόλου ύποταγμένες στον άντρα. Γενικά συνηθίζουν να δίνουν δώρα αλλά, αντίθετα μ' αυτό πού συμβαίνει σέ πολλές ανταγωνιστικές κοινωνίες, αυτό δεν έχει σκοπό να τονίσει τον πλούτο κάποιου ή να ταπεινώσει αυτόν πού δέχεται τό δώρο, ούτε και γίνεται καμιά προσπάθεια να διατηρηθεί ή άμοιβαιότητα. Ο πλούτος δεν παραμένει για πολύ σέ μιά οικογένεια, γιατί άποκτιέται από τήν άτομική εργασία και τήν εργατικότητα και ή έκμετάλλευση άλλων ανθρώπων είναι άγνωστη. Μόλο πού υπάρχει άτομική ιδιοκτησία στή γή, οι προσφυγές σέ δικαστήρια είναι σπάνιες και ταχτοποιούνται γρήγορα.

Τό σύστημα των Ζουήι μπορεί να κατανοηθεί μόνο από τό γεγονός ότι τά υλικά πράγματα έχουν σχετικά μικρή αξία, ενώ τό κύριο ενδιαφέρον στή ζωή είναι τό θρησκευτικό. Για να τό πούμε διαφορετικά, ή κυρίαρχη αξία είναι ή ίδια ή ζωή κι όχι τά πράγματα και ή κατοχή τους. Τά τραγούδια οι προσευχές και οι τελετουργίες είναι μαζί με τους χορούς τά μεγαλύτερα και σπουδαιότερα στοιχεία σ' αυτό τό σύστημα. Διευθύνονται από ιερείς πού όλοι τούς σέβονται πολύ, μόλο πού δεν επιβάλλουν καμιά ποινή ούτε άσκούν δικαστική έξουσία. Η αξία της θρησκευτικής ζωής σέ σύγκριση με τήν ιδιοκτησία και τήν οικονομική επιτυχία φαίνεται και στό ότι οι έπίσημοι, πού έχουν και τήν άρμοδιότητα των δικαστών σέ περιπτώσεις υλικών διαφωνιών, δεν είναι τόσο σεβαστοί όσο οι ιερείς.

Τό προσωπικό κύρος είναι ίσως τό πιο περιφρονημένο χαρακτηριστικό για τους Ζουήι. Καλός άνθρωπος θεωρείται «ό γλυκομίλητος, ύποχωρητικός και μεγαλόψυχος». Οι άν-

τρεις δέν ενεργοῦν ποτέ βίαια οὔτε ἀκόμα κι ὅταν ἡ γυναίκα τους εἶναι ἀπιστη. Στήν περίοδο τῆς μήσης τ' ἀγῶρια μαστιγώνονται καί ἐκφοβίζονται ἀπό τούς *Kachinas*, ὅμως ἀντίθετα ἀπό πολλούς ἄλλους πολιτισμούς ἀκόμα κι αὐτή ἡ μήση δέν ἔχει τό χαρακτήρα τῆς δοκιμασίας. Φόβος δέν ὑπάρχει· ὅπως ἀναφέρει ἡ *Benedict*, ἀπό τίς δικές της παρατηρήσεις δέ θυμᾶται καμιά ἀνθρωποκτονία. Ἡ αὐτοκτονία ἀπαγορεύεται ἀπό τό νόμο. Στούς μύθους καί τά παραμύθια τους δέν καλλιεργοῦνται θέματα τρομαχτικά ἢ γεμάτα κινδύνους. Δέν ὑπάρχει ἔννοια ἀμαρτίας, ιδιαίτερα σέ σχέση μέ τό σέξ, καί ἡ παρθενία ἀντιμετωπίζεται συνήθως μέ δυσμένεια. Τό σέξ θεωρεῖται στοιχεῖο τῆς εὐτυχισμένης ζωῆς ὄχι ὅμως, ὅπως συμβαίνει σέ μερικές ἄλλες μᾶλλον ἐπιθετικές κοινωνίες, μοναδική πηγή εὐχαρίστησης. Φαίνεται νά ὑπάρχει κάποιος φόβος συνδυασμένος μέ τό σέξ, ὅμως ἐφόσον ὑπάρχει φόβος οἱ ἄντρες φοβοῦνται τίς γυναῖκες καί τή σεξουαλική ἐπαφή μαζί τους. Ὁ *Goldman* ἀναφέρει πῶς σέ μιά μητριαρχική κοινωνία ἐπικρατεῖ ὁ φόβος τοῦ εὐνοουχισμοῦ. Αὐτό δείχνει τό φόβο τοῦ ἄντρα γιά τή γυναίκα κι ὄχι, ὅπως πιστεύει ὁ *Freud*, τό φόβο γιά τόν πατέρα-τιμωρό.

Μήπως ἡ εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ συστήματος, πού χαρακτηρίζεται ἀπό μή ἐπιθετικότητα, ἔλλειψη βίας καί ἀπόλαυση γιά ζωή, ἀλλάζει ἀπό τό γεγονός ὅτι βρισκόμαστε ζήλιες καί φιλονικίες; Καμιά κοινωνία δέ θά μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ μή βίαιη καί εἰρηνική ἂν ἦταν ἀναγκασμένη νά ζεῖ σύμφωνα μ' ἓνα ἰδανικό ἀπόλυτης ἔλλειψης ἐχθρότητας καί διαμάχης. Μιά τέτοια ἀποψη εἶναι μᾶλλον ἀφελής. Ἀκόμα καί οἱ βασικά μή ἐπιθετικοί καί μή βίαιοι ἄνθρωποι θ' ἀντιδράσουν κάποτε ἐνοχλημένοι κάτω ἀπό ὀρισμένες συνθήκες, ιδιαίτερα αὐτοί πού ἔχουν κάπως εὐερέθιστο χαρακτήρα. Αὐτό δέ σημαίνει ὡστόσο πῶς ἡ δομή τοῦ χαρακτήρα τους εἶναι ἐπιθετική, βίαιη ἢ καταστροφική. Μπορεῖ κανεῖς νά πάει ἀκόμα μακρύτερα καί νά πεῖ πῶς σέ ἓνα πολιτισμό ὅπου ἡ ἐκδήλωση τοῦ θυμοῦ εἶναι τάμπου, ὅπως στόν πολιτισμό τῶν *Zuñi*, κάποιες φορές ἀκόμα καί μιά σχετικά μικρή ποσότητα θυμοῦ θά συσσωρευτεῖ καί θά ἐκδηλωθεῖ σέ μιά φιλονικία· μόνο ὅμως ἂν μένει κανεῖς δογματικά προσκολλημένος στήν ἀποψη τῆς ἐμφυτης ἐπιθετικότητας τοῦ ἀνθρώπου, θά ἐρμηνεύσει

αυτές τις περιστασιακές φιλονικίες σάν ένδειξεις του βάθους και της έντασης της καταπιεσμένης επιθετικότητας.

Μιά τέτοια έρμηνεία βασίζεται σέ κατάχρηση της φροϋδικής ανακάλυψης για τά άσυνείδητα κίνητρα. Η λογική της είναι: άν ένα γνώρισμα πού τό ύποπτευόμαστε έκδηλωθει, ή ύπαρξή του είναι φανερή και άναμφισβήτητη· άν όμως λείπει όλότελα, ή ίδια αυτή άπουσία άποδειχνει τήν παρουσία του· πρέπει νά 'ναι καταπιεσμένο, κι όσο λιγότερο έκδηλώνεται τόσο έντονότερο πρέπει νά 'ναι για ν' άπαιτεί τέτοια μεγάλη άναστολή. Μ' αυτή τή μέθοδο μπορεί κανείς ν' άποδείξει τά πάντα, και ή ανακάλυψη του Freud μετατρέπεται σέ μέσο για κούφιο δογματισμό. "Όλοι οί ψυχαναλυτές συμφωνοϋν καταρχή πώς ό ισχυρισμός ότι κάποια όρμη άναστέλλεται άπαιτεί νά έχουμε έμπειρικές ένδειξεις για τήν άναστολή αυτή στα όνειρα, τίς φαντασιώσεις, τήν αυθόρμητη συμπεριφορά κλπ. "Όστόσο αυτή ή θεωρητική άρχή δέν ύπολογίζεται τίς περισσότερες φορές στην άνάλυση πού κάνουμε για άτομα ή για πολιτισμούς. Συνήθως ξεκινοϋν μέ τόση πίστη στην έγκυρότητα της βασικής πρότασης, ώστε δέν κάνουν τόν κόπο ν' ανακαλύψουν τήν έμπειρική έκδήλωση αυτής της όρμης. "Ο ψυχαναλυτής πού προχωράει μ' αυτό τόν τρόπο λειτουργεί καλόπιστα, γιατί δέν έχει καταλάβει πώς περιμένει νά βρει αυτό πού λέει ή θεωρία — και τίποτα παραπάνω. Στην εκτίμηση όμως των άνθρωπολογικών ένδειξεων πρέπει νά προσέξουμε και ν' άποφύγουμε αυτό τό λάθος, δίχως ν' άπομακρυνθοϋμε από τήν άρχή της ψυχαναλυτικής διαλεκτικής, τό ότι δηλαδή μπορεί νά ύπάρχει μιά τάση χωρίς νά γίνεται αισθητά άντιληπτή.

Στην περίπτωση των Zuñi δέν ύπάρχει καμιά ένδειξη ότι ή έλλειψη έκδηλης έχθρότητας όφείλεται σέ έντονη άπόθεση της επιθετικότητας, και για τοϋτο δέν ύπάρχει λόγος νά άμφισβητοϋμε τήν εικόνα ενός μή επιθετικού, συνεργατικού συστήματος, πού διαπνέεται από άγάπη για τή ζωή.

Μιά άλλη μέθοδος ύποτίμησης των στοιχείων πού προσφέρει μιά μή επιθετική κοινωνία είναι είτε νά τά άγνοήσουμε γενικά, ή νά ισχυριστοϋμε πώς δέν έχουν καμιά σημασία. Έτσι ό Freud π.χ., στό περίφημο γράμμα του στον Einstein, είδε τό πρόβλημα των ειρηνικών πρωτόγονων κοινωνιών μέ τόν παρακάτω τρόπο: «Μαθαίνουμε πώς σέ

μερικές εύτυχισμένες περιοχές της γης, όπου η φύση παρέχει μέ αφθονία όλα όσα ζητάει ο άνθρωπος, υπάρχουν φυλές που η ζωή τους κυλάει μέσα στη γαλήνη χωρίς να έχουν γνωρίσει τον καταναγκασμό ή την επιθετικότητα. Δέ μπορώ να πιστέψω κάτι τέτοιο, και θα χαιρόμουν να μάθω περισσότερα για αυτά τα καλότυχα πλάσματα» (1933). Δέν ξέρω ποιά θά 'ταν η στάση του Freud αν είχε μάθει περισσότερα για αυτά τα «καλότυχα πλάσματα». Φαίνεται όμως πώς ποτέ του δέν προσπάθησε στά σοβαρά να πληροφορηθεί περισσότερα για αυτά.

ΟΙ MANUS (ΣΥΣΤΗΜΑ Β)

Οί Manus (M. Mead, 1961) είναι κλασικό παράδειγμα ενός συστήματος που διακρίνεται σαφέστατα από τό σύστημα Α, γιατί κύριος σκοπός της ζωής δέν είναι άπλά να ζει κανείς και ν' άπολαμβάνει, δέν είναι μόνο η τέχνη και η θρησκεία, αλλά και η επίτευξη προσωπικής άπιτυχίας μέ τίς οικονομικές δραστηριότητες. Άπό την άλλη μεριά τό σύστημα τών Manus διαφέρει πολύ από τό σύστημα Γ, για τό όποιο θά πάρουμε σαν παράδειγμα τούς Dobu. Οί Manus δέν είναι βασικά βίαιοι, καταστροφικοί ή σαδιστές, ούτε κακοί και άπατεώνες.

Οί Manus είναι θαλασσινοί, λαός ψαράδων, και ζούν σε χωριά χτισμένα από πασσάλους στίς λιμνοθάλασσες της νότιας άκτής της Great Admiralty Island. Έμπορεύονται τό περίσσειμα από τά ψάρια που πιάνουν μέ τούς γείτονές τους που κατοικούν σε γεωργικές περιοχές, και παίρνουν άπ' αυτούς διάφορα χειροποίητα αντικείμενα από πιο μακρινά μέρη του Άρχιπελάγους. Όλη τους η δραστηριότητα είναι άποκλειστικά άφιερωμένη στην ύλική άπιτυχία και κουράζονται τόσο, ώστε πολλοί πεθαίνουν σε μέση ηλικία· πραγματικά, είναι δύσκολο να ζήσει κανείς για να δει τό πρώτο του έγγόνι. Αυτή η έμμογή στην άσταμάτητη δουλιά συνεχίζεται όχι μόνο επειδή η άπιτυχία είναι πρωταρχική άξία, αλλά και έξαιτίας της ντροπής που συνδυάζεται μέ την άποτυχία. Τό να μή μπορεί κανείς να πληρώσει τά χρέη του είναι αίτια που οδηγεί στην ταπείνωση· τό να μή έχει κάποια οικονομική άπιτυχία που θά προωθή-

σει ὡς ἓνα βαθμό τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, κάνει τόν ἄνθρωπο νά ξεπέφτει καί νά χάνει τήν κοινωνική του ὑπόληψη. "Ὅμως ὅποιο κοινωνικό κύρος κι ἄν κέρδισε κανεῖς μέ τή σκληρή δουλιά του, χάνεται ὅταν σταματήσει ἡ οἰκονομική του δραστηριότητα.

Ἡ κύρια ἔμφραση στή διαπαιδαγώγηση τῶν νέων βρίσκεται στό σεβασμό τῆς περιουσίας, στή ντροπή καί στή φυσική ἐπιδεξιότητα. Ὁ ἀτομικισμός ἐνισχύεται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ συγγενεῖς συναγωνίζονται μεταξύ τους γιά τήν κηδεμονία τοῦ παιδιοῦ, ἔτσι πού τό παιδί μαθαίνει νά θεωρεῖ τόν ἑαυτό του πολύτιμο. Ὁ κώδικας τοῦ γάμου εἶναι αὐστηρός καί πλησιάζει τήν ἠθική τῆς μεσοαστικής τάξης τοῦ δέκατου ἑνατου αἰώνα. Τά κύρια παραπτώματα εἶναι οἱ σεξουαλικές ἐπιθέσεις, ἡ σκανδαλοθηρία, ἡ ἄσεμνη συμπεριφορά, ἡ ἀδυναμία πληρωμῆς τῶν χρεῶν, ἡ ἀδυναμία βοήθειας τῶν συγγενῶν κι ἡ ἀδυναμία νά κρατηθεῖ στέρεο ἓνα σπίτι. Ὅλη αὐτή ἡ ἐξάσκηση γιά τή σκληρή δουλιά καί τόν ἀνταγωνισμό φαίνεται νά ἀντικρούεται σέ μιὰ φάση τῆς ζωῆς τῶν νέων ἀντρῶν πρὶν ἂπ' τό γάμο τους. Οἱ νέοι ἀνύπαντροι ἄντρες δημιουργοῦν ἓνα εἶδος κοινότητας, ζοῦν σ' ἓνα κοινόδιο, μοιράζονται μιὰ κοινή ἐρωμένη (συνήθως αἰχμάλωτη ἀπό πόλεμο) καί ἀκόμα τόν καπνό τους. Ζοῦνε μιὰ μᾶλλον ξέγνοιαστη, χαρούμενη ζωὴ στό περιθώριο τῆς κοινωνίας. Ἴσως αὐτό τό διάλειμμα εἶναι ἀναγκαῖο γιά νά δημιουργήσει ἓνα μίνιμουμ εὐχαρίστησης καί ἱκανοποίησης σέ μιὰ περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ ἀρσενικοῦ. Ὅμως αὐτή ἡ εἰδυλλιακὴ ζωὴ διακόπτεται ὀριστικά μέ τήν πράξη τοῦ γάμου. Ὁ νέος ἄντρας γιά νά παντρευτεῖ πρέπει νά δανειστεῖ χρήματα καί γιά τά πρῶτα χρόνια τοῦ γάμου του ἔχει μόνο ἓνα σκοπό: νά ξεπληρώσει τό χρέος στό δανειστή του. Δέ μπορεῖ οὔτε καί τή γυναῖκα του νά χαρεῖ πολύ, γιατί ἓνα μέρος της τό χρωστάει στό δανειστή του. Ὅταν ξεπληρωθεῖ αὐτή ἡ πρώτη ὑποχρέωση, ἐκεῖνοι πού θέλουν νά γλιτώσουν ἂπ' τήν ἀποτυχία ἀφιερώνουν τή ζωὴ τους στή συγκέντρωση περιουσίας, πράγμα πού τοὺς κάνει δανειστὲς σέ ἄλλους πού παντρεύονται· κι αὐτὴ εἶναι μιὰ προϋπόθεση γιά νά γίνουν ἀρχηγοὶ τῆς κοινότητας. Ὁ γάμος εἶναι σέ μεγάλο βαθμό μιὰ οἰκονομικὴ σχέση, ὅπου ἡ προσωπικὴ ἀγάπη ἢ τά σεξουαλικὰ ἐνδιαφέροντα παίζουν μικρὸ ρόλο. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸν

άντρα καί τή γυναίκα του παραμένει — πράγμα διόλου εκπληκτικό κάτω άπ' αυτές τίς συνθήκες — ανταγωνιστική, τουλάχιστον γιά τά πρώτα δεκαπέντε χρόνια του γάμου. Μόνο όταν αρχίζουν νά σκέφτονται γιά τούς γάμους τών παιδιών τους καί τών ύποταχτικών τους ή σχέση τών ζευγαριών παίρνει κάποιο χαρακτήρα συνεργασίας. 'Η ενεργητικότητά τους είναι τόσο άπόλυτα άφιερωμένη στον υπέρτατο σκοπό τής έπιτυχίας, ώστε όλα τά προσωπικά κίνητρα τής στοργής, τής άφοσίωσης, τής προτίμησης, τής αντίπαθειας καί του μίσους άναστέλλονται. Έχει ζωτική σημασία γιά τήν κατανόηση αυτού του συστήματος τό ότι, άν καί ύπάρχει λίγη άγάπη καί στοργή, ύπάρχει έξίσου λίγη καταστροφικότητα ή σκληρότητα. 'Ακόμα καί μέσα στον άγριο συναγωνισμό πού κυριαρχεί στην όλη εικόνα, τό κύριο ενδιαφέρον δέν είναι νά ταπεινώσουν τούς άλλους αλλά μόνο νά διατηρήσουν τή θέση τους. 'Η σκληρότητα άπουσιάζει σχετικά. Ούσιαστικά εκείνοι πού δέν πετυχαίνουν διόλου μένουν ήσυχoi καί δέ γίνονται άντικείμενο επιθέσεων. 'Ο πόλεμος δέν αποκλείεται, αλλά γενικά άποδοκιμάζεται καί εγκρίνεται μόνο σαν μέσο πού κρατάει τούς άντρες μακριά άπ' τίς διχόνοιες. Μόλο πού ό πόλεμος χρησίμευε κάποιες φορές γιά τήν άπόκτηση γυναικών πού χρησιμοποιούνταν μετά σαν πόρνες, γενικά θεωρούνταν καταστροφικός γιά τό εμπόριο καί άνασταλτικός γιά κάθε οικονομική έπιτυχία. 'Η ιδανική προσωπικότητα γι' αυτούς δέν ήταν ό ήρωας αλλά ό άντρας πού ήταν δύσκολο νά τον συναγωνιστείς, ό πετυχημένος, ό εργατικός, ό άνθρωπος πού δέν είχε κανένα πάθος.

'Αλλά καί οι θρησκευτικές τους άντιλήψεις άντικαθρεφτίζουν ξεκάθαρα τό σύστημά τους. 'Η θρησκεία τους δέ βασίζεται στην προσπάθεια νά φτάσουν σε έκσταση ή σε ένότητα μέ τή φύση, αλλά έχει καθαρά πρακτικούς σκοπούς: νά έξευμενίσει τά φαντάσματα μέ τυπικές προσφορές· νά βρει τρόπους γιά τήν ανακάλυψη τών αιτιών τής άρρώστιας καί τής δυστυχίας καί ν' απαλείψει αυτές τίς αίτίες.

Τό κέντρο τής ζωής σ' αυτό τό σύστημα είναι ή περιουσία καί ή έπιτυχία, έμμονη ιδέα ή δουλιά, μεγαλύτερος φόβος ή άποτυχία. Είναι σχεδόν άναγκαίο νά ύπάρχει πολύ άγχος σ' ένα τέτοιο σύστημα. Σημασία έχει όμως πώς

παρόλο τό άγχος δέν ύπάρχει μεγαλύτερος βαθμός καταστροφικότητας και έχθρότητας στόν κοινωνικό χαρακτήρα.

Ύπάρχουν και μερικές άλλες κοινωνίες στό σύστημα Β πού είναι λιγότερο ανταγωνιστικές και κτητικές από τούς Manus, αλλά προτίμησα νά διαλέξω αυτούς γιατί τό παράδειμά τους έπιτρέπει νά ύπογραμμίσουμε σαφέστερα τή διαφορά ανάμεσα στην άτομικιστική-έπιθετική δομή χαρακτήρα και στή σκληρή και σαδιστική δομή χαρακτήρα στό σύστημα Γ.

ΟΙ DOBU (ΣΥΣΤΗΜΑ Γ)

Οί κάτοικοι τών νησιών Dobu (R. Benedict, 1934) αποτελούν καλό παράδειγμα τού συστήματος Γ. Μόλο πού βρίσκονται πολύ κοντά στά νησιά τών Trobriands, πού είναι πολύ γνωστοί από τίς δημοσιεύσεις τού Malinowski, τό περιβάλλον κι ό χαρακτήρας τους διαφέρουν όλοτελα. Ένώ οί Trobriands ζούν σέ εϋφορα νησιά πού τούς παρέχουν μιά άνετη και άφθονη ζωή, τά νησιά τών Dobu είναι ήφαιστειογενή μέ μικρά κομμάτια καρπερης γής και έλάχιστες δυνατότητες για ψάρεμα.

Όσοοο οί Dobu δέ φημίζονται ανάμεσα στους γείτονές τους για τή φτώχια τους αλλά για τό πόσο επικίνδunami είναι. Μόλο πού δέν έχουν άρχηγούς, είναι μιά καλά οργανωμένη ομάδα διαταγμένη σέ όμόκεντρους κύκλους, πού μέσα στόν καθένα τους έπιτρέπονται όρισμένες παραδοσιακές μορφές έχθρότητας. Πέρα από τήν όμαδοποίηση στή βάση τής μητέρας, τό *susu* («γάλα τής μάνας»), όπου βρίσκει κανείς άρκετή συνεργασία και έμπιστοσύνη, οί διαπροσωπικές σχέσεις τών Dobu είναι γεμάτες δυσπιστία άπέναντι στόν καθένα, πού τόν βλέπουν σάν πιθανό έχθρό. Άκόμα κι ό γάμος δέν έλαττώνει τήν έχθρα ανάμεσα στίς δύο οίκογένειες. Μιά κάποια ειρήνη γίνεται όταν τό ζευγάρι ζει διαδοχικά στό χωριό τού άντρα και στό χωριό τής γυναίκας. Η σχέση ανάμεσα στόν άντρα και τή γυναίκα είναι γεμάτη καχυποψία και έχθρότητα. Η πίστη δέν είναι κάτι πού πρέπει νά τό περιμένουν φυσιολογικά και κανένας Dobu δέ θά παραδεχτεί πώς ένας άντρας και μιά γυναίκα μποροϋν νά συνυάρξουν έστω και για τή συντομό-

τερη περίοδο, παρά μόνο για έρωτικούς σκοπούς.

Δυό είναι τὰ κύρια χαρακτηριστικά αὐτοῦ τοῦ συστήματος: ἡ σημασία πού δίνεται στήν ἀτομική ιδιοκτησία καί στήν κακοήθη μαγεία. Ἡ ἀποκλειστικότητα τῆς ιδιοκτησίας χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἀγριότητα καί τή σκληρότητα, γιά τήν ὁποία ἡ Benedict δίνει πολλά παραδείγματα. Ἡ ιδιοκτησία ἐνός κῆπου καί ἡ περιφρούρησή του γίνεται σεβαστή σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε εἶναι ἔθιμο ὁ ἄντρας καί ἡ γυναίκα νά συνευρίσκονται μέσα ἐκεῖ. Κανείς δέν πρέπει νά μάθει πόση περιουσία ἔχει ὁ ἄλλος. Τήν κρατοῦν μυστική, σά νά 'ταν κλεμμένη. Ἡ ἴδια αἴσθησις τῆς ιδιοκτησίας ὑπάρχει καί στά μάγια καί τίς μαγικές ἐπικλήσεις. Οἱ Dobu ἔχουν «μάγια γιά τήν ἀρρώστια» πού δημιουργοῦν καί γιατρεύουν ἀρρώστιες, καί κάθε ἀρρώστια ἔχει τὰ δικά της μάγια. Ἡ ἀρρώστια ἐρμηνεύεται ἀποκλειστικά σάν ἀποτέλεσμα τῆς κακῆς χρήσης διάφορων μαγικῶν ἐπικλήσεων. Μερικοί ξέρουν τὰ μαγικά πού ἐλέγχουν ἀπόλυτα τήν πρόκληση καί τή θεραπεία μερικῶν ἀσθενειῶν. Αὐτό τό μονοπώλιο ἀρρώστιας καί θεραπείας τοὺς δίνει βέβαια ἀξιόλογη δύναμη. Ὁλόκληρη ἡ ζωή τους κυβερνιέται ἀπό τή μαγεία ἀφοῦ κανένα ἀποτέλεσμα δέ μπορεῖ νά ὑπάρξει πουθενά δίχως αὐτήν, καί οἱ μαγικές φόρμουλες, πέρα ἀπ' αὐτές πού συνδέονται μέ τήν ἀρρώστια, εἶναι τὰ πιό σημαντικά στοιχεῖα τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας.

Ὁλόκληρη ἡ ὑπαρξη εἶναι ἕνας ἐξοντωτικός ἀνταγωνισμός καί κάθε πλεονέκτημα κερδίζεται σέ βάρος τοῦ νικημένου ἀντιπάλου. Ὅμως ὁ ἀνταγωνισμός δέν εἶναι ὅπως σ' ἄλλα συστήματα ἀνοιχτός καί τίμιος, ἀλλά κρυφός καί πανοῦργος. Τό ἰδεῶδες τοῦ καλοῦ καί πετυχημένου ἀνθρώπου τό ἐνσαρκώνει αὐτός πού καταφέρνει νά ἐξαπατήσει τόν ἄλλο πρῶτος.

Ἡ πιό θαυμαστή ἀρετή καί ἡ μεγαλύτερη ἐπιτυχία εἶναι τό «wabiwabi», ἕνα σύστημα ἀγριῶν πράξεων πού μεγαλώνει τὰ κέρδη κάποιου σέ βάρος ἐνός ἄλλου. Ἡ τέχνη εἶναι νά κερδίζεις τό προσωπικό ὄφελος σέ μιά κατάστασις ὅπου ὅλοι οἱ ἄλλοι εἶναι θύματα. (Αὐτό τό σύστημα διαφέρει ὁλότελα ἀπό τό σύστημα τῆς ἀγορᾶς, πού τουλάχιστον καταρχή βασίζεται στήν τίμια ἀνταλλαγή ἀπ' τήν ὁποία ὑποτίθεται πῶς ἐπωφελοῦνται καί οἱ δυό πλευρές). Ἀκόμα πιό χαρακτηριστικό τοῦ πνεύματος πού ἐπικρατεῖ

σ' αυτό τό σύστημα είναι ή πανουργία τους. Σέ συνηθισμένες σχέσεις ό Dobu είναι ήπιος και ύπερβολικά εύγενικός. "Όπως λέει ένας τους: «"Αν θέλουμε νά σκοτώσουμε κάποιον τόν πλησιάζουμε, τρώμε, πίνουμε, κοιμόμαστε, δουλεύουμε και άναπαυόμαστε μαζί του, ίσως για πολλά φεγγάρια. Περιμένουμε τήν κατάλληλη εύκαιρία. Τόν λέμε φίλο» (R. Benedict, 1934). Σάν άποτέλεσμα, στήν άρκετά συχνή περίπτωση τοῦ φόνου ή ύποψία πέφτει πάνω σέ κείνους πού είχαν προσπαθήσει νά κερδίσουν τή φιλία τοῦ θύματος.

Πέρα από τά ύλικά άποκτήματα, οί πιό παθιασμένες επιθυμίες βρίσκονται στήν περιοχή τοῦ σέξ. Τό πρόβλημα τοῦ σέξ είναι πολύπλοκο, άν σκεφτούμε πώς γενικά οί Dobu δέν τό άπολαμβάνουν. Οί συνήθειές τους άποκλείουν τό γέλιο, και κάνουν τήν άγριότητα πραγματική άρετή. "Όπως λέει ένας : «Στόν κήπο δέν παίζουμε και δέν τραγουδάμε, δέν πλέκουμε παραμύθια» (R. Benedict, 1934). Πραγματικά ή Benedict μιλάει για κάποιον πού καθόταν διπλοπόδι σ' ένα χωριό μᾶς άλλης φυλῆς τήν ώρα πού οί άλλοι χόρευαν, κι αντιδρούσε όργισμένα όταν τοῦ φώναζαν νά χορέψει κι αυτός: «Τότε ή γυναίκα μου θά λέει πώς είμαι εύτυχισμένος» (R. Benedict, 1934). Ή εύτυχία είναι γι' αυτούς μόνιμο ταμπού. "Ωστόσο αυτή ή άγριότητα και τό ταμπού τῆς εύτυχίας ή τών εύχάριστων άπασχολήσεων συμβαδίζει μέ τίς έλεύθερες σεξουαλικές συναναστροφές και μέ μιά μεγάλη εκτίμηση για τό σεξουαλικό πάθος και τίς σεξουαλικές τεχνικές. Ούσιαστικά ή βασική σεξουαλική διδασκαλία μέ τήν όποία προετοιμάζονται τά κορίτσια για τό γάμο είναι τό πώς νά κρατοῦν τούς άντρες τους — δηλαδή πώς νά τους έχουν μόνιμα έξαντλημένους σεξουαλικά.

Φαίνεται πώς, αντίθετα από τούς Zuñi, ή σεξουαλική ίκανοποίηση είναι σχεδόν ή μόνη εύχάριστη και όμορφη εμπειρία πού επιτρέπουν στους έαυτούς τους οί Dobu. Παρόλα αυτά, όπως είναι φυσικό, ή σεξουαλική τους ζωή χρωματίζεται από τή δομή τοῦ χαρακτήρα τους και φαίνεται πώς ή σεξουαλική τους ίκανοποίηση κλείνει μέσα της έλάχιστο ποσοστό χαρᾶς χωρίς ν' άποτελεῖ βάση για ζεστές και φιλικές σχέσεις ανάμεσα στόν άντρα και τή γυναίκα. Παράδοξα, είναι πολύ σεμνότυφοι και κατά κάποιο τρόπο,

ὅπως ἀναφέρει ἡ Benedict, ὑπερβολικοί σάν τούς πουρι-
τανούς. Φαίνεται πώς ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ εὐτυχία καί ἡ
ἀπόλαυση εἶναι ταμπού, τό σέξ πρέπει νά παίρνει τήν
ποιότητα ἑνός πράγματος κακοῦ ἄν καί ἐπιθυμητοῦ. Πρα-
γματικά, τό σεξουαλικό πάθος μπορεῖ νά χρησιμέψει σάν
ἀντιστάθμισμα γιά τήν ἔλλειψη χαρᾶς στό βαθμό πού δέ
μπορεῖ τό ἴδιο ν' ἀποτελέσει φανερά ἔκφραση χαρᾶς. Γιά
τούς Dobu φαίνεται καθαρά πώς ἰσχύει τό πρῶτο.³⁹

Συνοψίζοντας, ἡ Benedict διαπιστώνει:

Ἡ ζωή τῶν Dobu παρουσιάζει ἀκραῖες μορφές ἐχθρό-
τητας καί κακίας, πού οἱ περισσότερες κοινωνίες τίς
ἔχουν ἐλαχιστοποιήσει μέ τούς θεσμούς τους. Οἱ θεσμοί
τους ἀπ' τήν ἄλλη μεριά, τίς ὑπερβάλλουν στόν ἀνώ-
τατο βαθμό. Καθένας τους ζεῖ μέ τούς χειρότερους ἐφι-
άλτες γιά τήν κακία τοῦ σύμπαντος, καί σύμφωνα μέ
τήν κοσμοθεωρία του ἡ ἀρετή εἶναι νά διαλέγεις ἕνα
θύμα πού νά μπορεῖς νά ἐκτονώσεις πάνω του τήν κα-
κία τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καί τῶν δυνάμεων τῆς
φύσης. Ὁλόκληρη ἡ ὑπαρξη τοῦ φαίνεται σάν ἀγῶνας
ἀλληλοεξόντωσης, ὅπου οἱ ἀνταγωνιστές χτυπιοῦνται
μέχρι θανάτου σ' ἕναν ἀγῶνα γιά τά ἀγαθά τῆς ζωῆς.
Ἡ καχυποψία καί ἡ σκληρότητα εἶναι τά σίγουρα ὄπλα
του στήν πάλη καί δέ δίνει ἔλεος, ὅπως οὔτε καί γυρεύ-
ει.

Οἱ Ἀποδείξεις τῆς Καταστροφικότητας καί τῆς Σκληρότητας

Τά ἀνθρωπολογικά δεδομένα ἔχουν δείξει πώς ἡ ἐνστι-
κτωδιστική ἐρμηνεία τῆς ἀνθρώπινης καταστροφικότητας
εἶναι ἀστήριχτη.⁴⁰ Ἄν καί σ' ὅλους τούς πολιτισμούς βλέ-

39. Αὐτή ἡ ἐμμονή στό σέξ ἀπό ἀνθρώπους πού δέ γνωρίζουν καμιά
ἄλλη χαρά μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ στή σημερινή δυτική κοινωνία.

40. Ὁ S. Palmer μελέτησε (1955) τήν ἐπιθετικότητα στούς πρωτόγονους
λαούς, στή βάση τῆς στάθμης τῶν αὐτοκτονιῶν καί τῶν ἀνθρώποκτονιῶν
σέ σαράντα κοινωνίες. Συνδύασε τίς αὐτοκτονικές καί τίς δολοφονικές
πράξεις σάν πράξεις ἐπιθετικότητας καί ἔκανε συγκρίσεις τῆς συχνότητάς
τους σίς σαράντα αὐτές κοινωνίες. Οἱ ὁμάδες πού διαμορφώθηκαν
ἔπειτα ἀπό τήν ἐξέταση εἶναι: μιᾶ ὁμάδα μέ χαμηλό δείκτη καταστροφι-

πουμε τούς ανθρώπους νά υπερασπίζουν τούς έαυτούς τους από τήν άπειλή πολεμώντας (ή φεύγοντας για νά γλιτώσουν), ή καταστροφικότητα και ή σκληρότητα είναι ελάχιστες σέ τόσο πολλές κοινωνίες, ώστε αυτές οί μεγάλες διαφορές δέ θά μπορούσαν νά εξηγηθοῦν άν είχαμε νά κάνουμε μ' ένα «έμφυτο» πάθος. Έπιπλέον, τό γεγονός ότι οί λιγότερο πολιτισμένες κοινωνίες όπως οί κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες και οί πρῶτοι γεωργοί, δείχνουν λιγότερη καταστροφικότητα από τίς πιό εξέλιγμένες άναιρεί τήν ιδέα ότι ή καταστροφικότητα είναι μέρος τής ανθρώπινης «φύσης». Τέλος, τό γεγονός ότι ή καταστροφικότητα δέν είναι άπομονωμένος παράγοντας αλλά, όπως είδαμε, μέρος ενός συνδρόμου, άναιρεί τήν ένστικτωδιστική θέση.

Ώστόσο τό ότι ή καταστροφικότητα και ή σκληρότητα δέν άποτελοῦν μέρος τής ανθρώπινης φύσης δέ σημαίνει πώς δέν είναι πλατιά άπλωμένες και έντονες. Τό γεγονός αυτό δέ χρειάζεται νά άποδειχτεί. Τό έχουν δείξει πολλοί μελετητές τής πρωτόγονης κοινωνίας,⁴¹ μόλο πού έχει σημασία νά θυμόμαστε πώς αυτά τά στοιχεΐα αναφέρονται σέ περισσότερο άναπτυγμένες πρωτόγονες κοινωνίες κι όχι στίς πιό πρωτόγονες, τούς κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες. Δυστυχώς και μεις οί ίδιοι υπήρξαμε και είμαστε ακόμα μάρτυρες τόσο έκπληκτικῶν πράξεων καταστροφής και άγριότηας, ώστε δέ χρειάζεται νά ψάχνουμε για ιστορικές καταγραφές.

Γι' αυτό τό λόγο δέ θά παρουσιάσω τό άφθονο υλικό πού είναι μέχρι τώρα γνωστό σχετικά μέ τήν ανθρώπινη καταστροφικότητα. Αντίθετα, τά νεότερα εύρήματα σχετικά μέ τούς κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες και τούς πρώιμους νεολιθικούς γεωργούς πρέπει νά παρουσιαστοῦν έκτεταμένα γιατί είναι σχετικά πολύ λίγο γνωστά στό πλατύτερο κοινό πέρα άπ' τούς ειδικούς.

κότητας (0-5), όπου άνήκουν όχτώ πολιτισμοί. Μιά ομάδα μέ μέτρια καταστροφικότητα (6-15), όπου άνήκουν δεκατέσσερις κοινωνίες. Και μία ομάδα μέ μεγάλη καταστροφικότητα (16-42), όπου άνήκουν δεκαόχτώ πολιτισμοί.

41. Για παράδειγμα ό M. R. Davie (1929) παρουσιάζει άφθονο υλικό για τήν πρωτόγονη καταστροφικότητα και τά βασανιστήρια. Πρβ. επίσης Q. Wright (1965) για τούς πολεμικούς πολιτισμούς.

Θέλω νά συστήσω στόν ἀναγνώστη νά προσέξει δύο σημεία. Πρώτο, γεννιέται μεγάλη σύγκριση ἀπό τή χρήση τῆς λέξης «πρωτόγονος» γιά προπολεμικές κοινωνίες διάφορων εἰδῶν. Αὐτό πού ἔχουν ὅλες τους κοινό εἶναι ἡ ἔλλειψη γραπτῆς γλώσσας, ἐπεξεργασμένης τεχνικῆς καί χρημάτων· ὅσο ἀφορᾷ ὅμως τήν οἰκονομική, κοινωνική καί πολιτική τους διάρθρωση οἱ πρωτόγονες κοινωνίες διαφέρουν ριζικά ἀναμεταξύ τους. Οὐσιαστικά δέν ὑπάρχουν «πρωτόγονες κοινωνίες» – παρὰ μόνο σάν ἀφηρημένη ἔννοια – ἀλλά διάφοροι τύποι πρωτόγονων κοινωνιῶν. Ἡ ἔλλειψη καταστροφικότητας εἶναι χαρακτηριστική γιά τούς κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες, ἀλλά τή συναντᾶμε καί σέ μερικές ἀπό τίς περισσότερες ἀναπτυγμένες κοινωνίες· σέ πολλές ἄλλες κοινωνίες, καί στίς πολιτισμένες, ἡ καταστροφικότητα κυριαρχεῖ στή συνολική τους εἰκόνα.

Ἐνα ἄλλο λάθος πού θά ἤθελα νά προσέξουμε εἶναι ἀκόμα τό ὅτι ἀγνοοῦμε τήν πνευματική καί θρησκευτική σημασία καί τό κίνητρο οὐσιαστικά καταστροφικῶν καί σκληρῶν πράξεων. Ἄς δοῦμε ἕνα χτυπητό παράδειγμα, τή θυσία παιδιῶν, ὅπως γινόταν στή Χαναάν τήν ἐποχή τῆς ἐβραϊκῆς κυριαρχίας, καί στήν Καρχηδόνα ὡς τήν ἐποχή τῆς καταστροφῆς τῆς ἀπό τούς Ρωμαίους τόν τρίτο αἰῶνα π.Χ. Μήπως αὐτοί οἱ γονεῖς κινοῦνταν ἀπό τό καταστροφικό καί ἄγριο πάθος τοῦ φόνου τῶν παιδιῶν τους; Ὅπωςδήποτε κάτι τέτοιο φαίνεται ἀπίθανο. Ἡ ἱστορία τῆς ἀπόπειρας τοῦ Ἀβραάμ νά θυσιάσει τόν Ἰσαάκ, μιά ἱστορία πού ὑποτίθεται πώς κατακρίνει τίς θυσίες τῶν παιδιῶν, τονίζει συγκινητικά τήν ἀγάπη τοῦ Ἀβραάμ γιά τόν Ἰσαάκ· παρόλα αὐτά ὁ Ἀβραάμ μένει ἀκλόνητος στήν ἀπόφασή του νά σκοτώσει τό γιό του. Εἶναι φανερό πώς ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μ' ἕνα θρησκευτικό κίνητρο πού εἶναι ἰσχυρότερο ἀκόμα κι ἀπ' τήν ἀγάπη τοῦ πατέρα γιά τό παιδί. Ὁ ἄνθρωπος μέσα σέ ἕνα παρόμοιο πολιτισμό εἶναι ὀλότελα ἀφιερωμένος στό θρησκευτικό του σύστημα καί δέν εἶναι σκληρός, ἂν καί μπορεῖ νά φανεῖ τέτοιος σέ κάποιον πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τοῦτο τό σύστημα.

Ἴσως μπορέσουμε νά τό καταλάβουμε ἀκόμα καλύτερα ἂν σκεφτοῦμε ἕνα σύγχρονο φαινόμενο πού μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τή θυσία τῶν παιδιῶν – τόν πόλεμο. Ἄς πάρουμε τόν πρῶτο παγκόσμιον. Ἐνα κράμα ἀπό οἰκονομικά

συμφέροντα, ματαιοδοξία και φιλοδοξία από μέρους των ηγετών, και μπόλικη άνοησία και κομπασμός άπ' όλες τις πλευρές σχετικά με τον πόλεμο. Όμως από τη στιγμή που ξέσπασε (ή ίσως και λίγο πρωύτερα), έγινε «θηροσκευτικό» φαινόμενο. Τό κράτος, τό έθνος, ή έθνική τιμή έγιναν τά είδωλα και οί δυό παρατάξεις θυσίαζαν πρόθυμα τά παιδιά τους στό είδωλα αυτά. Ένα μεγάλο ποσοστό νέων ανθρώπων από τις άνωτερες τάξεις της Άγγλίας και της Γερμανίας — που ευθύνονταν για τον πόλεμο — έπεσαν στις πρώτες μέρες της μάχης. Σίγουρα οί γονείς τους τούς αγαπούσαν. Όστόσο, ειδικά για κείνους που ήταν βαθύτερα ποτισμένοι με τις παραδοσιακές αντίλήψεις, ή αγάπη τους δέν τούς έκανε νά διστάσουν νά στείλουν τά παιδιά τους στό θάνατο, ούτε κι οί νέοι που πήγαιναν νά πεθάνουν έδειχναν κανένα δισταγμό. Τό γεγονός ότι, στην περίπτωση της παιδοθυσίας, ό πατέρας σκοτώνει τό παιδί του άμεσα, ένώ στην περίπτωση του πολέμου και οί δυό πλευρές έχουν κανονίσει νά σκοτώνουν τά παιδιά τους, δέν παίζει κανένα ρόλο. Στην περίπτωση του πολέμου εκείνοι που ευθύνονται γι' αυτόν ξέρουν τί πρόκειται νά συμβεί, κι ώστόσο ή δύναμη των ειδώλων είναι μεγαλύτερη άπ' την αγάπη για τά παιδιά τους.

Ένα φαινόμενο που παρουσιάζεται συχνά σάν απόδειξη για την έμφυτη καταστροφικότητα του ανθρώπου είναι ό κανιβαλισμός. Πολλά έχουν πει όσοι ύποστηρίζουν την έμφυτη καταστροφικότητα του ανθρώπου, σχετικά με ευρήματα που μοιάζουν νά δείχνουν ότι άκόμα κι ή πιο πρωτόγονη μορφή του ανθρώπου, ό Άνθρωπος του Πεκίνου (γύρω στό 500.000 π.Χ.), ήταν κανίβαλος.

Ποιά είναι αυτά τά γεγονότα;

Τά θραύσματα από σαράντα κρανία που βρέθηκαν στό Choukoutien ύποτίθεται πώς ανήκουν στον πιο πρωτόγονο γνωστό *Homo*, τον Άνθρωπο του Πεκίνου. Έλάχιστα άλλα όστά βρέθηκαν. Τά κρανία ήταν παραμορφωμένα στή δάση τους, πράγμα που δείχνει πώς τό μυαλό είχε αποσπαστεί από μέσα με τη βία. Συμπέραναν λοιπόν πώς τό μυαλό είχε φαγωθεί, και πώς άρα τά ευρήματα του Choukoutien αποδείχνουν ότι ό πρώτος Άνθρωπος που γνωρίζουμε ήταν κανίβαλος.

Όστόσο κανένα άπ' αυτά τά συμπεράσματα δέν έχει

ἀποδειχτεί. Δέν ξέρουμε καν ποιός σκότωσε τούς ἀνθρώπους αὐτούς στούς ὁποίους ἀνήκαν τά κρανία, γιά ποιό σκοπό, καί ἂν αὐτό ἀποτελοῦσε ἐξαίρεση ἢ τυπική περίπτωση. Ὁ Mumford (1967) ὑποστήριξε πειστικά, ὅπως καί ὁ K. J. Narg (1961), πώς ὅλα αὐτά δέν ἀποτελοῦν παρά μόνο ὑποθέσεις. Ὅποια κι ἂν εἶναι τά στοιχεῖα σχετικά μέ τόν Ἄνθρωπο τοῦ Πεκίνου, ὁ μετέπειτα πλατιά ἀπλωμένος κανιβαλισμός, ὅπως λέει ὁ L. Mumford, ἰδιαίτερα στήν Ἀφρική καί τή Νέα Γουινέα, δέ μπορεῖ νά παρθεῖ σάν ἀπόδειξη γιά τόν κανιβαλισμό ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους μιᾶς κατώτερης βαθμίδας. (Εἶναι τό ἴδιο πρόβλημα πού βρήκαμε στό φαινόμενο ὅτι οἱ πιό πρωτόγονοι ἄνθρωποι εἶναι λιγότερο καταστροφικοί ἀπ' τούς πιό ἐξελιγμένους, καί ἔχουν μιᾶ περισσότερο προχωρημένη μορφή θρησκείας ἀπ' τούς πιό ἐξελιγμένους πρωτόγονους (K. J. Narg, 1961).

Ἀπ' τίς πολλές ὑποθέσεις πού διατυπώθηκαν σχετικά μέ τή σημασία τῆς πιθανῆς ἀπόσπασης τοῦ μυαλοῦ ἀπό τόν Ἄνθρωπο τοῦ Πεκίνου, χρειάζεται νά προσέξουμε ξέχωρα μιᾶ, δηλαδή τήν ὑπόθεση ὅτι ἔχουμε ἐδῶ νά κάνουμε μέ μιᾶ τελετουργική πράξη ὅπου τό μυαλό δέν τρωγόταν σάν τροφή ἀλλά σάν ἱερή τροφή. Ὁ A. C. Blanc, στή μελέτη του γιά τίς ἰδεολογίες τοῦ πρώιμου ἀνθρώπου, τόνισε ὅτι δέν ξέρουμε σχεδόν τίποτα γιά τίς θρησκευτικές ἀντιλήψεις τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Πεκίνου, ἀλλά μποροῦμε νά τόν θεωρήσουμε σάν τόν πρώτο πού ἄσκησε τελετουργικό κανιβαλισμό (1961).⁴² Ὁ Blanc ὑποθέτει ἕνα πιθανό σύνδεσμο ἀνάμεσα στά εὐρήματα τοῦ Choukoutien καί στοῦ Monte Circeo τοῦ Neanderthal, δηλαδή τά κρανία πού παρουσιάζουν παραμόρφωση στή βάση τους ἀπ' ὅπου ἴσως ἀποσπᾶστηκε τό μυαλό. Πιστεύει πώς ὑπάρχουν ἀρκετά στοιχεῖα διαθέσιμα αὐτῇ τῇ στιγμή, ὥστε νά μᾶς ἐπι-

42. Ὁ Blanc ἐπισημαίνει ἰδιαίτερα τά διονυσιακά μυστήρια στήν ἀρχαία Ἑλλάδα καί γράφει: «Ἀξίζει νά προσέξουμε πώς ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, στήν Πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολή του, τονίζει ξεχωριστά τό κίνητρο πού ὀδήγησε στήν παρουσία τοῦ αἵματος καί τῆς σάρκας τοῦ Ἰησοῦ στό μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας: ἦταν ἕνα ἰσχυρό μέσο γιά τήν προώθηση καί τήν ἀποδοχή τοῦ χριστιανισμοῦ στήν Ἑλλάδα, ὅπου ἡ παράδοση τοῦ διονυσιακοῦ συμβολικοῦ τελετουργικοῦ γεύματος ἦταν πανίσχυρη καί βαθιά ριζωμένη» (A. C. Blanc, 1961).

τρέπουν τό συμπέρασμα ὅτι ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ τελετουργική πράξη. Ὁ Blanc τονίζει πῶς αὐτές οἱ παραμορφώσεις εἶναι ταυτόσημες μέ κείνες πού κάνουν οἱ κεφαλοκυνηγοί στό Βόρνεο καί τή Μελανησία, ὅπου καί τό κυνήγι τῶν κεφαλῶν ἔχει καθαρά τελετουργική σημασία. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι αὐτές οἱ φυλές, ὅπως λέει ὁ Blanc, δέν εἶναι «ἰδιαίτερα αἰμοδιψεῖς καί ἐπιθετικές κι ἔχουν μᾶλλον ἀναπτυγμένη ἠθική ἀντίληψη».

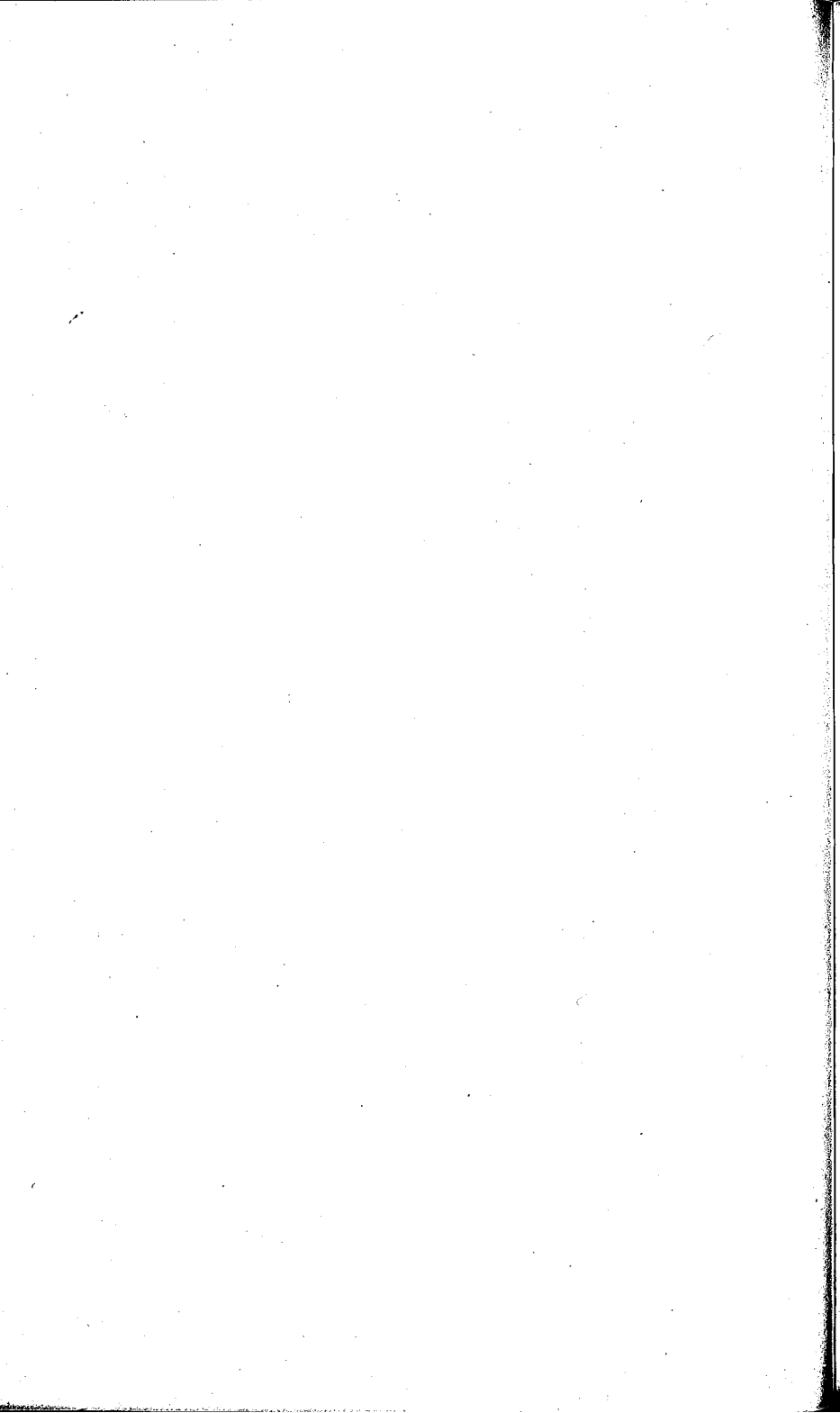
Ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι ἡ γνώση μας γιά τόν κανιβαλισμό τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ Πεκίνου δέν εἶναι παρά μιά κατασκευή, καί πῶς ἂν ἀληθεύει ἔχουμε μᾶλλον νά κάνουμε μέ τελετουργικό φαινόμενο, ὀλοτέλα διαφορετικό ἀπ' τόν πιό καταστροφικό καί μή τελετουργικό κανιβαλισμό στήν Ἀφρική, τή Νότια Ἀμερική καί τή Νέα Γουινέα (M. R. Davie, 1929). Ἡ σπανιότητα τοῦ προϊστορικοῦ κανιβαλισμοῦ φαίνεται καθαρά ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ E. Vollhard, στή μονογραφία του «*Kannibalismus*», δήλωσε ὅτι δέν ὑπάρχουν ἐγκυρες ἀποδείξεις γιά τήν ὑπαρξη τοῦ κανιβαλισμοῦ καί πῶς ἄλλαξε γνώμη μόνο στά 1942, ὅταν ὁ Blanc τοῦ ἔδειξε τό κρανίο τοῦ Monte Circeo (τό ἀναφέρει ὁ A. C. Blanc, 1961).

Στό κυνήγι κεφαλῶν θρῖσκουμε ἐπίσης τελετουργικά κίνητρα, ὅπως καί στόν τελετουργικό κανιβαλισμό. Ὡς ποιό βαθμό τό κυνήγι κεφαλῶν μεταβάλλεται ἀπό τυπικό μέ θρησκευτική σημασία σέ συμπεριφορά πού προκαλεῖται ἀπό σαδισμό καί καταστροφικότητα, ἀπαιτεῖ πολὺ μεγαλύτερη ἐρευνα ἀπ' ὅση ἀφιερῶθηκε μέχρι τώρα στό πρόβλημα. Τά βασανιστήρια εἶναι σπάνια τελετουργικά· τίς περισσότερες φορές ἀποτελοῦν ἔκφραση σαδιστικῶν παρορμήσεων, εἴτε συμβαίνουν σέ μιά πρωτόγονη φυλή εἴτε σ' ἓνα πλῆθος πού λυντσάρει.

Γιά νά κατανοηθοῦν ὅλα αὐτά τά φαινόμενα τῆς καταστροφικότητας καί τῆς σκληρότητας χρειάζεται νά ἐκτιμήσουμε καί τά θρησκευτικά κίνητρα πού μπορεῖ νά ὑπάρχουν, κι ὄχι μόνο τά καταστροφικά ἢ τά ἀπάνθρωπα. Ὅμως αὐτή ἡ διάκριση δέ γίνεται κατανοητή σ' ἓνα πολιτισμό ὅπου λίγο καταλαβαίνουν τήν ἔνταση τῶν παρορμήσεων γιά μή πρακτικούς, μή ὑλικούς σκοπούς, καί τή δύναμη τῶν πνευματικῶν καί ἠθικῶν κινήτρων.

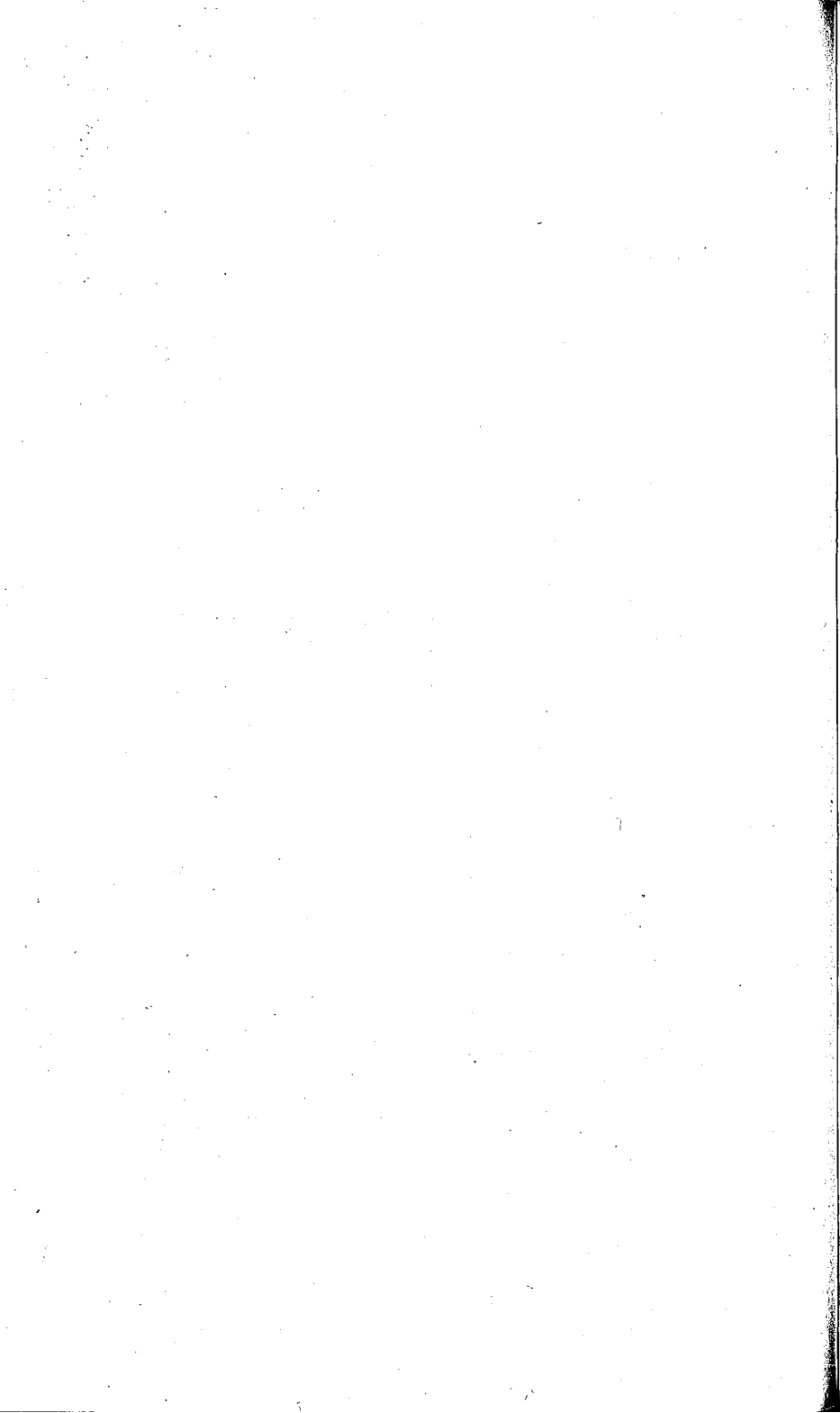
Ὡστόσο, κι ἂν ἀκόμα μιά καλύτερη κατανόηση πολλῶν

περιπτώσεων καταστροφικής και σκληρής συμπεριφορᾶς μειώσει τις εκδηλώσεις τῆς καταστροφικότητας και τῆς σκληρότητας ἀπό ψυχικά κίνητρα, ἀπομένουν ἀρκετές περιπτώσεις πού δείχνουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἀντίθετα ἀπ' ὅλα τὰ θηλαστικά, εἶναι τό μόνο ἀνώτερο ζῶο πού μπορεῖ νά νιώσει ἔντονη ἡδονή σκοτώνοντας και βασανίζοντας. Πιστεύω πώς ὅσα εἶπα σ' αὐτό τό κεφάλαιο δείχνουν ὅτι αὐτή ἡ καταστροφικότητα δέν εἶναι οὔτε ἔμφυτη οὔτε μέρος τῆς «ἀνθρώπινης φύσης», και πώς δέν εἶναι κοινή γιά ὅλους τούς ἄνθρώπους. Στά κεφάλαια πού ἀκολουθοῦν θά δοῦμε – και μέ κάποια ἔκταση – ποιές ἄλλες, και μάλιστα εἰδικά ἀνθρώπινες, συνθήκες εὐθύνονται γι' αὐτή τή λανθάνουσα κακία τοῦ ἀνθρώπου.

Μέρος Τρίτο

Οί Ποικιλίες τῆς Ἐπιθετικότητας
καί τῆς Καταστροφικότητας
καί
οί Ἀντίστοιχες Συνθῆκες τους

Καλοήθης Ἐπιθετικότητα

Εἰσαγωγικές Παρατηρήσεις

Τά στοιχεῖα πού παρουσιάσαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο ὁδήγησαν στό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀμυντική ἐπιθετικότητα εἶναι «ἐνσωματωμένη» στόν ἐγκέφαλο τοῦ ζώου καί τοῦ ἀνθρώπου καί ἐξυπηρετεῖ τή λειτουργία τῆς ἀμυνας ἀπέναντι σέ ἀπειλές στά ζωτικά τους συμφέροντα.

Ἄν ἡ ἀνθρώπινη ἐπιθετικότητα ἦταν λίγο πολύ στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τῶν ἄλλων θηλαστικῶν – καί ἰδιαίτερα μέ τοῦ πιό κοντινοῦ συγγενοῦς μας, τοῦ χιμπατζῆ – ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία θά ἦταν μάλλον εἰρηνική καί δίχως βία. Δέ συμβαίνει ὅμως κάτι τέτοιο. Ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μιά καταγραφή ὑπερβολικῆς καταστροφικότητας καί σκληρότητας, καί ἡ ἀνθρώπινη ἐπιθετικότητα φαίνεται ὅτι ξεπερνάει πολύ τήν ἐπιθετικότητα τῶν ζῶων-προγόνων τοῦ ἀνθρώπου, γιατί ὁ ἀνθρωπος, ἀντίθετα ἀπ' τά περισσότερα ζῶα, εἶναι πραγματικός «δολοφόνος».

Πῶς μπορούμε νά ἐξηγήσουμε αὐτή τήν «ὑπερεπιθετικότητα» στόν ἀνθρωπο; Ἐχει τήν ἴδια πηγὴ ὅπως καί ἡ ἐπιθετικότητα τοῦ ζώου, ἢ μήπως ὁ ἀνθρωπος εἶναι προικισμένος μέ μερικές ξεχωριστές δυνατότητες γιά καταστροφικότητα;

Μποροῦμε νά στηρίξουμε τήν πρώτη ὑπόθεση λέγοντας ὅτι καί τά ζῶα δείχνουν ὑπερβολική καί κακόβουλη καταστροφικότητα ὅταν ταραχτεῖ ἡ ἰσορροπία τοῦ περιβάλλοντος καί τῆς κοινωνίας τους, μόλο πού αὐτό συμβαίνει μόνο σάν ἐξαίρεση – γιά παράδειγμα, ὅταν ὑπάρχει ὑπερβολικός συνωστισμός. Θά μπορούσαμε νά συμπεράνουμε πῶς ὁ ἀνθρωπος εἶναι περισσότερο καταστροφικός γιατί ἔχει δημιουργήσει συνθήκες ὅπως ὁ συνωστισμός ἢ ἄλλες καταστάσεις πού δημιουργοῦν ἐπιθετικότητα, καί πού ἔχουν γί-

νει μᾶλλον φυσιολογικές περιπτώσεις παρά ἐξαιρέσεις στην ἱστορία του. Γιὰ τοῦτο ἡ ὑπερεπιθετικότητα τοῦ ἀνθρώπου δέν ὀφείλεται σ' ἓνα μεγαλύτερο ἐπιθετικό δυναμικό ἀλλά στό γεγονός ὅτι οἱ *συνθήκες* πού προκαλοῦν τήν ἐπιθετικότητα εἶναι πολύ πιό συχνές γιά τούς ἀνθρώπους ἀπ' ὅ,τι γιά τά ζῶα πού ζοῦν στό φυσικό τους περιβάλλον.¹

Τό ἐπιχείρημα αὐτό μπορεῖ νά σταθεῖ ἴσαμε κάποιο σημεῖο. Ἔχει ἐπίσης σημασία, γιατί ὀδηγεῖ σέ μιᾶ κριτική ἀνάλυση τῆς κατάστασης τοῦ ἀνθρώπου μέσα στην ἱστορία. Ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ πῶς ὁ ἀνθρώπος, στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἱστορίας του, ἔχει ζήσει σ' ἓνα ζωολογικό κῆπο κι ὄχι στή «ζούγκλα» – δηλαδή κάτω ἀπό συνθήκες ἐλευθερίας πού θά συντελοῦσαν στην ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη κι εὐημερία. Πραγματικά, τά περισσότερα στοιχεῖα γιά τή «φύση» τοῦ ἀνθρώπου εἶναι βασικά τῆς ἴδιας τάξης μέ τά ἀρχικά στοιχεῖα τοῦ Zuckerman γιά τούς μπαμποῦινους τοῦ ζωολογικοῦ κήπου τοῦ Λονδίνου (1932).

Μένει ὅμως τό γεγονός ὅτι ὁ ἀνθρώπος δρᾷ συχνά μέ σκληρότητα καί καταστροφικότητα, ἀκόμα καί σέ περιπτώσεις πού δέν ὑπάρχει συνωστισμός. Ἡ καταστροφικότητα καί ἡ σκληρότητα μποροῦν νά τόν κάνουν νά νιώσει ἐντονη ἱκανοποίηση: μάζες ἀνθρώπων μποροῦν νά καταληφθοῦν ξαφνικά ἀπό δίψα γιά αἷμα. Ἀτομα καί ὀμάδες μποροῦν νά ἔχουν μιᾶ δομή χαρακτήρα πού τά κάνει νά περιμένουν ἀνυπόμονα – ἢ καί νά δημιουργοῦν – καταστάσεις πού θά ἐπιτρέψουν τήν ἐκδήλωση τῆς καταστροφικότητας.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά τά ζῶα δέ χαίρονται νά προκαλοῦν πόνο καί βασανιστήρια σέ ἄλλα ζῶα, οὔτε σκοτώνουν «γιά τό τίποτα». Κάποιες φορές ἓνα ζῶο μοιάζει νά φέρεται σαδιστικά – γιά παράδειγμα ἡ γάτα πού παίζει μέ τό ποντίκι· εἶναι ὅμως ἀνθρωπομορφική ἐρμηνεία νά ὑποθέτουμε ὅτι ἡ γάτα διασκεδάζει μέ τό μαρτύριο τοῦ ποντικοῦ· κάθε ἀντικείμενο πού κινεῖται γρήγορα μπορεῖ νά τῆς χρησιμέψει σάν παιχνίδι, εἴτε ποντίκι εἶναι αὐτό εἴτε ἓνα κουβάρι μαλλί. Ἡ, γιά νά πάρουμε ἓνα ἄλλο παράδειγμα: ὁ

1. Τήν ἀποψη αὐτή ἔχουν ἐκφράσει οἱ C. καί W. M. S. Russel (1968α).

Lorenz αναφέρει ένα περιστατικό δυό περιστεριών πού ήταν κλεισμένα σ' ένα πολύ στενό κλουβί. Τό πιό δυνατό έγδαρε τό άλλο ζωντανό, φτερό φτερό, ώσπου ο Lorenz αναγκάστηκε νά επέμβει καί νά τά χωρίσει. Άλλά καί έδω πάλι αυτό πού ίσως φανεί σάν έκδήλωση άπεριόριστης σκληρότητας είναι στήν πραγματικότητα μιá αντίδραση στή στέρηση του χώρου καί άνήκει στήν κατηγορία τής άμυντικής έπιθετικότητας.

Ή έπιθυμία νά καταστρέψεις για χάρη τής καταστροφής είναι κάτι διαφορετικό. Μόνο ο άνθρωπος φαίνεται νά εύχαριστεΐται καταστρέφοντας ζωντανά πλάσματα χωρίς λόγο ή σκοπό πέρα άπ' τήν ίδια τήν καταστροφή. Για νά τό θέσουμε πιό γενικά, μόνο ο άνθρωπος φαίνεται νά είναι καταστροφικός πέρα άπό τό σκοπό τής άμυνας ή τής έπιτευξης αυτού πού χρειάζεται.

Ή θέση πού θ' αναπτύξουμε σ' αυτό τό κεφάλαιο είναι ότι ή καταστροφικότητα καί ή κληρονομικότητα του ανθρώπου δέ μπορούν νά έρμηνευτούν στή βάση τής κληρονομικότητας άπό τά ζώα ή του καταστροφικού ένστίκτου, αλλά πρέπει νά κατανοηθούν στή βάση αυτών των παραγόντων πού κάνουν τον άνθρωπο νά διαφέρει άπ' τους προγόνους του τά ζώα. Τό πρόβλημα είναι νά ξεετάσουμε μέ ποιό τρόπο καί σέ ποιό βαθμό οι ειδικές συνθήκες τής ανθρώπινης ύπαρξης ευθύνονται για τήν ποιότητα καί τήν ένταση του πόθου του ανθρώπου νά σκοτώνει καί νά βασανίζει.²

Άκόμα καί στο βαθμό πού ή έπιθετικότητα του ανθρώπου έχει κάποιο άμυντικό χαρακτήρα όπως καί του ζώου, είναι περισσότερο συχνή για λόγους πού άφορούν τήν κατάσταση του ανθρώπου. Στο κεφάλαιο αυτό θ' άσχοληθούμε πρώτα μέ τήν άμυντική έπιθετικότητα του ανθρώ-

2. Παρόμοια θέση πήρε καί ο L. von Bertalanffy: «Άναμφίβολα υπάρχουν στήν ανθρώπινη ψυχή έπιθετικές καί καταστροφικές τάσεις, πού έχουν τήν ύφή βιολογικών ορμών. Ώστόσο τά επιβλαβέστερα φαινόμενα τής καταστροφικότητας, πού ξεπερνούν τήν αυτοσυντήρηση καί τήν αυτοκαταστροφή, στηρίζονται σ' ένα χαρακτηριστικό του ανθρώπου πού βρίσκεται πάνω άπό τό βιολογικό επίπεδο, δηλαδή τήν ικανότητά του νά δημιουργεί συμβολικούς κόσμους μέ τή σκέψη, τή γλώσσα καί τή συμπεριφορά του» (1956).

που κι έπειτα μέ αυτήν πού συναντάμε αποκλειστικά στόν άνθρωπο.

Αν συμφωνούμε νά ονομάσουμε «έπιθετικότητα» όλες τίς πράξεις πού προκαλοῦν καί πού σκοπεύουν νά προκαλέσουν κακό σ' ένα άλλο άτομο, ζῶο ἢ ἄψυχο ἀντικείμενο, ἡ βασικότερη διάκριση ἀνάμεσα σ' ὄλα τά εἶδη τῶν παρορμήσεων πού ὑπάγονται στήν κατηγορία τῆς ἐπιθετικότητας πρέπει νά γίνει ἀνάμεσα στή βιολογικά προσαρμόσιμη, ἐξυπηρετική γιά τή ζωή, καλοήθη ἐπιθετικότητα, καί τή βιολογικά ἀπροσάρμοστη, κακοήθη ἐπιθετικότητα.

Αὐτός ὁ διαχωρισμός ἀναφέρθηκε ἤδη ὅταν ἐξετάζαμε τίς νευροφυσιολογικές ὁψεις τῆς ἐπιθετικότητας. Γιά νά συνοψίσουμε: ἡ βιολογικά προσαρμόσιμη ἐπιθετικότητα εἶναι μιᾶ ἀπάντηση σέ ἀπειλές σέ βάρος τῶν ζωτικῶν συμφερόντων· εἶναι φυλογενετικά προγραμματισμένη· εἶναι κοινή στά ζῶα καί τούς ἀνθρώπους· δέν εἶναι αὐθόρμητη οὔτε αὐτοαναπτυσσόμενη, ἀλλά ἀντιδραστική καί ἀμυντική· σκοπεύει στήν ἀπομάκρυνση τῆς ἀπειλῆς, εἴτε μέ τήν καταστροφή εἴτε μέ τήν ἐξαφάνιση τῆς πηγῆς της.

Ἡ βιολογικά ἀπροσάρμοστη, ἡ κακοήθης ἐπιθετικότητα, δηλαδή ἡ καταστροφικότητα καί ἡ σκληρότητα, δέν εἶναι ἄμυνα σέ μιᾶ ἀπειλή· δέν εἶναι φυλογενετικά προγραμματισμένη· χαρακτηρίζει μόνο τόν ἄνθρωπο· εἶναι βιολογικά ἐπιβλαβής γιατί εἶναι κοινωνικά καταστροφική· οἱ κύριες ἐκδηλώσεις της — ὁ φόνος καί ἡ σκληρότητα — προκαλοῦν εὐχαρίστηση χωρίς νά χρειάζεται ἄλλος σκοπός· εἶναι βλαβερή ὄχι μόνο γιά τό άτομο πού δέχεται τήν ἐπίθεση ἀλλά καί γι' αὐτόν πού ἐπιτίθεται. Ἡ κακοήθης ἐπιθετικότητα, μόλο πού δέν ἀποτελεῖ ἔνστικτο, εἶναι μιᾶ ἀνθρώπινη δύναμη ριζωμένη στίς ἴδιες τίς συνθῆκες τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης.

Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στή βιολογικά προσαρμόσιμη καί τή βιολογικά ἀπροσάρμοστη ἐπιθετικότητα θά 'πρεπε νά βοηθήσει στό ξεκαθάρισμα μιᾶς σύγχισης πού ὑπάρχει στήν ὄλη ἐξέταση τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθετικότητας. Ἐκεῖνοι πού ἐρμηνεύουν τή συχνότητα καί τήν ἔνταση τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθετικότητας σάν κάτι πού ὀφείλεται σ' ένα ἔμφυτο γνώρισμα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, πιέζουν συχνά τούς ἀντιπάλους τους, πού ἀρνοῦνται νά ἐγκαταλείψουν τήν ἐλπίδα γιά ἕναν εἰρηνικό κόσμο, νά ἐλαττώσουν τό βαθμό

τῆς ἀνθρώπινης σκληρότητας καί ἐπιθετικότητας. Ἔτσι οἱ ὑπερασπιστές τῆς ἐλπίδας ἀναγκάζονται συχνά νά ὑποστηρίξουν τήν ἀμυντική καί ὑπεραιοδόξη ἄποψη τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν ἀμυντική καί τήν κακοήθη ἐπιθετικότητα δείχνει πόσο ἀνώφελο εἶναι αὐτό. Λένε τότε ὅτι τό κακό μέρος τῆς ἐπιθετικότητας τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι ἔμφυτο, γιά τοῦτο καί μπορεῖ νά ἐξαλειφθεῖ, ἀλλά παραδέχονται ὅτι ἡ κακοήθης ἐπιθετικότητα εἶναι μιὰ ἀνθρώπινη δυνατότητα καί κάτι παραπάνω ἀπό ἕνας τύπος συμπεριφορᾶς πού ὁ ἄνθρωπος τόν μαθαίνει καί πού ἐξαφανίζεται ἀμέσως ὅταν ἐφαρμοστοῦν ἄλλοι τύποι.

Στό τρίτο αὐτό μέρος τοῦ βιβλίου θά ἐξετάσουμε τή φύση καί τίς συνθήκες καί τῆς καλοήθους καί τῆς κακοήθους ἐπιθετικότητας, γιά ν' ἀσχοληθοῦμε ἔπειτα ἐκτενέστερα μέ τήν τελευταία. Πρὶν ἀρχίσουμε, θά 'θελα νά θυμίσω στόν ἀναγνώστη πῶς ἀντίθετα μέ τή μπηχαβιοριστική θεωρία, ἡ ἀνάλυση πού ἀκολουθεῖ πάνω σ' ὅλους τούς τύπους τῆς ἐπιθετικότητας, ἔχει θέμα της τίς ἐπιθετικές *παρορμήσεις* ἄσχετα ἂν αὐτές ἐκδηλώνονται μέ ἐπιθετική *συμπεριφορά*.

Ψευδοεπιθετικότητα

Λέγοντας ψευδοεπιθετικότητα ἀναφέρομαι σέ κείνες τίς ἐπιθετικές πράξεις πού μποροῦν νά προκαλέσουν κακό, χωρίς ὅμως νά ἔχουν τέτοια πρόθεση.

Τυχαία Ἐπιθετικότητα

Τό πιό ἐνδεικτικό παράδειγμα ψευδοεπιθετικότητας εἶναι ἡ τυχαία, ἡ δίχως πρόθεση ἐπιθετικότητα, δηλαδή μιὰ ἐπιθετική πράξη πού κάνει κακό σ' ἕνα ἄλλο ἄτομο ἂν καί δέν εἶχε τέτοιο σκοπό. Κλασικό παράδειγμα γι' αὐτοῦ τοῦ τύπου τήν ἐπιθετικότητα εἶναι ἡ ἐκπυρσοκρότηση ἐνός ὄπλου πού τυχαία σκοτώνει ἢ πληγώνει κάποιον πού στέκεται ἐκεῖ κοντά. Ἡ ψυχανάλυση ἔχει μειώσει κατά κάποιον τρόπο τήν ἀπλότητα τοῦ νομικοῦ ὀρισμοῦ τῶν τυ-

χαίων πράξεων εισάγοντας τήν έννοια τής άσυνείδητης παρόρμησης, κι έτσι μπορεί κανείς νά ρωτήσει έδω μήπως αυτό πού φαίνεται τυχαίο άποτελοϋσε στήν πραγματικότητα άσυνείδητη πρόθεση αυτού πού επιτίθεται. 'Ο συλλογισμός αυτός θά μείωνε τόν άριθμό τών περιπτώσεων πού άνήκουν στήν κατηγορία τής δίχως πρόθεση επιθετικότητας, αλλά θ' άποτελοϋσε καθαρά δογματική υπεραπλούστευση νά υποθέσουμε πώς κάθε τυχαία έκδήλωση επιθετικότητας οφείλεται σέ άσυνείδητα κίνητρα.

Ή 'Επιθετικότητα στό Παιχνίδι

'Η επιθετικότητα στό παιχνίδι έχει σκοπό της τήν έξασκηση τής επιδεξιότητας. Δέν άποβλέπει στή βλάβη ή στήν καταστροφή ούτε κινείται άπό μίσος. Μόλο πού ή ξιφομαχία, ή τοξοβολία και οι όπλομαχίες γενικά αναπτύχθηκαν άπό τήν άνάγκη νά σκοτώσεις τόν έχθρό σέ άμυνα ή επίθεση, ή άρχική τους λειτουργία έχει χαθεί σχεδόν όλότελα κι έχουν γίνει πιά καθαρή τέχνη. 'Η τέχνη αυτή άσκειται π.χ. άπό τούς Βουδιστές στή σπαθασκία, πού άπαιτεί μεγάλη τέχνη, άπόλυτο έλεγχο όλόκληρου του κορμιού, άπόλυτη συγκέντρωση — ποιότητες πού μοιράζεται μέ μιά τέχνη φαινομενικά έντελώς διαφορετική, όπως είναι ή ιεροτελεστία του τσαγιού. 'Ενας κύριος του Ζέν στήν όπλομαχία δέν κρύβει μέσα του τήν επιθυμία νά σκοτώσει ή νά καταστρέψει ούτε έχει μίσος. Κάνει τή σωστή κίνηση, κι άν ό αντίπαλος σκοτωθεί είναι έπειδή «στεκόταν σέ λάθος μεριά». ³ 'Ενας κλασικός ψυχαναλυτής μπορεί νά ισχυριστεί πώς άσυνείδητα ό ξιφομάχος κινείται άπό μίσος κι άπό επιθυμία νά έξοντώσει τόν αντίπαλό του· αυτό είναι δικαίωμά του, αλλά θά 'δειχνε πώς δέ συμμετέχει διόλου στό πνεύμα του Ζέν-Βουδισμού.

'Ομοια τό τόξο και τό βέλος ήταν κάποτε όπλα επίθεσης και άμυνας μέ σκοπό νά προκαλέσουν καταστροφή, αλλά σήμερα ή τέχνη τής τοξοβολίας είναι καθαρή άσκηση επιδεξιότητας, όπως φαίνεται στό μικρό βιβλίο του E. Herri-

3. 'Από προσωπική μου έπικοινωνία μέ τό δόκτορα D. T. Suzuki.

gel *Zen in the Art of Archery* (1953). Στο δυτικό πολιτισμό βρίσκουμε τό ίδιο φαινόμενο: ή ξιφασκία και ή σπαθασκία έχουν γίνει πιά άθλήματα. Μόλο πού δέν περιέχουν βέβαια πνευματικά στοιχεία, όπως ή τέχνη τού Ζέν, αντιπροσωπεύουν ένα είδος πάλης χωρίς πρόθεση νά προκαλέσουν κακό. Όμοια, ανάμεσα στίς πρωτόγονες φυλές βρίσκουμε συχνά πάλη πού φαίνεται νά 'ναι σέ μεγάλο βαθμό επίδειξη δεξιοτεχνίας και σέ ελάχιστο μόνο βαθμό έκφραση καταστροφικότητας.

Ἡ Αὐτεπιβεβαιωτική Ἐπιθετικότητα

Ἡ πίο σημαντική περίπτωση ψευδοεπιθετικότητας εἶναι ἐκείνη πού ἰσοδυναμεῖ λίγο πολύ μέ τήν αὐτοπεποίθηση. Εἶναι ἐπιθετικότητα μέ τήν κυριολεκτική σημασία τῆς λατινικῆς ρίζας τῆς - *aggredi*, ἀπό τό *ad gradi* (*gradus* σημαίνει «δῆμα» και *ad* σημαίνει «πρός») πού σημαίνει «κινουόμαι πρὸς τά ἔμπρός». Τό *aggredi* εἶναι ἀμετάβατο ρῆμα. Μπορεῖ κανεῖς νά κινηθεῖ πρὸς τά ἔμπρός ἀλλά ὄχι ἐναντίον κάποιου, μέ τήν ἔννοια τῆς ἐπίθεσης. Ἡ λέξη πρέπει νά πῆρε πολύ νωρίς τή σημασία τῆς ἐπίθεσης, ἀφοῦ στόν πόλεμο π.χ. ή κίνηση πρὸς τά ἔμπρός ἦταν ἀρχή ἐπίθεσης.

Τό νά εἶναι λοιπόν κανεῖς ἐπιθετικός, μέ τήν ἀρχική σημασία τῆς λέξης, μπορεῖ νά ὀριστεῖ ἔτσι: *κινεῖται πρὸς τά ἔμπρός, πρὸς ένα σκοπό, χωρίς δισταγμό, ἀμφιβολία ἢ φόβο.*

Ἡ ἔννοια τῆς αὐτεπιβεβαιωτικῆς ἐπιθετικότητας ἐπαληθεύεται ἀπό παρατηρήσεις πού ἔγιναν γιά τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἀρσενική ὀρμόνη και τήν ἐπιθετικότητα. Ἀρκετά πειράματα ἔδειξαν πὸς οἱ ἀρσενικές ὀρμόνες τείνουν νά δημιουργήσουν ἐπιθετική συμπεριφορά. Σάν ἀπάντηση στό πιθανό ἐρώτημα γιατί συμβαίνει αὐτό, θά πρέπει νά σκεφτοῦμε πὸς μιά ἀπ' τίς βασικότερες διαφορές ἀνάμεσα στό ἀρσενικό και τό θηλυκό εἶναι ή διαφορά στή λειτουργία κατά τή διάρκεια τῆς σεξουαλικῆς πράξης. Οἱ ἀνατομικές και φυσιολογικές συνθήκες τῆς ἀρσενικῆς σεξουαλικῆς λειτουργίας ἀπαιτοῦν ἀπό τό ἀρσενικό νά μπορεῖ νά διαπεράσει τόν παρθενικό ὕμενα, νά μὴν ἀνασταλεῖ ἀπό

φόβο, δισταγμό ή ακόμα και τήν αντίσταση πού ίσως συναντήσει· στά ζώα, τό άρσενικό πρέπει νά κρατάει τό θηλυκό άκίνητοποιημένο σ' όλη τή διάρκεια τής συνομιλίας. Μιάς και ή ικανότητα του άρσενικού νά λειτουργήσει σεξουαλικά είναι βασικό αίτημα για τήν επιβίωση του είδους, μπορούμε νά περιμένουμε πώς ή φύση έχει προικίσει τό άρσενικό μέ κάποιο ιδιαίτερο επιθετικό δυναμικό. Η πεποίθηση αυτή προέρχεται από διάφορα στοιχεία.

Έγιναν πολλά πειράματα για τή μελέτη τής σχέσης ανάμεσα στην επιθετικότητα και στον ευνουχισμό του άρσενικού ή στά άποτελέσματα τής ένεσης άρσενικών όρμονών σ' ένα ευνουχισμένο άρσενικό. Οί βασικές μελέτες σ' αυτό τό πεδίο έγιναν στή δεκαετία του '40.⁴ Ένα άπ' τά κλασικά παραδείγματα είναι αυτό πού περιγράφει ο Beeman. Αυτός έδειξε πώς όταν ευνουχίστηκαν ένήλικα άρσενικά ποντίκια (ήλικίας 25 ήμερών) λίγο μετά τήν έγχείριση δέν πολεμούσαν πιά όπως πριν τον ευνουχισμό, αλλά αντίθετα φέρονταν ειρηνικά. Όστόσο αν έδιναν στά ίδια ζώα άρσενικές όρμόνες, άρχιζαν νά πολεμούν πάλι, σταματώντας μόνο όταν περνούσε ή ενέργεια τής όρμόνης. Ο Beeman μπόρεσε ν' αποδείξει ακόμα πώς τά ποντίκια δέ θά σταματούσαν νά παλεύουν αν δέν αναπαύονταν μετά τήν έγχείριση, αλλά θά συνέχιζαν τή μάχη τους όλη μέρα. Αυτό δείχνει πώς ή άρσενική όρμόνη ήταν ένα έρεθισμα για τή μαχητική συμπεριφορά κι όχι προϋπόθεση δίχως τήν όποία δέ θά μπορούσε νά εκδηλωθεί.

Παρόμοια πειράματα έχουν γίνει και μέ χιμπαντζήδες από τον G. Clark και τον H. G. Bird (1946). Άποτέλεσμα ήταν ότι ή άρσενική όρμόνη άνέβαζε τό επίπεδο τής επιθετικότητας (κυριαρχίας) και ή θηλυκή όρμόνη τό κατέβαζε. Μεταγενέστερα πειράματα — για παράδειγμα αυτά πού αναφέρει ο E. B. Sigg — επιβεβαιώνουν τό παλιότερο έργο του Beeman και των άλλων. Ο Sigg καταλήγει σέ τοϋτο τό συμπέρασμα: «Μπορούμε νά πούμε πώς ή κατάργηση τής επιθετικής συμπεριφοράς σέ μερικούς ποντικούς είναι πιθανό βασισμένη στην πολυορμονική άνισορροπία ή όποία κατεβάζει τό επίπεδο τής δεκτικότητας έρεθισμάτων πού προκαλούν επιθετικότητα. Οί άρσενικές γοναδικές όρμόνες

4. Πρβ. F. A. Bach (1945).

εὐθύνονται ἄμεσα γι' αὐτή τήν ἀντίδραση ἐνῶ ἄλλες ἐνδοκρινικές μεταβολές μπορεῖ νά συμβάλλουν ἐκ τῶν ὑστέρων» (S. Garattini καί E. B. Sigg, 1969).

Ἀπό τίς ἄλλες μελέτες τοῦ ἴδιου τόμου, πού ἀσχολοῦνται μέ τό πρόβλημα τῆς σχέσης τῶν ὁρμονῶν καί τῆς ἐπιθετικότητας, θέλω νά ἀναφέρω μόνο μία, τοῦ K. M. J. Lagerspetz. Αὐτός περιγράφει διάφορα πειράματα πού δείχνουν ὅτι, σέ ποντίκια πού εἶχαν ρυθμιστεῖ νά εἶναι πολύ ἐπιθετικά, καί ἡ συνουσία καί ὁ πολλαπλασιασμός ἐμποδίστηκαν ὀλοκληρωτικά, ἐνῶ σέ ποντίκια πού ρυθμίστηκαν νά μὴν εἶναι ἐπιθετικά ἡ σεξουαλική συμπεριφορά ἔμεινε ἀνέπαφη. Ὁ συγγραφέας συμπεραίνει: «Τά ἀποτελέσματα δείχνουν ὅτι αὐτοί οἱ δύο τύποι συμπεριφορᾶς ἀποτελοῦν δύο ἴσες δυνατότητες πού μποροῦν νά ἐμποδιστοῦν ἢ νά ἐνισχυθοῦν· ἔτσι ἀπορρίπτουν τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἐπιθετική καί ἡ σεξουαλική συμπεριφορά ὀφείλονται σέ κοινή διέγερση πού διοχετεύεται ἀνάλογα μέ τά ἐρεθίσματα τοῦ περιβάλλοντος». Ἐνα τέτοιο συμπέρασμα ἐρχεται σέ ἀντίφαση μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι οἱ ἐπιθετικές παρορμήσεις ἐνισχύουν τίς ἀρσενικές σεξουαλικές παρορμήσεις. Εἶναι πέρα ἀπ' τίς δυνατότητές μου νά ἐκτιμῶσω αὐτή τήν ἀντίφαση. Ὡστόσο θά προσπαθῶ νά διατυπώσω μιά ὑπόθεση λίγο παρακάτω σέ τοῦτο τό κείμενο.

Μιά ἄλλη πιθανή βάση γιά τόν ἰσχυρισμό ὅτι ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα στήν ἀρρενωπότητα καί τήν ἐπιθετικότητα εἶναι τά εὐρήματα καί οἱ ὑποθέσεις γιά τή φύση τοῦ χρωμοσώματος Y. Τό θηλυκό ἔχει δύο χρωμοσώματα τοῦ φύλου (XX)· τό ἀρσενικό ζευγάρι τῶν χρωμοσωμάτων τοῦ φύλου ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα X καί ἕνα Y (XY). Ὡστόσο, στή διαδικασία τῆς διαίρεσης τοῦ κυττάρου μποροῦν νά συμβοῦν ἀφύσικες ἐξελίξεις, πού ἡ πιό σημαντική ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἐπιθετικότητας εἶναι ἕνα ἀρσενικό μέ ἕνα χρωμόσωμα X καί δύο Y (XY₂). (Ὑπάρχουν κι ἄλλοι συνδυασμοί πού ἔχουν ἕνα ἐπιπλέον χρωμόσωμα ἀλλά δέ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ). Τά άτομα μέ τό συνδυασμό XY₂ ἐμφανίζουν κάποιες φυσικές ἀνωμαλίες. Ἐχουν συνήθως ὕψος παραπάνω ἀπ' τό κανονικό, εἶναι μᾶλλον καθυστερημένα καί παρουσιάζουν σχετικά πολλά κρούσματα ἐπιληπτικῶν καταστάσεων. Τό χαρακτηριστικό πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι πῶς μποροῦν νά δείξουν ὑπερβολική ἐπιθετικότητα.

Αυτή η υπόθεση διατυπώθηκε για πρώτη φορά στη βάση μιας μελέτης πνευματικά ανώμαλων (βίαιων κι επικίνδυνων) τροφίμων σ' ένα ειδικό ίδρυμα στο Έδιμβουργο (P. A. Jacobs κ.ά., 1965). Έφτά από 197 άρρενες ήταν ΧΥΥ (3,5%), πράγμα που αποτελεί μάλλον μεγαλύτερο ποσοστό απ' αυτό που βρίσκεται στον πληθυσμό γενικά.⁵ Μετά τη δημοσίευση αυτού του έργου έγιναν κάπου δώδεκα μελέτες, που τα πορίσματά τους τείνουν να επιβεβαιώσουν και να διευρύνουν τα πορίσματα της πρώτης.⁶ Όσοσο αυτές οι μελέτες δεν επιτρέπουν οριστικά συμπεράσματα και οι υποθέσεις που βασίζονται σ' αυτά πρέπει να περιμένουν επιβεβαίωση από έρευνα που θα γίνει σε ευρύτερες κλίμακες και θα χρησιμοποιήσει πιο λεπτές μεθόδους.⁷

Σ' όλη τη σχετική φιλολογία ή επιθετικότητα του άρσενικού νοείται συνήθως σαν κάτι που δε διαφέρει απ' αυτό που λέμε γενικά επιθετικότητα — δηλαδή την επιθετική συμπεριφορά που επιδιώκει να βλάψει ένα άλλο άτομο. Αν όμως η φύση της επιθετικότητας του άρσενικού ήταν τέτοια, θα έμεναν πολλά άδιευκρίνιστα από βιολογική άποψη. Ποιά θα 'ταν η βιολογική λειτουργία ενός έχθρικού, καταστροφικού άρσενικού απέναντι στο θηλυκό; Θα κατέστρεφε τον ουσιαστικό σύνδεσμο στη σχέση άρσενικού-θηλυκού και — κι αυτό έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία από βιολογική άποψη — θα έτεινε να καταστρέ-

5. Οι αριθμοί αυτοί είναι όμως συζητήσιμοι, αφού οι υπολογισμοί των ΧΥΥ στο σύνολο του πληθυσμού κυμαίνονται από 0,5-3,5%

6. Πρόβ. M. F. A. Montagu (1968) και J. Nielsen (1968).

7. Η πιο πρόσφατη έρευνα πάνω στο ζήτημα φτάνει στο συμπέρασμα ότι η σχέση ανάμεσα στην επιθετικότητα και τα χρωμοσώματα ΧΥΥ δεν έχει αποδειχτεί ακόμα. Ο S. A. Shah γράφει: «Η επικρατέστερη γνώμη στο συνέδριο ήταν πως οι παρεκκλίσεις της συμπεριφοράς δεν υποδείχνουν άμεση αιτία ή δραστηκή σχέση με το σύμπλεγμα των χρωμοσωμάτων ΧΥΥ. Έτσι δε μπορούμε να πούμε για την ώρα πως το σύμπλεγμα ΧΥΥ συνδέεται οριστικά ή αμετάβλητα με συμπεριφορικές ανωμαλίες... Έπιπλέον, παρόλη τη δημοσιότητα που δόθηκε στο θέμα, δεν έχει αποδειχτεί πως τα άτομα που παρουσιάζουν την ανωμαλία ΧΥΥ είναι περισσότερο επιθετικά από άλλα, με φυσιολογικό συνδυασμό χρωμοσωμάτων. Φαίνεται λοιπόν πως επιπλοκίαι και άνεπιφύλακτοι συλλογισμοί έκαναν να στιγματιστούν έσφαλμένα τα άτομα ΧΥΥ σαν άσυνήθιστα επιθετικά και βίαια σε σύγκριση με άλλα επιτιθέμενα άτομα» (1970).

ψει τό θηλυκό, στό όποίο έχει άνατεθει ή εϋθύνη γιά τή γέννηση και τήν άνατροφή τών παιδιών.⁸ Μόλο πού είναι αλήθεια πώς κάτω άπό όρισμένες συνθήκες, ιδιαίτερα τής πατριαρχικής εξουσίας και τής εκμετάλλευσης τών γυναικών, αναπτύσσεται βαθύς ανταγωνισμός ανάμεσα στά δύο φύλα, θά 'ταν άνεξηγήτο γιατί ένας τέτοιος ανταγωνισμός έπρεπε νά 'ναι επιθυμητός άπό βιολογική άποψη και γιατί θά 'πρεπε νά έχει αναπτυχθεί σάν άποτέλεσμα μιάς εξέλικτικής διαδικασίας. 'Απ' τήν άλλη μεριά, όπως παρατήρησα και πριν, είναι βιολογικά αναγκαίο γιά τό άρσενικό νά έχει τήν ικανότητα νά κινείται πρós τά εμπρός και νά ξεπερνάει τά εμπόδια. 'Η συμπεριφορά αϋτή δέν είναι ώστόσο καθατή έχθρική ή επιθετική· έδω έχουμε νά κάνουμε μέ τήν αυτεπιβεβαιωτική επιθετικότητα. Τό ότι ή επιθετικότητα του άρσενικού διαφέρει βασικά άπό τήν καταστροφικότητα ή τή σκληρότητα επιβεβαιώνεται άπό τό γεγονός ότι δέν ύπάρχει καμιά ένδειξη πού νά οδηγεί στην ύπόθεση ότι οί γυναίκες είναι λιγότερο καταστροφικές ή σκληρές άπό τούς άντρες.

'Η άποψη αϋτή φαίνεται νά εξηγεί μερικές άπό τίς δυσκολίες πού ύπάρχουν στό πείραμα του Lagerspetz όπου τά ποντίκια πού έδειχναν μεγαλύτερο βαθμό μαχητικής συμπεριφοράς δέν είχαν κανένα ένδιαφέρον γιά σεξουαλικές επαφές. 'Αν ή επιθετικότητα, μέ τήν έννοια πού χρησιμοποιείται γενικά, ήταν μέρος τής σεξουαλικότητας του άρσενικού, ή έστω τήν έρέθιζε, θά 'πρεπε νά περιμένουμε τό αντίθετο άποτέλεσμα. 'Η φαινομενική αντίφαση ανάμεσα στά πειράματα του Lagerspetz και τά πειράματα άλλων συγγραφέων βρίσκει μιά εύκολη λύση αν κάνουμε τή διάκριση ανάμεσα στην έχθρική επιθετικότητα και τήν επιθετικότητα μέ τήν έννοια τής κίνησης πρós τά εμπρός. Τά ποντίκια πού παλεύουν βρίσκονται — μπορούμε νά πούμε — σέ έχθρική, επιθετική διάθεση πού άποκλείει τό σεξουαλικό έρεθισμό. 'Από τήν άλλη μεριά ή χορήγηση

8. 'Η έρωτική πράξη στά ζώα δίνει κάποιες φορές τήν έντύπωση μιάς άγριας επίθεσης άπό μέρος του άρσενικού· οί παρατηρήσεις πού έγιναν άπό ειδικευμένους παρατηρητές έχουν δείξει ότι ή πραγματικότητα δέν ανταποκρίνεται στά φαινόμενα και — τουλάχιστον στά θηλαστικά — τό άρσενικό δέν κάνει κακό στό θηλυκό.

ἀρσενικῶν ὁρμονῶν στά ἄλλα πειράματα δέ δημιουργεῖ ἐχθρα ἄλλα μιά τάση γιά κίνηση πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ ἄρα καὶ γιά τόν παραμερισμό τῶν ἀναστολῶν μᾶς συνηθισμένης μαχητικῆς συμπεριφορᾶς.

Ἡ θέση τοῦ Lagerspetz προέκυψε ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς φυσιολογικῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Οἱ ἄνθρωποι πού βρίσκονται σέ κατάσταση θυμοῦ καὶ ἐχθρότητας ἔχουν ἐλάχιστη σεξουαλική ὄρεξη καὶ τὰ σεξουαλικά ἐρεθίσματα δέν τοὺς ἐπηρεάζουν ἰδιαίτερα. Ἐννοῶ ἐδῶ τίς ἐχθρικές, ὀργισμένες, ἐπιθετικές τάσεις καὶ ὄχι τὸ σαδισμό, πού στήν πραγματικότητα συμβιδιάζεται καὶ συχνά ἀνακατεύεται μέ τίς σεξουαλικές ὁρμές. Μέ δύο λόγια ὁ θυμός, δηλαδή ἡ βασικά ἀμυντική ἐπιθετικότητα, ἐξασθενίζει τὸ σεξουαλικὸ ἐνδιαφέρον· οἱ σαδιστικές καὶ μαζοχιστικές ὁρμές, μὲν πού δέ γεννιοῦνται ἀπὸ τὴν σεξουαλικήν συμπεριφορὰ, συμβιδιάζονται μαζί της ἢ τὴν ἐρεθίζουν.

Ἡ αὐτεπιθεβαιοτική ἐπιθετικότητα δέν περιορίζεται στήν σεξουαλικήν συμπεριφορὰ. Εἶναι μιά βασική ποιότητα πού ἀπαιτεῖται σέ πολλές περιστάσεις τῆς ζωῆς, ὅπως στήν συμπεριφορὰ ἐνὸς χειρουργοῦ ἢ ἐνὸς ὀρειβάτη ἢ στά περισσότερα σπὸρ· εἶναι ἀκόμα μιά ποιότητα ἀναγκαῖα γιά τὸν κυνηγό. Ἐνας πετυχημένος πωλητὴς χρειάζεται αὐτὸ τὸν τύπο τῆς ἐπιθετικότητας, καὶ αὐτὴν ἐννοοῦμε ὅταν μιλάμε γιά «ἐπιθετικούς πωλητές». Σ' ὅλες αὐτές τίς καταστάσεις ἢ πετυχημένη ἐνέργεια εἶναι δυνατὴ μόνο ὅταν τὸ ἄτομο εἶναι προικισμένο μέ ἀνεμπόδιστη αὐτοπεποίθηση — δηλαδή ὅταν μπορεῖ νὰ ἐπιδιώξει τὸ σκοπὸ του μέ ἀποφασιστικότητα καὶ δίχως νὰ τὸ σταματοῦν τὰ ἐμπόδια. Φυσικά αὐτὴ ἢ ποιότητα εἶναι ἐξίσου ἀναγκαῖα καὶ γιά κάποιον πού ἐπιτίθεται στὸν ἐχθρό. Ἐνας στρατηγὸς πού τοῦ λείπει ἢ ἐπιθετικότητα μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, θά 'ναι διαταχτικός καὶ ὑποτονικὸς στρατιωτικός· ἕνας ἐπιτιθέμενος στρατιώτης πού δέν τὴν ἔχει θά ὑποχωρήσει εὐκόλα. Πρέπει ὅμως νὰ διακρίνουμε τὴν ἐπιθετικότητα πού σκοπεύει νὰ καταστρέψει ἀπὸ τὴν αὐτεπιθεβαιοτικὴν ἐπιθετικότητα πού διευκολύνει μόνο τὴν ἐπιδίωξη ἐνὸς σκοποῦ, εἴτε αὐτὸ σημαίνει καταστροφή εἴτε δημιουργία.

Στά πειράματα μέ ζῶα, ὅπου ἡ ἔνεση ἀρσενικῶν ὁρμονῶν ἀνανεώνει ἢ μεγαλώνει τὴν μαχητικὴν ἰκανότητα τοῦ ζώου, πρέπει νὰ διακρίνουμε προσεχτικὰ τίς δύο πιθανές

έρμηνειες: 1. ότι οι όρμόνες γεννοῦν όργή και έπιθετικότητα, και 2. ότι αυξανουν την αυτοπεποίθηση του ζώου στην επιδίωξη των ήδη έχθρικών σκοπών του που είχαν προκληθεί από άλλες πηγές. Τώρα που ξανακοιτάζω τά πειράματα για την επίδραση των άρσενικών όρμονών στην έπιθετικότητα, πιστεύω πως και οι δύο έρμηνειες είναι δυνατές, αλλά για βιολογικούς λόγους ή δεύτερη φαίνεται πιθανότερη. Παραπέρα πειράματα με επίκεντρο αυτή τή διαφορά θά προσφέρουν ίσως πειστικές ένδειξεις για τή μιά ή τήν άλλη υπόθεση.

Ή σχέση ανάμεσα στην αυτοπεποίθηση, τήν έπιθετικότητα, τίσ άρσενικές όρμόνες και — πιθανό — τά χρωμοσώματα Υ, μās κάνει νά υποθέσουμε ότι οι άντρες είναι ίσως έφοδιασμένοι με περισσότερη αυτεπιβεβαιωτική έπιθετικότητα απ' όση οι γυναίκες, για τουτο και γίνονται καλύτεροι στρατηγοί, χειροῦργοι ή κυνηγοί, ένω οι γυναίκες μπορούν νά 'ναι περισσότερο προστατευτικές και στοργικές και πετυχαίνουν σάν παθολόγοι ή δασκάλες. Κανένα συμπέρασμα δε μπορούμε νά βγάλουμε βέβαια από τή σημερινή συμπεριφορά των γυναικών, γιατί είναι σέ μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα τής υπάρχουσας πατριαρχικής τάξης πραγμάτων. Έπιπλέον τό όλο ζήτημα θά είχε καθαρά στατιστική κι όχι άτομική σημασία. Πολλοί άντρες δέν έχουν αυτεπιβεβαιωτική έπιθετικότητα, ένω πολλές γυναίκες διαπρέπουν σέ κλάδους που χρειάζονται αυτή τήν έπιθετικότητα. Προφανώς ή σχέση ανάμεσα στην άρρενωπότητα και τήν αυτεπιβεβαιωτική έπιθετικότητα δέν είναι απλή αλλά έξαιρετικά πολύπλοκη, και δέν ξέρουμε σχεδόν τίποτα για τίσ λεπτομέρειές της. Κι αυτό δέν αποτελεί έκπληξη για τόν έπιστήμονα που ξέρει ότι ή γενετική διάθεση μπορεί νά μεταφραστεί σέ ένα συγκεκριμένο τύπο συμπεριφοράς, αλλά μπορεί νά κατανοηθεί μόνο στή βάση τής διασύνδεσης της με άλλες γενετικές διαθέσεις και με τήν όλη βιοτική κατάσταση μέσα στην όποία γεννιέται και ζει ένας άνθρωπος. Πρέπει νά ξέρουμε πως ή αυτεπιβεβαιωτική έπιθετικότητα είναι μιά ιδιότητα αναγκαία για τήν επιβίωση κι όχι μόνο για τήν εκτέλεση των συγκεκριμένων δραστηριοτήτων που αναφέραμε παραπάνω· για τουτο είναι βιολογικά σωστός ό συλλογισμός ότι όλοι οι άνθρωποι είναι προικισμένοι μ' αυτήν κι όχι μόνο οι άν-

τρεις. Τό ἄν ἡ συγκεκριμένη ἄρσενική ἐπιθετικότητα ἐπηρεάζει μόνο τή σεξουαλική συμπεριφορά ἢ ἄν τό φαινόμενο τοῦ ἔμφυτου ἔρμαφροδιτισμοῦ ἀντρῶν καί γυναικῶν προνοεῖ καί γιά τή γυναικεία αὐτεπιβεβαιωτική ἐπιθετικότητα, πρέπει νά μείνει ἀπλή ὑπόθεση ὥσπου νά ἔχουμε στή διάθεσή μας περισσότερα ἐμπειρικά δεδομένα σχετικά μέ τήν ἐπίδραση τῶν ἄρσενικῶν ὁρμονῶν καί χρωμοσωμάτων.

Ἐπάρχει ὡστόσο ἓνα σημαντικό στοιχεῖο πού ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπόλυτα κλινικά. Τό ἄτομο μέ τήν ἀνεμπόδιση αὐτεπιβεβαιωτική ἐπιθετικότητα τείνει γενικά νά εἶναι λιγότερο ἐχθρικό (μέ ἀμυντική ἔννοια) ἀπό τό ἄτομο πού ὑστερεῖ σέ αὐτεπιβεβαιωτική ἐπιθετικότητα. Κι αὐτό ἰσχύει καί γιά τήν ἀμυντική ἐπιθετικότητα καί γιά τήν κακοήθη ἐπιθετικότητα, ὅπως ὁ σαδισμός. Οἱ λόγοι φαίνονται εὐκόλα. Ἡ ἀμυντική ἐπιθετικότητα εἶναι ἀπάντηση σέ μιά ἀπειλή. Τό ἄτομο μέ τήν ἀνεμπόδιση αὐτεπιβεβαιωτική ἐπιθετικότητα δύσκολα νιώθει ἀπειλημένο, καί γιά τοῦτο δέν εἶναι πάντα ἔτοιμο ν' ἀντιδράσει μέ ἐπιθετικότητα. Τό σαδιστικό ὑποκείμενο φέρεται ἔτσι ἐπειδή ὑποφέρει ἀπό μιά ἀδυναμία, ἀπό μιά ἀνικανότητα νά συγκινήσει τόν ἄλλο, νά τόν κάνει νά ἀνταποκριθεῖ ἢ νά γίνει τό ἴδιο ἀγαπητό πρόσωπο, καί συμπληρώγει αὐτή τήν ἔλλειψη μέ τό πάθος νά ἀσκει τήν ἐξουσία του πάνω στούς ἄλλους. Μιάς καί ἡ αὐτεπιβεβαιωτική ἐπιθετικότητα μεγαλώνει τήν ἰκανότητα τοῦ ἀτόμου νά πετυχαίνει τούς σκοπούς του, μειώνει ἀντίστοιχα τήν ἀνάγκη σαδιστικοῦ ἐλέγχου.⁹

Σάν τελική παρατήρηση πάνω στήν αὐτεπιβεβαιωτική ἐπιθετικότητα θά 'θελα νά πῶ ὅτι ὁ βαθμός στόν ὁποῖο ἀναπτύσσεται μέσα σ' ἓνα ἄτομο ἔχει μεγάλη σημασία γιά τή δομή τοῦ χαρακτήρα του καί γιά μερικές μορφές νευρωτικῶν συμπτωμάτων. Τό ντροπαλό ἢ συνεσταλμένο ἄτομο, ὅπως καί τό ἄτομο πού ἔχει ἔντονες τάσεις μονομανίας, ὑποφέρει ἀπό τήν παρεμπόδιση τῆς ἐπιθετικότητάς του. Ἔργο τοῦ θεραπευτῆ εἶναι πρῶτα νά βοηθήσει τό ἄτομο αὐτό νά συνειδητοποιήσει τήν παρεμπόδιση κι ἔπειτα νά καταλάβει πῶς δημιουργήθηκε καί, τό σπου-

9. Πρὸς τήν ἐξέταση τοῦ σαδισμοῦ στό κεφάλαιο 11.

δαιότερο, νά καταλάβει από ποιούς άλλους παράγοντες του χαρακτήρα του και του περιβάλλοντός του υποστηρίζεται και εφοδιάζεται με ενέργεια.

Ίσως ο σπουδαιότερος παράγοντας πού οδηγεί στην εξασθένιση της αυτεπιβεβαιωτικής επιθετικότητας είναι ή αυταρχική ατμόσφαιρα της οικογένειας και της κοινωνίας, όπου ή αυτοπεποίθηση ισοδυναμεί με άπειθαρχία, προσβολή, άμαρτία. Για όλες τις παράλογες και εκμεταλλευτικές μορφές εξουσίας, ή επίμονη επιδίωξη των πραγματικών σκοπών του ατόμου είναι βασικό άμάρτημα γιατί άπειλει τή δύναμη αυτής της εξουσίας· τό άτομο πού υποκύπτει μαθαίνει νά πιστεύει πώς οί σκοποί της εξουσίας είναι και δικοί του και πώς ή ύπακοή του προσφέρει τήν καλύτερη δυνατότητα για νά ίκανοποιήσει τόν έαυτό του.

Άμυντική Έπιθετικότητα

Διαφορές Άνάμεσα στα Ζώα και τόν Άνθρωπο

Η άμυντική επιθετικότητα είναι βιολογικά προσαρμοσίμη, για λόγους πού ήδη αναφέραμε εξετάζοντας τή νευροφυσιολογική βάση της επιθετικότητας. Και για νά τούς έπαναλάβουμε με συντομία: ο έγκέφαλος των ζώων είναι φυλογενετικά προγραμματισμένος νά κινητοποιεί επιθετικές παρορμήσεις ή παρορμήσεις φυγής όταν άπειλούνται τά ζωτικά συμφέροντα του ζώου, όπως τό φαγητό, ο χώρος, τά νεογνά, ή έπαφή του με θηλυκά. Βασικός σκοπός είναι νά απομακρυνθεί ο κίνδυνος· κι αυτό μπορεί νά γίνει, και γίνεται τις περισσότερες φορές, με τή φυγή ή, αν ή φυγή είναι αδύνατη, με τήν πάλη ή με άποτελεσματικές άπειλητικές κινήσεις. Σκοπός της άμυντικής επιθετικότητας δέν είναι ο πόθος για τήν καταστροφή αλλά ή διατήρηση της ζωής. Μιας κι ο σκοπός έπιτευχθεί, ή επιθετικότητα και τά συναισθηματικά της ισοδύναμα εξαφανίζονται.

Και ο άνθρωπος είναι φυλογενετικά προγραμματισμένος νά άντιδρά με τήν επίθεση ή τή φυγή όταν άπειλούνται τά ζωτικά του συμφέροντα. Μόλο πού αυτή ή έμφυτη τάση λειτουργεί λιγότερο άυστηρά στον άνθρωπο άπ' ό,τι στα

κατώτερα θηλαστικά, δέ λείπουν οί ένδειξεις ότι ο άνθρωπος έχει τήν τάση νά παρακινείται από τή φυλογενετικά προετοιμασμένη τάση του γιά άμυντική έπιθετικότητα όταν άπειλείται ή ζωή του, ή υγεία, ή έλευθερία ή ή περιουσία του (στίς κοινωνίες όπου υπάρχει άτομική ιδιοκτησία και θεωρείται σπουδαία). Σίγουρα αυτή ή αντίδραση μπορεί νά ξεπεραστεί από τίς ήθικές ή θρησκευτικές πεποιθήσεις και τήν κατάλληλη διαπαιδαγώγηση, αλλά στην ουσία είναι ή αντίδραση τών περισσότερων ατόμων και ομάδων. Πραγματικά, ή άμυντική έπιθετικότητα έξηγεί ίσως τίς περισσότερες έπιθετικές παρορμήσεις του ανθρώπου.

Θά μπορούσαν νά πούν μερικοί ότι ο νευρικός έξοπλισμός γιά τήν άμυντική έπιθετικότητα είναι ίδιος στά ζώα και στον άνθρωπο· ή διαπίστωση είναι σωστή, αλλά μόνο μέ περιορισμένη έννοια. Κι αυτό κυρίως γιατί τά κέντρα τής έπιθετικότητας είναι μέρος *όλόκληρου* του έγκεφάλου, κι άκόμα επειδή ο άνθρωπινος έγκέφαλος, μέ τόν άπειρα μεγαλύτερο αριθμό νευρικών συνδέσεων, διαφέρει από τόν έγκέφαλο του ζώου.

Όμως αν και ή νευροφυσιολογική βάση τής άμυντικής έπιθετικότητας δέν είναι ίδια μέ του ζώου, έχει αρκετές ομοιότητες πού μάς επιτρέπουν νά πούμε ότι ο ίδιος νευροφυσιολογικός έξοπλισμός οδηγεί σέ μιá εμφάνιση τής άμυντικής έπιθετικότητας, πολλές φορές μεγαλύτερη απ' αυτήν του ζώου. Η αίτία αυτού του φαινομένου βρίσκεται στίς ειδικές συνθήκες τής *άνθρώπινης* ύπαρξης, πού είναι βασικά οί παρακάτω:

1. Τό ζώο αντίλαμβάνεται σάν άπειλή μόνο «τό σαφή και παρόντα κίνδυνο». Σίγουρα ο ένστικτώδης έξοπλισμός του και οί ατομικά άποκτημένες και γενετικά κληρονομημένες μνήμες του τό κάνουν τίς περισσότερες φορές νά αισθάνεται τόν κίνδυνο και τήν άπειλή πολύ πιό έντονα απ' ό,τι ο άνθρωπος.

Ο άνθρωπος όμως, όντας προικισμένος μέ τήν ικανότητα τής πρόβλεψης και τής φαντασίας, δέν αντιδρά μόνο σέ τωρινούς κινδύνους και άπειλές ή στην άνάμνησή τους, αλλά και σέ κινδύνους και άπειλές πού φαντάζεται πώς είναι δυνατό νά υπάρξουν στό μέλλον. Μπορεί νά συμπεράνει λ.χ. ότι επειδή ή φυλή του είναι πλουσιότερη από τή γειτονική φυλή πού είναι πολύ καλά έξασκημένη στον πό-

λεμο, ή άλλη θά επιτεθει στή δική του σέ κάποια χρονική στιγμή. "Η μπορεί ακόμα νά σκέφτεται ότι ένας γείτονας πού έχει βλάβει θά εκδικηθει όταν δοθει ή κατάλληλη ευκαιρία. Στο πολιτικό επίπεδο ο ύπολογισμός τών μελλοντικών απειλών είναι μιά από τίς κύριες ένασχολήσεις τών πολιτικών καί τών στρατηγών. "Αν ένα άτομο ή ομάδα νιώθει ν' απειλείται, ο μηχανισμός τής άμυντικής επιθετικότητας κινητοποιείται κι όταν ακόμα ή απειλή δέν είναι άμεση. "Ετσι ή δυνατότητα του ανθρώπου νά προβλέπει τό μέλλον μεγαλώνει τή συχνότητα τών επιθετικών του αντιδράσεων.

2. "Ο άνθρωπος δέν είναι μόνο ικανός νά προβλέπει πραγματικούς κινδύνους στό μέλλον· μπορεί ακόμα νά πεισθεί ή νά ύποσσει πλύση έγκεφάλου από τούς ήγέτες του ώστε νά βλέπει κινδύνους ακόμα κι όταν δέν υπάρχουν στήν πραγματικότητα. Οί περισσότεροι σύγχρονοι πόλεμοι λ.χ. προετοιμάζονται από συστηματική προπαγάνδα αυτού του τύπου· ο λαός πείθεται από τούς ήγέτες του πώς ύπάρχει κίνδυνος νά δεχτεί επίθεση καί νά καταστραφεί, κι έτσι αντιδρά μέ μίσος ενάντια στά έθνη πού τόν απειλούν. Συχνά δέν ύπάρχει καμιά απειλή. Ειδικά από τήν εποχή τής γαλλικής επανάστασης πού εμφανίστηκαν μεγάλες στρατιές από πολίτες αντί για τά σχετικά μικρά σώματα τών επαγγελματιών στρατιωτών, δέν είν' εύκολο στόν ήγέτη ενός έθνους νά πει στό λαό νά σκοτώσει καί νά σκοτωθει έπειδή ή βιομηχανία θέλει φτηνότερες πρώτες ύλες, φτηνότερα εργατικά χέρια ή νέες αγορές. Μόνο μιά μειονότητα θά δεχόταν νά συμμετάσχει σ' ένα πόλεμο μέ τέτοιους σκοπούς. "Αν, άπ' τήν άλλη μεριά, μιά κυβέρνηση μπορεί νά κάνει τό λαό νά πιστέψει πώς απειλείται, ή φυσιολογική βιολογική αντίδραση απέναντι στήν απειλή έχει μπει ήδη σέ λειτουργία. "Επιπλέον, αυτές οι προβλέψεις τής απειλής από τά έξω φέρουν συχνά μόνες τους τό αποτέλεσμα: τό επιτιθέμενο κράτος, μέ τίς πολεμικές του έτοιμασίες, αναγκάζει καί τό κράτος πού πρόκειται νά δεχτεί τήν επίθεση νά έτοιμασθει μέ τή σειρά του «άποδείχνοντας» έτσι τήν ύποτιθέμενη απειλή.

"Η πρόκληση τής άμυντικής επιθετικότητας μέ πλύση έγκεφάλου μπορεί νά συμβεί μονάχα στους ανθρώπους. Για νά πείσει κανείς τούς ανθρώπους ότι απειλούνται, χρειά-

ζεται πάνω απ' όλα τό μέσο τῆς γλώσσας· δίχως αὐτό οἱ περισσότερες ὑποθέσεις εἶναι ἀδύνατες. Ἐπιπλέον χρειάζεται μιά κοινωνική δομή πού νά δίνει ικανοποιητική βάση γιά πλύση ἐγκεφάλου. Εἶναι δύσκολο νά φανταστούμε π.χ. πώς αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ὑπόθεση θά ἴσχυε γιά τούς Mbutu, τούς ἀφρικάνους πυγμαίους κυνηγούς πού ζοῦν πολύ εὐχαριστημένοι μέσα στά δάση τους καί δέν ἔχουν μόνιμους ἀρχηγούς. Στήν κοινωνία τους κανένας δέν ἔχει ἀρκετή δύναμη γιά νά κάνει τό ἀπίστευτο πιστευτό. Ἄπ' τήν ἄλλη μεριά, σέ μιά κοινωνία πού ἔχει προσωπικότητες μέ μεγάλες ἐξουσίες — ὅπως εἶναι οἱ μάγοι ἢ οἱ πολιτικοί καί θρησκευτικοί ἡγέτες — ἡ βάση γιά μιά τέτοια ὑπόθεση ὑπάρχει. Γενικά ἡ δύναμη τῆς ὑπόθεσης πού ἀσκεῖται ἀπό μιά κυρίαρχη ομάδα εἶναι ἀνάλογη μέ τή δύναμη τῆς ομάδας πάνω στους κυριαρχούμενους καί/ἢ τήν ικανότητα τῶν κυβερνητῶν νά χρησιμοποιοῦν ἓνα πολύπλοκο ἰδεολογικό σύστημα γιά νά περιορίζουν τή δυνατότητα τῆς κριτικῆς καί ἀνεξάρτητης σκέψης.

Μιά τρίτη καί εἰδική γιά τόν ἄνθρωπο προϋπόθεση συμβάλλει σέ μιά παραπέρα αὔξηση τῆς ἀνθρώπινης ἀμυντικῆς ἐπιθετικότητας σέ σύγκριση μέ τήν ἐπιθετικότητα τοῦ ζώου. Ὁ ἄνθρωπος, ὅπως καί τό ζῶο, προστατεύει τόν ἑαυτό του ἀπό τήν ἀπειλή ἐνάντια στά ζωτικά του συμφέροντα. *Ὅμως ἡ ἀκτίνα τῶν ζωτικῶν συμφερόντων τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πολύ μεγαλύτερη ἀπό τοῦ ζώου.* Ὁ ἄνθρωπος δέν πρέπει νά ἐπιδιώσει μόνο φυσικά ἀλλά καί ψυχικά. Χρειάζεται νά διατηρήσει μιά κάποια ψυχική ἰσορροπία γιατί ἀλλιῶτικα χάνει τήν ικανότητα νά λειτουργεῖ· γιά τόν ἄνθρωπο ὅτιδήποτε εἶναι ἀναγκαῖο γιά τή διατήρηση τῆς ψυχικῆς του ἰσορροπίας ἀποτελεῖ ὅμοια ζωτικό συμφέρον ὅπως καί αὐτό πού ἐξυπηρετεῖ τή διατήρηση τῆς φυσικῆς του ἰσορροπίας. Πρίν απ' όλα ὁ ἄνθρωπος ἔχει ζωτικά συμφέροντα νά διατηρήσει τό πλαίσιο προσανατολισμοῦ του. Ἡ ικανότητά του νά ἐνεργεῖ ἐξαριέται ἀπ' αὐτό, καί σέ τελευταία ἀνάλυση καί ἡ αἴσθησις τῆς ταυτότητας. Ἄν οἱ ἄλλοι τόν ἀπειλοῦν μέ ἰδέες πού ἀμφισβητοῦν τό πλαίσιο προσανατολισμοῦ του, θ' ἀντιδράσει σ' αὐτές τίς ἰδέες γιατί θά τίς θεωρήσει ζωτική ἀπειλή. Μπορεῖ νά δικαιολογήσει τήν ἀντίδρασή του μέ πολλούς τρόπους. Θά πει πώς οἱ νέες ἰδέες εἶναι ἀπ' τή φύση τους

«άνηθικες», «ἀπολίτιστες», «τρελές», ἢ ὅτιδῆποτε ἄλλο μπορέσει νά σκεφτεῖ γιά νά ἐκφράσει τήν ἀποστροφή του, ὅμως αὐτός ὁ ἀνταγωνισμός προκαλεῖται στήν πραγματικότητα ἐπειδή «αὐτός» νιώθει ν' ἀπειλεῖται.

Ὁ ἄνθρωπος δέ χρειάζεται μόνο ἓνα πλαίσιο προσανατολισμοῦ ἀλλά καί ἀντικείμενα ἀφοσίωσης, πού γίνονται ζωτική ἀναγκαιότητα γιά τή συναισθηματική του ἰσορροπία. Ὅ,τι κι ἂν εἶναι αὐτά – ἀξίες, ἰδανικά, πρόγονοι, πατέρας, μητέρα, ἡ γῆ, ἡ χώρα του, ἡ τάξη, ἡ θρησκεία κι ἑκατοντάδες ἄλλα φαινόμενα – τά θεωρεῖ ἱερά. Ἀκόμα καί τά ἔθιμα μποροῦν νά γίνουν ἱερά γιατί συμβολίζουν τίς ὑπάρχουσες ἀξίες.¹⁰ Τό ἄτομο – ἢ ἡ ὁμάδα – ἀντιδρά σέ μιά ἐπίθεση ἐνάντια στά «ἱερά» μέ τήν ἴδια ὀργή κι ἐπιθετικότητα πού θ' ἀντιμετώπιζε μιά ἐπίθεση ἐνάντια στήν ἴδια του τή ζωή.

Αὐτό πού εἰπώθηκε σχετικά μέ τίς ἀντιδράσεις σέ ἀπειλές τῶν ζωτικῶν συμφερόντων, μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ καί μέ διαφορετικό καί πιό γενικευμένο τρόπο ἂν ποῦμε πώς ὁ φόβος τείνει νά κινητοποιήσει εἴτε τήν ἐπιθετικότητα εἴτε μιά τάση γιά φυγή. Τό τελευταῖο συμβαίνει συχνά ὅταν τό ἄτομο βρῖσκει μιά διέξοδο πού τοῦ περιορίζει κάπως τήν «ὑπόληψή» του. Ἄν ὅμως ἔχει στριμωχτεῖ καί δέν ἀπομένει καμιά δυνατότητα διαφυγῆς, τό πιό πιθανό εἶναι πώς θά ἐκδηλωθεῖ ἐπιθετική συμπεριφορά. Ἐνας παράγοντας ὥστόσο δέ θά ἔπρεπε νά παραγνωριστεῖ: ἡ ἀντίδραση τῆς φυγῆς ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀλληλεπίδραση δύο παραγόντων: ὁ πρῶτος εἶναι τό μέγεθος τῆς πραγματικῆς ἀπειλῆς, ὁ δεύτερος εἶναι ὁ βαθμός τῆς φυσικῆς καί ψυχικῆς δύναμης καί αὐτοπεποίθησης τοῦ ἀτόμου πού ἀπειλεῖται. Ἀπό τή μιά μεριά βρῖσκονται διάφορα γεγονότα πού μποροῦν νά φοβίσουν πραγματικά τόν καθένα· ἀπό τήν ἄλλη ὑπάρχει μιά τέτοια αἴσθηση ἀνημπορίας κι ἀπελπισίας, πού σχεδόν τά πάντα τρομάζουν τό ἄτομο. Ἐτσι ὁ φόβος ἐλέγχεται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τίς πραγματικές ἀπειλές ὅπως κι ἀπό ἓνα ἐσωτερικό περιβάλλον πού τόν προκαλεῖ

10. Χαρακτηριστικό αὐτοῦ τοῦ φαινομένου εἶναι ὅτι ἡ ἑλληνική λέξη ἦθος – πού κυριολεκτικά σημαίνει τή συμπεριφορά – πήρε τήν ἔννοια τοῦ «ἠθικοῦ», ὅπως ὁ «κανόνας» χρησιμοποιεῖται μέ τή διπλή ἔννοια τοῦ «κανονικοῦ» καί τοῦ «κανονιστικοῦ».

ακόμα κι όταν υπάρχει ελάχιστο εξωτερικό ερέθισμα.

Ο φόβος, όπως κι ο πόνος, είναι τό πιό ενοχλητικό συναίσθημα κι ο άνθρωπος κάνει τά πάντα γιά ν' απαλλαγεί απ' αυτό. Υπάρχουν πολλοί τρόποι ν' απαλλαγεί κανείς απ' τό φόβο καί τό άγχος, όπως ή χρήση ναρκωτικών, ή σεξουαλική διέγερση, ο ύπνος καί ή συντροφιά άλλων ατόμων. Ένας απ' τούς αποτελεσματικότερους τρόπους απαλλαγής από τό άγχος είναι ή επιθετικότητα. Όταν κάποιος μπορέσει νά βγει από τήν παθητική κατάσταση του φόβου κι αρχίσει νά επιτίθεται, ή οδυνηρή φύση του φόβου εξαφανίζεται.¹¹

Επιθετικότητα κι Έλευθερία

Απ' όλες τίς απειλές πού στρέφονται ένάντια στά ζωτικά συμφέροντα του ανθρώπου, ή απειλή της έλευθερίας του έχει έξαιρετική σημασία, ατομικά καί κοινωνικά. Αντίθετα απ' τήν πλατιά διαδομένη αντίληψη ότι αυτή ή επιθυμία γιά έλευθερία είναι προϊόν του πολιτισμού καί ειδικότερα της εκμάθησης-ρύθμισης, υπάρχουν άφθονες ένδείξεις ότι ή επιθυμία της έλευθερίας είναι μιά βιολογική αντίδραση του ανθρώπινου οργανισμού.

Ένα φαινόμενο πού υποστηρίζει αυτή τήν άποψη είναι τό ότι σ' ολόκληρη τήν ιστορία έθνη καί τάξεις πολέμησαν τούς καταπιεστές τους όταν υπήρχε κάποια πιθανότητα γιά νίκη, καί συχνά ακόμα κι όταν δέν υπήρχε καμιά. Η ιστορία της ανθρωπότητας είναι πραγματικά μιά ιστορία αγώνων γιά έλευθερία, μιά ιστορία επαναστάσεων, από τόν απελευθερωτικό πόλεμο των Έβραίων ένάντια στους Αιγύπτιους ως τίς εθνικές ξεγέρσεις ένάντια στή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, από τίς ξεγέρσεις των γερμανών χωρικών στό δέκατο έκτο αιώνα, ως τήν αμερικάνικη, τή γαλλική, τή γερμανική, τή ρώσικη, τήν κινέζικη, τήν άλγερινή καί τή διετναμέζικη επανάσταση.¹² Οι αρχηγοί χρησιμοποιούν

11. Είμαι υποχρεωμένος στό δόκτορα Juan de Dios Hernández γιά τίς χρήσιμες υποδείξεις του σέ νευροφυσιολογικό επίπεδο, πού τίς παραλείπω εδώ γιατί θ' απαιτούνταν μιά μεγάλη ξειδικευμένη ανάλυση.

12. Οι επαναστάσεις πού έγιναν στήν ιστορία δέν πρέπει νά επισιαάζουν

πολύ συχνά σάν σύνθημα ότι οδηγούν τό λαό τους στή μάχη γιά τήν έλευθερία, ένῶ στήν πραγματικότητα σκοπός τους είναι νά τόν ύποδουλώσουν. Τό ότι καμιά άλλη ύπόσχεση δέ συγκλονίζει τόσο τήν καρδιά του ἄνθρώπου, φαίνεται καί από τό ότι ἀκόμα καί κείνοι οἱ ἡγέτες πού θέλουν νά καταπνίξουν τήν έλευθερία, βρίσκονται ἀναγκασμένοι νά τήν ύποσχεθούν.

“Ενας ἄλλος λόγος πού μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ότι ὁ ἄνθρωπος ἔχει μιά ἔμφυτη παρόρμηση νά πολεμάει γιά τήν έλευθερία εἶναι πώς ἡ έλευθερία ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιά τήν πλήρη ἀνάπτυξη του ἄτόμου, γιά τήν πνευματική του ὑγεία καί τήν εὐημερία του· ἡ ἀπουσία της ἀκρωτηριάζει τόν ἄνθρωπο. Ἐλευθερία δέ σημαίνει ἔλλειψη περιορισμοῦ, ἀφοῦ κάθε ἀνάπτυξη συντελεῖται μόνο μέσα σέ μιά δομή, καί κάθε δομή συνεπάγεται περιορισμό (H. von Foerster, 1970). Αὐτό πού μετράει εἶναι ἄν ὁ περιορισμός λειτουργεῖ καταρχή γιά χάρη ἑνός ἄλλου ἄτόμου ἢ θεσμοῦ, ἢ ἄν εἶναι αὐτόνομος – δηλαδή ἄν εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀνάπτυξης πού ἐνυπάρχουν μέσα στή δομή του ἄτόμου.

Σάν προϋπόθεση τῆς ἀνεμπόδιστης ἀνάπτυξης του ἄν-

τό γεγονός ότι καί τά θρέφη καί τά παιδιά κάνουν ἐπαναστάσεις, ἀλλά ἀκριβῶς ἐπειδή δέν ἔχουν δύναμη εἶναι ἀναγκασμένα νά χρησιμοποιοῦν δικές τους μεθόδους, κάτι δηλαδή σάν ἀνταρτοπόλεμο. Πολεμᾶνε τήν καταπάτηση τῆς έλευθερίας τους μέ διάφορους ἀτομικούς τρόπους, ὅπως εἶναι ὁ πεισματωμένος ἀρνητισμός: ἡ ἄρνηση νά φᾶνε, ἡ ἄρνηση νά συμμορφωθοῦν μέ τήν ἀγωγή τῆς τουαλέτας τους, τό βρέξιμο του κρεβατιοῦ, ἢ οἱ δραστικότερες μέθοδοι τῆς αὐτιστικῆς ἀπομάκρυνσης καί τῆς ψευδοπνευματικῆς ἀδυναμίας. Οἱ ἐνήλικοι συμπεριφέρονται σάν ἔλιτ πού νιώθει τή δύναμή της νά κλονίζεται. Χρησιμοποιοῦν φυσική βία, συχνά ἀνάμικτη μέ δωροδοκία, γιά νά προστατέψουν τή θέση τους. Σάν ἀποτέλεσμα, τά περισσότερα παιδιά ὑποκύπτουν καί προτιμοῦν τήν ὑποταγή ἀπό τά ἀδιάκοπα βασανιστήρια. Σ' αὐτό τόν πόλεμο δέ δείχνεται ἔλεος μέχρι νά κερδηθεῖ ἡ νίκη, καί τά νοσοκομεῖα μας εἶναι γεμάτα ἀπό τοῖς τραυματίες του. Παρόλα αὐτά σημασία ἔχει πώς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι – τά παιδιά τῶν ἰσχυρῶν καί τά παιδιά τῶν ἀνίσχυρων – μοιράζονται τήν κοινή ἐμπειρία του ὅτι κάποτε ὑπῆρξαν ἀνίσχυροί καί πολέμησαν γιά τήν έλευθερία τους. Γι' αὐτό τό λόγο μποροῦμε νά ὑποθέσουμε πώς κάθε ἄνθρωπος – πέρα ἀπό τό βιολογικό δυναμικό πού, ἄν καί μένει σέ λήθαργο γιά μεγάλο διάστημα, μπορεῖ νά ξυπνήσει κάτω ἀπό εἰδικές συνθήκες.

θρώπινου οργανισμού, ή ελευθερία είναι ζωτικό βιολογικό συμφέρον του ανθρώπου¹³ γιατί και κάθε απειλή σέ βάρος της προκαλεί τήν άμυντική επιθετικότητα όπως κι όλες οι απειλές ενάντια σέ ζωτικά συμφέροντα. Γιατί νά φαίνεται λοιπόν παράξενο τό ότι ή επιθετικότητα και ή βία συνεχίζουν νά γεννιούνται μέσα σ' ένα κόσμο όπου ή πλειονότητα είναι στερημένη από ελευθερία, και ειδικά οι λαοί των λεγόμενων υπανάπτυκτων χωρών; Αυτοί πού βρίσκονται στήν έξουσία — δηλαδή οι λευκοί — θά εκπλήσσονταν ίσως και θά έξοργίζονταν λιγότερο άν δέν είχαν συνηθίσει νά θεωρούν τούς κίτρινους και τούς μαύρους σάν υπάνθρωπους, πού είναι άπίθανο πώς θ' αντιδράσουν ανθρώπινα.¹⁴

Υπάρχει όμως κι άλλος ένας λόγος γι' αυτή τήν τυφλότητα. Άκόμα κι οι λευκοί, πού είναι τόσο δυνατοί, έχουν ξεπουλήσει τήν ελευθερία τους γιατί τό ίδιο τους τό σύστημα τούς έχει άναγκάσει νά τό κάνουν, μόλο πού αυτό συνέβηκε μέ λιγότερο δραστικό και έμφανή τρόπο. Ίσως μισούν εκείνους πού πολεμούν γιά τήν ελευθερία σήμερα και γιά ένα πρόσθετο λόγο: επειδή θυμοούνται πώς αυτοί ξεπούλησαν τή δική τους.

Τό γεγονός ότι ή γνήσια επαναστατική επιθετικότητα, όπως και κάθε επιθετικότητα πού γεννιέται άπ' τήν παρόρμηση νά υπερασπιστείς τή ζωή σου, τήν ελευθερία ή τήν τιμή σου, είναι βιολογικά λογική και μέρος μιās φυσιολογικής ανθρώπινης λειτουργίας, δέν πρέπει νά μās κάνει νά ξεχνάμε πώς ή καταστροφή τής ζωής παραμένει πάντα καταστροφή, ακόμα κι όταν είναι βιολογικά δικαιωμένη· είναι θέμα των θρησκευτικών, ήθικων ή πολιτικών αρχών ενός ανθρώπου άν πιστεύει πώς είναι ανθρώπινα δικαιωμένη ή όχι. Όποιες κι άν είναι όμως οι αρχές του όσο

13. Όχι μόνο του ανθρώπου. Ό αποπροσανατολισμός του ζώου μέσα στό ζωολογικό κήπο έχει ήδη αναφερθεί και φαίνεται νά κλονίζει τίς αντίθετες άπόψεις ακόμα και μιās αϋθεντίας όπως ό Η. Hediger (1942).

14. Τό χρώμα του δέρματος έχει σχέση μόνο όταν συνδυάζεται μέ τήν αδυναμία. Οι Γιαπωνέζοι έγιναν άτομα άπ' όταν απέκτησαν δύναμη, στίς αρχές του αιώνα μας. Τό πρόσωπο των Κινέζων άλλαξε γιά τόν ίδιο λόγο πριν από μερικά χρόνια. Η άπόκτηση μιās προχωρημένης τεχνολογίας έχει γίνει σήμερα κριτήριο γιά τήν ανθρωπιά ενός λαού.

ἀφορᾶ αὐτό τό θέμα, ἔχει σημασία νά θυμᾶται πάντα πόσο εὐκόλα ἢ καθαρά ἀμυντική ἐπιθετικότητα ἀνακατεύεται μέ τήν (μῆ ἀμυντική) καταστροφικότητα καί μέ τή σαδιστική ἐπιθυμία ν' ἀνατρέψει τήν κατάσταση ἐλέγχοντας τούς ἄλλους ἀντί νά ἐλέγχεται ὁ ἴδιος. Ἐάν καί ὅταν συμβεῖ αὐτό, ἡ ἐπαναστατική ἐπιθετικότητα διαστρέφεται καί τείνει ν' ἀνανεώσει τίς συνθήκες πού γύρευε νά ἐξαφανίσει.

Ἐπιθετικότητα καί Ναρκισσισμός¹⁵

Ἐκτός ἀπ' τούς παράγοντες πού ἤδη ἐξετάσαμε, μιά ἀπ' τίς σημαντικότερες πηγές τῆς ἀμυντικῆς ἐπιθετικότητος εἶναι ὁ τραυματισμένος *ναρκισσισμός*.

Ἡ ἔννοια τοῦ ναρκισσιμοῦ διατυπώθηκε ἀπό τόν Freud στή βάση τῆς θεωρίας του γιά τή λίμπιντο. Μιάς κι ὁ σχιζοφρενῆς ἀσθενῆς δέ φαίνεται νά ἔχει καμιά «λιμπιντική» σχέση μέ ἀντικείμενα (εἴτε στήν πραγματικότητα εἴτε στή φαντασία του), ὁ Freud ἔφτασε στό ἐρώτημα: «Τί συνέδηκε στή λίμπιντο πού ἀπομακρύνθηκε ἀπό τά ἐξωτερικά ἀντικείμενα, γιά νά καταλήξει σέ σχιζοφρενία;» Ἡ ἀπάντηση πού ἔδωσε ἦταν: «Ἡ λίμπιντο πού ἀποσύρθηκε ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο στράφηκε στό ἐγώ κι ἔτσι γέννησε μιά στάση πού μπορεῖ νά ὀνομαστῆ *ναρκισσισμός*». Ἐπιπλέον ὁ Freud ὑπέθεσε πώς ἡ ἀρχική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου στήν πρῶμη βρεφική ἡλικία ἦταν ὁ ναρκισσισμός («πρωτογενῆς ναρκισσισμός»), ὅπου δέν ὑπῆρχαν ἀκόμα σχέσεις μέ τόν ἔξω κόσμο· στή διάρκεια τῆς φυσιολογικῆς ἀνάπτυξης τό παιδί αὐξήσε τίς λιμπιντικές του σχέσεις μέ τόν ἔξω κόσμο καί σέ ἔκταση καί σέ ἔνταση. Κάτω ἀπό εἰδικές συνθήκες (πού ἡ ἐντονότερη εἶναι ἡ τρέλλα) ἡ λίμπιντο ἀποσύρεται ἀπό τά ἀντικείμενα καί στρέφεται ξανά στό ἐγώ («δευτερογενῆς ναρκισσισμός»). ὡστόσο ἀκόμα καί στήν περίπτωση τῆς ὀμαλῆς ἀνάπτυξης, ὁ ἀνθρώπος παραμένει ναρκισσιστής σέ κάποιον βαθμό, σ' ὀλόκληρη τή ζωή του (S. Freud, 1914).

15. Γιά μιά διεξοδικότερη ἀνάλυση τοῦ ναρκισσιμοῦ βλ. E. Fromm (1964).

Παρά τή διαπίστωση αὐτή, ἡ ἔννοια τοῦ ναρκισσιμοῦ δέν ἐπαιξε τό σπουδαῖο ρόλο πού τῆς ἀξίζει στίς κλινικές ἔρευνες τῶν ψυχαναλυτῶν. Ἐφαρμόστηκε κυρίως στήν πρῶμη βρεφική ἡλικία καί στίς ψυχώσεις,¹⁶ ἐνώ ἡ μεγαλύτερη σημασία τῆς βρίσκεται ἀκριβῶς στό ρόλο πού παίξει γιά τή φυσιολογική ἢ τή λεγόμενη νευρωτική προσωπικότητα. Ὁ ρόλος αὐτός μπορεῖ νά κατανοηθεῖ ἀπόλυτα μόνο ἂν ὁ ναρκισσισμός ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τό περιοριστικό πλαίσιο ἀναφορᾶς τῆς θεωρίας τῆς λίμπιντο. Ὁ ναρκισσισμός μπορεῖ νά περιγραφεῖ σάν μιὰ κατάσταση τῆς ἐμπειρίας ὅπου μόνο τό ἄτομο καθαυτό, τό σῶμα του, οἱ ἀνάγκες του, τά αἰσθήματά του, οἱ σκέψεις του, ἡ περιουσία του, τό καθεῖ κι ὁ καθένας πού τοῦ ἀνήκει, γίνονται ἀντιληπτά σάν ἀπόλυτα πραγματικά, ἐνώ ὀτιδήποτε δέν ἀποτελεῖ μέρος αὐτοῦ τοῦ ἀτόμου ἢ δέν εἶναι ἀντικείμενο τῶν ἀναγκῶν του δέν παρουσιάζει κανένα ἐνδιαφέρον, δέν εἶναι ἀπόλυτα πραγματικό, ἀναγνωρίζεται μόνο διανοητικά ἐνῶ συναισθηματικά δέν ἔχει οὔτε βαρύτητα οὔτε χρῶμα. Τό ἄτομο, στό βαθμό πού εἶναι ναρκισσιστικό, ἔχει ἓνα διπλό ἐπίπεδο ἀντίληψης. Μόνο αὐτό κι ὅ,τι τοῦ ἀνήκει ἔχει σημασία, ἐνώ ὁ ὑπόλοιπος κόσμος τοῦ εἶναι λίγο πολύ ἀδιάφορος. Ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ διπλοῦ ἐπιπέδου τό ναρκισσιστικό ἄτομο παρουσιάζει σοβαρά ἐλαττώματα στήν κρίση του καί δέν ἔχει καμιὰ ἰκανότητα νά δειχτεῖ ἀντικειμενικό.¹⁷

16. Τά τελευταῖα χρόνια πολλοί ψυχαναλυτές ἀμφισβήτησαν τήν ἔννοια τοῦ πρῶμου ναρκισσιμοῦ στή βρεφική ἡλικία καί ὑποθέτουν τήν ὑπαρξη ἀντικειμενικῶν σχέσεων σέ πολύ πῖο πρῶμη περίοδο ἀπ' ὅση ὑποστηρίζει ὁ Freud. Ἡ ἀντίληψη τοῦ Freud γιά τήν ἀποκλειστικά ναρκισσιστική φύση τῶν ψυχώσεων ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ σήμερα ἀπό τοὺς περισσότερους ψυχαναλυτές.

17. Στά ἐπόμενα θ' ἀσχοληθῶ μόνο μέ τό ναρκισσισμό πού ἐκδηλώνεται μέ τήν αἴσθηση τῆς μεγαλοπρέπειας. Ὑπάρχει κι ἄλλη μιὰ μορφή ναρκισσιμοῦ πού, ἂν καί φαίνεται ἀντίθετη, ἀποτελεῖ ἔκφραση τοῦ ἴδιου πράγματος· ἀναφέρομαι στόν ἀρνητικό ναρκισσισμό, στόν ὅποιο τό ἄτομο ἀσχολεῖται μόνιμα καί ἐναγῶνια μέ τήν ὑγεία του, φτάνοντας ὡς τήν ὑποχονδρία. Ἡ ἐκδήλωση αὐτή δέν ἔχει σημασία ἐδῶ. Θά ἔπρεπε ὅμως νά σημειώσουμε πῶς συχνά οἱ δύο ἐκδηλώσεις παρουσιάζονται ἀνάμικτες· ἀρκεῖ νά σκεφτοῦμε μόνο τήν ὑποχονδριακή ἐνασχόληση τοῦ Himmler μέ τήν ὑγεία του.

Συχνά τό ναρκισσιστικό άτομο γνωρίζει ένα αίσθημα ασφάλειας μέσα στην έντελώς υποκειμενική του πεποίθηση για την τελειότητά του, την υπεροχή του σε σχέση με άλλους και τις εκπληκτικές του ικανότητες, κι όχι μέσα στη σχέση του με άλλους ή διαμέσου της πραγματικής εργασίας ή τών έπιτευγμάτων του. Νιώθει την ανάγκη νά μένει προσκολλημένο στη ναρκισσιστική εικόνα πού έχει για τόν έαυτό του, μιās και ή αίσθησή του για την άξια αλλά και για την ταυτότητά του είναι απόλυτα βασισμένη σ' αυτήν. "Αν άπειληθεί ο ναρκισσισμός του, άπειλείται τό ίδιο τό άτομο σε μιά ζωτικά σημαντική περιοχή. "Όταν οί άλλοι τοῦ πληγώνουν τό ναρκισσισμό του προσβάλλοντάς το, επικρίνοντάς το, εκθέτοντάς το όταν έχει πει κάτι λαθεμένο, νικώντας το σ' ένα παιχνίδι ή σε πάμπολλες άλλες περιπτώσεις, τό ναρκισσιστικό άτομο άντιδρά συνήθως μέ έντονο θυμό ή όργή, είτε τό δείχνει είτε όχι, ακόμα κι όταν δέν τό έχει καταλάβει. Η ένταση αυτής τής επιθετικής αντίδρασης μπορεί νά φανεϊ συχνά στό γεγονός ότι ένα τέτοιο άτομο δέ θά συχωρέσει ποτέ κάποιον πού τοῦ πλήγωσε τό ναρκισσισμό του και συχνά νιώθει μιά δυνατή έπιθυμία νά εκδικηθεϊ — έπιθυμία πού θά 'ταν λιγότερο έντονη άν τοῦ είχαν πειράξει την παρουσία του ή και τό ίδιο του τό σώμα.

Τά περισσότερα άτομα δέν άντιλαμβάνονται τό ναρκισσισμό τους, αλλά στην πραγματικότητα δέν άντιλαμβάνονται εκείνες τις εκδηλώσεις πού δέν τόν άποκαλύπτουν άνοιχτά. Έτσι λ.χ. νιώθουν υπερβολικό θαυμασμό για τούς γονείς ή τά παιδιά τους, και δέ βρίσκουν καμιά δυσκολία νά εκφράσουν αυτά τά αισθήματα γιατί μιά τέτοια συμπεριφορά κρίνεται συνήθως θετικά, σάν αγάπη για τά παιδιά ή τούς γονείς ή σάν άφοσίωση· άν όμως μπορούσαν νά εκφράσουν τά αισθήματα για τό άτομό τους λέγοντας «Είμαι ο πιό υπέροχος άνθρωπος τοῦ κόσμου», «Είμαι ο καλύτερος άπ' όλους» κλπ., όχι μόνο θά τούς θεωρούσαν υπέρμετρα ματαιόδοξους αλλά ίσως ακόμα και νά νόμιζαν πώς δέν είναι τελείως καλά στά λογικά τους. 'Απ' την άλλη μεριά άν κάποιος έχει κατορθώσει κάτι πού βρίσκει άναγνώριση στό πεδίο τής τέχνης, τής έπιστήμης, τοῦ άθλητισμοῦ, τής εργασίας του ή τής πολιτικής, ή ναρκισσιστική του στάση δέ φαίνεται μόνο πραγματική και δικαι-

ολογημένη αλλά τρέφεται σταθερά από τό θαυμασμό τῶν ἄλλων. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις μπορεῖ ν' ἀφήσει ἀχαλί-
νωτο τό ναρκισσιμό του γιατί ἔχει πιά ἐπικυρωθεῖ κοινω-
νικά.¹⁸ Στή σημερινή δυτική κοινωνία ὑπάρχει ἕνας περι-
έργος σύνδεσμος ἀνάμεσα στό ναρκισσιμό τῆς διάσημης
προσωπικότητας καί τίς ἀνάγκες τοῦ κοινού. Τό κοινό θέ-
λει νά ἔρχεται σ' ἐπαφή μέ διάσημα ὀνόματα γιατί ἡ ζωή
τοῦ μέσου ἀνθρώπου εἶναι ἄδεια καί βαρετή. Τά μέσα μα-
ζικῆς ἐνημέρωσης ζοῦν ἐπειδή πουλᾶνε φήμη, κι ἔτσι ὅλοι
μένουν εὐχαριστημένοι· ὁ ναρκισσιστής ἠθοποιός, τό κοι-
νό καί οἱ ἔμποροι τῆς φήμης.

Στόν κόσμο τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν ἡ ὑπαρξή μεγάλου
ναρκισσιμοῦ εἶναι πολύ συχνή· μοιάζει μέ ἐπαγγελματική
ἀσθένεια – ἢ προσόν – ιδιαίτερα γιά κείνους πού χρω-
στούν τή δύναμή τους στήν ἐπιρροή πού ἀσκοῦν πάνω σέ
μαζικά ἀκροατήρια. Ἐάν ὁ ἡγέτης εἶναι πεισμένος γιά τά
ἔξαιρετικά χαρίσματα του καί γιά τήν ἀποστολή του, θά
τοῦ εἶναι εὐκολότερο νά πείσει τά μεγάλα ἀκροατήρια:
αὐτά πάντα γοητεύονται ἀπό ἀνθρώπους πού φαίνονται
ἀπόλυτα σίγουροι. Ὅμως ὁ ναρκισσιστής ἡγέτης δέ χρησι-
μοποιεῖ τό ναρκισσιστικό του χάρισμα μόνο σάν μέσο πο-
λιτικῆς ἐπιτυχίας· χρειάζεται τήν ἐπιτυχία καί τό χειρο-
κρότημα γιά τήν ἴδια τήν πνευματική του ἰσορροπία. Ἡ
ιδέα τῆς μεγαλοσύνης καί τοῦ ἀλάθητου του βασίζεται οὐ-
σιαστικά στή ναρκισσιστική μεγαλοφαντασία του κι ὄχι
στά πραγματικά του ἐπιτεύγματα.¹⁹ Ὡστόσο δέ μπορεῖ νά

18. Τό πρόβλημα τοῦ ναρκισσιμοῦ καί τῆς δημιουργικότητας εἶναι ἐξ-
αιρετικά πολύπλοκο καί θά χρειάζοταν πολύ μεγαλύτερη ἐξέταση ἀπ' ὅση
μποροῦμε νά κάνουμε στόν περιορισμένο χῶρο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

19. Αὐτό δέ σημαίνει ἀναγκαστικά πῶς τίς περισσότερες φορές πρόκει-
ται γιά ἀπάτη. Ἰσχύει ἀρκετά συχνά, ἀλλά ὄχι πάντα. Γιά παράδειγμα ὁ
Woodrow Wilson, ὁ Franklin D. Roosevelt καί ὁ Winston Churchill ἦταν
μεγάλοι ναρκισσιστές, ἀλλά παρόλα αὐτά ἦταν προικισμένοι μέ τήν ἱκα-
νότητα νά πετυχαίνουν μεγάλα πολιτικά ἐπιτεύγματα. Ὡστόσο κι αὐτά
ἀκόμα τά ἐπιτεύγματα δέν ἦταν τέτοια πού νά τοὺς δικαιώνουν τήν αἰ-
σθησι τῆς αὐτοπεποίθησης καί τοῦ ἀλάθητου, πού συχνά ἐκδηλωνόταν
στήν ἀλαζονεία τους. Παράλληλα ὅμως ὁ ναρκισσισμός τους ἦταν περι-
ορισμένος σέ σύγκριση μέ τόν Hitler. Αὐτό ἐξηγεῖ καί τό γιατί στόν
Churchill δέν εἶχε καμιά πνευματική ἐπίπτωση ὅταν ἔχασε τίς ἐκλογές τοῦ
1948 καί ὑποθέτω πῶς τό ἴδιο θά συνέβαινε καί μέ τόν Roosevelt ἂν
δοκίμαζε ἦττα, ἂν καί δέν πρέπει ἐδῶ νά παραγνωρίζουμε τό γεγονός ὅτι

κάνει δίχως τή ναρκισσιστική του έπαρση γιατί ό άνθρωπος πυρήνας του — ή πεποίθηση, ή συνείδηση, ή αγάπη και ή πίστη — δέν έχει αναπτυχθεί πολύ. Έυερβολικά ναρκισσιστικά άτομα αναγκάζονται σχεδόν νά γίνουν διάσημα, άφου άλλιώτικα νιώθουν καταπιεσμένα και τρελαίνονται. Χρειάζεται όμως πολύ ταλέντο — και οί ανάλογες εύκαιρίες — για νά έπηρεάσουν τούς άλλους σέ τέτοιο βαθμό, ώστε τό χειροκρότημά τους νά επικυρώσει αυτά τά ναρκισσιστικά όνειρα. Άκόμα κι όταν οί τέτοιοι άνθρωποι πετυχαίνουν, σπρώχνονται νά γυρέψουν παραπέρα έπιτυχία γιατί γι' αυτούς ή άποτυχία κουβαλάει μέσα της τόν κίνδυνο τής κατάρρευσης. Η πλατιά έπιτυχία είναι ή αυτοθεραπεία τους άπό τήν κατάθλιψη και τήν τρέλα. Πολεμώντας για τούς σκοπούς τους, πολεμάνε στήν πραγματικότητα για τήν πνευματική τους ίσορροπία.

Όταν, στόν ομαδικό ναρκισσισμό, τό αντικείμενο δέν είναι τό άτομο αλλά ή ομάδα όπου άνήκει, τό άτομο μπορεί νά έχει άπόλυτη επίγνωση αυτού του πράγματος και νά τό εκφράζει δίχως κανένα περιορισμό. Ό ισχυρισμός ότι «ή χώρα του» (ή τό έθνος ή ή θρησκεία) είναι ή πιό ύπεροχη, ή πιό πολιτισμένη, ή πιό ισχυρή, ή πιό ειρηνόφιλη κλπ., δέ φαίνεται διόλου τρελός· άπεναντίας, μοιάζει μ' έκφραση πατριωτισμού, πίστης κι άφοσίωσης. Φαίνεται άκόμα πραγματικός και λογικός, μιά σωστή κρίση, άφου τό ίδιο πιστεύουν πολλά μέλη τής ίδιας ομάδας. Αυτή ή συμφωνία πετυχαίνει νά μεταμορφώσει τή φαντασία σέ πραγματικότητα, μιās και για τόν περισσότερο κόσμο ή πραγματικότητα φτιάχνεται άπό τή γενική συμφωνία και δέ βασίζεται στή λογική ή στήν κριτική εξέταση.²⁰

και οί δύο, άκόμα και μετά τήν ήττα τους, θά διατηρούσαν πάμπολλους θαυμαστές. Η περίπτωση του Wilson είναι ίσως κάπως διαφορετική· χρειάζεται νά μελετήσουμε έδώ μήπως ή πολιτική ήττα του δημιούργησε σοβαρά ψυχικά προβλήματα που χτύπησαν σέ φυσική ασθένεια. Με τόν Hitler και τόν Στάλιν ή περίπτωση φαίνεται ξεκαθαρισμένη. Ό Hitler προτίμησε νά πεθάνει παρά ν' αντιμετώπισει τήν ήττα του. Ό Στάλιν έμφάνισε σημεία ψυχικής κρίσης τίς πρώτες βδομάδες μετά τή γερμανική επίθεση στά 1941, και φαίνεται πιθανό πώς υπέφερε άπό παρανοϊκές τάσεις τά τελευταία χρόνια τής ζωής του, όταν πιά είχε δημιουργήσει τόσους έχθρούς, ώστε καταλάβαινε πώς δέν ήταν πιά «πατερούλης» για τούς ύποτελείς του.

20. Κάποιες φορές ή συμφωνία έστω και μιās πολύ μικρής ομάδας είναι

Ὁ ὁμαδικὸς ναρκισσισμός ἔχει σημαντικὲς λειτουργίες. Πρῶτο μεγαλώνει τὴν ἀλληλεγγύη καὶ τὴ συνοχή τῆς ομάδας καὶ κάνει εὐκολότερη τὴ χειραγώγηση, κολακεύοντας τίς ναρκισσιστικὲς τῆς προδιαθέσεις. Δεύτερο, εἶναι ὑπερβολικὰ σημαντικὸς σὰν ἓνα στοιχεῖο πού δίνει ἱκανοποίηση στὰ μέλη τῆς ομάδας καὶ ἰδιαίτερα σέ κείνους πού λίγους λόγους ἔχουν νά νιώθουν περήφανοι κι ἄξιοι. Ἄκόμα κι ἂν κανεῖς εἶναι τό ταπεινότερο, τό φτωχότερο, τό λιγότερο σεβαστό μέλος μιᾶς ομάδας, ἀνταμείβεται γιὰ τὴν ἄθλια κατάστασή του ὅταν νιώθει ἔτσι: «Εἶμαι μέλος τῆς πιό ὑπέροχης ομάδας στὸν κόσμο. Ἐγώ, πού στήν πραγματικότητα εἶμαι σκουλήκι, γίνομαι γίγαντας ἀνήκοντας σ' αὐτὴ τὴν ομάδα». Κατὰ συνέπεια ὁ βαθμὸς τοῦ ὁμαδικοῦ ναρκισσισμοῦ ἀναπληρώνει τὴν ἔλλειψη τῆς πραγματικῆς ἱκανοποίησης στὴ ζωὴ. Ἐκεῖνες οἱ κοινωνικὲς τάξεις πού ἀπολαμβάνουν τὴ ζωὴ περισσότερο εἶναι λιγότερο φανατικὲς (ὁ φανατισμὸς εἶναι χαρακτηριστικὴ ἰδιότητα τοῦ ὁμαδικοῦ ναρκισσισμοῦ) ἀπὸ κείνες πού, ὅπως οἱ κατώτερες τάξεις, ὑποφέρουν ἀπὸ στέρηση σ' ὅλες τίς ὑλικὲς καὶ πολιτιστικὲς σφαιρὲς καὶ περνοῦν μιὰ ζωὴ γεμάτη ἀπόλυτη ἀνία.

Ταυτόχρονα ἡ ὑποδαύλιση τοῦ ὁμαδικοῦ ναρκισσισμοῦ εἶναι πολὺ φτηνὴ ὅσο ἀφορᾷ τὸν κοινωνικὸ προϋπολογισμό· οὐσιαστικά δέ στοιχίζει τίποτα σέ σύγκριση μέ τίς κοινωνικὲς δαπάνες πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τό ἀνέδασμα τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου. Ἡ κοινωνία ἔχει νά πληρώσει μονάχα τοὺς ἰδεολόγους πού φτιάχνουν τὰ συνθήματα πού γεννᾶνε τὸν κοινωνικὸ ναρκισσισμό· πραγματικά, πολλοὶ κοινωνικοὶ παράγοντες, ὅπως οἱ δάσκαλοι, οἱ δημοσιογράφοι, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ καθηγητὲς συμμετέχουν ἀκόμα καὶ δίχως πληρωμὴ – τουλάχιστον πληρωμὴ σέ χρῆμα. Παίρνουν τὴν ἀνταμοιβὴ τους νιώθοντας περήφανοι καὶ ἱκανοποιημένοι πού ὑπηρετοῦν μιὰ τόσο ἄξια ὑπόθεση – κι ἀκόμα ὅταν μεγαλώνει τό κύρος τους καὶ προωθοῦνται.

Ἐκεῖνοι πού ὁ ναρκισσισμός τους ἀναφέρεται στὴν ομάδα τους κι ὄχι στοὺς ἑαυτοὺς τους σὰν ἄτομα, εἶναι τό

ἀρκετὴ γιὰ νά δημιουργήσει μιὰ πραγματικότητα – στίς πιό ἀκραιῖες περιπτώσεις ἀκόμα καὶ ἡ συμφωνία δύο ἀτόμων (*folie à deux*).

ἴδιο εὐαίσθητοι ὅσο καί τὸ ναρκισσιστικό ἄτομο, κι ἀντιδρῶν μὲ ὀργή σέ κάθε πλήγμα, πραγματικό ἢ φανταστικό, πού δέχεται ἡ ομάδα. Σίγουρα ὁμως ἡ ἀντίδρασή τους εἶναι πιό ἔντονη καί πιό συνειδητή. Ἐνα ἄτομο, ἐκτός κι ἂν εἶναι πολύ ἄρρωστο διανοητικά, μπορεῖ νά ἔχει τουλάχιστον κάποιες ἀμφιβολίες σχετικά μέ τήν προσωπική ναρκισσιστική του εἰκόνα. Τό μέλος τῆς ομάδας δέν ἔχει καμιά, ἀφοῦ μοιράζεται τό ναρκισσισμό του μέ τήν πλειονότητα. Σέ περίπτωση σύγκρουσης ἀνάμεσα σέ ομάδες πού ἡ μιά προκαλεῖ τό συλλογικό ναρκισσισμό τῆς ἄλλης, ἡ πρόκληση αὐτή γεννάει ἔντονη ἔχθρα στήν καθεμιά τους. Ἡ ναρκισσιστική εἰκόνα τῆς ομάδας τοῦ ἀτόμου ὑψώνεται σέ ὑπέροστο βαθμό, ἐνώ ἡ ὑποτίμηση τῆς ἀντίπαλης ομάδας κατεβαίνει σό κατώτατο ὄριο. Ἡ ομάδα του τότε γίνεται ὑπέροχος τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας, τῆς ἐντιμότητας, τῆς ἠθικῆς καί τοῦ δικαίου. Σατανικές ιδιότητες ἀποδίδονται στήν ἄλλη ομάδα· εἶναι φθονερή, ἀδίσταχτη, σκληρή, ὀλοτέλα ἀπάνθρωπη. Ἡ παραβίαση ἑνός ἀπό τά σύμβολα τοῦ ὁμαδικοῦ ναρκισσισμοῦ – ὅπως ἡ σημαία ἢ τό πρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα, τοῦ προέδρου ἢ ἑνός πρεσβευτῆ – προκαλεῖ σάν ἀντίδραση ἔντονη μανία καί ἐπιθετικότητα ἀπό τό λαό, πού εἶναι ἔτοιμος νά ὑποστηρίξει τούς ἡγέτες του ἀκόμα καί σέ μιά πολεμική πολιτική.

Ἡ ὁμαδικός ναρκισσισμός εἶναι μιά ἀπ' τίς σπουδαιότερες πηγές τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθετικότητας κι ὡστόσο, ὅπως κι ὅλες οἱ ἄλλες μορφές τῆς ἀμυντικῆς ἐπιθετικότητας, ἀποτελεῖ ἀντίδραση σέ μιά προσβολή τῶν ζωτικῶν συμφερόντων. Διαφέρει ἀπό ἄλλες μορφές τῆς ἀμυντικῆς ἐπιθετικότητας σό ὅτι ὁ ἔντονος ναρκισσισμός καθαντός ἀποτελεῖ ἡμιπαθολογικό φαινόμενο. Ἐξετάζοντας τίς αἰτίες καί τή λειτουργία τῶν αἱματηρῶν καί ἄγριων μαζικῶν σφαγῶν ἀνάμεσα σούς Ἰνδοῖστές καί τούς μουσουλμάνους τόν καιρό τοῦ χωρισμοῦ τῆς Ἰνδίας ἢ πρόσφατα ἀνάμεσα σούς μουσουλμάνους τῆς Βεγκάλης καί τούς πακιστανούς κυβερνήτες τους, συμπεραίνουμε ὅτι σίγουρα ὁ ὁμαδικός ναρκισσισμός παίζει σημαντικό ρόλο· κι αὐτό δέν εἶναι ἐκπληκτικό ἂν σκεφτοῦμε ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε ἐδῶ μέ τούς οὐσιαστικά φτωχότερους καί πιό ἀπαθλιωμένους πληθυσμούς σ' ὀλόκληρο τόν κόσμο. Σίγουρα ὁμοίως ὁ ναρκισσισμός δέν ἀποτελεῖ τή μόνη αἰτία αὐτῶν τῶν φαινομέ-

νων, πού τίς ἄλλες πλευρές τους θά ἐξετάσουμε παρακάτω.

Ἐπιθετικότητα καί Ἀντίσταση

Μιά ἄλλη σημαντική πηγή τῆς ἀμυντικῆς ἐπιθετικότητας εἶναι ἡ ἐπιθετικότητα σάν ἀντίδραση σέ κάθε προσπάθεια νά γίνουν συνειδητές καταπιεσμένες ἐπιθυμίες καί φαντασίες. Αὐτοῦ τοῦ τύπου ἡ ἀντίδραση εἶναι μιά ἀπ' τίς πλευρές τῆς φροϋδικῆς «ἀντίστασης» πού ἐρευνήθηκε συστηματικά ἀπό τήν ψυχαναλυτική μέθοδο. Ὁ Freud ἀνακάλυψε πώς ἂν ὁ ψυχαναλυτής ἀγγιζε ἀπωθημένο ὕλικό, ὁ ἀσθενής «ἀντιστεκόταν» στή θεραπευτική του προσέγγιση. Κι αὐτό δέν εἶναι θέμα συνειδητῆς ἀπροθυμίας ἀπό τή μεριά τοῦ ἀσθενοῦς οὔτε ἀτιμίας ἢ μυστικοπάθειας· ἀπλά ὑπερασπιζόταν τόν ἑαυτό του ἀπέναντι στήν ἀνακάλυψη τοῦ ἀσυνείδητου ὕλικου· χωρίς νά ἔχει ἐπίγνωση οὔτε αὐτοῦ τοῦ ὕλικου οὔτε καί τῆς ἀντίστασῆς του. Ὑπάρχουν πολλοί λόγοι γιά τούς ὁποίους μπορεῖ κανεῖς νά ἀπωθῆσει ὀρισμένες ὁρμές, συνήθως ἀκόμα κι ὀλόκληρη τή ζωή του. Μπορεῖ νά φοβάται πώς θά τιμωρηθεῖ, πώς δέ θά τόν ἀγαποῦν ἢ πώς θά τόν ἐξευτελίσουν ἂν οἱ ἀπωθημένες παρορμήσεις του γίνουν γνωστές σέ ἄλλους (ἢ καί στόν ἴδιο, ὅσο ἀφορᾷ τόν αὐτοσεβασμό καί τήν ἀγάπη γιά τόν ἑαυτό του).

Ἡ ψυχαναλυτική θεραπεία ἔδειξε τίς πάμπολλες καί διαφορετικές ἀντιδράσεις πού μπορεῖ νά προκαλέσει ἡ ἀντίσταση. Ὁ ἀσθενής μπορεῖ νά ξεφύγει ἀπό τό εὐαίσθητο θέμα καί νά μιλήσει γιά κάτι ἄλλο· μπορεῖ νά νιώσει νύστα ἢ κούραση· μπορεῖ νά βρεῖ μιά ἀφορμή γιά νά μὴν ἔρθει στό ραντεβού του μέ τόν ψυχαναλυτή — ἢ ἀκόμα μπορεῖ νά θυμώσει πολύ καί νά βρεῖ κάποιο λόγο γιά νά διακόψει τήν ἀνάλυση. Νά ἔνα σύντομο παράδειγμα: ἔκανα κάποτε ψυχανάλυση σ' ἕνα συγγραφέα πού περηφανεύοταν πώς δέν ἦταν διόλου ὀπορτουניστές. Σέ μιά συνέντευξη μου εἶπε πώς εἶχε ἀλλάξει ἕνα χειρόγραφο ἐπειδή πίστεψε πώς μ' αὐτή τήν ἀλλαγὴ θά μπορούσε νά ἐξυπηρετήσῃ καλύτερα τό μήνυμά του. Πίστευε πώς εἶχε πάρει τή σωστή ἀπόφαση ἀλλά δοκίμασε μεγάλη ἐκπληξη ὅταν κατόπι ἔνωσε ἔντονη κατάθλιψη καί τόν ἔπιασε πονοκέφα-

λος. Ὑπέθεσα πὼς ἴσως τὸ πραγματικὸ τοῦ κίνητρο ἦταν ἄλλο: μπορεῖ νὰ περιμένε ὅτι ἡ ἀλλαγμένη μορφή θὰ εἶχε μεγαλύτερη ἐπιτυχία καὶ θὰ τοῦ ἔδινε σάν ἀποτέλεσμα περισσότερη φήμη καὶ χρήματα ἀπ' ὅ,τι ἡ πρώτη γραφή· ἔπειτα ὅτι ἡ κατάθλιψη καὶ ὁ πονοκέφαλὸς τοῦ εἶχαν κάποια σχέση μ' αὐτὴ τὴν πράξη τῆς αὐτοπροδοσίας. Μόλις εἶχα σταματήσει νὰ μιλάω καὶ νὰ τοῦ λέω ὅλα αὐτά, πῆδηξε πάνω φωνάζοντας μὲ φοβερὴ ὀργή πὼς ἤμουν σαδιστής, πὼς χαιρόμουν νὰ τοῦ καταστρέφω τὴν εὐχαρίστηση πού περιμένε, πὼς τὸν ζήλευα καὶ τοῦ χαντάκωνα τὴ μέλλοντική του ἐπιτυχία, πὼς δέν εἶχα ἰδέα σχετικά μὲ τὰ γραφτά του, κι ἄλλες παρόμοιες προσβολές. (Πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς ὁ ἀσθενὴς ἦταν φυσιολογικὰ ἕνας πολὺ εὐγενικός ἄνθρωπος πού, καὶ πρὶν καὶ μετὰ τὸ ξέσπασμά του, μοῦ φερόταν μὲ σεβασμό). Δέ μποροῦσε νὰ κάνει τίποτα καλύτερο γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ἐρμηνεία μου. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἀσυνείδητου κινήτρου τοῦ ἀποτέλεσε ἀπειλή στὴν εἰκόνα πού εἶχε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ στὴν αἴσθησή τῆς ταυτότητάς του. Ἀντέδρασε σ' αὐτὴ τὴν ἀπειλή μὲ ἔντονη ἐπιθετικότητα, σάν ν' ἀπειλοῦνταν τὸ σῶμα ἢ ἡ παρουσία του. Σέ τέτοιες περιπτώσεις ἡ ἐπιθετικότητά ἔχει ἕνα σκοπὸ: νὰ καταστρέφῃ τὸ μάρτυρα πού ἔχει στὰ χέρια του τίς ἀποδείξεις.

Στὴν ψυχαναλυτικὴ θεραπεία μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ μὲ μεγάλη κανονικότητα πὼς ἡ ἀντίσταση ξεπροβάλλει ὅταν θίγεται ἀπωθημένο ὕλικό. Δέν περιοριζόμαστε ὅμως στὴν ψυχανάλυση γιὰ νὰ παρατηρήσουμε αὐτὸ τὸ φαινόμενο. Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ εἶναι πάμπολλα. Ποιὸς δέν ἔχει δεῖ τὴ μητέρα πού ἀντιδρᾷ μανιασμένα ὅταν τῆς λέει κανεὶς πὼς θέλει νὰ κρατήσῃ κοντὰ τῆς τὰ παιδιὰ τῆς ἐπειδὴ θέλει νὰ τὰ κατέχει καὶ νὰ τὰ ἐλέγχει – κι ὄχι ἐπειδὴ τ' ἀγαπάει τόσο; Ἡ τὸν πατέρα πού τοῦ λένε ὅτι ἡ ἔγνοια του γιὰ τὴν παρθενία τῆς κόρης του ὑποκινεῖται ἀπὸ τὸ δικό του σεξουαλικὸ ἐνδιαφέρον γι' αὐτήν; Ἡ ἕνα πατριώτη ὀρισμένου τύπου πού τοῦ θυμίζουν τὸ κέρδος πού κρύβεται πίσω ἀπ' τὶς πολιτικὲς του πεποιθήσεις; Ἡ ἕνα τύπο ἐπαναστάτη πού τοῦ θυμίζουν τίς καταστροφικὲς του παρορμήσεις πού κρύβονται πίσω ἀπ' τὴν ἰδεολογία του; Οὐσιαστικὰ ἡ ἀμφισβήτηση τῶν κινήτρων κάποιου παραδιάζει ἕνα ἀπ' τὰ πιὸ σεβαστά

ταμπού τῆς κολακείας – καί πολύ ἀναγκαῖο μάλιστα, ἀφοῦ ἡ κολακεία ἔχει τή λειτουργία νά ἐξουδετερώνει τή διέγερση τῆς ἐπιθετικότητας.

Καί ἱστορικά συμβαίνει τό ἴδιο. Ἐκεῖνοι πού εἶπαν τήν ἀλήθεια γιά ἕνα κάποιο καθεστώς ἐξορίστηκαν, φυλακίστηκαν ἢ σκοτώθηκαν ἀπό κείνους πού βρισκόνταν στήν ἐξουσία καί πού προκάλεσαν τήν ὀργή τους. Σίγουρα ἡ φανερό ἐξήγηση εἶναι πώς ἔγιναν ἐπικίνδunami στά κατεστημένα τους καί πώς ὁ φόνος τους φαινόταν ὁ καλύτερος τρόπος γιά νά προστατευτεῖ τό status quo. Κι αὐτό ἀληθεύει ἀρκετά, ἀλλά δέν ἐξηγεῖ τό γεγονός ὅτι αὐτοί πού λένε τήν ἀλήθεια συναντᾶνε τόσο βαθύ μίσος ἀκόμα κι ὅταν δέν ἀποτελοῦν πραγματική ἀπειλή γιά τήν καθεστηκυία τάξη. Ἡ αἰτία βρίσκεται κατά τή γνώμη μου στό ὅτι λέγοντας τήν ἀλήθεια κινητοποιοῦν τήν ἀντίσταση ἐκείνων πού τήν ἀπωθοῦν. Γιά τούς τελευταίους ἡ ἀλήθεια εἶναι ἐπικίνδυνη, ὄχι μόνο ἐπειδή μπορεῖ ν' ἀπειλήσει τή δύναμή τους ἀλλά κι ἐπειδή κλονίζει ὀλόκληρο τό συνειδητό σύστημα προσανατολισμοῦ τους, τούς στερεῖ ἀπό τίς λογικές τους αἰτιολογήσεις κι ἴσως ἀκόμα καί τούς ἐξαναγκάζει νά πράξουν διαφορετικά. Μόνο ἐκεῖνοι πού δοκίμασαν τή διαδικασία τῆς συνειδητοποίησης σημαντικῶν παρορμήσεων πού εἶχαν ἀπωθηθεῖ, ξέρουν τήν αἴσθηση τῆς ἀπορίας καί τῆς σύγχυσης πού ἀκολουθεῖ σάν σεισμός. Δέν εἶναι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι πρόθυμοι νά διακινδυνέψουν αὐτή τήν περιπέτεια, καί λιγότερο ἀκόμα ἐκεῖνοι πού ἔστω καί προσωρινά ἐπωφελοῦνται ἀπό τήν τυφλότητά τους.

Ἡ Συμμορφωτική Ἐπιθετικότητα

Ἡ συμμορφωτική ἐπιθετικότητα συνδυάζει διάφορες πράξεις ἐπιθετικότητας πού δέν ἐκτελοῦνται ἐπειδή ὁ ἐπιτιθέμενος σπρώχνεται ἀπό τήν ἐπιθυμία νά καταστρέψει, ἀλλά ἐπειδή τοῦ λένε νά τό κάνει καί θεωρεῖ καθήκον του νά ὑπακούει τίς ἐντολές τῶν ἄλλων. Σ' ὅλες τίς ἱεραρχικά δομημένες κοινωνίες ἡ ὑπακοή εἶναι ἴσως τό πιό βαθιά χαραγμένο διακριτικό σημάδι. Ἡ ὑπακοή ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἀρετή, ἡ ἀνυπακοή μέ τήν ἁμαρτία. Τό νά εἶναι κανεῖς ἀνυπάκουος εἶναι τό πρωταρχικό ἁμάρτημα ἀπ' τό ὁποῖο

ἀκολουθοῦν ὅλα τ' ἄλλα κακά. Ὁ Ἀβραάμ δείχτηκε πρόθυμος νά σκοτώσει τό γιό του γιά νά μή δειχτεῖ ἀνυπάκουος. Ἡ Ἀντιγόνη σκοτώνεται ἀπό τόν Κρέοντα γιά τήν ἀνυπακοή της στούς νόμους τοῦ κράτους. Ἡ ὑπακοή καλλιεργεῖται εἰδικά στό στρατό, ἀφοῦ ἡ οὐσία τοῦ στρατοῦ βασίζεται σέ μιὰ ἀπόλυτη καί σχεδόν ἀντανακλαστική ἀποδοχή τῶν ἐντολῶν, πού ἀποκλείει κάθε ἀμφισβήτηση. Ὁ στρατιώτης πού σκοτώνει καί καταστρέφει, ὁ πιλότος τοῦ βομβαρδιστικοῦ πού ἐξοντώνει χιλιάδες ζωές μέσα σ' ἓνα λεπτό, δέ σπρώχνονται μοιραῖα ἀπό καταστροφικές ἢ ἄγριες παρορμήσεις, ἀλλά ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἀναντίρρησης ὑπακοῆς.

Ἡ συμμορφωτική ἐπιθετικότητα εἶναι ἀρκετά ἐξαπλωμένη ὥστε νά ἀξίζει νά τήν προσέξουμε σοβαρά. Ἀπό τή συμπεριφορά τῶν ἀγοριῶν στήν παιδική τους συμμορία ὡς τή συμπεριφορά τοῦ στρατιώτη μέσα στό στρατό, γίνονται πολλές καταστροφικές πράξεις μόνο καί μόνο γιά νά μή φανεῖ κανεῖς «δειλός» καί ἀνυπάκουος στίς διαταγές. Αὐτά ἀκριβῶς τά κίνητρα κι ὄχι ἡ ἀνθρώπινη καταστροφικότητα βρίσκονται στή ρίζα αὐτοῦ τοῦ τύπου τῆς ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς, πού συχνά ἐρμηνεύεται λαθεμένα — πῶς δῆθεν δηλώνει τή δύναμη τῶν ἐμφυτων ἐπιθετικῶν παρορμήσεων. Ἡ συμμορφωτική ἐπιθετικότητα μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ σάν ψευδοεπιθετικότητα· ἂν δέν τή χαρακτηρίζουμε ἔτσι, εἶναι ἐπειδή ἡ ὑπακοή, σάν συνέπεια τῆς ἀνάγκης γιά συμμόρφωση, κινητοποιεῖ σέ πολλές περιπτώσεις ἐπιθετικές παρορμήσεις πού διαφοροτικά δέ θά ἐκδηλώνονταν ἴσως. Ἐπιπλέον ἡ παρόρμηση νά μήν ὑπακούσεις ἢ νά μή συμμορφωθείς ἀποτελεῖ γιά πολλούς πραγματική ἀπειλή, ἀπέναντι στήν ὁποία προστατεύονται κάθοντας τήν ἐπιθετική πράξη πού τούς ἔχει ζητηθεῖ.

Ἡ Ὄργανική Ἐπιθετικότητα

Ἐνας ἄλλος βιολογικά προσαρμόσιμος τύπος ἐπιθετικότητας εἶναι ἡ ὀργανική ἐπιθετικότητα, πού σκοπό της ἔχει νά πετύχει τό ἀναγκαῖο ἢ ἐπιθυμητό. Ὁ σκοπός δέν εἶναι ἡ καταστροφή καθαυτῆ· αὐτή ἐξυπηρετεῖ μόνο σάν ὄργανο γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ πραγματικοῦ σκοποῦ. Ἀπ' αὐτή τήν

άποψη μοιάζει με την άμυντική επιθετικότητα, αλλά διαφέρει παράλληλα σε άλλες σημαντικές πλευρές της. Δέ φαίνεται να 'χει φυλογενετικά προγραμματισμένη νευρική βάση, σαν αυτή που προγραμματίζει την άμυντική επιθετικότητα· ανάμεσα στα θηλαστικά μόνο τα άρπακτικά ζώα, που η επιθετικότητά τους είναι οργανική για την απόκτηση τροφής, είναι προικισμένα μ' ένα ξμφυτο νευρικό σχήμα που τά εξαναγκάζει να επιτίθενται στή λεία τους. 'Η κυνηγετική συμπεριφορά των άνθρωποειδών και του *Homo* είναι βασισμένη στή μάθηση και την έμπειρία και δέ φαίνεται φυλογενετικά προγραμματισμένη.

'Η δυσκολία με την οργανική επιθετικότητα βρίσκεται στήν άμφισημότητα των όρων «άναγκαιός» και «έπιθυμητός».

Είναι εύκολο να όρίσουμε τό άναγκαιό στή βάση τής άναμφισθήτητης φυσιολογικής άνάγκης, όπως είναι π.χ. ή άποφυγή τής πείνας. "Αν κάποιος κλέψει ή ληστέψει έπειδή κι αυτός και ή οίκογένειά του δέν έχουν την έλάχιστη ποσότητα τροφής που χρειάζονται, ή επιθετικότητα είναι σαφώς μιά πράξη που κινείται από τή φυσιολογική άναγκαιότητα. Τό ίδιο θά άλήθευε για μιά πρωτόγονη φυλή στά πρόθυρα τής λιμοκτονίας, που επιτίθεται σε μιά άλλη φυλή που βρίσκεται σε καλύτερη κατάσταση. "Ομως αυτά τά σαφή παραδείγματα άναγκαιότητας είναι σχετικά σπάνια στίς μέρες μας. Συχνότερες είναι άλλες, πιό πολύπλοκες περιπτώσεις. Οί ήγέτες ενός έθνους συνειδητοποιούν ότι ή οίκονομική τους κατάσταση θά κινδυνέψει σοβαρά μακροπρόθεσμα άν δέν κατακτήσουν μιά περιοχή που έχει τίς πρώτες ύλες που χρειάζονται, ή άν δέ νικήσουν ένα αντίπαλο έθνος. Μόλο που συχνά οί τέτοιοι λόγοι είναι άπλά ένα ιδεολογικό προκάλυμμα, για την έπιθυμία ν' αύξήσουν τή δύναμή τους ή για τίς προσωπικές φιλοδοξίες τους, υπάρχουν πόλεμοι που πραγματικά άνταποκρίνονται σε μιά ιστορική άναγκαιότητα, τουλάχιστον με την πλατιά, σχετική έννοια.

Τί είναι όμως τό έπιθυμητό; Με τή στενή σημασία τής λέξης μπορεί κανείς ν' άπαντήσει: *'Επιθυμητό είναι τό άναγκαιό. Σ'* αυτή την περίπτωση τό «έπιθυμητό» βασίζεται στήν άντικειμενική κατάσταση. Συχνότερα ώστόσο τό έπιθυμητό όρίζεται σαν *εκείνο που άποτελεί άντικείμενο*

ἐπιθυμίας. "Αν χρησιμοποιήσουμε τόν ὄρο μ' αὐτή τήν ἔννοια, τό πρόβλημα τῆς ὀργανικῆς ἐπιθετικότητας παίρνει μιά ἄλλη ὄψη, πού οὐσιαστικά εἶναι ἡ σημαντικότερη ὄσο ἀφορᾷ τήν πρόκληση τῆς ἐπιθετικότητας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς οἱ ἄνθρωποι δέν ἐπιθυμοῦν μόνο αὐτό πού τούς εἶναι ἀναγκαῖο γιά νά ἐπιζήσουν, αὐτό πού τούς παρέχει τήν ὑλική δάση γιά μιά καλή ζωή· οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι στόν πολιτισμό μας – καί σέ παρόμοιες ἱστορικές περιόδους – εἶναι ἄπληστοι· ἄπληστοι γιά περισσότερη τροφή, ποτό, σέξ, περιουσία, δύναμη καί φήμη. Ἡ ἀπληστία τους μπορεῖ ν' ἀφορᾷ περισσότερο τό ἕνα ἀπ' αὐτά τά ἀντικείμενα· αὐτό πού ἔχουν ὅμως ὅλοι τους κοινό εἶναι πώς εἶναι ἀχόρταγοι καί γιά τοῦτο δέν ἱκανοποιοῦνται ποτέ. Ἡ ἀπληστία εἶναι ἕνα ἀπ' τά ἰσχυρότερα μή ἐνστικτώδη πάθη στόν ἄνθρωπο κι εἶναι σαφῶς σύμπτωμα κακῆς ψυχικῆς λειτουργίας, ἐσωτερικῆς κενότητας καί ἔλλειψης ἰσορροπίας. Εἶναι μιά παθολογική ἐκδήλωση τῆς ἀποτυχίας ν' ἀναπτυχθεῖ κανεῖς ἀπόλυτα, κι ἕνα ἀπ' τά θανάσιμα ἁμαρτήματα γιά τή βουδιστική, τήν ἑβραϊκή καί τή χριστιανική ἠθική.

Μερικά παραδείγματα θά δείξουν τόν παθολογικό χαρακτήρα τῆς ἀπληστίας: εἶναι πολύ γνωστό πώς ἡ λαίμαργία, πού εἶναι μιά μορφή ἀπληστίας, προκαλεῖται συχνά ἀπό καταθλιπτικές καταστάσεις· ἡ πώς ἡ καταναγκαστική ἀγορά εἶναι προσπάθεια φυγῆς ἀπό μιά στενόχωρη διάθεση. Ἡ πράξη τοῦ φαγητοῦ ἡ τῆς ἀγορᾶς εἶναι συμβολική γιά νά γεμίσει τό ἐσωτερικό κενό κι ἔτσι νά ξεπεράσει προσωρινά τό καταθλιπτικό συναίσθημα. Ἡ ἀπληστία εἶναι πάθος – δηλαδή εἶναι φορτισμένη μέ ἐνέργεια, καί ὀδηγεῖ ἀδίσταχτα τό ἄτομο πρὸς τήν ἐπίτευξη τῶν σκοπῶν του.

Στόν πολιτισμό μας ἡ ἀπληστία ἐνισχύεται πολύ ἀπ' ὅλα αὐτά τά μέτρα πού τείνουν νά μεταμορφώσουν τόν καθένα σέ καταναλωτή. Φυσικά ὁ ἄπληστος δέ χρειάζεται νά ἔναι ἐπιθετικός, ἂν βέβαια ἔχει ἀρκετά χρήματα γιά ν' ἀγοράζει ὅ,τι θέλει. Ὅμως ὁ ἄπληστος πού δέν ἔχει τά ἀπαιτούμενα μέσα πρέπει νά ἐπιτεθεῖ ἂν θέλει νά ἱκανοποιήσει τίς ἐπιθυμίες του. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ πράγματος εἶναι ὁ τοξικομανῆς πού κατέχεται ἀπό ἀπληστία γιά ναρκωτικά (ἂν καί σ' αὐτή τήν περίπτωση ἐνισχύ-

εται ολοένα και περισσοτερο απο φυσιολογικες πηγες). Οι πολλοι που den exoun ta chrimata gia n' agorasoun varkwtika, lηsteuous, epitithenta η akoma kai skotounoun gia na ta broun. "Oso katastroφικη ki an einai η συμπεριφορα τους, η επιθετικothta τους einai oργανικη ki oχι o σκοπος τους. Se istorikh klιμακα η απληστia einai mia ap' tis syxnoteres αιτιες ths επιθετικothtas kai πιθανo oμοια ισχυρο κινητρο gia thn oργανικη επιθετικothta oso ki η επιθυμια gia kati to antikειμενικa αναγκαio.

Η κατανόηση ths απληστias δυσκολεύεται απο thn ταύτισή της με to ατομικό συμφέρον. To τελευταίο einai φυσιολογική εκφραση μιας βιολογικά δοσμένης παρόρμησης, ths αυτοσυντήρησης, που σκοπος της einai na petuxei auto που χρειάζεται για th συντήρηση ths ζωής η για ένα συνηθισμένο, παραδοσιακό επίπεδο ζωής. "Oπως edeixe o Max Weber, o Tawney, o von Brentano, o Sombart kai alloi, o ανθρωπος sto mesaiwona kinounταν απο thn επιθυμια na διατηρήσει to παραδοσιακό βιοτικό του επίπεδο, είτε san χωρικός είτε san τεχνίτης. Οι απαιτήσεις των επαναστατημένων χωρικών sto dekato ekto aiwona den htan n' αποκτήσουν auta που είχαν οι τεχνίτες stis πόλεις, oude pali oi τεχνίτες αγωνίζονταν για ton πλούτο του φεουδάρχη αφέντη η του πλούσιου έμπορου. Akoma kai sto dekato oγδοο aiwona bρίσκουμε νόμους που απαγορεύουν ston έμπορο na παίρνει πελάτες απο ton ανταγωνιστή του κάνοντας to μαγαζί του περισσοτερο ελκυστικό η παινούντας ta εμπορεύματά του se bάρος των εμπορευμάτων του άλλου. Μόνο με thn απόλυτη ανάπτυξη του καπιταλισμού η απληστia έγινε to βασικό κινητρο – που κανείς den to παραδέχεται εύκολα. To δίλημμα λύθηκε με thn ορθολογοποίηση ths απληστias, που τώρα ονομάστηκε ατομικό συμφέρον. Η δικαιολογία htan: to ατομικό συμφέρον einai mia βιολογικά δοσμένη παρόρμηση ριζωμένη sthn ανθρώπινη φύση· to ατομικό συμφέρον einai ισοδύναμο με thn απληστia· άρα η απληστia einai ριζωμένη sthn ανθρώπινη φύση – kai den αποτελεί ανθρώπινο πάθος που ελέγχεται απο to χαρακτήρα. "Oπερ edei deίξει!

Σχετικά με τις Αιτίες τῶν Πολέμων

Ἡ πιό σημαντική περίπτωση οργανικῆς ἐπιθετικότητας εἶναι ὁ πόλεμος. Ἐχει γίνει τῆς μόδας νά πιστεύουμε πῶς ὁ πόλεμος προκαλεῖται ἀπό τό καταστροφικό ἐνστικτο τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἐνστικτωδιστές καί οἱ ψυχαναλυτές²¹ ἔχουν ἐξηγήσει τόν πόλεμο μ' αὐτό τόν τρόπο. Ἔτσι λ.χ. ἕνας σημαντικός ἐκπρόσωπος τῆς ψυχαναλυτικῆς ὀρθοδοξίας, ὁ E. Glover, ἀντικρούει τόν M. Ginsberg λέγοντας ὅτι «τό αἶνιγμα τοῦ πολέμου βρίσκεται... βαθιά μέσα στό ἀσυνείδητο», καί συγκρίνει τόν πόλεμο μέ μιὰ «ἀσύμφορη μορφή ἐνστικτικῆς προσαρμογῆς» (1934).²²

Ἀκόμα κι ὁ ἴδιος ὁ Freud ὑποστήριξε μιὰ ἄποψη πολύ πιό ρεαλιστική ἀπό τούς ὀπαδούς του. Στό περίφημο γράμμα του στόν Einstein *Γιατί Πόλεμος;* (1933) δέν ὑποστήριξε πῶς ὁ πόλεμος προκαλοῦνταν ἀπό τήν ἀνθρώπινη

21. Βλ. A Strachey (1957). βλ. ἐπίσης E. F. M. Durbin καί J. Bowlby (1939) πού, ἀντίθετα, δικαιολογοῦν πολύ θεμελιωμένα ὅτι ἡ εἰρηνική συνεργασία εἶναι μιὰ τόσο φυσική καί θεμελιακή τάση τῶν ἀνθρώπων σχέσεων ὅσο καί ἡ πάλη, καί πιστεύουν πῶς ὁ πόλεμος εἶναι οὐσιαστικά ψυχολογικό πρόβλημα.

22. Τήν ἐποχή πού ξαναδιαβάζω αὐτό τό μέρος τοῦ χειρογράφου, οἱ ἀνακοινώσεις τοῦ 17ου Συνεδρίου τῆς Διεθοῦς Ψυχαναλυτικῆς Ἐνώσης στή Βιέννη τό 1971, δείχνουν πῶς ἡ ἀντιμετώπιση στό θέμα τοῦ πολέμου ἔχει ἀλλάξει. Ὁ δρ A. Mitscherlich εἶπε: «Ὅλες μας οἱ θεωρίες θά παρασρρθοῦν ἀπό τήν ἱστορία», ἀν δέν ἐφαρμόσουμε τήν ψυχανάλυση στά κοινωνικά προβλήματα. Καί συνέχισε: «Φοβάμαι πῶς κανεῖς δέν πρόκειται νά μᾶς πάρει στά σοβαρά ἀν συνεχίσουμε νά ὑποστηρίζουμε πῶς ὁ πόλεμος γίνεται ἐπειδή οἱ πατέρες μισοῦν τούς γιούς τους καί θέλουν νά τούς σκοτώσουν, πῶς ὁ πόλεμος εἶναι μιὰ ἀδελφοκτονία. Πρέπει, ἀντίθετα, νά προσπαθήσουμε νά βροῦμε μιὰ θεωρία πού νά ἐξηγεῖ τήν ὀμαδική συμπεριφορά, μιὰ θεωρία πού ν' ἀναζητᾶει τίς ρίζες αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς στίς συγκροτήσεις τῆς κοινωνίας πού δίνουν ζωῆς στίς ἀτομικές ὀρμές». Πραγματικά, πολλοί ψυχαναλυτές ἔκαναν ἀνάλογες προσπάθειες ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '30, ἀλλά κατέληξαν στήν ἀπομάκρυνσή τους ἀπό τή Διεθνή Ψυχαναλυτική Ἐνωση μέ τή μιὰ ἢ τήν ἄλλη πρόφαση. Ἡ ἐπίσημη ἀδεια γι' αὐτή τή νέα «προσπάθεια» δόθηκε ἀπό τήν Anna Freud στό τέλος τοῦ Συνεδρίου, πού πρόσθεσε μέ κάποια ἐπιφύλαξη: «Θά πρέπει νά περιμένουμε πρῖν διατυπώσουμε τή θεωρία τῆς ἐπιθετικότητας, ὥσπου νά ἔχουμε περισσότερα στοιχεῖα ἀπό τίς κλινικές μας μελέτες γιά τό τί εἶναι αὐτό πού ἀποτελεῖ στήν πραγματικότητα τήν ἐπιθετικότητα». (Ἀπό τήν παρισινή ἐκδοση τῆς *Herald Tribune*, 29 Ἰουλίου καί 31, 1971).

καταστροφικότητα, αλλά είδε την αἰτία του στίς πραγματικές συγκρούσεις ανάμεσα σέ ομάδες, πού πάντα λύνονται μέ τή βία ἀφοῦ δέν ὑπάρχει ἕνας νόμος πού νά μπορεῖ νά ἐπιβληθεῖ διεθνῶς, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο – ὅπως στό ἀστικό δίκαιο – οἱ συγκρούσεις θά μπορούσαν νά λυθοῦν εἰρηνικά. Ἀπέδωσε μόνο βοηθητικό ρόλο στόν παράγοντα τῆς ἀνθρώπινης καταστροφικότητας, γιατί αὐτός διευκολύνει τήν προθυμία τῶν ἀνθρώπων νά ἀρχίσουν πόλεμο ἀπό τή στιγμή πού θά τόν ἀποφασίσει ἡ κυβέρνηση.

Ἡ θέση ὅτι ὁ πόλεμος προκαλεῖται ἀπό τήν ἔμφυτη ἀνθρώπινη καταστροφικότητα εἶναι ἀπλά παράλογη γιά τόν καθένα πού ἔχει ἔστω καί τήν πιό ἀμυδρή γνώση τῆς ἱστορίας. Ἀπό τοὺς Βαβυλώνιους καί τοὺς Ἑλληνας²³ ὡς τοὺς πολιτικούς τοῦ καιροῦ μας, ὅλοι προγραμματίζουν τόν πόλεμο γιά λόγους πού τοὺς πιστεύουν πολύ πραγματικούς καί ζυγίζουν πολύ προσεχτικά τά ὑπέρ καί τά κατά, ἂν καί φυσικά οἱ ὑπολογισμοί τους βγαίνουν συχνά λαθεμένοι. Τά κίνητρά τους εἶναι πολλαπλά: εὐφορη γῆ, πλοῦτη, σκλάβοι, πρῶτες ὕλες, ἀγορές, ἐπέκταση – καί ἄμυνα. Κάτω ἀπό εἰδικές συνθήκες μιά ἐπιθυμία ἐκδίκησης ἢ, σέ μιά μικρή φυλή, τό πάθος γιά καταστροφή καταλογίζονται ἀνάμεσα στούς παράγοντες πού ὀδήγησαν σέ πολέμους, ὅμως τέτοιες περιπτώσεις δέν εἶναι τυπικές. Αὐτή ἡ ἀποψη, ὅτι δηλαδή ὁ πόλεμος προκαλεῖται ἀπό τήν ἐπιθετικότητα τοῦ ἀνθρώπου, δέν εἶναι μόνο ἔξω ἀπό κάθε πραγματικότητα ἀλλά καί ἐπιζήμια. Ἀποσπᾷ τήν προσοχή ἀπό τίς πραγματικές αἰτίες κι ἔτσι ἐξασθενίζει τήν ἀντίσταση σ' αὐτές τίς αἰτίες.

Ἡ θέση σχετικά μέ τήν ἔμφυτη τάση γιά πόλεμο ὄχι μόνο διαψεύδεται ἀπό τήν ἱστορία ἀλλά καί – τό σημαντικότερο – ἀκόμα κι ἀπ' τήν ἱστορία τῶν πρωτόγονων πολέμων. Δεῖξαμε προηγούμενα, μιλώντας γιά τήν ἐπιθετικότητα ἀνάμεσα σέ πρωτόγονους λαούς, πῶς αὐτοί – καί εἰδικά οἱ κυνηγοί καί οἱ τροφοσυλλέκτες – εἶναι οἱ λιγότερο πολεμόχαροι καί πῶς ἡ πάλη τους χαρακτηρίζεται ἀπό τή σχετική ἔλλειψη καταστροφικότητας καί αἰμοδιψίας. Εἰ-

23. Ἐνα καλό παράδειγμα εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ἀπό τόν Θουκυδίδη.

δαμε ακόμα πώς με την ανάπτυξη του πολιτισμού ή συχνότητα και ή αίματηρότητα των πολέμων έχει μεγαλώσει. Άν ο πόλεμος προκαλούνταν από ξμφυτες καταστροφικές παρορμήσεις, θά 'πρεπε ν' άληθεύει τό αντίθετο. Οί άνθρωπιστικές τάσεις στό δέκατο όγδοο, δέκατο ένατο και είκοστό αιώνα προκάλεσαν άνακοπές τής καταστροφικότητας και τής σκληρότητας στον πόλεμο, πού κώδικοποιήθηκαν - κι ήταν σεβαστές μέχρι και τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο - σε διάφορες διεθνείς συνθήκες. Άπ' αυτή τήν προοδευτική προοπτική φάνηκε πώς ο πολιτισμένος άνθρωπος είναι λιγότερο επιθετικός από τον πρωτόγονο, και τό γεγονός ότι ακόμα ύπήρχαν πόλεμοι έρμηνεύτηκε σαν κάτι πού προκαλείται από τήν έπιμονή των επιθετικών ενστίκτων, πού άρνιούνται νά υποχωρήσουν μπροστά στην ευεργετική επίδραση του πολιτισμού. Όμως στην πραγματικότητα ή καταστροφικότητα του πολιτισμένου ανθρώπου προδλήθηκε στή φύση του ανθρώπου, κι έτσι ή ιστορία μπερδεύτηκε με τή βιολογία.

Θά ξέφευγε πολύ άπ' τά πλαίσια αυτού του τόμου αν προσπαθοΰσα νά παρουσιάσω έστω και μία σύντομη άνάλυση των αιτιών του πολέμου, γιαυτό θά πρέπει νά περιοριστώ νά δώσω μόνο ένα παράδειγμα - τό παράδειγμα του πρώτου παγκόσμιου πολέμου.²⁴

Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος κινήθηκε από τά οικονομικά συμφέροντα και τίς φιλοδοξίες των πολιτικών, στρατιωτικών και βιομηχανικών ήγετών και των δύο παρατάξεων, κι όχι άπ' τήν άνάγκη των διάφορων εθνών πού πήραν μέρος σ' αυτόν, νά διοχετεύσουν κάπου τή συσσωρευμένη τους επιθετικότητα. Αυτά τά κίνητρα είναι πασίγνωστα και δέ χρειάζεται νά τ' αναφέρουμε εδώ μ' όλες τους τίς λεπτομέρειες. Γενικά μπορούμε νά πούμε πώς οί γερμανικοί σκοποί στον πόλεμο του 1914-18 ήταν και

24. Τά βιβλία πού γράφτηκαν γιά τίς στρατιωτικές, πολιτικές και οικονομικές πλευρές του πολέμου του 1914-18 είναι τόσα πολλά, πού ακόμα και ή πιό συμπυκνωμένη βιβλιογραφία θά χρειαζόταν αρκετές σελίδες. Προσωπικά πιστεύω πώς τά πιό βαθυστόχαστα και φωτισμένα έργα γιά τίς αίτίες του πρώτου παγκόσμιου πολέμου είναι τά έργα δύο διακεκριμένων ιστορικών: του G. W. F. Hallgarten (1963) και του F. Fischer (1967).

τά κύρια κίνητρά του: οικονομική ήγεμονία στή Δυτική και Κεντρική Εὐρώπη καί σέ περιοχές τῆς Ἀνατολικῆς. (Αὐτοί ἦταν στήν πραγματικότητα καί οἱ σκοποὶ τοῦ Hitler, πού ἡ ἔξωτερική πολιτική του ἦταν οὐσιαστικά συνέχιση τῆς πολιτικῆς τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβέρνησης). Οἱ σκοποὶ καί τά κίνητρα τῶν δυτικῶν συμμάχων ἦταν ἀνάλογα. Ἡ Γαλλία ἤθελε τήν Ἀλσατία-Λωραίνη· ἡ Ρωσία τά Δαρδανέλια· ἡ Ἀγγλία τμήματα τῶν γερμανικῶν ἀποικιῶν καί ἡ Ἰταλία τουλάχιστον ἓνα μικρό μέρος ἀπ' τά λάφυρα. Ἄν δέν ὑπῆρχαν αὐτοί οἱ σκοποὶ, μερικοὶ ἀπ' τοὺς ὁποίους συνομολογήθηκαν σέ μυστικές συμφωνίες, ἡ εἰρήνη θά κλεινόταν πολλά χρόνια νωρίτερα καί οἱ ζωές πολλῶν ἑκατομμυριῶν ἀνθρώπων καί ἀπ' τίς δύο παρατάξεις θά εἶχαν σωθεῖ.

Καί οἱ δύο πλευρές στόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο ἐπικαλέστηκαν τό αἶσθημα τῆς αὐτοάμυνας καί τῆς ἐλευθερίας. Οἱ Γερμανοὶ ἰσχυρίστηκαν πῶς τοὺς εἶχαν περικυκλώσει καί τοὺς ἀπειλοῦσαν, καί πῶς ἄρα πολεμοῦσαν γιά τήν ἐλευθερία τους χτυπώντας τόν τσάρο· οἱ ἔχθροί τους ἰσχυρίστηκαν πῶς ἀπειλοῦνταν ἀπό τόν ἐπιθετικό μιλιταρισμό τῶν γερμανῶν γιούνκερ, κι ὅτι πολεμοῦσαν γιά τήν ἐλευθερία χτυπώντας τόν Κάιζερ. Τό νά σκεφτοῦμε πῶς αὐτός ὁ πόλεμος γεννήθηκε ἀπό τήν ἐπιθυμία τῶν λαῶν τῆς Γαλλίας, τῆς Γερμανίας, τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Ρωσίας νά ἐκτονώσουν τήν ἐπιθετικότητά τους δέν εἶναι ἀλήθεια κι ἐξυπηρετεῖ μόνο μιά λειτουργία: ν' ἀποσπάσει τήν προσοχή ἀπό τά πρόσωπα καί τίς κοινωνικές συνθήκες πού εὐθύνονται γιά μιά ἀπ' τίς μεγαλύτερες σφαγές στήν ἱστορία.

Ὅσο ἀφορᾷ τόν ἐνθουσιασμό πού περιέβαλε αὐτό τόν πόλεμο, πρέπει νά κάνουμε τή διάκριση ἀνάμεσα στόν ἀρχικό ἐνθουσιασμό καί στά κίνητρα τῶν ἀντίστοιχων λαῶν νά συνεχίσουν νά πολεμοῦν. Ὅσο ἀφορᾷ τή γερμανική πλευρά, θά πρέπει νά διακρίνουμε δύο ὁμάδες τοῦ λαοῦ. Τή μικρή ὁμάδα τῶν ἐθνικιστῶν – μιά μικρή μειοψηφία – πού γύρευε ἓνα κατακτητικό πόλεμο πολλά χρόνια πρὶν ἀπ' τό 1914. Σ' αὐτούς ἀνῆκαν κυρίως καθηγητές γυμνασίου, λίγοι πανεπιστημιακοὶ καθηγητές, δημοσιογράφοι καί πολιτικοί, ὑποστηριγμένοι ἀπό μερικούς ἀρχηγούς τοῦ γερμανικοῦ ναυτικοῦ καί μερικούς τομεῖς τῆς

βαριᾶς διομηχανίας. Τά ψυχικά τους κίνητρα μποροῦν νά περιγραφοῦν σάν ἓνα κράμα ὁμαδικοῦ ναρκισσισμοῦ, ὀργανικῆς ἐπιθετικότητας καί ἐπιθυμίας νά σταδιοδρομήσουν καί νά κερδίσουν δύναμη μέσα καί διαμέσου αὐτοῦ τοῦ ἔθνικιστικοῦ κινήματος. Ἡ τεράστια πλειονότητα τοῦ λαοῦ ἔδειξε πολύ ἐνθουσιασμό μόνο λίγο πρὶν καί λίγο μετά τό ξέσπασμα τοῦ πολέμου. Κι ἐδῶ βρῖσκει κανεῖς σημαντικές διαφορές καί ἀντιδράσεις ἀνάμεσα στίς διάφορες κοινωνικές τάξεις: γιά παράδειγμα οἱ διανοούμενοι καί οἱ φοιτητές ἔδειξαν περισσότερο ἐνθουσιασμό ἀπό τήν ἐργατικὴ τάξη. (Ἐνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο πού ρίχνει κάποιον φῶς σ' αὐτό τό ζήτημα εἶναι καί τό ὅτι ὁ ἀρχηγός τῆς γερμανικῆς κυβέρνησης, ὁ καγκελάριος τοῦ Ράιχ von Bethman-Hollweg, ὅπως δείχνουν τά ἔγγραφα τοῦ γερμανικοῦ ὑπουργείου ἐξωτερικῶν πού ἐκδόθηκαν μετά τόν πόλεμον, ἤξερε πῶς θά 'ταν ἀδύνατον νά κερδίσει τή συγκατάθεση τοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος, τοῦ ἰσχυρότερου κόμματος μέσα στό Ράιχσταγκ, ἂν δέν κήρυσσε πρῶτα πόλεμον στή Ρωσία, κάνοντας ἔτσι τούς ἐργάτες νά νιώσουν πῶς πολεμοῦν ἐνάντια στόν αὐταρχισμό καί ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας). Ὁλόκληρος ὁ λαός βρισκόταν κάτω ἀπό τή συστηματικὴ ἐπιρροή τῆς κυβέρνησης καί τοῦ τύπου στίς λίγες μέρες πρὶν ἀπ' τό ξέσπασμα καί μετά τήν ἔναρξιν τοῦ πολέμου, πού προσπαθοῦσαν νά τόν πείσουν ὅτι ἡ Γερμανία θά ἐξευτελιζόταν καί θά προσβαλλόταν, κινητοποιώντας ἔτσι παρορμήσεις ἀμυντικῆς ἐπιθετικότητας. Ὁ λαός ὅμως στό σύνολό του δέν κινήθηκε ἀπό ἔντονες παρορμήσεις ὀργανικῆς ἐπιθετικότητας, δηλαδή ἀπό τήν ἐπιθυμία νά κατακτήσει μιὰ ξένη περιοχὴ. Αὐτό βγαίνει ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ κυβερνητικὴ προπαγάνδα στίς ἀρχές τοῦ πολέμου ἀρνήθηκε κάθε κατακτητικὸ σκοπὸ καί ἀργότερα, ὅταν οἱ στρατηγοὶ ὑπαγόρευαν πιά τήν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, οἱ κατακτητικοὶ σκοποὶ χαρακτηρίστηκαν ἀναγκαῖοι γιά τὴ μελλοντικὴ ἀσφάλεια τοῦ γερμανικοῦ Ράιχ· ὥστόσο ὁ ἀρχικὸς ἐνθουσιασμός ἐξαφανίστηκε ἔπειτα ἀπὸ λίγους μῆνες, γιά νά μὴ γυρίσει ποτέ.

Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ τό ὅτι ὅταν ὁ Hitler ἄρχισε τὴν ἐπίθεσή του ἐναντίον τῆς Πολωνίας, ξεκινώντας ἔτσι καί τό δεῦτερον παγκόσμιον πόλεμον, ὁ λαϊκὸς ἐνθουσιασμός βρισκόταν κυριολεκτικὰ στό μηδέν. Παρόλα τά χρόνια τῆς

βαριάς μιλιταριστικής κατήχησης ὁ λαὸς ἔδειξε πολὺ καθαρά πὼς δὲν εἶχε καμιά διάθεση νά πολεμήσει. (Ὁ Hitler χρειάστηκε νά σκηνοθετήσῃ μιὰ ψεύτικη ἐπίθεση σ' ἓνα ραδιοσταθμὸ τῆς Σιλεσίας ἀπὸ δῆθεν πολωνοὺς στρατιῶτες — πού στήν πραγματικότητα δὲν ἦταν παρά μεταμφιεσμένοι Ναζί — γιὰ νά ξυπνήσῃ τὸ αἶσθημα τῆς ἀμυνας).

Ὡστόσο, μόλο πού ὁ γερμανικὸς λαὸς δὲν ἠθελε διόλου αὐτὸ τὸν πόλεμο (ἀκόμα κι οἱ στρατηγοὶ δίσταζαν) ὀδηγήθηκε δίχως ἀντίσταση καὶ πολέμησε γενναῖα ὡς τὸ τέλος.

Τὸ ψυχολογικὸ πρόβλημα ἐδῶ δέ βρίσκεται στήν αἰτιολογία τοῦ πολέμου ἀλλὰ στὸ ἐρώτημα: ποιοὶ ψυχολογικοὶ παράγοντες κάνουν τὸν πόλεμο δυνατὸ ἀκόμα κι ὅταν δὲν τὸν προκαλοῦν;

Ἐπάρχουν μερικοὶ σχετικοὶ παράγοντες πού πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη ἀπαντώντας σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Στὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο (καὶ μέ κάποιες ἀλλαγές καὶ στὸ δεύτερο), οἱ γερμανοὶ (ἢ γάλλοι, ρῶσοι, βρετανοὶ) στρατιῶτες συνέχισαν νά πολεμοῦν γιατί ἐνωθῆσαν πὼς ἂν τὸν ἔχαναν, αὐτὸ θά σήμαινε πραγματικὴ συμφορά γιὰ ὅλοκληρο τὸ ἔθνος. Ὁ κάθε στρατιώτης κινοῦνταν ἀπὸ τὸ αἶσθημα ὅτι πολεμᾷ γιὰ τὴ ζωὴ του, καὶ πὼς ἢ θά σκοτώνη ἢ θά σκοτωνόταν. Ὅμως ἀκόμα κι αὐτὰ τὰ αἰσθήματα δέ θά ᾿φταναν νά στηρίξουν τὴν προθυμία τους νά συνεχίσουν. Οἱ στρατιῶτες ἤξεραν ἀκόμα ὅτι ἂν λιποτακτοῦσαν θά τοὺς ἐκτελοῦσαν, μόλο πού ἀκόμα κι αὐτὰ τὰ κίνητρα δὲν ἐμπόδιζαν μεγάλης κλίμακας στάσεις σ' ὅλα τὰ στρατεύματα. Στὴ Ρωσία καὶ στὴ Γερμανία ὀδήγησαν ἀκόμα καὶ σ' ἐπαναστάσεις στὰ 1917 καὶ 1918. Στὴ Γαλλία στὰ 1917 δὲν ὑπῆρχε σχεδὸν κανένα σῶμα στρατοῦ πού οἱ στρατιῶτες νά μὴν εἶχαν στασιάσει, καὶ μόνο χάρη στὶς ἱκανότητες τῶν γάλλων στρατηγῶν, πού δὲν ἄφηναν τὴ μιὰ μονάδα νά μάθει τί γινόταν σ' ἄλλες μονάδες, ὅλες αὐτές οἱ ἀνταρσίες καταπνίχτηκαν ἀπὸ ἓνα κράμα ἐκτελέσεων καὶ βελτιώσεων στήν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ στρατιώτη.

Ἐνας ἄλλος σημαντικὸς παράγοντας γιὰ τὴ δυνατότητα τοῦ πολέμου εἶναι τὸ βαθιὰ χαραγμένο αἶσθημα τοῦ σεβασμοῦ καὶ τοῦ δέους μπροστὰ στήν ἐξουσία. Ὁ στρατιώτης εἶχε κατὰ παράδοση ἀναγκαστεῖ νά νιώθει πὼς τὸ νά ὑπακούει τοὺς ἀρχηγούς του ἦταν ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ ὑποχρέωση, πού γιὰ νά τὴν ἐκπληρώσῃ θά ᾿πρεπε νά ᾿ναι

έτοιμος νά δώσει ακόμα καί τή ζωή του. Χρειάστηκαν κά-
που τρία-τέσσερα χρόνια γεμάτα τρόμο ἀπ' τή ζωή στά
χαρακώματα, ἐνώ σταδιακά συνειδητοποιοῦσαν πώς οἱ
ἀρχηγοί τούς χρησιμοποιοῦσαν γιά πολεμικούς σκοπούς
πού δέν εἶχαν καμιά σχέση μέ τήν ἄμυνά τους, γιά νά
σπάσουν αὐτή τή στάση τῆς ὑπακοῆς (τουλάχιστον ἕνα ση-
μαντικό τμήμα τοῦ στρατοῦ καί τοῦ λαοῦ).

Ἐπάρχουν κι ἄλλα λεπτότερα συναισθηματικά κίνητρα
πού κάνουν δυνατό τόν πόλεμο καί δέν ἔχουν καμιά σχέση
μέ τήν ἐπιθετικότητα. Ὁ πόλεμος εἶναι συναρπαστικός,
ἀκόμα κι ἂν ἐμπεριέχει κινδύνους γιά τή ζωή καί κακουχί-
ες. Ἄν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ἡ ζωή τοῦ μέσου ἀτόμου εἶναι
πληκτική, μονότονη καί δίχως περιπέτεια, αὐτή ἡ προθυ-
μία γιά πόλεμο πρέπει νά κατανοηθεῖ σάν ἐπιθυμία νά
δώσει τέλος στήν πληκτική ρουτίνα τῆς καθημερινῆς ζωῆς
του – καί νά ριχτεῖ μέσα στήν περιπέτεια, τή μόνη περιπέ-
τεια, πού μπορεῖ νά περιμένει πώς θά δοκιμάσει στή ζωῆ
του ὁ μέσος ἄνθρωπος.²⁵

Ὁ πόλεμος, σέ κάποιο βαθμό, ἀνατρέπει ὅλες τίς ἀξίες.
Ἐνθαρρύνει τίς βαθιά κρυμμένες ἀνθρώπινες παρορμή-
σεις, ὅπως ὁ ἄλτρουισμός καί ἡ ἀλληλεγγύη – ἐμποδιμέ-
νες μέχρι τότε ἀπό τίς ἀρχές τοῦ ἐγωισμοῦ καί τοῦ ἀντα-
γωνισμοῦ πού δημιουργεῖ ὁ καιρός τῆς εἰρήνης στό σύγ-
χρονο ἄνθρωπο – καί τίς κάνει νά ἐκδηλωθοῦν. Οἱ ταξι-
κές διαφορές, ἂν δέν καταργηθοῦν, μειώνονται σέ ὑπολο-
γίσσιμο βαθμό. Στόν πόλεμο ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάλι ἄνθρω-
πος κι ἔχει μιὰ εὐκαιρία νά διακριθεῖ, ἄσχετα ἀπό τά προ-
νόμια πού τοῦ προσφέρει ἡ κοινωνική του θέση σάν πολί-
τη. Γιά νά τό ποῦμε περισσότερο χαρακτηριστικά: ὁ πόλε-
μος εἶναι μιὰ ἔμμεση ἐξέγερση ἐνάντια στήν ἀδικία, τήν
ἀνισότητα καί τήν πλήξη πού κυβερνᾶνε τήν κοινωνική
ζωή τόν καιρό τῆς εἰρήνης, καί δέν πρέπει νά ὑποτιμηθεῖ
τό γεγονός ὅτι ἐνώ ὁ στρατιώτης πολεμáει τόν ἐχθρό γιά
τή ζωή του, δέ χρειάζεται νά πολεμήσει τά μέλη τῆς ομά-

25. Δέν πρέπει ὅμως νά ὑποτιμήσουμε αὐτό τόν παράγοντα. Τό παράδει-
γμα χωρῶν ὅπως ἡ Ἑλβετία, τά σκανδιναβικά ἔθνη, τό Βέλγιο καί οἱ
Κάτω Χῶρες, δείχνει πώς ὁ παράγοντας τοῦ τυχοδιωκτισμοῦ δέ μπορεῖ ν'
ἀναγκάσει ἕνα λαό νά γυρέψει τόν πόλεμο, ὅταν ἡ χώρα δέν ἔχει δεχθεῖ
ἐπίθεση κι ὅταν οἱ κυβερνήσεις δέν ἔχουν λόγο νά κηρύξουν τόν πόλεμο.

δας του για τροφή, φαρμακευτική περίθαλψη, στέγη και ιματισμό· όλα αυτά του παρέχονται από ένα σύστημα κάπως περιέργα σοσιαλιστικοποιημένο. Τό γεγονός ότι ο πόλεμος έχει αυτά τά θετικά χαρακτηριστικά είναι λυπηρή διαπίστωση για τόν πολιτισμό μας. "Αν υπήρχαν στήν κανονική ζωή τά στοιχεία τής περιπέτειας, τής αλληλεγγύης, τής ισότητας και του ιδεαλισμού, πού βρίσκονται στόν πόλεμο, θά 'ταν πολύ δύσκολο νά κάνουμε τούς ανθρώπους νά πολεμήσουν. Τό πρόβλημα μᾶς κυβέρνησης σέ καιρό πολέμου είναι νά χρησιμοποιήσει αὐτή τήν ανατροπή και νά τήν ἐκμεταλλευτεί για τούς πολεμικούς της σκοπούς· ταυτόχρονα πρέπει νά τήν ἐμποδίσει νά γίνει ἀπειλή για τήν κυβέρνηση, ἐπιβάλλοντας αὐστηρή πειθαρχία και πνεῦμα ὑπακοῆς στους ἡγέτες πού παριστάνονται σάν ἀνιδιοτελεῖς, σοφοί και θαρραλέοι, πού προστατεύουν τό λαό τους ἀπό τήν καταστροφή.²⁶

Γιά νά τελειώνουμε, οἱ μεγαλύτεροι πόλεμοι στή σύγχρονη ἐποχή και οἱ περισσότεροι πόλεμοι ἀνάμεσα στά κράτη τής ἀρχαιότητος δέν προκλήθηκαν ἀπό συσσωρευμένα ἐπιθετικότητα ἀλλά ἀπό τήν ὀργανική ἐπιθετικότητα τῶν στρατιωτικῶν και πολιτικῶν ἐλίτ. Κι αὐτό φαίνεται ἀπό τά στοιχεία σχετικά μέ τή διαφορά τῶν πολέμων ἀπό τούς πῖο πρωτόγονους ὡς τούς ἀνώτατα ἀναπτυγμένους πολιτισμούς. "Ὅσο πῖο πρωτόγονος είναι ἕνας πολιτισμός, τόσο λιγότερους πολέμους βρίσκουμε (Q. Wright, 1965).²⁷ Ἡ ἴδια τάση μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ στό γεγονός ότι ὁ ἀριθμός και ἡ ἔνταση τῶν πολέμων ἔχει ἀνέβει μέ τήν ἀνάπτυξη του τεχνολογικοῦ πολιτισμοῦ· φτάνει στό ἀνώτατο σημεῖο ἀνάμεσα στά ἰσχυρά κράτη μέ τίς ἰσχυρές κυβερνήσεις, και στό κατώτατο ἀνάμεσα στους πρωτόγονους ἀνθρώπους πού δέν ἔχουν μόνιμη ἡγεσία. "Ὅπως δείχνει ὁ παρακάτω πίνακας, ὁ ἀριθμός τῶν μαχῶν πού δόθηκαν

26. Χαρακτηριστικό αὐτοῦ του διλήματος είναι πῶς στίς διεθνείς συμφωνίες πού ἀφοροῦν τή μεταχείριση τῶν αἰχμαλώτων πολέμου, ὅλες οἱ δυνάμεις συμφώνησαν ὅτι καμιά κυβέρνηση δέν ἐπιτρέπεται νά προσηλυτίζει μέ τήν προπαγάνδα τούς αἰχμαλώτους της. Μέ δυό λόγια, κάθε κυβέρνηση ἔχει δικαίωμα νά σκοτώσει τούς στρατιώτες του ἔχθρου, ἀλλά ὄχι και νά τούς κλονήσει τήν πατριωτική τους ἀφοσίωση.

27. Πρὸς τά σχετικά μέ τόν πρωτόγονο πόλεμο στό κεφάλαιο 8.

ἀπό τῆς μεγάλης εὐρωπαϊκῆς δυνάμεις στή σύγχρονη ἐποχή δείχνει τήν ἴδια τάση. Ὁ πίνακας ἀναφέρει τόν ἀριθμό τῶν μαχῶν πού ἔγιναν τόν κάθε αἰώνα ἀπό τό 1480 (Q. Wright, 1965):

ΧΡΟΝΙΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΑΧΩΝ
1480-1499	9
1500-1599	87
1600-1699	239
1700-1799	781
1800-1899	651
1900-1940	892

Ὅσοι συγγραφεῖς ἐρμηνεύουν τόν πόλεμο σάν κάτι πού προκαλεῖται ἀπό τήν ἐμφυτη ἐπιθετικότητα τοῦ ἀνθρώπου θεώρησαν τό σύγχρονο πόλεμο σάν κάτι φυσιολογικό, ὑποθέτοντας πώς πρέπει νά προκαλεῖται ἀπό τήν «καταστροφική» φύση τοῦ ἀνθρώπου. Προσπάθησαν νά βροῦν τήν ἐπιβεβαίωση γι' αὐτή τήν ὑπόθεση στά στοιχεῖα πού εἶχαν ἀπό ζῶα καί ἀπό τούς προϊστορικούς προγόνους μας, στοιχεῖα πού πρέπει ὅμως νά παραμορφωθοῦν γιά νά ἐξυπηρετήσουν αὐτό τό σκοπό. Ἡ θέση αὐτή προέκυψε ἀπό τήν ἀτράνταχτη πεποίθηση γιά τήν ἀνωτερότητα τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ σέ σχέση μ' ὄλους τούς προτεχνολογικούς. Ἡ λογική τους ἦταν: ἂν ὁ πολιτισμένος ἄνθρωπος βασανίζεται ἀπό τόσους πολέμους καί τόση καταστροφικότητα, σέ πόσο χειρότερη θέση πρέπει νά ἦταν ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος, πού βρῖσκεται τόσο πίσω στήν ἐξέλιξη πρός τήν «πρόοδο». Κι ἔπειτα, ἐφόσον ἡ καταστροφικότητα δέν πρέπει νά ἀποδοθεῖ σέ σφάλμα τοῦ πολιτισμοῦ μας, θά πρέπει νά ἐρμηνευτεῖ σάν ἀποτέλεσμα τῶν ἐνστικτων μας. Ὅμως τά γεγονότα μιλοῦν διαφορετικά.

Οἱ Συνθηκῆς γιά τή Μείωση τῆς Ἀμυντικῆς Ἐπιθετικότητας

Μιάς καί ἡ ἀμυντική ἐπιθετικότητα εἶναι μιά φυλογενετικά προετοιμασμένη ἀντίδραση σέ ἀπειλές τῶν ζωτικῶν συμ-

φερόντων, δέν εἶναι δυνατό ν' ἀλλάξουμε τή βιολογική της βάση, μόλο πού μπορεί νά ἐλεγχθεῖ καί νά τροποποιηθεῖ σάν τίς παρορμήσεις πού εἶναι ριζωμένες σ' ἄλλες ἐνστικτώδεις προδιαθέσεις. Ὡστόσο βασική προϋπόθεση γιά τή μείωση τῆς ἀμυντικῆς ἐπιθετικότητας εἶναι ἡ ἐλάττωση τῶν πραγματικῶν παραγόντων πού τή δάζουν σέ κίνηση. Τό νά χαράξουμε ἕνα πρόγραμμα κοινωνικῶν ἀλλαγῶν πού θά κατάφερνε κάτι τέτοιο εἶναι ἔργο πού ὀπωσδήποτε δέ μπορεί νά συντελεστεῖ στά πλαίσια αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.²⁸ Θά περιοριστῶ λοιπόν μονάχα σέ μερικές παρατηρήσεις.

Βασική προϋπόθεση εἶναι βέβαια νά μήν ὑπάρχει ἀπειλή, οὔτε ἀπό ἄτομο σέ ἄτομο, οὔτε ἀπό ομάδα σέ ομάδα. Αὐτό ἐξαρτιέται ἀπό τήν ὕλική βάση πού μπορεί νά ἐξασφαλίσει μιά ἀξιοπρεπή ζωή γιά ὅλους τούς ἀνθρώπους καί νά κάνει τήν κυριαρχία μιᾶς ομάδας πάνω σέ μιά ἄλλη ἀδύνατη καί ἀποκρουστική. Μιά τέτοια προϋπόθεση θά μπορούσε νά πραγματοποιεῖ στό μέλλον μέσα σ' ἕνα διαφορετικό σύστημα παραγωγῆς, ἰδιοκτησίας καί κατανάλωσης· λέγοντας ὅμως ὅτι αὐτή ἡ κατάσταση μπορεί νά κατορθωθεῖ δέν ἐννοοῦμε βέβαια πώς θά κατορθωθεῖ ἢ πώς εἶναι εὐκόλη. Στήν πραγματικότητα παρουσιάζει τόσες δυσκολίες, ὥστε καί γι' αὐτό τό λόγο μονάχα πολλοί ἀνθρώποι μέ καλές προθέσεις προτιμοῦν νά μήν κάνουν τίποτε· ἐλπίζουν ν' ἀποφύγουν τήν καταστροφή τραγουδώντας μόνο ὕμνους στήν πρόοδο.

Ἡ καθιέρωση ἑνός συστήματος πού ἐξασφαλίζει τήν παροχή τῶν βασικῶν ἀναγκαιῶν πραγμάτων γιά ὅλους, σημαίνει τήν ἐξαφάνιση τῶν κυρίαρχων τάξεων. Ὁ ἄνθρωπος θά πρέπει νά πάψει νά ζεῖ σέ συνθήκες «ζωολογικοῦ κήπου» — δηλαδή ὀλόκληρη ἡ ἐλευθερία του θά πρέπει ν' ἀποκατασταθεῖ κι ὅλες οἱ μορφές τοῦ ἐκμεταλλευτικοῦ ἐλέγχου νά ἐκλείψουν. Τό ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν ἔχει τήν ἱκανότητα νά ξεφορτωθεῖ τούς ἡγέτες πού τόν ἐλέγχουν εἶναι ἕνας μύθος πού διαψεύστηκε ἀπ' ὅλες τίς κοινωνίες πού λειτουργοῦν καλά χωρίς ἱεραρχίες. Μιά τέτοια ἀλλαγή θά συνεπαγόταν βέβαια ριζικές πολιτικές καί κοινωνικές

28. Ἐξέτασα μερικά ἀπ' αὐτά τά προβλήματα στήν *Ἔγνη Κοινωνία* (ἐλλ. ἐκδ. Ἐκδόσεις Μπουκουμάνη) καί στήν *Ἐπανάσταση τῆς Ἑλλάδας*.

μετατροπές πού θ' άλλαζαν όλες τίς ανθρώπινες σχέσεις, ακόμα και τή δομή τῆς οἰκογένειας, τή δομή τῆς παιδείας, τῆς θρησκείας και τίς σχέσεις ανάμεσα στά άτομα, τόσο στό χώρο τῆς δουλιᾶς ὅσο και στό χώρο τῆς σχολῆς.

Στό βαθμό πού ἡ ἀμυντική ἐπιθετικότητα ἀποτελεῖ ἀντίδραση ὄχι σέ πραγματικές ἀλλά σέ ὑποτιθέμενες ἀπειλές πού προκαλοῦνται ἀπό τό μαζικό ἐπηρειασμό και τήν πλύση ἐγκεφάλου, οἱ ἴδιες θεμελιακές κοινωνικές ἀλλαγές θά ἐξαφάνιζαν τή βάση γιά τή χρήση αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς ψυχικῆς δύναμης. Μιάς και ἡ ὑπόθεση βασίζεται στήν ἀδυναμία τοῦ ἀτόμου και στό δέος του μπροστά στους ἡγέτες του, οἱ κοινωνικές και πολιτικές ἀλλαγές πού μόλις ἀναφέραμε θά ὀδηγοῦσαν στήν ἐξαφάνισή της και, ἀντίστοιχα, στήν ἀνάπτυξη μιᾶς ἀνεξάρτητης κριτικῆς σκέψης.

Τέλος, γιά τή μείωση τοῦ ὀμαδικοῦ ναρκισσισμοῦ θά ἔπρεπε νά ἐξαλειφθοῦν ἡ ἀθλιότητα, ἡ μονοτονία, ἡ πλήξη και ἡ ἀδυναμία πού ὑπάρχουν σέ μεγάλα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ. Κι αὐτό δέ μπορεῖ νά γίνει ἀπλά μέ τήν καλυτέρευση τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν. Μπορεῖ νά ἔρθει μόνο σάν ἀποτέλεσμα δραστηκῶν ἀλλαγῶν στήν κοινωνική ὀργάνωση, πού θά τή στρέψουν ἀπ' τήν ἐπιδίωξη τοῦ ἐλέγχου, τῆς ἰδιοκτησίας και τῆς δύναμης στήν ἀγάπη τῆς ζωῆς· ἀπό τήν κατοχή και τό θησαυρισμό, στήν ὑπαρξη και στή μοιρασιά. Θ' ἀπαιτήσει βέβαια ὑπέρτατο βαθμό ἐνεργῆς συμμετοχῆς και εὐθύνης ἀπό μέρους κάθε ἀνθρώπου στό ρόλο του — τοῦ ἐργάτη, τοῦ ὑπάλληλου σ' ὅποιον εἶδος ἐπιχείρηση ἢ ακόμα και τοῦ πολίτη. Πρέπει νά ἐπινοηθοῦν ὀλοτέλα νέοι τρόποι ἀποκέντρωσης καθώς και νέες κοινωνικές και πολιτικές δομές πού θά βάλουν τέλος στήν κοινωνία τῆς ἀνομίας, στή μαζική κοινωνία πού ἀποτελεῖται ἀπό ἑκατομμύρια άτομα.

Καμιά ἀπ' αὐτές τίς προϋποθέσεις δέν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τίς ἄλλες. Ἀποτελοῦν μέρος ἑνός συστήματος και γιά τοῦτο ἡ ἀντιδραστική ἐπιθετικότητα μπορεῖ νά περιοριστεῖ στό ἐλάχιστο μόνο ἂν ὀλόκληρο τό σύστημα, ὅπως ἔχει ὑπάρξει στίς τελευταῖες ἔξη χιλιάδες χρόνια ἱστορίας, μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπό ἕνα ἄλλο σύστημα, θεμελιακά διάφορο. Ἄν συμβεῖ αὐτό, τά ὀράματα τοῦ Βούδα, τῶν προφητῶν, τοῦ Χριστοῦ και τῶν οὐτοπιστῶν οὐμανιστῶν τῆς ἀναγέννησης θά ἀναγνωριστοῦν σάν λογικές και

πραγματικές λύσεις που εξυπηρετούν τό βασικό βιολογικό πρόγραμμα του ανθρώπου: τή διατήρηση και τήν ανάπτυξη και του άτόμου και του ανθρώπινου είδους.

Κακοήθης Ἐπιθετικότητα: Προϋποθέσεις

Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

Ἡ βιολογικά προσαρμοσίμη ἐπιθετικότητα ἐξυπηρετεῖ τὴ ζωὴ. Αὐτὸ νοεῖται καταρχὴ βιολογικά καὶ νευροφυσιολογικά, μὲν πού χρειάζονται ἀκόμα πολὺ περισσότερες πληροφορίες. Εἶναι μιὰ παρόρμησις πού ὁ ἄνθρωπος τὴ μοιράζεται μ' ὅλα τ' ἄλλα ζῶα, ἂν καὶ μὲ ὁρισμένες διαφορὰς πού τίς ἐξετάσαμε παραπάνω.

Τὸ μοναδικὸ στόν ἄνθρωπο εἶναι πὼς μπορεῖ νὰ καθοδηγηθεῖ ἀπὸ τὴν παρόρμησις νὰ σκοτώσει καὶ νὰ βασανίσει, καὶ πὼς νιώθει ἡδονὴ κἀνοντάς το· εἶναι τὸ μόνον ζῶον πού μπορεῖ νὰ γίνῃ φονιάς καὶ ἐξολοθρευτὴς τοῦ εἴδους του δίχως λογικὸ κέρδος, εἴτε βιολογικὸ εἴτε οἰκονομικὸ. Ἡ ἔρευνα τῆς φύσεως αὐτῆς τῆς μὴ προσαρμοσίμης, κακοήθους καταστροφικότητος, εἶναι ἀντικείμενον τῶν σελίδων πού ἀκολουθοῦν.

Ἄς ξαναθυμηθοῦμε πὼς ἡ κακοήθης ἐπιθετικότητα προσιδιάζει στόν ἄνθρωπο καὶ δέν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐνστικτο τοῦ ζῶου. Δέν ἐξυπηρετεῖ τὴ φυσιολογικὴ ἐπιβίωσις τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὡστόσο ἀποτελεῖ σημαντικὸ τμῆμα τῆς πνευματικῆς του λειτουργίας. Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πάθη πού κυριαρχοῦν μερικὸς ἀνθρώπους καὶ πολιτισμούς, ἂν καὶ ὄχι ὅλους. Θὰ προσπαθῶ νὰ καταδείξω ὅτι ἡ καταστροφικὴ ἐπιθετικότητα εἶναι μιὰ ἀπ' τὴς πιθανὰς ἀπαντήσεις στίς ψυχικὰς ἀνάγκας πού εἶναι ριζωμένες στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πὼς γεννιέται, ὅπως εἶπαμε καὶ πρὶν, ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδρασις διάφορων κοινωνικῶν συνθηκῶν καὶ τῶν ὑπαρξιακῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ κάνει ἀναγκαία τὴν οἰκοδόμησις μιᾶς θεωρητικῆς βάσεως

πού πάνω της θά προσπαθήσουμε νά εξετάσουμε τά παρακάτω ἐρωτήματα: Ποιές εἶναι οἱ εἰδικές συνθήκες τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης; Τί εἶναι ἡ φύση ἢ ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου;

Μόλο πού ἡ σημερινή σκέψη, εἰδικά στήν ψυχολογία, δέ δέχεται τέτοια ἐρωτήματα πού συνήθως θεωροῦνται ὅτι ἀνήκουν στή σφαῖρα τῆς φιλοσοφίας καί ἄλλων καθαρὰ «ὑποκειμενικῶν διαλογισμῶν», ἐλπίζω νά δείξω στά παρακάτω πώς ὑπάρχουν πραγματικά περιοχές γιά τήν ἐμπειρική ἔρευνα.

Ἡ Φύση τοῦ Ἀνθρώπου

Γιά τούς περισσότερους στοχαστές, ἀπό τήν ἐποχή τῶν ἐλλήνων φιλοσόφων, ἦταν φανερό πώς ὑπάρχει κάτι πού λέγεται ἀνθρώπινη φύση, κάτι πού ἀποτελεῖ τήν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπῆρχαν διάφορες ἀπόψεις σχετικά μέ τό τί τήν ἀποτελεῖ, ἀλλά ὅλοι συμφωνοῦσαν πώς ὑπάρχει μιά τέτοια οὐσία – δηλαδή πώς ὑπάρχει κάτι χάρη στό ὁποῖο ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἀνθρώπος. Ἔτσι ὁ ἀνθρώπος ὀριζόταν σάν ὀρθολογικό ὄν, σάν κοινωνικό ζῶο, ἕνα ζῶο πού μπορεῖ νά φτιάχνει ἐργαλεῖα (*Homo Faber*) ἢ σύμβολα.

Πιό πρόσφατα αὐτή ἡ παραδοσιακή ἀποψη ἔχει ἀρχίσει ν' ἀμφισβητεῖται. Ἕνας λόγος γι' αὐτή τήν ἀλλαγὴ εἶναι ἡ ὀλοένα καί μεγαλύτερη ἔμφαση πού δίνεται στήν ἱστορική προσέγγιση στόν ἀνθρώπο. Μιά ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας δείχνει ὅτι ὁ ἀνθρώπος στήν ἐποχή μας διαφέρει τόσο πολύ ἀπό τόν ἀνθρώπο ἄλλων ἐποχῶν, ὥστε φαίνεται ἐξωπραγματικό νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἀνθρώποι κάθε ἐποχῆς εἶχαν κοινό κάτι πού λέγεται «ἀνθρώπινη φύση». Ἡ ἱστορική προσέγγιση ἐνισχύθηκε, εἰδικά στίς ΗΠΑ, ἀπό μελέτες στό πεδίο τῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ μελέτη τῶν πρωτόγονων λαῶν ἀνακάλυψε τέτοιες διαφορές στά ἔθιμα, τίς ἀξίες, τά αἰσθήματα καί τίς σκέψεις, ὥστε πολλοί ἀνθρωπολόγοι ἔφτασαν στήν ἀντίληψη ὅτι ὁ ἀνθρώπος γεννιέται σάν ἄγραφο χαρτί, πού πάνω του κάθε πολιτισμός γράφει τό δικό του κείμενο. Ἕνας ἄλλος παράγοντας πού συντελεῖ στήν τάση ν' ἀρνηθοῦμε τήν ὑπόθεση μᾶς καθορισμένης σταθερᾶ ἀνθρώπι-

νης φύσης, ήταν ότι ή έννοια έχει χρησιμοποιηθεί πολλές φορές σάν κάλυμμα πίσω άπ' τό όποίο διαπράττονται οί πίο άπάνθρωπες πράξεις. Στ' όνομα τής ανθρώπινης φύσης, γιά παράδειγμα, ό Άριστοτέλης και οί περισσότεροι στοχαστές μέχρι και τό δέκατο όγδοο αιώνα υπερασπίζονταν τή δουλεία.¹ Ή πάλι, γιά ν' άποδείξουν τήν όρθολογική φύση και τήν αναγκαιότητα τής καπιταλιστικής κοινωνίας, διάφοροι μελετητές προσπάθησαν νά υπερασπιστούν τήν κτητικότητα, τήν ανταγωνιστικότητα και τόν έγωισμό σάν δήθεν έμφυτα ανθρώπινα γνωρίσματα. Έτσι αναφερόμαστε κυνικά στήν «άνθρώπινη φύση» και δεχόμαστε τό αναπόφευκτο μιās ανεπιθύμητης ανθρώπινης συμπεριφοράς όπως ή άπληστία, ή άπάτη, ό φόνος και τό ψέμα.

Ένας άλλος λόγος γιά τό σκεπτικισμό πού προκαλεί ή έννοια τής ανθρώπινης φύσης βρίσκεται ίσως στήν έπιρροή τής έξελικτικής σκέψης. Μιās κι ό άνθρωπος έφτασε νά θεωρηθεί σάν κάτι πού εξελίσσεται, ή ιδέα μιās ουσίας πού περιεχόταν στήν ύπαρξή του φάνηκε άστήριχτη. Όσοτόσο πιστεύω πώς άκριβώς άπό έξελικτική σκοπιά μπορούμε νά περιμένουμε μιιά νέα ένόραση μέσα στό πρόβλημα τής ανθρώπινης φύσης. Νέοι δρόμοι άνοίχτηκαν σ' αυτή τήν κατεύθυνση άπό τόν K. Marx, τόν R. M. Bucke,² τόν Teilhard de Chardin, τόν T. Dobzhansky· μιιά παρόμοια προσέγγιση έχουμε νά προτείνουμε και σέ τόυτό τό κεφάλαιο.

Τό βασικό έπιχείρημα υπέρ τής ύπόθεσης γιά τήν ύπαρξη μιās ανθρώπινης φύσης είναι αυτό πού μπορούμε νά όρίσουμε σάν ουσία του *Homo Sapiens*, σέ μορφολογική, άνατομική, φυσιολογική και νευρολογική βάση. Δίνουμε έτσι έναν άκριβή και γενικά παραδεκτό όρισμό του είδους άνθρωπος μέ στοιχεία πού αναφέρονται στή θέση

1. Έξαίρεση άποτελούν στους Έλληνες οί στωικοί, πού υπερασπίζονται τήν ισότητα όλων τών ανθρώπων, και στήν άναγέννηση άνθρωπιστές όπως ό Έρασμος, ό Thomas More και ό Juan Luis Vives.

2. Ό Richard M. Bucke ήταν καναδός ψυχίατρος, φίλος του Emerson, γενναίο και δημιουργικό μυαλό και, στήν έποχή του, μιιά από τίς μεγαλύτερες φυσιογνωμίες στή βορειοαμερικάνικη ψυχιατρική. "Αν και οί ψυχίατροι τόν έχονν όλότελα ξεχάσει, τό βιβλίό του *Cosmic Consciousness* (άναθ. έκδ. 1946) διαβαζόταν σχεδόν έναν αιώνα άπό μή ειδικούς.

καί τή διάπλαση τοῦ ἐγκεφάλου καί τῶν δοντιῶν, στή διατροφή καί σέ πολλούς ἄλλους παράγοντες μέ τούς ὁποίους τόν διακρίνουμε ἀπό τά πιό ἀναπτυγμένα ἀλλά μή ἀνθρώπινα ἀνώτερα θηλαστικά. Σίγουρα πρέπει νά ὑποθέσουμε, ἂν δέ θέλουμε νά καταφύγουμε στήν ἄποψη πού θεωρεῖ τό σῶμα καί τό πνεῦμα σάν ξεχωριστές περιοχές, πώς τό εἶδος ἄνθρωπος μπορεῖ νά καθοριστεῖ καί πνευματικά ἀλλά καί φυσικά.

Ἐπίσης ὁ Δαρβίνος ἤξερε πολύ καλά τό γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος σάν ἄνθρωπος δέ χαρακτηριζόταν μόνο ἀπό εἰδικές φυσικές ἀλλά καί ἀπό ψυχικές ιδιότητες. Οἱ σπουδαιότερες πού ἀναφέρει στό ἔργο *The Descent of Man* εἶναι οἱ ἑξῆς (συντομευμένες ἀπό τόν G. G. Simpson):

Ἀνάλογα μέ τήν ἀνώτερη εὐφυΐα του, ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι περισσότερο εὐλύγιστη, λιγότερο ἀνακλαστική ἢ ἐνστικτώδης. Ὁ ἄνθρωπος μοιράζεται διάφορους πολύπλοκους παράγοντες ὅπως ἡ περιέργεια, ἡ μίμηση, ἡ προσοχή, ἡ μνήμη καί ἡ φαντασία μέ ἄλλα σχετικά προηγμένα ζῶα, ἀλλά ἔχει ὅλους αὐτούς τούς παράγοντες σέ ἀνώτερο βαθμό καί τούς ἐφαρμόζει μέ περισσότερο πολύπλοκους τρόπους.

Περισσότερο ἀπ' τά ἄλλα ζῶα ὁ ἄνθρωπος σκέφτεται λογικά καί βελτιώνει τήν προσαρμοστική φύση τῆς συμπεριφορᾶς του μέ λογικούς τρόπους.

Ὁ ἄνθρωπος χρησιμοποιεῖ κανονικά καί φτιάχνει ἐργαλεῖα σέ μεγάλη ποικιλία.

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει αὐτοσυνειδηση· σκέφτεται τό παρελθόν, τό παρόν, τό μέλλον του, τή ζωή καί τό θάνατο κλπ.

Ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ πνευματικές ἀφαιρέσεις καί ἀναπτύσσει ἕνα σχετικό συμβολισμό· τό οὐσιαστικότερο καί πολυπλοκότερα ἀναπτυγμένο ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν ἱκανοτήτων εἶναι ἡ γλώσσα.

Μερικοί ἄνθρωποι ἔχουν αἴσθησι τοῦ ὠραίου.

Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι ἔχουν θρησκευτικό αἶσθημα – μέ τήν πλατιά σημασία τοῦ ὄρου, πού περιλαμβάνει καί τό δέος, τήν πίστη στό ψυχικό, τό ὑπερφυσικό ἢ τό πνευματικό.

Οἱ φυσιολογικοί ἄνθρωποι ἔχουν ἠθικό συναίσθημα.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῶο πολιτισμένο καί κοινωνικό καί ἔχει ἀναπτύξει πολιτισμούς καί κοινωνίες μοναδικές σέ εἶδος καί πολυπλοκότητα.

Ἄν ἐξετάσουμε αὐτό τόν κατάλογο μέ τά ψυχικά γνωρίσματα, ξεπροβάλλουν ἀμέσως ἀρκετά στοιχεῖα. Ὁ Δαρβίνος ἀναφέρει μερικά μεμονωμένα διακριτικά, κάποια ἀποκλειστικά ἀνθρώπινα, ὅπως ἡ αὐτοσυνείδηση, ὁ συμβολισμός καί ἡ δημιουργία πολιτισμοῦ, κι ἀκόμα τό αἶσθημα: αἰσθητικό, ἠθικό καί θρησκευτικό. Ὡστόσο αὐτός ὁ κατάλογος τῶν ἰδιαίτερων ἀνθρώπινων χαρακτηριστικῶν ἔχει ἓνα βασικό ἐλάττωμα: εἶναι καθαρά περιγραφικός, δέν εἶναι συστηματοποιημένος καί δέν κάνει καμιά προσπάθεια νά ἀναλύσει τίς κοινές τους συνθήκες.

Τό σπουδαιότερο, δέν ἀναφέρει πάθη καί συναισθήματα ὅπως ἡ τρυφερότητα, ἡ ἀγάπη, τό μίσος, ἡ σκληρότητα, ὁ ναρκισσισμός, ὁ σαδισμός, ὁ μαζοχισμός κλπ. Αὐτή ἡ παράλειψη ἔχει σχέση μέ τήν ἀντίληψη τοῦ Δαρβίνου γιά τό ἔνστικτο. Γι' αὐτόν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι καί τά ζῶα,

ἰδιαίτερα τά ἀνώτερα θηλαστικά, ἔχουν κοινά μερικά ἔνστικτα. Ὅλα ἔχουν τίς ἴδιες αἰσθήσεις, ἀντιλήψεις καί αἰσθήματα, τά ἴδια πάθη, τίς ἴδιες συγκινήσεις, ἀκόμα καί τίς πολυπλοκότερες, ὅπως ἡ ζήλια, ἡ καχυποψία, ἡ ἀμύλλα, ἡ εὐγνωμοσύνη κι ἡ μεγαλοψυχία: μποροῦν νά ἐξαπατήσουν καί εἶναι ἐκδικητικά· κάποιες φορές δέχονται τή γελοιοποίηση κι ἔχουν ἀκόμα αἶσθησι τοῦ χιούμορ· νιώθουν θαυμασμό καί περιέργεια· ἔχουν τίς ἴδιες ἱκανότητες τῆς μίμησης, τοῦ συνδυασμοῦ ἰδεῶν καί τῆς λογικῆς, ἂν καί σέ πολύ διάφορους βαθμούς. (C. Darwin, 1946).

Εἶναι σαφές πῶς ἡ προσπάθειά μας νά θεωρήσουμε τά σπουδαιότερα ἀνθρώπινα πάθη σάν εἰδικά ἀνθρώπινα κι ὄχι σάν κληρονομημένα ἀπό τούς προγόνους μας τά ζῶα, δέ μπορεῖ νά στηριχτεῖ στήν ἀποψη τοῦ Δαρβίνου.

Ἡ πρόοδος τῆς σκέψης ἀνάμεσα στούς μελετητές τῆς ἐξέλιξης ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Δαρβίνου δηλώνεται στίς ἀπόψεις ἑνός ἀπ' τούς πῶ ἀξιους σύγχρονους ἐρευνητές, τοῦ G. G. Simpson. Αὐτός ἐπιμένει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει οὐσιαστικές ἰδιότητες πού τόν διαφοροποιοῦν ἀπό τά ζῶα. «Ἐχει σημασία νά καταλάβουμε», γράφει, «πῶς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ζῶο, ἀλλά ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία ἔχει νά καταλάβουμε πῶς ἡ οὐσία τῆς μοναδικῆς του φύσης βρῖσκεται ἀκριβῶς σέ κεῖνα τά χαρακτηριστικά πού δέ

μοιράζεται μέ κανένα άλλο ζώο. 'Η θέση του μέσα στή φύση και ή ανώτερη σημασία της δέν καθορίζονται από τή ζωώδη προέλευσή του αλλά από τήν ανθρωπιά του» (1949).

'Ο Simpson προτείνει σάν βάση για τόν προσδιορισμό του *Homo Sapiens* τούς αλληλένδετους παράγοντες τής διάνοιας, τής ευελιξίας, τής άτομικότητας και τής κοινωνικότητας. Μόλο πού ή απάντησή του δέν είναι όλοτελα ικανοποιητική, ή προσπάθειά του νά καταλάβει τά ούσιαστικά γνωρίσματα του ανθρώπου σάν αλληλένδετα και ριζωμένα σ' ένα βασικό παράγοντα, και τό γεγονός ότι δέχεται τή μετάπτωση ποσοτικών αλλαγών σέ ποιοτικές, άποτελούν σημαντικό δήμα πέρα άπ' τόν Δαρβίνο (1944, 1953).

'Από τή μεριά τής ψυχολογίας, μιά άπ' τίς γνωστότερες προσπάθειες νά περιγραφούν οί ειδικές ανάγκες του ανθρώπου είναι αυτή πού ένινε από τόν Abraham Maslow, πού κατέστρωσε ένα κατάλογο μέ τίς «βασικές ανάγκες» του ανθρώπου – φυσιολογικές και αισθητικές, ανάγκη ασφάλειας, ανάγκη ένταξης, αγάπης, σεβασμού, αυτοπραγμάτωσης, γνώσης και κατανόησης (1954). Αυτός ό κατάλογος άποτελεί μιά κάπως άσυστηματοποίητη άπαρίθμηση κι είναι κρίμα πού ό Maslow δέν προσπάθησε νά αναλύσει τήν κοινή προέλευση των τέτοιων αναγκών μέσα στή φύση του ανθρώπου.

'Η προσπάθεια νά όριστει ή φύση του ανθρώπου στή βάση των ειδικών συνθηκών – βιολογικών και πνευματικών – του ανθρώπινου είδους, μάς όδηγει πρώτα σέ μερικούς συλλογισμούς πού άφορούν τή γέννηση του ανθρώπου.

Φαίνεται άπλό νά ξέρουμε πότε ένας άνθρωπος έρχεται στή ζωή, όμως στήν πραγματικότητα δέν είναι και τόσο άπλό όσο φαίνεται. 'Η απάντηση μπορεί νά είναι: τήν έποχή τής σύλληψης, όταν τό έμβρυο παίρνει όριστικά ανθρώπινη μορφή, στήν πράξη τής γέννησης, στό τέλος του άπογαλακτισμού· μπορεί κανείς νά ίσχυριστεί ακόμα πώς οί περισσότεροι άνθρωποι δέν έχουν ακόμα γεννηθει όλοτελα τήν έποχή πού πεθαίνουν. Τό καλύτερο θά ήταν νά μήν καθορίσουμε μιά μέρα ή μιά ώρα για τή «γέννηση» ενός άτομου αλλά νά μιλήσουμε για μιά διαδικασία, στή

διάρκεια τῆς ὁποίας ἓνα ἄτομο ἔρχεται στή ζωή.

Ἄν ρωτήσουμε πότε γεννήθηκε ὁ ἄνθρωπος *σάν εἶδος*, ἡ ἀπάντηση εἶναι πολύ πιό δύσκολη, γιατί ξέρουμε ἐλάχιστα γιά τή διαδικασία τῆς ἐξέλιξης. Ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἑκατομμύρια χρόνια· ἡ γνώση μας εἶναι βασισμένη σέ τυχαῖα εὐρήματα σκελετῶν καί ἔργαλειῶν, πού ἡ σημασία τους εἶναι ἀκόμα ἀντικείμενο διαφωνιῶν.

Ὡστόσο παρόλη τήν ἀνεπάρκεια τῆς γνώσης μας ὑπάρχουν μερικά στοιχεῖα πού, ἂν καί χρειάζονται κάποια τροποποίηση στά ἐπιμέρους, μᾶς δίνουν μιά γενική εἰκόνα τῆς διαδικασίας πού μπορούμε νά τήν ὀνομάσουμε γέννηση τοῦ ἀνθρώπου. Θά μπορούσαμε νά χρονολογήσουμε τή *σύλληψη* τοῦ ἀνθρώπου στήν ἀρχή τῆς μονοκύτταρης ζωῆς, ἐδῶ καί περίπου ἐνάμιση δισεκατομμύριο χρόνια, ἢ στήν ἀρχή τῆς ὑπαρξης τῶν πρωτόγονων θηλαστικῶν, κάπου διακόσια ἑκατομμύρια χρόνια πρίν· θά μπορούσαμε νά ποῦμε πῶς ἡ ἀνθρώπινη ἐξέλιξη ἀρχίζει μέ τούς ἀνθρωποειδεῖς προγόνους τοῦ ἀνθρώπου πού ἴσως ἔζησαν περίπου δεκατέσσερα ἑκατομμύρια χρόνια πρίν ἢ ἴσως καί νωρίτερα. Θά μπορούσαμε νά χρονολογήσουμε τή *γέννησή* του ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ πρώτου ἀνθρώπου, τοῦ *Homo Erectus*, πού τά διάφορα εἶδη του πού βρέθηκαν στήν Ἀσία καλύπτουν ἓνα χρονικό διάστημα ἀπό ἓνα ἑκατομμύριο ὡς πεντακόσιες χιλιάδες χρόνια πρίν (Ἄνθρωπος τοῦ Πεκίνου)· ἢ μόνο πρίν ἀπό σαράντα χιλιάδες χρόνια, ὅταν ἐφανίστηκε ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος (*Homo Sapiens Sapiens*), πού ἀπ' ὅλες τίς οὐσιαστικές βιολογικές ἀπόψεις ἦταν ταυτόσημος μέ τό σημερινό ἄνθρωπο.³ Πραγματικά, ἂν κοιτάξουμε τήν ἀτομική ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου στή βάση τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, μπορούμε νά ποῦμε πῶς ὁ κανονικός ἄνθρωπος γεννήθηκε μόλις πρίν λίγα λεπτά. Ἡ μπορούμε ἀκόμα νά σκεφτοῦμε πῶς βρίσκεται ἀκόμα στή διαδικασία τῆς γέννησης, πῶς ὁ ὀμφάλιος λῶρος δέν ἔχει κοπεῖ ἀκόμα καί πῶς ἔχουν δημιουργηθεῖ ἐπιπλοκές πού μᾶς κάνουν ν' ἀμφιβάλουμε ἂν ὁ ἄνθρωπος θά γεννηθεῖ ποτέ ἢ ἂν θά ζήσει μετά τή γέννησή του.

Οἱ περισσότεροι μελετητές τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης το-

3. Πρβ. D. Pilbeam (1970), M. F. A. Montagu (1967) καί G. Smolla (1967).

ποθετοῦν τή γέννηση τοῦ ἀνθρώπου σ' ἓνα συγκεκριμένο γεγονός: τήν κατασκευή ἐργαλείων, ἀκολουθώντας τόν ὄρισμό τοῦ Βενιαμίν Φραγκλίνου (Benjamin Franklin) γιά τόν ἄνθρωπο σάν *Homo Faber*, ἄνθρωπο κατασκευαστή. Ὁ ὄρισμός αὐτός ἔχει ἐπικριθεῖ μέ μεγάλη ὀξύνοια ἀπό τόν Marx, πού τόν θεωροῦσε «χαρακτηριστικό τοῦ γιανκισμοῦ». ⁴ Ἀπό τούς σύγχρονους συγγραφείς ὁ Mumford ἔχει κρίνει μέ πειστικότερα ἐπιχειρήματα αὐτή τήν τάση πού προσανατολίζεται στήν κατασκευή ἐργαλείων (1967).

Πρέπει νά γυρέσουμε τήν ἔννοια τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου στή διαδικασία τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης κι ὄχι σέ μεμονωμένες πλευρές της, ὅπως ἡ κατασκευή ἐργαλείων, πού ἔχει τόσο ξεκάθαρα τή σφραγίδα τῆς σύγχρονης προσήλωσης στήν παραγωγή. Πρέπει νά φτάσουμε σέ μιά κατανόηση τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου στή βάση τῆς ἀνάμιξης δύο θεμελιακῶν βιολογικῶν προϋποθέσεων πού σηματοδεύουν τήν ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μιά ἦταν ὁ ὀλοένα καί μεγαλύτερος καθορισμός τῆς συμπεριφορᾶς ἀπό τά ἔνστικτα. ⁵ Ἀκόμα κι ἂν λογαριάσουμε τίς πάμπολλες ἀντιφατικές ἀπόψεις σχετικά μέ τή φύση τῶν ἐνστικτῶν, εἶναι γενικά παραδεκτό ὅτι ὅσο ψηλότερα ἀνεβαίνει ἓνα ζῶο στίς βαθμίδες τῆς ἐξέλιξης, τόσο λιγότερο βαραίνουν τά στερεότυπα σχήματα συμπεριφορᾶς πού καθορίζονται αὐστηρά καί προγραμματίζονται φυλογενετικά στό μυαλό.

Ἡ διαδικασία τοῦ ὀλοένα καί μεγαλύτερου καθορισμοῦ τῆς συμπεριφορᾶς ἀπό τά ἔνστικτα μπορεῖ νά παρασταθεῖ σάν μιά συνεχῆς γραμμή, πού στό μηδέν της θά βροῦμε τίς κατώτερες μορφές τῆς ζωικῆς ἐξέλιξης μέ τόν ἀνώτερο βαθμό ἐνστικτώδους καθορισμοῦ· αὐτός μειώνεται μέ τήν ἐξέλιξη τοῦ ζώου καί φτάνει σ' ἓνα ὀρισμένο ἐπίπεδο στά θηλαστικά· μειώνεται παραπέρα στήν ἐξέλιξη ὡς τά ἀνώτερα θηλαστικά, κι ἀκόμα κι ἐδῶ βρίσκουμε ἓνα μεγάλο χάσμα ἀνάμεσα στους πίθηκους καί τίς μαϊμούδες, ὅπως ἔδειξαν οἱ Yerkes καί Yerkes στήν κλασική πιά ἐρευνά

4. Γιά τήν κατανόηση τῆς μαρξιστικῆς ἔννοιας τοῦ ἀνθρώπου πρβ. E. Fromm (1961, 1968).

5. Ὁ ὅρος «ἐνστικτα» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ πολύ γενικά γιά νά ἀπλουστεύσουμε τήν ἐξέταση. Δέ χρησιμοποιεῖται μέ τήν παλιά ἔννοια τοῦ ἐνστικτοῦ πού ἀποκλείει τή μάθηση, ἀλλά μέ τήν ἔννοια τῶν «ὀργανικῶν ὀρμῶν».

τους (R. M. και A. V. Yerkes, 1929). Στο είδος *Homo* ο ένστικτώδης καθορισμός έχει φτάσει στη μέγιστη μείωσή του.

Η άλλη τάση που συναντάμε στην εξέλιξη του ζώου είναι η *ανάπτυξη του εγκεφάλου, και ειδικά του φλοιού του*. Κι εδώ μπορούμε να παραστήσουμε την εξέλιξη σαν μία συνεχή γραμμή. Στη μία της άκρη βρίσκονται τα κατώτερα ζώα, με την πιο πρωτόγονη νευρική διάρθρωση κι ένα σχετικά μικρό αριθμό νευρώνων. Στην άλλη άκρη ο άνθρωπος, με μεγαλύτερο εγέφαλο, πολύπλοκότερα διαρθρωμένο, κι ένα πραγματικά φανταστικό αριθμό νευρικών συνδέσεων.⁶

Παίρνοντας υπόψη αυτά τα στοιχεία, ο άνθρωπος μπορεί να όριστεί σαν το ανώτερο θηλαστικό που γεννήθηκε σ' ένα σημείο της εξέλιξης, όπου ο ένστικτώδης καθορισμός είχε φτάσει στο ελάχιστο και η ανάπτυξη του εγκεφάλου στο μέγιστο. Αυτός ο συνδυασμός του ελάχιστου ένστικτώδους καθορισμού και της μέγιστης ανάπτυξης του εγκεφάλου δεν είχε συμβεί ποτέ πριν στη ζωική εξέλιξη κι άποτελει από βιολογική άποψη ένα όλοτελα νέο φαινόμενο.

6. Ο C. Judson Herrick προσπάθησε να δώσει κατά προσέγγιση μία ιδέα για τις δυνατότητες αυτών των νευρικών κυκλωμάτων: «Κάθε νευρώνας του εγκεφαλικού φλοιού είναι εμπλεγμένος σ' ένα δίχτυ από πολύ λεπτές ίνες πολύπλοκα συντεθειμένες, μερικές από τις οποίες φτάνουν εκεί από πολύ μακρινά μέρη. Ίσως μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα πως οι περισσότεροι νευρώνες του φλοιού συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με κάθε εγκεφαλικό πεδίο. Οι διασυνδέσεις αυτών των ίνων σχηματίζουν έναν ανατομικό μηχανισμό που επιτρέπει τη δημιουργία διάφορων λειτουργικών συνδυασμών των νευρώνων, που ξεπερνούν κατά πολύ όλους τους αριθμούς που έχουν προτείνει οι άστρονόμοι μετρώντας τις αποστάσεις των άστέρων... Άκριβώς αυτή η ικανότητα των διάφορων συνδυασμών των νευρικών στοιχείων καθορίζει την πρακτική αξία του συστήματος... Άν ένα έκατομμύριο νευρικά κύτταρα του φλοιού συνδέονταν μεταξύ τους σε ομάδες μόνο δύο νευρώνων και με όλους τους πιθανούς συνδυασμούς, τότε ο αριθμός όλων των διαφορετικών σχημάτων της διανευρωτικής σύνδεσης θα έφραζόταν έτσι: $10^{2.783.000}$... Στη βάση της γνωστής δομής του φλοιού... ο αριθμός των διακυτταρικών συνδέσεων που υπάρχουν ανατομικά και μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε μία σύντομη σειρά νευρώνων του φλοιού... θα ξεπερνούσε κατά πολύ τον αριθμό $10^{2.783.000}$ που αναφέραμε ήδη σαν θεωρητικά πιθανό αριθμό συνδυασμών σε ομάδες ανά δύο» (1928). Συγκριτικά επίσης ο Livingston προσθέτει: «Άς θυμηθούμε πως ο αριθμός των ατόμων στο σύμπαν υπολογίζεται περίπου σε 10^{66} ».

Όταν εμφανίστηκε ο άνθρωπος, ή συμπεριφορά του καθοδηγοῦνταν πολύ λίγο ἀπό τόν ἐνστικτώδη ἐξοπλισμό του. Πέρα ἀπό μερικές στοιχειώδεις ἀντιδράσεις μπροστά σέ ἐρεθίσματα κινδύνου ή σεξουαλικά, δέν ὑπάρχει κληρονομικό πρόγραμμα πού νά τοῦ λέει πῶς ν' ἀποφασίζει σέ περιπτώσεις ὅπου ή ζωή του μπορεῖ νά ἐξαρτιέται ἀπό μία σωστή ἀπόφαση. Φαίνεται ἔτσι πῶς, βιολογικά, ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό πιό ἀβοήθητο κι ἀδύναμο ἀπ' ὅλα τά ζῶα.

Μήπως ὅμως ή ὑπερφυσική ἀνάπτυξη τοῦ ἐγκεφάλου του ἀναπληρώνει αὐτή τήν ἐνστικτική του ἀτέλεια;

Ὡς κάποιο βαθμό νάι. Ὁ ἄνθρωπος καθοδηγεῖται ἀπό τό λογικό του στή λήψη σωστών ἀποφάσεων. Ξέρουμε ὅμως ἀκόμα πόσο ἀδύναμο καί ἀναξιόπιστο εἶναι αὐτό τό ὄργανο. Ἐπηρεάζεται εὐκόλα ἀπό τίς ἐπιθυμίες τοῦ ἀνθρώπου καί τά πάθη του καί ὑποκύπτει στήν ἐπίδρασή τους. Ὁ ἐγκέφαλος τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι μόνο ἀνεπαρκής σάν ὑποκατάστατο τῶν ἐξασθενημένων ἐνστικτών, ἀλλά καί περιπλέκει τρομαχτικά τήν πράξη τῆς ζωῆς. Μ' αὐτό δέν ἀναφέρομαι στήν *ὀργανική νοημοσύνη*, ὅπου ή σκέψη χρησιμοποιεῖται σάν ὄργανο γιά τό χειρισμό τῶν ἀντικειμένων μέ σκοπό τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν του· στό κάτω κάτω ὁ ἄνθρωπος τήν ἔχει κοινή μέ τά ζῶα, εἰδικά μέ τά ἀνώτερα θηλαστικά. Ἀναφέρομαι σέ κείνη τήν ἀποψη, ἀπό τήν ὁποία ή ἀνθρώπινη σκέψη ἔχει ἀποκτήσει μία ὀλότελα νέα ποιότητα, τήν *αὐτεπίγνωση*. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό μόνο ζῶο πού ὄχι μόνο γνωρίζει τά ἀντικείμενα, ἀλλά καί ξέρει πῶς γνωρίζει. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό μόνο ζῶο πού ὄχι μόνο ἔχει ὀργανική νοημοσύνη ἀλλά καί λογική, δηλαδή τήν ἱκανότητα νά χρησιμοποιεῖ τή σκέψη του γιά νά καταλαβαίνει ἀντικειμενικά — δηλαδή νά ξέρει τή φύση τῶν πραγμάτων ὅπως εἶναι καθαυτά κι ὄχι μόνο σάν μέσα γιά τήν ἱκανοποίησή του. Προικισμένος μέ αὐτεπίγνωση καί λογική, ὁ ἄνθρωπος ἔχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του σάν κάτι ξεχωριστό ἀπό τή φύση καί τούς ἄλλους· συνειδητοποιεῖ τήν ἀδυναμία του, τήν ἄγνοιά του· συνειδητοποιεῖ τό τέλος του: τό θάνατο.

Ἡ αὐτεπίγνωση, ή λογική καί ή φαντασία ἔχουν καταστρέψει τήν «ἀρμονία» πού χαρακτηρίζει τήν ὑπαρξη τοῦ ζῶου. Ἡ ἐμφάνισή τους ἔκανε τόν ἄνθρωπο μία ἀνωμαλία, τό τέρας τοῦ σύμπαντος. Εἶναι μέρος τῆς φύσης, ὑπόκειται

στους φυσικούς της νόμους κι είναι άνίκανος νά τούς ἀλλάξει, κι ὥστόσο ξεπερνάει τή φύση. Εἶναι κάτι ξεχωριστό ἀπ' αὐτήν κι ἄς ἀποτελεῖ μέρος της. Ριγμένος σέ τοῦτο τόν κόσμο σέ κάποιο τυχαῖο τόπο καί χρόνο, τήν ἐγκαταλείπει τυχαῖα καί δίχως τή θέλησή του. Ἐχοντας ἐπίγνωση τοῦ ἑαυτοῦ του, συνειδητοποιεῖ τήν ἀδυναμία του καί τό πεπερασμένο τῆς ὑπαρξῆς του. Ποτέ δέν ἀπελευθερώνεται ἀπ' αὐτό τόν ὑπαρξιακό διχασμό: δέ μπορεῖ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπ' τό μυαλό του, μόλο πού θά τό 'θελε· δέ μπορεῖ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπό τό σῶμα του ὅσο ζεῖ – καί τό σῶμα του τόν κάνει νά θέλει νά ζεῖ.

Ὁ ἄνθρωπος δέ μπορεῖ νά ζήσει τή ζωή του ἐπαναλαμβάνοντας τό πρότυπο τοῦ εἶδους του: αὐτός πρέπει νά ζήσει. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό μόνο ζῶο πού δέ νιώθει σπίτι του τή φύση, πού νιώθει νά 'χει ἐκπέσει ἀπ' τόν παράδεισο, τό μόνο ζῶο γιά τό ὁποῖο ἡ ἴδια του ἡ ὑπαρξη εἶναι πρόβλημα πού πρέπει νά λύσει κι ἀπ' τό ὁποῖο δέ μπορεῖ νά ξεφύγει. Δέ μπορεῖ νά ξαναγυρίσει στήν προανθρώπινη κατάσταση τῆς ἁρμονίας μέ τή φύση καί δέν ξέρει πού θά φτάσει ἂν τραθήξει μπροστά. Ἡ ὑπαρξιακή ἀντίφαση τοῦ ἀνθρώπου καταλήγει σέ μιά κατάσταση μόνιμης ἀνισορροπίας. Αὐτή ἡ ἀνισορροπία τόν διακρίνει ἀπό τό ζῶο, πού ζεῖ σέ ἁρμονία μέ τή φύση. Αὐτό βέβαια δέ σημαίνει πώς τό ζῶο ζεῖ ἀναγκαῖα μιά εἰρηνική κι εὐτυχισμένη ζωή, ἀλλά ὅτι ἔχει τήν εἰδική οἰκολογική του θέση στήν ὁποία ἔχουν προσαρμοστεῖ οἱ φυσικές καί πνευματικές του ιδιότητες στήν πορεία τῆς ἐξέλιξης. Ἡ ὑπαρξιακή καί γιά τοῦτο ἀναπόφευκτη ἀνισορροπία τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νά σταθεροποιηθεῖ σχετικά ὅταν, μέ τή βοήθεια τοῦ πολιτισμοῦ του, βρεῖ ἕνα λίγο πολύ κατάλληλο τρόπο νά ἀντιμετωπίσει τά ὑπαρξιακά του προβλήματα. Ὅμως κι αὐτή ἡ σχετική σταθερότητα δέ σημαίνει πώς ὁ διχασμός ἔχει ἐξαφανιστεῖ· ἀπλά καί μόνο λανθάνει, γιά νά ἐκδηλωθεῖ ἀμέσως μόλις ἀλλάξουν οἱ συνθήκες πού δημιουργοῦν αὐτή τή σχετική σταθερότητα.

Πραγματικά, μέσα στή διαδικασία τῆς αὐτοδημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου αὐτή ἡ σχετική σταθερότητα διακόπτεται πολλές φορές. Ὁ ἄνθρωπος στήν ἱστορία του ἀλλάζει τό περιβάλλον του καί μέσα σ' αὐτή τή διαδικασία ἀλλάζει καί τόν ἑαυτό του. Ἡ γνώση του μεγαλώνει, ὁμοια ὅμως

μεγαλώνει και ή επίγνωση τής άγνοιάς του· αισθάνεται τόν έαυτό του σάν άτομο κι όχι μόνο σάν μέλος τής φυλής του, και μαζί μ' αυτό μεγαλώνει ή αίσθησή του για τήν απομάκρυνση και τήν απομόνωσή του. Δημιουργεί μεγαλύτερες και αποτελεσματικότερες κοινωνικές μονάδες πού καθοδηγούνται από ισχυρούς ήγέτες — κι έτσι γνωρίζει τό φόβο και τήν ύποταγή. Πετυχαίνει ένα κάποιο ποσοστό έλευθερίας — και φοβάται αυτή τήν ίδια τήν έλευθερία του. Μεγαλώνει ή ικανότητά του για ύλική παραγωγή, αλλά μέσα σ' αυτή τή διαδικασία γίνεται άπληστος και έγωιστής, σκλάβος τών πραγμάτων πού μόνος του δημιούργησε.

Κάθε νέα κατάσταση άνισορροπίας αναγκάζει τόν άνθρωπο νά γυρέψει μιά νέα ίσορροπία. Στην πραγματικότητα αυτό πού συχνά θεωρήθηκε σάν έμφυτη παρόρμηση τού ανθρώπου για τήν πρόοδο δέν είναι παρά ή προσπάθειά του νά βρεϊ μιά νέα κι αν είναι δυνατό καλύτερη ίσορροπία.

Οί νέες μορφές ίσορροπίας δέν αποτελούν βέβαια μιά εύθεια γραμμή στην ανθρώπινη βελτίωση. Συχνά στην ιστορία τά νέα έπιτεύγματα οδήγησαν σέ όπισθοδρόμηση. Πολλές φορές, αναγκασμένος νά βρεϊ μιά νέα λύση, ο άνθρωπος μπαίνει σέ άδιέξοδο απ' όπου πρέπει νά βγει· είναι πραγματικά άξιοπρόσεχτο ότι μέχρι τώρα στην ιστορία τό κατάφερε πάντα.

"Όλοι αυτοί οί συλλογισμοί προτείνουν μιά ύπόθεση για τό πώς μπορούμε νά ορίσουμε τήν ούσία ή φύση τού ανθρώπου. Πιστεύω ότι ή φύση τού ανθρώπου δέ μπορεί νά οριστεί στή δάση μιάς ξεχωριστής ιδιότητας όπως ή αγάπη, τό μίσος, ή λογική, τό καλό ή τό κακό, αλλά μόνο στή δάση τών θεμελιακών αντιφάσεων πού χαρακτηρίζουν τήν ανθρώπινη ύπαρξη κι έχουν τίς ρίζες τους στό βιολογικό διχασμό ανάμεσα στην έλλειψη τών ένστίκτων και τήν αυτεπίγνωση. Η ύπαρξιακή σύγκρουση τού ανθρώπου δημιουργεί ορισμένες ψυχικές ανάγκες, κοινές για όλους τούς ανθρώπους. Είναι αναγκασμένος νά ξεπεράσει τόν τρόπο τής απομόνωσης, τής αδυναμίας και τής απώλειας, και νά βρεϊ νέες μορφές για νά συνδεθει μέ τόν κόσμο, για νά νιώσει πώς βρίσκεται σέ οικείο περιβάλλον. Ονόμασα αυτές τίς ψυχικές ανάγκες ύπαρξιακές γιατί είναι ριζωμένες

μέσα στις ίδιες τις συνθήκες της ανθρώπινης ύπαρξης. Τις μοιράζονται όλοι οι άνθρωποι και η ικανοποίησή τους είναι τόσο αναγκαία για την πνευματική υγεία του ανθρώπου, όσο και η ικανοποίηση των οργανικών του παρορμήσεων είναι αναγκαία για τη συντήρησή του στη ζωή. 'Όσο πιο καθεμιά απ' αυτές τις ανάγκες μπορεί να ικανοποιηθεί με διάφορους τρόπους, πού ποικίλλουν ανάλογα με τις διαφορές της κοινωνικής του κατάστασης. Αυτοί οι διάφοροι τρόποι ικανοποίησης των ύπαρξιακών αναγκών παρουσιάζονται στα πάθη, όπως είναι η αγάπη, η τρυφερότητα, ο πόθος της δικαιοσύνης, της ανεξαρτησίας, της αλήθειας, το μίσος, ο σαδισμός, ο μαζοχισμός, η καταστροφικότητα, ο ναρκισσισμός. Τα όνομάζω πάθη ριζωμένα στο χαρακτήρα — ή απλά ανθρώπινα πάθη — γιατί είναι ένσωματωμένα μέσα στο χαρακτήρα του ανθρώπου.

Επειδή η έννοια του χαρακτήρα θα εξεταστεί πλατιά παρακάτω, φτάνει να πούμε εδώ ότι ο χαρακτήρας είναι τό σχετικά μόνιμο σύστημα όλων των μη ένστικτωδών παρορμήσεων με τις οποίες ο άνθρωπος συνδέεται με τον ανθρώπινο και τό φυσικό κόσμο. Μπορεί κανείς να έννοήσει τό χαρακτήρα σαν τό ανθρώπινο υποκατάστατο για τά ζωικά ένστικτα πού λείπουν· είναι η δεύτερη φύση του ανθρώπου. Αυτό πού έχουν κοινό όλοι οι άνθρωποι είναι οι οργανικές τους παρορμήσεις (μόλο πού τροποποιούνται σε μεγάλο βαθμό από την πείρα) και οι ύπαρξιακές τους ανάγκες. Αυτό πού δέν έχουν κοινό είναι τά είδη των παθών πού κυριαρχούν στο χαρακτήρα τους — τά ριζωμένα στο χαρακτήρα πάθη. Η διαφορά του χαρακτήρα οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη διαφορά των κοινωνικών συνθηκών (μόλο πού οι γενετικά δοσμένες προδιαθέσεις επηρεάζουν και τη διάπλαση του χαρακτήρα)· για τό λόγο αυτό μπορούμε να πούμε πώς τά ριζωμένα στο χαρακτήρα πάθη είναι μιά ιστορική κατηγορία, και τά ένστικτα μιά φυσική κατηγορία. 'Όσο πιο η πρώτη δέν είναι καθαρά ιστορική κατηγορία, γιατί αποτελεί αποτέλεσμα της επίδρασης πολλών ιστορικών καταστάσεων πάνω στις βιολογικά δοσμένες συνθήκες της ανθρώπινης ύπαρξης.⁷

7. Η διάκριση αυτή ανάμεσα στα δύο είδη όρμών ανταποκρίνεται σε κείνην πού έκανε ο Marx. Αυτός μίλησε για δύο ειδών ανθρώπινες όρμές

Είμαστε τώρα έτοιμοι νά εξετάσουμε τίς υπαρξιακές ανάγκες τοῦ ἀνθρώπου καί τήν ποικιλία τῶν ριζωμένων στό χαρακτήρα παθῶν του, πού μέ τή σειρά τους ἀποτελοῦν διαφορετικές ἀπαντήσεις σ' αὐτές τίς υπαρξιακές ανάγκες. Πρὶν ἀρχίσουμε τήν εξέταση ἄς ρίξουμε μιά ματιά πίσω γιά νά θίξουμε τό θέμα τῆς μεθόδου. Ἔχω προτείνει νά γίνει μιά «ἀναπαράσταση» τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ, ὅπως μπορεῖ νά ὑπῆρξε στίς ἀρχές τῆς προϊστορίας. Ἡ προφανής ἀντίρρηση σ' αὐτή τή μέθοδο εἶναι ὅτι πρόκειται γιά μιά θεωρητική ἀναπαράσταση γιά τήν ὁποία δέν ὑπάρχει καμιά ἔνδειξη – ἢ τουλάχιστον ἔτσι φαίνεται. Ὡστόσο ἡ ἔνδειξη δέ λείπει ἀπόλυτα γιά τή διατύπωση κάποιων ὑποθέσεων πού μποροῦν νά ἀπορριφθοῦν ἀπό παραπέρα εὐρήματα.

Αὐτή ἡ ἀπόδειξη βρίσκεται οὐσιαστικά στίς ἀνακαλύψεις πού δείχνουν πῶς ὁ ἀνθρώπος, ἴσως ἤδη μισό ἑκατομμύριο χρόνια πρὶν (Ἄνθρωπος τοῦ Πεκίνου), εἶχε λατρεῖς καί τυπικά πού μαρτυροῦν πῶς τά ἐνδιαφέροντά του ξεπερνοῦσαν τήν ἱκανοποίηση τῶν ὕλικῶν του ἀναγκῶν. Ἡ ἱστορία τῆς προϊστορικής θρησκείας καί τέχνης (πού ἐκείνη τήν ἐποχή ἦταν ἀξεχώριστες) εἶναι ἡ κύρια πηγή γιά τή μελέτη τοῦ νοῦ τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου. Βέβαια, δέ μπορῶ νά προχωρήσω σ' αὐτή τήν ἀπέραντη καί ἀκόμα ἀμφιλεγόμενη περιοχὴ στά πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης. Αὐτό πού θέλω νά τονίσω εἶναι ὅτι τά στοιχεῖα πού ἔχουμε σήμερα στή διάθεσή μας, καθὼς καί κείνα πού πρόκειται νά βρεθοῦν ἀκόμα ὅσο ἀφορᾷ τίς πρωτόγονες θρησκείες καί τελετουργίες, δέ θά ἀποκαλύψουν τή φύση τοῦ νοῦ τοῦ προϊστορικοῦ ἀνθρώπου παρά μόνο ὅταν ἔχουμε τό κλειδί γιά νά τά ἀποκρυπτογραφήσουμε. Τό κλειδί αὐτό βρίσκεται στό μυαλό μας. Ὅχι στίς ἐνσυνείδητες σκέψεις μας, ἀλλά σέ κείνες τίς κατηγορίες τῆς σκέψης

καί ὁρέξεις: τίς σταθερές καί ὀρισμένες – ὅπως ἡ πείνα καί ἡ σεξουαλική ὁρμή – πού ἀποτελοῦν ἀκέραιο μέρος τῆς ἀνθρώπινης φύσης καί μποροῦν ν' ἀλλάξουν μόνο στή μορφή καί τήν κατεύθυνση πού ἀκολουθοῦν στοὺς διάφορους πολιτισμούς, καί τίς «σχετικές ὁρέξεις» πού «χρωστοῦν τή γέννησή τους σέ ὀρισμένες κοινωνικὲς δομές καί ὀρισμένες συνθήκες τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἐπικοινωνίας» (Κ. Marx καί F. Engels, MEGA, τόμ. 5). Μερικὲς ἀπ' αὐτές τίς ὁρέξεις τίς χαρακτήριζε «ἀπάνθρωπες», «κατώτερες», «ἀφύσικες» καί «φανταστικὲς».

καί τοῦ αἰσθήματος πού εἶναι θαμμένες στό ἀσυνείδητό μας κι ἀποτελοῦν ἕναν ἐμπειρικό πυρήνα πού ὑπάρχει στους ἀνθρώπους ὅλων τῶν πολιτισμῶν. Μέ δύο λόγια, εἶναι αὐτό πού θά ὀνόμαζα «πρωτογενή ἀνθρώπινη ἐμπειρία». Αὐτή ἡ πρωτογενής ἀνθρώπινη ἐμπειρία εἶναι ριζωμένη στήν ὑπαρξιακή κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου. Γιά τό λόγο αὐτό εἶναι κοινή σ' ὅλους τούς ἀνθρώπους καί δέ χρειάζεται νά ἐρμηνευτεῖ σάν κάτι φυλετικά κληρονομημένο.

Τό πρῶτο ἐρώτημα εἶναι βέβαια ἂν μπορούμε νά βροῦμε αὐτό τό κλειδί· ἂν μπορούμε νά ξεπεράσουμε τό συνηθισμένο πλαίσιο τῆς σκέψης μας καί νά μετατεθοῦμε μέσα στή σκέψη τοῦ «πρώτου ἀνθρώπου». Τό δράμα, ἡ ποίηση, ἡ τέχνη καί ὁ μῦθος τό ἔχουν καταφέρει, ὄχι ὅμως καί ἡ ψυχολογία, ἐκτός ἀπ' τήν ψυχανάλυση. Οἱ διάφορες ψυχαναλυτικές σχολές τό κατάφεραν μέ διάφορους τρόπους: ὁ ἀρχέγονος ἀνθρώπος τοῦ Freud ἦταν μιά ἱστορική κατασκευή: ἦταν τό μέλος μᾶς πατριαρχικά ὀργανωμένης ὁμάδας ἀρσενικῶν, πού κυριαρχεῖται καί γνωρίζει τήν ἐκμετάλλευση τοῦ δεσποτικοῦ πατέρα ἐνάντια στόν ὁποῖο ἐπαναστατοῦν οἱ γιοί του· ἡ ἐσωτερικέυσή του ἀποτελεῖ τή βάση γιά τή διαμόρφωση τοῦ ὑπερεγῶ καί μᾶς νέας κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Σκοπός τοῦ Freud ἦταν νά βοηθήσει τό σύγχρονο ἀσθενή ν' ἀνακαλύψει τό ἀσυνείδητό του, ἀφήνοντάς τον νά νιώσει τήν ἐμπειρία αὐτῶν πού ὁ Freud πίστευε πῶς ἦταν οἱ πρῶτοι του πρόγονοι.

Μόλο πού αὐτό τό πρότυπο τοῦ ἀρχέγονου ἀνθρώπου ἦταν πλασματικό καί τό ἀντίστοιχο «οἰδιπόδειο σύμπλεγμα» δέν ἀποτελοῦσε τό βαθύτερο ἐπίπεδο τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, ἡ ὑπόθεση τοῦ Freud ἄνοιξε μιά ὀλότελα νέα δυνατότητα: τό ὅτι ὅλοι οἱ ἀνθρώποι κάθε περιόδου καί πολιτισμοῦ εἶχαν μοιραστεῖ μιά βασική ἐμπειρία μέ τούς κοινούς προγόνους τους. Ἔτσι ὁ Freud πρόσθεσε ἄλλο ἕνα ἱστορικό ἐπιχείρημα στήν ἀνθρωπιστική πίστη ὅτι ὅλοι οἱ ἀνθρώποι ἔχουν κοινό τόν ἴδιο πυρήνα ἀνθρωπιᾶς.

Ὁ K. G. Jung ἔκανε τήν ἴδια ἀπόπειρα μέ διαφορετικό καί ἀπό πολλές ἀπόψεις πολυπλοκότερο τρόπο. Αὐτός ἐνδιαφερόταν εἰδικά γιά τήν ποικιλία τῶν μύθων, τῶν τυπικῶν καί τῶν θρησκευτικῶν. Χρησιμοποίησε εὐστροφα τό μῦθο σάν κλειδί γιά τήν κατανόηση τοῦ ἀσυνείδητου, κι ἔτσι

ἔχτισε μιά γέφυρα ἀνάμεσα στή μυθολογία καί τήν ψυχολογία, πολύ πιό συστηματικά καί πλατιά ἀπ' ὅλους τούς προκατόχους του.

Αὐτό πού προτείνω ἐδῶ, εἶναι νά χρησιμοποιήσουμε τό ἀσυνειδητό μας σάν κλειδί γιά τήν κατανόηση τῆς προϊστορίας. Αὐτό ἀπαιτεῖ τήν πρακτική τῆς αὐτογνωσίας μέ τήν ψυχαναλυτική ἔννοια: τή μεγαλύτερη δυνατή μείωση τῆς ἀντίστασής μας ἀπέναντι στήν ἐπίγνωση τοῦ ἀσυνειδητοῦ μας, γιά νά λιγοστεύει ἔτσι καί ἡ δυσκολία τῆς διεύθυνσης ἀπό τό συνειδητό μυαλό μας ὡς τά βάθη τῆς ψυχῆς μας.

Ἄν μπορέσουμε νά τό κάνουμε, θά καταλάβουμε τούς συνανθρώπους μας πού ζοῦν στόν ἴδιο πολιτισμό μέ μᾶς, ἀλλά καί ἀνθρώπους πού ζοῦν σέ ὀλότελα διαφορετικούς πολιτισμούς, ἴσως ἀκόμα κι ἓνα τρελό. Θά καταφέρουμε νά νιώσουμε τί πρέπει νά δοκίμασε ὁ ἀρχέγονος ἄνθρωπος, τί ὑπαρξιακές ἀνάγκες εἶχε, καί μέ ποιό τρόπο οἱ ἄνθρωποι (καί ἐμεῖς οἱ ἴδιοι) μποροῦν ν' ἀνταποκριθοῦν σ' αὐτές τίς ἀνάγκες.

Ὅταν βλέπουμε τήν πρωτόγονη τέχνη, τίς ζωγραφιές τῶν σπηλαίων πρὶν ἀπό τριάντα χιλιάδες χρόνια ἢ τήν τέχνη ριζικά διάφορων πολιτισμῶν ὅπως εἶναι ὁ ἀφρικάνικος, ὁ ἑλληνικός ἢ ὁ μεσαιωνικός, θεωροῦμε σάν δοσμένο ὅτι τούς καταλαβαίνουμε, παρὰ τό γεγονός ὅτι αὐτοί οἱ πολιτισμοί διέφεραν ριζικά ἀπό τό δικό μας. Ὁνειρευόμαστε σύμβολα καί μύθους σάν κι αὐτούς πού συνέλαβαν χιλιάδες χρόνια πρὶν οἱ ἄνθρωποι. Μήπως αὐτοί δέν εἶναι ἡ κοινή γλώσσα ὀλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας, ἄσχετα ἀπ' τίς τεράστιες διαφορές τους ὅσο ἀφορᾷ τή συνειδητή ἀντίληψη;

Ἄν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ἡ σύγχρονη σκέψη στό πεδίο τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης εἶναι μονόπλευρα προσανατολισμένη πρὸς τή σωματική ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ του, μέ κύριες μαρτυρίες τά ἐργαλεῖα καί τούς σκελετούς, δέν εἶναι καί τόσο ἐκπληκτικό πού λίγοι ἐρευνητές ἐνδιαφέρονται γιά τό νοῦ τοῦ πρώτου ἀνθρώπου. Κι ὡστόσο ἡ ἀποψη πού παρουσιάζω ἐγώ εἶναι καί ἀποψη μερικῶν ἔξοχων μελετητῶν, πού ὀλόκληρη ἡ φιλοσοφική τους θεώρηση διαφέρει ἀπό τή θεώρηση τῆς πλειονότητας. Ἄναφέρομαι εἰδικά στίς ἀπόψεις, πού πλησιάζουν τίς δι-

κές μου, τοῦ παλαιοντολόγου F. M. Bergounioux καί τοῦ
ζωολόγου καί γενετιστῆ T. Dobzhansky.

Ὁ Bergounioux γράφει:

Ἄν καί ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ δίκαια νά θεωρηθεῖ ἀνώ-
τερο θηλαστικό – μιᾶς κι ἔχει ὅλα τά ἀνατομικά καί
φυσιολογικά χαρακτηριστικά του – μόνο αὐτός ἀποτε-
λεῖ μιά βιολογική ὁμάδα πού κανεῖς δέ μπορεῖ ν' ἀμφι-
σθητήσῃ τήν πρωτοτυπία της... Ὁ ἄνθρωπος ἔνωσε ν'
ἀποκόβεται ἀγρία ἀπ' τό περιβάλλον του καί ν' ἀπομο-
νώνεται στή μέση ἐνός κόσμου, πού τό μέτρο κι οἱ νόμοι
του τοῦ ἦταν πράγματα ἀγνωστα· ἔνωσε ἔτσι ἀναγκα-
σμένος νά μάθει, μέ ἀδιάκοπες καί σκληρές προσπά-
θειες καί μέσα ἀπ' τά ἴδια του τά λάθη, ὅλα ὅσα ἔπρεπε
νά μάθει γιά νά ἐπιζήσῃ. Τά ζῶα πού εἶχε γύρω του
ἔρχονταν κι ἔφευγαν, ἐπαναλαμβάνοντας ἀκούραστα τίς
ἴδιες πράξεις: κυνήγι, συλλογή τροφῆς, ψάξιμο γιά νε-
ρό, ζευγάρισμα ἢ φυγή γιά νά προστατευτοῦν ἀπό τοὺς
ἀμέτρητους ἐχθρούς· γι' αὐτά οἱ περίοδοι τῆς ἀνάπαυ-
σης καί τῆς δραστηριότητος διαδέχονταν ἢ μιά τήν
ἄλλη μ' ἓναν ἀνάλλαχτο ρυθμό, καθορισμένο ἀπό τήν
ἀνάγκη τοῦ φαγητοῦ ἢ τοῦ ὕπνου, τῆς ἀναπαραγωγῆς ἢ
τῆς προστασίας. Ὁ ἄνθρωπος ἀποσπᾶται ἀπό τό περι-
βάλλον του· νιώθει μόνος, ἐγκαταλειμμένος, ἀνίδεος
γιά ὅλα ἐκτός ἀπ' τό ὅτι δέν ξέρεי τίποτα... Τό πρῶτο
του αἶσθημα ἦταν λοιπόν ἡ ὑπαρξιακή ἀγωνία, πού
ἴσως καί νά τόν ἔφτασε ὡς τά ὅρια τῆς ἀπόγνωσης.

Μιά πολύ παρόμοια ἀποψη ἐκφράζει ὁ Dobzhansky:

Ἡ αὐτεπίγνωση καί ἡ πρόβλεψη ἔφεραν ὥστόσο τά
τρομερά δῶρα τῆς ἐλευθερίας καί τῆς εὐθύνης. Ὁ ἄν-
θρωπος νιώθει ἐλεύθερος νά πραγματώσῃ μερικά ἀπ'
τά σχέδιά του καί ν' ἀφήσῃ ἄλλα νά περιμένουν. Νιώ-
θει τή χαρά νά εἶναι ἀφέντης κι ὄχι σκλάβος τοῦ κό-
σμου καί τοῦ ἑαυτοῦ του. Ὅμως ἡ χαρά του σκιάζεται
ἀπό τό αἶσθημα τῆς εὐθύνης. Ὁ ἄνθρωπος ξέρει πῶς
εἶναι ὑπεύθυνος γιά τίς πράξεις του: ἔχει ἀποκτήσῃ τή
γνώση τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, κι αὐτό εἶναι τρομα-
χτικά βαρὺ φορτίο, πού κανένα ἄλλο ζῶο δέν εἶναι
ἀναγκασμένο νά τό κουβαλήσῃ. Ὑπάρχει μιά τραγική
πάλη μέσα στήν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπ' ὅλα τά ψε-
γάδια τῆς ἀνθρώπινης φύσης, αὐτό εἶναι τό σοβαρότε-
ρο, σκληρότερο ἀκόμα κι ἀπ' τόν πόνο τῆς γέννησης.

Οί Ὑπαρξιακές Ἀνάγκες τοῦ Ἀνθρώπου καί τά Διάφορα Πάθη πού εἶναι Ριζωμένα στό Χαρακτήρα⁸

Ἐνα Πλαίσιο Προσανατολισμοῦ

Ἡ ικανότητα τοῦ ἀνθρώπου γιά ἀντεπίγνωση, λογική καί φαντασία – γιά νέες ποιότητες πού ξεπερνοῦν τήν ικανότητα τῆς ὀργανικῆς σκέψης ἀκόμα καί τῶν ἐξυπνότερων ζώων – ἀπαιτεῖ μιά εἰκόνα τοῦ κόσμου καί τῆς θέσης του μέσα σ' αὐτόν: μιά εἰκόνα συγκροτημένη, μέ ἐσωτερική συνοχή. Ὁ ἄνθρωπος χρειάζεται ἕνα χάρτη τοῦ φυσικοῦ καί κοινωνικοῦ του κόσμου γιατί δίχως αὐτόν εἶναι μπερδεμένος κι ἀνίσχυρος νά δράσει συγκροτημένα καί σκόπιμα. Δέ θά ἔχε ἄλλο τρόπο νά προσανατολιστεῖ ἢ νά βρεῖ ἕνα σταθερό σημεῖο πού θά τοῦ ἐπέτρεπε νά ὀργανώσει ὅλες τίς ἐντυπώσεις του. Τό ἄν πιστεῦει στή μαγεία σάν τελική ἐρμηνεία ὄλων τῶν γεγονότων, εἴτε στό πνεῦμα τῶν προγόνων του σάν καθοδηγητικό τῆς ζωῆς καί τῆς μοίρας του, εἴτε σ' ἕνα παντοδύναμο θεό πού θά τόν ἀνταμείψει ἢ θά τόν τιμωρήσει, εἴτε στή δύναμη τῆς ἐπιστήμης νά δίνει ἀπαντήσεις σ' ὅλα τά ἀνθρώπινα προβλήματα – ἀπό τή σκοπιά τῆς ἀνάγκης του γιά ἕνα πλαίσιο προσανατολισμοῦ δέν ἔχει καμιά διαφορά. Ὁ κόσμος του ἔχει νόημα γι' αὐτόν καί νιώθει σίγουρος γιά τίς ιδέες του ὅταν κερδίζει τή συγκατάθεση αὐτῶν πού τόν περιστοιχίζουν. Ἀκόμα κι ἄν ὁ χάρτης εἶναι λαθεμένος, ἐκπληρώνει τήν ψυχολογική του λειτουργία. Ὡστόσο ὁ χάρτης δέν ἦταν ποτέ ὀλότελα λαθεμένος – οὔτε ὅμως κι ὀλότελα σωστός. Ἦταν πάντα μιά ικανοποιητική προσέγγιση στήν ἐρμηνεία τῶν φαινομένων, πού ἐξυπηρετοῦσε τό σκοπό τῆς ζωῆς.

Τό ἐντυπωσιακό γεγονός εἶναι ὅτι δέ βρίσκουμε οὔτε πολιτισμό οὔτε ἄτομο χωρίς πλαίσιο προσανατολισμοῦ. Συχνά τό ἄτομο μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ πώς ἔχει μιά τέτοια

8. Τό ὕλικό σίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν εἶναι μιά ἐπέκταση τῆς συζήτησης τοῦ ἴδιου θέματος στήν *Ἑγὴ Κοινωνία*. Γιά ν' ἀποφύγω ὅσο τό δυνατό τήν ἐπανάληψη, παρουσιάζω μιά συντομευμένη μορφή τοῦ παλιότερου ὕλικου.

καθολική εικόνα, και να πιστέψει πώς αντιδρά στα διάφορα φαινόμενα και γεγονότα της ζωής από περίπτωση σε περίπτωση, όπως τό οδηγεί ή κρίση του. Μπορεί όμως να δειχτεί εύκολα ότι θεωρεί τή φιλοσοφία του δοσμένη, γιατί δέν καταλαβαίνει πώς όλες του οι αντιλήψεις στηρίζονται σ' ένα κοινά παραδεκτό πλαίσιο αναφοράς. Όταν ένα τέτοιο άτομο έρχεται αντιμέτωπο μέ μία θεμελιακά διάφορη καθολική άποψη τής ζωής, τήν κρίνει «τρελή» ή «παράλογη» ή «παιδική», θεωρώντας τόν έαυτό του σάν τόν μόνο λογικό. Η ανάγκη για τή διαμόρφωση ενός πλαισίου αναφοράς είναι ιδιαίτερα φανερή στήν περίπτωση τών παιδιών, πού σε μία όρισμένη ηλικία δείχνουν μία βαθιά ανάγκη για ένα πλαίσιο προσανατολισμού και συχνά τό φτιάχνουν μόνα τους μέ εύφύεστατο τρόπο, χρησιμοποιώντας τά λίγα δεδομένα πού έχουν στή διάθεσή τους.

Η ένταση τής ανάγκης για ένα πλαίσιο προσανατολισμού έρμηνεύει ένα γεγονός πού έχει σασιίσει πολλούς μελετητές του ανθρώπου, και συγκεκριμένα τήν εύκολία μέ τήν όποία οι άνθρωποι έλκονται από παράλογα δόγματα, είτε πολιτικά είτε θρησκευτικά είτε όποιας άλλης φύσης, τή στιγμή πού σε όποιον βρίσκειται έξω άπ' τήν έπιρροή τους φαίνονται ψεύτικα και κατασκευασμένα, δίχως καμιά αξία. Ένα μέρος τής άπάντησης βρίσκειται στή σχετική έπιρροή τών ήγετών και στή δεκτικότητα του ανθρώπου να έπηρεάζεται. Δέν είναι όμως μόνο αυτό. Ο άνθρωπος δέ θά 'πρεπε ίσως να έπηρεάζεται τόσο εύκολα άν δέν υπήρχε ή ζωτική ανάγκη του για ένα πλαίσιο προσανατολισμού. Όσο περισσότερο ύποκρίνεται μία ιδεολογία πώς δίνει άπαντήσεις σ' όλα τά έρωτήματα, τόσο πιό έλκυστική γίνεται· κι έδώ βρίσκειται ίσως ό λόγος πού τά παράλογα ή και όλότελα παρανοϊκά συστήματα μπορούν και τραβούν τόσο εύκολα τούς ανθρώπους.

Όσοτόσο ό χάρτης δέν είναι άρκετός σάν οδηγός για δράση· ό άνθρωπος χρειάζεται ακόμα ένα σκοπό, για να του λείει προς τά πού πρέπει να τραβήξει. Τό ζωο δέν έχει τέτοια προβλήματα. Τά ένστικτά του τό έφοδιάζουν και μέ χάρτη και μέ σκοπούς. Όμως ό άνθρωπος, μή έχοντας αυτό τόν ένστικτώδη καθορισμό αλλά διαθέτοντας ένα μυαλό πού του έπιτρέπει να σκέφτεται πολλές κατευθύνσεις πού θά μπορούσε ν' ακολουθήσει, χρειάζεται ένα

άντικείμενο τῆς «ὑπέρτατης φροντίδας» του, γιά νά χρησιμοποιήσω τήν ἔκφραση τοῦ Tillich· χρειάζεται ἕνα ἀντικείμενο ἀφοσίωσης πού θά συγκεντρώσει ὅλες του τίς προσπάθειες καί θά γίνει βάση γιά ὅλες του τίς πραγματικές – κι ὄχι μονάχα τίς προφορικά διατυπωμένες – ἀξίες. Χρειάζεται ἕνα τέτοιο ἀντικείμενο ἀφοσίωσης γιά ἀρκετούς λόγους. Τό ἀντικείμενο συνενώνει τίς ἐνέργειές του σέ μιὰ κατεύθυνση. Τόν ἀνεβάζει πέρα ἀπ' τή μεμονωμένη ὑπαρξή του, μὲς του τίς ἀμφιβολίες καί τήν ἀνασφάλειά του, καί δίνει νόημα στή ζωή. ὄντας ἀφιερωμένος σ' ἕνα σκοπό πέρα ἀπ' τό μεμονωμένο ἐγώ του, ξεπερνάει τόν ἑαυτό του κι ἐλευθερώνεται ἀπό τά δεσμά τοῦ ἀπόλυτου ἐγωκεντρισμοῦ.⁹

Τά ἀντικείμενα τῆς ἀφοσίωσης τοῦ ἀνθρώπου εἶναι διάφορων εἰδῶν. Μπορεῖ νά εἶναι ἀφοσιωμένος σ' ἕνα εἶδωλο πού τοῦ ζητάει νά σκοτώσει τά παιδιά του ἢ σ' ἕνα ἰδανικό πού τόν κάνει νά προστατεύει τά παιδιά· μπορεῖ νά 'ναι ἀφοσιωμένος στήν ἀνάπτυξη τῆς ζωῆς ἢ στήν καταστροφή της. Μπορεῖ νά 'ναι ἀφιερωμένος στό σκοπό τῆς συγκέντρωσης περιουσίας ἢ τῆς ἀπόκτησης δύναμης. Μπορεῖ νά προσπαθῆσει νά γίνει ἀγαπητός, παραγωγικός καί γενναῖος. Μπορεῖ ν' ἀφοσιωθεῖ στούς πῖο διαφορετικούς σκοπούς καί εἶδωλα· κι ὡστόσο, ἐνῶ ἡ διαφορὰ στά ἀντικείμενα τῆς ἀφοσίωσης ἔχει τρομαχτική σημασία, ἡ ἴδια ἡ ἀνάγκη γιά ἀφοσίωση εἶναι μιὰ πρωταρχική ὑπαρξιακή ἀνάγκη πού γυρεύει ἐκπλήρωση ἀνεξάρτητα ἀπ' τό πῶς ἐκπληρώνεται.

9. Κατά παράδοση ὁ ὅρος «ὑπέρβαση» χρησιμοποιεῖται μέ θεολογικό πλαίσιο ἀναφορᾶς. Ὁ χριστιανικός στοχασμός θεωρεῖ δοσμένο πῶς ὑπέρβαση τοῦ ἀνθρώπου σημαίνει ξεπέραςμα τοῦ ἑαυτοῦ του καί πλησίασμα στό Θεό· ἔτσι ἡ θεολογία προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει τήν ἀνάγκη γιά τήν πίστη στό Θεό. Ἡ λογική αὐτή εἶναι ὅμως ὀλίγελα λαθεμένη, ἐκτός κι ἂν ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ χρησιμοποιεῖται ἐντελῶς συμβολικά μέ τήν ἔννοια τοῦ «μὴ ἑαυτοῦ». Ὑπάρχει πραγματικά ἀνάγκη νά ξεπεράσει κανεὶς τήν ἐγωκεντρική, ναρκισσιστική καί ἀπομονωμένη θέση του καί νά σχετιστεῖ μέ ἄλλους, ν' ἀνοιχτεῖ στόν κόσμο, νά γλιτώσει ἀπό τήν κόλαση τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ καί τῆς αὐτοφυλάκισης. Θρησκευτικά συστήματα ὅπως ὁ βουδισμός τονίζουν αὐτό τό εἶδος τῆς ὑπέρβασης χωρίς ν' ἀναφέρονται στό Θεό ἢ σέ κάποια ὑπεράνθρωπη δύναμη· τό ἴδιο ἔκανε καί ὁ Meister Eckhart στίς πῖο τολμηρές του θεωρήσεις.

Τό Ρίζωμα

Όταν γεννιέται τό βρέφος ἐγκαταλείπει τήν ἀσφάλεια τῆς μήτρας, τήν κατάσταση ὅπου ἀποτελοῦσε ἀκόμα μέρος τῆς φύσης – κι ὅπου ζοῦσε διαμέσου τοῦ σώματος τῆς μητέρας του. Τή στιγμή τῆς γέννησης εἶναι ἀκόμα συμβιωτικά προσκολλημένο στή μάνα, κι ἀκόμα καί μετά τή γέννηση παραμένει, ὅπως καί τά περισσότερα ἄλλα ζῶα. Όσο πιό ἀπόλυτος εἶναι ὁ ἀποχωρισμός, τόσο μεγαλύτερη ἀνάγκη νιώθει ν' ἀντικαταστήσει τίς ἀρχικές βιολογικές ρίζες ἀπό νέες. Όστόσο ἀπομένει ἀκόμα μιά βαθιά λαχτάρα νά μήν ἀποκοποῦν οἱ πρωταρχικοί δεσμοί, ἤ νά βρεθεῖ μιά νέα κατάσταση ἀπόλυτης προστασίας καί ἀσφάλειας, νά ξαναγυρίσει στό χαμένο παράδεισο.¹⁰

Όμως ὁ δρόμος γιά τόν παράδεισο εἶναι φραγμένος ἀπό τή βιολογική – καί ἰδιαίτερα ἀπό τή νευροφυσιολογική – ὑφή τοῦ ἀνθρώπου. Μιά μόνο λύση ὑπάρχει: ἤ νά ἐπιμείνει σ' αὐτή τή λαχτάρα του νά γυρίσει πίσω, καί νά πληρώσει μέ τή συμβολική του ἐξάρτηση ἀπό τή μητέρα (καί ἀπό συμβολικά ὑποκατάστατα ὅπως τό χῶμα, ἡ φύση, ὁ θεός, τό ἔθνος, ἡ γραφειοκρατία), ἤ νά προχωρήσει καί νά βρεῖ καινούργιες ρίζες μέσα στόν κόσμον τῶν δικῶν του

10. Εἶναι ἐπίτευγμα τοῦ Freud τό δι κατάφερε νά ἀνακαλύψει τό βάθος τῆς προσήλωσης στή μητέρα σάν κεντρικό πρόβλημα τῆς φυσιολογικῆς καί τῆς παθολογικῆς ἐξέλιξης («οἰδιπόδειο σύμπλεγμα»). Οἱ φιλοσοφικές προτάσεις του ὅμως τόν ἀνάγκασαν νά ἐρμηνεύσει αὐτή τήν προσήλωση σάν καθαρά σεξουαλική καί νά περιορίσει ἔτσι τή σπουδαιότητα τῆς ἀνακάλυψής του. Μόνο πρός τό τέλος τῆς ζωῆς του ἀρχισε νά βλέπει πῶς ὑπῆρχε μιά προ-οἰδιπόδεια προσκόλλησις στή μητέρα, ἀνεξάρτητη ἀπό τό φύλον τοῦ παιδιοῦ. Δέ μπόρεσε ὅμως νά προχωρήσει περισσότερο οὔτε ἀναθεώρησε τήν παλιά του ἔννοια γιά τήν «αἰμομιξία». Μερικοί ψυχαναλυτές, καί ἰδιαίτερα ὁ S. Ferenczi καί οἱ μαθητές του, καί πιό πρόσφατα ὁ J. Bowlby (1958) εἶδαν τήν πραγματική φύση τῆς προσήλωσης στή μητέρα. Πρόσφατα πειράματα μέ ἀνώτερα θηλαστικά (H. R. Harlow, J. L. McGaugh, 1965) ἔδειξαν καθαρά τή μεγάλη σημασία τοῦ δεσμοῦ μέ τή μητέρα. Τά ψυχαναλυτικά στοιχεῖα πού ἔχουμε στά χέρια μας δείχνουν τί ρόλον παίζουν οἱ μή αἰμομικτικές σεξουαλικές ὁρμές στή ζωή καί τοῦ φυσιολογικοῦ καί τοῦ νευρωτικοῦ ἀτόμου. Ἐχω τονίσει σ' ὅλα μου τά ἔργα τόσο πολύ αὐτό τό σημεῖο, ὥστε ἐδῶ θ' ἀρκεστῶ νά παραπέμψω μόνο στήν τελική μορφή ἐπεξεργασίας του στήν *Ύγιή Κοινωνία καί στήν Καρδιά τοῦ Ἀνθρώπου*. Πρῶ. ἐπίσης E. Fromm (1941, 1955, 1964) καί M. S. Mahler (1968).

προσπαθειών, δοκιμάζοντας την αδερφοσύνη του ανθρώπου και ελευθερώνοντας τον έαυτό του από τη δύναμη του παρελθόντος.

Ο άνθρωπος, έχοντας επίγνωση αυτού του αποχωρισμού, χρειάζεται να βρει καινούργιους δεσμούς με τό συνάνθρωπό του. Η ίδια του ή πνευματική ισορροπία εξαρτιέται απ' αυτούς. Δίχως ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς με τόν κόσμο θά υπέφερε από άκρα εγκατάλειψη και απώλεια. Μπορεί όμως να συνδεθεί με τούς άλλους, με διάφορους και ξεχωριστούς τρόπους. Μπορεί ν' αγαπάει άλλους ανθρώπους, πράγμα πού απαιτεί την παρουσία της ανεξαρτησίας και της παραγωγικότητας ή, αν ή αίσθησή του για την ελευθερία δέν είναι αναπτυγμένη, μπορεί να συνδεθεί με άλλους συμβιωτικά — δηλαδή με τό να γίνει μέρος τους ή να τούς κάνει μέρος του έαυτού του. Σ' αυτή τη συμβιωτική σχέση προσπαθεί να πετύχει ή τόν έλεγχο των άλλων από τόν ίδιο (σαδισμός) ή τόν έλεγχο του από άλλους (μαζοχισμός). "Αν δέ μπορεί να διαλέξει ούτε τόν ένα ούτε τόν άλλο τρόπο αγάπης αλλά ούτε και τη συμβίωση, μπορεί να λύσει τό πρόβλημα δημιουργώντας μιá σχέση αποκλειστικά με τόν έαυτό του (ναρκισσιζμός). τότε αυτός γίνεται ο κόσμος κι αγαπάει τόν κόσμο «αγαπώντας» τόν έαυτό του. Κι αυτή είναι μιá αρκετά συχνή μορφή αντιμετώπισης της ανάγκης της σχέσης (πού συνήθως ανακατεύεται με τό σαδισμό), αλλά είναι κι επικίνδυνη· στην άκρoία μορφή της οδηγεί σέ μερικές μορφές τρέλας. Μιά τελευταία και κακοήθης μορφή επίλυσης του προβλήματος (πού συνήθως ανακατεύεται με τόν υπερβολικό ναρκισσιζμό) είναι ο πόθος για καταστροφή των άλλων. "Αν δέν υπάρχει κανείς έξω από μένα, δέ χρειάζεται να φοβάμαι τούς άλλους ούτε και να σχετίζομαι μαζί τους. Καταστρέφοντας τόν κόσμο λυτρώνομαι και δέ συντριβόμαι απ' αυτόν.

Η Ένότητα

Ο υπαρξιακός διχασμός του ανθρώπου θά 'ταν αδιάσπαστος αν δέ μπορούσε ν' αποκαταστήσει μιá αίσθηση ένότητας μέσα του και με τό φυσικό και ανθρώπινο κόσμο πού

βρίσκεται έξω απ' αυτόν. Υπάρχουν όμως πολλοί τρόποι για την αποκατάσταση αυτής της ενότητας.

Ο άνθρωπος μπορεί ν' αναισθητοποιήσει τη συνείδησή του προκαλώντας καταστάσεις ύπνωσης ή έκστασης με τη βοήθεια ναρκωτικών, σεξουαλικών οργίων, νηστείας, χορού και άλλων τελετουργιών που αφθονούν στις διάφορες λατρείες. Μπορεί ακόμα νά προσπαθήσει νά ταυτιστεί με τό ζώο για νά ξανακερδίσει τή χαμένη άρμονία· αυτή ή μορφή άναζήτησης τής ενότητας είναι ή ουσία πολλών πρωτόγονων θρησκειών όπου ο πρόγονος τής φυλής είναι τό ζώο τοτέμ, ή όπου ο άνθρωπος ταυτίζεται με τό ζώο ενεργώντας όπως αυτό (για παράδειγμα οι τεύτονες *Berserkers* που ταυτίζονταν με τήν άρκούδα) ή φορώντας μία μάσκα ζώου. Η ενότητα μπορεί ακόμα νά αποκατασταθεί όταν όλες οι ενέργειες ύποταχτούν σ' ένα παμφάγο πάθος, όπως είναι τό πάθος τής καταστροφής, τής δύναμης, τής φήμης ή τής ιδιοκτησίας.

Τό νά «ξεχάσεις τόν έαυτό σου», με τήν έννοια τής αναισθητοποίησης τής λογικής, είναι σκοπός όλων αυτών των προσπαθειών για τήν αποκατάσταση τής ενότητας μέσα στό άτομο. Είναι μία τραγική προσπάθεια γιατί είτε πετυχαίνει προσωρινά (όπως στήν ύπνωση ή στό μεθύσι) είτε γίνεται μόνιμη (όπως στό πάθος για μίσος ή δύναμη) άκρωτηριάζει τόν άνθρωπο, τόν αποξενώνει από τούς άλλους, διαστρέφει τήν κρίση του και τόν κάνει νά εξαρτιέται απ' αυτό τό είδικό πάθος όπως ένας άλλος εξαρτιέται από τά ναρκωτικά.

Μονάχα μία προσέγγιση στήν ενότητα μπορεί νά έχει έπιτυχία χωρίς νά άκρωτηριάζει τόν άνθρωπο: Μιά τέτοια προσπάθεια έγινε στήν πρώτη χιλιετηρίδα π.Χ. σ' όλα τά μέρη του κόσμου όπου ο άνθρωπος ανέπτυξε ένα πολιτισμό - στήν Κίνα, στις Ίνδιες, στήν Αίγυπτο, τήν Παλαιστίνη, τήν Ελλάδα. Οι μεγάλες θρησκείες που ξεπήδησαν από τό έδαφος αυτών των πολιτισμών δίδαξαν πώς ο άνθρωπος μπορεί νά πετύχει τήν ενότητα όχι με τήν τραγική προσπάθεια νά απαλείψει τό γεγονός του δίχασμού, αλλά αναπτύσσοντας τήν ανθρώπινη λογική και τήν αγάπη. Όσο μεγάλες κι αν είναι οι διαφορές ανάμεσα στον ταοϊσμό, τό βουδισμό, τόν ιουδαϊσμό των προφητών και τό χριστιανισμό των Ευαγγελίων, οι θρησκείες αυτές έχουν

ένα κοινό σκοπό: νά φτάσουν στήν εμπειρία τῆς ἐνότητας, ὄχι ἐπιστρέφοντας στή ζωώδη ὑπαρξη ἀλλά μέ τόν ἀπόλυτο ἀνθρωπισμό – ἐνότητα μέσα στόν ἄνθρωπο, ἐνότητα ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τή φύση, ἐνότητα ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τούς ἄλλους ἀνθρώπους. Μέσα στό σύντομο ἱστορικό διάστημα τῶν διόμιση χιλιάδων χρόνων ὁ ἄνθρωπος δέ φαίνεται νά ἔκανε μεγάλη πρόοδο στήν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ αὐτῶν τῶν θρησκειῶν. Γι' αὐτό εὐθύνεται μᾶλλον ἢ ἀναπόφευκτη βραδυπορία τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου καί μαζί τό γεγονός ὅτι οἱ θρησκείες εἶχαν γίνει ἀποδεκτές ἀπό κείνους πού εἶχαν τήν κοινωνική λειτουργία νά κυβερνοῦν καί νά χειραγωγοῦν τούς ἀνθρώπους. Ὡστόσο ἡ νέα ἔννοια τῆς ἐνότητας στάθηκε τόσο ἐπαναστατικό γεγονός στήν ψυχική ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο καί ἡ ἐφεύρεση τῆς γεωργίας καί τῆς βιομηχανίας γιά τήν οἰκονομική ἐξέλιξη. Κι αὐτή ἡ ἔννοια δέ χάθηκε ποτέ ὀλότελα· ἔζησε μέσα στά χριστιανικά δόγματα, στούς μυστικούς ὄλων τῶν θρησκειῶν, στίς ἰδέες τοῦ Joachim de Fiore, στούς ἀνθρωπιστές τῆς ἀναγέννησης καί, σέ μή θρησκευτική μορφή, στή φιλοσοφία τοῦ Marx.

Τό δίλημμα ἀνάμεσα στόν ὀπισθοδρομικό καί τόν προοδευτικό τρόπο ἐπίτευξης τῆς σωτηρίας δέν εἶναι μόνο κοινωνικοἱστορικό. Κάθε ἄτομο ἔρχεται ἀντιμέτωπο μ' αὐτό: τό περιθώριο τῆς ἐλευθερίας του νά μή διαλέξει τήν ὀπισθοδρομική λύση μέσα σέ μιά κοινωνία πού τήν ἔχει διαλέξει εἶναι πραγματικά μικρό – ἀλλά ὑπάρχει. Χρειάζεται ὅμως μεγάλη προσπάθεια, καθαρή σκέψη καί καθοδήγηση ἀπό τή διδασκαλία τῶν μεγάλων ἀνθρωπιστῶν. (Ἡ νεύρωση μπορεῖ νά κατανοηθεῖ σάν πάλι ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δύο τάσεις μέσα σ' ἕνα ἄτομο· γιά τοῦτο μιά βαθιά χαρακτηραναίωση ὀδηγεῖ, ἂν πετύχει, σέ μιά λύση πού τελνεῖ νά ἐπιβδαιώσει τή ζωή).

Μιά ἄλλη λύση γιά τό πρόβλημα τοῦ ὑπαρξιακοῦ διχασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πολύ χαρακτηριστική γιά τή σύγχρονη κυβερνητική κοινωνία: τό ἄτομο ταυτίζεται μέ τόν κοινωνικό του ρόλο· νιώθει μικρός, χάνει τόν ἑαυτό του, γίνεται πράγμα· ἰὸ ὑπαρξιακός διχασμός εἶναι καμουφλαρισμένος, γιατί ὁ ἄνθρωπος ταυτίζεται μέ τήν κοινωνική του ὀργάνωση καί ξεχνάει πῶς εἶναι ἄτομο· γίνε-

ται τότε, για να χρησιμοποιήσω τον όρο του Heidegger, ένα «ένα», ένα μη πρόσωπο. Βρίσκεται, θα λέγαμε, σε μία «ἀρνητική έκσταση»: ξεχνάει τον εαυτό του παύοντας να είναι «αυτός», παύοντας να είναι πρόσωπο — γίνεται πράγμα.

Ἡ Δραστικότητα

Ἡ ἐπίγνωση τοῦ ἀνθρώπου πὼς βρίσκεται σ' ἓνα ξένο καὶ καταδυναστευτικό κόσμο καὶ ἡ συνακόλουθη αἴσθηση τῆς ἀδυναμίας του, μποροῦν νὰ τὸν κυριέψουν εὐκολά. Ἄν καταλάβαινε πὼς εἶναι πέρα γιὰ πέρα παθητικός, ἓνα ἀπλό ἀντικείμενο, δέ θά 'χε αἴσθηση τῆς θέλησης, τῆς ταυτότητάς του. Σ' ἀντιστάθμισμα λοιπὸν πρέπει ν' ἀποκτήσει τὴν αἴσθηση πὼς εἶναι ἰκανός νὰ κάνει κάτι, νὰ συγκινήσει κάποιον, νὰ φανεῖ «δραστικός», νὰ πετύχει κάποιο ἀποτέλεσμα. Ἐνα «δραστικό» ἄτομο εἶναι αὐτὸ πού ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ἐνεργεῖ, νὰ φέρνει ἀποτέλεσμα, νὰ ὀλοκληρῶνει κάτι. Τὸ νὰ μπορεῖ νὰ κατορθῶνει κάτι εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση πὼς δέν εἶναι ἀνίκανο ἀλλὰ ζωντανό, λειτουργικό, ἓνα ἀνθρώπινο πλάσμα. Τὸ νὰ μπορεῖ νὰ φέρει ἀποτέλεσμα σημαίνει νὰ εἶναι ἐνεργητικό κι ὄχι νὰ δέχεται μόνο ἐπιδράσεις· νὰ μὴν εἶναι παθητικό. Εἶναι σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ ἀπόδειξη ὅτι ὑπάρχει. Ἡ ἀρχὴ μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ἔτσι: Ὑπάρχω ἐπειδὴ δρῶ.

Πολλές ἔρευνες ἔχουν τονίσει αὐτὸ τό σημεῖο. Στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα μας ὁ K. Groos, ὁ κλασικὸς ἐρμηνευτὴς τοῦ παιχιδιοῦ, ἔγραψε πὼς ἓνα οὐσιαστικὸ κίνητρο στό παιχίδι τοῦ παιδιοῦ ἦταν «ἡ χαρὰ νὰ γίνεται αἰτία»: αὐτὴ ἦταν ἡ ἐξήγηση πού ἔδωσε στή χαρὰ τοῦ παιδιοῦ ὅταν κάνει φασαρία, ὅταν μετακινεῖ πράγματα, ὅταν παίζει στίς λακκοῦδες μέ τὰ νερά κλπ. Τὸ συμπέρασμά του ἦταν: «Ἄπαιτοῦμε μιά γνώση τῶν ἀποτελεσμάτων ἀλλὰ ταυτόχρονα θέλουμε νὰ εἴμαστε ἐμεῖς παραγωγοὶ αὐτῶν τῶν ἀποτελεσμάτων» (1901). Μιά παρόμοια ἰδέα ἐκφράστηκε πενήντα χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὸν J. Piaget πού παρατήρησε τὰ εἰδικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ παιδιοῦ γιὰ ἀντικείμενα πού μποροῦσε νὰ ἐπηρεάσει μέ τίς κινήσεις του (1952). Ὁ R. W. White χρησιμοποίησε μιά ἀνάλογη ἔννοια γιὰ νὰ

περιγράψει ένα από τα βασικά κίνητρα στον άνθρωπο, τό «κίνητρο τής αποδοτικότητας» και πρότεινε τή λέξη «επιδραστικότητα» γιά τήν ενεργητική πλευρά τής αποδοτικότητας (1959).

Ἡ ἴδια ἀνάγκη φανερόνεται στό γεγονός ὅτι ἡ πρώτη πραγματική φράση μερικῶν παιδιῶν ἀπό τήν ἡλικία τῶν δεκαπέντε ὡς δεκαοχτώ μηνῶν εἶναι κάποια παραλλαγή τοῦ «κάνω», κι ἀκόμα γιά πρώτη φορά τό «ἐγώ» χρησιμοποιεῖται συχνά πρῖν ἀπό τό «δικό μου» (D. E. Schecter, 1968).¹¹ Ἐξαιτίας τής βιολογικῆς του θέσης, τό παιδί βρῖσκεται ἀναγκαῖα σέ μιὰ κατάσταση τρομαχτικῆς ἀνημπορίας μέχρι τήν ἡλικία τῶν δεκαοχτώ μηνῶν, κι ἀκόμα ἀργότερα ἐξαρτιέται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τή βοήθεια καί τήν καλή θέληση τῶν ἄλλων. Ὁ βαθμός τής φυσικῆς ἀνημπορίας ἑνός παιδιοῦ ἀλλάζει καθημερινά, ἐνῶ γενικά οἱ ἐνήλικες ἀλλάζουν μέ πολύ βραδύτερο ρυθμό τή στάση τους ἀπέναντι στό παιδί. Τά νευρικά ξεσπάσματα τοῦ παιδιοῦ, τό κλάμα του, τό πείσμα του, οἱ διάφοροι τρόποι μέ τούς ὁποίους προσπαθεῖ νά πολεμήσει τούς μεγάλους, εἶναι ἀπ' τίς ἐμφανεστερες ἐκδηλώσεις τής προσπάθειάς του νά ἐπιδράσει, νά κινήσει, ν' ἀλλάξει, νά ἐκφράσει τή θέλησή του. Τό παιδί νικιέται συνήθως ἀπό τήν ἀνώτερη δύναμη τοῦ μεγάλου, ὅμως αὐτή ἡ ἦττα δέ μένει δίχως συνέπειες· φαίνεται νά ενεργοποιεῖ μέσα του μιὰ τάση νά ξεπεράσει τήν ἦττα, κάνοντας πιά ενεργητικά αὐτό πού τό ἀνάγκαζαν νά ὑπομείνει παθητικά: νά κυβερνήσει ὅταν πρέπει νά ὑπακούσει· νά χτυπήσει ὅταν τό δέρνουν· μέ δύο λόγια νά κάνει αὐτό πού ἦταν ἀναγκασμένο νά πάθει, ἢ νά κάνει αὐτό πού τοῦ ἦταν ἀπαγορευμένο. Τά ψυχαναλυτικά στοιχεῖα δείχνουν μέ πάμπολλα παραδείγματα πώς οἱ νευρωτικές τάσεις καί οἱ σεξουαλικές ιδιομορφίες, ὅπως ἡ ἡδονοβλεψία, ὁ αὐνανισμός ἢ ἡ ἀπωθημένη ἀνάγκη γιά σεξουαλική συνομιλία εἶναι συχνά τό ἀποτέλεσμα τέτοιων πρώιμων ἀπαγορεύσεων. Φαίνεται πώς αὐτή ἡ ἀναγκαστική μεταμόρφωση ἀπό τόν παθητικό στόν ενεργητικό ρόλο ἦταν μιὰ προσπάθεια, ἔστω καί ἀνεπιτυχῆς, νά θεραπευτοῦν τραύματα πού εἶναι ἀκόμα ἀνοιχτά. Ἴσως ἡ γενική ἔλξη τής «ἀμαρτίας», τής ἀπαγορευμένης πράξης,

11. Καί σέ προσωπική μας ἐπικοινωνία.

βρίσκει τήν ἐξήγησή της ἐδῶ.¹² Δέν ἔλκει ὁμως μόνο τό ἀπαγορευμένο ἀλλά καί τό ἀδύνατο. Φαίνεται πῶς ὁ ἀνθρώπος νιώθει ἔντονη ἔλξη νά φτάσει ὡς τά προσωπικά, κοινωνικά καί φυσικά ὄρια τῆς ὑπαρξῆς του, νά κοιτάξει πέρα ἀπ' τό στενό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο εἶναι ἀναγκασμένος νά ζεῖ. Αὐτή ἡ παρόρμηση μπορεῖ νά εἶναι σπουδαῖος παράγοντας γιά τίς μεγάλες ἀνακαλύψεις, ἀλλά καί γιά τά μεγάλα ἐγκλήματα.

Καί ὁ ἐνήλικος ὁμως νιώθει τήν ἀνάγκη νά βεβαιώσει τόν ἑαυτό του ὅτι εἶναι ἰκανός νά φέρνει ἀποτελέσματα ὑπάρχοντας. Οἱ τρόποι γιά νά πετύχει μιά αἴσθηση δραστητικότητας εἶναι πολλοί: προκαλώντας μιά ἔκφραση ἱκανοποίησης στό μωρό πού περιποιεῖται, ἕνα χαμόγελο ἢ σεξουαλική ἀνταπόκριση στό ἀγαπημένο πρόσωπο, ἐνδιαφέρον στό συνομιλητή του· ἢ πάλι μέ τή δουλιά του – ὕλική, διανοητική, καλλιτεχνική. Ὡστόσο ἡ ἴδια αὐτή ἀνάγκη μπορεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ καί ἀπό τήν ἀπόκτηση ἐξουσίας πάνω σέ ἄλλους, ἀπό τήν αἴσθηση τοῦ φόβου τους, ἀπό τήν αἴσθηση τοῦ δολοφόνου πού παρατηρεῖ τό πρόσωπο τοῦ θύματός του, ἀπό τήν κατάκτηση μιᾶς χώρας, ἀπό τά βασανιστήρια ἀνθρώπων, ἀπό τήν ὀλοκληρωτική καταστροφή ὅλων τῶν πραγμάτων πού ὑπάρχουν. Ἡ ἀνάγκη γιά «ἐπιρροή» ἐκφράζεται στίς διαπροσωπικές σχέσεις ὅπως καί στίς σχέσεις μέ τά ζῶα, τήν ἀψυχη φύση καί τίς ιδέες. Στή σχέση μέ τούς ἄλλους ἡ θεμελιακή ἐναλλακτική λύση εἶναι νά νιώθεις τή δυνατότητα νά ἐμπνέεις ἀγάπη ἢ νά προκαλεῖς φόβο καί πόνο. Στή σχέση μέ τά πράγματα ἡ ἐναλλακτική λύση περιλαμβάνει τήν κατασκευή καί τήν καταστροφή. Ὅσο ἀντίθετες κι ἂν εἶναι αὐτές οἱ λύσεις, ἀποτελοῦν ἀντιδράσεις στήν ἴδια ὑπαρξιακή ἀνάγκη: τήν ἀνάγκη τῆς ἐπιρροῆς.

Μελετώντας τήν κατάθλιψη καί τήν ἀνία μπορεῖ νά βρεῖ κανεῖς πλούσιο ὕλικό πού δείχνει ὅτι ἡ αἴσθηση τοῦ ὅτι εἶσαι καταδικασμένος σέ ἀπραξία – δηλαδή σέ ὀλοκληρω-

12. Γιά ν' ἀποφύγω τίς παρανοήσεις θά 'θελα νά τονίσω ὅτι δέ μπορεῖ κανεῖς ν' ἀπομονώσει ἕνα παράγοντα (μιά ἀναστολή) ἀπό τήν ὅλη ἐνδοπροσωπική κατάσταση τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ μέρος. Ἄν ἡ ἀναστολή συμβαίνει σέ μιά μή καταπιεστική κατάσταση, δέ θά 'χει τίς συνέπειες πού ἔχει σέ μιά κατάσταση πού χρησιμεύει γιά τό σπάσιμο τῆς θέλησης τοῦ παιδιοῦ.

τική ανικανότητα (πού ένα μικρό μέρος της είναι ή σεξουαλική ανικανότητα) – είναι μιά άπ' τής πιό οδυνηρές κι άβάσταχτες έμπειρίες, κι ό άνθρωπος κάνει τά πάντα για νά τήν ξεπεράσει, δοκιμάζοντας τά ναρκωτικά και τήν παθιασμένη προσήλωση στή δουλιά ή ακόμα τήν άγριότητα και τό φόνο.

Διέγερση και Έρεθισμα

Ό ρώσος νευρολόγος Ivan Sechenov ήταν ό πρώτος πού δήλωσε στό έργο του *Reflexes of the Brain* ότι τό νευρικό σύστημα χρειάζεται νά «έξασκείται» – δηλαδή νά δοκιμάζει ένα μίνιμουμ έρεθίσματος (1863).

Ό R. B. Livingston διαπιστώνει τήν ίδια άρχή:

Τό νευρικό σύστημα είναι μιά πηγή δραστηριότητας και άφομοίωσης. Ό έγκέφαλος δέν *αντιδρά* άπλά στα έξωτερικά έρεθίσματα· είναι κι ό ίδιος αϋθόρμητα ενεργητικός... Η δραστηριότητα τών έγκεφαλικών κυττάρων αρχίζει στήν έμβρυακή ζωή κι ίσως συμβάλλει στήν όργανική ανάπτυξη. Η ανάπτυξη του έγκεφάλου γίνεται μέ ραγδαίο ρυθμό πριν άπό τή γέννηση και για μερικούς μήνες μετά. Όταν τελειώσει αϋτή ή περίοδος τής υπερβολικής ανάπτυξης, ό βαθμός τής εξέλιξης μειώνεται σημαντικά· ωστόσο, ακόμα και για τόν ενήλικο, δέν ύπάρχει κανένα σημείο πέρα άπ' τό όποιο νά σταματάει ή εξέλιξη ή νά εξαφανίζονται οι ικανότητες για αναδιοργάνωση έπειτα από άρρώστια ή τραυματισμό.

Και παρακάτω:

Ό έγκέφαλος καταναλώνει όξυγόνο σε βαθμό πού μπορεί νά συγκριθεί μέ τήν κατανάλωση τών πιό δραστήριων μυών. Ένας δραστήριος μυώνας μπορεί νά δεχτεί ένα τέτοιο ποσό κατανάλωσης σε όξυγόνο μόνο για μιά σύντομη περίοδο, αλλά τό νευρικό σύστημα συνεχίζει αϋτή τήν υπερβολική κατανάλωση για όλη τή ζωή, στόν ύπνο και στόν ξύπνιο, άπό τή γέννηση ίσαμε τό θάνατο.

Μιά περιοχή στήν όποια μπορεί νά παρατηρηθεί ή άνάγκη του έγκεφάλου για μόνιμη διέγερση είναι τό φαινόμενο του

όνειρου. Έχουν ξεακριδώσει ότι ένα σημαντικό ποσοστό του χρόνου που κοιμόμαστε (κάπου τό 25%) ξοδεύεται στα όνειρα (ή διαφορά ανάμεσα στα άτομα δέν άφορα τό άν όνειρεύονται ή όχι, αλλά τό άν θυμούνται τά όνειρά τους) και ότι τά άτομα δείχνουν ήμιπαθολογικές αντιδράσεις άν τά έμποδίσουν νά όνειρευτούν (W. Dement, 1960). Άνάλογο έρώτημα είναι και τό γιατί ό έγκέφαλος, μόλο που άποτελεί τό 2% όλόκληρου του βάρους του σώματος, είναι τό μόνο όργανο (πέρα άπ' τήν καρδιά και τούς πνεύμονες) που παραμένει ενεργό σ' όλη τή διάρκεια του ύπνου, ένώ τό υπόλοιπο σώμα βρίσκεται σέ κατάσταση άνάπαυσης· ή, για νά τό βάλουμε σέ νευροφυσιολογική βάση, γιατί ό έγκέφαλος χρησιμοποιεί τό 20% τής συνολικής είσρόφησης όξυγόνου άπό τό σώμα νύχτα και μέρα. Θά φαινόταν πώς όλα αυτά σημαίνουν ότι οί νευρώνες «πρέπει» νά αναπτύσσουν μεγαλύτερη δραστηριότητα άπ' ό,τι τά κύτταρα στα άλλα μέρη του κορμού. Όσο άφορα τούς λόγους που συμβαίνει αυτό, θά μπορούσε κανείς νά υποθέσει ότι ό έπαρκής έφοδιασμός του έγκεφάλου με όξυγόνο έχει τόσο μεγάλη σημασία για τή ζωή, ώστε ό έγκέφαλος έχει έφοδιαστεί με μιά έκτακτη ικανότητα δραστηριότητας και έρεθιστικότητας.

Η άνάγκη του βρέφους για έρέθισμα έχει καταδειχτεί άπό πολλούς έρευνητές. Ο R. Spitz έδειξε τά παθολογικά άποτελέσματα άπό τήν έλλειψη έρεθισμού στα βρέφη· οί Harlows και άλλοι έδειξαν πώς ή πρόωση διακοπή τής έπαφής με τή μητέρα καταλήγει νά προκαλέσει σοβαρές ψυχικές βλάβες στους πίθηκους.¹³ Τό ίδιο πρόβλημα μελετήθηκε άπό τόν D. E. Schecter σέ συνδυασμό με τή γνώμη του ότι τό κοινωνικό έρέθισμα άποτελεί βάση για τήν εξέλιξη του παιδιού. Αυτός φτάνει στό συμπέρασμα ότι «δίχως τό κατάλληλο κοινωνικό έρέθισμα, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στα τυφλά παιδιά ή στα παιδιά τών ίδρυμάτων, γεννιούνται έλαττώματα στις αίσθηματικές και κοινωνικές σχέσεις, στή γλώσσα, τήν άφηρημένη σκέψη και τόν έσωτερικό έλεγχο» (1973).

13. Ευχαριστώ τό δόκτορα R. G. Heath που μου έδειξε μερικούς άπ' αυτούς τούς «κατατονικούς» πίθηκους στό Πανεπιστήμιο του Tulane τής Νέας Όρλεάνης.

Οί πειραματικές μελέτες έχουν καταδείξει τήν ανάγκη για έρεθισμα και διέγερση. Οί E. Tauber και E. Koffler (1966) έδειξαν τήν όπτικοκινητική αντίδραση του νυσταγμού σέ νεογέννητα. «Οί Wolff και White (1965) παρατήρησαν τήν όπτική παρακολούθηση αντικειμένων μέ κινήσεις του ματιού σέ μωρά τριών-τεσσάρων ήμερών· ό Fantz (1958) περιέγραψε τήν παρατεταμένη όπτική προσήλωση σέ συνθετότερα όπτικά σχήματα άπέναντι σέ άπλούστερα, άπό τίς πρώτες κιόλας βδομάδες τής βρεφικής ήλικίας» (D. E. Schecter, 1973).¹⁴ Και ό Schecter προσθέτει: «Φυσικά δέ μπορούμε νά ξέρουμε τήν ποιότητα τής ύποκειμενικής άντληπτικής έμπειρίας του βρέφους, αλλά μόνο τό γεγονός ότι ύπάρχει όπτική αντίδραση. Μόνο μέ τήν πολύ πλατιά σημασία τής λέξης μπορούμε νά ποϋμε ότι τά βρέφη “προτιμούν” πολύπλοκους τύπους έρεθισμού». Τά πειράματα γύρω άπ' τήν έλαττωματικότητα των αισθήσεων στο Πανεπιστήμιο McGill¹⁵ έδειξαν ότι ή μείωση των περισσότερων έξωτερικών έρεθισμάτων, άκόμα κι όταν συνοδεύεται άπό τήν ίκανοποίηση όλων των φυσιολογικών άναγκών (έκτός άπό τό σέξ) και άνταμείβεται, είχε σάν άποτέλεσμα διαταραχές στήν άντίληψη: τά ύποκείμενα έδειξαν θυμό, άνυπομονησία και συναισθηματική άστάθεια σέ τέτοιο βαθμό, ώστε μερικά άπ' αυτά σταμάτησαν νά παίρνουν μέρος στο πείραμα έπειτα άπό λίγες μόνο ώρες, παρά τήν οικονομική ζημιά πού συνεπαγόταν αυτό.¹⁶

Οί παρατηρήσεις πάνω στήν καθημερινή ζωή δείχνουν ότι ό άνθρώπινος όργανισμός όπως κι ό όργανισμός του ζώου χρειάζονται ένα μίνιμουμ διέγερσης και έρεθίσματος, όπως χρειάζονται κι ένα μίνιμουμ άνάπαυσης. Βλέπουμε ότι οί άνθρωποι άνταποκρίνονται πρόθυμα και γυρεύουν τή διέγερση. Ό κατάλογος των έρεθισμάτων πού προκαλούν διέγερση είναι μακρύς. Η διαφορά άνάμεσα στους άνθρώπους – και τούς πολιτισμούς – βρίσκεται μόνο στή

14. Εύχαριστώ τό δόκτορα D. E. Schecter πού μου έπέτρεψε νά διαβάσω τό χειρόγραφο τής διατριβής του.

15. Πρβ. W. H. Bexton κ. ά. (1954), W. Heron κ.ά. (1956), T. H. Scott κ.ά. (1959), και B. K. Doane κ.ά. (1959).

16. Η άντίληψη ότι έδειξαν περίπου ψυχωτικές αντιδράσεις βασίζεται, κατά τή γνώμη μου, σέ έσφαλμένη έρμηνεία των δεδομένων.

μορφή πού παίρνουν τά κύρια έρεθίσματα για τή διέγερση. Δυστυχήματα, ένας φόνος, μιά πυρκαγιά, πόλεμος, σέξ – όλα αυτά είναι πηγές διέγερσης· όμοια κι ή αγάπη και ή δημιουργική δουλιά· ή έλληνική τραγωδία ήταν σίγουρα έξίσου διεγερτική για τούς θεατές της όσο και τά σαδιστικά θεάματα στό ρωμαϊκό Κολοσσαίο, διεγερτική όμως μέ διαφορετικό τρόπο. Ή διαφορά έχει μεγάλη σημασία, παρόλο πού πολύ λίγο τήν έχουν προσέξει. "Αν και αυτό απαιτεί νά κάνουμε μιά μικρή παράκαμψη, αξίζει τόν κόπο νά εξετάσουμε τή διαφορά, έστω και μέ συντομία.

Στήν ψυχολογική και τή νευροφυσιολογική φιλολογία ό όρος «έρεθίσμα» έχει χρησιμοποιηθεί σχεδόν αποκλειστικά για νά δηλώσει αυτό πού έννοω έδώ σάν «άπλό» έρέθισμα. "Αν κάποιος νιώσει τόν κίνδυνο ν' άπειλει τή ζωή του, ή αντίδρασή του είναι άπλή και άμεση, σχεδόν άντανεκλαστική, γιατί είναι ριζωμένη μέσα στή νευροφυσιολογική του όργάνωση. Τό ίδιο ισχύει και γι' άλλες φυσιολογικές ανάγκες όπως ή πείνα και, σέ κάποιο βαθμό, τό σέξ. Τό πρόσωπο πού άνταποκρίνεται «άντιδρα» αλλά δέν ενεργεί – θέλω νά πω δηλαδή ότι δέν πραγματώνει ενεργά καμιά άπόκριση πέρα άπ' τήν έλάχιστη δραστηριότητα πού χρειάζεται για νά τό βάλει στά πόδια, νά έπιτεθει ή νά διεγερθεί σεξουαλικά. Μπορεί ακόμα νά πει κανείς πώς σ' αυτού του είδους τήν αντίδραση ό έγκέφαλος και όλόκληρος ό φυσιολογικός μηχανισμός ενεργούν για τόν άνθρωπο.

Αυτό πού παραγνωρίζουν συχνά είναι τό γεγονός ότι ύπάρχει ένα διαφορετικό είδος έρεθίσματος – αυτό πού έρεθίζει τό άτομο για νά δράσει. "Ενα τέτοιο ενεργοποιητικό έρέθισμα μπορεί νά είναι ένα μυθιστόρημα, ένα ποίημα, μιά ιδέα, ένα τοπίο, ή μουσική ή ένα αγαπημένο πρόσωπο. Κανένα άπ' αυτά τά έρεθίσματα δέ δημιουργεί άπλή άνταπόκριση· όλα σέ προκαλούν νά άνταποκριθείς συνδέοντας τόν εαυτό σου μαζί τους ενεργά και συμπαθητικά· σέ καλούν νά ενδιαφερθείς ενεργά, νά δεις και ν' ανακαλύψεις πάντα νέες όψεις στό «άντικείμενό» σου (πού παύει τότε νά 'ναι άπλό «άντικείμενο»), νά αποκτήσεις μεγαλύτερη έγρήγορηση και μεγαλύτερη επίγνωση. Δέ μένεις παθητικό αντικείμενο πού πάνω του ενεργεί τό έρέθισμα, πού στή μελωδία του πρέπει νά χορεύει τό κορμί

σου· αντίθετα, εκφράζεις τὴς ἰκανότητές σου αποκτώντας μιά σχέση με τόν κόσμο· γίνεσαι ἐνεργός καί παραγωγικός. Τό ἀπλό ἐρέθισμα δημιουργεῖ μιά ὁρμή – δηλαδή τό ἄτομο ὠθεῖται ἀπ' τό ἐρέθισμα· τό ἐνεργοποιητικό ἐρέθισμα καταλήγει σέ μιά προσπάθεια – δηλαδή τό ἄτομο προσπαθεῖ ἐνεργά νά φτάσει σέ κάποιο σκοπό.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δύο εἶδη ἐρεθισμάτων καί ἀντιδράσεων ἔχει πολύ σημαντικά παρεπόμενα. Τά ἐρεθίσματα τοῦ πρώτου καί ἀπλούστερου εἴδους, ἂν ἐπαναληφθοῦν πέρα ἀπό κάποιο ὄριο, δέν καταγράφονται πιά καί χάνουν τήν ἐρεθιστική τους ἐπίδραση. (Κι αὐτό ὀφείλεται στή νευροφυσιολογική ἀρχή τῆς οἰκονομίας: αὐτή μειώνει τήν ἐπίγνωση τῶν ἐρεθισμάτων πού μέ τήν ἐπαναληπτικότητά τους δείχνουν ὅτι δέν εἶναι σημαντικά). Ὁ διαρκῆς ἐρεθισμός ἀπαιτεῖ νά μεγαλώνει σέ ἔνταση τό ἐρέθισμα ἢ νά ἀλλάζει σέ περιεχόμενο: Ὅπωςδήποτε χρειάζεται ἓνα στοιχεῖο νεοτερισμοῦ.

Τά ἐνεργοποιητικά ἐρεθίσματα ἔχουν διαφορετικό ἀποτέλεσμα: Δέ μένουν «τά ἴδια»· ἐξαιτίας τῆς παραγωγικῆς ἀντίδρασης ἀπέναντί τους, ἀνανεώνονται κι ἀλλάζουν ἀδιάκοπα· τό ἐρεθιζόμενο ἄτομο ζωντανεύει τά ἐρεθίσματα καί τά ἀλλάζει, ἀνακαλύπτοντας πάντα νέες ὕψεις τους. Ἀνάμεσα στό ἐρέθισμα καί στόν ἐρεθιζόμενο ὑπάρχει μιά ἀμοιβαία σχέση, ὄχι ἡ μονόπλευρη μηχανική σχέση τοῦ τύπου E → A.

Ἡ διαφορὰ ἐπιβεβαιώνεται εὐκόλα ἀπό τήν ἐμπειρία τοῦ καθενός μας. Μπορεῖ κανεῖς νά διαβάσει μιά ἑλληνική τραγωδία ἢ ἓνα ποίημα τοῦ Goethe ἢ ἓνα ἔργο τοῦ Kafka ἢ ἓνα λόγο τοῦ Meister Eckhart ἢ μιά πραγματεία τοῦ Παράκελσου ἢ ἀποσπάσματα ἀπό τούς προσωκρατικούς φιλόσοφους ἢ τά κείμενα τοῦ Spinoza ἢ τοῦ Marx δίχως νά κουραστεῖ – εἶναι προφανές βέβαια πώς τά παραδείγματα αὐτά εἶναι προσωπικά κι ὁ καθένας θά μπορούσε νά τά ἀντικαταστήσει ἀπό ἄλλα πού τοῦ ταιριάζουν περισσότερο· αὐτά τά ἐρεθίσματα μένουν πάντα ζωντανά· ξυπνοῦν τόν ἀναγνώστη καί μεγαλώνουν τή συνειδητοποίησή του. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά μιά φτηνή νουβέλα εἶναι πληκτική καί στή δεύτερη ἀνάγνωση σοῦ φέρνει ὕπνο.

Ἡ σημασία τῶν ἐνεργοποιητικῶν καί τῶν ἀπλῶν ἐρεθισμάτων εἶναι ἀποφασιστική γιά τό πρόβλημα τῆς μάθησης.

Όταν ή μάθηση είναι μιά διείσδυση από τά φαινόμενα ώς τίς ρίζες τους — δηλαδή ώς τίς αίτίες τους, ξεκινώντας από τίς άπατηλές ιδεολογίες και φτάνοντας στα γυμνά γεγονότα, πλησιάζοντας έτσι τήν αλήθεια — είναι μιά ζωογόνα, ενεργή διαδικασία και προϋπόθεση για τήν ανθρώπινη ανάπτυξη. (Δέν αναφέρομαι εδώ μόνο στή μάθηση από βιβλία αλλά και στίς ανακαλύψεις ενός παιδιού ή ενός αγράμματος μέλους μιās πρωτόγονης φυλής πάνω σε φυσικά ή προσωπικά γεγονότα). Άν άπ' τήν άλλη μεριά ή μάθηση είναι άπλά ή άπόκτηση πληροφοριών διαμέσου τής ρύθμισης, τότε έχουμε νά κάνουμε μέ άπλό έρεθισμα, όπου τό άτομο κινείται από τήν ανάγκη του για έπαινο, ασφάλεια, επιτυχία κλπ.

Ή σύγχρονη ζωή στίς βιομηχανικές κοινωνίες λειτουργεί σχεδόν αποκλειστικά μέ τέτοια άπλά έρεθίσματα. Άποτέλεσμα τών έρεθισμάτων είναι όρμες όπως ή σεξουαλική επιθυμία, ή άπληστία, ό σαδισμός, ή καταστροφικότητα και ό ναρκισσισμός· αυτά τά έρεθίσματα μάς μεταφέρονται από τόν κινηματογράφο, τήν τηλεόραση, τό ραδιόφωνο, τίς εφημερίδες, τά περιοδικά και τήν αγορά. Γενικά ή διαφήμιση βασίζεται στόν έρεθισμό κοινωνικά παραγμένων επιθυμιών. Ό μηχανισμός είναι πάντα ό ίδιος: άπλό έρεθισμα → άμεση και παθητική αντίδραση. Έδώ βρίσκεται ό λόγος για τόν όποιο τά έρεθίσματα πρέπει ν' αλλάζουν συνέχεια γιατί άλλιώςίκα χάνουν τήν αποτελεσματικότητά τους. Ένα αυτόκίνητο πού σήμερα είναι έλκυστικό θά είναι βαρετό έπειτα από ένα-δύο χρόνια — γιατί αυτό πρέπει νά αλλάχτει και ν' αναζητηθει νέα διεγερση. Ένας τόπος πού τόν ξέρουμε καλά γίνεται αυτόματα πληκτικός, κι έτσι διεγερση μπορεί νά ύπάρξει μόνο σέ διάφορους τόπους, όσο περισσότερους γίνεται σ' ένα ταξίδι. Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο και οι σεξουαλικοί σύντροφοι πρέπει νά αλλάζουν για νά ύπάρχει διεγερση!

Ή περιγραφή πού δόθηκε παραπάνω πρέπει νά διευκρινιστει περισσότερο: αυτό πού μετράει δέν είναι μόνο τό έρεθισμα. Τό πιό έρεθιστικό ποίημα ή άτομο θ' άποτύχει όλότελα μέ κάποιον πού δέν έχει τή δυνατότητα νά ανταποκριθει έξαιτίας του φόβου του, τής αναστολής του, τής τεμπελιάς ή τής παθητικότητάς του. Τό ενεργοποιητικό έρεθισμα άπαιτεί έναν «ευαίσθητο» δέκτη για νά μπορέσει

νά έχει αποτέλεσμα – ευαίσθητο όχι επειδή θά είναι μορφωμένος αλλά επειδή θά δείχνει μία ανθρώπινη ανταπόκριση. Ἄπ' τήν ἄλλη μεριά τό ἄτομο πού εἶναι ἀπόλυτα ζωντανό δέ χρειάζεται ἀναγκαστικά κάποιο συγκεκριμένο ἔξωτερικό ἐρέθισμα γιά νά ἐνεργοποιηθεῖ· στήν πραγματικότητα μόνο του δημιουργεῖ τά ἐρεθίσματά του. Ἡ διαφορά μπορεῖ νά φανεῖ καθαρά στά παιδιά. Ὡς μιά ὀρισμένη ἡλικία (γύρω στά πέντε) εἶναι τόσο ἐνεργητικά καί παραγωγικά ὥστε «φτιάχνουν» τά ἐρεθίσματά τους. Δημιουργοῦν ἕναν ὁλόκληρο κόσμο ἀπό κομματάκια χαρτί, ξύλο, πέτρες, καρτέκλες, κυριολεκτικά ὅ,τι βρῖσκουν μπροστά τους. Ὅταν ὁμως μετά τά ἔξη τους χρόνια γίνονται ὑποταχτικά, μή αὐθόρμητα καί παθητικά, θέλουν νά ἐρεθίζονται παθητικά, νά «ἀντι-δρῶν». Γυρεύουν πολύπλοκα παιχνίδια καί τά βαριοῦνται ἔπειτ' ἀπό λίγο· μέ δυό λόγια φέρονται ἤδη ὅπως οἱ μεγάλοι μέ τά αὐτοκίνητα, τά ροῦχα, τούς τόπους πού ταξιδεύουν καί τούς ἐρασιτές.

Ἐπάρχει κι ἄλλη μιά σημαντική διαφορά ἀνάμεσα στά ἀπλά καί τά ἐνεργοποιητικά ἐρεθίσματα. Τό ἄτομο πού ἀθεῖται ἀπό ἀπλό ἐρέθισμα δοκιμάζει ἕνα κράμα ἀνακούφισης, συγκίνησης, ἱκανοποίησης· ὅταν «ἱκανοποιεῖται» ἔχει πιά χορτάσει. Ἀντίθετα, τό ἐνεργοποιητικό ἐρέθισμα δέν ἔχει σημεῖο κορεσμοῦ, ἐκτός βέβαια κι ὅταν ὑπάρξει φυσική κόπωση.

Πιστεύω πῶς μπορούμε νά διατυπώσουμε ἕνα νόμο βασισμένο σέ νευροφυσιολογικά καί ψυχολογικά δεδομένα ὅσο ἀφορᾷ τή διαφορά ἀνάμεσα στά δύο εἶδη ἐρεθισμάτων: ὅσο πιά ἀντανεκλαστικό εἶναι ἕνα ἐρέθισμα, τόσο πιά συχνά πρέπει νά ἀλλάζει σέ ἔνταση καί/ἢ σέ εἶδος. Ὅσο πιά ἐνεργοποιητικό εἶναι, τόσο περισσότερο διατηρεῖ τήν ἐρεθιστική του ἱκανότητα καί τόσο λιγότερο ἀναγκαῖο εἶναι ν' ἀλλάξει σέ ἔνταση καί περιεχόμενο.

Ἀσχολήθηκα τόσο μέ τήν ἀνάγκη τοῦ ὄργανισμοῦ γιά ἐρέθισμα καί διέγερση γιατί εἶναι ἕνας ἀπ' τούς πολλούς παράγοντες πού δημιουργοῦν τήν καταστροφικότητα καί τή σκληρότητα. Εἶναι πολύ πιά εὔκολο νά διεγερθεῖς ἀπό τό θυμό, τήν ὀργή, τή σκληρότητα ἢ τό πάθος τῆς καταστροφῆς, παρά ἀπό τήν ἀγάπη καί τό παραγωγικό καί ἐνεργό ἐνδιαφέρον· τό πρῶτο αὐτό εἶδος ἐρεθισμοῦ δέν ἀπαιτεῖ ἀπό τό ἄτομο νά κάνει καμιά προσπάθεια – δέ

χρειάζεται κανείς να έχει υπομονή και πειθαρχία, να μάθει, να συγκεντρωθεί, να υπομείνει την απογοήτευση, να ασκήσει κριτική σκέψη, να ξεπεράσει τό ναρκισσισμό και την απληστία του. "Αν τό άτομο δέν έχει καταφέρει να μεγαλώσει, υπάρχουν πάντα πρόχειρα άπλά έρεθίσματα ή μπορούν να παραχθούν εύκολα. Τέτοια έρεθίσματα όπως τά δυστυχήματα, οί πυρκαγιές, τά έγκλήματα ή οί πόλεμοι, δίνονται από τά ρεπορτάζ στίς εφημερίδες, από τίς ειδήσεις του ραδιοφώνου ή τής τηλεόρασης. Οί άνθρωποι μπορούν ακόμα να τά πλάσουν στό μυαλό τους βρίσκοντας άφορμές να μισήσουν, να καταστρέψουν ή να έλέγξουν άλλους. (Η δύναμη αυτής τής επιθυμίας φαίνεται άπ' τά εκατομμύρια δολάρια πού βγάζουν τά μέσα μαζικής ενημέρωσης πουλώντας αυτό το είδος τής διέγερσης). Στήν πραγματικότητα πολλά παντρεμένα ζευγάρια μένουν μαζί γι' αυτό τό λόγο: ό γάμος τούς δίνει τήν εύκαιρία να δοκιμάσουν τό μίσος, τούς καθγάδες, τό σαδισμό και τήν ύποταγή. Μένουν μαζί όχι παρά τίς φιλονικίες τους αλλά εξαιτίας τους. Η μαζοχιστική συμπεριφορά, ή εύχαρκτηση από τά δάσανα ή τήν ύποταγή, έχει μιά άπ' τίς ρίζες τής σ' αυτή τήν ανάγκη για διέγερση. Οί μαζοχιστές ύποφέρουν επειδή τούς είναι δύσκολο να προκαλέσουν τήν έξαψη και ν' αντιδράσουν σέ φυσιολογικά έρεθίσματα· μπορούν όμως να αντιδράσουν όταν τό έρέθισμα τούς κυριεύει, όταν μπορούν να παραδοθούν στή διέγερση πού τούς επιβάλλεται.

Χρόνια Κατάθλιψη-Άνία

Τό πρόβλημα του έρεθίσματος συνδέεται στενά μ' ένα φαινόμενο πού δέν παίζει μικρό ρόλο στή δημιουργία τής επιθετικότητας και τής καταστροφικότητας: τήν *άνία*. Λογικά θά 'ταν καλύτερο να εξετάζαμε τήν άνία στό προηγούμενο κεφάλαιο, μαζί μέ τίς άλλες μορφές τής επιθετικότητας· δέ θά έξυπηρετούσε όμως, γιατί ή εξέταση του έρεθίσματος είναι βασική προϋπόθεση για τήν κατανόηση τής άνίας.

"Όσο άφορᾷ τό έρέθισμα και τήν άνία, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις τύπους ατόμων: 1. Τό άτομο πού μπορεί να αντιδράσει παραγωγικά σέ ενεργοποιητικά έρεθίσματα δέν πλήττει. 2. Τό άτομο πού έχει αδιάκοπη ανάγκη μετα-

βαλλόμενων «ἐπίπεδων» ἐρεθισμάτων πλήττει χρόνια, ἀλλά ἀντισταθμίζοντας αὐτή τήν πλήξη δέν τήν καταλαβαίνει. 3. Τό ἄτομο δέν καταφέρει νά νιώσει διέγερση ἀπό κάθε εἶδους φυσιολογικό ἐρέθισμα, εἶναι οὐσιαστικά ἄρρωστο· μερικές φορές ἔχει ἀπόλυτη ἐπίγνωση τῆς κατάστασής του· μερικές φορές δέν ἔχει ἀντιληφθεῖ ὅτι ὑποφέρει. Αὐτός ὁ τύπος τῆς ἀνίας διαφέρει βασικά ἀπό τό δεύτερο τύπο, ὅπου ἡ ἀνία χρησιμοποιεῖται μέ *συμπεριφορική* ἔννοια· δηλαδή τό ἄτομο πλήττει ὅταν ὑπάρχει ἀνεπαρκές ἐρέθισμα, ἀλλά εἶναι *ικανό* νά ἀντιδράσει ὅταν ἀντισταθμίσει τήν ἀνία του. Στήν τρίτη περίπτωση δέν τήν ικανοποιεῖ. Μιλᾶμε ἐδῶ γιά τήν ἀνία μέ μιᾶ δυναμική, χαρακτηρισολογική ἔννοια, καί μπορούμε νά τήν περιγράψουμε σάν μιᾶ κατάσταση χρόνιας κατάθλιψης. Ὅμως ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ικανοποιημένη καί στήν ἀνικανοποίητη χρόνια ἀνία εἶναι μόνο ποσοτική. Καί στούς δύο τύπους ἀνίας τό ἄτομο δέν ἔχει καμιά παραγωγικότητα· στόν πρῶτο τύπο μπορεῖ νά θεραπεύσει τό σύμπτωμα – ἀλλά ὄχι καί τήν αἰτία του – μέ τά κατάλληλα ἐρεθίσματα· στό δεύτερο ἀκόμα καί τό σύμπτωμα εἶναι ἀθεράπευτο.

Ἡ διαφορά φαίνεται ἐπίσης στή χρήση τοῦ ὄρου «ἀνία». Ἐάν κάποιος πεῖ «νιώθω κατάθλιψη», ἀναφέρεται συνήθως σέ μιᾶ ἐσωτερική του κατάσταση. Ἐάν ὅμως πεῖ «βαριέμαι», συνήθως ἀναφέρεται στόν ἔξω κόσμο, δειχνοντας πῶς δέν τοῦ παρέχει ἐνδιαφέροντα ἢ διασκεδαστικά ἐρεθίσματα. Ὅταν ὅμως μιλᾶμε γιά ἓνα «πληκτικό ἄτομο» ἀναφερόμαστε στό ἴδιο τό ἄτομο, στό χαρακτήρα του. Δέν ἐννοοῦμε πῶς εἶναι πληκτικό σήμερα ἐπειδή δέ μᾶς εἶπε μιᾶ ἐνδιαφέρουσα ἱστορία· ὅταν λέμε πῶς εἶναι πληκτικό ἄτομο ἐννοοῦμε πῶς εἶναι πληκτικό *σάν* ἄτομο. Ὑπάρχει σ' αὐτό κάτι τό νεκρό, τό δίχως ζωή, δίχως ἐνδιαφέρον. Πολλοί ἄνθρωποι θά παραδέχονταν πρόθυμα πῶς *πλήττουν*· πολύ λίγοι θά παραδέχονταν ὅμως ὅτι οἱ ἴδιοι εἶναι *πληκτικοί*.

Ἡ χρόνια ἀνία – ἀντισταθμισμένη καί μή – ἀποτελεῖ ἓνα ἀπ' τά μεγαλύτερα ψυχοπαθολογικά φαινόμενα στή σύγχρονη τεχντρονική κοινωνία, μόλο πού πολύ πρόσφατα ἀναγνωρίστηκε.¹⁷

17. Πρβ. τόν Α. Burton (1967) πού ὀνομάζει τήν κατάθλιψη «ἀσθένεια

Πρίν μπούμε στην εξέταση τής καταθλιπτικής άνίας (μέ τή δυναμική έννοια) πρέπει νά κάνουμε μερικές παρατηρήσεις γύρω από τήν άνία μέ τή συμπεριφορική έννοια. Τά άτομα πού δέν έχουν τήν ίκανότητα νά αντιδρούν παραγωγικά σέ «ένεργοποιητικά έρεθίσματα» δέν πλήττουν ούσιαστικά ποτέ — αλλά άποτελούν έξαιρέσεις μέσα στην κυβερνητική κοινωνία. Ή τεράστια πλειονότητα, μόλο πού δέν ύποφέρει από μιά σοβαρή άρρώστια, μπορεί νά θεωρηθεί ότι πάσχει από μιά ήπιότερη παθολογική μορφή: τή μή ίκανοποιητική έσωτερική παραγωγικότητα. Όλοι αύτοί παύουν νά πλήττουν μόνο όταν μπορούν νά προσφέρουν στους έαυτούς τους έρεθίσματα πού αλλάζουν διαρκώς, πού είναι άπλά — και όχι ένεργοποιητικά.

Ύπάρχουν αρκετοί πιθανοί λόγοι για τούς όποιους ή χρόνια άντισταθμισμένη άνία δέ θεωρείται γενικά παθολογική. Ίσως ό κύριος λόγος είναι πώς μέσα στή σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία οί περισσότεροι άνθρωποι πλήττουν και έχουν κοινή μιά παθολογία — τήν «παθολογία τής φυσιολογικότητας». Ήπιπλέον ή «φυσιολογική» άνία δέν είναι συνήθως συνειδητή. Οί περισσότεροι άνθρωποι καταφέρνουν νά τήν άντισταθμίζουν συμμετέχοντας σ' ένα μεγάλο αριθμό «δραστηριοτήτων» πού τούς έμποδίζουν νά τή νιώθουν συνειδητά. Όχτώ ώρες τή μέρα δουλεύουν για νά ζήσουν· όταν ή άνία τους άπειλήσει νά γίνει συνειδητή έπειτα άπ' τίσ ώρες τής δουλιάς, άποφεύγουν τόν κίνδυνο μέ διάφορα μέσα πού έμποδίζουν τήν εκδήλωσή της: πίνουν, βλέπουν τηλεόραση, πηγαίνουν βόλτα ή σέ κανένα πάρτυ, άσχολούνται μέ τό σέξ ή, σύμφωνα μέ τήν τελευταία μόδα, παίρνουν ναρκωτικά. Κάποιες φορές επικρατεί ή φυσική τους άνάγκη για ύπνο και ή μέρα τελειώνει πετυχημένα άν μέχρι εκείνη τή στιγμή δέν έχουν νιώσει συνειδητά άνία. Μπορεί νά πει κανείς πώς ένας άπ' τούς βασικούς σκοπούς του άνθρώπου σήμερα είναι νά «ξεφύγει από τήν άνία». Μόνο άν εκτιμήσουμε τήν ένταση πού προκαλείται από τήν άνία πού δέν άντισταθμίζεται, θά μπορέσουμε νά καταλάβουμε πόσο δυνατή είναι.

τής κοινωνίας μας» και τόν W. Heron (1957). Στην *Έπανάσταση τής Έλπίδας* υπογράμμισα τή σημασία τής άνίας για τήν κοινωνία μας και για τή δημιουργία επιθετικότητας (τό ίδιο έχω κάνει και σέ πολλά προηγούμενα κείμενά μου).

Στήν εργατική τάξη ή άνία είναι πολύ πιό συνειδητή άπ' ό,τι στή μεσαία και τήν άνώτερη τάξη, όπως φαίνεται άπό τίς εργατικές διεκδικήσεις στό χώρο τής δουλιās. Οί εργάτες δέν έχουν τήν πραγματική ίκανοποίηση πού δοκιμάζουν πολλοί, σέ άνώτερα κοινωνικά έπίπεδα, όταν ή δουλιά τους τούς έπιτρέπει, τουλάχιστον σέ κάποιο βαθμό, νά συμμετέχουν σ' ένα δημιουργικό σχεδιασμό, ασκώντας τίς όργανωτικές και διανοητικές τους ίκανότητες και τή φαντασία τους. Αυτό φαίνεται καθαρά άπό τό γεγονός ότι στά τελευταία χρόνια οί εργάτες τών μηχανών παραπονιούνται όλο και περισσότερο για τήν άνία τής διάρδιας τους — πέρα άπ' τά παράπονα για τούς άνεπαρκείς μισθούς. Ή βιομηχανία προσπαθει νά βοηθήσει τά πράγματα σέ μερικές περιπτώσεις εγκαινιάζοντας αυτό πού λέγεται «εμπλουτισμός τής εργασίας», βάζοντας δηλαδή τόν εργάτη νά κάνει πάνω άπό μιá λειτουργία, νά προγραμματίζει και νά εκτελει τή δουλιά του όπως του άρέσει, και γενικά ν' αναλαμβάνει περισσότερες ευθύνες. Φαίνεται πώς αυτό είναι μιá άπάντηση πρós τή σωστή κατεύθυνση, είναι όμως πολύ περιορισμένη άν σκεφτούμε τό όλο πνεύμα του πολιτισμού μας. Έχουν πει συχνά πώς τό πρόβλημα δέ βρίσκεται στό νά γίνει ή δουλιά περισσότερο ενδιαφέρουσα, αλλά στό νά συντομευτεί σέ τέτοιο βαθμό, ώστε ό άνθρωπος νά μπορεί ν' αναπτύξει τίς ίκανότητές του σέ πράγματα πού τόν ενδιαφέρουν στον ελεύθερο χρόνο του. "Όσοι όμως προτείνουν αυτή τήν ιδέα μοιάζουν νά ξεχνούν πώς κι ό ίδιος ό ελεύθερος χρόνος χειραγωγείται άπό τήν καταναλωτική βιομηχανία και είναι βασικά έξίσου πληκτικός μέ τή δουλιά, άν και όχι τόσο συνειδητά. Ή εργασία, ή συναλλαγή του ανθρώπου μέ τή φύση, είναι τόσο θεμελιακό στοιχείο τής ανθρώπινης ύπαρξης, ώστε μόνο όταν πάψει νά άλλοτριώνεται, θά γίνει παραγωγικός ό ελεύθερος χρόνος. "Όστόσο αυτό δέ σημαίνει πώς πρέπει ν' αλλάξει ή φύση τής εργασίας: χρειάζεται μιá καθολική κοινωνική και πολιτική αλλαγή, έτσι ώστε ή οικονομία νά υπηρετεί τίς πραγματικές άνάγκες του ανθρώπου.

Στήν εικόνα τών δύο ειδών μή καταθλιπτικής άνίας πού δώσαμε ως έδώ φαίνεται πώς ή διαφορά βρίσκεται μόνο στά διαφορετικά είδη έρεθισμάτων· είτε ενεργοποιητικά είτε όχι, και τά δύο ανακουφίζουν τήν άνία. "Όστόσο αυτή

ή εικόνα αποτελεί υπεραπλούστευση· ή διαφορά φτάνει πολύ βαθύτερα και περιπλέκει σημαντικά τή φαινομενικά άπλή και σαφή διατύπωση. Ή άνία πού ξεπερνιέται μέ ενεργοποιητικά έρεθίσματα ούσιαστικά παίρνει τέλος, ή μάλλον εΐναι σάν νά μήν υπήρξε ποτέ, έπειδή τό παραγωγικό άτομο — μιλώντας για ίδανικές περιπτώσεις δέβαια — δέν πλήττει ποτέ και δέ δυσκολεύεται νά βρει τά κατάλληλα έρεθίσματα. Ήπ' τήν άλλη μεριά τό μή παραγωγικό, έσωτερικά παθητικό άτομο έξακολουθει νά πλήττει ακόμα κι όταν ή εκδηλωμένη και συνειδητή του άνία ανακουφίζεται προσωρινά.

Γιατί όμως; Ή αίτία βρΐσκεται ίσως στήν έπιφανειακή ανακούφιση από τήν άνία, στό ότι δηλαδή όλόκληρο τό άτομο, και ιδιαίτερα τά βαθύτερά του αισθήματα, ή φαντασία, ή λογική του, μέ δυό λόγια όλες οι ούσιαστικές του ικανότητες και ψυχικές δυνατότητες, παραμένουν άθικτες· δέν έρχονται στή ζωή· εΐναι σάν τήν άφθονη τροφή πού δέν έχει καμιά θρεπτική αξία. Τό άτομο συνεχίζει νά νιώθει «άδειο» κι άσυγκίνητο στό βάθος. «Ήναισθητοποιεί» λοιπόν αυτό τό δυσάρεστο συναίσθημα μέ μιá προσωρινή διέγερση, «περιπέτεια», «καλαμπούρι», ποτό ή σέξ — όμως άσυνείδητα έξακολουθει νά πλήττει.

Ένας πολυάσχολος δικηγόρος πού δούλευε συχνά δώδεκα ώρες τή μέρα ή και παραπάνω, κι έλεγε πώς ήταν τόσο άπορροφημένος από τή δουλιά του ώστε δέν έπληττε ποτέ, είδε τό παρακάτω όνειρο:

Βλέπω τόν έαυτό μου άλυσοδεμένο μαζί μέ μερικούς άλλους κατάδικους στή Γεωργία, όπου μ' έχουν εκδώσει από τήν πατρίδα μου, κάπου σά άνατολικά, για κάποιο άγνωστο έγκλημα. Βλέπω μέ μεγάλη μου έκπληξη πώς μπορώ νά βγάλω τίς άλυσίδες εύκολα, αλλά πρέπει νά συνεχίσω νά κάνω τή δουλιά πού μου έχουν πεί και πού εΐναι νά κουβαλάω τσουβάλια μέ άμμο από ένα φορηγό σ' ένα άλλο πέρα μακριά, κι έπειτα νά ξαναφέρνω τά τσουβάλια στό πρώτο φορηγό. Νιώθω έναν έντονο πνευματικό πόνο και κατάθλιψη σ' όλο τό όνειρο, και ξυπνάω τρομαγμένος από τόν έφιάλη, ανακουφισμένος πού ήταν μονάχα όνειρο.

Ἐνῶ στίς πρώτες βδομάδες τῆς ψυχανάλυσης ἦταν πολύ εὐθυμος, λέγοντας κάθε τόσο πόσο ἱκανοποιημένος ἦταν ἀπό τή ζωή του, κλονίστηκε πολύ ἀπ' αὐτό τό ὄνειρο κι ἄρχισε νά παρουσιάζει πολλές καί διάφορες ιδέες σχετικά μέ τή δουλιά του. Δίχως νά περάσω σέ λεπτομέρειες, θ' ἀναφέρω μόνο τά ἐξῆς: Ἄρχισε νά λέει πώς αὐτό πού ἔκανε δέν εἶχε κανένα νόημα, πώς στήν οὐσία ἦταν πάντα τό ἴδιο, καί πώς δέν ἐξυπηρετοῦσε κανέναν ἄλλο σκοπό παρά μονάχα νά κάνει λεφτά, πράγμα πού νόμιζε πώς δέν ἄξιζε τόν κόπο σάν σκοπός τῆς ζωῆς. Εἶπε πώς, παρόλη τους τήν ποικιλία, τά προβλήματα πού εἶχε νά λύσει ἦταν βασικά ὅλα τά ἴδια ἢ μπορούσαν νά λυθοῦν μέ μερικές μεθόδους πού τίς ἐπαναλάμβανε πάντα.

Ἐπειτα ἀπό δύο βδομάδες εἶδε τό παρακάτω ὄνειρο: «Εἶδα πώς καθόμουνα στό γραφεῖο μου, ἀλλά ἐνωθα σάν πεθαμένος. Ἀκούω ὅλα ὅσα γίνονται καί βλέπω τί κάνουν οἱ ἄλλοι, ἀλλά νιώθω πώς εἶμαι νεκρός καί πώς τίποτα δέ μέ ἀφορᾷ».

Οἱ συνειρμοί αὐτοῦ τοῦ ὄνείρου ἔφεραν στήν ἐπιφάνεια περισσότερο ὑλικό σχετικά μέ τήν αἴσθησι πώς ἦταν πεθαμένος καί καταπιεσμένος. Σ' ἓνα τρίτο ὄνειρο εἶπε: «Τό κτίριο ὅπου βρισκεται τό γραφεῖο μου ἔχει ἀρπάξει φωτιά, κανεῖς ὅμως δέν ξέρει πώς. Νιώθω ἀνίσχυρος νά βοηθήσω».

Δέ χρειάζεται νά πούμε ἐδῶ πώς τό τελευταῖο του ὄνειρο ἐκδήλωνε τό βαθύ του μῖσος γιά τή νομική ἐταιρία ἐπικεφαλῆς τῆς ὁποίας βρισκόταν· φυσικά δέν εἶχε καμιά ἐπίγνωση αὐτοῦ τοῦ πράγματος γιατί «δέν ἔβγαζε νόημα». ¹⁸

Ἐνα ἄλλο παράδειγμα ἀσυνείδητης πλήξης μᾶς δίνει ὁ H. D. Esler. Αὐτός μιλάει γιά ἓναν ἀσθενή, ἓναν εὐπαρουσίαστο φοιτητή πού εἶχε πολλές φιλενάδες κι εἶχε πετύχει σ' αὐτό τόν τομέα· μόλο πού ἐπέμενε πώς «ἡ ζωή εἶναι σπουδαία», κάποιες φορές ἐνωθε κατάθλιψη. Ὅταν ὑπνωτίστηκε στή διάρκεια τῆς θεραπείας εἶδε «ἓνα μαῦρο ἄγονο τόπο γεμάτο μάσκες». Ὅταν τόν ρώτησαν πού βρισκόταν αὐτός ὁ μαῦρος ὁ ἄγονος τόπος, εἶπε πώς ἦταν μέσα του. Πώς ὅλα ἦταν γεμάτα πλήξη, πλήξη, πλήξη· πώς

18. Τό ὄνειρο αὐτό μου τό διηγήθηκε ἓνας φοιτητής μου.

οί μάσκες αντιπροσωπεύουν τούς διαφορετικούς ρόλους πού παίζει για νά ξεγελάει τούς ανθρώπους και νά τούς κάνει νά πιστεύουν ότι περνάει περίφημα. Ἄρχισε νά ἐκφράζει τά αἰσθήματά του σχετικά μέ τή ζωή: «Εἶναι μιά αἴσθηση τοῦ τίποτα». Ὅταν ὁ θεραπευτής τόν ρώτησε ἄν και τό σέξ ἦταν πληκτικό, εἶπε: «Ναί, ἀλλά ὄχι τόσο ὅσο τ' ἄλλα πράγματα». Δήλωσε πώς «τά τρία παιδιά του ἀπό προηγούμενο γάμο τόν κούραζαν, ἄν κι ἐνιωθε πιό κοντά τους σέ σχέση μέ τόν ἄλλο κόσμο· ὅτι σέ ἐννιά χρόνια γάμου εἶχε χάσει κάθε ἐνδιαφέρον για τή ζωή και ἀνακουφιζόταν κάποιες φορές πίνοντας». Μίλησε για τόν πατέρα του, «ἕνα φιλόδοξο, πληκτικό, μοναχικό ἄνθρωπο πού δέν ἔκανε οὔτ' ἕνα φίλο στή ζωή του». Ὁ θεραπευτής τόν ρώτησε ἄν ἐνιωθε μοναξιά μέ τό γιό του· ἡ ἀπάντηση ἦταν: «Προσπάθησα πολύ νά συνδεθῶ μαζί του ἀλλά αὐτός δέ μποροῦσε». Ὅταν ρωτήθηκε ἄν θέλει νά πεθάνει, ὁ ἀσθενής εἶπε: «Ναί, γιατί ὄχι;» ἀλλά ὁμοια ἀπάντησε ναί κι ὅταν ρωτήθηκε ἄν ἤθελε νά ζήσει. Ἐπειτα εἶδε ἕνα ὄνειρο ὅπου «ἦταν λιακάδα και ζέστη και γρασίδι». Τόν ρώτησαν ἄν εἶχε και κόσμο κι ἀπάντησε: «Ἦχι, δέν εἶναι κανένας ἀλλά μπορεῖ νά ἔρθουν». Ὅταν ξύπνησε ἀπό τήν ὑπνωση ἔμεινε ἐκπληκτος μέ ὅσα εἶχε πει.¹⁹

Μόλο πού τό αἶσθημα τῆς κατάθλιψης και τῆς ἀνίας γινόταν κάποιες φορές συνειδητό, συνειδητοποιοῦνταν ἀπόλυτα μόνο στήν κατάσταση τῆς ὑπνωσης. Ὁ ἀσθενής κατάφερε ν' ἀντισταθμίζει αὐτή τήν ἀνία μέ τίς σεξουαλικές του δραστηριότητες, ἀλλά ἡ ἀνακούφιση ὑπῆρχε μόνο στή συνείδησή του. Τό σέξ ἐπέτρεπε στόν ἀσθενή νά ἀπωθεῖ τήν ἀνία του και θά συνέχιζε νά τήν ἀπωθεῖ ὅσο αὐτή ἡ ἀνακούφιση λειτουργοῦσε κανονικά. Ὅμως τό γεγονός δέν ἄλλαξε, και σ' ἕνα βαθύτερο ἐπίπεδο τῆς ἐσώτερης πραγματικότητας ἡ ἀνία δέν ἐξαφανιζόταν οὔτε ἔστω λιγότευε.

Φαίνεται πώς ἡ κατανάλωση πού ἀντισταθμίζει τήν ἀνία, και πού διοχετεύεται ἀπό τά συνηθισμένα κανάλια τοῦ πολιτισμοῦ μας, δέν ἐκπληρώνει σωστά τίς λειτουργίες της· για τοῦτο και ὅλοι γυρεύουν ἄλλα μέσα για ν' ἀνακουφίσουν τήν ἀνία τους. Ἡ κατανάλωση τοῦ οἴνοπνεύμα-

19. Δρ. Η. D. Esler, προσωπική ἐπικοινωνία.

τος είναι ένας απ' τούς τρόπους πού βρίσκει ο άνθρωπος για να ξεχνάει τήν ανία του. Στα τελευταία χρόνια ένα νέο φαινόμενο έχει δείξει πόσο έντονα πλήττουν τά μέλη τής μεσαίας τάξης. Αναφέρομαι στο όμαδικό σέξ· υπολογίζεται πώς υπάρχουν στίς Ήνωμένες Πολιτείες πάνω από δύο εκατομμύρια άνθρωποι, βασικά μεσοαστοί και οί περισσότεροι συντηρητικοί στίς πολιτικές και θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, πού τό κύριο ενδιαφέρον τους στή ζωή είναι ή σεξουαλική δραστηριότητα μαζί μέ άλλα ζευγάρια, μέ τήν προϋπόθεση ότι δέν είναι άντρώγυνα. Κύριος όρος είναι νά μήν υπάρχει συναισθηματικός δεσμός ούτε και ν' αναπτυχθεί, γιαυτό τά ζευγάρια αλλάζουν αδιάκοπα. Σύμφωνα μέ τήν περιγραφή έρευνητών πού έχουν μελετήσει τό φαινόμενο (G. T. Bartell, 1971), πολλά άτομα τούς δήλωσαν πώς πριν αρχίσουν τό όμαδικό σέξ έπλητταν τόσο, ώστε ούτε ή τηλεόραση πού τήν παρακολουθοῦσαν μέ τίς ώρες δέν τούς βοηθοῦσε. Η προσωπική σχέση ανάμεσα στον άντρα και στή γυναίκα του ήταν τέτοια, πού δέν άφηνε περιθώρια επικοινωνίας. Αυτή ή ανία άντισταθμιζόταν μέ τή διαρκή αλλαγή τών σεξουαλικών έρεθισμάτων· ακόμα και οί γάμοι τους «βελτιώθηκαν», όπως είπαν, γιατί τουλάχιστον τώρα είχαν κάτι νά συζητάνε — δηλαδή τίς σεξουαλικές εμπειρίες του καθενός τους μέ άλλους άντρες και γυναίκες. Τό φαινόμενο του όμαδικού σέξ είναι μιά κάπως πολυπλοκότερη παραλλαγή τής συνηθισμένης άντρικής πολυγαμίας, πού φυσικά δέν είναι τίποτα καινούργιο· τό καινούργιο είναι ίσως ο συστηματικός αποκλεισμός συναισθημάτων και τό γεγονός ότι τώρα τόν προτείνουν σαν μέσο «για τή σωτηρία ενός κουρασμένου γάμου».

Ένα άλλο δραστικότερο μέσο για τήν ανακούφιση τής ανίας είναι ή χρήση ψυχαναληπτικών, πού ξεκινάει απ' τήν έφηβική ηλικία και ξεπλώνεται και στους μεγαλύτερους, ειδικά σε κείνους πού δέν είναι κοινωνικά ταχτοποιημένοι και δέν έχουν ενδιαφέρουσα εργασία. Πολλοί ναρκομανείς, ιδιαίτερα νέοι άνθρωποι πού γυρεύουν πραγματικά βαθύτερες και γνησιότερες εμπειρίες από τή ζωή — οί περισσότεροί τους διακρίνονται για τήν αγάπη τους για τή ζωή, τήν περιπέτεια, τήν έντιμότητα και τήν ανεξαρτησία — ίσχυρίζονται πώς παίρνουν ναρκωτικά για νά «ανά-

βουν» και νά πλαταίνει ο δρίζοντας τής εμπειρίας τους. Δέ θέλω νά εξετάσω αυτό τόν ισχυρισμό. Όμως ή χρήση ναρκωτικών δέν αλλάζει τό χαρακτήρα τους και για τούτο δέν έξαλείφει τίς μόνιμες ρίζες τής ανίας τους ούτε δημιουργεί ένα ανώτερο στάδιο εξέλιξης· αυτό μπορεί νά επιτευχθεί μόνο αν ακολουθήσουν τό δρόμο τής υπομονετικής και γεμάτης προσπάθειας εργασίας μέσα στον ίδιο τους τόν έαυτό, για ν' αποκτήσουν ενόραση και νά μάθουν πώς νά αυτοσυγκεντρώνονται και νά αυτοπειθαρχούνται. Τά ναρκωτικά δέ μπορούν μέ κανένα τρόπο νά φέρουν τή «στιγμιαία φώτιση».

Όμοια επικίνδυνο αποτέλεσμα τής ακατάλληλα αντισταθμισμένης ανίας είναι ή βία και ή καταστροφικότητα. Αυτό τό ξέσπασμα παίρνει πολύ συχνά τήν παθητική μορφή τής έλξης πού ασκοῦν πάνω στό άτομο ρεπορτάζ για έγκλήματα, μοιραία δυστυχήματα και άλλες σκηνές μέ αίμα και αγριότητα, μέ τίς οποίες ταΐζει τό κοινό ο τύπος, τό ραδιόφωνο και ή τηλεόραση. Οί άνθρωποι ανταποκρίνονται πρόθυμα σέ τέτοιες αναφορές γιατί είναι οί γρηγορότεροι τρόποι πού τούς προκαλοῦν διέγερση κι έτσι τούς ανακουφίζουν από τήν πλήξη δίχως νά χρειάζεται έσωτερική δραστηριότητα. Συχνά εξετάζοντας τό αποτέλεσμα τής περιγραφής τής βίας, παραγνωρίζεται τό ότι για νά έχει επίδραση αυτή ή περιγραφή, πρέπει απαραίτητα νά υπάρχει ανία. Κι ωστόσο ένα μόνο βήμα χωρίζει τήν παθητική απόλαυση τής βίας και τής αγριότητας από τούς πολλούς τρόπους ενεργητικής πρόκλησης τής διέγερσης μέ σαδιστική ή καταστροφική συμπεριφορά· ή διαφορά ανάμεσα στην «άθωα» εὐχαρίστηση νά φέρνουμε σέ δύσκολη θέση ή νά «πειράζουμε» κάποιον και στό νά συμμετέχουμε σ' ένα πλήθος πού λυντσάρει είναι μόνο ποσοτική. Στην κάθε περίπτωση τό άτομο πού πλήττει παράγει μόνο του τήν πηγή τής διέγερσης αν δέν του προσφερθεί έτοιμη. Τό άτομο πού πλήττει οργανώνει συχνά ένα «μίνι Κολοσσαίο» όπου και παράγει σέ μικρή κλίμακα πράγματα ανάλογα μέ τίς μεγάλης κλίμακας αγριότητες πού συνέβαιναν στό πραγματικό Κολοσσαίο. Τά τέτοια άτομα δέν ενδιαφέρονται για τίποτα, δέν έχουν καμιά επαφή μέ κανέναν, εκτός πολύ επιφανειακή. Όλοι κι όλα τούς αφήνουν ψυχρούς. Είναι συναισθηματικά παγωμένοι, δέ νιώθουν χα-

ρά - αλλά ούτε και λύπη ή πόνο. Δέ νιώθουν τίποτα. 'Ο κόσμος είναι γκριζος, ο ουρανός δέν έχει χρώμα· δέν έχουν όρεξη για ζωή και συχνά προτιμούν νά είχαν πεθάνει. Κάποιες φορές συναισθάνονται έντονα και όδυνηρά τήν κατάστασή τους, τίς πιό πολλές όμως όχι.

Αυτός ο τύπος τής παθολογίας παρουσιάζει προβλήματα διάγνωσης. Οί πιό σοβαρές καταστάσεις μπορούν νά διαγνωστούν από πολλούς ψυχίατρους σάν ένδογενής ψυχωτική κατάθλιψη. 'Ωστόσο αυτή ή διάγνωση είναι άμφισβητήσιμη γιατί μερικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τής ένδογενούς κατάθλιψης δέν υπάρχουν έδω. Τά άτομα αυτά δέν έχουν τάσεις αυτοκατηγορίας, ένοχής, άνησυχίας για τήν άποτυχία τους, αλλά ούτε και τήν τυπική έκφραση του προσώπου όσων πάσχουν από μελαγχολία.²⁰

Πέρα άπ' αυτό τό σοβαρότερο τύπο τής κατάθλιψης-άνίας υπάρχει μιά πολύ συχνότερη κλινική εικόνα για τήν όποία ή πιθανότερη διάγνωση θά ήταν χρόνια «νευρωτική κατάθλιψη» (E. Bleuler, 1969). Στήν κλινική εικόνα πού βλέπουμε σήμερα τόσο συχνά, όχι μόνο οί αίτιες αλλά και τό ίδιο τό γεγονός τής κατάθλιψης μένει άσυνείδητο· τά άτομα αυτά δέν καταλαβαίνουν τίς περισσότερες φορές πώς νιώθουν κατάθλιψη, κι ώστόσο μπορεί νά δειχτεί εύκολα πώς νιώθουν. Οί όροι πού χρησιμοποιούνται πρόσφατα είναι «μεταμφιεσμένη κατάθλιψη» ή «χαμογελαστή κατάθλιψη», και φαίνονται νά άνταποκρίνονται αρκετά καλά στήν όλη εικόνα. Τά προβλήματα τής διάγνωσης περιπλέκονται ακόμα περισσότερο από τά χαρακτηριστικά τής κλινικής εικόνας, πού προσφέρονται και για τή διάγνωση του «σχιζοειδούς» χαρακτήρα.

Δέ θ' άσχοληθώ πλατύτερα μ' αυτό τό διαγνωστικό πρόβλημα γιατί δέ φαίνεται νά προσφέρει και πολλά στήν καλύτερη κατανόηση τών άτόμων. Οί δυσκολίες μιάς όρθής διάγνωσης θ' άναφερθούν όργότερα. 'Ισως, σέ άτομα πού ύποφέρουν από χρόνια και άνίατη πλήξη, έχουμε νά κάνουμε μ' ένα περίεργο κρώμα από στοιχεία σχιζοφρενίας

20. Εύχαριστώ θερμά τό δόκτορα R. G. Heath για τίς προσωπικές μας επικοινωνίες σέ σχέση μέ άσθενείς πού έπασχαν από άνία, καθώς και για τήν εύκαιρία πού μου έδωσε νά μιλήσω μέ δύο από τούς άσθενείς του. Πρβ. επίσης R. G. Heath (1964).

και κατάθλιψης σέ διάφορους βαθμούς. Αυτό πού έχει σημασία γιά τό δικό μας σκοπό δέν εἶναι ὁ διαγνωστικός χαρακτηρισμός ἀλλά τό γεγονός ὅτι ἀνάμεσα σέ τέτοια ἄτομα βρίσκουμε ἀκραῖες μορφές καταστροφικότητας. Συχνά τά ἄτομα αὐτά δέ φαίνονται διόλου πώς πλήττουν ἢ νιώθουν κατάθλιψη. Μποροῦν νά προσαρμοστοῦν στό περιβάλλον τους και συχνά μοιάζουν εὐτυχημένα· μερικά ἀπ' αὐτά εἶναι φαινομενικά τόσο καλά προσαρμοσμένα, ὥστε οἱ γονεῖς, οἱ δάσκαλοι ἢ οἱ ἀνώτεροί τους γενικά τά προβάλλουν σάν πρότυπα. Ἔλλα πάλι, ἀλλά μερικές φορές ἀκόμα κι αὐτά τά «πρότυπα», γίνονται γνωστά στίς ἀρχές μέ τίς ἐγκληματικές τους ἐνέργειες και χαρακτηρίζονται «ἀντικοινωνικά» ἢ «ἐγκληματικά στοιχεῖα», μόλο πού δέ νιώθουν μήτε ἀνία μήτε κατάθλιψη. Συχνά ἔχουν τήν τάση νά ἀπωθοῦν τήν ἐπίγνωση τοῦ ὅτι πλήττουν· πάνω ἀπ' ὄλα θέλουν νά φαίνονται ἀπόλυτα φυσιολογικά σ' ὄλους τοὺς ἄλλους. Ὅταν ἔρχονται στόν ψυχοθεραπευτή τοῦ ἀναφέρουν συνήθως ὅτι ἔχουν δυσκολίες νά διαλέξουν ἕνα ἐπάγγελμα ἢ νά μελετήσουν, ἀλλά γενικά ἔχουν τήν τάση νά παρουσιάσουν μιὰ εἰκόνα κατά τό δυνατό φυσιολογική. Χρειάζεται ἕνας ἔμπειρος παρατηρητής πού ἐνδιαφέρεται πραγματικά, γιά ν' ἀνακαλύψει τήν ἀρρώστια πού κρύβεται πίσω ἀπ' τήν ὁμαλή, κυνική ἐπιφάνεια.

Ἀκριβῶς αὐτό ἔκανε ὁ H. D. Esler και βρῆκε ἀνάμεσα σέ πολλούς ἔφηβους μέσα σ' ἕνα ἐπαγγελματικό σχολεῖο ἀρρένων τήν αἰτία αὐτοῦ πού ὀνομάζει «ἀσυνείδητη κατάθλιψη».²¹ Στά παρακάτω θά δώσω μερικά παραδείγματα πού δείχνουν ἀκόμα ὅτι αὐτή ἢ αἰτία εἶναι μιὰ ἀπ' τίς πηγές τῶν καταστροφικῶν πράξεων – πού σέ πολλές περιστάσεις φαίνονται μόνο μιὰ μορφή ἀνακούφισης.

Μιὰ κοπέλα πού νοσηλευόταν σέ κρατικό ψυχιατρεῖο ἔκοψε τίς φλέβες της και ἐξήγησε ἔπειτα ὅτι τό ἔκανε γιὰτί ἤθελε νά δεῖ ἂν εἶχε αἷμα. Τό κορίτσι αὐτό ἐνωθε πώς δέν ἦταν ἄνθρωπος, δέν ἀντιδρούσε ἀπέναντι σέ κανέναν· δέν πίστευε πώς μπορούσε νά ἐκφράσει ἢ ἔστω νά νιώσει κάποια συμπάθεια. (Ἡ σχιζοφρενία εἶχε ἀποκλειστεί ἔπειτα ἀπό μιὰ ἐξονυχιστική κλινική ἐξέταση). Ἡ ἔλλειψη ἐνδι-

21. Τά περισσότερα ἀπό τά ἐπόμενα βασίζονται σέ προσωπικές ἐπικοινωνίες πού εἶχα μέ τό δόκτορα H. D. Esler.

αφέροντος και ή ανικανότητα να ανταποκριθει σ' οτιδηποτε, ήταν τόσο μεγάλες, ώστε μόνο αν έβλεπε τό ίδιο τό αίμα της θά μπορούσε να πειστεί πώς ήταν ανθρωπος και ζούσε.

"Ενα απ' τ' άγόρια μιάς επαγγελματικης σχολής πέταγε πέτρες στή στέγη του γκαράζ, τίς άφηνε να κατακυλήσουν και να πέσουν πάλι κάτω, και προσπαθούσε να τίς σταματήσει με κεφαλίες. Έξήγησε αργότερα ότι μόνο μ' αυτό τον τρόπο μπορούσε να νιώσει κάτι. Έκανε πέντε απόπειρες αυτοκτονίας. Κοβόταν πάντα σέ περιοχές πού πονούν πολύ και έλεγε πάντα στους νοσοκόμους πώς τό έκανε για να προλάβουν να τον σώσουν. Άνέφερε έπειτα ότι νιώθοντας πόνο αισθανόταν πώς τουλάχιστον ήταν κάτι.

"Ενας άλλος έφηβος έλεγε πώς περπατούσε στους δρόμους της πόλης «μ' ένα μαχαίρι κρυμμένο στό μανίκι μου, και τό έμπηγα στους διαβάτες πού με προσπερνούσαν». Ένιωθε ήδονή παρατηρώντας την άγωνία στό πρόσωπο του θύματος. Παράσερνε ακόμα και σκυλιά σέ σκοτεινά δρομάκια και τά σκότωνε με τό μαχαίρι «για πλάκα». Κάποτε ειπε με μεγάλο στόμφο: «Πιστεύω τώρα πώς τους έδινα και καταλάβαιναν όταν τους έμπηγα τό μαχαίρι». Τό ίδιο αυτό άγόρι όμολόγησε πώς την ώρα πού έκοβε ξύλα σέ κάποιο δάσος όπου είχαν πάει μαζί μ' ένα δάσκαλό του και τή γυναίκα του, ειδη τή γυναίκα του δάσκαλου να στέκεται εκεί κοντά μονάχη της κι ένιωσε μιά τρομαχτική έπιθυμία να της καρφώσει τό τσεκούρι στό κεφάλι. Ευτυχώς εκείνη πρόσεξε την περιέργη έκφραση πού ειχε πάρει τό πρόσωπό του και του ζήτησε τό τσεκούρι. Τό άγόρι εκείνο, στα δεκαεφτά του χρόνια, ειχε ένα πρόσωπο μωρού· ένας εκπαιδευόμενος γιατρός πού ειχε συζητήσει μαζί του για θέματα επαγγελματικού προσανατολισμού τον βρήκε συμπαθητικό και δέ μπορούσε να καταλάβει γιατί βρισκόταν στό ίδρυμα. Η αλήθεια ήταν πώς όλη ή γοητεία πού παρουσίαζε ήταν φτιαχτή και πολύ ρηχή.

Παρόμοιες περιπτώσεις μπορούν να βρεθούν σήμερα σ' όλόκληρο τό δυτικό κόσμο και κάποιες φορές φτάνουν ως τίς έφημερίδες. Η ειδηση πού στάλθηκε στα 1972 από τό ειδησεογραφικό πρακτορείο του Bisbee στην Άριζόνα αποτελεί τυπικό παράδειγμα.

Ένας άριστοϋχος μαθητής 16 χρονών, μέλος εκκλησιαστικής χορωδίας, οδηγήθηκε σήμερα στο άναμορφωτήριο, άφου προηγουμένα δμολόγησε στην άστυνομία πώς πυροβόλησε και σκότωσε τούς γονείς του γιατί ήθελε νά δει πώς νιώθει όποιος σκοτώνει.

Τά πτώματα του Τζόζεφ Ρόθ, 60 χρονών, και της γυναίκας του Γερτρούδης, 57 χρονών, βρέθηκαν στο σπίτι τους, κοντά στο Ντάγκλας, τή Μέρα των Ευχαριστιών, από τό σερίφη της περιοχής και τούς βοηθούς του. Οί άρχές άνακοίνωσαν πώς και οί δύο είχαν πυροβοληθεί μιά φορά στο στήθος μέ κυνηγετικό όπλο τήν Τετάρτη τό βράδυ. Ό Ρόθ ήταν καθηγητής σε γυμνάσιο και ή γυναίκα του δασκάλα σε δημοτικό.

Ό εισαγγελέας Ρίτσαρντ Ρίλεϋ είπε πώς τό άγόρι, ό Μπέρναρντ Ρόθ, - «τό πιο καλό παιδί πού έχω δει ποτέ μου» - παραδόθηκε στην άστυνομία τήν Πέμπτη κι ήταν πολύ άυτοκυριαρχημένο και ευγενικό σ' όλη τή διάρκεια της άνάκρισης.

«Οί άνθρωποι (οί γονείς του) γερνάνε», είπε τό άγόρι. «Δέν τούς είχα καμιά κακία, δέ μου έκαναν τίποτα».

«Τό παιδί είπε πώς σκεφτόταν συχνά νά σκοτώσει τούς γονείς του, έδω και πολύ καιρό», είπε ό Ρίλεϋ. «Ήθελε νά δει πώς νιώθει κανείς όταν σκοτώνει».²²

Τό κίνητρο γι' αϋτούς τούς φόνους δέ φαίνεται νά 'ταν τό μίσος αλλά, όπως και στίς περιπτώσεις πού αναφέραμε παραπάνω, ένα άβάσταχτο αίσθημα άνίας και άδυναμίας και μιά άνάγκη νά νιώσει πώς ύπάρχει κάποιος πού θ' άντιδράσει, κάποιος πού μπορείς νά του κάνεις κακό μέ κάποια πράξη πού θά βάλει τέρμα στη μονοτονία της καθημερινής ρουτίνας. Ό φόνος είναι ένα τρόπος γιά νά νιώσεις πώς ύπάρχεις και πώς μπορείς νά επιδράσεις πάνω σ' ένα άλλο πλάσμα.

Αϋτή ή εξέταση της κατάθλιψης-άνίας έθιξε μόνο τίς ψυχολογικές πλευρές της πλήξης. Αϋτό όμως δέ σημαίνει πώς και οί νευροφυσιολογικές άνωμαλίες αποκλείονται. όπως όμως έδειξε ό Bleuler, μπορούν νά παίξουν μόνο δευτερεύοντα ρόλο, ενώ οί άποφασιστικές συνθήκες βρι-

22. Ξαφνικά ξεσπάσματα βίας μπορεί νά προκληθοϋν από διανοητικές άρρώστιες, και φυσικά οί περιπτώσεις αυτές δέν έχουν καμιά σχέση μέ τίς καταστάσεις της κατάθλιψης-άνίας.

σκονται στην ὄλη κατάσταση τοῦ περιβάλλοντος. Νομίζω πῶς πολύ πιθανό ἀκόμα καί οἱ περιπτώσεις σοβαρῆς κατάρθλιψης-ἀνίας θά 'ταν λιγότερο συχνές καί ἔντονες, ἀκόμα καί μέσα στην ἴδια οἰκογενειακή κατάσταση, μέσα σέ μιά κοινωνία ὅπου θά κυριαρχοῦσε ἡ ἐλπίδα καί ἡ ἀγάπη γιά ζωή. Ὅμως στίς τελευταῖες δεκαετίες συμβαίνει ὄλο καί περισσότερο τό ἀντίθετο, κι ἔτσι ἐτοιμάζεται ἕνα εὐφορο ἔδαφος γιά τήν ἀνάπτυξη ἀτομικῶν καταθλιπτικῶν καταστάσεων.

Ἡ Δομή τοῦ Χαρακτήρα

Ἐπάρχει μιά ἀνάγκη ἀλλιώτικη, ριζωμένη ἀποκλειστικά στόν ἄνθρωπο – ἡ ἀνάγκη γιά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς *δομῆς τοῦ χαρακτήρα*. Ἡ ἀνάγκη αὐτή σχετίζεται μέ τό φαινόμενο πού ἐξετάσαμε παραπάνω, τήν ὄλο καί μικρότερη σημασία τοῦ ἐνστικτώδους ἐξοπλισμοῦ γιά τόν ἄνθρωπο. Ἡ ἀποτελεσματική συμπεριφορά προϋποθέτει ὅτι κάποιος μπορεῖ νά δρᾷ ἀμέσως – δηλαδή χωρίς νά καθυστερεῖ ἀπό ὑπερβολική ἀμφιβολία – καί μέ σχετικά ὀλοκληρωμένο τρόπο. Κι αὐτό εἶναι ἀκριβῶς τό δίλημμα πού ἀναφέρει ὁ Kortlandt (βλέπε κεφάλαιο 6) σέ σχέση μέ τούς χιμπαντζήδες, ὅταν μιλάει γιά τήν ἔλλειψη ἀποφασιστικότητας καί γιά τή δισταχτική καί κάπως μὴ ἀποτελεσματική συμπεριφορά τους.

Φαίνεται εὐλογο νά ὑποθέσουμε πῶς ὁ ἄνθρωπος, ὄντας λιγότερο καθορισμένος ἀπό τό ἐνστικτο σέ σχέση μέ τό χιμπαντζή, θά 'ταν βιολογικά ἀποτυχημένος ἂν δέν εἶχε ἀναπτύξει ἕνα ὑποκατάστατο γιά τά ἐνστικτα πού τοῦ λείπουν. Αὐτό τό ὑποκατάστατο θά 'πρεπε νά 'χει τή *λειτουργία* τῶν ἐνστικτῶν: θά 'πρεπε νά βοηθάει τόν ἄνθρωπο νά ἐνεργεῖ *σάν* νά κινοῦνταν ἀποκλειστικά ἀπό τό ἐνστικτο. Τό ὑποκατάστατο αὐτό εἶναι ὁ ἀνθρώπινος *χαρακτήρας*. Ὁ χαρακτήρας εἶναι ἡ εἰδική ἐκεῖνη δομή στην ὁποία ὀργανώνεται ἡ ἀνθρώπινη ἐνεργητικότητα καθῶς ὁ ἄνθρωπος ἐπιδιώκει τούς σκοπούς του· αὐτός κινεῖ τή συμπεριφορά σύμφωνα μέ τούς ἐπικρατέστερους σκοπούς: λέμε πῶς ἕνα ἄτομο ἐνεργεῖ «ἐνστικτωδῶς», σύμφωνα μέ τό χαρακτήρα του. Γιά νά χρησιμοποιήσουμε τή φράση τοῦ

Ἡράκλειτου, ὁ χαρακτήρας εἶναι τὸ πεπρωμένο τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ φιλάργυρος δὲν ταλαντεύεται διόλου σχετικά μὲ τὸ ἂν πρέπει νὰ ἀποθησαυρίσει ἢ νὰ ξοδέψει· ὁ χαρακτήρας του τοῦ ὑπαγορεύει νὰ ἐξοικονομήσει καὶ νὰ κρύψει· ὁ ἐκμεταλλευτικός-σαδιστικός χαρακτήρας ὠθεῖται ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ἐκμετάλλευσης· ὁ σαδιστικός χαρακτήρας ἀπὸ τὸ πάθος νὰ ἐλέγχει· ὁ στοργικός-δημιουργικός χαρακτήρας δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ γυρεύει πάντα τὴν ἀγάπη καὶ τὴ μοιρασιά. Αὐτὲς οἱ ὁρμές καὶ οἱ τάσεις πού ἐλέγχονται ἀπὸ τὸ χαρακτήρα εἶναι τόσο ἰσχυρὲς καὶ ἀναμφισβήτητες γιὰ τὰ πρόσωπα πού ἀφοροῦν, ὥστε ἐκεῖνα πιστεύουν πὼς ἡ ἀντίδρασή τους εἶναι «φυσική» καὶ τοὺς φαίνεται δύσκολο νὰ πιστέψουν πραγματικά πὼς ὑπάρχουν κι ἄλλοι ἄνθρωποι μὲ ὀλότελα διαφορετικὴ φύση. Ὅταν ἀναγκαστικά πρέπει νὰ τὸ παραδεχτοῦν, προτιμοῦν νὰ πιστεύουν πὼς αὐτοὶ οἱ ἄλλοι παρουσιάζουν κάποιου εἴδους παραμόρφωση καὶ πὼς ἀποτελοῦν ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση. Ὅποιοσδήποτε ἔχει κάποια εὐαισθησία στὸ νὰ κρίνει ἄλλους ἄνθρώπους (τὸ πράγμα εἶναι φυσικά πολὺ πιὸ δύσκολο ὅταν ἔχει νὰ κρίνει τὸν ἑαυτό του) νιώθει πότε κάποιος ἔχει σαδιστικὸ ἢ καταστροφικὸ ἢ στοργικὸ χαρακτήρα· βλέπει τὰ μόνιμα ἔχνη πίσω ἀπ' τὴν ἐπιφανειακὴ συμπεριφορὰ καὶ μπορεῖ νὰ νιώσει τὴν ἀειλικρίνεια ἑνὸς καταστροφικοῦ χαρακτήρα πού συμπεριφέρεται σὰν νὰ ἔταν στοργικὸ ἄτομο.²³

Τὸ ἐρώτημα εἶναι: Γιατί τὸ ἀνθρώπινο εἶδος, σ' ἀντίθεση μὲ τὸ χιμπαντζή, μπόρεσε ν' ἀναπτύξει χαρακτήρα; Ἡ ἀπάντηση μπορεῖ νὰ βρισκεται σὲ βιολογικούς λόγους.

Οἱ ἀνθρώπινες ὁμάδες ἔζησαν ἀπαρχῆς μέσα σὲ πολὺ διαφορετικὲς συνθήκες περιβάλλοντος, καὶ ὅσο ἀφορᾷ τίς περιοχὲς τοῦ κόσμου ἀλλὰ καὶ ὅσο ἀφορᾷ τίς θεμελιακὲς

23. Δὲ θέλω νὰ πῶ μ' αὐτὸ πὼς τὰ ζῶα δὲν ἔχουν χαρακτήρα. Σίγουρα ἔχουν κι αὐτὰ τὴν ἀτομικότητά τους, πού μπορεῖ νὰ τὴν ξεχωρίσει ὅποιοσδήποτε ἔχει κάποια ἐξοικείωση μ' ἕνα εἶδος ζῶου. Πρέπει ὅμως νὰ λάβουμε ὑπόψη μας πὼς αὐτὴ ἡ ἀτομικότητα εἶναι σὲ κάποιο βαθμὸ ἰδιοσυγκρασιακὴ, εἶναι μὰ γενετικά δοσμένη διάθεση κι ὄχι ἐπίκτητο γνῶρισμα. Ἐπιπλέον εἶναι ἐξίσου ἀνώφελο νὰ ρωτᾶμε ἂν τὰ ζῶα ἔχουν χαρακτήρα, ὅπως καὶ τὸ νὰ ρωτᾶμε ἂν ἔχουν διάνοια. Πρέπει ἐδῶ νὰ υποθέσουμε πὼς ὅσο περισσότερο καθορίζεται ἀπὸ τὰ ἔνστικτα ἕνα ζῶο, τόσο λιγότερα στοιχεῖα χαρακτήρα ἔχει – καὶ ἀντίστροφα.

ἀλλαγές τοῦ κλίματος καί τῆς χλωρίδας μέσα στήν ἴδια περιοχή. Ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ *Homo* ὑπάρχει σχετικά ἐλάχιστη προσαρμογή σέ διαφορές πού προκαλοῦνται ἀπό γενετικές ἀλλαγές, ἄν καί ὀπωσδήποτε ὑπάρχει σέ κάποιο ποσοστό. Ὅσο ὁμως ὁ *Homo* ἐξελισσόταν, τόσο λιγότερο ἡ προσαρμογή ἦταν ἀποτέλεσμα γενετικῶν μεταβολῶν, καί στίς τελευταῖες σαράντα χιλιάδες χρόνια οἱ τέτοιες ἀλλαγές εἶναι οὐσιαστικά ἀνύπαρκτες. Κι ὥστόσο αὐτές οἱ διαφορετικές καταστάσεις στό περιβάλλον ἔκαναν ἀναγκαῖο γιά κάθε ὁμάδα νά προσαρμόσει τή συμπεριφορά της στίς ἀντίστοιχες καταστάσεις, ὄχι μόνο μαθαίνοντας ἀλλά καί ἀναπτύσσοντας ἕνα «κοινωνικό χαρακτήρα». Ἡ ἐννοια τοῦ κοινωνικοῦ χαρακτήρα βασίζεται στή σκέψη ὅτι κάθε μορφή κοινωνίας (ἢ κοινωνικῆς τάξης) χρειάζεται νά χρησιμοποιήσει τήν ἀνθρώπινη ἐνέργεια μ' ἕναν εἰδικό τρόπο, ἀναγκαῖο γιά τή λειτουργία αὐτῆς τῆς εἰδικῆς κοινωνίας. Τά μέλη της πρέπει νά θέλουν νά κάνουν αὐτό πού πρέπει γιά νά λειτουργήσει κανονικά ἡ κοινωνία. Αὐτή ἡ διαδικασία τῆς μετατροπῆς γενικῆς ψυχικῆς ἐνέργειας σέ εἰδική ψυχοκοινωνική ἐνέργεια μεσολαβεῖται ἀπό τόν κοινωνικό χαρακτήρα. (E. Fromm, 1932, 1941, 1947, 1970). Τά μέσα μέ τά ὁποῖα διαμορφώνεται ὁ κοινωνικός χαρακτήρας εἶναι κυρίως πολιτιστικά. Μέ τή μεσολάβηση τῶν γονιῶν, ἡ κοινωνία μεταβιβάζει στούς νέους τίς ἀξίες, τίς ἐντολές, τίς προσταγές της κλπ. Ἐφόσον ὁμως οἱ χιμπαντζῆδες δέν ἔχουν γλώσσα, δέ μποροῦν νά μεταβιβάσουν σύμβολα, ἀξίες καί ιδέες· μ' ἄλλα λόγια δέν ἔχουν τίς προϋποθέσεις γιά τή διαμόρφωση χαρακτήρα. Μέ κάτι παραπάνω ἀπό τή στοιχειώδη ἐννοια, ὁ χαρακτήρας εἶναι ἀνθρώπινο φαινόμενο· μόνο ὁ ἄνθρωπος στάθηκε ικανός νά δημιουργήσει ἕνα ὑποκατάστατο γιά τή χαμένη ἐνστικτώδη προσαρμογή του.

Ἡ ἀπόκτηση χαρακτήρα ἦταν ἐξαιρετικά σημαντικό καί ἀναγκαῖο στοιχεῖο στή διαδικασία τῆς ἀνθρώπινης ἐπιβίωσης, εἶχε ὁμως κι αὐτό πολλά μειονεκτήματα, ἀκόμα καί κινδύνους. Στό βαθμό πού ὁ χαρακτήρας διαμορφώνεται ἀπό τίς παραδόσεις καί κινεῖ τόν ἄνθρωπο χωρίς νά ἐπικαλεῖται τή λογική του, συχνά δέν προσαρμόζεται ἢ ἀκόμα μερικές φορές ἔρχεται σέ ἀμεση ἀντίφαση μέ τίς καινούργιες συνθήκες. Γιά παράδειγμα, ἐννοιες ὅπως ἡ ἀπόλυτη

κυριαρχία τοῦ κράτους εἶναι ριζωμένες σ' ἓνα παλιότερο τύπο κοινωνικοῦ χαρακτήρα κι εἶναι ἐπικίνδυνες γιά τήν ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἀτομικῆς ἐποχῆς.

Ἡ ἔννοια τοῦ χαρακτήρα εἶναι ζωτική γιά τήν κατανόηση τῶν ἐκδηλώσεων τῆς κακοήθους ἐπιθετικότητας. Τά καταστροφικά καί σαδιστικά πάθη σ' ἓνα ἄτομο εἶναι συνήθως ὀργανωμένα μέσα στό σύστημα τοῦ χαρακτήρα του. Σ' ἓνα σαδιστικό ἄτομο π.χ. τό σαδιστικό ἔνστικτο εἶναι κυρίαρχο μέρος τῆς δομῆς τοῦ χαρακτήρα του, τό κινεῖ νά συμπεριφέρεται σαδιστικά καί περιορίζεται μόνο ἀπό τή φροντίδα τῆς αὐτοσυντήρησής του. Σ' ἓνα ἄτομο μέ σαδιστικό χαρακτήρα, ἡ σαδιστική παρόρμηση εἶναι διαρκῶς ἐνεργή καί περιμένει μόνο τήν κατάλληλη περίσταση καί μιά ταιριαστή δικαιολογία γιά νά ἐκδηλωθεῖ. Ἐνα τέτοιο ἄτομο ἀνταποκρίνεται σχεδόν ἀπόλυτα στό ὑδραυλικό πρότυπο τοῦ Lorenz (βλ. κεφάλαιο 1), στό βαθμό πού ὁ ριζωμένος στό χαρακτήρα του σαδισμός εἶναι μιά παρόρμηση πού ξεπηδάει αὐθόρμητα, γυρεύοντας εὐκαιρίες γιά νά ἐκδηλωθεῖ καί δημιουργώντας αὐτές τίς εὐκαιρίες ὅταν δέν ὑπάρχουν ἔτοιμες μέ τήν «παρορμητική συμπεριφορά». Ἡ ἀποφασιστική διαφορά εἶναι πῶς ἡ πηγὴ τοῦ σαδιστικοῦ πάθους βρίσκεται στό χαρακτήρα κι ὄχι σέ μιά φυλογενετικά προγραμματισμένη νευρική περιοχὴ· γιά τοῦτο καί δέν εἶναι κοινὸ σ' ὄλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ μόνο σέ κείνους πού ἔχουν τὸν ἴδιο χαρακτήρα. Θά δοῦμε παρακάτω μερικά παραδείγματα σαδιστικοῦ καί καταστροφικοῦ χαρακτήρα, καθὼς καί τίς συνθῆκες πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τή διαμόρφωσή τους.

Συνθῆκες γιά τήν Ἀνάπτυξη Παθῶν Ριζωμένων στό Χαρακτήρα

Ἡ ἐξέταση τῶν ζωτικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου ἔχει δείξει πῶς αὐτές μποροῦν νά ἱκανοποιηθοῦν μέ διάφορους τρόπους. Ἡ ἀνάγκη γιά ἓνα ἀντικείμενο ἀφοσίωσης μπορεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ μέ τήν ἀφοσίωση στό Θεό, τήν ἀγάπη καί τήν ἀλήθεια — ἢ μέ τή λατρεία καταστροφικῶν εἰδώλων. Ἡ ἀνάγκη γιά μιά σχέση μπορεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ μέ τήν ἀγάπη καί τήν καλοσύνη — ἢ μέ τήν ἐξάρτηση, τό σα-

δισμό, τό μαζοχισμό, τήν καταστροφικότητα καί τό ναρκισσιμό. Ἡ ἀνάγκη γιά ἐνότητα καί σιγουριά μπορεῖ νά ικανοποιηθεῖ μέ τό πάθος γιά ἀλληλεγγύη, ἀδερφοσύνη, ἀγάπη ἢ μυστικιστική ἐμπειρία – ἢ μέ τή μέθη, τή ναρκομανία, τήν ἀποπροσωποποίηση. Ἡ ἀνάγκη γιά δραστηριότητα μπορεῖ νά ικανοποιηθεῖ μέ τήν ἀγάπη, τήν παραγωγική δουλιὰ – ἢ μέ τό σαδισμό καί τήν καταστροφικότητα. Ἡ ἀνάγκη γιά νέα ἐρεθίσματα καί διεγέρσεις μπορεῖ νά ικανοποιηθεῖ μέ τό παραγωγικό ἐνδιαφέρον γιά τόν ἄνθρωπο, τή φύση, τήν τέχνη, τίς ιδέες – ἢ ἀπό μιὰ ἀπληστη ἐπιδίωξη πάντα διαφορετικῶν ἀπολαύσεων.

Ποιές εἶναι ὅμως οἱ *συνθήκες* γιά τήν ἀνάπτυξη παθῶν ριζωμένων στό χαρακτήρα;

Πρέπει πρὶν ἀπ' ὅλα νά σκεφτοῦμε πῶς αὐτά τά πάθη δέν ἐμφανίζονται σάν μονάδες ἀλλά σάν *σύνδρομο*. Ἡ ἀγάπη, ἡ ἀλληλεγγύη, ἡ δικαιοσύνη, ἡ λογική εἶναι ἀλληλένδετες· εἶναι ὅλες τους ἐκδηλώσεις τοῦ ἴδιου δημιουργικοῦ προσανατολισμοῦ πού θά τόν ὀνομάσω «σύνδρομο πού βοηθάει τή ζωή». Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὁ σαδομαζοχισμός, ἡ καταστροφικότητα, ἡ ἀπληστία, ὁ ναρκισσισμός, ἡ αἰμομικτική διάθεση ἔχουν κάποιας λογῆς συνοχή κι εἶναι ριζωμένα στόν ἴδιο βασικό προσανατολισμό: «τό σύνδρομο καταστροφῆς τῆς ζωῆς». Ὅπου βρίσκεται ἔστω κι ἓνα στοιχεῖο τοῦ συνδρόμου, ὑπάρχουν καί τά ἄλλα σέ διάφορους βαθμούς, ἀλλά αὐτό δέ σημαίνει πῶς κάποιος ἐξουσιάζεται εἴτε ἀπό τό ἓνα εἴτε ἀπό τό ἄλλο σύνδρομο. Στήν πραγματικότητα οἱ ἄνθρωποι στούς ὁποίους συμβαίνει κάτι τέτοιο ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις: τό μέσο ἄτομο εἶναι ἓνα κράμα καί τῶν δύο συνδρόμων· αὐτό πού ἔχει σημασία γιά τή συμπεριφορά τοῦ ἀτόμου καί γιά τή δυνατότητα ἀλλαγῆς εἶναι ἀκριβῶς ἡ δύναμη κάθε συνδρόμου.

Νευροφυσιολογικές Συνθήκες

Μιλώντας γιά τίς νευροφυσιολογικές συνθήκες πού συντελοῦν στήν ἀνάπτυξη τῶν δύο ἀντίστοιχων εἰδῶν παθῶν, πρέπει νά ξεκινήσουμε ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ἀτελής» (L. Eiseley, 1971). Ὅχι μόνο ὁ ἐγκέφαλός του δέν εἶναι ἀπόλυτα ἀναπτυγμένος ἀπό τή γέννησή του,

άλλά και ή κατάσταση τής ανισορροπίας στην όποία βρίσκεται τόν αφήνει σάν μιά άτέλειωτη διαδικασία, στην όποία δέν ύπάρχει τελική λύση.

Μπορούμε νά πούμε όμως πώς ό άνθρωπος — όντας ήδη στερημένος από τή βοήθεια τών ένστίκτων και όπλισμένος μόνο μέ τό «άδύναμο καλάμι» τής λογικής, μέ τήν όποία αύτοεξαπατάται τόσο εύκολα — μένει πραγματικά άβοήθητος από τό νευροφυσιολογικό του έξοπλισμό; Φαίνεται πώς ή ύπόθεση αύτή παραλείπει ένα ζωτικό σημείο. 'Ο έγκέφαλός του, τόσο άνώτερος από τόν έγκέφαλο του άνώτερου θηλαστικού όχι μόνο σέ μέγεθος αλλά και στην ποιότητα και τή δομή τών νευρώνων του, έχει τήν ικανότητα νά αναγνωρίζει ποιών ειδών σκοποί συντελούν στην ύγεία και τήν ανάπτυξη του ανθρώπου, όχι μόνο τή φυσική αλλά και τή ψυχική. Μπορεί νά βάλει σκοπούς πού οδηγούν στην πραγμάτωση τών πραγματικών, λογικών άναγκών του ανθρώπου, κι ό άνθρωπος μπορεί νά όργανώσει τήν κοινωνία του μέ τρόπους πού νά συντελούν σ' αύτή τήν πραγμάτωση. 'Ο άνθρωπος δέν είναι μόνο άτελής και φορτωμένος άντιφάσεις, αλλά μπορεί νά όριστεί και σάν ένα πλάσμα πού βρίσκεται σέ ενεργή άναζήτηση τής καλύτερης δυνατής ανάπτυξής του, άκόμα κι όταν αύτή ή άναζήτηση είναι συχνά καταδικασμένη ν' άποτύχει έπειδή οί έξωτερικές συνθήκες είναι πολύ δυσμενείς.

'Ο ίσχυρισμός ότι ό άνθρωπος είναι ένα πλάσμα πού βρίσκεται σέ ενεργή άναζήτηση τής καλύτερης δυνατής ανάπτυξής του, ύποστηρίζεται και από νευροφυσιολογικά δεδομένα. "Ετσι ένας έρευνητής τής άξίας του C. J. Herrick γράφει:

'Η ικανότητα του ανθρώπου για μιά έλλογα κατευθυνόμενη αύτοανάπτυξη του δίνει τή δυνατότητα νά καθορίζει τόν τύπο του πολιτισμού του και μ' αύτό τόν τρόπο νά διαμορφώνει τήν πορεία τής ανθρώπινης εξέλιξης σέ κατευθύνσεις πού διαλέγει ό ίδιος. 'Η ικανότητα αύτή, πού δέν τήν έχει κανένα άλλο ζώο, είναι τό κατεξοχή διακριτικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου, κι είναι ίσως τό πιο σημαντικό γεγονός πού γνωρίζει ή έπιστήμη. (C. J. Herrick, 1928).

Ὁ Livingston κάνει μερικές πολύ σχετικές παρατηρήσεις σέ σχέση μέ τό ἴδιο πρόβλημα:

Σήμερα πιά εἶναι γενικά ἀποδεκτό δίχως καμιά ἀμφιβολία ὅτι τά διάφορα ἐπίπεδα τῆς ὀργάνωσης τοῦ νευρικοῦ συστήματος συνδέονται μέ ἀμοιβαία ἐξάρτηση μεταξύ τους. Μέ κάποιο τρόπο, μέ μέσα πού εἶναι ἀκόμα μυστηριώδη, ἡ σκόπιμη συμπεριφορά πού ὀργανώνεται σέ καθένα ἀπ' αὐτά τά διαφορετικά ἐπίπεδα τῆς ἐνοποιητικῆς λειτουργίας ἐκφράζεται ἀπό μιά στενά συνδεμένη συνέχεια καθολικῶν σκοπῶν πού ἀντιπροσωπεύουν κάποιου εἶδους τελική ἀπόφαση ἀνάμεσα σέ συγκρουόμενες λειτουργίες. Οἱ σκοποί ὀλόκληρου τοῦ ὀργανισμοῦ ἐκφράζονται καθαρά καί ἐξυπηρετοῦνται σταθερά σύμφωνα μέ κάποια ἐνσωματωμένη ἐσωτερική ἀποψη. (R. B. Livingston, 1967α. Οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

Ἐξετάζοντας τό πρόβλημα τῶν ἀναγκῶν πού ξεπερνοῦν τίς ἀρχέγονες φυσιολογικές ἀνάγκες, ὁ Livingston διαπιστώνει:

Μερικά συστήματα ἐπιδίωξης σκοπῶν σέ μοριακό ἐπίπεδο μποροῦν νά διαπιστωθοῦν μέ φυσικοχημικές τεχνικές. Ἄλλα ἀνάλογα συστήματα σέ ἐπίπεδο ἐγκεφαλικοῦ κυκλώματος μποροῦν νά διαπιστωθοῦν μέ νευροφυσιολογικές τεχνικές. Σέ κάθε ἐπίπεδο, μέρη αὐτῶν τῶν συστημάτων ἀσχολοῦνται μέ τίς ὀρέξεις καί τίς ἱκανοποιήσεις τῆς κυρίαρχης συμπεριφορᾶς. Ὅλα αὐτά τά συστήματα ἐπιδίωξης σκοπῶν προέρχονται καί ἐνυπάρχουν σέ πρωτοπλασματικό ὕλικό. Πολλά τέτοια συστήματα ἔχουν ἐξειδικευτεῖ μέ περίεργο τρόπο καί βρίσκονται τοποθετημένα σέ εἰδικά νευρικά καί ἐνδοκρινικά συστήματα. Οἱ ἐξελικτικά πολύπλοκοι ὀργανισμοί ἔχουν ὀρέξεις καί ἱκανοποιήσεις ὄχι μόνο γιά τήν ἐκπλήρωση ἀναγκῶν πού ἀφοροῦν τή θρέψη καί τήν ἀνάπτυξη· ὄχι μόνο γιά τίς ἐπιβεβλημένες συνεργασίες πού ἀπαιτοῦνται γιά τή σεξουαλική ἐπαφή, τήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν καί τήν ἐξασφάλιση τροφῆς, οἰκογένειας καί ἐδάφους· ὄχι μόνο γιά τίς προσαρμοστικές συμπεριφορές πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν μεταπτώσεων κάθε ἀλλαγῆς τοῦ περιβάλλοντος· ἀλλά καί γιά ἐπιπρόσθετες ἐνέργειες, προσπάθειες καί

ἐπιδιώξεις - τίς πολυτέλειες πού ξεπερνούν τήν ἀπλή ἐπιβίωση. (R. B. Livingston, 1967. Οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

Καί συνεχίζει:

‘Ο ἐγκέφαλος εἶναι προϊόν τῆς ἐξέλιξης, ὅπως τά δόντια καί τά νύχια· μποροῦμε ὁμως νά περιμένουμε πολύ περισσότερα ἀπό τόν ἐγκέφαλο ἐπειδή ἔχει δυνατότητες δημιουργικῆς προσαρμογῆς. Οἱ ἐπιστήμονες πού ἀσχολοῦνται μέ τό νευρικό σύστημα μποροῦν νά θέσουν μακροπρόθεσμο σκοπό τους τήν κατανόηση ὅλων τῶν δυνατοτήτων τῆς ἀνθρωπότητας, γιά νά τή βοηθήσουν ν’ ἀποκτήσει μεγαλύτερη αὐτεπίγνωση καί νά φωτίσουν τίς εὐγενέστερες προοπτικές τοῦ ἀνθρώπου. Πάνω ἀπ’ ὅλα ὁ ἀνθρώπινος ἐγκέφαλος, μέ τήν ἱκανότητα τῆς μνήμης, τῆς μάθησης, τῆς ἐπικοινωνίας, τῆς φαντασίας, τῆς δημιουργικότητας καί μέ τίς δυνάμεις τῆς αὐτεπίγνωσης εἶναι τό κύριο διακριτικό γνώρισμα τῆς ἀνθρωπότητας. (R. B. Livingston, 1967).

‘Ο Livingston ὑποστηρίζει πώς ἡ συνεργασία, ἡ ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη, ἡ πίστη καί ὁ ἄλτρουισμός εἶναι ἔμφυτα στή δομή τοῦ νευρικοῦ συστήματος καί κινοῦνται ἀπό ἐσωτερικές ἱκανοποιήσεις πού τά συνοδεύουν.²⁴ Αὐτές οἱ ἐσωτερικές ἱκανοποιήσεις δέν περιορίζονται διόλου στίς ὁρέξεις. Σύμφωνα μέ τόν Livingston:

‘Ἡ εὐχαρίστηση συνδέεται μέ θετικές ἱκανοποιήσεις πού ξεπηδοῦν ἀπό τή γεμάτη ζωτικότητα ὑγεία, τή δυναμική καί τήν ξεκούραση· ἀπό τήν ἀπόλαυση πού συνοδεύει καί τίς γενετικά ριζωμένες καί τίς κοινωνικά ἀποκτημένες ἀξίες· ἀπό χαρές, μεμονωμένα καί κοινά αἰσθήματα εὐχάριστης διέγερσης, πού γεννιοῦνται ἀπό τή συνάντηση μέ τό καινούργιο ἢ ἀπό τή ἀναζήτηση τοῦ καινούργιου. ‘Ἡ εὐχαρίστηση προέρχεται ἀπό τήν ἱκανοποίηση τῆς περιέργειας καί ἀπό τή χαρά τῆς ἀναζήτησης, ἀπό τήν ἀπόκτηση ὅλο καί μεγαλύτερης ἀτόμικης

24. Προσθέτει ἐπίσης ὅτι τά θηλαστικά καί πολλές ἄλλες μορφές ζωῆς δέ θά μπορούσαν νά ἐπιδιώσουν οὔτε κατά μία γενεά δίχως ἔμφυτη συνεργατική συμπεριφορά, συμφωνώντας ἔτσι μέ τίς ἀνακαλύψεις τοῦ P. Kropotkin στό περίφημο βιβλίο του *Mutual Aid* (1955).

καί συλλογικῆς ἐλευθερίας. Τά θετικά χαρακτηριστικά τῆς ἱκανοποίησης δίνουν στους ἀνθρώπους τή δυνατότητα νά ὑπομείνουν ἀπίστευτες στερήσεις μένοντας πάντα προσκολλημένοι στή ζωή καί, πέρα ἀπ' αὐτό, νά δίνουν σημασία σέ πεποιθήσεις πού ἴσως ξεπερνοῦν τίς ἀξίες τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. (R. B. Livingston, 1967).

Ἐπιπλέον τῆς σκέψης τοῦ Livingston, καθώς καί ἄλλων συγγραφέων πού θά παραθέσουμε παρακάτω, ἔρχεται σέ θεμελιώδη ἀντίθεση μέ τήν παλιότερη ἐνστικτωδιστική σκέψη. Ὅλοι αὐτοί δέν ἀναλογίζονται σέ ποιά *ειδική* περιοχή τοῦ ἐγκεφάλου «γεννιοῦνται» οἱ ἀνώτερες ἐπιδιώξεις, ὅπως ἡ ἀλληλεγγύη, ὁ ἀλτρουισμός, ἡ ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη καί ἡ ἀλήθεια, ἀλλά ἀντιμετωπίζουν τό *σύστημα* τοῦ ἐγκεφάλου *σάν σύνολο ἀπό τή σκοπιά τῆς ἐξέλιξής του στήν ὑπηρεσία τῆς ἐπιδίωσης*.

Μιά πολύ ἐνδιαφέρουσα ὑπόθεση ἔκανε ὁ C. von Monakow, προτείνοντας τήν ὑπαρξη μιᾶς *βιολογικῆς συνείδησης*, πού λειτουργία της εἶναι νά πετύχει τή μεγαλύτερη δυνατή ἀσφάλεια, ἱκανοποίηση, προσαρμογή καί προσπάθεια γιά τήν τελειότητα. Ὁ von Monakow ὑποστηρίζει ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ ὄργανισμοῦ σέ μιᾶ κατεύθυνση πού ἐξυπηρετεῖ τήν ἐξέλιξή του δίνει τήν *κλίση* (χαρά, ἐπιθυμία, εὐτυχία) – καί ἄρα καί μιᾶ ἐπιθυμία νά ἐπαναληφθεῖ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ συμπεριφορά· ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ συμπεριφορά πού εἶναι ἐπιβλαβής γιά τήν καλύτερη δυνατή ἀνάπτυξη τοῦ ὄργανισμοῦ καταλήγει στήν *ἐκκλίση* (δυσαρέσκεια, ἄσκημα συναισθήματα) καί κάνει τό ἄτομο ν' ἀποφεύγει τή συμπεριφορά πού δημιουργεῖ πόνο (C. von Monakow, 1950).

Ὁ H. von Foerster ἰσχυρίστηκε πώς ἡ συμπάθεια καί ἡ ἀγάπη εἶναι ποιότητες ἔμφυτες στό σύστημα τοῦ ἐγκεφάλου. Ἀφετηρία του εἶναι ἡ θεωρία τῆς γνώσης καί θίγει τό ἐρώτημα πώς εἶναι δυνατό νά ἐπικοινωνοῦν δύο ἄνθρωποι, ἀφοῦ ἡ γλώσσα προϋποθέτει κοινή ἐμπειρία. Ἀφοῦ τό περιβάλλον δέν ὑπάρχει γιά τόν ἄνθρωπο καθαυτό ἀλλά στή σχέση του μέ τόν ἀνθρώπινο παρατηρητή, λέει ὁ von Foerster, ἡ ἐπικοινωνία προϋποθέτει πώς βρισκουμε «ὅμοια ἀναπαράσταση τοῦ περιβάλλοντος στά δύο στοιχεία πού εἶναι ἐπιδερμικά ἀποχωρισμένα, ἀλλά ἔχουν ἴδια δομή. Ὅταν συνειδητοποιήσουν καί χρησιμοποιήσουν

αυτή την ένδραση, τότε ο Α γνωρίζει, οτι γνωρίζει και ο Α*, επειδή ο Α ταυτίζεται με τον Α* κι έχουμε την ισότητα έγω-εσύ... Είναι σαφές ότι ή ταύτιση είναι ή ισχυρότερη συμμαχία – και ή πιό λεπτή εκδήλωσή της είναι ή αγάπη» (H. von Foerster, 1963).²⁵

Όσοι όλοι οι παρόμοιοι συλλογισμοί μοιάζουν νά ξερονται σέ αντίφαση μέ τό πραγματικό γεγονός ότι ο άνθρωπος, σαράντα χιλιάδες χρόνια μετά την τελική του γέννηση, δέν κατάφερε ν' αναπτύξει αυτές τίς «άνωτερες» επιδιώξεις πληρέστερα, αλλά φαίνεται νά κυβερνιέται κυρίως από την άπληστία και την καταστροφικότητά του. Γιατί λοιπόν οι βιολογικά έμφυτες επιδιώξεις του δέν έμειναν – ή δέν έγιναν – κυρίαρχες;

Πρίν περάσουμε στήν εξέταση αυτού του ζητήματος, άς προσπαθήσουμε νά τό αξιολογήσουμε. "Αν και σίγουρα δέν έχουμε καμιά άμεση γνώση για την ψυχή του ανθρώπου πριν από τίς αρχές τής Νεολιθικής Περιόδου, υπάρχουν όπως είδαμε αρκετά ισχυροί λόγοι νά υποθέσουμε ότι οι πιό πρωτόγονοι άνθρωποι, από τους κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες ως τους πρώιμους γεωργούς, δέ χαρακτηρίζονταν από καταστροφικότητα ή σαδισμό. Στην πραγματικότητα οι άρνητικές ποιότητες πού αποδίδονται συνήθως στήν ανθρώπινη φύση έγιναν ισχυρότερες και πλατύτερες μέ την ανάπτυξη του πολιτισμού. Έπιπλέον θά πρέπει νά θυμόμαστε πάντα πώς τό δράμα των «άνωτερων σκοπών» εκφράστηκε νωρίς στήν ιστορία από τους μεγάλους δάσκαλους πού διακήρυξαν τους άνώτερους σκοπούς σαν διαμαρτυρία ενάντια στις αρχές των αντίστοιχων πολιτισμών τους· και οι σκοποί αυτοί, και στή θρησκευτική και στήν κοσμική μορφή τους, άσκησαν πάντα μιά βαθιά έλξη στις ψυχές των ανθρώπων πού ήταν ρυθμισμένοι από την κοινωνία τους νά πιστεύουν τό αντίθετο. Πραγματικά, ή προσπάθεια του ανθρώπου νά κερδίσει έλευθερία, άξιοπρέπεια, άλληλεγγύη και αλήθεια έχει αποδειχτεί ένα από τά ισχυρότερα κίνητρα πού συντέλεσαν στή δημιουργία τής ιστορικής άλλαγής.

Άκόμα κι αν λάβουμε υπόψη όλες αυτές τίς αξιολογή-

25. Η κοινή έμπειρία είναι ιδιαίτερα βάση κάθε ψυχολογικής κατανόησης· ή κατανόηση του άσυνειδήτου ενός άλλου ανθρώπου προϋποθέτει

σεις, γεγονός παραμένει ότι οι έμφυτες άνωτερες τάσεις έχουν υποχωρήσει σε μεγάλο βαθμό, και ότι τό άτομο τής εποχής μας τό αντιμετώπιζει με ιδιαίτερη άγωνία.

Κοινωνικές Συνθήκες

Ποιοί είναι οι λόγοι γι' αυτή τήν ήττα;

Η μόνη ίκανοποιητική άπάντηση πού μπορεί νά δοθεί στό ερώτημα φαίνεται νά βρίσκεται στίς κοινωνικές συνθήκες μέσα στίς όποιες ζεί ό άνθρωπος. Στο μεγαλύτερο μέρος τής ανθρώπινης ιστορίας οι περιστάσεις αυτές, άν και προώθησαν τήν πνευματική και τεχνική εξέλιξη του ανθρώπου, στάθηκαν έχθρικές στήν άπόλυτη ανάπτυξη αυτών των έμφυτων δυνατοτήτων πού αναφέρουν οι συγγραφείς πού παραθέσαμε.

Οί στοιχειωδέστερες περιστάσεις πού δείχνουν τήν επίδραση του περιβάλλοντος πάνω στήν προσωπικότητα άφορουν τήν άμεση επιρροή του περιβάλλοντος πάνω στήν ανάπτυξη του έγκεφάλου. Σήμερα πιά θεωρείται γεγονός ότι ό υποσιτισμός μπορεί νά έμποδίσει τή φυσιολογική ανάπτυξη του έγκεφάλου του βρέφους. Τό ότι όχι μόνο ή τροφή αλλά και άλλοι παράγοντες, όπως ή έλευθερία κίνησης και παιχνιδιού, μπορούν νά ασκήσουν άμεση επίδραση στήν ανάπτυξη του έγκεφάλου, έχει άποδειχτεί επίσης από πειράματα σε ζώα. Οί έρευνητές χώρισαν τούς ποντικούς σε δύο ομάδες και τίς τοποθέτησαν αντίστοιχα σε «έμπλουτισμένα» και «περιορισμένα» περιβάλλοντα. Η πρώτη ομάδα ανατράφηκε σ' ένα ευρύχωρο κλουβί, όπου οι ποντικοί μπορούσαν νά κινούνται έλεύθερα, νά παίζουν με διάφορα αντικείμενα και μεταξύ τους, ενώ τά «περιορισμένα» ζώα ανατράφηκαν μεμονωμένα, σε πολύ μικρά αποκλεισμένα κλουδιά. Μ' άλλα λόγια τά «έμπλουτισμένα» ζώα είχαν πολύ περισσότερες ευκαιρίες για έρεθίσματα και κινητικές ασκήσεις από τά «περιορισμένα». Οί έρευνητές ανακάλυψαν πώς στήν πρώτη ομάδα ή φαιά ούσία του

πως καταλαβαίνουμε τόν άλλο επειδή μπορούμε νά πλησιάσουμε και τό δικό μας άσυνείδητο κι έτσι νά μοιραστούμε τήν έμπειρία του. Πηρβ. E. Fromm, D. T. Suzuki και R. de Martino (1960).

έγκεφάλου ήταν παχύτερη από την «περιορισμένη» ομάδα (άν και τό βάρος του σώματος της πρώτης ομάδας ήταν μικρότερο) (E. L. Bennet κ.ά., 1964).

Σέ μία παρόμοια μελέτη ό Altman «βρήκε ιστορικές αποδείξεις μιάς αύξησης στην περιοχή του έγκεφαλικού φλοιού των έμπλουτισμένων ζώων, και αυτόραδιογραφικές αποδείξεις πολλαπλασιασμού των κυττάρων στά ώριμα έμπλουτισμένα ζώα» (J. Altman και G. D. Gas, 1964). Τά πρώτα αποτελέσματα από τό εργαστήριο του Altman «δείχνουν ότι άλλες συμπεριφορικές μεταβλητές, όπως ή μεταχείριση των ποντικών στην βρεφική ηλικία, μπορούν νά αλλάξουν ριζικά την εξέλιξη του έγκεφάλου και νά δημιουργήσουν πολλαπλασιασμό των κυττάρων σέ δομές όπως ό έγκεφαλικός φλοιός» (J. Altman, 1967α).

“Αν εφαρμόσουμε τά αποτελέσματα αυτών των πειραμάτων στον άνθρωπο, φτάνουμε στό συμπέρασμα ότι ή ανάπτυξη του έγκεφάλου δέν εξαρτιέται μόνο από έξωτερικούς παράγοντες όπως ή τροφή, αλλά και από τή «ζεστασιά» μέ την όποία φέρονται στό βρέφος, από τό βαθμό των έρεθισμάτων πού δέχεται και από τό βαθμό της έλευθερίας του νά κινείται, νά παίζει και νά εκφράζεται. Η ανάπτυξη του έγκεφάλου δέ σταματά όμως στην βρεφική ηλικία, ούτε στην έφηβεία ή την ώριμη ηλικία. “Όπως υπέδειξε ό R. B. Livingston, «Δέν υπάρχει σημείο πέρα από τό όποιο νά σταματά ή εξέλιξη, πέρα από τό όποιο νά εξαφανίζονται οι ικανότητες αναδιοργάνωσης έπειτα από άρρώστια ή τραυματισμό». Φαίνεται πώς σ' όλόκληρη τή ζωή παράγοντες του περιβάλλοντος όπως τό έρέθισμα, ή ένθάρρυνση και ή τρυφερότητα, μπορούν νά συνεχίσουν νά άσκούν μία λεπτή επίρροή στις έγκεφαλικές λειτουργίες.

Γιά την ώρα γνωρίζουμε λίγα για την άμεση επίδραση του περιβάλλοντος στην ανάπτυξη του έγκεφάλου. Εύτυχώς ξέρουμε πολύ περισσότερα για τό ρόλο των κοινωνικών παραγόντων στην εξέλιξη του χαρακτήρα (άν και βέβαια όλες οι συναισθηματικές λειτουργίες έχουν υπόβαθρό τους έγκεφαλικές λειτουργίες). Φαίνεται πώς στό σημείο αυτό πλησιάζουμε τό κύριο ρεύμα σκέψης των κοινωνικών έπιστημών — τή θέση ότι ό χαρακτήρας του ανθρώπου διαμορφώνεται από την κοινωνία μέσα στην όποία ζει ή, για νά τό διατυπώσουμε μπηχαδιοριστικά, από την κοινω-

νική ρύθμιση στην οποία είναι εκτεθειμένος. Παρόλα αυτά υπάρχει μιά θεμελιακή διαφορά ανάμεσα σ' αυτή την άποψη και στην άποψη που εκτίθεται εδώ. Ἡ περιβαλλοντολογική σκοπιά τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἶναι στήν οὐσία τῆς σχετικιστικῆς· σύμφωνα μ' αὐτήν, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄγραφο χαρτί πάνω στό ὁποῖο γράφει τό κείμενό του ὁ πολιτισμός. Πλάθεται ἀπό τήν κοινωνία του «καλύτερος» ἢ «χειρότερος» – καί οἱ δύο αὐτοί χαρακτηρισμοί εἶναι ἀξιολογικές κρίσεις ἀπό ἠθική ἢ θρησκευτική σκοπιά.²⁶ Ἡ θέση πού ὑποστηρίζεται ἐδῶ ὑποθέτει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἕναν ἔμφυτο σκοπό, ὅτι ἡ βιολογική κατασκευή τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ πηγή κανόνων γιά τή ζωή του. Ἐχει τή δυνατότητα τῆς πλήρους ἀνάπτυξης καί ἐξέλιξης, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι οἱ ἐξωτερικές συνθήκες, πού εἶναι δοσμένες, ἐξυπηρετοῦν τό σκοπό αὐτό.

Αὐτό σημαίνει πῶς ὑπάρχουν εἰδικές συνθήκες περιβάλλοντος πού εὐνοοῦν τήν ἄριστη ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου καί, ἂν οἱ προηγούμενες ὑποθέσεις μας εἶναι σωστές, τήν ἀνάπτυξη τοῦ συνδρόμου γιά τήν ὑποστήριξη τῆς ζωῆς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στό βαθμό πού αὐτές οἱ συνθήκες λείπουν, ὁ ἄνθρωπος θά γίνει ἀνάπηρος, ἀκρωτηριασμένος, θά χαρακτηριστεῖ ἀπό τήν παρουσία τοῦ συνδρόμου ἀνακοπῆς τῆς ζωῆς.

Εἶναι πραγματικά ἐκπληκτικό πού αὐτή ἡ ἄποψη θεωρεῖται «ιδεαλιστική» ἢ «ἀντιεπιστημονική» ἀπό τόσους πολλούς πού δέ θά διανοοῦνταν ποτέ νά ἀναρωτηθοῦν γιά τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἰδιοσυγκρασία καί τούς κανόνες πού ρυθμίζουν τή φυσική ἀνάπτυξη καί τήν ὑγεία. Καί δέν εἶναι ἀνάγκη νά προσπαθήσουμε νά πολεμήσουμε αὐτή τήν ἀντιμετώπιση. Ὑπάρχουν πάμπολλα στοιχεῖα, ἰδιαίτερα στό πεδίο τῆς διατροφῆς, πού δείχνουν ὅτι ὀρισμένα εἶδη

26. Μεγάλη ἐξαίρεση σ' αὐτή τή συμβατική ἄποψη τῆς θεωρίας τοῦ περιβάλλοντος ἀποτέλεσε ὁ Marx – ἂν καί ὁ χυδαῖος μαρξισμός στή σταλινική ἢ ρεφορμιστική παραλλαγή του ἔκανε τά πάντα γιά νά διαστρεβλώσει αὐτή τήν ἄποψη. Ὁ Marx πρότεινε τήν ἔννοια μιᾶς «ἀνθρώπινης φύσης γενικά» σάν κάτι ξεχωριστό ἀπό τήν «ἀνθρώπινη φύση ὅπως διαμορφώνεται καί τροποποιεῖται σέ κάθε ἱστορική ἐποχή» (1906). Γι' αὐτόν ὀρισμένες κοινωνικές συνθήκες ὅπως ὁ καπιταλισμός, δημιουργοῦν ἕναν «ἀκρωτηριασμένο» ἄνθρωπο. Ὁ σοσιαλισμός, ὅπως τόν ἔννοοῦσε, συντελεῖ στήν πλήρη αὐτοσυνειδητοποίηση τοῦ ἀνθρώπου.

τροφής συμβάλλουν στην ανάπτυξη και την υγεία του σώματος, ενώ άλλα ευθύνονται για οργανικές δυσλειτουργίες, αρρώστιες και πρόωρο θάνατο. Ξέρουμε επίσης καλά πώς δεν είναι μόνο η τροφή που μπορεί να επηρεάσει την υγεία αλλά και άλλοι παράγοντες όπως η άσκηση ή η υπερένταση. 'Απ' αυτή την άποψη ο άνθρωπος δέ διαφέρει απ' όλους τους άλλους οργανισμούς. Όπως ξέρει κάθε γεωργός και φυτοκόμος, ο σπόρος, για να έκκολαφθει κατάλληλα και να μπορέσει ν' αναπτυχθεί τό φυτό, χρειάζεται ορισμένο βαθμό υγρασίας, ζέστης, και ένα τύπο εδάφους. 'Αν δέν υπάρχουν αυτές οι συνθήκες, ο σπόρος θά σαπίσει και θά πεθάνει μέσα στό χώμα· τό φυτό θά πεθάνει στή γέννησή του. 'Αν οι συνθήκες είναι ευνοϊκές, τό όπωροφόρο δέντρο θά μεγαλώσει μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο και θά καρπίσει, φτιάχνοντας καρπούς τόσο τέλειους όσο μπορεί νά φτιάξει αυτό τό συγκεκριμένο δέντρο. 'Αν οι συνθήκες είναι λιγότερο ευνοϊκές, τό δέντρο και οι καρποί του θά είναι ελαττωματικοί ή παραμορφωμένοι.

Έρχόμαστε τότε αντιμετώπι με τό ερώτημα: Ποιές συνθήκες περιβάλλοντος συντελούν στην πλήρη ανάπτυξη τών δυνατοτήτων του ανθρώπου;

Πολλές χιλιάδες βιβλία έχουν γραφτεί σχετικά μ' αυτό, κι έχουν δοθεί εκατοντάδες διαφορετικές απαντήσεις. Φυσικά δέ θά προσπαθήσω νά δώσω κι εγώ μιá απάντηση στά πλαίσια αυτού του βιβλίου.²⁷ Μπορούμε ωστόσο νά πούμε μέ μεγάλη συντομία μερικά γενικά πράγματα:

Τά ιστορικά στοιχεία αλλά και ή μελέτη ατόμων δείχνουν πώς ή παρουσία έλευθερίας, ενεργοποιητικών έρεθισμάτων, ή άπουσία έκμεταλλευτικού έλέγχου και ή παρουσία «άνθρωποκεντρικών» τρόπων παραγωγής ευνοούν την ανάπτυξη του ανθρώπου· και πώς ή παρουσία τών αντίθετων συνθηκών είναι δυσμενής. 'Επιπλέον όλοένα και περισσότεροι άνθρωποι συνειδητοποιούν τό γεγονός ότι δεν είναι μόνο ή παρουσία μäs ή δύο συνθηκών που άσκει κάποια επίδραση, αλλά ενός όλόκληρου συστήματος παραγόντων. Αυτό σημαίνει πώς οι γενικές συνθήκες που συμβάλλουν στην πληρέστερη ανάπτυξη του ανθρώπου — και φυσικά κάθε στάδιο τής ατομικής εξέλιξης έχει

27. Πρβ. E. Fromm (1955).

τίς δικές του συγκεκριμένες συνθήκες – μπορούν να βρεθούν μόνο σ' ένα κοινωνικό σύστημα όπου οι εϋνοϊκές συνθήκες συνδυάζονται για να εξασφαλίσουν τό σωστό έδαφος.

Οί λόγοι για τούς όποιους οί κοινωνικοί έπιστήμονες δέ θεώρησαν τό έρώτημα τών καλύτερων δυνατών κοινωνικών συνθηκών για τήν ανάπτυξη του ανθρώπου θέμα πρωταρχικής σημασίας, μπορούν να φανούν εύκολα αν αναγνωρίσουμε τό λυπηρό γεγονός ότι, εκτός από μερικές εξαιρέσεις, οί κοινωνικοί έπιστήμονες είναι οϋσιαστικά άπολογητές κι όχι κριτικοί του ύπάρχοντος κοινωνικού συστήματος. Κι αυτό επειδή, αντίθετα από τίς φυσικές έπιστήμες, τά πορίσματα τους έχουν μικρή αξία για τή λειτουργία τής κοινωνίας. Αντίθετα, τά έσφαλμένα πορίσματα και ή έπιφανειακή αντιμετώπιση έχουν μιά χρήσιμη λειτουργία σάν ιδεολογικό «τσιμέντο», ενώ ή αλήθεια άποτελεί όπως πάντα άπειλή για τό status quo.²⁸ Επιπλέον ή κατάλληλη μελέτη του προβλήματος έχει δυσκολευτεί ακόμα περισσότερο από τόν ισχυρισμό, «ό,τι θέλουν οί άνθρωποι είναι καλό γι' αυτούς». Παραγνωρίζουν έτσι τό γεγονός ότι συχνά οί έπιθυμίες τών ανθρώπων είναι επιζήμιες γι' αυτούς και πώς οί ίδιες οί έπιθυμίες μπορούν να είναι συμπτώματα δυσλειτουργίας ή ύποβολής, ή και τών δύο. Όλοι ξερούμε σήμερα π.χ. πώς ή ναρκομανία δέν είναι έπιθυμητή, ακόμα κι αν πολλοί άνθρωποι έπιθυμούν τή χρήση ναρκωτικών. Αφού όλόκληρο τό οικονομικό μας σύστημα βασίζεται στή δημιουργία έπιθυμιών πού μπορούν να τίς ικανοποιήσουν επικερδώς τά έμπορεύματα, δέ μπορεί κανείς να περιμένει πώς μιά κριτική άνάλυση τών παράλογων έπιθυμιών θά αντιμετωπιζόταν εϋνοϊκά.

Δέ μπορούμε όμως να σταματήσουμε εδώ. Πρέπει να ρωτήσουμε, γιατί οί περισσότεροι άνθρωποι δέ χρησιμοποιούν τή λογική τους για να αναγνωρίσουν τά πραγματικά συμφέροντα πού έχουν σάν άνθρωποι; Φταίει μόνο τό γεγονός ότι τούς έχουν κάνει πλύση έγκεφάλου και τούς αναγκάζουν να ύπακούνε; Έπειτα, γιατί οί περισσότεροι ήγγέτες δέν αναγνωρίζουν ότι τά καλύτερα συμφέροντά

28. Πρβ. τή λαμπρή κριτική τών κοινωνικών έπιστημών από τόν S. Andreski (1972).

τους δέν εξυπηρετοῦνται ἀπό τό σύστημα πού ἀντιπροσωπεύουν; Τό νά ἐξηγήσουμε τά πάντα στή βάση τῆς ἀπληστίας ἢ τῆς πονηρίας τους, ὅπως ἔκαναν οἱ φιλόσοφοι τοῦ διαφωτισμοῦ, εἶναι μιά ἀντιμετώπιση πού δέ μπαίνει ὡς τόν πυρήνα τοῦ προβλήματος. Ὅπως ἔδειξε ὁ Μαρξ στή θεωρία του γιά τήν ἱστορική ἐξέλιξη, προσπαθώντας νά ἀλλάξει καί νά βελτιώσει τίς κοινωνικές συνθήκες ὁ ἄνθρωπος περιορίζεται μόνιμα ἀπό τούς ὕλικούς παράγοντες τοῦ περιβάλλοντός του, ὅπως εἶναι οἱ οἰκολογικές συνθήκες, τό κλίμα, ἡ τεχνική, ἡ γεωγραφική κατάσταση καί οἱ πολιτιστικές παραδόσεις.

Ὅπως εἶδαμε, οἱ πρωτόγονοι κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες καί οἱ πρῶμοι γεωργοί ζοῦσαν σ' ἓνα σχετικά καλά ἰσορροπημένο περιβάλλον πού συντελοῦσε στήν ἀνάπτυξη δημιουργικῶν κι ὄχι καταστροφικῶν παθῶν. Στή διάρκεια ὅμως τῆς ἀνάπτυξής του ὁ ἄνθρωπος ἀλλάζει καί μαζί ἀλλάζει καί τό περιβάλλον του. Προοδεύει πνευματικά καί τεχνολογικά· αὐτή ἡ πρόοδος ὅμως δημιουργεῖ καταστάσεις πού συντελοῦν στήν ἀνάπτυξη τοῦ συνδρόμου κατάπνιξης τῆς ζωῆς. Παρακολογήσαμε αὐτή τήν ἐξέλιξη, ἔστω καί περιγραμματακά, στήν περιγραφή τῆς μεταμόρφωσης τῆς κοινωνίας ἀπό τήν πρῶμη κοινωνία τῶν κυνηγῶν-τροφοσυλλεκτῶν ὡς τήν «ἀστική ἐπανάσταση». Γιά νά δημιουργήσει τόν ἀναγκαῖο ἐλεύθερο χρόνο πού θά ἔδινε στούς ἀνθρώπους τή δυνατότητα νά γίνουν φιλόσοφοι καί μελετητές, νά φτιάξουν ἔργα τέχνης σάν τίς αἰγυπτιακές πυραμίδες – μέ δύο λόγια, γιά νά δημιουργήσει τόν πολιτισμό, ὁ ἄνθρωπος ἀναγκάστηκε ν' ἀποκτήσει δούλους, νά κάνει πολέμους καί νά κατακτήσει περιοχές. Ἀκριβῶς γιά τήν ἴδια του τήν ἀνάπτυξη σέ ὀρισμένους κλάδους, εἰδικά στούς πνευματικούς, τούς καλλιτεχνικούς καί τούς ἐπιστημονικούς, ὁ ἄνθρωπος ἀναγκάστηκε νά δημιουργήσει περιστάσεις πού τόν ἀκρωτηρίασαν καί ἐμπόδισαν τήν ἀνάπτυξή του ἀπό ἄλλες ἀπόψεις, ἰδιαίτερα τίς συναισθηματικές. Κι αὐτό συνέβηκε ἐπειδή οἱ παραγωγικές δυνάμεις δέν εἶχαν ἀναπτυχθεῖ ἱκανοποιητικά γιά νά ἐπιτρέψουν τή συνύπαρξη τῆς τεχνικῆς καί τῆς πολιτιστικῆς προόδου καί τῆς ἐλευθερίας, γιά νά ἐπιτρέψουν πάνω ἀπ' ὅλα μιά ἀκέραιη ἀνάπτυξη. Οἱ ὕλικές συνθήκες ἔχουν δικούς τους νόμους καί ἡ ἐπιθυμία νά τίς ἀλλάξουμε δέ

φτάνει από μόνη της. Πραγματικά, αν η γή είχε δημιουργηθεί σαν παράδεισος όπου ο άνθρωπος θα 'παυε να 'ναι δέσμος της υλικής πραγματικότητας, ή λογική του θα ήταν αρκετή προϋπόθεση για να δημιουργήσει το κατάλληλο περιβάλλον για την ανεμπόδιστη ανάπτυξη του, θα υπήρχε αρκετή τροφή για όλους και ταυτόχρονα και η δυνατότητα ελευθερίας. Για να μιλήσουμε όμως με τα λόγια του βιβλικού μύθου, ο άνθρωπος αποδιώχτηκε από τον παράδεισο και δέ μπορεί πιά να ξαναγυρίσει. Στους ώμους του κουβαλάει την κατάρα της σύγκρουσης ανάμεσα στον έαυτό του και τη φύση. Ο κόσμος δέν πλάστηκε για τον άνθρωπο· ο άνθρωπος ρίχτηκε μέσα στον κόσμο και μόνο με τη δραστηριότητα και τη λογική του μπορεί να δημιουργήσει ένα κόσμο πού να εύνοει την πλήρη ανάπτυξη του, πού να είναι πραγματικό σπίτι του. Οί κυβερνήτες του ήταν έκτελεστικά όργανα της ιστορικής αναγκαιότητας, ακόμα κι αν συχνά ήταν άνθρωποι κακοί πού ακολουθοῦσαν τις δικές τους επιθυμίες και δέν κατάφεραν να εκπληρώσουν τό ιστορικό τους έργο. Ο παραλογισμός και ή προσωπική κακία έγιναν αποφασιστικοί παράγοντες μόνο στίς περιόδους εκείνες όπου οί έξωτερικές συνθήκες ήταν τέτοιες, πού θα επέτρεπαν την ανθρώπινη πρόοδο ακόμα κι όταν αυτή ή πρόοδος έμποδιζόταν από τούς κακούς χαρακτήρες τών κυβερνητῶν — και τών κυβερνώμενων.

Παρόλα αυτά υπήρξαν πάντοτε δραματιστές πού αναγνώρισαν καθαρά τούς σκοπούς της κοινωνικής και ατομικής εξέλιξης του ανθρώπου. Οί «ουτοπίες» τους όμως δέν ήταν «ουτοπικές», με την έννοια του άπραγματοποίητου όνειρου· δέ συντελοῦνταν στό «πουθενά» αλλά στό «άχρονο» ή, πιο σωστά, όχι σέ κείνη την ιστορική στιγμή όπου γράφονταν. Η αντίληψη του Marx για τό σοσιαλισμό, άπραγματοποίητη ακόμα σ' όλο τον κόσμο, δέ θεωρήθηκε από τον ίδιο ουτοπία γιατί ο ίδιος πίστευε πως σέ κείνο τό σημείο της ιστορικής εξέλιξης υπήρχαν ήδη οί υλικές συνθήκες για την πραγμάτωσή του.²⁹

29. Αυτό είναι τό ζωτικό σημείο, στό οποίο ο Sartre δέν κατάλαβε ποτέ πραγματικά ούτε άφομοίωσε τή σκέψη του Marx, προσπαθώντας να συνδυάσει μία ούσιαστικά βολονταριστική θεωρία με τή θεωρία του Marx για την ιστορία. Πρβ. την έξαιρετική κριτική του Sartre από την R. Dunayevskaya.

Λογικά και Παράλογα Ένστικτα και Πάθη

Σήμερα είναι γενικά παραδεκτό ότι τά ένστικτα είναι παράλογα επειδή άρνούνται τή λογική σκέψη. Πόσο σωστό είναι αυτό; Κι έπειτα, τά πάθη πού είναι ριζωμένα στο χαρακτήρα μπορούν να χωριστούν σε λογικά και παράλογα;

Οί όροι «λογική» και «λογικός» εφαρμόζονται μόνο σε συλλογιστικές διαδικασίες· μιά «λογική» σκέψη ύποτίθεται πώς ύπακούει τούς νόμους τής Λογικής και δέν παραμορφώνεται από συγκινησιακούς και συχνά παθολογικούς παράγοντες. Όμως τό «λογικό» και τό «παράλογο» χρησιμοποιούνται κάποιες φορές και για πράξεις και για αισθήματα. Έτσι ένας οικονομολόγος μπορεί να όνομάζει παράλογη τή χρήση μιάς άκριβής μηχανής πού άντικαθιστά πολλά έργατικά χέρια, σε μιά χώρα πού δέν έχει πολλούς ειδικευμένους αλλά ένα πλήθος άνειδίκευτους εργάτες. Μπορεί ακόμα να πει πώς ή έτήσια παγκόσμια δαπάνη 180 δισεκατομμυρίων δολαρίων για έξοπλισμούς (80% αὐτοῦ τοῦ ποσού προέρχεται από τίς ύπερδυνάμεις) είναι παράλογη, επειδή ύπηρετεῖ τήν παραγωγή πραγμάτων πού δέν έχουν χρηστική άξια σε καιρό εἰρήνης. Ένας ψυχίατρος πάλι μπορεί να πει πώς ένα νευρωτικό σύμπτωμα, όπως οί δίχως αίτια άνησυχίες, είναι παράλογο επειδή είναι προϊόν κάποιας δυσλειτουργίας τοῦ έγκεφάλου και τείνει να διαταράξει ακόμα περισσότερο τήν όμαλή λειτουργία του.

Προτείνω να όνομάσουμε λογική όποια σκέψη, αἶσθημα ή πράξη προωθεί τή σωστή λειτουργία και ανάπτυξη τοῦ όλου τοῦ όποίου άποτελεῖ μέρος, και παράλογη εκείνη πού τείνει να έξασθενήσει ή να καταστρέψει τό όλο. Είναι φανερό πώς μόνο ή έμπειρική άνάλυση ενός συστήματος μπορεί να δείξει τί πρέπει να θεωρεῖται λογικό και παράλογο, αντίστοιχα.³⁰

30. Άν και αὐτή ή χρήση τοῦ λογικοῦ δέν άνήκει στη συνηθισμένη φιλοσοφική όρολογία τής εποχής μας, έχει τή βάση της στη δυτική παράδοση. Για τόν Έράκλειτο λόγος είναι μιά όργανωτική άρχή πού άποτελεῖ βάση τοῦ σύμπαντος κι έχει σχέση με τό κοινό νόημα τοῦ λόγου σάν «άναλογία» (W. K. Guthrie, 1962). Ό Άριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τόν όρο μέσα σε ήθικό πλαίσιο (Έθικά Νικομάχεια, V. 1134α) και συχνά στο συνδυ-

Ἄν ἐφαρμόσουμε αὐτή τὴν ἔννοια τῆς λογικότητας στὰ ἔνστικτα (τίς ὀργανικές ὀρμές), φτάνουμε στὸ ἀναπόφευκτο συμπέρασμα ὅτι εἶναι λογικά. Ἀπὸ τὴ δαρβινική σκοπιά, εἶναι ἀκριβῶς ἡ λειτουργία τῶν ἔνστικτων πού διατηρεῖ τὴ ζωὴ, πού ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ εἴδους. Τὸ ζῶο συμπεριφέρεται λογικά ἐπειδὴ καθορίζεται σχεδὸν ὀλοκληρωτικά ἀπὸ τὸ ἔνστικτο, κι ὁ ἄνθρωπος θὰ συμπεριφερόταν λογικά ἂν καθοριζόταν κυρίως ἀπὸ τὸ ἔνστικτο. Ἡ ἀναζήτησις τῆς τροφῆς του, ἡ ἀμυντικὴ του ἐπιθετικότης (ἢ φυγὴ) καὶ οἱ σεξουαλικές του ἐπιθυμίες, στὸ βαθμὸ πού προέρχονται ἀπὸ ὀργανικά ἐρεθίσματα, δέ μποροῦν νὰ προκαλέσουν παράλογη συμπεριφορά. Ὁ παραλογισμὸς τοῦ ἀνθρώπου προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἔνστικτων κι ὄχι ἀπὸ τὴν παρουσία τους.

Τί γίνεται ὅμως μὲ τὴ λογικὴ τῶν παθῶν πού ἔχουν τίς ρίζες τους στὸ χαρακτήρα; Σύμφωνα μὲ τὸ κριτήριό μας γιὰ τὴ λογικὴ πρέπει νὰ τὰ διαιρέσουμε. Τὰ πάθη πού ὑποδοθηθοῦν τὴ ζωὴ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν λογικά γιὰτί προωθοῦν τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν εὐημερία τοῦ ὀργανισμοῦ· τὰ πάθη πού καταπνίγουν τὴ ζωὴ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν παράλογα ἐπειδὴ ἀνακόπτουν τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν εὐημερία. Χρειάζεται ὅμως μιὰ ποιοτικὴ ἐκτίμησις, μὲ τὴ χεγκελιανὴ ἔννοια. Τὸ καταστροφικὸ ἢ σκληρὸ ἄτομο ἔχει γίνεи τέτοιο ἐπειδὴ δέν εἶχε τίς συνθῆκες πού θὰ τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ ἀναπτυχθεῖ περισσότερο. Κάτω ἀπὸ τίς δοσμένες συνθῆκες δέ μπορεῖ νὰ γίνεи καλύτερο. Τὰ πάθη του εἶναι παράλογα σὲ σύγκριση μὲ τίς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου, κι ὥστόσο ἔχουν κι αὐτὰ τὴ λογικότητά τους στὴ δάσις τῆς εἰδικῆς ἱστορικῆς δομῆς μέσα στὴν ὀποία ζεῖ τὸ ἄτομο. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν πορεία τῆς ἱστορίας. Οἱ «μεγαμηχανές» (L. Mumford, 1967) τῆς ἀρχαιότητος, ὁ σύγ-

ασμὸ «ὀρθὸς λόγος». Ὁ Θωμάς Ἀκινάτος μιλάει γιὰ «λογικὴ ὄρεξι» (*appetitus rationalis*) καὶ κάνει τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ λόγο πού ἀφορᾷ τὴν πράξι καὶ τὸ λόγο πού ἀφορᾷ τὴ γνῶσις. Ὁ Spinoza μιλάει γιὰ λογικά καὶ παράλογα αἰσθήματα, ὁ Pascal γιὰ συναισθηματικὴ λογικὴ. Γιὰ τὸν Kant ἡ πρακτικὴ λογικὴ (*Vernunft*) ἔχει λειτουργία τῆς τὴν ἀναγνώριση αὐτοῦ πού πρέπει νὰ γίνεи, ἐνῶ ἡ θεωρητικὴ λογικὴ μᾶς κάνει νὰ καταλάβουμε τί εἶναι. Πρὸβ. ἐπίσης τὴ χρῆσις τοῦ ὄρου ἀπὸ τὸν Hegel ὁσο ἀφορᾷ τὰ αἰσθήματα. Θὰ ἴθελα τέλος ν' ἀναφέρω ἐδῶ τὴ διαπίστωσις τοῦ Whitehead ὅτι «ἡ λειτουργία τῆς λογικῆς εἶναι νὰ προωθεῖ τὴν τέχνη τῆς ζωῆς» (1967).

χρονος ιμπεριαλισμός, άκόμα και ό φασισμός και ό σταλινισμός, θά πρέπει νά θεωρηθοϋν λογικά στό βαθμό πού αποτελοϋν τό μόνο ιστορικά δυνατό επόμενο δήμα κάτω από τίς συνθήκες αυτές. Αυτό βέβαια επικαλοϋνται οί υπερασπιστές τους. Θά πρέπει όμως ν' αποδείξουν πώς δέν ύπήρχαν ιστορικά διαθέσιμες άλλες λύσεις, ένώ πιστεύω πώς ύπήρξαν. Γνώμη μου είναι πώς, στό βαθμό πού ή γέννηση παθών πού καταπνίγουν τή ζωή ήταν ιστορικά αναπόφευκτη, αυτά τά πάθη αποτέλεσαν αναγκαίες προσαρμογές σε μιά δοσμένη κοινωνική πραγματικότητα και πρέπει νά θεωρηθοϋν λογικά, άν και ήταν παράλογα όσο άφορα τή δυνατότητα ανάπτυξης τοϋ ανθρώπου.³¹

Πρέπει νά επαναλάβουμε πώς και τά πάθη πού ανακόπτουν τή ζωή είναι μιά άπάντηση στίς ζωτικές άνάγκες τοϋ ανθρώπου, όπως και τά πάθη πού επεκτείνουν τή ζωή: και οί δύο κατηγορίες είναι βαθιά ανθρώπινες. Η πρώτη αναπτύσσεται αναγκαστικά όταν λείπουν οί πραγματικές συνθήκες για τήν πραγμάτωση τής δεϋτερης. Ο καταστροφείας άνθρωπος μπορεί νά όνομασεί κακός επειδή ή καταστροφικότητα είναι μιά κακία· δέν παύει όμως νά είναι άνθρωπος. Δέν έχει ξεπέσει σε ζωώδη κατάσταση ούτε κινείται από ζωώδη ένστικτα· δέ μπορεί ν' αλλάξει τή δομή τοϋ έγκεφάλου του. Μπορεί κανείς νά τόν θεωρήσει σάν μιά ύπαρξιακή άποτυχία, έναν άνθρωπο πού δέν πέτυχε νά γίνει αυτό πού θά μπορούσε νά γίνει άνάλογα μέ τίς δυνατότητες τής ύπαρξής του. Όπωσδήποτε όμως ό άνθρωπος έχει ίση δυνατότητα ν' άκρωτηριασεί, νά άνακοπει ή ανάπτυξή του και νά γίνει κακός, ή ν' αναπτυχθεί άπόλυτα και νά γίνει δημιουργικός· τό ένα ή τό άλλο αποτέλεσμα έξαρτάται από τήν παρουσία — ή τήν άπουσία — κοινωνικών συνθηκών πού εϋνοοϋν τήν ανάπτυξη.

Ταυτόχρονα θά πρέπει νά προσθέσω ότι λέγοντας πώς οί κοινωνικές συνθήκες εϋθύνονται για τήν ανάπτυξη τοϋ ανθρώπου, δέ θέλω νά πώ μ' αυτό πώς ό άνθρωπος είναι έρμαιο τών περιστάσεων. Οί παράγοντες τοϋ περιβάλλον-

31. Τό πρόβλημα αυτό μερδεύτηκε πολύ από τό φροϋδικό σχήμα id-έγώ-ύπερεγώ. Η διαίρεση αυτή άνάγκασε τήν ψυχαναλυτική θεωρία νά πιστέψει πώς άνήκουν στό έγώ όλα όσα δέν άνήκουν στό id ή στό ύπερεγώ, κι αυτή ή άπλουστευτική (άν και συχνά πολυσύνθετη) προσέγγιση έμπόδισε τήν άνάλυση τοϋ προβλήματος τής λογικότητας.

τος προωθῶν ἢ ἀνακόπτουν τὴν ἐξέλιξη ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν καὶ δάζουν τὰ ὄρια μέσα στὰ ὁποῖα δρᾷ ὁ ἄνθρωπος. Παρόλα αὐτὰ, ἡ λογικὴ καὶ ἡ θέληση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἰσχυρότεροι παράγοντες σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία τῆς ἐξέλιξής του, εἴτε τῆς ἀτομικῆς εἴτε τῆς κοινωνικῆς. Δέν εἶναι ἡ ἱστορία πού φτιάχνει τόν ἄνθρωπο· ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τόν ἑαυτό του στὴν πορεία τῆς ἱστορίας. Μόνο ἡ δογματικὴ σκέψη, ἀποτέλεσμα τῆς διανοητικῆς κωθρότητας, προσπαθεῖ νά δημιουργήσῃ ἀπλουστευτικά σχήματα τοῦ τύπου εἴτε-εἴτε, πού ἐμποδίζουν κάθε πραγματικὴ κατανόηση.³²

Ψυχικὴ Λειτουργία τῶν Παθῶν

Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά ἱκανοποιήσῃ τίς σωματικὲς του ἀνάγκες γιὰ νά ἐπιδιώσῃ, καὶ τὰ ἔνστικτά του τόν κινοῦν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Ἄν τὰ ἔνστικτα αὐτὰ καθόριζαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς συμπεριφορᾶς του, δέ θά εἶχε εἰδικὰ προβλήματα νά ζήσει καὶ θά ἔταν μιὰ «εὐχαριστημένη ἀγελάδα», μέ τὴν προϋπόθεση ὅτι θά εἶχε ἄφθονη τροφή.³³ Γιὰ τόν ἄνθρωπο ὅμως μόνη ἡ ἱκανοποίηση τῶν ὀργανικῶν ἐπιθυμιῶν του δέν ἀρκεῖ γιὰ νά τόν κάνει εὐτυ-

32. Ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι ποτέ τόσο καθορισμένος, ὥστε νά ἀποκλείεται μιὰ βασικὴ ἀλλαγὴ – πού θά προκληθεῖ ἀπὸ μερικά πιθανὰ γεγονότα καὶ ἐμπειρίες – σὲ κάποια περίοδο τῆς ζωῆς του. Τὸ δυναμικὸ του γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ζωῆς δέ νεκρώνεται ποτέ, καὶ κανεὶς δέ μπορεῖ νά προβλέψῃ ἂν θά ἀναδυθεῖ στὴν ἐπιφάνεια. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τὸ λόγο συμβαίνει καὶ ἡ πραγματικὴ μετάνοια. Γιὰ ν' ἀποδείξουμε αὐτὴ τὴ θέση θά χρειάζοταν ἄλλο ἓνα βιβλίο. Θ' ἀρκεστῶ νά θίξω ἐδῶ τίς βαθύτατες ἀλλαγές πού μποροῦν νά συμβοῦν μετὰ ἀπὸ ψυχαναλυτικὴ θεραπεία, καὶ τίς πάμπολλες ἀλλαγές πού συμβαίνουν «αὐθόρμητα». Οἱ πιὸ ἐντυπωσιακὲς ἀποδείξεις ὅτι τὸ περιβάλλον δημιουργεῖ τὴν κλίση ἀλλὰ δέν τὴν καθορίζει, μᾶς δίνονται ἀπὸ τὴν ἱστορία. Ἀκόμα καὶ σίς πιὸ φαῦλες κοινωνίες ὑπάρχουν πάντα ἐξαιρετικὲς προσωπικότητες πού ἔνσαρκῶνουν τὴν ἀνώτατη μορφή τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς γίνονται «σωτῆρες» τῆς ἀνθρωπότητας, κάνουν τοὺς ἀθρώπους νά δοῦν τὸν πραγματικὸ σκοπὸ τους· ἄλλοι μένουν ἄγνωστοι. Εἶναι αὐτοὶ πού ἀναφέρονται στὸν ἐβραϊκὸ μῦθο σάν οἱ τριάντα ἔξη δίκαιοι κάθε γενεᾶς, πού ἡ ὑπαρξὴ τους ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιβίωση τῆς ἀνθρωπότητας.

33. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ πρέπει νά προσδιοριστεῖ περισσότερο σὲ σχέση μέ ζωᾶ πού ἔχουν ἀνάγκες πέρα ἀπὸ τὴ φυσιολογικὴ τους ἐπιβίωση – π.χ. τὴν ἀνάγκη τοῦ παιχνιδιοῦ.

χισμένο ούτε τοῦ ἐξασφαλίζει τήν ὑγεία του. Οὔτε μποροῦμε νά ποῦμε πῶς τό πρόβλημά του εἶναι νά ἱκανοποιηθεῖ πρώτα τίς φυσικές του ἀνάγκες κι ἔπειτα, σάν ἓνα εἶδος πολυτέλειας, νά ἀναπτύξει τά ριζωμένα στό χαρακτήρα πάθη του. Τά πάθη αὐτά εἶναι δοσμένα ἀπό τήν ἀρχή τῆς ὑπαρξῆς του καί συχνά ἔχουν πολύ μεγαλύτερη δύναμη ἀπό τίς ὀργανικές του παρορμήσεις.

Ὅταν κοιτάζουμε τήν ἀτομική καί τή μαζική συμπεριφορά, βρίσκουμε ὅτι ἡ ἀνάγκη ἱκανοποίησης μόνο τῆς πείνας ἢ τοῦ σεξουαλικοῦ ἐνστίκτου ἀποτελεῖ ἓνα μικρό μέρος τῶν ἀνθρώπινων κινήτρων. Τά μεγαλύτερα κίνητρα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τά λογικά καί τά παράλογα πάθη του: ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἀγάπης,³⁴ τῆς τρυφερότητας, τῆς ἀλληλεγγύης, τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀλήθειας, καθὼς καί ἡ παρορμητική νά ἐλέγξει, νά ὑποτάξει, νά καταστρέψει ἢ ὀνειροφαντασμοί, ἡ ἀπληστία, ὁ φθόνος, ἡ φιλοδοξία. Τά πάθη αὐτά τόν κινοῦν καί τόν διεγείρουν· εἶναι τό ὑλικό ἀπό τό ὁποῖο φτιάχνονται ὄχι μόνο τά ὄνειρα, ἀλλά καί ὅλες οἱ θρησκείες, οἱ μῦθοι, τό δράμα καί ἡ τέχνη – μέ δύο λόγια ὅλα αὐτά πού δίνουν νόημα κι ἀξία στή ζωή. Οἱ ἀνθρώποι πού κινοῦνται ἀπό τέτοια πάθη διακινδυνεύουν τή ζωή τους. Μπορεῖ ἀκόμα καί ν' αὐτοκτονήσουν ὅταν δέν καταφέρουν νά πετύχουν τό σκοπό τοῦ πάθους τους· δέν αὐτοκτονοῦν ὅμως ὅταν τούς λείπει ἡ σεξουαλική ἱκανοποίηση κι οὔτε ὅταν πεινοῦν. "Ἀσχετο ἂν κινεῖται ἀπό ἀγάπη ἢ μίσος, ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπινου πάθους εἶναι ἡ ἴδια.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς ἔτσι εἶναι. Τό δύσκολο εἶναι ν' ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα γιατί πρέπει νά εἶναι ἔτσι. Κι ὥστόσο μποροῦμε νά κάνουμε μερικές ὑποθετικές σκέψεις.

Ἡ πρώτη εἶναι μιὰ ὑπόθεση πού μόνο οἱ νευροφυσιολόγοι μποροῦν νά ἐξετάσουν. "Ἄν ἀναλογιστοῦμε πῶς ὁ ἐγκέφαλος χρειάζεται ἀδιάκοπη διέγερση, ἓνα γεγονός πού ἤδη ἐξετάσαμε, μποροῦμε νά φανταστοῦμε πῶς αὐτή ἡ ἀνάγκη θ' ἀπαιτοῦσε τήν ὑπαρξη παθιασμένων ἐπιδιώξε-

34. Φυσικά καί τά μωρά τῶν ζώων χρειάζονται «ἀγάπη», καί ἡ ποιότητά της μπορεῖ νά διαφέρει λίγο ἀπό τήν ἀγάπη πού χρειάζονται τά μωρά τῶν ἀνθρώπων. Διαφέρει ὅμως ἀπό τή μή ναρκισσιστική ἀνθρώπινη ἀγάπη πού ἀναφέρομε ἐδῶ.

ων, ἐπειδὴ μόνο αὐτές προκαλοῦν μόνιμη διέγερση.

Μιά ἄλλη ὑπόθεση θρῖσκεται στή σφαῖρα πού ἤδη θίξαμε σ' αὐτό τό βιβλίο – τή μοναδικότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας. Ὅπως εἶπαμε, τό γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐπίγνωση τοῦ ἑαυτοῦ του, τῆς ἀδυναμίας καί τῆς ἀπομόνωσης του, φαίνεται πῶς τοῦ κάνει ἀδύνατο νά ζεῖ σάν ἀπλό ἀντικείμενο. Ὅλα αὐτά βέβαια ἦταν πολύ γνωστά στους περισσότερους στοχαστές, δραματογράφους καί πεζογράφους σ' ὁλόκληρη τήν ἱστορία. Μπορεῖ κανεῖς νά φανταστεῖ πῶς ὁ πυρήνας ὁλόκληρης τῆς τραγωδίας τοῦ Οἰδίποδα εἶναι ἡ διάψευση τῶν σεξουαλικῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ Οἰδίποδα γιά τή μητέρα του; Ἡ ὅτι ὁ Shakespeare θά ἔγραφε τόν Ἄμλετ πού ἔχει ἐπίκεντρο τή σεξουαλική ἀπογοήτευση τοῦ ἡρώα του; Κι ὡστόσο αὐτό ἀκριδῶς εἶναι πού φαίνεται νά ἔχει στό νοῦ του ὁ κλασικός ψυχαναλυτής καί, κοντά σ' αὐτόν, καί οἱ σύγχρονοι ἀναγωγιστές.

Οἱ ἐνστικτικές παρορμήσεις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀναγκαῖες ἀλλά δευτερεύουσες· τά πάθη τοῦ ἀνθρώπου πού συγκεντρώνουν τήν ἐνεργητικότητά του στήν ἐπιδίωξη ἑνός σκοποῦ ἀνήκουν στή σφαῖρα τῆς ἀφοσίωσης. Τό σύστημα τῶν δευτερευόντων παθῶν εἶναι τό σύστημα «τῆς ἐπιδίωσης»· ἡ σφαῖρα τῆς ἀφοσίωσης εἶναι ἡ ζωή πέρα ἀπό τή φυσική ἐπιδίωση – εἶναι ἡ σφαῖρα ὅπου ὁ ἄνθρωπος διακινδυνεύει τή μοίρα του, καί συχνά τή ζωή του, ἡ σφαῖρα ὅπου ἔχουν τίς ρίζες τους τά βαθύτερα κίνητρα, αὐτά πού κάνουν τή ζωή ν' ἀξίζει.³⁵

Σ' αὐτή τήν προσπάθειά του νά ξεπεράσει τά ἀσήμαντα πράγματα τῆς ζωῆς, ὁ ἄνθρωπος ὠθεῖται νά ζητήσῃ τήν περιπέτεια, νά κοιτάξῃ πιό μακριά, νά ξεπεράσῃ τά στενά ὄρια τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Αὐτό εἶναι πού κάνει τόσο συναρπαστικές καί ἐλκυστικές τίς μεγάλες ἀρετές καί τά

35. Γιά νά ἐκτιμήσουμε σωστά τή διάκριση πρέπει νά θυμόμαστε ὅτι αὐτό πού ἕνα ἄτομο *ονομάζει* ἱερό δέν εἶναι ὅπωςδήποτε τέτοιο. Σήμερα π.χ. οἱ ἔννοιες καί τά σύμβολα τοῦ χριστιανισμοῦ θεωροῦνται ἱερά, ἂν καί πιά δέν προκαλοῦν τήν παθιασμένη συμμετοχή στους περισσότερους πιστούς· ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ ἐπιθυμία γιά τήν κατάκτηση τῆς φύσης, τῆς φήμης, τῆς δύναμης καί τοῦ χρήματος – πού εἶναι πραγματικά ἀντικείμενα ἀφοσίωσης – δέ θεωροῦνται ἱερά γιατί δέν εἶναι ἐνσωματωμένα σ' ἕνα σαφές θρησκευτικό σύστημα. Στήν ἐποχή μας τό πράγμα ἀλλάζει κάπως μόνο ὅταν μιλάμε γιά «ἱερό ἐγωισμό» (σέ ἐθνικές περιπτώσεις) ἢ γιά «ἱερή ἐκδίκηση».

μεγάλα έλαττώματα, τή δημιουργία αλλά και τήν καταστροφή. Ο ήρωας είναι αυτός πού έχει τό θάρρος νά φτάσει στά όρια χωρίς νά υποκύψει στό φόβο ή τήν αμφιβολία. Ο μέσος άνθρωπος είναι ήρωας, ακόμα κι όταν ή προσπάθειά του νά γίνει ήρωας άποτυχαίνει· αυτός κινείται από τήν επιθυμία νά δώσει κάποιο νόημα στή ζωή του και από τό πάθος νά πλησιάσει, όσο αυτός μπορεί, τά όρια της.

Η εικόνα αυτή χρειάζεται μιά σημαντική ποιοτική διευκρίνιση. Τά άτομα ζοϋν σέ μιά κοινωνία πού τά έφοδιάζει μέ έτοιμους τύπους πού υποτίθεται πώς δίνουν νόημα στή ζωή τους. Στην κοινωνία μας για παράδειγμα τούς λένε πώς τό νά πετύχεις, νά κερδίζεις τό ψωμί σου, νά φτιάξεις οικογένεια, νά γίνεις καλός πολίτης, νά καταναλώνεις αγαθά και άπολαύσεις, δίνει νόημα στή ζωή. Ένώ όμως για τούς περισσότερους ανθρώπους αυτή ή πρόταση λειτουργεί σέ συνειδητό επίπεδο, δέ νιώθουν πραγματικά σημαντικοί ή ίσορροπημένοι. Τά σχήματα πού τούς πρότειναν ήταν άσθενικά και άποτυχαίνουν όλοένα και συχνότερα. Αυτό συμβαίνει σήμερα σέ μεγάλη κλίμακα, και είναι κάτι πού φαίνεται όλοκάθαρα στή ναρκομανία, στήν έλλειψη πραγματικού ενδιαφέροντος για κάτι, στήν παρακμή και τής πνευματικής και τής καλλιτεχνικής δημιουργικότητας και στήν αύξηση τής βίας και τής καταστροφικότητας.

Κοιτάζοντας τήν ιστορία γίνομαι
άπαισιόδοξος...
Αισιόδοξος νιώθω
μόνο όταν κοιτάζω τήν προΐστορία.

– J. C. Smuts

Άπό τή μιά μεριά ό άνθρωπος συγγενεύει
μέ πολλά είδη ζώων σέ τοῦτο: ὅτι πολεμάει
τό είδος του. Άπό τήν ἄλλη μεριά, μόνος
αὐτός ανάμεσα στίς χιλιάδες είδη πού πολε-
μᾶνε, διαλύεται σ' αὐτό τόν πόλεμο... Ὁ ἄν-
θρωπος εἶναι τό μόνο είδος πού ἐπινόησε
τίς μαζικές δολοφονίες, ή μόνη παραφνία
μέσα στήν ἴδια του τήν κοινωνία.

– N. Tinbergen